

Šaleški razgledi 19

ZBIRKA ŠALEŠKI RAZGLEDI
Devetnajsti zvezek

ZBORNİK 2022

Uredil David Vidmar Čeru

Knjižnica Velenje

Velenje 2022

VSEBINA 19. ZVEZKA

David Vidmar Čeru	5
VODNIK PO ŠALEŠKIH RAZGLEDIH	

ŠALEŠKA DOLINA NA RAZPOTJU

Jure Trampuš	11
NA KRIŽIŠČU: Ali o tem, kako naj se Šaleška dolina otrese sladkih rudarskih okov: doline pač ne moreš obleči v zeleno, če uporabljaš barvo lignita	

Salahudin Halilović	37
ŠIRJENJE JEZER V ŠALEŠKI DOLINI ZARADI PREMOGOVNIŠKE DEJAVNOSTI: POROČILO Z GEOINFORMACIJSKIMI MODELI, SIMULACIJAMI IN MOŽNIMI SCENARIJI S POMOČJO ORODJA LAND CHANGE MODELER	

Jošt Kodrič	67
GEOMORFOLOŠKA ANALIZA PRIDOBIVALNEGA OBMOČJA PREMOGOVNIKA VELENJE	

ZGODBE ŠALEČANOV

Damir Cavnik	87
EMILIJAN CAVNIK: MOJA DACHAVSKA POT	

Silvo Grmovšek	127
KAJUJH BO VEDNO OSTAL PESNIK UPORA: Praznovanje stoletnice pesnikovega rojstva je obeleženo s sedmimi knjigami o njegovem življenju in delu	

David Vidmar Čeru	135
V ZAKLADNICI OSTALIN IN MEJNIKOV NARODNE PRETEKLOSTI: Intervju z zbirateljem in hraniteljem narodnega blaga Zvonetom Antonom Čebulom	

Dušan Brešar	151
»TEKMA JE BILA ODPOVEDANA,« A MI SMO ŠPILALI NAPREJ	

O PRETEKLOSTI, SEDANJOSTI IN PRIHODNOSTI ŠALEŠKE DOLINE

Rok Poles	187
OD KAČJEGA KOPALIŠČA DO PRESTIŽNEGA LETOVIŠČA DUNAJČANOV (1. DEL: OD ZAČETKA DO KONCA 19. STOLETJA)	
David Vidmar Čeru	275
NA OBROBJU NAPOLEONOVE ILIRIJE: ŠALEŠKA DOLINA IN CELJSKO OKROŽJE V ČASU FRANCOSKE REVOLUCIJE IN NAPOLEONOVIH VOJN	
Rajko Zaleznik	345
ZGODBA O KIPU MARIJE V ŠOŠTANJU	
Rok Poles	369
»VASA SAVIČ, VELIKO DETE IZ TOPOLŠICE IN NAVDUŠEN DELAVEC«: OB STOTI OBLETNICI PRIHODA DR. SAVIČA V TOPOLŠICO, 1922–2022	
Špela Poles	431
»STARI BAZEN JE BIL POSTAVLJEN TOČNO NA IZVIR TOPLE VODE«	
Aleksandra Gačič Belej	481
GOSPODARSKA KRIZA 1929 IN NEPOSREDNE POSLEDICE LE-TE ZA ŠALEŠKO DOLINO, S POSEBNIM OZIROM NA PREMGOVNIKU VELENJE	
Andreja Ažber	513
PREZRTI ISKALEC KAREL KLANČNIK IN NJEGOVA NEMIRNA LITERARNA POT (psevd. Jernej Roj, Karlo Levin)	
Franc Križnar	525
PARTIZANSKI SKLADATELJI SVETO MAROLT ŠPIK, RUDI PEŠL, FRANC ŠTURM IN NJIHOV OPUS	
Jože Krajnc	555
ŽLAHTNO ZAVETJE ŽIVEGA KOZOLCA	

Miran Aplinc	571
»KAKOR PTIČEK V SINJI ZRAK«: OD DRUGE SVETOVNE VOJNE DO USTANOVITVE AEROKLUBA VELENJE	
Milena Koren Božiček	591
VLOGA ŠALEŠKIH UMETNIKOV V VIZUALNI UMETNOSTI ŠALEŠKE DOLINE OD 1971 DO 2022	
Vlado Vrbič	619
OD KULTURNEGA CENTRA DO KNJIŽNICE	
OSTALI PABERKI IZ ŠALEŠKEGA	
David Vidmar Čeru, Silvo Grmovšek, Andreja Ažber	645
KNJIŽNE NOVOSTI IZ ŠALEŠKE DOLINE	
POVZETKI	677
DOSLEJ IZŠLO	697

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

908(497.4Šaleška dolina)(082)
94(497.4Šaleška dolina)(082)
930.85(497.4Šaleška dolina)(082)

ZBORNİK 2022 / uredil David Vidmar
Čeru. - Velenje : Knjižnica, 2022. - (Zbirka
Šaleški razgledi ; zv. 19)

ISBN 978-961-94634-4-4
COBISS.SI-ID 128429059

Za vsebino odgovarjajo avtorji. Povzemanje in reprodukcija celote ali delov brez dovoljenja založbe in avtorjev je prepovedano.

© Knjižnica Velenje

David Vidmar Čeru

VODNIK PO ŠALEŠKIH RAZGLEDIH

Ponovno je izšel zbornik Šaleški razgledi v svoji skorajda jubilejni 19. številki. Tokratna obsežna številka dokazuje, da v Šaleški dolini še vedno obstaja potreba po humanistično-družboslovni refleksiji ne le preteklosti, temveč tudi sedanjosti in celo prihodnosti, in obenem nakazuje ne le na obstoj te potrebe, ampak tudi na pripravljenost Šalečanov na sodelovanje in odpiranje prepotrebnega diskurza.

V zadnjih dveh številkah Šaleških razgledov smo vprašanju industrializacije, reindustrializacije oziroma deindustrializacije posvetili posebna tematska sklopa, ki smo ju poimenovali Velenje na razpotju (2020) in Šaleška dolina na razpotju (2021). Tudi v tej številki smo zbrali nekaj prispevkov, ki prikazujejo vprašanja prehoda Šaleške doline novi podobi naproti, in težave, ki ta prehod spremljajo že od samega začetka. Kot nadaljevanje lanskega sklopa smo tudi tokratni tematski sklop poimenovali Šaleška dolina na razpotju. Ker postaja vprašanje prihodnosti Šaleške doline vedno bolj pereče, upamo, da bomo tudi v prihodnjih številkah te revije lahko objavili nove pronicljive članke in spodbudili tako stroko, oblast kot laično publiko v nadaljevanje diskurza o prihodnosti naše doline. Tematski sklop odpira Jure Trampuš v svojem esejističnem in prodornem prispevku **Na križišču: Ali o tem, kako naj se Šaleška dolina otrese sladkih rudarskih okov: doline pač ne moreš obleči v zeleno, če uporabljaš barvo lignita**. Temu sledi članek Salahudina Halilovića **Širjenje jezer v Šaleški dolini zaradi premogovniške dejavnosti**, nato pa

Geomorfološka analiza pridobivalnega območja Premogovnika Velenje avtorja Jošta Kodriča.

Naslednji tematski blok predstavlja rubrika **Zgodbe Šalečanov** in je namenjena objavi intervjujev ter spominov ljudi iz Šaleške doline. Damir Cavnik v prispevku **Emilijan Cavnik: Moja dachavska pot** orisuje bolečo in pretresljivo zgodbo svojega starega očeta Emilijana Cavnika, ki je v letih 1944–1945 prestajal in preživel taboriščni in suženjski sistem nacističnih koncentracijskih taborišč. Silvo Grmovšek v prispevku **Inter-vju z Vladom Vrbičem: Kajuh bo vedno ostal pesnik upora** prikazuje uspehe in neuspehe obsežnega praznovanja stote obletnice rojstva Karla Destovnika - Kajuha. David Vidmar Čeru v intervjuju **V zakladnici ostalin in mejnikov narodne preteklosti** obuja spomine na v juliju letošnjega leta preminulega zbiratelja in hranitelja narodnega blaga Zvoneta Antona Čebula. Dušan Brešar v svojem spominskem prispevku **»Tekma je bila odpovedana«, a mi smo špilali naprej** orisuje življenje v 80. in zgodnjih 90. letih in nakazuje, kako je mlad človek gledal na in razumel razpad nekdanje skupne države Jugoslavije.

Tretji tematski sklop **O preteklosti, sedanjosti in prihodnosti Šaleške doline** je sestavljen iz poljudnoznanstvenih, strokovnih in znanstvenih prispevkov različnih avtorjev, ki obravnavajo Šaleško dolino v historično-kronološko vzpenjajočem se loku vse do sedanjosti, z izhodišči, predlogi in zahtevami za prihodnost. V obsežnem prispevku **Od kačjega kopališča do prestižnega letovišča Dunajčanov (Prvi del: od začetkov do konca 19. stoletja)** Rok Poles prikazuje zgodovino in razvoj kopališke dejavnosti v Topolšici od najzgodnejših začetkov pa do leta 1900. David Vidmar Čeru v svojem prispevku **Na obrobju Napoleonove Ilirije: Šaleška dolina in Celjsko okrožje v času francoske revolucije in Napoleonovih vojn** tematizira obdobje 1789–1830 in najpomembnejše dogodke, ki so se v tem času pripetili v Šaleški dolini. V prispevku **Zgodba o kipu Marije v Šoštanju** predstavlja Rajko Zaleznik dolgo in kompleksno zgodovino glavnega šoštanjskega trga in kipa Marije, ki ga krasi že več kot stoletje. Rok Poles v biografskem prispevku **Vasa Savić, veliko dete iz Topolšice in navdušeni delavec: Ob stoti obletnici**

prihoda Dr. Savića v Topolšico, 1922–2022 dokumentaristično obdela tudi življenje in delo enega najpomembnejših zdravnikov za zdravljenje tuberkuloze, ki so delovali v Bolnišnici Topolšica. Avtorica Špela Poles v članku »**Stari bazen je bil postavljen točno na izvir tople vode**« pripoveduje o starem bazenu v Topolšici, stavbi, ki je zgrajena nad izvirom termalne vode, kjer je včasih bilo kopališče, danes pa je to črpališče termalne vode za druge kopalniške kapacitete. Aleksandra Gačič v svoji študiji **Gospodarska kriza leta 1929 in neposredne posledice le-te za Šaleško dolino, s posebnim poudarkom na Premogovniku Velenje** obravnava gospodarske posledice, ki so Šaleško dolino prizadele ob borznem zlomu v Združenih državah Amerike leta 1929. Andreja Ažber v krajšem biografskem sestavku z naslovom **Prezreti iskalec Karel Klančnik in njegova nemirna literarna pot (psevd. Jernej Roj, Karlo Levin)** prikazuje dandanes skorajda pozabljeno in zaradi političnih pritiskov zatrto literarno ustvarjanje šoštanjkega literata Karla Klančnika. Franc Križnar govori v svojem članku **Partizanski skladatelji Sveto Marolt Špič, Rudi Pešl, Franc Šturm in njihov opus ...** o treh partizanskih ustvarjalcih, ki so tako ali drugače povezani s Šaleško dolino, ter zgodbo Karla Destovnika - Kajuha. Jože Krajnc v etnološkem prispevku **Žlahtno zavetje živega kozolca** obravnava zgodovino amaterskega Gledališča pod kozolcem v Šmartnem ob Paki. **Kakor ptiček v sinji zrak: od druge svetovne vojne do ustanovitve aerokluba Velenje** Mirana Aplinca konkretizira zgodbo, kako se je v prvih povojnih letih v Šaleški dolini obnovilo letalstvo in ustvarilo take pogoje, da je lahko nastal eden pomembnejših letalskih klubov v Sloveniji. V prispevku **Vloga šaleških umetnikov v vizualni umetnosti šaleške doline od 1971 do 2022** Milena Koren Božiček tematizira tradicijo udejstvovanja v galeriji Velenje in prikazuje razstave zadnjih desetletij. Sklop zaključuje Vlado Vrbič s prispevkom **Od kulturnega centra do knjižnice: Pričevanje: 1988–2021.**

V četrtem tematskem sklopu **Ostali paberki iz Šaleškega** avtorji Andreja Ažber, Silvo Grmovšek in David Vidmar Čeru predstavljajo pregled **Knjižnih novosti iz Šaleške doline.** Tokratna številka Šaleških razgledov se zaključí s prispevkom **Povzetki** vseh člankov.

A black and white photograph of a woman standing in a grassy field, holding a large white sign that reads "EXTREME WEATHER". She is wearing a dark t-shirt and jeans. In the background, there is a blurred industrial facility with a tall smokestack and a large cooling tower, set against a backdrop of hills. The image is a vertical composition.

EXTREME WEATHER

ŠALEŠKA DOLINA NA RAZPOTJU

STARTS HERE

GREENPEACE

Foto: Pajk

Jure Trampuš

Jure Trampuš (1973) je Velenjčan, diplomirani novinar in magister sociologije ljubljanske Fakultete za družbene vede. Nekoč je bil študentski aktivist v Šaleškem študentskem klubu, bil pa tudi dolgoletni urednik in avtor kolumne Žabja perspektiva, ki pa je po 23 letih plodovitega sodelovanja z lokalnim tednikom Naš čas ravno letos storila predčasno in trpko slovo. Jure Trampuš je zaposlen na tedniku Mladina, kjer že več kot ducat let opravlja funkcijo urednika notranje politike.

NA KRIŽIŠČU

**Ali o tem, kako naj se Šaleške doline
otrese sladkih rudarskih okov: doline
pač ne moreš obleči v zeleno, če upora-
bljaš barvo lignita.**

Krasni novi svet digitalne dobe je omogočil stvari, za katere bi nekoč porabili veliko več časa in bi ostale neodkrite. A neskončne možnosti in slučajni včasih prinesejo kakšne okruške, ki jih drugače ne bi našli.

V Sloveniji že leta obstaja digitalna knjižnica,¹ ki omogoča iskanje po starih časopisih, nekaterih knjigah in drugih gradivih. Ponekod so obdelani vsi letniki, kjer drugje je veliko lukenj. Lokalni tednik Naš čas je dobro pokrit, v digitalnem arhivu se lahko izbrska vse letnike od leta 1973 dalje, stari članki, razprave, fotografije, mnenja in dileme, vse to je dober vir za tistega, ki ga zanima, kaj se je dogajalo v

¹ Njeno polno ime je Digitalna knjižnica Slovenije, večina njenega gradiva pa je prosto dostopna na naslovu www.dlib.si.

naši dolini in kakšen vpliv je imelo to na čas, v katerem živimo. Preteklost lahko presežemo, težje ji ubežimo.

Tako sem pred leti, v resnici sem se malce dolgočasil in brezciljno brskal sem in tja, odkril nek članek iz avgusta 1989. Bil je to čas ugašajočega socializma, stabilizacije, inflacije, nacionalnih napetosti, kleajoče ekonomije, sveta, ki se je rušil in nastajal hkrati. Tedanji Kombinat Franca Leskovška – Luke² iz še Titovega Velenja je predsedniku vlade Dušanu Šinigoju – takrat se je tej funkciji reklo predsednik izvršnega sveta – poslal zaskrbljeno pismo. V njem so zapisali, »da je skrajni čas, da se začno problemi, ki se kopičijo zadnja leta in ki v postavljajo v nemogoči položaj elektroenergetiko in premogovništvo, resno in sistematično reševati.« Zato so Dušana Šinigoja in njegove sodelavce povabili na skupen sestanek, »v katerem pa ne bi govorili o kratkoročnih rešitvah, temveč o načrtni odpravi vzrokov za težave, s katerimi se ubada elektrogospodarstvo in premogovništvo. Te pa so danes: neakumulativnost, nerešeno vprašanje cene in iskanje ustrežnejših in kvalitetnejših virov financiranja poslovanja tako za Termoelektrarno Šoštanj kot Rudnik lignita Velenje.«

24. avgust 1989

V SREDIŠČU I

Kombinat FLL s pismom Dušanu Šinigoju opozoril na kritični položaj

Stečaj rudnika – vprašanje časa?

Stečaj Rudnika lignita Velenje – vprašanje časa, je naslov pisma naslovljenega na predsednika slovenskega izvršnega sveta Dušana Šinigoja. Z njim so v kombinatu Franc Leskošek-Luka v Titovem Velenju želeli opozoriti tudi javnost o tem, v kako težkem in nezavidljivem položaju se je znašla ta delovna organizacija, z njo pa tudi elektrogospodarstvo in premogovništvo.

ja 15. septembra za izplačilo osebnih dohodkov in zapadlih obveznosti. Sestanek so predlagali zato, da se načrtno lotijo vseh vzrokov in težav s katerimi se ubada elektrogospodarstvo in premogovništvo: neaku-

Članek o težavah velenjskega rudnika iz lokalnega tednika Naš čas, objavljen avgusta 1989.

² Delavska organizacija je dobila ime po narodnem heroju Francu Leskovški Luki, nekdanjem zveznem ministru za industrijo in premogovništvo, sicer Celjanu, ki je bil nekoč v teh krajih tako priljubljen, da naj bi, tako anekdota, njemu v čast gredico pred velenjsko občinsko stavbo začrtali v obliki črke L. Kot častnemu občanu občine Velenje mu je kasneje pripadala tudi »Lukova vila« na novodobnem »Zlatem griču«, ki jo danes upravljajo taborniki.

Rudnik je imel konec osemdesetih likvidnostne težave, nekatere njegove temeljne organizacije dela so imele blokirane račune, grozil naj bi mu stečaj. Ne le njemu, podjetja v Šaleški dolini so bila pred velikimi spremembami, vključno z Gorenjem. Osemdeseta so bila res depresivna, dolina je umirala, jezera so bila zastrupljena, gozdovi so se sušili, še sreča, da sem se v tistih časih prebijal skozi najstniška leta in živel čas, v katerem se je zdelo mogoče prav vse.

»Ha«, sem si dejal, ko sem torej pred leti naletel na tisto arhivsko stran, in si članek z naslovom *»Stečaj rudnika – vprašanja časa«* pritrtil na steno nad svojim delovnim kotičkom v redakciji Mladine, *»morda pa kdaj pride prav, nikoli ne veš, kako se čas obrne in se zgodba ponovi.«* List papirja se je lepo podal še k neki drugi podobi. Na steni redakcije že dolgo visi okvirjena naslovnica Mladine iz aprila leta 1989, na kateri je v slogu naslovnice angleškega banda Iron Maiden upodobljena človeška lobanja z velenjskim lignitom v ustih.³

Stiskan list papirja je z leti rumenel. Preživel je gradnjo šestega bloka Termoelektrarne Šoštanj, obtožbe o korupciji, preživel je petkove proteste, upor mladih in njihov boj proti klimatskim spremembam in postal danes, leta 2022, 32 let po svojem nastanku, znova aktualen.

Tako lahko tudi letošnjo jesen znova beremo časopisne članke o tem, da bo rudnik pokleknil, da ni zalog premoga ali pa da je ta skrit v plasteh in globinah, kjer je njegovo pridobivanje težje, nevarnejše, bistveno dražje. Znova lahko beremo o milijonskih izgubah, odpuščanju, prenizki ceni, težkem poslovanju sestrške elektrarne, o veliki bedi velenjskega premogovnika, ki je na aparatih za dihanje, o iztrošeni jamski infrastrukturi. Tudi zato je te kraje v začetku septembra obiskal še sveži predsednik slovenske vlade Robert Golob in napovedal, da bo – čas energetske krize in vojne v Ukrajini je pač – šoštanska termo-

³ Članek *»Žveplo na nebu in na zemlji«* je aprila 1989 napisala Bojana Leskovar, govoril je onesnaženju doline, pepelu, ki so ga odlagali v jezero, o Zavodnjah nad Šoštanjem, ki je bila takrat najbolj onesnažena slovenska vas.

elektrarna znova poskusila kuriti indonezijski premog.⁴ Kar ni bilo presenečenje, nov energetski vir ni le posledica vojne, nesrečnih stebrnih udarov v rudniku, pomanjkanja jamske tehnike in delavcev,⁵ o možnosti za uporabo drugih energetskih virov so v Termoelektrarni Šoštanj razmišljali že pred leti, ko so Agencijo za varstvo okolja zaprosili za dovoljenje za uvoz tujega premoga za bloka 5 in 6.

Novi časi, stare težave

Ekonomika poslovanja dolinskih energetski podjetji je težko razumljiva. Ker je, denimo, odkupna cena velenjskega lignita zakonsko določena na 2,75 evra za giga Joul in je zaradi želje po pozitivnem poslovanju Termoelektrarne Šoštanj nizka, elektrarna ima že tako in tako težave zaradi visokih cen emisijskih kuponov, je rudnik v rdečih številkah. Cena ostaja enaka, stroški pridobivanja rastejo, dražji je material, storitve, elektrika, plače, tudi pridobivanje premoga je zahtevnejše kot pred leti. V rdečih številkah je tudi elektrarna, pa četudi je trenutno cena elektrika na rekordnih ravneh, vsaj tako je bilo na začetku jeseni.⁶ Holding slovenskih elektrarn zdaj poskusno uvaža ali indonezijski ali bosanski ali češki ali kakšen drug rjavi premog in ga

⁴ Gre sicer za dober posel, ki ga je nekaj časa vodilo tudi Gorenje. Danes ta premog uporablja ljubljanska toplarna. Rjavi indonezijski premog je zaradi manjših emisij, ima manjšo vsebnost pepela in žvepla, okoljsko sprejemljivejši od velenjskega lignita (če zanemarimo ekološke posledice transporta z druge strani sveta).

⁵ Pomanjkanje delavcev naj bi bilo takšno, da rudnik delovno silo išče tudi zunaj Slovenije. Tako naj bi samo letos zaposlili malo manj kot 50 bosanskih rudarjev. No, na srečo gre drugemu največjemu dolinskemu zaposlovalcu bolje, Hisense Europe ali domače Gorenje išče nove delavce, tudi inženirje.

⁶ Natančneje: TEŠ je leta 2021 končala s pozitivno nulo, kar pa je bila posledica sporazuma z ameriškim podjetjem General Electric, ki je nasledil francoski Alstom. TEŠ je tako dobil 261 milijonov evrov, kar je več, kot podjetje letno ustvari s prodajo električne energije. Razlog zunaj sodne poravnave je bil podražitev izgradnje bloka 6. General Electric se v postopku mednarodne arbitraže do očitkov o korupciji ni želel opredeliti. Je pa oktobra celjsko sodišče podjetju naložilo še dodatnih 23 milijonov evrov denarne kazni.

kombinira z velenjskim lignitom, uvožen energent pa je dražji od domačega. Obstajajo ideje, da bi se, kar naj bi bilo domačega premoga premalo, v šoštanjskih kotlih kurila še lesna biomasa, že pred leti pa so se pojavljali premisleki o sosežigu smeti, vendar je bila ideja tudi zaradi upora javnosti umaknjena. Vse to se dogaja, kljub temu da je Mestna občina Velenje sprejela sklep, naj se v Termoelektrarni Šoštanj kuri le šaleški premog.⁷

Rudnik bi načeloma lahko odkopal več premoga, zato bi potreboval nove finančne vire, ljudi, mehanizacijo. Povečanje proizvodnje se ne more zgoditi čez noč, saj že leta tečejo procesi v drugo smer, rudnik se je namreč pripravljal na prestrukturiranje in zaprtje. Zato ni bilo vlaganj v raziskave, ljudi, opremo. Država je pač sprejela politično odločitev, da se čas premogovne industrije izteka, določila je letnico zaprtja,⁸ zdaj pa rudnik ne more iznenada povečati letni odkop, denimo na slabih 4 milijone ton premoga, kar bi v času energetske krize, vojne v Ukrajini, poletne suše in nizkega vodostaja akumulacijskih jezer potrebovala država.

Vsakemu kritičnemu opazovalcu, pa naj bo od daleč ali izpod šaleških dimnikov, je hitro jasno, da je simbiotsko, bolje parazitsko razmerje med elektrarno in rudnikom na eni ter državo na drugi strani iztirjeno. Zakaj že zapiramo edini slovenski delujoči rudnik, če potrebujemo čim večjo energetsko samostojnost? Zakaj bi znova odpirali nova delovišča in jaške, če kanimo ustaviti izkopavanje? Zakaj sploh vztrajamo pri delovanju termoelektrarne, če njene emisije vplivajo na klimatske spremembe? Naj še tako kreativno obračamo računovodske standarde in

⁷ Sklep je sprejela MO Velenje 2. aprila 2019. Takrat so v občini zapisali, da so ogorčeni, ker je »Agencija RS za okolje izdala sklep, da TEŠ za morebitno uporabo tujega premoga ne potrebuje niti novega okoljevarstvenega soglasja niti študije o vplivih novega energenta na okolje. Kot lokalno skupnost bi nas morali v zvezi s tem zaprositi za soglasje. Prav tako pa odločno nasprotujemo, da bi TEŠ uporabljala tuj premog. V Šaleški dolini imamo premoga dovolj«.

⁸ Nacionalna strategija za izstop iz premoga in prestrukturiranje premogovnih regij je bila sprejeta 18. januarja 2022. Izstop iz ere premoga naj bi se zgodil do leta 2033, takrat bi prenehala delovati tako šoštanjaska elektrarna kot premogovnik Velenje.

bilance, naj se še tako ponosno trkamo na prsa in govorimo o naprednih odkopnih metodah in digitalizaciji v jaških, vseeno velja, da je rudarstvo industrija 19. stoletja.⁹ Velja tudi, vsaj dokler ne bo obstajala tehnologija skladiščenja ogljika, ki bi bila varna in smiselna, da so termoelektrarne vir segrevanja ozračja.

Naslovnica
tednika
Mladine,
april 1989.

Povprečna letna temperatura zraka se je sicer v zadnjih 30 letih, odkar je Slovenija samostojna, v državi povzpela za okoli 1,7 stopinje Celzija. Poti nazaj ni več. Četudi bi takoj, že včeraj bistveno znižali emisije CO₂, bi nas čakala še leta vročih poletji in ekstremnih vremenskih pojavov. Nas, naše otroke in vnuke.

⁹ Če že razmišljamo o preboju, bi morali biti ljudje, zaposleni v rudniku in elektrarni tisti, ki bi največ razmišljali o spremembah, oni so seznanjeni z novimi tehnologijami, alternativnimi načini pridobivanja energije ali njenega skladiščenja. A zdi se, da je ravno obratno, kot da bi s plašnicami na očeh vseskozi gledali v preteklost.

Problemi rudnika so identični tistim pred desetletji, a hkrati med enim in drugim časom obstaja velika razlika. Takrat je bila pred rudnikom neka prihodnost, nastajala je nova država, nov zagon, zagnal se je nov industrijski cikl, danes se premogovni industriji v Šaleški dolini izteka čas. Izkopavanja lignita, ki se je v naši dolini uradno začelo leta 1875, se bo zaključilo. Konec bo. Pred tem dejstvom se ne da ubežati. Ali se bo rudnik zaprl leta 2030, 2033 ali 2035, je vseeno, ideja o tem, da se bo tukaj premog kopal do leta 2054, kakršna naj bi bila življenjska doba šestega bloka, je nerealna in okoljsko nevzdržna. V času zapiranja se bodo težave, ki jih ima danes rudnik, poglobljale, manj bo lignita, manj bo delavcev, manj bo denarja. Četudi bo rudniku v naslednjih letih morda uspelo odpreti nova delovišča, potegniti kilometre novih rovov, se bo čas rudarjev izpel. Šaleškim rudarjem se bo zgodilo enako, kot se je zasavskim: *»Pesem knapov bo zamrla, in kameradi se bodo razšli,«* o tem žalostno pejevajo Orleki.

Vse to je bilo sicer jasno že lani. Že pred desetimi leti. Že tistega leta 1989, pa tudi leta poprej.

Zgolj še en primer: na velenjskem festivalu urbanih kultur Kunigunda so imeli v eni prvih različic, bilo je to leta 1999, zanimiv logotip. Na njem je bil upodobljen retrovizor, v njem znak rudarjev. Likovna podoba je bila pomenljiva – čas gre naprej, mesto z njim, za njim pa ostajajo velike delavske zmage rudarskih desetletij. Ta logotip je nastal pred 23 leti. Se je mesto v vsem tem času znalo pripraviti na pravičen prehod iz industrijske v postindustrijsko družbo? Iz sveta fosilnih goriv v svet okoljsko vzdržne produkcije? Lahko kar iz občinske dvorane spremeniš mesto, njegovo okolje, ljudi, kulturo življenja? Je takšno načrtovanje možno? Ga bodo ljudje sprejeli?

Knapovska mentaliteta

V temeljih vsakega mesta se skriva ideologija, miselna struktura, nevidna mreža idej, na katerih stojijo hiše, ulice, trgi in ljudje. Vsako mesto ima svojo zgodbo. Ideologija našega mesta izvira iz lignita, še vedno največ šteje fizično delo, stroji,

tehnika, udarništvo, tovarištvo, solidarnost, pripadnost, kolektivnost, vse te ideje, na katerih je zraslo mesto Velenje. Socializem je res izginil, a »socialistični čudež« še stoji, če ne drugače kot nezavedni kulturni vzorec obnašanja. Tako kot ljudje z leti postajamo podobni svojim staršem, četudi si tega ne želimo, tudi mesto ne more ubežati svoji preteklosti. Socialistični mit je morda preživel, ni pa se spremenil. Kdor se sprehaja po mestu, lahko hitro opazi pomnike tistega časa, spomenike, imena ulic, imena lokalov, hrane, v podzvesti tega mesta še vedno tli spomin na delavsko tovarištvo. Kar je tudi prav. V času neoliberalizma, potrošništva, razosebljanja in gonje za dobičkom so vrednote skupnosti dragocene. Potrebno jih je varovati in to kolektivno identiteto mesta razvijati naprej.

Velika gesla lepo zvenijo, a če jih pogledamo od blizu, se njihov zven tudi pokvari. Premogovnik, ki svoje zaposlene pozdravlja s »srečno,«¹⁰ je pred tedni za upornim sindikalistom poslal detektiva in mu zaradi domnevne kršitve bolniškega staleža zaradi krivdnih razlogov prekinil delovno razmerje. Delavski kolektiv je torej iz službe vrgel delavca, ker se je zavzemal za delavske pravice?¹¹

Teh temnih stvari je še več. Raziskovalci, denimo geograf Primož Pipan iz Geografskega inštituta Antona Melika, ki so nedavno preučevali, kaj se dogaja z industrijskim mestom in kakšna bo pot njegove preobrazbe, so bili začudeni nad »*knapovsko mentaliteto*,« domnevnim stanjem duha, ki naj bi v zaprti kotlini omejeval razvoj. O tem so jim govorili ljudje, domačini, s katerimi so se pogovarjali. »*Knapovska mentaliteta*« naj bi bila tako »*pomemben omejitveni razvojni dejavnik v Velenju*.« Na eni strani naj bi jo označevali »*elementi klientelizma, nepotizma in*

¹⁰ S »srečno« se je v času mojega šolanja pozdravljalo tudi v srednji šoli, na sedanjí gimnaziji. Učitelji so nam razložili, da na takšen način spoštujemo rudarje, ki so zgradili naše mesto. Kako je s tem sedaj, ne vem, je pa v Ljubljani marsikdo presenečen, ko ga kdaj pozdravim po velenjsko.

¹¹ Zgodbo bi lahko tudi obrnili, v tej dolini obstajajo sindikalisti, ki so od uprav dobivali avtomobile in potem z mirno vestjo ščitili njihove sporne poslovne odločitve.

korupcije, na drugi strani pa neambicioznost in resigniranost.«¹² Ljudje naj bi skratka dobivali službe preko poznanstev, vezi, na pomembnih funkcijah tako v gospodarstvu kot v politiki naj bi se pojavljali vedno isti posamezniki iz istih okolji in iste politične stranke in pol, prevladovala naj bi logika klana, hkrati pa naj bi bili vsi zadovoljni s stanjem, v kakršnem pač so. Neambiciozno, fatalistično, neodgovorno.

Logotip Festivala urbanih kultur leta 1999. »Mi gremo naprej, za nami pa je rudnik.« Avtorica logotipa je Irena Woelle.

Na nekem drugem nivoju mi je o podobni klanski pripadnosti pred kratkim v pogovoru razlagala Alenka Stanič, ena najboljših kadrovskih svetovalk v državi. »Modri in odgovorni bodo na pomembne položaje imenovali ne le pripadne, temveč predvsem strokovne ljudi. Pogosto slišim govoriti o »negativni

¹² Pipan, Primož. »Moč in ranljivost velenjskega gospodarstva.« V: Bole, David. *Velenje, industrijsko mesto v preobrazbi*. Ljubljana Založba ZRC, 2000.

selekciji», s čimer se absolutno ne strinjam. Ta izraz ni pravilen, mnogo bolje dogajanje opiše izraz »umetna selekcija.« Izbira ljudi le po merilu politične pripadnosti je gotovo negativna z vidika dobrega upravljanja podjetij, a je hkrati pozitivna z vidika doseganja ciljev določene politične opcije.»¹³ Enako kot v podjetjih v državni lasti naj bi se torej dogajalo tudi v Šaleški dolini.

Sam to mentaliteto razumem drugače, širše – nepotizem in zaposlovanje preko poznanstev in političnih povezav ni posebna značilnost Velenja in Šaleške doline, podobne pojave lahko vidimo tudi v Ljubljani, v mestnih in državnih institucijah, vse to je posledica majhnosti okolja, zaprtosti in zatohlosti. Vendar ima Velenje neko posebnost. Solidarnost, zavednost ali lokalpatriotizem sta v okolju tako izrazita, hkrati pa je okolje tako majhno,¹⁴ da mesto in njegovi meščani uživajo v lastni samozadostnosti. Skoraj vse, kar se v Velenju zgodi, je najboljše in najlepše, kakršnakoli kritika od zunaj je sprejeta na sovražen način. Kot da bi šlo za nekakšno prekletstvo manjših okolij, usodno zamaknjenost, ki krivce za svojo majhnost vedno najde zunaj. Velenje ni izjema, enak je odnos med Mariborom in Ljubljano in podobno.

Tako se je lani v času, ko je tedanja vlada določala ciljno letnico za izhod iz ere premoga, med sogovorniki in odločevalci v dolini širil občutek, da država mesta ne posluša, da dela po svoje in ji je vseeno, kaj se dogaja v Šaleški dolini. Neki tedanji minister mi je v neuradnem pogovoru odkrito dejal, da so »*ljudje v Šaleški dolini trmasti in da ne želijo poslušati.*« Med Ljubljano in Šaleško dolino se očitno izrisuje konflikt, tukajšnji ljudje so prepričani, da bo država nanje pozabila, tisti iz vladnih pisarn pa, da gre v dolini za ljudi, ki jih je povozil čas. Konflikt ni nič slabega, konflikt lahko rodi konstruktivne rešitve. A ne vedno, konflikt je lahko tudi izgovor za kazanje s prstom, lahko se zgodi, da bodo Šalečani za vse, kar se bo v naslednjih desetletjih zgrnilo nad dolino, okrivili Ljubljano in ona bo reagirala enako.

¹³ Intervju z Alenko Stanič je bil objavljen v tedniku Mladina, št. 23, 2022.

¹⁴ V občini Šoštanj in Velenje skupaj živi malo več kot 40.000 ljudi, kar je za kakšno predmestje srednje velikega evropskega mesta.

*TEŠ v povprečju ustvari tretjino električne energije Slovenije, temu primerno velik je tudi njegov okoljski odtis.
Foto: Gašper Lešnik.*

Spomnimo se, kaj se je dogajalo ducat in še nekaj let nazaj. Kakršnekoli kritike projekta izgradnje šestega bloka Termoelektrarne Šoštanj, zaradi katerega je jasno, da je bil predimenzioniran, slabo načrtovan, povezan pa je s sodnimi postopki zaradi sumov storitve kaznivih dejanja zlorabe položaja in zaupanja pri gospodarski dejavnosti, so pred desetletjem v dolini odločno zavrnil. Lokalni veljaki so govorili o političnih zlorabah, rudarji o tem, da sami najbolje vedo, kaj se skriva pod zemljo. Vse skupaj je šlo tako daleč, da se je razprava o tej gradnji postavila na gabarite mi in oni. Vsak Velenjčan, ki je javno izrazil dvom nad projektom, je hitro postal izdajalec in izobčenec. Razprava o šestem bloku ni bila racionalna, pač pa čustvena in sovražna. V javnih medijih so bila objavljena oglasna sporočila z gesli tipa »za soncem še vedno najceneje greje velenjski lignit,«¹⁵ prepričali okoli izgradnje šestega bloka pa so na koncu zakrivili tudi padec vlade, ki jo je vodil Borut Pahor.¹⁶ Danes je torej jasno, da so imeli prav skeptiki, a v tistem času je v dolini prevladala *knapovska mentaliteta*, šaleška samozadostnost, ki zapira prostor, zavrača kritiko, druge poglede, drugačne rešitve, dolina je bila talka industrije, talka šaleških svetih krav. Veliki minusi in kriminalna dejanja, ki so se projektu priključili, bi bili bistveno

¹⁵ Ko je sredi šestdesetih leti prejšnjega stoletja prišlo do zasičenosti trga s premogom, se je pojavila televizijska reklama, ki je govorila o tem, »da za soncem najceneje greje velenjski lignit«, to oglaševalsko parolo so uporabljali še več let kasneje. Tako je bila ponovna uporaba gesla v času gradnje šestega bloka nekakšen spomin na ponarodelo in malce satirično trditev, vprašanje seveda, če so se avtorji tega sploh zavedali.

¹⁶ Parlamentarna procedura predvideva parlamentarne komisije, te presoja politično odgovornost javnih funkcionarjev. Praviloma so te komisije politično motivirane, njihova končna poročila niso sprejeta, ali zmanjka časa ali volje ali pa poslancev, ki bi poročilo potrdili. Le redke komisije so drugačne, denimo tista, ki je preiskovala izgradnjo šestega bloka TEŠ. Komisija, ki jo je v mandatu 2014–2018 vodil Matjaž Hanžek, je ugotovila, da so vse vlade od leta 2004 do leta 2012 ravnale neodgovorno ali vsaj malomarno, največja politična odgovornost pa je na vladi 2008–2011 oz. na Pahorjevi vladi. Največjo politično odgovornost naj bi nosila takratna ministra France Križanič in Matej Lahovnik, Križanič je bil kot nekdanji svetovalec Teša in nadzornik HSE ves čas obveščen o stanju pri projektu, Lahovnik pa naj ne bi prisluhnil opozorilom, ki mu jih je podal takratni vodja direktorata za energijo Janez Kopač.

manjši, če bi se v dolini že pred desetletji zavedali, da ta investicija potrebuje dober nadzor in ljudi, ki se nanjo spoznajo. Tega ni bilo. Vse skupaj je podivjalo.

Odločitev o gradnji šestega bloka je bila v dolini sprejeta brez prave javne razprave. Prikazana je bila kot naravno dejstvo. Pa tudi danes, ko je jasno že skoraj vse, ko potekajo sodne obravnave, mesto ni doživelo nobene katarze, na šesti blok bi najraje pozabilo.¹⁷

Stavka delavcev zaradi zapletov ob gradnji šestega bloka.

Stavko je leta 2010 organiziral sindikat, delavci pa so protestno oblečeni v oranžne jopiče, ker je tedanja vladna stranka Zares, njena barva je bila oranžna, javno nasprotovala izgradnji. Foto: Borut Krajnc, Mladina.

Ugašajoče mesto?

Majhen si vedno le toliko, kot si sam dopustiš. Pri razpravi o prestrukturiranju Šaleške doline pa je takšen odnos lahko usoden. Usoden tudi za tistih 174 milijonov evrov, kolikor si

¹⁷ Ni čudno, da naj bi na letošnji lokalnih volitvah za župana mesta kandidiral človek, ki je bil neposredno vpleten v gradnjo tega nasledlega projekta, pa četudi v sodni preiskavi ni imel statusa osumljenca. Vsak glas za njega bo glas za preteklost.

jih Savinjsko-šaleška regija obeta iz evropskega sklada za pravičen prehod. Na prvi pogled je to velika številka, a v resnici ni. Izgradnja šestega bloka Termoelektrarne Šoštanj je stala 1,41 milijarde evrov, osemkrat več, kot naj bi bilo evropskega denarja za rekonstruiranje regije, samo zelena prenova daljinskega ogrevanja v Šaleški dolini pa je ocenjena na 130 milijonov evrov.

Kot že zapisano, prihodnosti se ne da ubežati. Velenje je industrijsko mesto, močno gospodarsko središče, tretji največji izvoznik v Sloveniji. A vse stvari niso idealne, mesto kljub velikosti in gospodarski moči ni pomembno regionalno središče, kot sta denimo Slovenj Gradec ali Celje, nima bolnišnice, ni upravni center.¹⁸ Četudi je bilo Velenje nekoč najhitreje rastoče mesto v državi, trend priseljevanja že nekaj let pada. Rast prebivalstva se je ustavila. Mladi se izseljujejo, demografske slika mesta se slabša. Velenje se stara hitreje od povprečja Slovenije. V okoljih, ki jih tako množično zapuščajo mladi, je iluzorno pričakovati, da se bodo kar same od sebe pojavljale nove ideje.

Danes v mestu, kot kaže statistika, živi tretjina manj mladih, starih med 15 in 30 let, kot pa jih je bilo pred 10 leti. Kako prepričati mlade, da ostanejo? Kako jim ponuditi prihodnost? Občina Velenje tako ponuja mladi družinam 15.000 evrov za dobrohotno financiranje stroškov kreditov za prvo reševanja stanovanjskega vprašanja. Lepo, a to ni dolgoročna rešitev, predvsem je bistveno premajhna. Zgolj za primerjavo: Dunaj ima več kot 350.000 stanovanj, ki so namenjena neprofitnemu oddajanju. To je tako, kot da bi jih v Velenju imeli 6000, pa jih ima mesto malo manj kot 900.

Ni težko ugotoviti, kaj so poleg pomanjkanja dobrih stanovanj še razlogi, zakaj mladi zapuščajo mesto; tukaj ni dovolj služb ali, bolje, večina dobro plačanih in kvalitetnih služb je povezana zgolj s tehničnimi poklici, drugih možnosti je manj. Velenje je tipično okolje, v katerem industrija ni diverzificirana, večina gospodarske dejavnosti temelji le na dveh podjetjih,

¹⁸ Bole, David, in Nared, Janez. »Velenje v mednarodnem in slovenskem kontekstu«. V: Bole, David. *Velenje, industrijsko mesto v preobrazbi*. Ljubljana Založba ZRC, 2000.

Gorenje so nedavno prevzeli tujci, drugo pa nima svetle prihodnosti.

»Prepletenost Premogovnika Velenje in Gorenja z občino ter kroženje kadrov na tej relaciji je bila v preteklosti za Velenje pozitivna zaradi vlaganj dobičkov podjetij v lokalni razvoj,« je o tem v že citiranem članku o moči in ranljivosti velenjskega gospodarstva opisal Primož Pipan. »Ta največja prednost Velenja pa je tudi njegova največja ranljivost. Zaradi pomanjkanja neobremenjenega pogleda zunaj okvirov obstoječega razmišljanja lahko to negativno vpliva na prihodnji gospodarski razvoj Velenja, saj je ranljivo zaradi odvisnosti od dveh velikih zaposlovalcev.« Glavni izziv naj bi bil torej: »večja diverzifikacija velenjskega gospodarstva izven obstoječih gospodarskih panog.«

Eden redkih umetniških odziv na dogajanje v Šaleški dolini so bile akcije Marka Kumra Murča. Ta je v Bruslju pred stavbo evropske komisije postavil komoro, v kateri so bile gole lutke, na njej pa je pisalo »No TEŠ 6«. Društvo pa je na šoštanjskem trgu svobode pripravilo umetniško instalacijo Zrak. Instalacija je bila junija 2011 postavljena na črno, saj občina umetniku ni želela dati dovoljenja za postavitev instalacije. Foto: Perica Jerković.

Ni res, da je preobrat nemogoč. In to v obe smeri, v popolno stagnacijo, na pot umiranja mesta ali pa v revitalizacijo in novo rast.

Iz industrijske v postindustrijsko družbo

Kako torej naprej? Naj omenim le zgolj nekaj primerov mest, ki so doživeli enako zgodo, ki čaka Velenje, in dilem, s katerimi so se spopadale.

Nizozemski Herleen je bil nekoč rudarska skupnost, a ko so v sedemdesetih začeli zapirati rudnike, v tistem času je Velenje doživljalo industrijski razcvet, je službo izgubilo okoli 60.000 ljudi. Vseh delovnih mest ni bilo možno povrniti, a nekaj so jih uspeli. Nizozemska vlada je v mesto premaknila nekatere svoje urade, v njem se je odprl največji pohištveni center v Evropi, vodo iz opustelih rovov pa so začeli uporabljati za ogrevanje in hlajenje stavb v mestnem jedru, s pomočjo turbin, ki jih poganjajo odpadne komunalne vode, pa proizvajajo električno energijo. Mesto se je sicer znebil večine opomnikov na svoj industrijski čas, želelo je presekati s preteklostjo. Tako je lokalna skupnost zgradila »Lunino četrt«, futuristično sosesko v središču mesta za trgovine in druge storitve. Podobo premo- govniškega mesta so zamenjali s podobo, ki naj bi nagovarjala novi, srednji razred in novi čas. *»Nauk zgodbe: prizadevanja za preobrazbo je družbeno-političen boj med novim delavskim razredom, katerega identiteta je zasnovana na potrošništvu, in starim „proizvodnim“ delavskim razredom«.*¹⁹

Obstajajo primeri, ko spreminjajoče se mesto ni pozabilo na svojo industrijsko preteklost. V nekaterih španskih mestih in pokrajinah so uredili različne industrijske muzeje, v katerih se ljudje vključujejo in obnavljajo industrijsko dediščino, vse to pa ustvarja nove priložnosti in možnosti za razvoj.²⁰ Tudi v Velenju

¹⁹ Bole, David. »Clash of Two Identities: What Happens to Industrial Identity in a Post-Industrial Society?« Dostopno na spletni domeni *Researchgate*.

²⁰ Več: El pozo, P.B.; González, P.A. »Industrial Heritage and Place Identity in Spain: From Monuments to Landscapes.« V: *Geogr. Rev.* 2012, 102, str. 446–464.

deluje Muzej premogovništva, ki je bil odprt že leta 1999, v povprečju pa ga obiskuje okoli 25.000 obiskovalcev na leto, kar je dobra številka, višja od števila obiskovalcev, ki tako ali drugače letno obišejo muzej na Velenjskem gradu.

Težko bi zanikali dejstvo, da ima mesto industrijske korenine, to preteklost lahko opazimo tudi na področjih, ki s samim rudarstvom niso povezana. Tako je Velenje pred leti sodelovalo v projektu »Svetla prihodnost za črna mesta«, v katerem so raziskovalci, slovenski so bili predvsem iz Geografskega inštituta Antona Melika ZRC SAZU, poskušali zaznati družbene in morebitne institucionalne inovacije, ki bi lahko prispevale k izboljšanju kakovosti življenja v malih industrijskih mestih, ki jih čaka preobrazba. V Velenju so jih še posebej zanimale družbene inovacije, katerih korenine segajo v industrijsko preteklost, hkrati pa naj bi bile tiste, ki povečujejo občutek skupnosti, povezanosti. Odkrili so jih kar nekaj: recimo brezplačni prevoz Lokalc, počitniško delo za mlade Čistimo Velenje, mestno blagajno, brezplačno drsališče, hišo bendov, Kamerat, urbano vrtičkarstvo, MC Udarnik ... *»Velenje lahko označimo kot „inovativno okolje“, tukaj je bilo razvitih veliko družbenih inovacij, večina je bila izrazito teritorialno in zgodovinsko vgrajenih, nastale pa so kot odziv na gospodarske, družbene in okoljske krize. Zdi se, da je glavno gonilo teh inovacij lokalna industrijska kultura, ki temelji na socialističnih in industrijskih vrednotah, kot so delavnost, solidarnost, strpnost in kolektivizem, vzajemno zaupanje in enakost,«* je zapisal Jernej Tiran.²¹

Iz zgodovinskega vidika in vidika varovanja dediščine je ohranjanje stika s preteklostjo gotovo bolj smiselno kot uničevanje industrijskih simbolov, bolj smiselno kot oster rez, a obstaja tveganje, na katero v članku o spopadu med industrijsko in post-industrijsko družbo opozarja geograf Bole. V takšnih razmerah *»lahko industrijska dediščina postane sredstvo komodifikacije, homogenizacije in neoliberalizma, zlasti če je lokalni prebivalci*

²¹ Jernej Tiran, David Bole & Jani Kozina. »Industrial culture as an agent of social innovation: reflections from Velenje, Slovenia, Innovation: The European Journal of Social Science Research.« 2022.

ne utelešajo in ne doživljajo.» Včasih vse te spremembe in iskanje novih poti privedejo do zanimivih, samoironičnih rešitev, prebivalci manjšega finskega mesta Porti so tako denimo izdelali parfum, ki diši podobno kot smrad, ki se širi iz obmestnih tovarn. To je podobno, kot da bi v Velenju prodajali v steklenice ujeti jedek vonj, ki se včasih širi iz deponije po mestu.²²

Zanimiva je tudi zgodba britanskega mesta Corby, ki je bil pred nekaj desetletji še cvetoč industrijski center, najprej zaradi železove rude, potem pa zaradi jeklarne in izdelovanja cevi. Leta 1931 je imel le 1500 prebivalcev, leta 1981 pa 53.000. Nato so se začele težave, zaprla se je jeklarna, v dveh letih je službo izgubilo kar 11.000 ljudi. Spremembo so prinesli (malo tudi po sreči) migranti, predvsem tisti, ki so prihajali iz drugi držav EU, in oni, ki so se preselili iz dražjih okolij, denimo iz večjih mest. Ko so v mestu uredili še železniško povezavo z Londonom, se je zgodil gospodarski preobrat. Ljudje so se začeli preseljevati iz večjih krajev, mesto je začelo znova rasti, zgradili so olimpijski bazen, novo knjižnico, kulturni center, trgovsko središče, pač vse, kar živo in moderno mesto potrebuje. Corby je tako postalo »*najhitrejše rastoče angleško mesto*,«²³ ki je začelo privabljati investitorje s področja logistike in prehramben industrije. V Corbyju je pač vse ceneje kot v Londonu, vključno s stanovanji, veliko pa je tudi opuščenih industrijskih con, v katerih so zrasli novi projekti. Danes tam živi okoli 70.000 ljudi, kar je več kot v času pred ekonomsko krizo.

Malce drugačno pot so, denimo, izbrali v majhnem francoskem mestu Loos-en-Gohelle. Gre za manjše rudarsko mesto, ki pa je po opustitvi premogovne industrije začelo propadati. Možnosti sta bile dve: lahko bi v mestu privabili novo industrijo

²² Naj si pod črto dovolim še osebno noto. Vonj velenjskega lignita, žvepla ali česarkoli že, ki se širi okoli rudniških jaškov, mi je bil dolga leta nepoznan. Ljudje, ki so v Velenje prihajali na obisk, so me spraševali o njem, a jaz o tem nisem vedel čisto nič, nisem ga zaznal, nisem ga poznal. Potem sem se preselil iz Velenja. In zdaj, ko se sporadično vračam v rodno mesto, tudi sam včasih zavonjam tisto, o čemer so me spraševali nekoč.

²³ Glej *The Economist*. »How Corby became England's fastest-growing town.«

ali pa izbrali drugačno pot. Opuščeni rudniki, natančneje ogromni kupi rudniške jalovine, ki so vidni že od daleč, so bili kot živa in spreminjajoče se pokrajina vpisani na Unescov seznam svetovne dediščine, v mestu pa so začeli eksperimentirati s krožnim gospodarstvom, okoljsko vzdržno gradnjo, postali pa so tudi eno od francoskih mest, ki želi 100 % energije pridobivati iz obnovljivih virov. Zato na javne stavbe postavljajo solarne panele.²⁴ Vse to je bilo storjeno v pogovoru in dogovoru z občani.

Omenjenih primerov seveda ne moremo neposredno primerjati z Velenjem,²⁵ a vseeno velja, da je za velike spremembe potreben pogum in vizija, pa tudi nekaj sreče. Ni res, da se stvari ne dajo premakniti, Premogovnik Velenje danes zaposluje okoli 1100²⁶ ljudi, okoli 300 jih še elektrarna. Skupno je z obema povezano še dodatnih nekaj 3000 ali 4000 delovnih mest, kar je dobra četrтина vseh delovnih mest v občini Velenje. Nekaj ljudi se bo upokojilo, nekaj jih bo odšlo, a za ostale je potrebno najti nova delovna mesta. Občina stavi na obrtne in poslovne cone, na nove investitorje, farmacijo, logistiko, proizvodnjo toplotnih črpalk, gre za mala in srednja podjetja, ki ne bodo kar na mah zaposlila tistih, ki bodo ostali brez službe. Prav tako ne pomeni, da bodo novi investitorji potrebovali točno takšen kader. Prej drugačnega, potrebovali bodo mlade, ki bodo dovolj izobraženi, da bodo ustvarjali delovna mesta z visoko dodano vrednostjo. Težko je trditi, da mesto ničesar ne počne, na občini se trenutno ukvarjajo z načrti prenove daljinskega sistema ogrevanja, ki naj bi deloval s pomočjo obnovljivih virov energije, v veliki meri

²⁴ Glej: »Loos in Transition: Loos-en-Gohelle replacing coal-mining with renewable energy sources!« <https://www.renewables-networking.eu/documents/CaseStudyLoos-en-Gohelle-FR.pdf>.

²⁵ Tudi velenjska občina je bila v okviru projekta »Misija EU« izbrana za podnebno nevtravno in pametna mesta, v Sloveniji sta bili to še Ljubljana in Kranj, vse tri občine pa naj bi kot eksperimentalna, inovacijska središča postala podnebno nevtralna do leta 2050.

²⁶ Za primerjavo: leta 1980 je v jami obratovalo 15 odkopov, leta 1984 je bilo v Rudniku lignita Velenje zaposlenih največje število delavcev: 5.458, leto kasneje je bil dosežen največji letni odkop premoga v zgodovini premogovnika, 5.106.400 ton. Takrat je bila v Velenju pridobljena kakšna tretjina vsega premoga v Jugoslaviji.

pa naj bi ga financirali s pomočjo evropskih skladov, pa tudi s pomočjo sredstev iz domačega sklada za podnebne spremembe.

Projekt Klasirnica

A potrebno je prepoznati prave priložnosti, tvegati, storiti kakšno napako. Pred leti je skupina Velenjčanov in nekaj najkompetentnejših slovenskih kulturnih menedžerjev, med njim je bil tudi dr. Aleš Črnič, redni profesor na ljubljanski Fakulteti za družbene vede in nekaj časa tudi državni sekretar na ministrstvu za kulturo, pripravljala zanimiv projekt revitalizacije rudarske Klasirnice, praznega industrijskega objekta v Pesju, v katerem se je nekoč separiral jamski lignit od druge jalovine in primesi. Klasirnica je delovala od sredine osemdesetih let dalje, objekt je nadomeščal tistega, ki je bil uničen zaradi pogrezanja zemlje, delo v njej pa se je končalo konec leta 2004. Projekt prenove je vključeval vzpostavitev mednarodnega multikulturnega centra »Klasirnica«. Kot so zapisali v študiji, je imela *»lokalna skupnost na voljo zanimiv, za slovenske razmere velik objekt, ki ga lahko namenijo širšim kulturnim, umetniškim, izobraževalnim, raziskovalnim in drugim dejavnostim,«* druga možnost pa je bila njegovo rušenje. Šlo je za res ambiciozne načrte, ki bi na eni strani ohranili industrijsko dediščino, na drugi strani pa bi v okolje pripeljali nove kulture vsebine, kar bi imelo velike učinke na celotno Šaleško dolino, tako v smislu zaposlovanja in prihoda turistov kot v smislu odpiranja prostora in dolinskih glav.

Ideja po takšnem centru ni bila nova. Tudi v Ljubljani so pred leti iz stavbe, v kateri je bila nekoč mestna elektrarna, ustvarili prostor kulture in srečevanj. Podobno je v tujini, kjer opuščeni industrijski objekti in degenerirana območja dobivajo nove vsebine. Tako je na območju premogovnika in koksarne »Zeche Zollverein XII«²⁷ iz Porurja, kjer je bila prenovljena večina objektov, zasnovane so bile tematske poti, na tem območju pa je dom dobilo mnogo različnih institucij, od kulturnih do izobraževalnih, v kompleksu opuščenega rudnika je muzej, bazen, dvorana, prostor za podjetja in podobno.

²⁷ Podrobnosti na spletni strani *Zollverein*. Glej: <https://www.zollverein.de/>.

Veduta z velenjske Viste: Termoelektrarna Šoštanj in stavba klasirnica, za katero mesto ne ve, kaj naj stori z njo. Foto: Jure Trampuš.

Za Klasirnico je bilo analiziranih več možnosti in vsebinskih rešitev, od kulturnega stolpa pa do centra za oblikovanje in produkcijske platforme. Aleš Črnič je takrat izjavil, da je idejna študija »pokazala, da je projekt izvedljiv v vseh fazah, od investicije in tehnične vzpostavitve objekta do rednih stroškov obratovanja, vendar le na način velikega, mednarodnega centra in ob podmeni, da se projekt nemudoma uvrsti v ključne domače in evropske strateške dokumente. Za to mora poskrbeti predvsem lokalna skupnost. In v tem vidim edino zares relevantno vprašanje: bodo lokalni politiki zmogli preseči ozke politične interese in se lotiti tako velikega projekta, ki bi mesto lahko popeljal v doslej neslutene smeri razvoja.« In še: »Mesto Velenje, ki je v simbolnem in dobesednem smislu zgrajeno na energiji, je nastalo kot vizionarski, takrat za mnoge kar utopičen projekt. Če bi ob rojevanju mesta sredi 20. stoletja prevladali dvomljivci, ki jih menda ni manjkalo, Velenja sploh ne bi bilo. Klasirnica je po svoje vsebinsko in simbolno nadaljevanje tega toka. Mesto v času, ko iz njega beži netehnično usmerjena inteligenca in ko je jasno, da čez nekaj desetletij ne bo več izkopavanja premo-ga, potrebuje novo vizijo. Vzpostavitev Klasirnice v eni izmed

oblik, ki jih predlagamo, bi za mesto pomenila nov kvaliteten preskok, ki bi novim generacijam omogočil pestrejšo in kakovostnejšo življenje, kot si ga iz lokalne perspektive danes sploh lahko predstavljamo. Zamuditi takšno priložnost bi bilo več kot le neumno.»²⁸

Šlo je za velikopotezni načrt, predstavljeni so bili možni scenariji s priložnostmi in nevarnostmi, ki pa v občini ni dobil pozitivnega odmeva. Vse skupaj se jim je zdelo predrago, zapleteno, prav tako pa niso bili prepričani, da bi lahko v Evropski uniji dobili dovolj finančnih sredstev, kar pa, kot danes trdijo avtorji idejne študije, ni bilo res. Eden od razlogov, zakaj je projekt zastal, so bila lokalna politična nesoglasja. Skratka, idejo so zavrnil, prazna klasirnica pa je ostala takšna kot prej – prazna. Vse, kar je dobila, je bila velika čarovnica, ki je naslikana na njeni fasadi.²⁹

Danes, več kot petnajst let kasneje, lahko na vse skupaj pogledamo zelo grenko. Prvič: Ljubljana je v vmesnem času iz Cukrarne, stavbe nekdanje rafinerije sladkorja, ki je desetletja propadala na bregovih Ljubljane, uspela ustvariti prostor moderne umetnosti, v katerem razstavljajo najvplivnejši svetovni ustvarjalci, te dni recimo Michelangel Pistoletta, eden najpomembnejših umetnikov dvajsetega stoletja. Njega bi lahko brez težav privabili tudi v Klasirnico.³⁰

In drugič: mesto Velenje leta ni vedelo, kaj naj stori s praznim objektom velikega volumna, gre za okoli 11.000 kvadratnih metrov površin, zato so se leta 2019 odločili, da ga bodo porušili in s tem na »poslovno razvojnem območju Pesje« pridobili prostor za kakšnega investitorja in nova delovna mesta. A glej ga zlomka, načrti za rušenje se zapletajo, saj naj bi Zavod za kulturno dediščino razmišljal o tem, da bi stavbo, šlo naj bi

²⁸ Marn, Urša. »Od premoga do kulture.« Mladina, št. 28, 2006

²⁹ Več o projektu na spletni strani Arhiva Velenje. Glej: <https://bit.ly/3M4CpL9>.

³⁰ Obnova Cukrarne je stala 21,7 milijonov evrov, od tega jih je Evropa prispevala 10,7 milijona evra. Obnova Klasirnice naj bi po ocenah stala manj, okoli 15 milijonov evrov.

za odličen primer industrijske dediščine, razglasil za kulturi spomenik lokalnega pomena. V tem primeru rušenja ne bo.

Danes je jasno, da je bila tedanja odločitev občine slaba. Upati pa je, da tako slaba ni neka druga odločitev.

Pred časom je s pomočjo evropskih sredstev ob Velenjskem jezeru na »horuk« zrasel prostor »Vista, park z razgledom,« namenjen prireditvam, sejmom, izobraževanju in kulturi. Ob optimalnih pogojih lahko gosti tudi 30.000 obiskovalcev. Projekt je bil vreden 8,9 milijona evrov, evropski regionalni sklad je prispeval 4,8 milijona, država 1,2 milijona, 2,9 je financirala velenjska občina. Mesto ima zdaj velik, lep objekt, postavljen je nekoliko nerodno, programa, ki bi prostor napolnil, pa je bore malo. Kdo ve, morda pa bodo glasbeni festivali z druge strani Slovenije, ki so začeli motiti tamkajšnje lokalne skupnosti, kdaj prišli v Velenje, a za zdaj se zdi, da Vista ni zaživela.³¹

Brez lignita

Šaleška dolina, mesto Velenje, kos lignita pod svobodnim soncem je nastalo v času socializma, partijskega poveljevanja, »ko so se trije fantje skupaj usedli, načrtali in vodili mesto« – velenjski AFŽ pač.³² Takrat se je to dalo, bil je to čas delavskih zmag, zanosa, petlečk. Danes je drugače. Živimo v demokracij, v skupnosti mirnega bivanja različnih interesov, za vodenje družbe pa veljajo drugačna pravila kot nekoč. A le pri vprašanju izpeljave. Tudi danes so uspešni, pogumni, vizionarski in odprti voditelji. Če v mestu takšnih ni, bi morali vladati vsaj tisti, ki znajo povezovati različnost idej. Pri tem pa se ustavi. Za zdaj so bili vsi župani mesta bolj ali manj povezani z rudnikom ali

³¹ Morda je primerjava zlobna, krivična in napačna, a naj jo vseeno omenim. Prireditveni prostor ob jezeru, gotovo je zgrajen z dobrimi nameni, me spominja ne nek drugi prireditveni prostor, ki je stal nekoč v Sončnem parku, namenjen je bil koncertom in nastopom pihalnih orkestrov, a ga je potem načel zob čas, streha nad njim pa je izginila.

³² Ivan Atelšek, oče Gorenja, direktor zdravstvenega doma Alojz Fijavž, Nestl Žgank, direktor rudnika in župan mesta. (Več o tem: Žgank, Nestl. *Spomini »rdečega kralja«*. Ljubljana: Karantanija, 1999).

elektrarno, nobenega profesorja, nobenega pravnika, humanista, nobenega ekonomista ali družboslovca ni bilo med njimi. Sodobnega mesta ne moreš voditi le z »inženirsko logiko«, ne moreš ga voditi sam, brez pomoči ljudi, ki o kakšni stvari vedo več kot ti.³³ Velenje potrebuje preprih, lahko še vedno ostane energetsko središče Slovenije, a z drugačnimi tehnologijami. V vsakem primeru pa mora stopiti iz dobe čaščenja ideologije lignita in gospodinjski strojev.

Josip Broz - Tito je odšel, odšlo je tudi velenjsko gradbeno podjetje Vegrad. Se sedaj ista usoda napoveduje premogovniku in z njim celotni dolini? Foto: Jure Trampuš.

Težko desetletje prihaja. Cesta bo dolino presekala na pol, morda bo več ljudi odpeljala kot pa pripeljala, rudnik in elektrarna se ne bosta pobrala, prav lahko se zgodi, da bo Šaleška dolina šla po poti Zasavja, ki po zaprtju rudnika išče pot iz

³³ Popolnoma neverjetno je bilo lansko leto, ko je občina Velenje septembra organizirala velik simpozij, okroglo mizo o prestrukturiranju doline. Nanj so bili povabljeni politiki, direktorji, državni uradniki, sindikalisti, a med vsemi udeleženci ni bilo nobenega družboslovca ali humanista. Pogovor, ki je tekkel, je tekkel predvidljivo.

brezna. A tudi v Sloveniji obstajajo dobri primeri. Ko so v Idriji davno nazaj začeli zapirati rudnik živega srebra, so v mestu že obstajala podjetja, ki so prevzela delovno silo, danes sta tam največja zaposlovalca Kolektor in Hidria. Nekdanja rudarska Idrija, ki je prav tako stisnjena med hribe in v grape, predvsem pa je daleč od centra Slovenije, ima povprečno mesečno bruto plačo višjo od slovenskega povprečja. V velenjski občini je povprečna plača že 15 let pod slovensko, pa tudi majhnemu Šoštanju ne gre prav dobro, četudi v povprečju za kakšnih 100 evrov prehiteva celo Velenje. Povprečna mesečna plača na osebo, zaposleno pri pravnih osebah, je bila tako v Velenju leta 2020 v bruto znesku za približno 9 % nižja od letnega povprečja mesečnih plač v Sloveniji. V Velenju ni vse slabo, veliko je socialnih inovacij, idej o prihodnosti, denimo o ribogojnici, ki naj bi zaposlovala 80 ljudi, o sončni elektrarni na jezerski gladini ali na degradiranih območjih rudnika, o prestižnem hotelu, o posebnih soseskah varovanih stanovanj, o velikem regionalnem biomasnem centru, obstajajo načrti o mednarodnem izobraževalnem središču v Stari elektrarni, kjer naj bi sedaj vzklikal nekakšen Center prihodnosti, a stvar je še v povojih. V zadnjem letih so tudi na vrata velenjske občine trkala uspešna podjetja, ki so hotela svojo proizvodno preseliti v Velenje, a so nekatera odšla drugam, malce proti severu.

Mesto je živ organizem. Hiše imajo imena. Za njihovimi okni se skrivajo ljudje. Občina ne more biti generator gospodarskega razvoja, tako kot je bila morda nekoč, lahko pa ustvarja pogoje zanj.³⁴ Če si mesto želi visoke dodane vrednosti, mora privabiti ljudje, ki jo bodo sposobni ustvariti. Srce, roka, lopata

³⁴ Malo površna teza potrebuje pojasnilo. Po razpadu socializma in zmagi neoliberalizma, ki nam je pridigal, da se mora država umakniti iz gospodarstva, saj je trg tisti, ki z nevidno močjo najbolje skrbi za družbeni in gospodarski rez, je po veliki gospodarski krizi leta 2008 postalo jasno, da je vpliv države pomemben. Države so zmetale na stotine milijard evrov v reševanje bank, pravega iskanja odgovornosti finančnih špekulantov ni bilo. Danes, leta 2022 je podobno, države zaradi špekulacij na trgu energentov nacionalizirajo zadolžena energetska podjetja. Na nivoju mesta, kakršno je Velenje, to pomeni, da lahko lokalna oblast sama odloča, kakšno industrijo bo podpirala, spodbujala, kateri pa bo priprla vrata.

in tekoči trak pač niso dovolj, tudi dobro komunalno opremljene poslovne cone ne. Ljudje se bodo priseljevali v mesto, če bo tukaj dovolj dobrih delovnih mest, dobra stanovanja, če bo prijazno okolje, ustrezna socialna in zdravstvena infrastruktura, športna, kulturna ponudba, če bo mesto postalo prepričljiv in če se bo gradilo na preteklosti zgolj za to, da se bo lažje seglo v prihodnost.

A bodimo optimistični. Okolica velenjskih jezer je bila nekoč degradirano, onesnaženo območje, v vodah ni bilo ničesar živega. Ko sem se kot mulec potikal tam okoli, me je bilo vedno strah, da bom padel v kakšno luknjo, ki je nastala zaradi ugrezanja, bal sem se, da me bo pojedla razpokana zemlja in da bom za vedno izginil. Danes je drugače. Okolica jezer je urejena, nastala je Velenjska plaža, kamor prihajajo celo Ljubljanci. Nič več ni, kot je nekoč bilo.

Doline ne moreš obleči v zeleno, če uporabljaš barvo lignita. In če je uspelo spremeniti nevarna in strupena jezera, bo morda uspelo iz mesta Velenja narediti tudi tisto, s čimer se je občina ponašala nekoč, češ da je Velenje mesto prihodnosti. Morda res, a mesto je danes predvsem na križišču, lahko gre naprej, lahko pa postane mesto preteklosti, mesto duhov, mesto zgodb, ki ne bodo zanimale nikogar več.

Takrat se ne bo zgodil stečaj le rudnika, napovedan vistem lepem članku, izbrskanemu v digitalnem arhivu. Takrat se bo zgodil stečaj celotne regije. In še prej, jasno, stečaj pameti.

Salahudin Halilović

Salahudin Halilović je zgodovinar in geograf. Rojen je leta 1996 v Slovenj Gradcu. Obiskoval je OŠ Gorica v Velenju in nato Gimnazijo ŠCV. Od leta 2016 študira na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, kjer je leta 2020 diplomiral iz geografije in zgodovine. Trenutno je v zaključnem letniku na magistrski stopnji geografije, smer Regionalno planiranje in urbano-ruralne študije ter Uporabna geoinformatika. Je avtor več znanstvenih in poljudnoznanstvenih člankov.

ŠIRJENJE JEZER V ŠALEŠKI DOLINI ZARADI PREMOGOVNIŠKE DEJAVNOSTI: POROČILO Z GEOINFORMACIJSKIMI MODELI, SIMULACIJAMI IN MOŽNIMI SCENARIJI S POMOČJO ORODJA LAND CHANGE MODELER

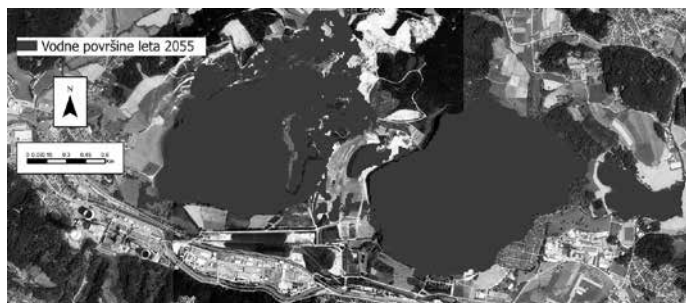
Uvod

Rudarjenje je v okolici Velenja in v Šaleški dolini nasploh pustilo za seboj ogromne gospodarske, demografske in okoljske posledice. Najbolj vidna sprememba je zagotovo ugrezanje tal in nastanek novih, umetnih jezer: Škalsko, Velenjsko in Družmirsko jezero. Premogovniška dejavnost, ki je na območju aktivna že dobrih 150 let, še danes oblikuje površje v okolici teh jezer, kar je možno nazorno razbrati z letalskih fotografij.

Namen tega sestavka je s pomočjo orodij v GIS okolju analizirati procese, ki spremljajo premogovništvo, ter oceniti njihov vpliv na spreminjanje

površja skozi čas. Za cilje sem si zadal procese izluščiti ter jih poimenovati in oceniti njihov obseg v prostoru. S pomočjo letalskih fotografij iz različnih obdobj je možno analizirati največje spremembe in določiti scenarije, ki bi lahko različno vplivali na spremembo površja v bližnji ali daljni prihodnosti. Snovanje scenarijev in njihova izpeljava je prav tako eden od ciljev projekta.

Za to temo sem se odločil zaradi njene lokacijske bližine; ta jezera namreč predstavljajo moje domače okolje in me njihovo spreminjanje skozi čas osebno zanima. S pomočjo sodobnih metod z GIS-i lahko nazorno vidimo, kako bi se lahko površje, ki se je spreminjalo hitreje od samega mesta Velenje, še naprej oblikovalo in posledično vplivalo na lastno bivalno okolje.

Hipotetično območje vodnih površin leta 2055.

Teoretična izhodišča

Velenjski premog so odkrili že pred dobrimi 200 leti, vendar so ga začeli bolj organizirano odkopavati šele v prvi polovici 19. stoletja. Premog so odkrivali na mnogih lokacijah v Šaleški dolini, saj so nanj naleteli pri raznih delih že na površini. Rudniški arhiv hrani številne mlajše izsledke iz širšega zaledja Šaleške doline.¹ Od leta 1829 do 1840 so kopali premog v Pesju

¹ Lukaček, *Premogovniška dejavnost in njen vpliv na površinsko območje Šaleške doline*, str. 8.

in Velenju, verjetno pa takrat še ni prišlo do znatnejšega ugrezavanja pri Pesju, saj so maloštevilni delavci nakopali samo 678,80 starih centov premoga.² Viri o odkopavanju postanejo številnejši po letu 1875, ko se pričnejo tudi prve prave geološke raziskave in globinsko vrtanje. Tako Franc Mages, lastnik premogovniške posesti, tega leta ugotovi, da se pod vrtino I/75 skriva slabih 40 m debel kakovosten sloj lignita, kar je spodbudilo nadaljnje raziskave in pripravljalna dela.³ V naslednjih desetih letih njegov naslednik Daniel Lapp nadaljuje iskanje z vrtinami in v Škalah odkrije kar 102,6 m globok sloj, kar motivira odprtje prvega pravega jaška (t. i. »Rudolf jašek I«) leta 1887. Ti začetni globinski odkopi so se nadaljevali do globine 118,2 metra in pri tem ugotovili debelino sloja 31,6 metra. Razen debeline sloja so raziskali še njegovo raztezanje v obeh smereh jaška s pomočjo dodatnih hodnikov. Izdelava jaška in hodnikov je pomenila tudi prve pridobljene tone iz glavnega lignitnega sloja. Kota ustja jaška je bila na nadmorski višini 397,1 metra, kar pomeni 24 m višje od zdajšnje gladine Škalskega jezera, ki že pokriva lokacijo omenjenega jaška.⁴ Naslednje leto so že odprli nov jašek z imenom »jašek Franc Jožef«, ki je nastal na lokaciji današnjega Starega jaška (danes tam deluje Muzej premogovništva Slovenije). V naslednjih letih se je z izgradnjo železnice do Pesja odkop močno razširil, zgrajenih je bilo več dodatnih rudnih polj in povezava med obema jaškoma. Sočasno se je počasi razvijal tudi zračni sistem, ki je pretočno deloval le ob razliki temperature med zrakom zunaj in zrakom v premogovniku.⁵ Z nevarno metodo »bočnega odkopavanja« so sicer povečali izkop na slabih 100.000 ton letno, a je takšno kopanje pustilo med rudarji tudi mnoge smrtne žrtve.

² Sore, *Montanogene ugreznine v Velenjski kotlini*, str. 11–25.

³ Lukaček, *Premogovniška dejavnost in njen vpliv na površinsko območje Šaleške doline*, str. 9–11.

⁴ Lukaček, *Premogovniška dejavnost in njen vpliv na površinsko območje Šaleške doline*, str. 11–12.

⁵ Lukaček, *Premogovniška dejavnost in njen vpliv na površinsko območje Šaleške doline*, str. 28–32.

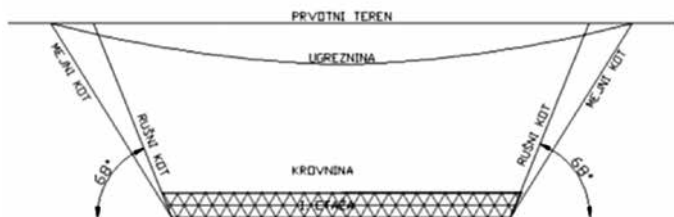

Začetno delovanje »Starega jaška«. Vir: Lukaček, 2019.

Hkrati z odkopavanjem lignita so se z rušenjem odkopanega prostora na površini pojavljale razne deformacije v obliki ugreznin. Ugreznina je tisti del zemeljske površine, ki se je preoblikovala pod vplivom rudarskih (odkopnih) del.⁶ Ugreznine, nastale na površini, naj bi prostorninsko ustrezale odkopni praznini v jami. Višina rušenja krovnine (tj. terena na površju) je odvisna od odkopne višine, kamninske podlage in od koeficienta razsipa. Višina rušenja krovnine je bila premo sorazmerna z odkopno višino in obratno sorazmerna s koeficientom razsipa. Stopnja razsipa je bila odvisna od vrste hribin, a je bila vedno večja kot 1. začetni koeficient razsipa gline v krovlini velenjskega rudnika, po prvem rušenju znaša povprečno 1,89, po petem pa 1,59. Tudi po rušenju so bile hribine izpostavljene lastni teži in pritisku, razsipni material se je posedal, razsipna stopnja hribin pa se je sčasoma spremenila. Mehke plasti gline s peskom, kot so v Velenjski kotlini, se hitreje posedajo kakor npr. plasti laporja, apnenca, skrilavcev idr., zato rušenje površja pri prvih hitreje napreduje. Pri odkopu v manjših globinah so se poškodbe na površini pojavile prej kot pri globljih eksploatacijah. Tako so se prvi znaki ugreznanja v škalah pokazali že po treh dneh. Proces konsolidacije je bil sprva dokaj hiter in je dosegel v šestih me-

⁶ Tamše, *Rudarsko merjenje*, str. 15.

secih okrog 90 %, nato pa se je nadaljeval zelo počasi.⁷ Opazovanje dokončne konsolidacije je bilo težko izvedljivo, ker se je pogosto odkopavalo na območjih, kjer se površje po predhodnih delih še ni umirilo.⁸

Vpliv odkopane etaže na površino. Vir: Lukaček, 2019.

V prvih letih 20. stoletja so se na območjih nad etažami z odkopi že ustvarile večje ugreznine, v katerih se je nabirala voda. Prvi takšen primer se je pojavil med letoma 1907 in 1917 nad jugozahodno etažo, tj. nekaj deset metrov jugozahodno od obale današnjega Velenjskega jezera – šlo je za ribnik, imenovan Veliki ribnik, domače pa tudi Pesjanski tajht. Po prvi svetovni vojni se je ugrezjanje pojavilo tudi nad današnjim Škalskim jezerom – takrat imenovan Špičkov tajht. Ta ugreznina se bo kasneje povečala v Škalsko jezero in ogrozila prve domačije na območju. Dodatni odkopi so se širili v okolici današnjega Škalskega jezera in na ravnini jugozahodno, zaradi nizkih cen premoga pa so leta 1928/29 zgradili termoelektrarno in mehanizirali ter elektrificirali proizvodnjo. Kljub temu je proizvodnja premoga stagnirala in v 30. letih po krizi tudi upadla na 60.000 ton letno.⁹ Druga svetovna vojna je gmotno vplivala na premogovnik, vojne potrebe po premogu so se povečale in letni odkop je narasel

⁷ Sore, *Montanogene ugreznine v Velenjski kotlini*, str. 11–25.

⁸ Lukaček, *Premogovniška dejavnost in njen vpliv na površinsko območje Šaleške doline*, str. 19–21.

⁹ Lukaček, *Premogovniška dejavnost in njen vpliv na površinsko območje Šaleške doline*, str. 49–57.

na 262.000 ton.¹⁰ Po padcu jugoslovanske vlade je z nemško okupacijo prišla dodatna potreba po premogu. Nemci so z zelo razsipno metodo razširili odkop tudi v varovalne stebre proti škalski cerkvi in pokopališču, proizvodnja je zrastle na 322.000 ton. Neupoštevanje varnostnih stebrov je hitro po prvih odkopih pustilo posledice na domačijah in cerkvi v bližini.

Po vojni se je spet začela konstantna rast proizvodnje, ki se je nadaljevala vse do leta 1986. Skupaj s povečanjem proizvodnje se je večalo tudi število poškodovanih objektov in druge infrastrukture na površini. Določenim merilom za lokacijo novega jaška je ustrezala vasica Preloge. V jami so preizkusili novo metodo z dolgim odkopom, kasneje znano kot široko čelo. Začela so se tudi prva sanacijska dela, med katerimi so našli tudi okostje mastodonta. Med letoma 1941 in 1946 so se vodne površine povečale za celih 12 hektarov, največ Špičkov tajht (Škalsko jezero) in Plevelovo jezero (Velenjsko jezero), drugod pa so se pojavljale manjše mlake. Z izgradnjo začasnega jaška na lokaciji vasice Preloge in odkupom že poškodovanih zemljišč v Škalah je premogovnik premaknil nove odkope na severno stran jaška v Škalah. Ob Škalskem jezeru, ki se je vztrajno širilo, se je v 50. letih začela tudi sanacija in gradnja turistično-rekreativne infrastrukture: restavracije, igrišča za mini-golf, letnega kina, počitniških hišic – večina teh objektov je do 80. let tudi sama doživela ugrezanje in uničenje. V začetku 60. let proizvodnja prvič preseže 2 milijona ton letno in je rastle z vsakim letom, v tem desetletju pa je pod gladino Plevelovega jezera izginila vas Pleterje. V začetku 70. let so odprli tudi novo jamo Preloge-jug, ki je začela prve spremembe na terenu današnjega Družmirskega jezera. Jezera so leta 1976 obsegala že skoraj 100 hektarov, prvo mesto pa je s slabimi 80 hektari prevzelo Plevelovo (Velenjsko) jezero, novo nastalo Družmirsko (Šoštanjsko) pa se je najhitreje širilo. Plevelovo jezero je bilo zaradi onesnaženja biološko mrtvo in skrajno alkalno (pH faktor je znašal nad 12). Glavni povzročitelj takšnega kritičnega stanja je bil elektrofilitrski pepel, ki

¹⁰ Lukaček, *Premogovniška dejavnost in njen vpliv na površinsko območje Šaleške doline*, str. 59–62.

so ga odlagali neposredno v jezero. Prav za to je bila gradnja kakršnih koli turističnih in rekreacijskih objektov ob jezeru v tem času neprimerna. Poleg tega je jezero vsebovalo visok nivo sulfatov in molibdena, ki so prehajali v vodo iz bližnjega območja sanacije ugreznin.¹¹ V 80. letih so razširili še odkope v jami Preloge in povečali sanacijske posege, predvsem zaščitne nasipe zaradi različnih nadmorskih višin jezer. Začela se je tudi rekultivacija zemljišč, ob Velenjskem jezeru je začelo nastajati vrtičkarsko naselje Kinta Kunte. Leta 1984 je letna proizvodnja znašala dobrih 5 milijonov ton, nastalo je tudi prvo manjše turistično kopališče ob Velenjskem jezeru, Škalsko jezero pa je že imelo približno današnjo obliko.¹²

Škalsko jezero			Velenjsko jezero			Družmirsko (Šoštanjско) jezero		
globina (m)	površina (m ²)	prostornina (m ³)	globina (m)	površina (m ²)	prostornina (m ³)	globina (m)	površina (m ²)	prostornina (m ³)
18,2	164.780	936.444	62,4	1.443.479	33.469.329	88,1	781.295	21.573.643

*Obseg jezer v Šaleški dolini leta 2014.
Vir podatkov: Potočnik, 2015.*

Po letu 1986 se začne postopen upad proizvodnje, za nadaljnje eksploatacije pa se je načrtovala jama Šoštanj, ki bi v pripravljalnih delih imela tudi ekološki element. Del Škal je moral biti zaradi ugreznanja severno od Velenjskega jezera spet prestavljen, vključujoč šolo. Prav tako so morali premikati upravne in pomožne stavbe Premogovnika na območju jaška Preloge. Ti so se nahajali na območju, ki danes predstavlja nasip iz pepela med Velenjskim in Družmirskim jezerom. V devetdesetih letih se je opravljalo zlasti sanacijska dela, ena najpomembnejših sprememb pa je zagotovo oblikovanje lastnega vodnega kroga za odpadne vode. Konec 90. let se zapre tudi jašek Škale (Stari jašek), proizvodnja pa pade pod 4 milijone ton. V začetku 21. stoletja se oblikuje nova meja pridobivalnega območja, ki je uporabljena v

¹¹ Šterbenk, *Preobrazba ugrezninskega Velenjskega jezera*, str. 41–61.

¹² Lukaček, *Premogovniška dejavnost in njen vpliv na površinsko območje Šaleške doline*, str. 70–107.

enem od scenarijev. V tem obdobju tudi Velenjsko jezero dobi današnjo obliko. Odkopi so se nadaljevali na jami Preloge-jug in Gaberke, kar je razširilo in predvsem poglobilo Družmirsko (Šoštanjsko) jezero. To jezero je še precej v fazi sprememb, Velenjsko jezero pa se spreminja le v zahodnem delu.

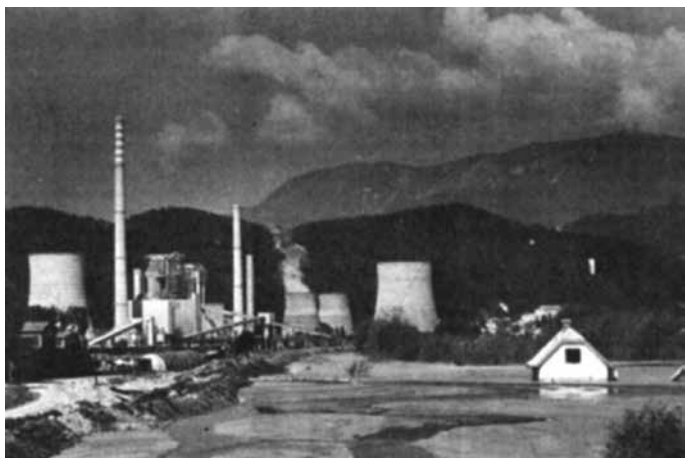
Na premogokopnem območju Premogovnik Velenje redno spremlja premike površja in objektov, za ta namen ima pripravljene opazovalne mreže in opravlja batimetrično izmero jezer (oblikovanje modelov jezerskega dna). Objekte spremljajo s pomočjo klasične geodetske izmere (s pomočjo terestričnih meritev z geometričnim nivelmanom), s samodejnim kontinuiranim GNSS sistemom in z uporabo terestičnega laserskega skeniranja. S pridobljenimi točkovnimi podatki v kombinaciji z ostalimi podatkovnimi sloji lahko zelo natančno napovedujejo vertikalne in horizontalne premike terena.¹³

Del podatkov, ki jih uporablja Premogovnik za svoj model, sem pridobil tudi sam, znane so lokacije nekdanjih, sedanjih in bodočih etaž ter vplivnega območja, pridobil sem tudi sloj plastnic, iz katerega lahko interpoliramo digitalni model reliefa. S pomočjo letalskih fotografij, ki sem jim klasificiral rabo tal, pa lahko sami osnujemo model s skupino orodij Land Change Modeler (LCM) v programskem orodju TerrSet. Land Change Modeler je orodje, namenjeno analizi in napovedovanju rabe tal, predvsem je uporabno pri prostorskem planiranju. Zbirka orodij uporablja časovno spremembo rabe tal za empirično modeliranje odnosa med tranzicijo rabe tal in neodvisnimi spremenljivkami, ki nanjo vplivajo, ter tako pripravi scenarije za prihodnost.¹⁴ Čeprav sta Premogovnik in podjetje Erico opravila že več analiz vpliva ugrezavanja ter njegovega obsega, so te raziskave usmerjene zlasti v ekološko sanacijo sprememb in so le delno javno dostopne (med tujo literaturo sem zasledil raziskavo indijskih znanstvenikov, ki je uporabila LCM za ugotavljanje rabe tal v mestu Muzaffarpur, in to rabo tudi napovedovali v prihodnosti). Čeprav je moj projekt namenjen opazovanju in razlagi vodnih

¹³ Potočnik, *Premogovniške in energetske aktivnosti na jezerih*, str. 10–15.

¹⁴ Eastman, *Geomatic Approaches for Modeling Land Change Scenarios*, str. 9.

površin in ne splošne rabe tal, so v članku uporabljene podobne metode in priprava podatkov – zlasti na podobne težave so naleteli pri pripravi submodelov, ki so imeli teoretično prenizko natančnost.¹⁵ Prav tako sem naletel na članek kolumbijskih raziskovalcev, ki so pripravili rabo tal v severozahodni Amazoniji in snovali več scenarijev spremembe rabe gozda v pašnike do leta 2030.¹⁶ Glede na to, da je časovni okvir podoben tistemu v lastnih scenarijih, je tudi ta raziskava prišla prav pri oblikovanju projekta.

Onesnaženje in poplavljanje zaradi nesmotrnega odlaganja rudniške halde in pepela. Vir: Lukaček, 2019.

Uporabljena metodologija

V projektu sem se prostorsko omejil na območje treh jezer v Šaleški dolini, približno 2 km severozahodno od središča v Velenju in približno 500 m vzhodno od centra Šoštanja, vpisane so tudi točne koordinate obrezanih območij v koordinatnem sistemu D48_Slovenia_TM (glej preglednico 2). Letalski posnetki

¹⁵ Varun, J. *Geogr. Inst. Cvijic*, str. 111–127.

¹⁶ Armenteras, *Global Ecology and Conservation*, str. 150–161.

za leto 2014 in 2019 so bili pridobljeni v Geodetski upravi Republike Slovenije (v nadaljevanju GURS). Časovno sta bili določeni dve obdobji napovedovanja: leto 2024, ki predstavlja 5-letno razliko med posnetkoma, ter leto 2055, ki za Premogovnik predstavlja zaključeno obdobje odkopavanja in zaprtje rudnika, za ta čas se je dobilo tudi podatke načrtovanih etaž z odkopi.

Preučevano območje s prikazom reliefa pred odkopavanjem. Vir podatkov: GURS, 2019; Lukaček, 2019

Preučevano območje s prikazom današnjega reliefa. Vir podatkov: GURS, 2019; Lukaček, 2019.

minimalni X odklon	504533 m
minimalni Y odklon	135992 m
maksimalni X odklon	508863 m
maksimalni Y odklon	138262 m

Prostorski obseg obravnavanega območja.

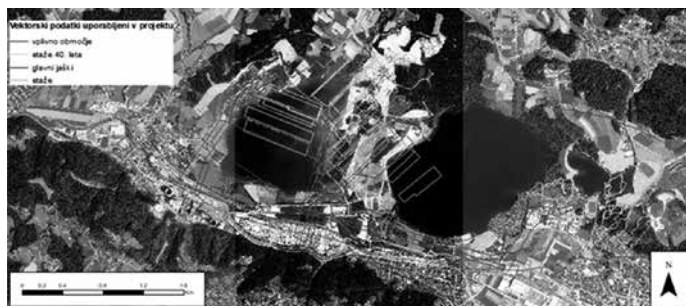
Letalski posnetki so bili pridobljeni v .tiff formatu in uvoženi v program ArcMap 10.8.1 kot rastr, tam smo jim dodelili tudi skupni koordinatni sistem in projekcijo s pomočjo ukaza Define projection. Vektorske podatke sedanjih in prihodnjih etaž, možnega pridobivalnega območja, glavnih rovov in jaškov ter odkopov v 40. letih sem pridobil iz zasebne zbirke Mirana Lukačka, ki je več desetletij urejal GIS na Premogovniku.

Te podatke smo najprej odprli v zbirki programskih orodij Autodesk AutoCad, jih strnili in izvozili iz Drawing formata v Shapefile format, ki se uporablja v orodjih ESRI. V programu ArcMap smo tudi tem podatkom dali skupno projekcijo. Te podatke smo za nadaljnjo rabo v programu TerrSet rasterizirali z ukazom Polygon to Raster, pridobili smo rastrske posnetke formata .tiff, z velikostjo celic 10 m².

Sledilo je urejanje ortofotov in obrezovanje ostalih podatkov na preučevano območje, kar smo uspešno storili z ukazom Extract by Mask v ArcMap-u. Ortofote in rasterizirane podatke s Premogovnika smo nato z ukazom GeoTIFF to Idrisi uvozili v program TerrSet. Za nadaljnjo rabo v modelih smo rasterizirane podatkovne sloje spremenili v Boolove karte dejavnikov, iz katerih smo nadalje izdelali karte oddaljenosti s pomočjo orodja Distance. Podatke digitalnega modela nadmorskih višin pa smo s pomočjo orodja Slope spremenili v karto naklonov. Za obdelavo v orodju Land Change Modeler smo za letnici opazovanja potrebovali raster z definirano rabo tal, kar smo naredili z ločitvijo letalskih posnetkov na posamezne pasove (orodje Composite). Sledila je izdelava podpisa – tj. izdelava kategorij in določanje učnih vzorcev za strojno učenje programa (s pomočjo ukaza MakeSig). Glede na spektralni vzorec odbojnih vrednosti smo določili 4 kategorije: voda, pozidano, gozd in ostalo/drugo. Kategoriji voda in gozd sta predstavljali vodne in zaraščene površine, kategoriji pozidano in ostalo pa naseljene, posekane in sanirane površine v okolici jezer, pa tudi njivske površine, ki so imele podobno odbojno vrednost. Za obe letnici ortofotov smo nato opravili (pol)avtomatsko klasifikacijo z metodo najmanjše razdalje (ukaz MinDist), metodo največje verjetnosti (ukaz MaxLike) in paralelpipedno metodo (ukaz Piped). Najnatančnejša se je izkazala metoda največje verjetnosti, ki smo jo uporabili tudi za končni prikaz rabe tal. Po opravljeni klasifikaciji smo primerjali

klasificirano rabo z originalnimi ortofoti in opazili večje napake pri strojni klasifikaciji, predvsem sta se mešali kategoriji voda in gozd zaradi podobnih odbojnih vrednosti med jezeri in bližnjimi gozdnimi površinami. Prav tako so bile manjše napake na območjih, kjer se naseljene površine izmenjujejo z zelenimi površinami. Popravek vseh večjih napak je bilo zaradi težavnih odbojnih vrednosti najlažje popravljati ročno. Klasificirane posnetke rabe smo zato spet izvozili v ArcMap s pomočjo ukaza Idrisi to GeoTIFF. Nato smo jih v ArcMap-u vektorizirali s pomočjo ukaza Raster to Polygon. Napačno klasificirane poligone smo nato reklasificirali (s pomočjo orodja Select by Atributte) in po potrebi preoblikovali, da so ustrezali originalnim podatkom na ortofotu. Končne popravljene slike rabe tal smo nato spet rasterizirali s pomočjo ukaza Polygon to Raster in jih izvozili v obliki .img formata zaradi težav pri ponovnem uvozu v TerrSet. V le-tega smo jih ponovno uvozili s pomočjo ukaza Image to Idrisi.

S pripravljenimi podatki smo v programu TerrSet začeli uporabljati orodje Land Change Modeler. Najprej smo analizirali spremembe rabe med letoma 2014 in 2019 ter jih kvantificirano predstavili. Trend, ki smo ga opazili v podatkih, je bil temelj nadaljnje raziskave in postavitve treh podmodelov, ki so predstavljali najopaznejše procese na območju: zasipavanje, ugrezanje in poseko. Nato smo izdelali scenarije za obdobji 2024 in 2055. Rezultatom smo s pomočjo orodja Calculate Geometry izračunali površino in dobljene slike analizirali. Končne scenarije smo nato izvozili v ArcMap in jih uredili v kartografske prikaze.

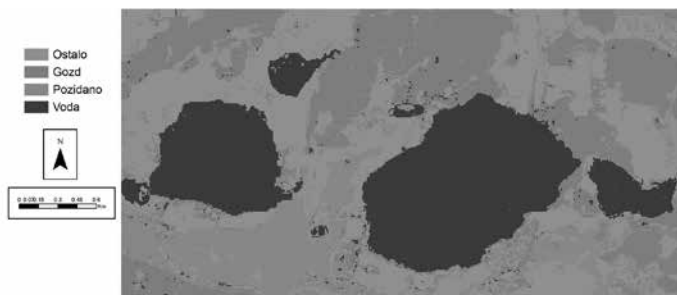
*Prikaz uporabljenih podatkov. Vir podatkov: GURS, 2019;
Lukaček, 2019.*

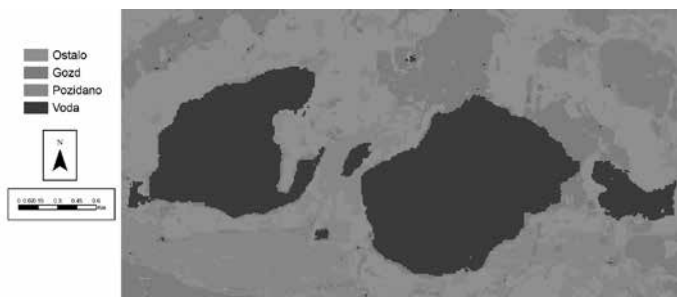
Shematičen prikaz projekta.

Snovanje scenarijev širjenja jezer v Šaleški dolini zaradi premogovniške dejavnosti

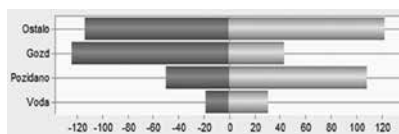
Pred oblikovanjem scenarijev smo v Land Change Modeler-ju analizirali spremembe v letih med 2014 in 2019. Želeli smo v zavihku Change Analysis, v katerem smo izračunali procentualne in hektarske spremembe v kategorijah med letoma 2014 in 2019 (glej sliko 11 in 12). Na osnovi te analize smo izdelali tudi karto sprememb, ki nam omogoča prostorski obseg sprememb (glej sliko 13). Glede na rezultate smo oblikovali podmodele, ki spremljajo procese na območju. V zavihku Transition Potentials smo oblikovali te podmodele: **zasipavanje** (spremembe kategorije voda v kategorije ostalo, gozd in pozidano), **ugrezanje** (spremembe kategorije pozidano, gozd in ostalo v kategorijo voda) in **poseka** (spremembe kategorije gozd v kategorije ostalo in pozidano). Spremembe kategorije pozidano v kategoriji gozd in ostalo ter kategorije ostalo v kategoriji pozidano in gozd nismo obravnavali zaradi napak v klasifikaciji.

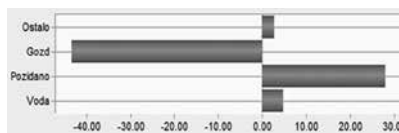
Raba na preučevanem območju leta 2014. Vir podatkov: GURS, 2014.

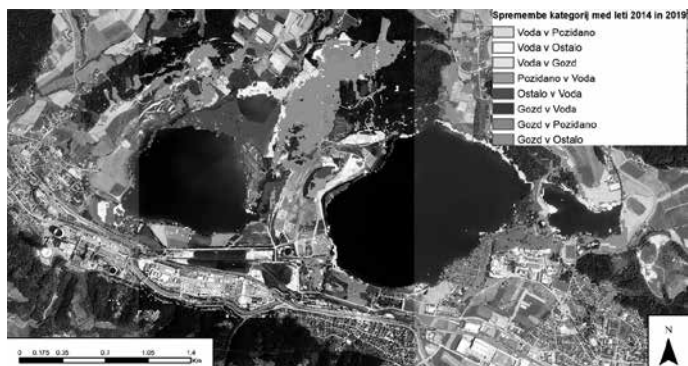
Raba na preučevanem območju leta 2019. Vir podatkov: GURS, 2019.

Razlike v kategorijah na preučevanem območju med letoma 2014 in 2019 (v hektarjih).

Razlike v kategorijah na preučevanem območju med letoma 2014 in 2019 (končna razlika v odstotkih sprememb).

Prostorske spremembe kategorij na preučevanem območju med letoma 2014 in 2019. Vir podatkov: GURS, 2019.

	površine 2014 (v ha)	površine 2014 (v %)	površine 2019 (v ha)	površine 2019 (v %)
voda	255.7	26.01	268.51	27.32
pozidano	149.9	15.25	208.4	21.20
gozd	265.83	27.05	185.38	18.86
ostalo	311.48	31.69	320.62	32.62

Spremembe površin na proučevanem območju med letoma 2014 in 2019.

Scenarije širjenja jezer v Šaleški dolini smo torej zasnovali na osnovi rabe tal, predstavljenih podatkov premogovniške dejavnosti in podatkov, pridobljenih z analizo sprememb v letih med 2014 in 2019. Ti elementi, ki predstavljajo osrednje elemente scenarijev, so vplivali tudi na težo oz. pomembnost posameznih procesov – zasipavanja, ugrezavanja in poseke. Osrednji elementi se med seboj razlikujejo po površini in lokaciji. Poleg osrednjih dejavnikov vplivajo na scenarije tudi gonilni dejavniki, ki so za našo analizo zlasti predpostavljeni: plan premogokopnega območja, državna zakonodaja in strateške usmeritve Evropske unije.

Na gonilne dejavnike močno vplivajo najnovejši dokumenti na državni in lokalni ravni, npr. Vizija in strategija MO

Velenje do leta 2025, Občinski prostorski načrt MO Velenje, Celostna prometna strategija 2017–2022, Nacionalna strategija za izstop iz premoga in prestrukturiranje premogovnih regij v skladu z načeli pravičnega prehoda ter številni drugi strateški dokumenti, ki so trenutno v pripravi.¹⁷ Na proučevano območje vplivajo predvsem dokumenti, ki se tičejo zapiranja oz. preusmeritve Premogovnika Velenje, saniranja degradiranih površin, turistične rabe jezer in gradnje 3. razvojne osi.

Na osnovi omenjenih dejavnikov smo zasnovali štiri scenarije, in sicer: Trend zaprtja, Premogovski plan, Polno kopanje in Nemška sabotaža. Kratki predstavitvi samih scenarijev sledi še izvedba scenarijev širjenja jezer v Šaleški dolini zaradi premogovniške dejavnosti s preglednicami sprememb in kratko obrazložitvijo.

¹⁷ Mori, *Trajnostna urbana strategija za Velenje do leta 2030*, str. 2–5.

Ime scenarija: Trend zaprtja
Opis temeljnih posebnosti scenarija: Prvi scenarij se nanaša na zadnje smernice države in Evropske unije, ki načrtujejo čim prejšnje zaprtje premogovnika in hiter vstop v ogljično nevtralno družbo. Evropska komisija je v okviru misije Podnebno nevtralna in pametna mesta izbrala 100 podnebno nevtralnih in pametnih mest, med katerimi so tudi tri slovenska: Ljubljana, Kranj in Velenje. Izbrana mesta bodo v prihodnjih letih prejela vso podporo in evropska sredstva, da bodo do leta 2030 postala podnebno nevtralna. Vlada je posledično v začetku letošnjega leta sprejela t. i. Nacionalno strategijo za izstop iz premoga in prestrukturiranje premogovnih regij v skladu z načeli pravičnega prehoda, kar pomeni zaprtje in prestrukturiranje Premogovnika v dobrem desetletju.
Temeljne (kvantificirane – izmerjene ali predpostavljene) povezave med dejavniki in osrednjimi elementi scenarija: Glede na omenjene posebnosti smo se odločili povečati težo vrednosti procesov zasipavanja v matriki za 10 %, zmanjšati vrednost poseke za 50 %, vrednost ugrezanja pa zmanjšati za približno 60 %. V modeliranju smo dodatno uporabili podatke DMNV in lokacije glavnih rudniških jaškov.
Temeljni (kvantificirani) rezultati scenarija (po posameznih spremenljivkah oz. osrednjih elementih scenarija): Površina jezer se zmanjša v manjši meri do leta 2024, nato pa se nadalje zmanjšujejo na račun kategorij ostalo in pozidano. Kategoriji gozd in voda se tako vztrajno zmanjšujeta. Zlasti je viden vpliv DMNV, jezera se navidežno izsušijo po plastnicah. Natančnejši rezultati so predstavljeni v naslednjem poglavju.

Ime scenarija: Premogovniški plan
Opis temeljnih posebnosti scenarija: Drugi scenarij temelji na izvirnem načrtu Premogovnika, ki je načrtoval postopno črpanje glavnih zalog premoga v kotlini do leta 2050. V tem scenariju bi se odkop nadaljeval v načrtovanih etažah, lociranih predvsem na zahodu in severozahodu jezer, zlasti pod Družmirskim jezerom. Odkopi na tem območju so že pustili trajne ugreznine v bližini naselij Šoštanj, Gaberke in Škale, s polnim nadaljevanjem odkopavanja bi se te vrzeli še širile ter spravile v nevarnost tudi prebivalstvo in njihovo imetje. Nadaljevanje odkopavanja bi logično nadaljevalo tudi sanacijska dela v okviru Premogovnika, ki pa jih težko napovemo in vstavimo v scenarij.
Temeljne (kvantificirane – izmerjene ali predpostavljene) povezave med dejavniki in osrednjimi elementi scenarija: V tem scenariju smo se odločili za minimalno spreminjanje matrike, saj je že sprememba med letoma 2014 in 2019 nakazovala veliko odkopavanje in spremembe na površju. V modeliranju smo dodatno uporabili podatke DMNV, lokacije glavnih rudniških jaškov in etaže odkopov.
Temeljni (kvantificirani) rezultati scenarija (po posameznih spremenljivkah oz. osrednjih elementih scenarija): Obseg jezer se občutno poveča na račun kategorij <u>ostalo</u>, <u>pozidano</u>, zlasti pa se zmanjša površina gozda. To kaže na močan porast procesov ugrezanja in poseke. Najbolj se razširi območje Družmirskega in Velenjskega jezera, na ugreznjenih območjih, ki so nastala nad območji etažnih odkopov, se oblikujejo posamezni otočki površja nad gladino. Natančnejši rezultati so predstavljeni v naslednjem poglavju.

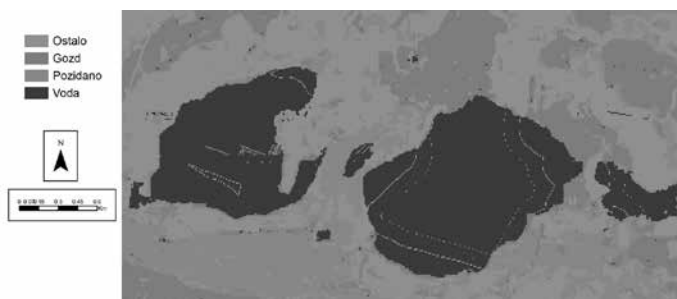
Ime scenarija: Polno kopanje
Opis temeljnih posebnosti scenarija: Tretji scenarij izvira na predpostavki globalne energetske krize, v kateri niti lokalne niti državne oz. evropske vladajoče strukture niso kos pomanjkanju energije. Temu sledeče je Slovenija prisiljena zapustiti načrt nizkoogljičnih energetskih virov in investira v še obsežnejše kopanje premoga za Termoelektrarno Šoštanj. V tem scenariju bi se odkop, enako kakor v drugem scenariju, nadaljeval v načrtovanih etažah, lociranih predvsem na zahodu in severozahodu jezer, zlasti pod Družmirskim jezerom. Odkopi na tem območju bi zagotovo pustili trajne posledice tudi na poseljenih območjih.
Temeljne (kvantificirane – izmerjene ali predpostavljene) povezave med dejavniki in osrednjimi elementi scenarija: Ker gre za skrajn primer in nujno izkopavanje vseh zalog lignita v Šaleški dolini, smo za ta scenarij občutno zmanjšali vpliv zasipavanja v matriki. Podobno kakor v drugem scenariju pa smo povečali vrednosti spreminjanja kategorij v vodo ter spreminjanje kategorije gozd v kategorije voda, ostalo in pozidano. V modeliranju smo dodatno uporabili podatke DMNV, podatke etažnih odkopov in podatek vplivnega območja, ki predstavlja skrajno mejo vpliva Premogovnika.
Temeljni (kvantificirani) rezultati scenarija (po posameznih spremenljivkah oz. osrednjih elementih scenarija): Kakor pričakovano, se obseg jezer močno poveča na račun kategorij <u>ostalo</u>, <u>pozidano</u>, zlasti pa se zmanjša površina gozda. To kaže na močan porast procesov ugrezanja in poseke. Najbolj se razširi območje Družmirskega in Velenjskega jezera, na ugreznjenih območjih, ki so nastala nad območji etažnih odkopov, se oblikujejo posamezni otočki površja nad gladino. Za razliko od drugega scenarija je površina vode še obsežnejša. Med otočki se oblikuje tudi povezava med Družmirskim in Velenjskim jezerom. Natančnejši rezultati so predstavljeni v naslednjem poglavju.

Ime scenarija: Nemška sabotaža
Opis temeljnih posebnosti scenarija: Gre za alternativen scenarij, ki je osnovan na zgodovini Premogovnika med drugo svetovno vojno. Kakor je omenjeno v poglavju Teoretična izhodišča, so Nemci med okupacijo z razsipno metodo odkopa in neupoštevanjem varnostnih stebrov povzročili hude posledice na površini. V našem primeru bi Nemci prevzeli sedanje stanje in poskušali s ponovnim odkopom zalog pod Škalskim jezerom, le da bi v tem scenariju upoštevali ugrezanje jezera ter bi s sprotnim zasipavanjem poskušali zakrpati ugreznjeno površje. Rezultat bi bil večji odkop premoga, a bi Šaleška dolina plačala visoko ceno zaradi razširjene onesnaženosti, nesmotrne sanacije in nekvalitetnega bivalnega okolja v neposredni bližini bivalnega območja.
Temeljne (kvantificirane – izmerjene ali predpostavljene) povezave med dejavniki in osrednjimi elementi scenarija: Osnova za ta scenarij so podatki odkopov iz 40. let, ki so locirani na jugu in jugovzhodu Škalskega jezera. V matriki smo za 10 % zmanjšali težo procesov ugrezanja in poseke, zaradi sanacije odkopov pod Škalskim jezerom pa za 40 % povečali težo vplivov zasipavanja, torej spremembe kategorije vode v kategorije ostalo, gozd in pozidano. V modeliranju smo dodatno uporabili podatke DMNV, podatke etažnih odkopov in podatke odkopov iz 40. let.
Temeljni (kvantificirani) rezultati scenarija (po posameznih spremenljivkah oz. osrednjih elementih scenarija): Navkljub spremembam v matriki se je površina vode zopet povečala zaradi ugrezanja v okolici Družmirskega jezera, najverjetneje so na to vplivali podatki etaže odkopov. Prav tako se pojavi vodna površina na severu preučevanega območja, kar lahko upoštevamo za napako v klasifikaciji. Pravilna pa je bila domneva o zasipavanju, saj se zlasti Škalsko jezero zmanjša na račun kategorij ostalo in pozidano, deloma pa se razširijo tudi površine gozda, predvsem v Velenjsko jezero. Natančnejši rezultati so predstavljeni v naslednjem poglavju.

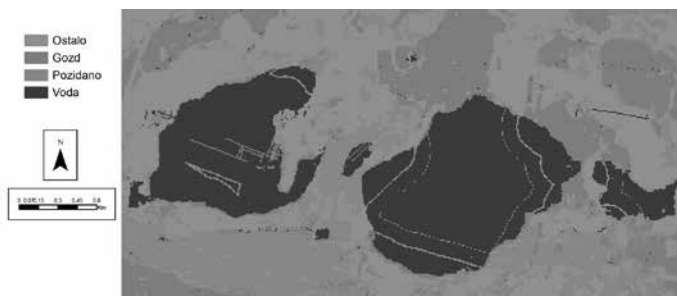
Scenarij Trend zaprtja

kategorija	površine 2014 (v ha)	površine 2014 (v %)	površine 2019 (v ha)	površine 2019 (v %)
voda	255.7	26.01	268.51	27.32
pozidano	149.9	15.25	208.4	21.20
gozd	265.83	27.05	185.38	18.86
ostalo	311.48	31.69	320.62	32.62
kategorija	premogov- niški plan 2024 (v ha)	premogov- niški plan 2024 (v %)	premogov- niški plan 2055 (v ha)	premogov- niški plan 2055 (v %)
voda	264.71	26.93	360.91	26.64
pozidano	209.92	21.36	211.44	21.51
gozd	184.88	18.81	184.38	18.76
ostalo	323.4	32.90	326.18	33.19

Površina posameznih kategorij med leti za izbrani scenarij.

Proučevano območje leta 2024 glede na scenarij Trend zaprtja. Vir podatkov: GURS, 2019.

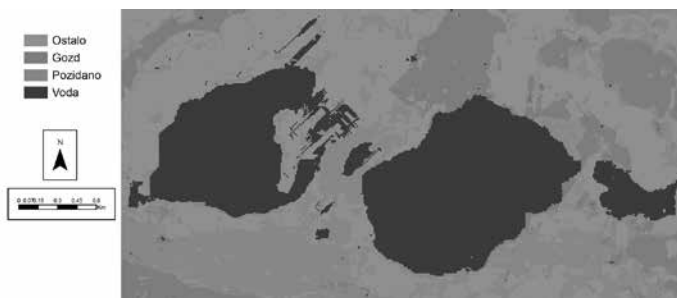
Proučevano območje leta 2055 glede na scenarij Trend zaprtja. Vir podatkov: GURS, 2019.

Kakor smo napovedali v prejšnjem poglavju, scenarij Trend zaprtja napoveduje omejitev odkopavanja in pospešeno zasipavanje nastalih ugreznin. Če opazujemo spremembe v površini (glej preglednico 4), hitro opazimo postopno zmanjšanje vodnih in zelenih oz. gozdnih površin ter povečanje kategorije *pozidano in ostalo*. Vodna telesa se navidezno »izsušijo« v prvih 5 letih napovedi za slabe 4 hektarje, zlasti na območju glavnih rudniških jaškov. V Velenjskem in Škalskem jezeru nastajajo nenavadne proge kopnega, ki najverjetneje sledijo plastnicam na DMNV. Povečanje kategorij *ostalo in pozidano* lahko povežemo s širjenjem naselij ob jezeru, gradnjo turistično-rekreativnih objektov v bližini in splošno sanacijo ugreznin.

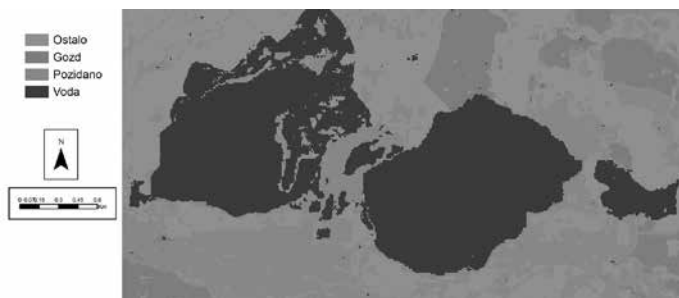
Scenarij Premogovniški plan

kategorija	površine 2014 (v ha)	površine 2014 (v %)	površine 2019 (v ha)	površine 2019 (v %)
voda	255.7	26.01	268.51	27.32
pozidano	149.9	15.25	208.4	21.20
gozd	265.83	27.05	185.38	18.86
ostalo	311.48	31.69	320.62	32.62
kategorija	premogov- niški plan 2024 (v ha)	premogov- niški plan 2024 (v %)	premogov- niški plan 2055 (v ha)	premogov- niški plan 2055 (v %)
voda	279.71	28.46	333.08	33.89
pozidano	221	22.48	253.5	25.79
gozd	143.66	14.62	90.67	9.22
ostalo	338.54	34.44	305.66	31.10

Površina posameznih kategorij med leti za izbrani scenarij.

Proučevano območje leta 2024 glede na scenarij Premogovniški plan. Vir podatkov: GURS, 2019.

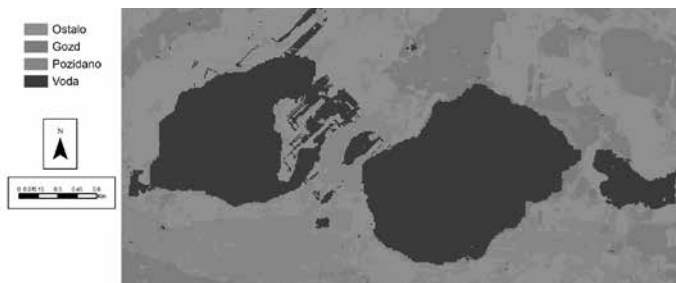
Proučevano območje leta 2055 glede na scenarij Premogovniški plan. Vir podatkov: GURS, 2019.

Scenarij Premogovniški plan napoveduje odkopavanje do leta 2050, kar se lepo kaže tudi v spremembah na površju. Vodne površine se zlasti povečajo na območju načrtovanih etaž, ki se nahajajo pod Družmirskim jezerom ter zahodno in severno od njega. Prav tako se zahodno širi tudi Velenjsko jezero. V roku petih let se ugreznine povečajo ne le v posamezne vodne bazene, temveč se širi tudi kategorija ostalo. To lahko razlagamo kot posledico hitrega premikanja površja, plazenje pa poleg zemljine odnaša tudi rastje. Kategoriji ostalo in voda se tako povečata najbolj na račun kategorije gozd, ki se do leta 2024 zmanjša za več kot 40 ha, do leta 2055 pa za celih 95 ha oz. več kot polovico proučevanega območja. Deloma je zato kriva tudi napaka v klasifikaciji, saj izginjajo tudi gozdne površine južno od jezera, v okolici Pesja. Do leta 2055 se navkljub začetni rasti tudi kategorija ostalo zmanjša, obseg pozidanih površin pa vztrajno raste. Na območju Družmirskega jezera zaradi razlik v reliefu nastanejo posamezni otočki. Sodeč po podatkih v scenariju, bi skupna površina jezer leta 2055 tako preseгла površino Bohinjskega jezera.

Scenarij »Polno kopanje«

kategorija	površine 2014 (v ha)	površine 2014 (v %)	površine 2019 (v ha)	površine 2019 (v %)
voda	255.7	26.01	268.51	27.32
pozidano	149.9	15.25	208.4	21.20
gozd	265.83	27.05	185.38	18.86
ostalo	311.48	31.69	320.62	32.62
kategorija	polno kopanje 2024 (v ha)	polno kopanje 2024 (v %)	polno kopanje 2055 (v ha)	polno kopanje 2055 (v %)
voda	286.12	29.11	344.82	35.08
pozidano	220.7	22.45	261.7	26.63
gozd	159.55	16.23	73.45	7.47
ostalo	316.54	32.20	302.94	30.82

Površina posameznih kategorij med leti za izbrani scenarij.

Proučevano območje leta 2024 glede na scenarij Polno kopanje. Vir podatkov: GURS, 2019.

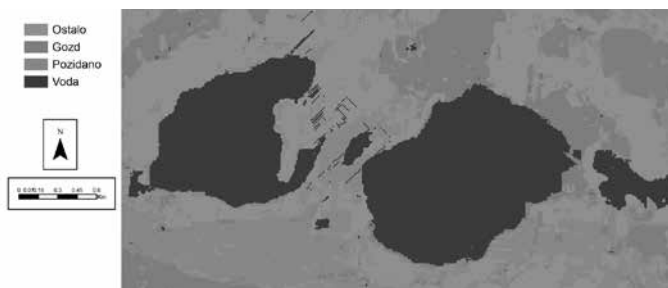
Proučevano območje leta 2055 glede na scenarij Polno kopanje. Vir podatkov: GURS, 2019.

Podobno kakor v scenariju Premogovniški plan, zlasti zaradi uporabe podobnih podatkov in predpostavljjanja v matriki, se tudi v scenariju Polno kopanje močno širi kategorija voda, predvsem na območju etaž. Ker smo v slednjem scenariju upoštevali še podatek vplivnega območja, se jezera grezajo še hitreje in agresivneje, zopet v škodo gozdnih površin. Za razliko od drugega scenarija pa voda poplavi skrajna severna pobočja in preseže mejo proučevanega območja. Tako bi ugreznine na zahodu zagotovo ogrozile naselja v občini Šoštanj, širjenje jezera severno pa bi lahko presekale glavno cestno povezavo naselij Gaberke – Škale – Hrastovec. Poleg tega bi severno v naslednjih desetletjih lahko pričakovali večje poplave potoka Velunja, ki se izliva v Družmirsko jezero. Če to kombiniramo s širjenjem Velenjskega jezera zahodno in ugrezanjem nasipa oz. deponije med obema jezeroma, bi to močno vplivalo na gradbeno izvedbo načrtovane hitre ceste 3. razvojne osi. Prav tako bi ta proces združil jezera in oblikoval ogromno vodno telo, ki bi se svojo velikostjo približalo Ptujskemu jezeru, tretjemu največjemu jezeru v Sloveniji. Kakor v drugem scenariju se tudi tukaj zaradi razlike v reliefu pojavijo otočki, le da jih je v slednjem scenariju še več. Za razliko od drugega scenarija pa kategorija *ostalo* vztrajno pada, kategorija *gozd* pa se drastično zniža, namreč za več kot 110 hektarjev v 36 letih.

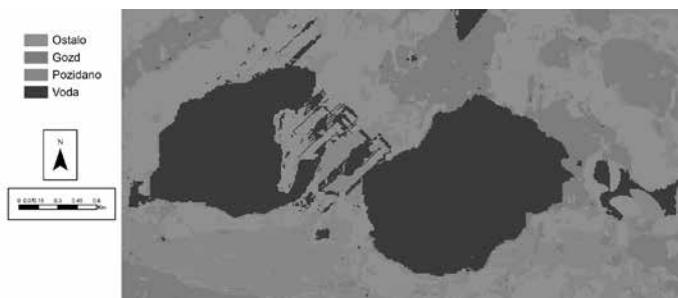
Scenarij Nemška sabotaža

kategorija	površine 2014 (v ha)	površine 2014 (v %)	površine 2019 (v ha)	površine 2019 (v %)
voda	255.7	26.01	268.51	27.32
pozidano	149.9	15.25	208.4	21.20
gozd	265.83	27.05	185.38	18.86
ostalo	311.48	31.69	320.62	32.62
kategorija	nemška sa- botaža 2024 (v ha)	nemška sa- botaža 2024 (v %)	nemška sa- botaža 2055 (v ha)	nemška sa- botaža 2055 (v %)
voda	269.84	27.45	275.51	28.03
pozidano	210.71	21.44	213.04	21.67
gozd	177.37	18.05	171.36	17.43
ostalo	324.99	33.06	323	32.86

Površina posameznih kategorij med leti za izbrani scenarij.

Proučevano območje leta 2024 glede na scenarij Nemška sabotaža. Vir podatkov: GURS, 2019.

Proučevano območje leta 2055 glede na scenarij Nemška sabotaža. Vir podatkov: GURS, 2019.

Zadnji scenarij je bil predpostavljen na povsem alternativnih in nestvarnih smernicah. Navkljub večje teže procesa zasipavanja v matriki so vodne površine vztrajno rastle vse do leta 2055, najbolj na območju etažnih odkopov med obema jezeroma. Tukaj moramo upoštevati tudi večjo napako v klasifikaciji, na območju Škal se namreč pojavi in širi vodno telo, ki ga ne moremo logično razlagati. Čeprav se je kategorija voda povečala za 7 hektarov, pa lahko opazimo na južnih bregovih Škalskega jezera postopno zasipavanje. To lahko razlagamo kot sanacijo del v okolici rudniškega jaška, ki so ga Nemci izkoriščali v 40. letih prejšnjega stoletja in bi ga v predvidenem scenariju zopet odprli. Do leta 2024 že nastaneta dva nasipa na skrajnem južnem pobočju jezera, ki se do leta 2055 razširita do sredine jezera in skoraj presekata jezero na dva manjša bazena. S severa se jima pridruži še en krak zasutja s kategorijo *ostalo*. Na vzhodni in severovzhodni obali Velenjskega jezera lahko prav tako opazimo širjenje gozda v samo jezero. Zaradi uravnovešene matrike se nobena od kategorij ne spremeni drastično, optimistična je zlasti ocena gozdnih površin, ki se do leta 2055 zmanjša le za 14 ha.

Zaključek

V opisanih štirih scenarijih v dveh časovnih obdobjih lahko ocenimo, da so bili namen in cilji naše raziskave doseženi. Glede na razlike v površju med letoma 2014 in 2019 bi lahko napovedali, da se bo velikost jezer še dalje širila, a nam regulative in smernice iz države in Evropske unije kažejo na hitrejšo zaprtje rudnika in preobrazbo pokrajine, kot smo sprva pričakovali. Skupno lahko zaključimo, da se bodo na preučevanem območju širili vsi trije obravnavani procesi: ugrezanje, zasipavanje in poseka. Brez upoštevanja dodatnih faktorjev, natančnejših podatkov in načrtov Mestne občine Velenje ter usode Premogovnika pa težko ovrednotimo do kolikšne mere, kje in kako bodo omenjeni procesi vplivali na percepcijo Šaleške doline.

Uporabljena metoda se je glede na zastarelost programske opreme in kvaliteto podatkov precej dobro obnesla. Za konkreten primer bi seveda potrebovali še mnogo drugih podatkov, še posebej šibko smo upoštevali pomen sanacij in urejanja okolja, ki ga vrši Premogovnik Velenje. Prav tako je večino osrednjih in gonilnih dejavnikov zelo težko kvantificirati zaradi same narave problema. Programsko orodje Land Change Modeler je v osnovi dobro izhodišče za napoved sprememb glede na ustaljene trende, vendar je sam vpliv spremenljivk, uporabljenih podatkov in raba matrike zelo nestanovit, zahteven in spremenljiv. Skratka, že manjše spremembe v osnovnem modelu pripeljejo do široko različnih rezultatov, ki so lahko nelogični, zlasti pa težko preverljivi.

Analizirani scenariji so v praksi težko uporabni in še težje unovčljivi, saj Premogovnik v svojih analizah uporablja veliko bolj natančne podatke in številnejše podatke, ki so utemeljeni na realnejših predpostavkah. Je pa postopek zanimiv za širšo javnost, samo metodologijo bi pa lahko ponudili javnim institucijam, npr. Mestni občini Velenje.

Viri in literatura

- Armenteras, D., Murcia, U., Marisol Gonzalez, T., Javier Baron, O., Eliecer Arias, J. »Scenarios of land use and land cover change for NW Amazonia: Impact on forest intactness.« V: *Global Ecology and Conservation*, 17, 2019, str. 150–161.
- Drev, J. *Analiza ugrezninskega območja Šaleške doline, s poudarkom na spremembah, nastalih v 21. stoletju*. Velenje: Visoka šola za varstvo okolja, 2017.
- Eastman, J. R., Toledano, J. »A Short Presentation of the Land Change Modeler (LCM).« V: Camacho Olmedo, M.T. (ur.). *Geomatic Approaches for Modeling Land Change Scenarios*. Hamburg: Springer International Publishing, 2018.
- Lukaček, M. *Premogovniška dejavnost in njen vpliv na površinsko območje Šaleške doline*. Velenje: Premogovnik, 2019.
- Mori, I., Sitar, K., Gradišnik, B., Grudnik, D., Knez, H., Petkovšek, A., Pritrznik, M., Rednjak, A., Sovinc, A. *Trajnostna urbana strategija za Velenje do leta 2030 – novelacija*. Velenje: Mestna občina Velenje, 2022.
- Potočnik, D. *Premogovniške in energetske aktivnosti na jezerih*. Velenje: Premogovnik, 2015.
- Sore, A. »Montanogene ugreznine v Velenjski kotlini.« V: *Geografski vestnik*, 46, str. 11–25, 1974.
- Sušec, L. *Sanacija območja ugreznin na pregradi med Velenjskim in Družmirskim jezerom*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2012.
- Šterbenk, E., Ramšak, R., Glinšek, A., Mavec, M. »Preobrazba ugrezninskega Velenjskega jezera.« V: *Dela*, 47, 2017, str. 41–61.
- Tamše, M. *Rudarsko merjenje*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za šolstvo, 1989.
- Varun, N. M., Praveen, K. R., Kshitij, M. »Prediction of Land Use Changes Based on Land Change Modeler (LCM) Using Remote Sensing: a Case Study of Muzaffarpur (Bihar), India.« V: *J. Geogr. Inst. Cvijic.*, 64(1), 2014, str. 111–127.

Jošt Kodrič

Je študent magistrskega študija geografije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Poleg študija je dejaven tudi v mladinskem sektorju v Velenju, v sklopu česar že 8 let deluje kot član Šaleškega študentskega kluba, v katerem je dva mandata opravljal tudi funkcijo predsednika. Poleg študentskega kluba se na lokalni ravni vključuje v delovanje Mladinskega centra Velenje in Zavoda eMČe plac, v katerem opravlja funkciji programskega sodelavca in tehnične podpore.

GEOMORFOLOŠKA ANALIZA PRIDOBIVALNEGA OBMOČJA PREMOGOVNIKA VELENJE

Uvod

Pri preučevanju površja se raziskovalci velikokrat osredotočijo na analiziranje naravnih pojavov, oblik in procesov, ki preoblikujejo pokrajino. Tako je naše znanje in razumevanje naravnih površinskih oblik zelo dodelano, na vpliv človeka na geomorfološke procese pa velikokrat ne pomislimo, čeprav je ta lahko zelo izrazit. V prispevku se bom ukvarjal z geomorfološkim preučevanjem površja in spremembami, ki so na njem zgodile kot posledica rudarjenja na pridobivalnem območju Premogovnika Velenje. Za ta namen bom izvedel geomorfološko analizo samega območja, ki sestoji iz več korakov. Pri morfografski analizi se osredotočam predvsem na naštevanje posameznih antropogenih površinskih oblik, ki se na območju nahajajo, pri morfostrukturni na kamninsko podlago, katere sestoj vpliva na mehanizme preoblikovanja preučevanega površja, pri morfometrični analizi na prostorske dimenzije prečevanih oblik, pri morfogenetski na njihov nastanek, pri morfokrono-

loški na njihovo starost in pri morfodinamični analizi na same mehanizme preoblikovanja preučevanega območja in morebitne procese, ki se bodo tukaj odvijali v prihodnosti.

Morfografska analiza

Škalska kotanja

Najmanj opaznih površinskih antropogenih geomorfoloških oblik je moč zaslediti v najstarejši med kotanjami, Škalski kotanji. Vzrok za to dejstvo je neaktivnost območja, pod katerim se je prenehalo rudarjenje proti koncu sedemdesetih let prejšnjega stoletja, kot je v nalogi že omenjeno. Glede na mehanizme kotanjskega ugrezanja so se geomorfološke spremembe po moji oceni popolnoma umirile do konca osemdesetih let. V nadaljnjem obdobju od konca osemdesetih let do danes se je območje saniralo in uredilo za namene prostočasnih aktivnosti, v sklopu česar so se zakrile tudi površinske posledice rudarjenja. Edina opazna oblika, ki ostaja na območju, je tudi največja od njih – Škalsko jezero. To danes obsega površino dobrih 16 hektarjev, njegova maksimalna globina pa znaša slabih 20 metrov. Je izrazito plitvejša od ostalih dveh jezer, kar je posledica manjših debelin odkopanih slojev lignita pod njim. Napaja ga pritok Lepena, ki v jezero priteče na skrajni severovzhodni točki obalne linije, v jezero pa letno priteče 5,4 milijona litrov vode.¹ Jezero ima nepravilno obliko, s čimer se še dodatno razlikuje od ostalih dveh šaleških jezer.

Velenjska kotanja

Na južnem, jugovzhodnem in vzhodnem območju Velenjske kotanje je geomorfološko stanje precej podobno tistemu v Škalski kotanji. Nekoč velike geomorfološke oblike in aktivne cone so sanirane in zakrite, zaradi česar na površju ne opazimo vidnih posledic rudarjenja (z izjemo Velenjskega jezera). Zgodba pa je precej drugačna v zahodnem, severozahodnem, severnem in severovzhodnem delu kotanje. Pri analizi sem začel

¹ Šterbenk, Ževart, Ramšak, »Jezera: o katerih bomo še slišali,« str. 4–11.

preučevati severovzhodni del kotanje, na nasipu med Velenjskim in Škalskim jezerom. Na severnem delu nasipa se proti zahodu nahaja manjše poraščeno območje, na katerem sem naletel na neaktivne geomorfološke oblike.

Dostop do njih je zaradi poraščenosti precej otežen, dimenzije oblik pa so precejšnje. V gozdičku, ki obsega območje, veliko več kot 12,5 hektarja, sem naletel na ostanke razpoka, ki so nastale kot posledica polzenja tal v Velenjsko kotanjo. Poleg dveh jarkov se na območju nahaja še prepadna stena, ki je najverjetneje nastala, ko se je južna stena razpoke porušila v jezero in je za njo ostala samo severna stena. Poleg teh antropogenih oblik je na območju tudi struga reke Sopote, ki napaja Velenjsko jezero, ki pa je prav tako antropogeno preoblikovana v obliki rečnih pregrad.

Približno 350 metrov zahodnjeje se nahaja drugo poraščeno območje, na katerem se nahaja aktivna cona Velenjske kotanje. Zaradi hitrih površinskih sprememb območja in posledične velike poraščenosti (mehanizacije na območju ni mogoče uporabljati, zaradi česar je zelo otežena tudi sečnja gozda) je dostop do razpoka in prepadnih sten, ki so rudarskega nastanka, praktično nemogoč. Kartiranje teh oblik je torej mogoče opraviti le s pomočjo posnetkov LiDAR. Na digitalnem prikazu opazimo tri večje razpoke na skrajnem vzhodu območja, ki potekajo v smeri vzhod–zahod, na sredini območja je opazna najdaljša razpoka cone, ki poteka polkrožno po severu območja, na zahodu območja pa so opazne tri razpoke, ki najdaljši sledijo zaporedoma po pobočju navzdol. Iz velike razčlenjenosti vzhodnega dela cone lahko sklepam, da je območje najbolj aktivno v tem delu, doseg pogrezanja pa je opazen z najbolj severno razpoko, ki se nahaja približno 700 metrov od obalne linije Velenjskega jezera, poteka pa v smeri jugovzhod–severozahod.

Zaznana aktivna cona se nahaja tudi ob zahodnem delu obale jezera, kjer površinskih oblik ni, ker se tam nahaja deponija pepela iz termoelektrarne in material iz rudnika. Sklepam, da bi se ob odsotnosti odlaganja materiala na območju nadaljevale razpoke iz zahodnega dela aktivne cone, obalna linija pa zaradi polzenja tal v jezero ne bi bila tako jasno definirana.

Največja geomorfološka oblika Velenjske kotanje je Velenjsko jezero. Ta ima za razliko od Škalskega pravilnejšo obliko, obsega pa površino 1,4 kvadratnega kilometra. Njegova globina doseže 54 metrov. Napajata ga pritoka Lepena (preko Škalskega jezera) in Sopota, ki priteče vanj na severu. Vanj letno priteče 11 milijonov kubičnih metrov vode.²

*Zaraščene
razpoke v
aktivni coni
Velenjske
kotanje. Foto:
Jošt Kodrič.*

*Danes
stabilna obala
neaktivne
cone Velenjske
kotanje. Foto:
Jošt Kodrič.*

*Pogled čez
Velenjsko
jezero proti
zahodu Ša-
leške doline.
Foto: Jošt
Kodrič.*

² Šterbenk, Ževart, Ramšak, »Jezera: o katerih bomo še slišali,« str. 4–11.

*Zaraščena
aktivna cona
na severozahodni strani
Velenjske
kotanje. Foto:
Jošt Kodrič.*

*Pogled iz
aktivne cone
Velenjske
kotanje proti
Velenjskemu
jezeru. Foto:
Jošt Kodrič.*

Družmirska kotanja

Najbolj geomorfološko aktivna kotanja od vseh treh je nedvomno Družmirska, kar pa se na površju ne manifestira v največjih in najbolj množičnih oblikah. V preteklosti so bile antropogene geomorfološke oblike od samega jezera oddaljene minimalno, danes pa se pojavljajo približno 800 metrov od obalne linije jezera na severu. Mejo predstavlja lepo vidna dolga razpoka, ki poteka v polkrožni smeri od zahodne obale jezera proti severu in se zaključi pri soteski reke Velunje. Aktivno cono najdemo v sklenjeni obliki od zahodne obale jezera do severozahodne aktivne cone Velenjske kotanje. Na območju so vidne večje razpoke, ki jih je največ na vzhodnem delu cone, večje razpoke so še na severnem delu območja, ki na pogled spominja na rečno teraso, tu je tudi kanjon reke Velunje, ki pa je le delno nastal kot posledica rudarjenja. Sklepam, da je reka Velunja v svojem toku spodjedla razpoko in jo poglobila.

Družmirsko jezero bo po površini kmalu prehitelo Velenjsko, njegova severna obalna linija pa se bo v prihodnosti pomaknila še za približno kilometer bolj severno. Napaja ga pritok Velunja, vanj pa letno priteče 24,5 milijonov kubičnih

metrov vode.³

*Družmirsko jezero
z vrha aktivne
cone Velenjske
kotanje. Foto:
Jošt Kodrič.*

*Polzenje tal v
Družmirsko
jezero, vzhodni
del obale. Foto:
Jošt Kodrič.*

*Aktivno
območje
Družmirske
kotanje, slikano
iz jugozahod proti
severovzhodu.
Foto:
Jošt Kodrič.*

³ Šterbenk, Ževart, Ramšak, »Jezera: o katerih bomo še slišali,« str. 4–11.

Del aktivne cone Družmirske kotanje: vidni so porušena razpoka in erozijski jarki na izpostavljenem sedimentu. Foto: Jošt Kodrič.

Soteska reke Velunje ob severni obali Družmirskega jezera. Foto: Jošt Kodrič.

Morfostrukturna analiza

Geološko podlago Šaleške doline lahko razdelimo na več delov. Sestavljajo jo območja Gorenjsko-Šoštanjski blok, Južne in Osrednje Karavanke. Območje, ki na geologijo Šaleške doline vpliva posredno, je tudi Podgorsko-Vitanjski tektonski jarek, katerega kamnine erodira reka Velunja in jih s svojim tokom

*Opozorilna
tabla na meji
pridobivalne-
ga prostora
PV. Foto: Jošt
Kodrič.*

prinaša v Šaleško dolino. Te kamnine sestavljajo pliokvartarne nanose Velenjske premogonosne skladovnice, gre pa za konglomerate, sljudnate peščenjake in laporje helvetijske starosti.⁴

Osrednje Karavanke predstavljajo zahodni del Šaleške doline, zgrajene pa so iz granita iz perma, gnajsa in tonalita iz oligo-miocena.⁵

Južne Karavanke predstavljajo osrednji del Šaleške doline, sestavljene pa so pretežno iz triasnih karbonatnih kamnin, na katere se nalagajo pliocenski rečni nanosi prod, peska, glin in glinavca, med katerimi se nahaja tudi sloj velenjskega lignita.⁶

⁴ Brezigar in sod. »Geološka zgradba predpliocenske podlage Velenjske udorine in okolice,« str. 31–65.

⁵ Brezigar in sod. »Geološka zgradba predpliocenske podlage Velenjske udorine in okolice,« str. 31–65.

⁶ Brezigar in sod. »Geološka zgradba predpliocenske podlage Velenjske udorine in okolice,« str. 31–65.

Sledi jim Gorenjsko-Šoštanski blok, ki ga ločimo na tri večje litostratigrafske enote: zgornjepermijske plasti, triadne kamnine in terciarne plasti.⁷ Zgornje permijske plasti so sestavljene iz apnenca, skrilavega apnenca in keratofirja, obsegajo pa območje zahodno od Šoštanja. Triasne plasti so podobne tistim v Južnih Karavankah. Terciarne plasti gradijo konglomerati, svetlo sivi apnenci, morska glina – sivica, sljudnati laporji in izdanki dacitnega tufa in dacita.

Osrednje Karavanke, kot prej omenjeno, gradijo tonalit, granit in gnajs. Med Smrekovskim in Velenjskim tektonskim prelomom najdemo na zahodnem in vzhodnem delu območja Južnih Karavank triasne karbonatne kamnine in apnenec iz obdobja med zgornjim karbonom in spodnjim permom, vmes pa se nahaja t. i. Velenjska premogonosna skladovnica, ki jo gradijo kamnine, ki so litificirale iz pliocenskih in kvartarnin nanosov, ter recentni nanosi Pake in njenih pritokov. Glede na kamninsko zgradbo območij, po katerih tečejo vodotoki, so ti nanosi iz karbonatnih kamnin. Podobno situacijo opazimo med Velenjskim in Šoštanskim prelomom, z razlikami na skrajnem zahodu in vzhodu območja.

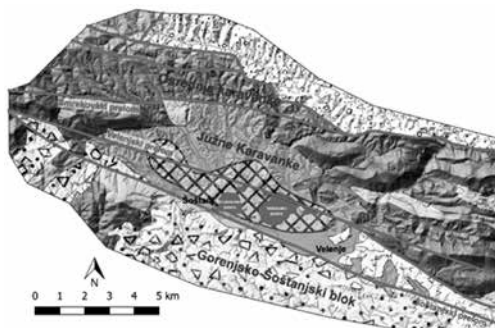
Na zahodu se pojavljajo peščeni laporovci, peščenjaki, andezitni tuf in andezit miocenske (akvitanijske) starosti, na vzhodnem delu, jugovzhodno od Velenja, pa peščenjaki, laporji in dacitni tuf miocenske (burdigaljske) starosti. Južno od Šoštanskega preloma se nahaja Gorenjsko-Šoštanski blok, ki je v veliki večini sestavljen iz peščenega laporovca, peščenjaka, andezitnega tufa in andezita iz miocena, vmes pa se nahajajo območja triasnih karbonatnih kamnin in sivih ter črnih apnencev in sivih dolomitov iz zgornjega perma.⁸

Na območju najdemo tudi tri večje in pomembnejše prelome, ki so del Periadriatskega prelomnega sistema: Smrekovskega, Velenjskega in Šoštanskega. Smrekovski predstavlja

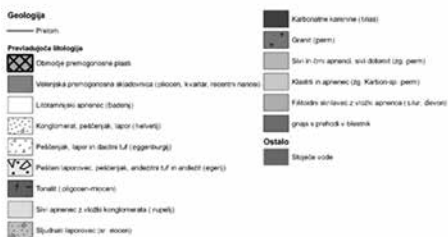
⁷ Brezigar in sod. »Geološka zgradba predpliocenske podlage Velenjske udorine in okolice,« str. 31–65.

⁸ Brezigar in sod. »Geološka zgradba predpliocenske podlage Velenjske udorine in okolice,« str. 31–65.

mejo med Osrednjimi in Južnimi Karavankami, Velenjski poteka čez Južne Karavanke, Šoštanjski, ki je tudi najdaljši in najpomembnejši od treh, pa predstavlja mejo med Južnimi Karavankami in Gorenjsko-Šoštanjskim blokom.⁹

*Geološka karta
Šaleške doline.
Vir: Vodušek,
2020, prirejeno
po Brezigar,
1987.*

Morfometrična analiza

Meritve oblik sem izvedel po digitalizaciji terenske karte s pomočjo programa ArcMap. Spodaj prilagam tabeli dimenzij šaleških jezer, aktivnih in neaktivnih območij ter dolžine kartiranih površinskih razpok. Dodajam tudi kartografski prikaz antropogenih geomorfoloških oblik na pridobivalnem prostoru Premogovnika Velenje.

⁹ Brezigar in sod. »Geološka zgradba predpliocenske podlage Velenjske udorine in okolice,« str. 31–65.

Jezero	Površina
Škalsko	0,17 km ²
Velenjsko	1,48 km ²
Družmirsko	1,22 km ²

Velikosti Šaleških jezer.

Območje	Površina
Velenjsko aktivno območje	1,26 km ²
Družmirsko aktivno območje	0,72 km ²
Velenjsko neaktivno območje	0,11 km ²

Velikosti aktivnih in neaktivnih območij.

*Karta površin-
skih oblik. Vir:
GURS, 2011.*

Zaporedna številka razpoke	Dolžina
1	320,33 m
2	102,32 m
3	251,49 m
4	804,45 m
5	121,40 m
6	486,30 m
7	283,41 m
8	140,22 m
9	170,94 m

10	1301,32 m
11	79,89 m
12	344,89 m
13	235,52 m
14	173,34 m
15	217,30 m
16	186,81 m
17	165,41 m
18	154,39 m
19	296,06 m
20	88,92 m
21	90,99 m
22	673,59 m
23	144,90 m
24	70,06 m
25	146,19 m
26	99,95 m

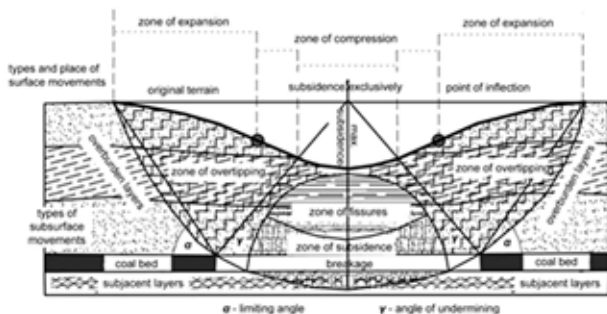
Dolžine večjih površinskih razpok.

Dolžine razpok so zelo različne, globine pa se ne razlikujejo tako zelo. Maksimalna zabeležena globina je znašala 3,5 metra, ta razpoka pa je na karti označena s številko 12. Skupna dolžina razpok znaša 7150,5 metra. Poleg razpok se na območju Družmirske kotanje nahaja tudi soteska reke Velunje, ki je velika slabih 6400 kvadratnih metrov. Njena maksimalna globina znaša 13,6 metra, izmerjena pa je bila na terenu s pomočjo gradbenega laserskega merilnika.

Morfo-genetska analiza

Pri koritnem ugrezanju površja zaradi posledic rudarjenja ločimo torej dve coni: cono kompresije, ki jo v primeru Šaleške doline predstavljajo Šaleška jezera oziroma njihova dna in jih

posledično v okviru svoje raziskave nisem mogel preučiti podrobneje, in cono ekspanzije – območje, ki polzi v ugrezajočo se kotanjo.

Prikaz območij kompresije in ekspanzije. Vir: Suito, 2010.

V coni kompresije se površje ugreza zaradi praznine, ki jo za sabo pusti izkopani material v rudniku. Globina pogrezanja je odvisna od več dejavnikov, najprej od načina izkopavanja. V Velenjskem premogovniku v delih rudnika pod Velenjskim in Družmirskim jezerom še danes uporabljajo t. i. Velenjsko širokočelno metodo, ki sodi med visokoprodukcijske metode izkopavanja materiala, posledica česar je nastanek obširnih ugrezninskih kotanj s položnimi pobočji (van der Merwe, 2018). Ker se na lokacijah, kjer je lignitni sloj debelejši, izkoplje več etaž materiala, ki ležijo ena nad drugo, se s tem poveča globina ugrezanja površja. Ta princip je najbolj opazen pri Družmirskem jezeru, pod katerim je sloj lignita precej debel in se v tem delu premogovnika lahko izkoplje debelejši sloj lignita. Drugačna situacija je vidna pri Škalskem jezeru. Tam je nastala kotanja kot posledica jamskega pogrezanja, saj so v jami Škale, ki je bila najstarejši del Velenjskega premogovnika, uporabljali drugačno metodo izkopavanja. Ugrezanje površja pri jamskem ugrezanju je vezano predvsem na prepredenost mreže jamskih rogov in globino kopanja. Ker se je v jami Škale lignit izkopaval samo v eni etaži, je ugreznina Škalske kotanje bistveno plitvejša od ostalih dveh.

V coni ekspanzije se odvijajo povsem drugačni procesi kot v coni kompresije. Če v coni kompresije govorimo o ugrezanju površja, lahko pri coni ekspanzije govorimo tako o vertikalnih kot tudi horizontalnih premikih. Z nastajanjem kotanje v coni kompresije se začne okoliško površje v kompresno cono zaradi gravitacije pomikati – vanjo začne tako rekoč drseti. Ob tem pride do povečanja nateznih napetosti, in ko ta preseže natezno trdnost površja, nastane razpoka. Te so lahko dolge od manj kot metra do nekaj 100 metrov, kot je razvidno iz morfometrične analize. Razpoke se lahko zaradi še naprej prisotnih premikov površja tudi povečajo. Ko površje ni več antropogeno geomorfološko aktivno, ostanejo večje razpoke na površju kljub temu vidne. V tem primeru jih začnejo preoblikovati procesi denudacije, ki lahko sčasoma razpoke povsem zabrišejo. Lep primer preoblikovanih razpok je viden na več mestih v neaktivni coni Velenjske kotanje.

Morfokronološka analiza

Glede na naravo preučevanih oblik sem najmanj dela imel z morfokronološko analizo. Najstarejša od vidnih površinskih posledic rudarjenja v Šaleški dolini, Škalsko jezero, je staro približno petinsedemdeset let, glede na to, da je začelo nastajati proti koncu druge svetovne vojne. Vse ostale oblike so mlajše. Razpoke, aktivne cone ter sama Velenjska kotanja so začele nastajati okoli sredine šestdesetih let prejšnjega stoletja, tako da najstarejše oblike v tej kotanji štejejo približno petinpetdeset let, Družmirska kotanja pa je začela nastajati še okoli deset let za Velenjsko. V Velenjski in Družmirski kotanji najdemo tudi najmlajše oblike območja, ki so nastale v zadnjih petih letih. To so razpoke na severnih delih obeh kotanj ter soteska Velunje v Družmirski kotanji.

Morfodinamična analiza

Po opisanih spremembah na območju in dejstvu, da se premog aktivno izkopava na omejenih območjih v severoz-

hodnem delu pridobivalnega prostora Premogovnika Velenje, sklepam, da bo intenzivno antropogeno preoblikovanje površja v Šaleški dolini prisotno le na nekaj delih. To lahko pričakujemo v severozahodnem delu Velenjske kotanje in severnem delu Družmirske kotanje. Preoblikovanje neaktivnih con pa se že vrši po celotnem pridobivalnem prostoru, kar je najbolj vidno na severovzhodnem delu Velenjske kotanje, kjer je erozija že precej spremenila videz nekoč intenzivnih rudarskih razpok. Poleg glajenja in polnjenja jarkov lahko na pobočjih, ki se trenutno pogrezajo v Velenjsko in Družmirsko jezero, pričakujemo tudi preoblikovanje površja zaradi pobočnih procesov. Gozd na grebenu Ležnja, ki se nahaja med obema jezeroma, se je pred dobrimi petimi leti posekal, na golem pobočju pa lahko poleg rudarskih razpok že opazimo klasične fluvialne oblike – velike erozijske jarke in postopno odnašanje materiala.

Antropogene spremembe površja lahko pričakujemo na severnem območju Družmirske kotanje in severozahodnem območju Velenjske kotanje. Ti dve območji, še posebej prvo, sta še vedno pod vplivom ugrezanja tal zaradi rudarske dejavnosti. Prostorski vpliv bo večji v Velenjski kotanji zaradi prej omenjenih razlogov v kamninski zgradbi kotanje – tam bo možno zaslediti več površinskih oblik dlje od obal zalite kotanje. V Družmirski kotanji se vršijo trenutno najbolj intenzivni procesi antropogenega preoblikovanja površja, ker je pod tem območjem trenutno tudi najbolj intenzivno odkopavanje lignita.

Bibliografija

- Brezigar, A., Ogorelec, B., Rijavec, L., Mioč, P. »Geološka zgradba predpliocenske podlage Velenjske udorine in okolice.« V: *Geologija*, 30, 1987, str. 31–65.
- GURS [Geodetska uprava Republike Slovenije], 2011. LiDAR podatki. Dostop 14. 8. 2021. http://gis.arso.gov.si/evo-de/profile.aspx?id=atlas_voda_Lidar%40Arso&initialExtent=402591.76%2C39904.09%2C2.64583.
- Sütö, L. »Mining: extraction of fossil fuels.« V: Szabó, J., Dávid, L., Lóczy, D. (ur.). *Anthropogenic Geomorphology*. London: Springer Netherlands, 2010. str. 131–155.
- Šterbenk, E., Ževart, M., Ramšak, R., 2004. »Jezera: o katerih bomo še slišali.« V: *Geografski obzornik*, 51, 1, 2004, str. 4–11.
- Vodušek, J., 2020. Geomorfološke analize ugrezninskih razpok na območju Šaleških jezer. Dostop 9. 9. 2021. <https://repozitorij.uni-lj.si/IzpisGradiva.php?id=120615&lang=slv>.

ZGODBE ŠALEČANOV

Emilijan Cavnik

Damir Cavnik

Mag. Damir Cavnik je univerzitetni diplomirani pravnik in magister znanosti s področja davčnega prava. Strokovno se je izpopolnjeval na Securities Exchange Commission v Washingtonu v ZDA, na Financial Services Authority v Londonu ter drugod po svetu. Deset let je bil predsednik Odbora za preverjanje strokovnih znanj za pridobitev dovoljenja za opravljanje poslov borznega posrednika ter član delovne skupine Evropske centralne banke in Banke Slovenije za uvedbo čezmejnega poravnalnega sistema Target2Securities. Pri Združenju bank Slovenije je predavatelj in član izpitne komisije. Je avtor številnih strokovnih prispevkov s področja mednarodne obdavčitve ter investicijskega bančništva. V prostem času se ukvarja s študijem jezikov, zgodovine in pohodništvom.

EMILIJAN CAVNIK: MOJA DACHAUSKA POT

Uvod¹

Ta zgodba predstavlja pretresljiv zapis resničnih življenjskih dogodkov taboriščnika in partizana 14. divizije Emilijana Cavnika iz okolice Šoštanja, ki so se odvijali med letoma 1944 in 1945. O tem, kako je pod Smrekovcem skupaj s soborci padel v zasedo

¹ Sledeči prispevek je sestavljen iz dveh delov, in sicer iz intervjuja, ki ga je z Emilijanom Cavnikom opravil Damir Cavnik, ki je pričevanje zapisal in uredil. Temu glavnemu delu sledi še komentar Davida Vidmarja Čeruja, ki na podlagi ohranjene dokumentacije iz nemških in izraelskih arhivov potrjuje Emilijanovo zgodbo in jo umešča v časovno točnejši okvir. Poleg samega pričevanja je v prispevku podano še slikovno gradivo, ki prikazuje ohranjene predmete in dokumentacijo.

nemške vojske ter bil pripeljan na zaslišanje in mučenje v Črno na Koroškem, od tam pa po dolgi poti preko Dravograda, Celovca in Münchna v koncentracijsko taborišče Dachau. Predstavljena so njegova doživetja s poti po zaporih in mestih v tistem nevarnem času.

Osrednji del zgodbe opisuje njegove žive spomine, kako so živeli ter skušali preživeti taboriščniki v zloglasnem koncentracijskem taborišču Dachau. Še posebej je pretresljiva izpoved o premestitvi v še bolj kruto podružnično taborišče sredi gozda, kjer so na najbolj grozovit in ponižujoč način razčlovečili ljudi, jim odrekli hrano, pitno vodo in oblačila ter jih obenem gole in bose izčrpavali s težaškim delom do smrti.

V tem grozljivem taborišču se srečata usodi dveh Slovencev, od katerih se je eden pridružil okupatorju in delal zanj ter celotno vojno preživel v relativno materialno varnem in udobnem, a moralno povsem izprijenem pošastnem okolju. Le-ta je svoje sorojake videl zgolj kot žive mrtvece, s katerimi ni bil pripravljen deliti niti skorje kruha. Na drugi strani pa je izpovedovalec Emilijan, ki je zaradi težaškega in razčlovečenega dela popolnoma izčrpan, zgaran in telesno uničen, a na koncu preživi in v svojem boju za življenje izkaže ljubezen do domovine in moralno zmago nad svojimi mučitelji in zatiralci, ki so njemu, njegovim lokalnim rojakom in slovenskemu narodu namenili dokončno iztrebljenje.

Izpoved se zaključuje z opisom njegovega zdravljenja in okrevanja v osvobojenem taborišču in odhodom v domovino skoraj tri mesece po koncu vojne.

Pričetek dachavske zgodbe Emilijana Cavnika

Ko sem v začetku januarja leta 1945 prišel skozi vrata zloglasnega taborišča Dachau, ves prašen od zavezniškega bombardiranja, je bil komaj dober teden dni od tega, kar so nas pod Smrekovcem zajeli nemški vojaki, a zdela se mi je že cela večnost. Bil sem izmučen, neprespan in lačen. V mislih se mi je odvrtela dolga pot preteklega tedna, ki me je pripeljala v ta peklenski kraj ...

Pred zajetjem smo se v jurišnem bataljonu Šercerjeve brigade XIV. divizije dneve in noči, ko smo prebili obroč pri Svetem Antonu, skušali regrupirati, a so bili Nemci ves čas za nami, kamor koli smo se zatekli.² Na območju pod Uršljo goro, v Črni na Koroškem, na Slemenu, v Belih Vodah, povsod so bili. Nismo se jim mogli izogniti. Večkrat so na naše položaje streljali tudi z granatami, še posebej s Svetega Križa pri Belih Vodah, kjer so imeli topovske baterije. Pot je bila še posebej težka, ker smo s seboj nosili tudi ranjence, ki smo jih z velikim trdom na koncu vendarle varno prinesli v partizansko bolnico sredi gozda nad Ljubnim. Do takrat sem imel kljub lakoti in izmučenosti veliko srečo. Nemške granate in krogle so me večkrat za las zgrešile, tega pa ne morem reči za premnoge nesrečne soborce in vrstnike, s katerimi smo skupaj šli v partizansko divizijo.

Ko se je naša četa vračala iz partizanske bolnice proti Smrekovcu, da bi tam našli preostanek divizije, smo padli v zasedo. Nismo se mogli izogniti Nemcem. Obkolili so nas. Nekateri starejši borci so bili bolj spretni in jim je uspelo pobegniti iz obroča. A nas, skupino petnajstih predvsem mladih partizanov, so skupaj s prijatelji in soborci Cirilom, Gaberlijem, Florjanom ter s partizanom duhovnikom srednjih let zajeli in tesno zvezali ter nas po gozdnem kolovozu skozi temno noč odvedli v dolino Črne na Koroškem.

Zapri so nas v majhen, mrzel in vlažen betonski bunker ob cesti blizu naselja, kjer smo čakali na zaslišanja. Tovariš duhovnik je iz ust izpljunil rožni venec, ki ga uspel nekako skriti, preden so nam Nemci zvezali roke. Molil je celo noč. Poskušal nas je spodbuditi, da bi molili skupaj, a smo bili preveč zaskrbljeni. Minila sta noč in dan. Naslednjo noč so esesovci začeli zasliševati, vsakega posebej. Vsakič, ko se je kdo vrnil z zaslišanja, je imel solze v očeh, saj so nas brutalno pretepali, tudi duhovnika. Mislil sem, da vsaj njega ne bodo, a kot se je izkazalo,

² Več o bojih Šercerjeve brigade na Štajerskem in Šaleškem glej: Marolt, Jože. Šercerjeva brigada na Štajerskem. Maribor: Založba Obzorja, 1993. Za seznam borcev glej strani 421–542, na kateri je na strani 436 omenjen tudi Emilijan Cavnik (op. avt.).

je bil deležen dodatnih udarcev. Potem sem prišel še sam na vrsto. Ura je bila zelo pozno ponoči oziroma v ranem jutru, ko sem tudi jaz prestal zaslišanje. Skušal sem se izgovoriti na svojo mladost in da ničesar ne vem, vendar sem bil ob zajetju polno oborožen s strelivom in puško ter oblečen v uniformo partizanske vojske, zato mi ničesar niso spregledali. Zabrusili so mi, da bom moral »mlad gor ali dol« kazen odslužiti kot vsi ostali. In tako je bilo. V bunker sem se vrnil izmučen in še bolj prestrašen. Čez nekaj ur so nas naložili na vojaški tovornjak in nas odpeljali v Dravograd. V svoji mladostni naivnosti sem mislil, da je bilo najhujšega konec in da bomo tam pričeli z aporniškim delom, a vendar se je dolga in boleča pot šele začela.

Bilo je že jutro, ko smo prispeli in izstopili iz tovornjaka. Postavili so nas v vrsto pred železniško postajo v Dravogradu. Kmalu je mimo pripeljal vlak, s katerega so morali potniki izstopiti. Tam jih je čakal SS poveljnik, ki je potnikom sporočil, naj si le ogledajo bandite, ki uničujejo nemški rajh. Stali smo v vrsti. Lačni, žejni, premraženi, ponižani, pretepeni, strgani. Na moje začudenje so nas začeli potniki zmerjati v nemškem, pa tudi v slovenskem jeziku: »*Du Schwein, Banditen, lopovi, komunisti!*« Mnogi so nam pljunili v obraz.

Ko je vlak odpeljal, smo popljuvani po obrazu in telesu odšli po hribu navzgor. Bilo je jasno jutro in bil je hud mraz, okoli minus 20 stopinj. Ko smo prispeli do cilja, nas niso odpeljali v hišo ali kakšno klet, ampak v globok bunker, skrit za železnimi vrati pod zemljo, ki bi lahko služil tudi kot zbiralnik vode. V bunkerju je bilo pol metra ledeno mrzle vode, ki je ves čas pritekala po notranjih stenah bunkerja, da nam je segala do kolen in še višje. Zaprli so nas noter. Ključavnica je zaškripala in vse je utihnilo. Brez hrane, brez svetlobe. Dan in noč smo morali preživeti v ozkem in nizkem bunkerju. Višji soborci so se morali ves čas sklanjati. Zrak je bil mrzel, rezek in pomešan z vonji naših oblačil in teles. Nismo se mogli nasloniti na zidove, ker je po njih neprenehoma tekla ledena voda. Če bi se usedel, bi sedel v vodo in bi takoj otrpnil, tako smo stali sklonjeni pokonci dan in noč v mrzli vodi, da nismo čutili nog. Kašljali smo in se tresli ter se stiskali skupaj, da smo se vsaj malo greti drug ob dru-

gem. Ponoči je obnemogel tovariš duhovnik, padel je v vodo in v nezavest. Skušali smo ga držati pokonci. Tolkli smo po vratih in vpili ter skušali priklicati stražo. Nihče nas ni slišal. Tovariš duhovnik se iz nezvesti ni prebudil in do jutra je umrl od mraza v tistem ledenem bunkerju.

Končno je nastopilo jutro, ko so bunker odprli. Hoteli smo premraženi in prestrašeni brž iz njega, a smo se komaj premikali, saj so bile naše noge popolnoma omrtvičene. Tresli smo se, kašljali in šklepetali z zobmi. Straža je odvedla truplo soborca iz bunkerja. Nato je sledilo ponovno zaslišanje s podobnimi vprašanji, s katerimi so nas zasliševali že v Črni na Koroškem. Zdelo se mi je nesmiselno. Utrujen, omotičen in premražen sem odgovarjal na ista vprašanja, a se je poveljniku SS zazdelo, da se moja izjava razlikuje od tega, kar je bilo napisano v zapisniku zaslišanja predpretekle noči. Vstal je, me srepo pogledal in me tako udaril, da sem padel v drug kot sobe. Ko sem ponovno vstal, sem ga po nemško vprašal: »*Warum, herr General, schlagen sie Kinder?*« (»*Zakaj, gospod general, pretepate otroke?*«). Bil sem star 16 let in tudi za glavo manjši od vseh ostalih. Vendar se ga ni dotaknilo. Še enkrat mi je prisolil klofuto, ker sem si drznil vprašati, a tokrat ne tako močno. S tem dejanjem je zaključil zaslišanje in pomahal, naj grem. Privedeni smo bili v nekakšno neogrevano zaporniško celico. Srečen sem bil, da je bila vsaj suha, da smo se lahko malo posušili in da nas niso spet vrnili v grozljivi bunker z vodo.

Proti večeru je po nas prišel tovarnjak in nas odpeljal v zapor v Celovec. Spet je bila noč. Ko smo vstopili v Celovški zapor, je bil prenatrpan. Stražarji niso vedeli, kam naj bi nas dali. Celice so bile nabito polne. Tisti, ki so želeli spati, so se morali izmenjevati z ostalimi sojetniki, ki so takrat stali. Ampak v celicah je bilo vsaj za silo toplo. Ko sem opazoval, kam sem prišel, sem ugotovil, da smo pristali med »rednimi kriminalci«, ki so vsaj nekateri tam že leta zaprti. Ampak kljub temu se mi je zdelo, da je bilo vsaj za silo udobno, glede na to, da smo v XIV. diviziji navadno spali pod smrekami ali pa na položajih v kakšnih grabnih, noči v Dravogradu pa tudi še nisem pozabil. Sedaj pa smo bili, kakorkoli se že to čudno sliši, v civilizirani stavbi, s streho,

za silo ogrevano in nikoli ne bom pozabil, da sem tam dobil pravo krompirjevo juho, ki je nisem jedel že od takrat ko sem zapustil dom očeta in mame. Pol litra prave vroče in zabeljene krompirjeve juhe.

V celovških zaporih smo ostali dva dneva. Ob dveh zjutraj je prišel po nas transport, na katerega smo se morali vkrcati »komunisti«. Vsi, ki smo bili zajeti kot partizanski borci, smo imeli takšno ime. Komunisti ali pa banditi. Bilo nas je 84 »komunistov«, zbranih z vseh koncev in krajev Slovenije, nekaj je bilo tudi koroških partizanov iz Avstrije. Pred zaporom nas je čakal tovornjak, ki nas je peljal do vlaka z živinskimi vagoni. Zdelo se mi je, da parni vlak zelo zelo počasi vozi skozi noč. Ni in ni bilo konca noči. Nekje daleč v ozadju se je slišalo zamolklo bobnenje. Drenjali smo se v živinskem vagonu, ko smo ob jutranjem svitu zaslišali preplah. Vojski so se zadržali »*Flugzeugalarm, Flugzeug, alle aus dem Zug!*« (»*Letalski preplah, letalo, vsi z vlaka!*«). Nad nami so letela zavezniška letala, zato se je vlak ustavil in morali smo se pod skrbnim varstvom nemških vojakov skriti v bližino gozda. K sreči naš vlak ni bil tarča, ali pa ga niso opazili, zato smo se vkrcali nazaj na vlak in počasi nadaljevali pot proti Münchnu.

Ko se je naredil dan, smo ugotovili, da so zavezniška letala opravila svoje delo, saj se je vlak blizu Münchna ustavil. Proga, bližnje njive in kmetije so bile popolnoma razdejane, zato smo morali do Münchna peš še kakšno uro. Končno smo prišli do predmestja do železnih vrat, za katerimi se je začelo urbano naselje. Vsaka druga stavba je bila v plamenih, podrti ali uničena. Po ulicah se je vil dim in vonj zažganega lesa in bencina. V mestu je bil popoln kaos. Ženske so na vso moč kričale in iskale svoje otroke v ruševinah. Nekatere so izpod ruševin vlekli svoje mrtve otroke in neutolažljivo jokale. Na ulicah so bila med ruševinami trupla ter mrtvi ali napol živi psi, ki so se utapljali v lužah svoje lastne krvi.

Kljub temu da smo bili zgolj ujetniki, ki smo v vrsti marširali vsak s svojo zaporniško kartoteko v rokah skozi razdejano mesto, so se nam ob vsem tem razdejanju ljudje smilili. Bili smo šokirani. Občutek smo imeli, da smo lahko srečni, ker smo se

razdejanju zavezniških bombnikov izognili. Ko smo prišli do prvega mestnega zapora, nas niso hoteli sprejeti. Tako so nas zaradi razdejanja v mestu vojaki vodili od ene kaznilnice do druge. Policisti so imeli polne roke dela z reševanjem ljudi izpod ruševin, drugi enostavno niso imeli ustrezne evidence, da bi nas sprejeli. Tako smo pol dneva iskali sprejemno mesto.

Šele pozno popoldan smo prišli na drugo stran Münchna, kjer nas je »sprejela« policijska uprava. Tudi tam se je poveljnik drl: *»Wir haben keinen Platz für Banditen, sie müssen geschossen sein. Alle!«* (*»Nimamo prostora za bandite, vsi morajo biti postreljeni!«*). Tam smo čakali še kakšno uro in povedali so nam, da bo vseh 84 po hitrem postopku prejelo smrtno obsodbo. Peljali so nas za dolg zid, ki je bil popolnoma krvav. Tudi tla ob zidu so bila krvava in videlo se je, da so nedolgo tega tam streljali ljudi. Vseh 84 nas je stalo ob zidu, čakajoč na smrt. Minute so se vlekle v nedogled. Gledali smo stražarjem v oči, ko je začel prihajati regiment vojakov. Tudi njih je bilo vsaj 84, saj je imel vsak vojak svojega »obsojenca«, ki ga je moral ustreliti.

Vojaki so začeli jemati puške v roke. Ukaza pa še ni bilo. Vsi so čakali svojega poveljnika, ki se je mudil v pisarni. Gledali smo v nebo. Temnilo se je. Ni bilo tako pozno, ampak pozimi se hitri stemni. V daljavi so se temni mrzli oblaki bližali mestu. Pihal je hladen veter, da je zeblo do kosti. Nekateri ujetniki so se jokali, drugi so gledali v tla, meni pa se je vse to zdelo neresnično. Komaj sem dojemal, kaj se dogaja. Star sem bil 16 let in pol. Za mano so bila štiri leta vojne. Praktično vsa najstniška leta smo živeli v strahu in pomanjkanju, bili boj v hostah, sedaj pa, ko bi moral živeti ... Živeti!!! Čakam na smrt, na strel v srce, v tuji deželi.

Za vogalom se prikaže poveljnik, pride pred vse nas in začne na glas brati obsodbo: *»Vsi ste obsojeni na smrt zaradi izdaje in vstaje ...«* in nadaljuje z branjem obrazložitve, nakar pa ga iz pisarne pokliče oficir, naj neha brati in naj pride na telefon. Polkovnik se ni dal in je bral obtožnico dalje. Oficir še enkrat zakliče, a ker se poveljnik ne odzove, steče k njemu in mu naroči, da kličejo iz Berlina direktno, da naj se javi. Poveljnik še naprej bere obsodbo, a nato oficir vzame pištolo in mu zagrozi:

»Kličejo iz Berlina, prekleto, nujno je!« Polkovnik steče k telefonu in si začne v zadregi brisati čelo, in ker sem bil na začetku vrste najbližje poveljniku, sem dobro slišal, da so dobili ukaz, da morajo vse razpoložljive ujetnike nujno odpeljati v Dachau, ker potrebujejo nove delavce. Poleg tega naj bi bili »komunisti« priznana zavezniška vojska in je ne smejo več brez razloga streljati. Kaj je bil povsem točen razlog, da so si premislili, ne vem, ampak dejstvo je, da so nas tisti večer namesto v posmrtno življenje poslali v globok mestni bunker, ki nam je služil za zaščito pred letalskimi napadi. Preživeli smo ta večer. Bili smo brez hrane in vode, a bili smo na varnem.

Ponoči so udarila zavezniška letala z bombardiranjem in celo noč se je slišalo ropotanje. Potem je kar naenkrat oglušujoča eksplozija utrgala celotno stavbo nad nami. V bunkerju se je zatreslo in pokadilo iz ventilacijskih špranj. A nismo mogli ničesar, saj smo bili zaprti, zaklenjeni globoko v kleti. V stavbi so se razrušile tudi vse stopnice. Takoj, ko so letala in eksplozije utihnile, so nas začeli reševati. A reševanje je trajalo kar nekaj ur. Ko smo vsi prašni zjutraj prilezli iz stavbe, nas je že čakal tovornjak in so nas odpeljali v koncentracijsko taborišče Dachau.

KZ Lager Dachau: Postal sem N. 138046

Pot iz Münchna v Dachau ni bila dolga, cesta pa je vodila po zavitih poteh in taborišče je bilo kar skrito in umaknjeno od bližnjih vasi in naselij. Pred vhomom v velikansko taborišče smo izstopili iz tovornjaka, pred nami straža in grozeča železna vrata z napisom: *Arbeit Macht Frei – Delo osvobaja*. Ko sem prišel skozi, sem začutil stisko v prsih, ko sem videl shirane jetnike. Rekel sem si, preživeli smo dolg teden in še eno noč v ruševinah, ampak sedaj bomo res umrli. Oči in duša so postajale prazne. Postajal sem suženjski stroj. Moja osebnost, moja nrav, je začela bledeti.

Bilo je ob desetih zjutraj in razvrstili so nas na velikem *Apelplatzu* (zbirnem mestu), čakajoč nadaljnja navodila. Kar stali smo. Stali in stali na mrazu. Zrli smo v mimoidoče patrolje, a ni se zgodilo nič. Minila je ena ura, minili sta dve uri. Na koncu je minilo pet ur. Končno po petih urah je prišel poveljnik

in zavpil »*Ganz ausziehen! Die Schuhe aus!*« (»Popolnoma se slečite in sezužite!«). Nato smo se vsi slekli do golega. Sojetniki so pritekli in vsakemu dali žakelj, kamor smo dali svoja oblačila. Žaklje, polne naših oblačil, so zvezali, požigosali in odnesli.

Odvedli so nas na britje, dva po dva sta stopila pred brivce. Pobрили so celo telo, vse lase, vse dlake. Nato je sledil tuš. Deset nas je šlo v tuš, kjer smo se za silo umili z izmenično vročo in mrzlo vodo, ki so nam jo dovajali v umivalnico. Nadaljevali so z nanosom sredstva proti bolham. Po tuširanju smo dobili zaporniška oblačila: spodnje platnene hlače, srajčko, kapo in lesene cikle z močnim platnom, črtasto bluzo s številko in hlače. Dobil sem številko 138046. Številka je bila na srajci na levi strani pri žepu, pod njo pa rdeči trikotnik.³ Na hlačah je bila številka na desni strani pri pasu. Nogavic nismo imeli, ampak nekakšne ovojke za stopala. Tako opravljeni smo šli s kapovci⁴ proti svojim barakam. Mene so peljali k baraki številka 1,

³ Značke nacističnih koncentracijskih taborišč, predvsem trikotniki, so bile del sistema identifikacije znotraj nemškega zaporniškega sistema. Uporabljali so jih v koncentracijskih taboriščih v državah pod nemško okupacijo, da bi lahko pazniki hitro ugotovili razlog, zakaj so bili zaporniki v njih nameščeni. Trikotniki so bili narejeni iz blaga in so bili našiti na suknjiče in hlače zapornikov. Te obvezne sramotilne značke so imele posebne pomene, ki so jih nakazovali njihova barva in oblika. Rdeči trikotniki (kakršnega je nosil Emilijan) so bili namenjeni političnim zapornikom, prostozidarjem, komunistom, ipd.; zeleni obsojenim kriminalcem; modri tuji prisilni delovni sili; vijolični jehovcem; roza homoseksualcem; črni ljudem z motnjami v mentalnem razvoju, invalidom, pacifistom, alkoholikom, ipd.; rjavi Romom; ter (dvojni) rumeni Judom (op. ur.).

⁴ Kapo ali ujetnik-funkcionar oziroma zaporniški funkcionar (nemško *Funktionshäftling*) je termin, ki označuje ujetnika v nacističnem taborišču, ki so mu stražarji dodelili nadzor nad prisilnim delom ali nad opravljanjem upravnih nalog. To je zmanjšalo stroške, saj je omogočilo delovanje taborišč z manj osebja. Sistem je bil zasnovan tako, da je obrnil žrtev proti žrtvi, saj so bili postavljeni proti svojim sozapornikom, da bi ohranili naklonjenost svojih nadzornikov. Če bi zanemarili svoje dolžnosti, bi bili degradirani v običajne zapornike. Številni zaporniški funkcionarji so bili rekrutirani iz vrst nasilnih kriminalnih združb in ne iz številnejših političnih, verskih in rasnih zapornikov. Ti obsojenci so bili znani po svoji brutalnosti do drugih zapornikov. To brutalnost je SS dopuščal in je bila sestavni del sistema taborišč. Kapojem sta bili prihranjeni zloraba in težko delo, če so opravljali svoje naloge v zadovoljstvo funkcionarjev SS in ostalih stražarjev (up. ur.).

rekli so ji tudi Blok 1. Tam so nam zabičali, da nas bodo klicali samo po dodeljeni številki in ne več po imenu. Zanje smo pač bili zgolj številke in z nami so tako tudi ravnali. Emilijana ni bilo več. Niti nisem bil več Milenko Prohaska (moje partizansko ime). Postal sem 138046. Takrat sem videl Gaberlija in Cirila, soborca in prijatelja iz domačih krajev, kako sta se oblačila v zaporniška oblačila. Nisem si mislil, da zadnjič ...

Tisti večer smo dobili za obrok »*Haferflocken*« oziroma vodene ovsene kosmiče. Zdelo se mi je zelo malo, preveč vodeno in nehranljivo, zato smo ostajali lačni. Žal pa je bila takšna vsaka večerja, kar jo pomnim v taborišču Dachau. Po kratki večerji smo imeli še večerni poziv, na katerem smo se morali postrojiti in peti himno nemškega rajha: »*Deutschland, Deutschland, über alles!*« Spustili so zastavo na pol droga. Ves čas so od nas zahtevali vojaško disciplino. Stražili so esesovci, nad in med nami pa so vsak trenutek bdeli kapovci Poljaki, ki so sicer bili brez pušk, imeli pa so pendreke, s katerimi so tako mlatili jetnike, da je marsikdo podlegel udarcem.

Že prvi večer je kapovec mene in sojetnika zadolžil za čiščenje barake naslednji dan in naju evidentiral v knjigo zadolžitev. Potem so nas nagnali spat v lesene postelje oziroma na pograde. Opazoval sem barako, da sem jo proučil, kako jo bo potrebno naslednji dan očistiti. Na prvi pogled se mi je zdelo, da je bila razmeroma še kar dobro vzdrževana. Mislil sem si, da sem imel srečo in da bo naloga prvega dne opravljena z lahkoto. Ugasnili so luč, potegnil sem nase odejo. Zaspal sem kot ubit.

Prvo jutro smo vstali ob šesti uri. Bila je še noč. Zjutraj smo za zajtrk dobili samo čaj (»*Tee*«). S sojetnikom sva začela čistiti barako. Tla, okna, latrine. Ob enajstih je prišel mimo vodja celotnega taborišča v spremstvu stražarjev na obhod in pregledoval je, kako čistimo barake. Stopil je noter, pregledal okna in postavitev ter urejenost postelj. Nakar je natančno pregledal tla pod posteljami. Našel je eno majhno slamico pod posteljo na sredi barake. Oba je poklical »*Komm her, sie beiden!*« (»*Pridita sem!*«). Gledava ga in nama kaže slamico. »*Was is das?*« (»*Kaj je to?*«). Nakar naju je začel zverinsko pretepati in brcati. Ko je zaključil, nama je rekel: »*Morgen noch einmal!*« (»*Jutri še*

enkrat!«). In je šel. Še enkrat sva vse sčistila. Plazil sem se po trebuhu čez celo barako, da bi opazil še kakšno slamico, ki bi morebiti padla iz postelj, a nisem našel nobene več. Vse postelje sva morala poravnati in urediti.

Opoldan smo dobili zgolj kolerabno juho in osminko kruha. Takšno je bilo običajno kosilo, a na srečen dan smo dobili v juhi še za vzorec malo zelja in gnilega krompirja. Za kosilo smo stali v vrsti pred postrežkom, ki nam je nalil juhe, in ko sem videl, da mi je nalil praktično samo vodo, sem mu rekel, da ga lepo prosim, če bi malo bolj pomešal in dal več gostega. Bil sem mlad fant in lakota me je glodala dan in noč. Postrešček me je le grdo pogledal, vzel zajemalko in me na vso moč udaril z njo po glavi, da sem padel po tleh. K meni je pritekel ruski ujetnik, me dvignil, postavil na noge in mi rekel, naj ne govorim preveč. Ta ruski ujetnik me je večkrat zaščitil in mi dal veliko nasvetov. Bil je dve leti starejši od mene, doma iz okolice Moskve. Zelo sem mu hvaležen, brez njega bi bil prve dni verjetno hitro ugonobljen. Ne glede na to, da me je postrešček udaril, mi je tisti dan vseeno nalil kosilo v porcijo in odpravili smo se v jedilnico barake, kjer smo stoje pojedli juho. Nikoli nisem videl kakšnih stolov, vedno smo pojedli in popili tisto malo hrane kar stoje.

Po kosilu sva z zadolženim sojetnikom nadaljevala čiščenje naše barake. Praskal sem se po buški, ki sem jo dobil od železne zajemalke, in se spraševal, kam sem prišel in za kakšno ceno. Spraševal sem se, kaj bi se zgodilo z mano, če ne bi šel v partizane, in zaključil, da bi me Nemci verjetno poslali na vzhodno fronto. V vsakem primeru bi pristal v peklu, a raje sem se boril za svoje ljudi, za svojo domovino. Tolažil sem se, da nisem bil edini in da bom moral za svoje odločitve sprejeti odgovornost in se truditi preživeti. Vsak dan posebej.

Naslednji dan je isti oficir spet prišel preverit najino čiščenje in pregledal barako, »trapezarijo« (jedilnico) in stranišče, a tokrat je bilo vse v redu. Vsakič, ko smo bili tepeni, smo se natančno naučili reda v taborišču. Res smo dobivali odrezava navodila v nemščini, ampak vsak kapovec in vsak oficir je imel svoje muhe, ki smo jih morali osvojiti, da nas niso do smrti pretepli ali poslali na zelo nevarno delo, od koder se nihče ni nikoli vrnil.

Prvi in drugi dan sem tako čistil barako, potem pa nikoli več. Večinoma so nas odgnali na delo v München, kjer smo čistili ulice, ceste in pomagali pri sanaciji ruševin, izpod katerih so iskali preživele. To je bilo najboljše opravilo, če lahko temu tako rečem. Sicer smo morali trdo delati, a ker je mesto gorelo in se kadilo od nočnih bombardiranj, je bilo vsaj malo bolj toplo. Bili smo v sami jetniški srajčki, in če nisi ves čas močno delal, te je zeblo v kosti, saj je bilo tisto zimo tudi do minus 20 stopinj mraza. Goreče mesto pa nam je nudilo vsaj malo toplega zavetja. Tudi pretepali so nas tam bolj redko.

Zanimivo mi je bilo, da smo enkrat med čiščenjem ulic zaslišali stražarski klic na pozor in postavitev v vrsto. Nato pa se je pripeljala motorizirana brigada, spredaj vojaška vozila in motoristi z mitraljezi. Za njimi pa se je v elegantnem avtomobilu peljal Hitler oziroma vsaj zgledal je kot Hitler. Lahko da je bil njegov dvojnik, a zgledal je natanko takšen kot on. Stražar je zavpil: »*V vrsto, kape dol, pozdrav!*« Vsi smo dvignili roke v nemški pozdrav in ga z očmi spremljali, ko se je peljal mimo. Za njim je peljala kolona vojaštva. To se mi je močno vtisnilo v spomin, saj je zgledalo, kot da je nemška država še vedno močna in pripravljena na vse, kljub temu da smo ravno stopili v leto 1945.

Težje od čiščenja ruševin je bilo kidanje snega na letališču, ki je bilo blizu taborišča. Ko smo bili čistili ulice v mestu, je goreče mesto poleg toplote nudilo tudi zaščito pred vetrom. Na letališču pa smo bili močno izpostavljeni vetru, mrazu, snegu in vesplošni izčrpanosti. Letališče smo seveda čistili na roke z lopatami, vsakič znova, saj je sneg pogosto padal to zimo. Nekega dne pa je bil mraz še posebej hud, pihal je strupen veter, nebo je bilo povsem mračno in kar naenkrat so mi med delom otrpnile roke, kmalu pa še noge in sem padel po tleh v sneg. Nisem se mogel pobrati. Sojetnika, Francoz in Italijan, sta me zdrgnila in hotela postaviti nazaj na noge. A nisem zmogel. Telo ni ubogalo. Kmalu je pritekel stražar in začel vpiti na nas. Sojetnika sta mu nekako razložila, da ne morem več zaradi mraza, a je samo gledal. Potem je Francoz šel na kolena in ga prosil, naj me sprejmejo v stražarnico, kjer je toplo, in je dovolil. Odnesele sta me v toplo stražarnico. V kotu je gorela peč, za mizo so se v zimskih

plašnih gredi stražarji in jaz sem ležal na tleh. Čez nekaj ur sem čutil, da se mi moč v udih vrača in da sem prišel toliko k sebi, da sem ponovno vstal. Moral sem vstati. Stražarja sta mi odredila počitek in tisti popoldan sem lahko počival v baraki, da se mi je telo spet ogrelo.

Dokler sem bil v Dachavu, nisem vedel, da so tam kurili še žive ljudi. Vse obnemogle, ki se niso v nekaj dneh postavili na noge, so odnesli v eno od barak, od koder se niso vrnili. Mislil sem, da so šli v bolnico. Po osvoboditvi smo zvedeli, da so v tej baraki kurili tudi žive in seveda mrtve. Še huje pa je bilo to, ker so tudi ujetnike, ki so delali v krematoriju in ki so polnili peči, po dveh tednih prav tako skurili, da niso prenašali informacij med sojetnike. Izginili so v pečeh, ki so jih polnili.

Kot rečeno, je v taborišču Dachau vladala zelo stroga vojaška disciplina, teror in splošno nasilje, slaba hrana ter delo do izčrpanosti. Vseeno pa so nam omogočili, da smo se enkrat tedensko za silo stuširali, spali smo v urejenih barakah, čiščenje prostorov in parametrov taborišča je bilo zelo natančno. Ritem v taborišču je bil predvidljiv. Oblačila so nam zamenjali enkrat na teden. Vsak dan sem upal, da bom izvedel kakšno novico o tem, da bodo Nemci kmalu premagani in da so zavezniki že blizu, a ni bilo ne duha ne sluha o tem. Mislil sem, da je to, kar se mi je zgodilo v ujetništvu Dachava, tj. lakota, žeja, mraz in izčrpanost, daleč od domače besede in mojih staršev, bratov in sestre, najhujša stvar v mojem življenju. Vendar sem se motil. Dachau je bil kljub nečloveškemu ravnanju in vsemu povedanemu veliko boljši od tega, kar se mi je zgodilo v nadaljevanju.

Koncentracijsko taborišče Dachau. Le ob slikah iz ptičje perspektive vidimo enormno velikost nacističnih koncentracijskih in uničevalnih taborišč. Dokument je vzet iz arhiva Deutsches Historisches Museum (op. ur.).

Odhod v podružnično taborišče: pekel na zemlji

Sredi neke noči so nas, ko smo trdno spali, prebudili z vpitjem: »Aufstehen; Transport!« (»Vstanite, transport!«). Vstali smo in šli ven iz barake ter se postavili v ustroj. Mraz je hudo pritiskal. Odvedli so nas do železniške proge, ki je bila kar znotraj taborišča. Kmalu je pripeljal vlak z odprtimi živinskimi vagoni, v katere smo se morali vkrcati. Vlak je odpeljal in vozili smo se celo noč in pol dneva. Niso nam povedali, kam gremo, ampak na začetku vožnje smo videli smerokaze proti Berlinu.⁵ Ker je bil vagon odprt, nas je seveda zelo zeblo, ampak iz vagona se je dalo opazovat lepo zimsko naravo in pokrajino. To je bila ena najbolj čarobnih stvari, kar smo jih doživeli, odkar smo prišli v taborišče.

⁵ Smerokazi proti Berlinu so verjetno nakazovali samo glavne smernice železniške mreže. Po ohranjenih virih sodeč je bil Emilijan Cavnik prepeljan v KZL Schörzingen, ki se je nahajalo zahodno od KZL Dachau, in ne proti severu (op. ur.).

Sredi dneva smo prišli do nekega križišča proge s kretnico. Vlak je ustavil, stražar je prestavil kretnico in peljali smo se na levo po stranski progi ob gozdu še okoli pet minut. Vlak je ponovno ustavil na koncu stranske proge ob vznožju hriba in nagnali so nas iz vagonov ven na sneg ter nas razvrstili v kolono po dva. V koloni smo ob spremstvu stražarjev počasi odpešali še kakšne pol ure po rahlem naklonu navzgor v hrib. Na vrhu hriba se je pred nami na širokem platoju v zavetju gostega gozda odprl pogled na delovno taborišče. V primerjavi s koncentracijskim taboriščem Dachau je bilo to precej majhno, izdelano, lahko bi rekel tudi nekoliko zanemarjeno delovno taborišče, obdano z jarkom, električno ograjo in še eno bodečo žico. Na vogalih taborišča so bili stražarski stolpi z mitraljezi in lučmi. Mimo taborišča je vodil gozdni kolovoz.

Ko smo prišli skozi vhod taborišča, nisem zasledil imena tega majhnega taborišča, tako kot je bilo to v Dachavu. Na obzidju vhoda stavbe je bila samo zastava, spodaj stražarji s psi in železna vrata. Ko so stražarji govorili, so taborišču rekli nekako tako: »Šercinger« in podobno.⁶ Nikoli nam niso povedali, kje smo, za nas je bil samo »Lager«. Ko smo prišli na dvorišče taborišča oziroma na zbirno mesto, sem najprej opazil giljotino in tri vislice. Ugotovili smo, da so v taborišču le štiri večje barake, ki so bile zelo izdelane. Zgledalo je, kot da bi nekdo barake nalašč površno sestavil, malo nacepil in preluknjaj, ali pa je to bil rezultat preteklih dogodkov, ki so se odvijali pred našim prihodom.

Postavili so nas na sredo zbirnega mesta, nas pregledali in nas ločili v dve skupini. Močne in zdrave moške med 20 in 40 letom so izločili in morali so iti delat v bližnji rudnik železove rude, nekateri pa so kopali in drobili skale v kamnolomu. Skupino šibkejših oziroma starejših moških in mlade fante, v kateri sem pristal tudi sam, pa so nagnali v kamnolom prenašat kamenje in kopat strelske in podobne jarke ter luknje za sistem bunkerjev.

Delo v kamnolomu je bilo zelo naporno. Spodaj pod od-

⁶ Šercinger je popačenka imena KZL Schörzingen, taborišča na jugozahodu Nemčije in podružnice KZL Natzweiler-Struthof. Emilijan je v to taborišče prispel 6. februarja 1945, zapustil pa okoli 19. aprila (up. ur.).

prto skalnato steno je prva skupina krepkih sojetnikov razbijala skalo in kopala kamenje, nato pa so nam le-te nalagali na hrbet. Po moji oceni so bili težki okoli dvajset kil in tak kamen smo morali lačni in presušeni na hrbtu vlačiti v hrib do kupa, kjer so ga naložili na drug poseben kup, od tam pa na tovornjak. Potem pa smo morali nazaj po drugi strani, tako da smo ves čas hodili v krogu. Morali smo se držati vsaj deset metrov drug od drugega, da nismo padli na sojetnike, in seveda, da se nismo mogli pogovarjati. Vse to smo počeli v tanki srajci in hlačah tudi sredi najhujšega mraza, ampak če si ves čas trdo delal, te ni tako zelo zeblo. Vsekakor pa smo morali paziti, da smo bili v ritmu, se pravi, da nihče ni zaostajal. Krog delavcev se je moral ves čas premikati kot na tekočem traku. In tako od jutra do večera.

Nad nami so bdeli esesovci s psi in psov smo se zelo bali, saj so bili natrenirani, da takoj, ko si začel malo zaostajati ali pa bi se za trenutek ustavil in spočil, je pes že začel cviliti. Takrat si že vedel, da ne bo sledilo nič dobrega. Pes je malo zacvilil, potem pa ga je stražar kar spustil in planil je na ujetnika in ga grizel. Včasih so ujetniki zaradi ugrizov kar umrli zaradi vse-splošne izčrpanosti, saj je njihovo življenje že sicer viselo na nitki. Mene pes nikoli ni napadel, me je pa enkrat esesovec grdo zbodel z bajonetom v meča, češ naj se bolj podvizam. Kri se je vlila, ampak popustil nisem, ugriznil sem se v ustnico. Delal sem naprej brez glasu ali krika, čeprav sem bil od bolečin povsem solzen. Rana se mi je zelo dolgo celila.

Kopanje strelskih jarkov in ostalih lukenj za bunkerje je bilo znosno opravilo. Kljub temu, da si cel dan kopal, si vedel, da ne boš nikamor padel in ni bilo treba paziti na krožno premikanje ostalih sojetnikov. Samo lučal si kramp ali motiko v zamrznjeno zemljo, jo z lopato metal ven. Kopanje jarkov je bilo tudi moje najljubše opravilo, saj smo lahko ob delu z zemlje trgali in jedli travo skupaj s koreninami, spomladi pa še regrat, s katerim smo si težili zverinsko lakoto.

Vseskozi je bila zelo stroga disciplina in za vsak manjši prekršek so te pretepli z bičem ali pendrekom in te še prebrcali, ko si bil na tleh. Za večje prekrške so jetnike obglavili ali pa obesili. Vse te postopke kaznovanja smo morali na zbirnem mestu

spremljati v živo. Vsako kazen smo jetniki gledali. Jetnike so velikokrat praktično za prazen nič brutalno pretepli. Kriki jetnikov so parali dušo.

Najhuje pa so enkrat kaznovali tri ruske ujetnike, ki so pobegnili iz taborišča. Nekako so se dokopali do izoliranih klešč, s katerimi so prerezali električno ograjo in bodečo žico ter preplavali jarek in pobegnili v noč. Kapovec je kmalu ugotovil, da trije manjkajo, in začel se je preplah. Iskali so jih povsod. Velike reflektorje so usmerili v gozd in bližnji travnik. Ker jih niso našli, so ob svitu formirali ekipo stražarjev na smučeh, zraven pa so jih spremljali psi. Nas so ob šestih zjutraj postavili na Apelpplatz in čakali smo tako dolgo, dokler jih niso pripeljali nazaj. Psi so seveda izvohali jetnike, saj nas v taborišču niso niti enkrat stuširali in naš vonj je bil močan in obupen. Našli so jih na eni od smrek, že precej daleč stran od taborišča. Sojetnik mi je kasneje povedal, da je slišal, kako so se stražarji pogovarjali, da so jim obljubili življenje, če pridejo dol, če pa ne, pa jih bodo prereševali z mitraljezom. Vendar ko so enkrat prišli na tla, so obljubo prelomili. Ob treh popoldan so jih pripeljali v taborišče in do takrat, celih devet ur, smo morali stati mirno na zbirnem mestu.

Takoj, ko so jih pripeljali, so esesovci pripravili tri velike lesene križe iz tramov, na katere so jih pred nami zvezali in obesili, in sicer tako, da so živinske oziroma mesarske kline zarili v njihove goltance in roke zvezali na vodoraven tram križa. Klini so jim parali vrat in goltanec, krvaveli so, a niso takoj umrli. Stokali in težko dihali so še nekaj dni in noči. Slišali smo jih v barake, ker so bile tako slabe, da je skozi odprtine in špranje vel veter in mraz. Navadno smo lahko v barakah vse slišali, kaj se je dogajalo v taborišču. Potem je bilo stokanja manj in manj in kar naenkrat je nastopila oglušujoča tišina. Vedeli smo, da so umrli.

Naslednji dan je močno padal sneg, zato nismo šli na delo v kamnolom in jetniki smo ugotovili, da so ob taborišče pripeljali veliko skupino ljudi. Moški, ženske, mlada dekleta, otroci, starejši, nekaj celo zelo starih z dolgimi belimi bradami. Vse smo opazovali skozi špranje naše barake, ki je bila le nekaj metrov oddaljena od skupine. Zdelo se mi je čudno, saj do takrat nisem srečal nobene ženske v taborišču, ne jetnice, ne paznice ali me-

dicinske sestre. Kaj šele otroke, čeravno sem bil sam star 16 let. Ko smo jih opazovali, kako so oblečeni, smo ugotovili, da imajo na sebi rumene Davidove zvezde. Pripeljali so Žide. Spraševal sem se, kam jih bodo dali glede na to, da so bile barake taborišča polne. Židi so nekaj časa stali, nato so prišli esesovci in jih razporedili po dva in dva v kolono. Ukazali so jim, naj se slečejo do golega. Na začetku so se malo gledali, a ko se je vojak zverinsko zadrł še enkrat: »*Ganz ausziehen!*«, so se začeli slačiti do golega sredi snežnega meteža.

Ko so se povsem slekli, so prišli zobozdravnik in njegovi pomočniki, ki so začeli pregledovati, ali imajo morda kakšne zlate zobe v ustih. Zobozdravnik je pregledal vsakega in začel puliti zlate zobe, mostičke ali pa kar cele zlate proteze, nakar je to vrgel pomočniku v košaro. Iskali so tudi prstane, uhane in verižice. Mnoge ženske so bile vse v zlatu, z ogromnimi verižicami, ki so jih skrivale pod oblekami. Gospe se imele tudi zlate zapestnice in ure. Pri nekaterih ljudeh so se zlati prstani zataknili na prst in jih niso mogli sneti. Zobozdravnik je kar poklical stražarja, ki je imel s sabo klešče, in so tem ljudem odščipali oziroma rezali prste, da so se dokopali do zatega prstana. Pohabljeni so se jokali, a vpiti niso upali. Ko so končali, so Nemci nabrali za cele košare zlatnine. Pobrali so jim oblačila in jih gole razporedili v kolono, drug za drugim in jih peljali v gozd. Nisem vedel, kam so šli. Glede na to, da nisem slišal strelov, sem mislil, da je morda v bližini še kakšno taborišče.

Tako so potekali dogodki v tem taborišču. Mučno delo, lakota, mraz, nasilje. Moja duša je povsem otopela. Včasih se sploh več nisem spominjal, kako je bilo, preden sem šel v taborišče, ali pa nisem želel misliti na to, ker bi mi bilo preveč hudo. Želel sem le preživeti vsak dan. In dan za dnem je bilo težje. Nikoli se nismo mogli umivati, zato smo bili polni raznih izpuščajev, smrdeli smo. Moji prsti na rokah in nogah so bili polni ran, krast in gnoja. Skromno hrano smo dobivali, malo kruha, malo zelenjavne, večinoma kolerabne juhe, zato smo bili vsak teden bolj shirani in utrujeni. Še posebej hudo je bilo, ker je bilo nekaj narobe z vodo, ki smo jo imeli za pitje. Bila je okužena in vsi smo dobili tifus, s tem pa tudi vročino in drisko. Niti enkrat nam

niso zamenjali oblačila. Zaradi težkega dela so se oblačila začela trgati, cikle so razpadle, dokler nismo do začetka aprila 1945 bili že povsem goli in bosí. GOLI! Delali in živeli smo GOLI! Niso nam dali novih oblačil. Ker se je bližal konec vojne, jih verjetno niti niso imeli od kod vzeti, vendar ne glede na to so nas vsak dan znova gole zvekli na delo, prav tako smo morali goli ponižno vsako jutro stati na zbirnem mestu. Vse, kar smo uspeli nekateri narediti, je bilo, da smo si natrgali naše odeje v baraki in smo trak odeje zavili okoli naših spolovil, da smo si zakrili vsaj ta del telesa. Nekateri so bili tako obupani, da jim ni bilo mar in so bili ves čas povsem goli. Stražarjem je bilo vseeno. Hudo je bilo delati gol v kamnolomu, saj si kamna nismo oprli na srajco, ampak na golo kožo.

Ker smo doživljali zelo težke trenutke, smo se želeli kdaj med sabo pogovoriti, a je bilo precej težko, stražarji, še bolj pa kapovci, nam niso dovolili, a tu in tam se je dalo malo pošepetati, zlasti zvečer. A kaj ko smo bili tako pisanih narodnosti: Francozi, Italijani, Rusi, Jugoslovani, Poljaki ... Ko smo lahko, smo med sabo govorili večinoma nemško, kolikor je pač kdo znal. Zelo mi je pomagalo, da sem se nemško naučil že v šoli in tudi doma smo osnovno nemščino poznali. Sem pa imel izjemno srečo. V naši baraki je bil še en Slovenec, in sicer soborec Florjan iz domačih Raven, s katerim sva si ponoči šepetajoč delila nasvete in izmenjevala delovne izkušnje. Bil je eno leto starejši od mene in bil je moj jetniški tovariš, s katerim sva si pomagala, kolikor se je le dalo.

Marca je Florjan staknil hudo pljučnico. Ko je obležal, sem mu nosil hrano v posteljo in en dan mu prinesem juho in ga gledam. Pravim mu: »*Florjan, daj, jej malo juhe, da boš okrevал ...*«, in takrat slišim, kako pred mano z odprtimi očmi izdihne. Prav slišal se je zadnji dolg izdih. Umrl je ob meni. Položil sem njegovo porcijo na tla in mu zaprl oči. Stisnilo me je pri srcu. Moj edini tovariš. Prekletó taborišče, sem pomislil, ampak nisem imel moči, da bi svojo jezo pokazal. Vstal sem obupan in šel po kapovca, ta pa je poklical esesovce. Nekaj časa so preverjali, ali je res mrtev, nato pa so rekli: »*Fant, ti ga boš odnesel!*« Zdelo se mi je čudno, da ga bom moral jaz nesti, ker smo po navadi

umrle naložili na voz, le-tega pa so stražarji odpeljali ven iz taborišča. Pomislil sem, da bo še mene ugonobil, ko bom odnesel Florjana v grob ali jarek.

Naložiti sem ga moral na hrbet prek rame. Bil je grozljivo lahek, nič kaj težji kot kamni, ki smo jih nosili v kamnolomu. Sama kost in koža. Z mano je šel stražar in šla sva do vhoda, do kapije. Odprla so se železna vrata. Sledil sem esesovcu, ki me je vodil po cesti in nato v gozd, kakšnih pet minut. Kar naenkrat pa se je sredi poti ustavil in zavila sva levo na jaso in na nekakšno urejeno popeskano območje, skoraj bi lahko rekel neke vrste park. V bližini so bili postavljeni železni in betonski stebri in na tleh nekakšni leseni stoli in velike lesene klopi. Kar naenkrat pa esesovec stopi do betonskega stebra, odpre škatlo s ključavnico in v njej zavrti stikalo. Zaslišal se je elektromotor. Pred nama se je iz tal začela premikati okrogla železobetonska plošča s premerom nekaj več kot dveh metrov in se počasi dvigovala. V nos je butnil obupno odvrten vonj po razpadajočem mesu. Ko se je betonska plošča namestila v položaj, sem gledal kot vkopan. Pred mano se je odprla velika odprtina, polna gnijočih mrtvecev. Tam roke, tam noge, tam popačeni obrazi. Telesa, ki lebdijo v topeči se človeški juhi. Želodec mi je stisnilo. Bruhal bi, a nisem imel kaj. Ko sem začel bolj podrobno opazovati obraze, sem ugotovil, da gre za Žide, ki so jih pred kratkim odgnali v gozd. Telesa so bila stisnjena drug ob drugim. Začelo se mi je vrteti. Takrat pa zavpije esesovec: »*Junge, was ist los? Wirf den Mann! Unterschmeissen!*« (»*Fant, kaj je? Vrzi notri moškega!*«). Tedaj sem se začel spet zavedati, da lahko še mene brcne v to gnijočo globel ljudi, in sem vrgel Florjana med trupla ter se brž umaknil z roba tega mrliškega pekla. Ni padel globoko, le okoli tri metre globoko na kupe ljudi. Florjan je padel na hrbet, noge mu je zvilo in pokrčilo, tako da sem ga videl še enkrat v obraz. Imel je odprta usta, bil je sama kost in koža. Ampak to je bil Florjan! Moj edini tovariš v tem peklenskem kraju.

Esesovec je spet obrnil stikalo in železobetonska plošča se je začela premikati ter tesno zaprla vodnjak mrtvecev. Ko je luknja izginila, sem kar stal kot vkopan in zrl v ploščo. Nato zaslišim esesovca, ki mi pravi: »*Junge, komm, sitz her!*« (»*Fant,*

pridi, tu se usedi!«). Pokazal mi je na klopi in stole, ki so bili postavljeni ob odprtini. Stoli so bili lepi in elegantno izrezljani, verjetno so jih našli v kakšni imenitni hiši. Želel si je malo spočiti in pogovoriti. Prižgal si je cigareto. Najprej je začel v nemščini, potem pa v moje veliko začudenje začel govoriti slovensko in me vprašal: »*Slišal sem te že govoriti slovensko, kaj si pa ti fant naredil, da si pristal tukaj?*« Nekoliko zmeden sem mu razložil, da sem bil pri partizanih in da sem bil ujet. Zanimalo ga je tudi, od kod sem. Povedal sem mu, da sem iz okolice Šoštanja. Esesovec je povedal, da je iz Ljubljane in da se je na začetku vojne javil v *Arbeitsdienst*,⁷ nato pa si je izbral mesto v SS kot stražar taborišča, da se je izognil napotitvi na rusko fronto.

Nakar mi je zaupal skrivnost: »*Fant, če boš preživel vse to, boš lahko povedal ljudem po koncu vojne. To je velika skrivnost. Tale vodnjak oziroma rezervoar so skupali že leta 1939, globok je vsaj 50 metrov in vanj smo pometali na tisoče ljudi, predvsem Žide ter seveda tudi obnemogle taboriščnike. Padali so v globino, tukaj na teh stolih pa so oficirji gledali, kako jih žive brcajo v brezno brez dna. Predvsem so si ogledovali gole ženske, preden so jih zalučali v globino. Sedaj po mnogih letih in tisočih mrtvih je vodnjak poln in tale je bil eden zadnjih, ki so pristali v tej juhi. Potem, če ne bo prej konec vojne, jih bomo najbrž pokopavali v jarkih.*«

Esesovec mi je povedal še, da se boji, kaj bo, ko bo vojne konec. Zato ni želel več nazaj v Slovenijo, ker je vedel, da ga bodo doma ubili. Bil je le šest let starejši od mene, letnik 1922. Povedal je, da je imel vso vojno dobro službo s solidno plačo, dovolj hrane, obleko. Delal je, kar so mu rekli, brez ugovarjanja, vsak dan 8 ur, le redkokdaj kaj več. Nedelje je imel proste. Tukaj

⁷ *Arbeitsdienst* (uradno *Reichsarbeitsdienst* oziroma RAD) je bila pomembna organizacija, ustanovljena v nacistični Nemčiji kot agencija za pomoč pri blažitvi učinkov brezposelnosti na nemško gospodarstvo, militarizaciji delovne sile in indoktriniranju le-te z nacistično ideologijo. Od junija 1935 naprej so lahko moški, stari od 18 do 25 let, služili šest mesecev pred služenjem vojaškega roka. Med drugo svetovno vojno je obvezna služba vključevala tudi mlade ženske in RAD se je razvil v pomožno paravojaško formacijo, ki je nudila podporo oboroženim silam Wehrmachta (op. ur.).

si je na deželi našel dekle in upa, da se bo v Nemčiji z njo nekoč poročil in ustvaril družino. Težko sem ga poslušal, a moral sem ga. Imel je oblast nad mano. Nad mojim življenjem in smrtjo. Ne spomnim se, kako in kdaj sva se vrnila v taborišče in barako. Večkrat sem se spomnil na najin pogovor in upal sem, da mi bo zaradi hude lakote, ki nas je pestila, prinesel kakšno skorjo kruha, že zavoljo tega, ker sva bila oba Slovenca, ampak me ni nikoli več niti pogledal. Tudi zanj sem bil samo še živi mrtvec.

Po tem tragičnem dnevu, ko je umrl Florjan, so mi dnevi zbežali. V glavi so se mi vrteli prizori Florjanove smrti in človeških trupel. Vsak dan smo bili bolj lačni in izmučeni. Stražarji so postajali vedno bolj nemirni in zaskrbljeni. Veliko so se pogovarjali med sabo. Ponoči so se v ozadju začela slišati bombardiranja in topovi, kmalu pa še čez dan. Ker je bilo taborišče v gozdu, nismo videli tankov ali topov, niti letal nad nami niti čet ali kakšnih drugih vojakov, razen naših stražarjev in oficirjev. Le bombardiranje smo slišali, ki se je približevalo iz dneva v dan.

Vrnitev v Dachau

Bilo je ponoči, zgodaj zjutraj, najverjetneje v drugi polovici aprila 1945, ko se je v bližini začelo močno bombardiranje. Stražarji so nas zbudili in nas gole in bose nagnali ven iz taborišča in peš spremili do železniške proge, kjer so nas naložili na vlak, v odprte živinske vagona. Vsi smo bili že popolnoma koščeni in stiskali smo se med sabo. Vlak je peljal, začelo se je svitati, ko je eden od Rusov zbral pogum in moč ter enostavno skočil iz vagona. Stražarji so sicer streljali nanj, a najbrž ga niso zadeli, saj se je vlak premikal in svetloba je bila šibka. Nismo videli, ali je skok preživel, a zdi se mi, da ne.

Ko je bilo kolikor toliko svetlo, smo ugotovili, da nas peljejo nazaj v Dachau. Spet je bilo nekaj narobe s tračnicami, da je vlak pred taboriščem ustavil in morali smo dol z vlaka. Stražarji so se nas bili že naveličali in so nas zlobno na vso moč suvali s puškinimi kopiti. Vso pot nam niso dali vode in bili smo blazno dehidrirani. Takoj, ko smo stopili bosi na trdna tla, so sojetniki iskali kakršnokoli lužo, iz katere so lahko pili. V bližini ob cesti

je bila tudi gnojnica, v katero so se ljudje zapodili in jo pili. Pili so, kar koli se je lesketalo kot voda. Stražarji jih enostavno niso mogli obvladati. Njihova žeja je bila hujša od strahu pred smrtjo. Eden od jetnikov je šel proti greznici, da bi se tam napil, a je nerodno stopil po deski, se opotekel in padel je v greznično cev, iz katere se ni izkobil. Sam sem bil tako žejen, da se mi je bledlo, ustnice sem imel popolnoma razpokane, svoje noge sem komaj še vlekel. Nisem mogel več hoditi, samo stopala sem vlekel za seboj po makadamski in travniški poti. Stražarji so nas pospremili skozi zadnji vhod Dachaua. Spoznal sem, da se je taborišče nekoliko spremenilo. Nekaj barak je bilo do tal požganih, druge so bile razbite na koščke.

Nas so spravili v barake na drugem koncu taborišča, kjer so nam rekli, naj gremo v postelje in počakamo notri. Kapovca ni bilo, zaklenili so nas v barako. Pogledamo po baraki in ugotovimo, da so ob stenah kot polena naloženi mrtvi taboriščniki. Drug na drugem, meter visoko ob celotni steni barake. Večinoma smo obležali, sploh se nismo mogli ukvarjati s kupi mrtvecev, ampak smo kar padli skupaj, ko smo se ulegli. Ker smo imeli vsi tifus, mnogi niso mogli zadrževati driske in tekla je s postelj, tla barake so bila polna smrdljive brozge. Mnogi so kmalu umrli. Tudi sam se spominjam, da sem postrani medlo gledal naokoli še nekaj časa in potem ni bilo ničesar več. Padel sem v komo in se zbudil šele čez mesec dni.

Vojne je konec, taborišče je osvobojeno

Kmalu so zavezniški vojaki osvobodili Dachau. Kot so mi povedali, je bilo med taboriščniki nepopisno veselje. V času, ko sem bil v komi, je v sosednji postelji ležal Slovenec Franci iz Škofje Loke, ki me je opazoval, me skušal večkrat prebuditi in govoriti z mano, se poveseliti, a zaman. Izčrpanost je bila prehuda ...

Ko sem se konec maja 1945 prebudil, je bilo druge svetovne vojne že nekaj tednov konec in bil sem še vedno v tam v Dachauu, a tokrat v improvizirani bolnišnici v šotoru. Nemcev in kapovcev ni bilo nikjer več, oskrbovalo me je ameriško vojaško osebje. V eno roko mi je tekla infuzija umetne hrane in

zdravil. Skušal sem se spomniti, kdo sem. Nisem vedel, kako mi je ime, nisem mogel govoriti, nisem vedel, kje sem, bilo je, kot da bi se »na novo rodil«. Nekaj dni sem počival popolnoma zmeden in se nisem mogel spomniti ničesar, samo gledal sem in se trudil dojeti, kaj se dogaja. Še preden sem se spomnil, kako mi je ime, sem se spomnil svoje taboriščne številke 138046, zato sem po nemško hripavo odgovarjal, da sem 138046.

Interniranci KZL Dachau ob osvoboditvi aprila 1945. Kot prvo od nacističnih koncentracijskih taborišč je Dachau nemoteno deloval 12 let. Od vsega skupaj 206.200 internirancev jih je umrlo 31.951, večina od teh pa v zadnjih mesecih vojne, ko so se razmere v taborišču drastično poslabšale. Dokument, vzet iz arhiva Deutsches Historisches Museum (op. ur.).

Dolgo sem počival v postelji. Iz vsakega prsta na rokah in nogah mi je tekel gnoj, saj smo imeli dlani in stopala pretekle mesece ozeble in ranjene. Zato so mi vsak dan previjali vsak prst posebej na dlaneh in stopalih. Vse me je bolelo.

Ker se z medicinskim osebjem nisem znal sporazumevati, saj so govorili angleško, znali so pa bolj malo nemško, so me spraševali po jeziku, ki ga govorim »*Français? Italiano? Ruski?*

Jugoslovenski?» In takrat sem se spomnil in rečem: »*Jugoslavija! Jugoslavija! Untersteiermark! Slowenien!*« Poklicali so nemškega tolmača, kateremu sem povedal nekaj spominov, a nisem se spomnil prav veliko. Vsak dan je potrpežljivo in pozorno hodil k meni, me poslušal in spomin se mi je počasi začel vračati. Razložil sem mu, kdo sem, kaj se mi je zgodilo in kaj sem preživel. Še vedno sem bil tako shiran in suh, da so me bolničarji kot malega otroka prenašali na rokah, ko so me prestavljali in nosili iz postelje v posteljo.

Ker se vnetja udov lep čas niso ustavila in ker sta me mučila pljučnica in tifus, so me junija 1945 dali ven na sonce. Bilo je prijetno toplo in čutil sem, kako se mi greje telo in glava. Na soncu so me razgibavali in masirali. Najprej sem moral nekaj časa ležati na trebuhu, nato na hrbtu, potem so me odnesli v šotor in čez čas spet nazaj na sonce. In res, gnojenje prstov se je počasi ustavilo. Ker so mi odpadli vsi lasje, so mi bolničarji vsak dan masirali lasišče. Sredi junija sem bil že tako močan, da sem hodil z berglami.

Moram povedati, da se je ameriško medicinsko osebje zelo trudilo, da me je rešilo in mi pomagalo ozdraveti. Še posebej je bil to velik kontrast med tem, kako nečloveško so ravnali z nami prej Nemci, ko smo bili slabši od podgan, in na drugi strani prijazno in natančno oskrbo, ki smo je bili deležni od Američanov. Kot sem videl, Američani niso niti enega samega bolnika zanemarili ali pustili za sabo. Vse so lepo in skrbno negovali. Vse! Do zadnjega! To sem videl.

Ena redkih še ohranjenih ostalin Emilijanove poti po nemških koncentracijskih taboriščih – aluminijasti nož ameriške vojske, ki ga je dobil v času nastanitve v ameriški poljski bolnišnici. Gre za del jedilnega pribora, ki ga je Emilijan dobil v ameriški poljski bolnišnici ob odhodu iz taborišča. Foto Damir Cavnik.

Slovo od taborišča Dachau

Do konca junija 1945 sem hodil z berglami, a sem kmalu toliko okreval, da sem do srede julija 1945 potreboval samo še eno berglo. Mudilo se mi je domov. Čeprav smo sedaj imeli izdatno hrano, predvsem mesne konzerve in skrbno negovanje (pretepal in mučil nas seveda ni nihče več), sem imel dovolj Nemčije, taborišča in bolnišnice. Vsak dan sem spraševal zdravnika, ali že lahko grem domov. Zdravnik je odvrnil, da dokler bodo izvidi slabi, ne bom šel nikamor in res me ni pustil. Moral sem okrevati.

Tiste dni smo izvedeli, da bo 18. julija 1945 v Jugoslavijo peljal velik transport. Prosil sem zdravnika, če lahko grem. Sprva ni dovolil, potem pa sem tako močno moledoval, da bi rad šel domov videt, ali je doma še kdo živ, ker so bile doma »hude borbe«. Pogrešal sem mamo, očeta, babico, brata in sestro ter seveda domače ljudi in kraje. Kljub temu da so Američani zame izredno lepo skrbeli, sem bil tujec, v tujih krajih. Predolgo sem bil osamljen in trpinčen mlad človek, daleč stran od doma. Zdravnik je še enkrat pregledal izvide in popustil. Poklical je pomočnika in mu rekel, naj prinese dokumentacijo in naj mi pripravijo za na pot nekaj priboljškov. Dobil sem nekaj hrane, konzerve, cigarete, balo črnega blaga za obleko in jedilni pribor. Zahvalil sem se in hitel podpisovati dokumentacijo. Niti nisem vedel, kaj sem podpisal, a to ni bilo niti pomembno, glavno mi je bilo, da sem lahko odšel domov, čimprej iz tega taborišča! Domov. Svoboden.

Komaj smo dočakali dan odhoda. Zvečer smo odšli na tovarnjake in nato na vlak proti Avstriji. Ko smo bili na vlaku, sem zrl, kako se oddaljujemo od taborišča in Münchna. Mislil sem na vse svoje prijatelje in tovariše, ki so pustili svoje življenje za zidovi in ograjami. Mislil sem na soborca Cirila in Gaberlija iz Plešivca, s katerimi smo se borili v partizanih, na tovariša duhovnika iz Savinjske doline, na ubogega Florjana iz domačih Raven, ki gnije v strahotnem vodnjaku tisočerih mrličev, na ruske, italijanske in francoske sojetnike, ki so mi večkrat rešili življenje. Večno jim bom hvaležen. Vsi so umrli v hudih mukah.

Jaz sem se pa vračal skozi noč nazaj v Slovenijo. Vlak je sopihal in se zibal. Gledal sem sopotnike. Vsi smo bili zamišljeni. Vsak je nosil v očeh in srcu svojo težko zgodbo ... A vendar smo se, končno, hrepeneče vračali domov ...

Mislil, sem, da bom doma že čez nekaj dni. A se je pot nepričakovano podaljšala še za nekaj mesecev. To pa je že druga zgodba.

Emilijan Cavnik, zapisal in uredil mag. Damir Cavnik;
junij 2022

Emilijan Cavnik in Predsednik Republike Slovenije Borut Pahor na vseslovenskem srečanju internirancev v Portorožu septembra 2022. Foto Damir Cavnik.

Komentar k dachauski poti Emilijana Cavnika: Kaj nam o vsem tem povedo viri? (David Vidmar Čeru)⁸

Premnogokrat se zgodi, da ostanejo najpomembnejša pričevanja o naši preteklosti zamolčana. Najsi bo zaradi strahu, nevédenja, nezanimanja ali kakšnega drugega razloga, številni ljudje ne delijo zgodb, ki so jih živeli, ki so jih v svojem življenju morali preživeti. Posebno, kadar je govora o zgodbah, ki so na prvi pogled tako fantastične, tako nenavadne ali tako pretresljive kot ta Emilijana Cavnika, se mnogim zazdi, da gre pri pripovedi prej za fikcijo in izmišljotino, in ne za dogodke, ki bi se res lahko komu pripetili. Toda ne pozabimo, da je naša preteklost zakladnica številnih zgodb, tako lepih kot groznih. Tako banalnih kot skoraj neverjetnih. Ne pozabimo, da so ljudje v preteklosti živeli življenja, enako razburljiva in morda še bolj obarvana kot pa življenja, ki jih mi živimo dandanes. Ne spozabimo se ob misli, da so pripovedi zdajšnjih generacij najbolj aktualne, ker se pač najbolj dotikajo našega časa. Ne smemo pa tudi misliti, da imamo pravico pozabiti na dogodke naše preteklosti. Četudi so težavni. Četudi boleči.

In takšni so bili dogodki, ki so zaznamovali gospoda Emilijana Cavnika na njegovi polletni poti po koncentracijskih taboriščih južne Nemčije leta 1945. Zgodba, ki jo je Emilijan izpovedal, je resnična, neolepšana in pristna v svojih grozovitih in presunljivih detajlih. Posamični elementi njegove pripovedi so seveda nekoliko zamegljeni, a njegova zgodba je boleče natančen

⁸ Zahvaljujem se gospodu Emilijanu Cavniku in njegovemu vnuku Damirju, da sem lahko raziskal zgodbo Emilijanovega potovanja po taboriščih južne Nemčije in odkril dokumente, ki njegovo zgodbo potrjujejo. Emilijanovo pričevanje je sicer narejeno po spominih, a je po svoji vsebini presenetljivo natančno. To seveda tudi potrjujejo posamični dokumenti, do katerih sem se lahko dokopal v nemškem *Archiv der NS-Verfolgung* (Arolsen Archives) ter v izraelskem inštitutu in arhivu za študije holokavsta *Yad Vashem*. Tema inštitucijama se zahvaljujem za sodelovanje in pomoč pri iskanju dokumentov, obenem pa tudi za dovoljenje za objavo priloge. Ostale slike, ki so v tem sestavku, so bile ali odvzete iz spletnih zbirk javne domene ali pa so avtorske slike in kot takšne tudi označene.

opis življenja in usode, kakršno so si delili mnogi med drugo svetovno vojno. Slednje si upam trditi, saj nam ohranjeni viri to potrjujejo. In teh je kar nekaj. Kajti verjetno ena najbolj pretresljivih ostalin nacističnega programa zaslužnjevanja in tovarn smrti je absurdno velika količina ohranjenega gradiva. V perverznem preobratu stereotipne nemške natančnosti in doslednosti so bili vsi, ki so tako ali drugače sodelovali ali pa bili prisiljeni sodelovati v tem sistemu, tudi sistematizirani in popisani. Nekateri so kot vojaki in pazniki ohranili svoja imena, drugi so jih kot jetniki izgubili. Prvi so ohranili svoje dostojanstvo, drugim je bilo odvzeto. A prvi so bili tisti, ki so izgubili moralno držo, medtem ko so le drugi ohranili svoj *jaz*. Le drugi so bili tisti, ki se niso spustili v globel sovraštva in nasilja ter niso izgubili svoje človeške plati. In tem moramo biti večno hvaležni. Hvaležni, da nam s svojimi zgodbami kažejo, da lahko človek preživi še tako bridke izkušnje in ne izgubi svoje duše. Da lahko ohrani svojo človečnost.

Takšna je tudi zgodba Emilijana Cavnika, rojenega 6. julija 1928 v takratni katastrski občini Forthenek № 143 (v KZ dokumentih napisano kot »*Fartenek*«) šoštanjskega okraja celjskega okrožja Spodnje Štajerske (ob rojstvu del Kraljevine SHS). Ob zajetju decembra 1944. leta je bil ta popisan kot Emil Saunik (drugje v KZ dokumentih tudi kot »*Osaunik*« in »*Zan-nik*«) ter kot komaj šestnajstletni mizarski vajenec (»*Tischler-lehrl.*«), s transportom pripeljan iz Šoštanja preko Dravograda (»*Sch ... DraW*« v prilogi 3) v koncentracijsko taborišče Dachau na južnem Nemškem. Ne vemo točno, kdaj je došel v KZL Dachau, a ohranjena listina *Gefangener-Eigentumsverwaltung* (listina ujetnikovih osebnih predmetov) nam razodeva, da je do 11. januarja 1945 dokončno vstopil v taboriščni sistem. Zasebno premoženje so mu ob prihodu zasegli, kot ujetniku pa predali čepico, par lesenih cokelj, nogavice oziroma ovojke za stopala, črtasto bluzo in hlače, pulover, par srajc in dvojne spodnjice. Od tega dne naprej je bil Emilijan Cavnik poznan z »imenom« N. 138046 (priloga 1).

A v tem taborišču se ni dolgo mudil. Zavezniško bombardiranje nemških mest in tovarn je namreč uničilo vojno-industrij-

ske zmožnosti nacistične države in leta 1944 so pričeli postavljati številne manjše taborje po vsej južni Nemčiji, da bi lahko od tam nadaljevali politiko prisilnega in suženjskega dela za nacistični vojni aparat. Še posebej na udaru je bilo koncentracijsko taborišče KZL Natzweiler-Struthof v okupirani francoski Alzaciji, saj so se zavezniške čete že približevale gornjemu Renu. Zaradi tega strahu so nemške oblasti postavile podružnično koncentracijsko taborišče KZL Schörzingen v Schömberškem okraju zvezne dežele Baden-Württemberg na jugozahodu Nemčije. Sicer manjše taborišče je bilo pomembna postojanka, ker se je nahajala blizu večjega industrijskega kompleksa *Kohle-Öl-Union Schörzingen bei Rothweil*. Posamični dokumenti nam jasno kažejo, da sta se Emilijan in v njegovih spominih omenjeni Florian oziroma Florijan Hrasnik (zaporniška številka N. 138020) 6. februarja 1945 v Dachau vkrcala na vlak, skupaj s še vsaj šestinsedemdesetimi drugimi sotrpini, ter naslednjega dne dospela v KZL Schörzingen (priloga 2), kjer sta bila nastanjena v taboriščni baraki št. 2. Čeprav je ohranil svoje poimenovanje iz KZL Dachau, je ob prihodu v Schörzingen dobil še interno KZL oštevilčenje. Ne le kot N. 138046, za nekaj mesecev je v dokumentih taborišča poznan z »imenom« N. 44837. Toda kaj lahko potrdimo o življenju v KZL Schörzingen? Izbor ohranjenega gradiva je na žalost skop in nam ne daje natančnejših podatkov o vseh tegobah, ki jih je moral Emilijan doživeti v tem taborišču. Delo je bilo garaško in je bilo del sklopa »Wüste-Projekt«, kar je bila oznaka za težaško delo v kamnolomih in rudnikih. Na žalost so nam natančnejši neposredni pisni podatki o samem delu in življenju v taborišču neznani. A izpostaviti je treba dokument, datiran dne 16. marca 1945, ki potrjuje, da je Florijan Hrasnik umrl v tem koncentracijskem taborišču. Vsega je v taborišču Schörzingen umrlo enaindvajset Slovencev od skupaj 549 žrtev različnih narodnosti (prilogi 4 in 8).

Taborišče je bilo zaradi hitrega napredovanja zavezniških enot 17. aprila 1945 po ukazu *Außenkommande des Konzentrationslagers Natzweiler* uradno »očiščeno«. Polovica takrat še živih ujetnikov skupaj z Emilijanom je bila z železniškim transportom prepeljana v KZL Dachau, ki ga je morala kolona doseči

okoli 10–15. aprila 1945. To bi pomenilo, da je spadal Emilijan v eno zadnjih skupin ujetnikov, ki so bili v zaključnih fazah vojne premeščeni v dachausko taborišče. Druga polovica ujetnikov KZL Schörzingen ni imela te »sreče«. Komandant taborišča je ukazal »*Todesmarsch*« v Gornjo Šlezijo, podatki o usodi teh pa nam dandanes niso tako dobro poznani. Nekaj dni kasneje je koncentracijsko taborišče osvobodila francoska vojska in hitro odkrila sledi množičnih pomorov in zločinov.

Maja 1945 je okrajni francoski okupacijski oficir odredil, da so morali prebivalci bližnjih mest in nekdanji pazniki skopati jarke, da bi lahko dostojno pokopali vse žrtve, ki so bile odvržene v te strahovite luknje, kakor jih v svojih spominih opisuje Emilijan. Že maja so odprli prvega od množičnih grobov in do novembra taistega leta so vse žrtve dostojno pokopali na za to posebej urejenem pokopališču. Tudi Florijana Hrasnika. Obstaja slikovno gradivo, ki ga hrani zgodovinsko društvo, pristojno za KZL Schörzingen, ki potrjuje prekopavanje trupel, a zavljo dostojnosti in spoštovanja do žrtev tega na tem mestu ne prilagam. Zatrdim pa lahko, da slike razodevajo nečloveško stanje, ki je vladalo v KZL Schörzingen v poslednjih mesecih vojne.

Emilijan je po ohranjeni dokumentaciji sodeč dospel v KZL Dachau enkrat v drugi polovici aprila 1945, po vsej verjetnosti okoli 13. aprila. Ohranjeni dokument (priloga 5) nam namreč razodeva, da je Emilijan prispel nazaj v Dachau okoli 13. aprila 1945 in bil z ostalimi ujetniki nastanjen v baraki (»*Block*«) št. 18. V tej baraki so bili nastanjeni pretežno Poljaki in Rusi (kar potrjuje njegovo pričevanje ter zapisi »*P*« in »*R*« v ohranjeni dokumentaciji), a tudi nekaj redkih Jugoslovanov (»*Jg*«) ter predstavnikov drugih narodnosti (recimo »*B*«, »*F*« itd.). Poleg njegovega imena se v tem dokumentu pojavlja še oseba slovenske narodnosti »*Rubinich Franz, Jg.*« Verjetno gre za tistega Francija, ki ga omenja, da je spal v sosednji postelji in ki mu je pomagal v teh najbolj kritičnih dneh pred osvoboditvijo. Predvidevamo lahko, da je Emilijan po vpisu v register bil ne le nastanjen v tej baraki, temveč zaradi zdravja povsem zaprt v njej. Obenem je smiselno reči, da je to ista baraka, v kateri je

nekaj dni kasneje dočakal osvoboditev. Kakor je sam izpovedal, osvoboditve ni videl, saj je kmalu po prihodu zaradi bolezní in izgorelosti padel v komo, iz katere se ni zbudil več tednov.

28. aprila so ameriške čete dospele do obrobja koncentracijskega taborišča Dachau, 29. aprila pa dokončno osvobodile to tovarno smrti. Emilijana so sprejeli v bolnišnico, kjer je ostal več tednov. Na žalost nam je ohranjenih le malo podatkov o tej bolniški nastanitvi, a nekaj je le mogoče reči. Ohranjen imamo namreč imenski register bolnikov (priloga 6), ki so jih po osvoboditvi taborišča nastanili v ameriški 66. poljski bolnišnici v enem od podtaborišč Dachaua (KZL München-Allach). V to bolnišnico je bil Emilijan sprejet maja leta 1945 (natančneje 11. maja 1945). Po teh podatkih so Emilijana (št. 55 na listu v prilogi 6) 10. maja prepeljali iz Dachaua pod okriljem 10. ameriške poljske bolnišnice v to podtaborišče, kjer je moral ostati do julija 1945 na zdravljenju v baraki št. 3, preden je bil enkrat do 9. julija premeščen v barako št. 2, ki je bila namenjena rekonvalescentom (priloga 7). Pri Emilijanu je, kakor pri vseh ostalih, za glavni razlog bolniške oskrbe navedena podhranjenost (*»Malnutrition«*). Je pa zanimivo, da je pri narodnosti na tem mestu navedeno češkoslovaško in ne jugoslovansko državljanstvo. Nadaljnje raziskave v sodelovanju z arhivi v Nemčiji so potrdile, da gre na tem mestu vendarle za Emilijana iz Slovenije in da se je verjetno moral pripetiti nekakšen tiskarski škrat ob vnosu v register. Mišljenje, da je zaradi blodenj ob govoru ali pa zaradi težav s komunikacijo ameriški intendant ob uslišanju besede *»Slowenisch«* pač to razumel kot *»Slowakisch«* oziroma *»[Tscheko]slowakisch«*, je na pravem mestu in predvidevam, da je to glavni razlog, zakaj je v dokumentu navedeno češkoslovaško državljanstvo. Spet druga možnost pa je, da je kateri izmed njegovih sojetnikov ali paznikov, ko je bil Emilijan še v komi, napačno sporočil njegovo državljanstvo. Na žalost te podrobnosti verjetno ne bomo nikoli spoznali.

Naslednji velik mejnik v njegovem življenju je 9. julij 1945. To je dan, ko je dobil zdravniško potrdilo, da je ali na dobri poti okrevanja ali pa da je že dovolj okrevljal, da bo lahko zapustil Dachau (iz skopega sporočila nam je žal nemogoče

izluščiti, ali je bil takrat že odpisan z bolnišničnega seznama ali pa samo smatran za skoraj ozdravljenega) (priloga 7). Kakorkoli, Emilijan je želel čim prej zapustiti ta grozoviti kraj, ki ga je za nekaj mesecev oropal skóro vsega. In to je tudi storil dober teden kasneje, 18. julija 1945.

David Vidmar Čeru

Konzentrationslager *Dachau*
Gefangenen-Eigentumsverwaltung

Häftl.-Nr. *138046*

Effekten-Verzeichnis

für den *Emilijan Cavnik* -Häftling
geb. am *07.12.* zu *Dachau* Einzel am: *11.1.45*

☒ Hut/Mütze	☐ Binder	☐ Füllhalter	Wertsachen: ☐ Taschenuhr, gelb/weiß mit Kette, gelb/weiß ☐ Armbanduhr, gelb/weiß m. Lederband ☐ Ehe-, Siegel-Ring, gelb/weiß mit Stein
☒ Paar Schuhe/Stiefel	☐ Haletuch/Sehal	☐ Schlüssel	
☒ „ Strümpfe	☐ Paar Handschuhe	☐ Feuerzeug	
☐ „ Gamaschen	☐ Arbeitsanzug	☐ Rasierzeug	
☐ Mantel, Sommer/Winter	☐ Handtuch	☐ Aktenmappe	
☒ Rock Kittel	☐ Maschenstrümpfe	☐ Koffer	
☒ Hose	☐ Briefkarte m. Papier	☐ Paket	
☐ Weste	☐ Inv.-Verz.-Karte	☐ Verpflegungsgeld	
☒ Pullover Strickw.	☐ Arbeitsbuch	☐ <i>1.000 RM</i>	
☒ Hemd	☐ Wehrpaß		
☒ Unterhose	☐ Auschleusungsschein		
☐ Kragen	☐ Drehbleistift		

Ich erkenne vorstehende Eintragungen als richtig an: *Emilijan Cavnik* den *11.1.45* K. L.

Für die Richtigkeit: Gefangenen-Eigentumsverwaltung: *Kern*

Bemerkungen: *1.000 RM*

KL 52/4.43 500.000

Priloga 1: Gefangener-Eigentumsverwaltung Emilijana Cavnika (N. 138046), ki potrjuje, da je 11. januarja 1945 dospel in bil razvrščen v koncentracijskem taborišču Dachau. Dokument je vzet iz arhiva za študije holokavsta Arolsen Archives.

AL. Dachau SK. den 6. Februar 1945.

Transportliste

zum HL. Kitzweiler (Kohle-Öl-Union Schörzingen b. Rothweil).

1	Pifferssch Igodore	44380	7. 1.06	Belg
2	Morvath Viktor	50684	11.10 17. 7.12	DR
3	Dorck Edmund	51944	11.15 9. 5.18	R
4	La Rosa Giovanni	55188	1.05 13. 6.14	It
5	Manojlo Mihail	55873	11. 5.90	R
6	Makob Justin	62077	1.05 12. 8.99	Jg
7	Frisch Lucjan	64945	11.04 3. 4.06	DRW
8	Mihailik Axel	65046	29.12.00	P
9	Stefanovic Anton	65829	11.01 17. 9.98	Jg
10	Grenko August	67327	1.10 9. 5.12	P
11	Rublinich Francesco	67366	11.11 23. 3.94	It
12	Sedmak Giuseppe	70538	11.11 15. 4.94	It
13	Mourge Marcel Roger	72799	1. 3.08	Fr
14	Mamos Wenzel	100524	18. 3.08	P
15	Wereschtschak Michael	111060	1.11 22. 6.22	R
16	Vittori Giuseppe	112423	11.11 2. 9.12	It
17	Manenti Primo	112424	11.11 16. 2.09	It
18	Mayka Eugeniusz	117245	15. 3.26	P
19	Martj Robert	118149	17. 5.25	Fr
20	Tatin Edmund	118150	1.11 14. 5.21	Fr
21	Maier Gaston	118175	11.11 27. 9.24	Fr
22	Umsch Wilhelm	120957	1.11 22. 7.19	DR
23	Sienko Wladyslaw	121346	21. 1.21	P
24	Holobinka Wasil	121494	11.11 13. 1.09	P
25	Pietrus Stanislaw	133425	1.11 19. 5.22	P
26	Galati Filipo	134979	11.11 12. 2.21	It
27	Markit Anton	135244	10.11 18. 4.04	Slov
28	Loredan Guido	135372	1.11 13. 7.19	It
29	Götschel Leonhard	135684	21. 8.12	DR
30	Barchfeld Franz	137222	9. 3.00	DR
31	Goga Mihail	137462	1. 8.92	U
32	Menyhart Miklos	137516	2.12.16	U
33	Tatuska Julius	137547	29. 8.24	U
34	Varga Istvan	137670	14.10.27	U
35	Novak Miklos	137638	6.12.24	Kro
36	Klatt Engelbert	137656	26.11.11	DR
37	Bayer Matyas	137676	10. 2.15	VB
38	Brankovan Szava	137681	14. 1.15	Ser
39	Hirt Karl	137896	11.11 14. 1.87	DR
40	Blaker Johann	137929	5.10 22.11.02	DRW
41	Kaiser Johann	137942	24. 6.13	DRW
42	Becksch Rafael	138010	11.11 13.10.12	DEA
43	Hrasnik Florian	138020	5. 5.27	DRW
44	Jakob Johann	138024	2. 6.27	DRW
45	Saunik Emil	138046	6. 7.28	DRW
46	Cerniak Jan	138063	27. 4.18	P
47	Zagoradzinski Eugeniusz	138083	3.12.08	P
48	Cernicky Franz	138171	24.11.04	T
49	Kowalik Juliusz	138250	10.11 17.10.25	P
50	Krekos Stanislaw	138286	11.11 19. 9.24	P

Priloga 2: Seznam ujetnikov, ki so bili 6. februarja 1945 prepeljani z vlakom iz KZL Dachau v KZL Schörzingen.

Emil Saunik je označen pod številko 45 (N. 138046), njegov prijatelj in tovariš Florian Hrasnik pod 43 (N. 138020). Dokument je vzet iz izraelskega arhiva za študije holokavsta Yad Vashem.

Sch NATZWEILER 2

Gef.Nr.: **138046** *Draw*

Name: **Saunik** 6 FEB 1945

Vorn.: **Emil** Geb.Tg.: **6. 7. 28.**

Wohnort: **Fartenek** N° **143**

Straße: **Kr. Cilli**

Zugang: **1. Jan. 1945** überstellt: entlassen:

144

Priloga 3: Listina z dne 6. februarja 1945, ki potrjuje, da je Emilijan Saunik dospel v KZL Schörzingen ter bil tam uradno vpisan kot ujetnik. Dokument je vzet iz arhiva za študije holokavsta Arolsen Archives.

young.
Staatsangehörigkeit

Gemeinde **Schörzingen**

Kreis **Rottweil**

Land **Burtemberg**

Begräbnisort **Schörzingen**

Grabstätte **cim. KZ**

Grab-Nr. (Urne)

Name **H R A S N I K** Geschlecht **M**

Vorname **Florian**

Tag und Ort der Geburt **??**

Kgl.-Arh.-Dep.-Sold.-Zivl.-P.D.

Erkennungsnummer

• Wann und wo gestorben **16.3.45 à Schörzingen**

Sterbefall registriert wo

Sterberegister Nr.

Todesursache

Unterschrift des Bürgermeisters

Dienststempel **PDR expl.**

FICHIER CENTRAL
le. **9 Mar 1945** r. R.

Priloga 4: Izpis iz povojnega arhiva francoskih okupacijskih sil za KZL Schörzingen, ki potrjuje, da je dne 16. marca 1945 Florian Hrasnik umrl v koncentracijskem taborišču. Dokument je vzet iz arhiva za študije holokavsta Arolsen Archives.

Priloga 5: Po dokumentu sodeč je moral Emilijan dospeti v KZL Dachau okoli 12.–13. aprila 1945 in bil najkasneje do 13. aprila nastanjen v baraki št. 18, kjer je dočakal osvoboditev. Pretežno so v tej baraki bivali Poljaki in Rusi, a najde se sled tudi nekaterih drugih narodnosti. Posebej bode v oči vnos »Rubinich Franz, Jg.«, ki je bil Emilijanov sonarodnjak. Predvidevamo lahko, da je to ista oseba, ki je v poslednjih dneh pred osvoboditvijo skrbela za Emilijana. Dokument je vzet iz arhiva za študije holokavsta Arolsen Archives.	
Priloga 5: Po dokumentu sodeč je moral Emilijan dospeti v KZL Dachau okoli 12.–13. aprila 1945 in bil najkasneje do 13. aprila nastanjen v baraki št. 18, kjer je dočakal osvoboditev. Pretežno so v tej baraki bivali Poljaki in Rusi, a najde se sled tudi nekaterih drugih narodnosti. Posebej bode v oči vnos »Rubinich Franz, Jg.«, ki je bil Emilijanov sonarodnjak. Predvidevamo lahko, da je to ista oseba, ki je v poslednjih dneh pred osvoboditvijo skrbela za Emilijana. Dokument je vzet iz arhiva za študije holokavsta Arolsen Archives.	Priloga 5: Po dokumentu sodeč je moral Emilijan dospeti v KZL Dachau okoli 12.–13. aprila 1945 in bil najkasneje do 13. aprila nastanjen v baraki št. 18, kjer je dočakal osvoboditev. Pretežno so v tej baraki bivali Poljaki in Rusi, a najde se sled tudi nekaterih drugih narodnosti. Posebej bode v oči vnos »Rubinich Franz, Jg.«, ki je bil Emilijanov sonarodnjak. Predvidevamo lahko, da je to ista oseba, ki je v poslednjih dneh pred osvoboditvijo skrbela za Emilijana. Dokument je vzet iz arhiva za študije holokavsta Arolsen Archives.

Priloga 5: Po dokumentu sodeč je moral Emilijan dospeti v KZL Dachau okoli 12.–13. aprila 1945 in bil najkasneje do 13. aprila nastanjen v baraki št. 18, kjer je dočakal osvoboditev. Pretežno so v tej baraki bivali Poljaki in Rusi, a najde se sled tudi nekaterih drugih narodnosti. Posebej bode v oči vnos »Rubinich Franz, Jg.«, ki je bil Emilijanov sonarodnjak. Predvidevamo lahko, da je to ista oseba, ki je v poslednjih dneh pred osvoboditvijo skrbela za Emilijana. Dokument je vzet iz arhiva za študije holokavsta Arolsen Archives.

ADMISSION AND DISPOSITION REPORT SECTION IV - DISPOSITION						
Designation of Hosp. Unit		Location of APC		Status, Remarks		
Both Field Hospital		Date		3 June 45		
R NO	NAME	AGE	DATE OF BIRTH	DATE OF ADMISSION	DATE OF DISCHARGE	REMARKS
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
DISCHARGE REPORTS (Transferred to 1st Field Hospital)						
1	Gonali, Franz (Yugoslavia)	W	9 May 45	DIS	Malnutrition	SV
7	Gonali, Kisevsky (Poland)	W	9 May 45	DIS	Malnutrition	SV
11	Gonali, Alexander (Russia)	W	9 May 45	DIS	Malnutrition	SV
12	Gonali, Petre (Russia)	W	9 May 45	DIS	Malnutrition	SV
13	Gonali, Nikolai (Russia)	W	9 May 45	DIS	Malnutrition	SV
16	Gonali, Albin (Poland)	W	9 May 45	DIS	Malnutrition	SV
19	Gonali, Gert (Czechoslovakia)	W	9 May 45	DIS	Malnutrition	SV
20	Gonali, Willem (Dutch)	W	9 May 45	DIS	Malnutrition	SV
22	Gonali, Wladimir (Russia)	W	9 May 45	DIS	Malnutrition	SV
24	Gonali, Stanislaw (Poland)	W	9 May 45	DIS	Malnutrition	SV
25	Gonali, Voltech (Poland)	W	9 May 45	DIS	Malnutrition	SV
27	Gonali, Josef (Czech)	W	9 May 45	DIS	Malnutrition	SV
31	Gonali, David (Czechoslovakia)	W	10 May 45	DIS	Malnutrition	SV
33	Gonali, Casimir (Poland)	W	10 May 45	DIS	Malnutrition	SV
34	Gonali, Vladimir (Czech)	W	10 May 45	DIS	Malnutrition	SV
35	Gonali, Gustaf (Poland)	W	10 May 45	DIS	Malnutrition	SV
44	Gonali, Alex (Russia)	W	10 May 45	DIS	Malnutrition	SV
45	Gonali, Nikolai (Czech)	W	10 May 45	DIS	Malnutrition	SV
47	Gonali, Nicholas (Poland)	W	10 May 45	DIS	Malnutrition	SV
48	Gonali, Guido (Italy)	W	10 May 45	DIS	Malnutrition	SV
50	Gonali, Julius (Hungary)	W	10 May 45	DIS	Malnutrition	SV
55	Gonali, Emil (Czechoslovakia)	W	10 May 45	DIS	Malnutrition	SV
57	Gonali, Michael (Hungary)	W	10 May 45	DIS	Malnutrition	SV
58	Gonali, Edmund (Poland)	W	10 May 45	DIS	Malnutrition	SV
64	Gonali, Emil (Yugoslavia)	W	10 May 45	DIS	Malnutrition	SV
66	Gonali, Alexander (Poland)	W	11 May 45	DIS	Malnutrition	SV
67	Gonali, Frank (Poland)	W	11 May 45	DIS	Malnutrition	SV
70	Gonali, Miles (Italy)	W	11 May 45	DIS	Malnutrition	SV
RECAPITULATION TABLE						
(See O.R. 58(c), Car 1, 10, 11 Jan 45)						
PAGE 1 OF 1						

Priloga 6: Register bolnikov, nastanjenih v ameriški 66. poljski bolnišnici v enem od podtaborišč Dachaua (KZL München-Allach). Emilijana (št. 55 na listu) so 10. maja prepeljali iz glavnega taborišča v to manjše, kjer je ostal na okrevanju vse do julija. Dokument je vzet iz arhiva za študije holokavsta Arolsen Archives.

Gef.Nr.:	138 046	Yug.	2
Name:	Osaunila		
Vorn.:	Emil	Geb.Tg.:	6.7.28
Wohnort:	Lutke		
Straße:			
- 9. JULI 1945			
Zugang:	überstellt:	entlassen:	
4/2144			

Priloga 7: Bolniško potrdilo Emilijana Cavnika, datirano dne 9. julija 1945. Dober teden dni kasneje, 18. julija 1945, je Emilijan zapustil Dachau in začel svojo pot nazaj v domovino. Dokument je vzet iz arhiva za študije holokavsta Arolsen Archives.

Priloga 8: V KZL Schörzingen je med vojno umrlo 549 ljudi, med njimi 21 Slovencev. Po vojni so francoske oblasti odredile prekop žrtev in njihov dostojen pokop. Danes je v bližini nekdanjega taborišča urejeno manjše pokopališče s spominskimi tablamami za umorjene. Med imeni je tudi Florijan Hrasnik. Dokument je vzet s prosto dostopnega spletnega arhiva Allemania Judaica.

Vlado Vrbič

Silvo Grmovšek

Diplomiral je iz filozofije in sociologije kulture na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Delal je kot novinar; objavljал časopisne članke in prispevke za revije in zbornike. Zadnjih petnajst let dela kot bibliotekar v Knjižnici Velenje. Na strokovnem področju je med drugim oblikoval domoznansko zbirko in digitalno domoznansko zbirko, študijsko zbirko referenčnih del s področja humanistike in družboslovja ter zbirko starejših tiskov. Ob zbiranju, evidentiranju in obdelavi knjižničnega gradiva piše tudi poljudne in strokovne prispevke in knjižne ocene predvsem s področja domoznanstva, ki so bili objavljeni v različnih zbornikih in revijah (Šaleški razgledi, Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino, zborniki Dvignjeni zastor, Perspektiva sove, Knjižnice na Šaleškem, zGodbe Velenja). Je tudi urednik revije Šaleški razgledi in član uredništva spletne izdaje Šaleškega biografskega leksikona.

KAJUJ BO VEDNO OSTAL PESNIK UPORA

**Praznovanje stoletnice pesnikovega
rojstva je obeleženo s sedmimi knji-
gami o njegovem življenju in delu**

Intervju z Vladom Vrbičem

Preteklo in letošnje leto je med lokalnimi kulturnimi dogodki zaznamovalo praznovanje stoletnice rojstva pesnika Karla Destovnika Kajuha. Čeprav je bil jubilej tukajšnji osrednji kulturni dogodek leta, ki je obsegal vrsto prireditev, od razstav, predstavitev monografij o pesniku ipd., se bo po nečem drugem vtisnilo v kolektivni spomin Šalečanov. Trajni

presežek Kajuhovega jubileja bo namreč sedem knjig, posvečenih življenju in delu tega pesnika.

Za vsem tem stoji dolgoletni direktor Knjižnice Velenje Vlado Vrbič, ki je desetletja sodeloval pri ključnih kulturnih projektih, ki so prispevali k temu, da imamo v Velenju visok kulturni standard in pisano ponudbo.

Kaj je bila tista spodbuda, ki vas je napeljala h Kajuhu, in kaj je tisto v njegovem življenju in pesništvu, kar je povzročilo, da je postal vaš življenjski projekt?

Ne strinjam se, da je Kajuh moj življenjski projekt. Ukvarjal sem se z veliko rečmi in Kajuh je pač ena od njih. Bolj so me k njemu pripeljale okoliščine kot pa moj izrecni namen. Tako smo leta 1994, ko je bila petdeseta obletnica njegove smrti, pripravili simpozij in razstavo o njem in vzbudili ponovni interes za tega skoraj že pozabljenega pesnika.

Bolj temeljito sem se z njim pričel ukvarjati, ko sem raziskoval, kdaj se je pravzaprav rodil. Brskal sem po arhivih in dokumentaciji in sem o tem napisal članek. Ob sedemdesetletnici osvoboditve smo leta 2015 izdali Kajuhove *Zbrane pesmi*, pred tem sem se poglobil v iskanje izvirnih pesmi, nekaj smo jih morali dešifrirati, našli smo tudi njegove neobjavljene pesmi. Celoten njegov opus sem lastnoročno vnesel v računalnik; vse to me je še bolj približalo Kajuhu. Prvič smo zbrali in objavili vse njegove pesmi, od stoenainpetdesetih jih je bilo šestnajst prvič objavljenih.

Potem je nastopilo zatišje, ki ga je prekinila kolegica Lidija Črnko, ko me je izzvala, naj napišem Kajuhovo biografijo. Sprejel sem izziv in se zakopal v arhive in Kajuhovo zapuščino, poizvedoval sem pri ustnih virih in pripravljajl osnovo za dokumentarni del romana o pesniku. Kajuhova stoletnica pa je bila ponovna priložnost, da ga potegnemo iz pozabe in mu dodelimo tisto mesto, ki mu pripada.

Kajuhu sem se torej postopoma približeval, na to so vplivale okoliščine, ne pa neka prvotna fascinacija nad tem pesnikom.

Kajuh je živel v času, ko so se skrajna družbena nasprotja zgostila v fašizem in nacizem, čemur je sledila druga svetovna vojna. Ni imel časa izživeti svoje otroštvo, zelo zgodaj je žogo in najstniške igre zamenjal za kritično in poetično pero, temu se je kmalu pridružila tudi puška. Ravnal je dosledno v skladu s svojo uporniško poezijo in je sledil svojim idejam do konca, torej do smrti. Njegov antipod je lirični pesnik France Balantič. Kako si razlagate, da imata dva vrstnika, podobna po poreklu, ki v istem času živita v skorajda enakem socialnem okolju, tako različno in izključujočo pesniško poetiko?

Kajuhov Šoštanj je bil industrijsko mesto z napetostmi med Slovenci in nemško manjšino, družil se je z levičarji, ki so bili starejši od njega, aktiven je bil pri Sokolih, njegova družina pa je bila verna toliko, kolikor je v tistih časih bilo nujno potrebno. Zgodaj so ga poslali na celjsko gimnazijo in mu tako še bolj odprli obzorje.

Njegov sodobnik France Balantič pa je živel v verni družini v bolj ruralnem okolju, že v predšolskem obdobju je bil vpisan v privatno malo šolo, ki so jo vodile šolske sestre. Živel je torej v klerikalnem okolju, bil je sodelavec katoliške revije *Dom in svet*, Kajuh pa je bil aktiven pri levičarski *Slovenski mladini*. Ti fantje so torej stali na nasprotnih bregovih, vendar takrat med njimi ni divjala vojna. Dopisovanje med Kajuhom in njegovim prijateljem Konstantinom Nahtigalom kaže, da omenjata osebnosti iz Balantičevega kroga, vendar nič več kot to. Samega Balantiča pa sploh ne omenjata, verjetno je k temu prispevalo tudi to, da se pesnika osebno nista poznala.

Pomemben vzrok njunih razlik pa je, da sta bila različni osebnosti. Kajuh je bil odprt in družaben, bil je upornik, prihodnost sveta je videl v revolucionarnem boju in tej ideji je sledila tudi njegova poezija. Balantič pa je bil introvertirana osebnost in izrazito lirični pesnik. Kajuhova poezija je bila sorazmerno enostavna, ki so jo ljudje sprejeli za svojo, Balantičeva pa je bila bolj kompleksna.

Kajuhovo dopisovanje kaže na njegovo izjemno zgodnjo zrelost. Njegova korespondenca vzbuja vtis, da imamo opraviti z nekom, ki je preživel precej let in ima veliko izkušenj in modrosti.

Kajuhovo dopisovanje kaže na njegovo izjemno zgodnjo zrelost. Njegova korespondenca zbuja vtis, da imamo opraviti z nekom, ki je preživel precej let in ima veliko izkušenj in modrosti?

Strinjam se. Kajuh je odraščal v krogih, ki so ga spodbujali k branju in pisanju, družil se je s starejšimi in že oblikovanimi pesniki, pisatelji, uredniki, literarnimi kritiki. Njegovi prijatelji Dušan Pirjevec, Bojan Štih, Tone Seliškar, Konstantin Nahtigal in drugi so bili intelektualna elita predvojne leve scene. Ko je bil na zdravljenju v Topolšici, se je veliko družil za najpomembnejšim črnogorskim pesnikom 20. stoletja Radovanom Zogovičem.

Če imaš vzor v takih ljudeh, ki so res bili nadpovprečni, in če si tudi sam ambiciozen, poskušaš čimprej doseči zenit. Kajuh je bil zelo ambiciozen, v zdravem smislu, hotel je že zgodaj veliko narediti, pravzaprav je že pri šestnajstih letih starosti želel vse opraviti. Od Balantiča, ki je gojil sonet, se je Kajuh razlikoval tudi po stališču, da se bo s pesniško formo ukvarjal kasneje, kajti menil je, da vojna zahteva drugačne pesmi.

Kajuh je v literarnozgodovinski literaturi spodobno obdelan. Literarni zgodovinar dr. Emil Cesar je raziskovanju Kajuha namenil večino življenja, izdanih je tudi nekaj pesnikovih biografij. Zakaj potem odločitev izdati ob pesnikovem jubileju celo vrsto tematsko različnih monografij o tem pesniku?

Knjiga Emila Cesarja o Kajuhu je izjemno obsežna in bogata, v njej je praktično vse o tem pesniku, vendar je to delo za strokovnjake in literarne sladokusce, ki želijo Kajuha spoznati do najmanjših podrobnosti. Kasnejše biografije Kajuha pa so razmeroma skromne in ne prinašajo nič novega, čeprav so vse posnemale Cesarjevo pisanje.

O Kajuhu se je nabralo veliko dokumentiranega gradiva, zato je bila moja ideja vse to monografsko obdelati in predstaviti v tematskih izdajah. Po naključju je bila prva tema Kajuhova uglasbena poezija, za katero je bilo veliko notnega gradiva in za kar je bil primeren večji format knjige: tako je velikost knjige 30 centimetrov postal standard tudi za vse druge naslove. V teh monografijah smo objavili večino zbranih dokumentov in fotografij ter smo pesnika temeljito raziskali.

Če potegnete črto pod ta založniški podvig, je bil vaš primarni namen popularizacija Kajuha. Ali je to edini dosežek?

Nikakor. Mislim, da nam bo uspelo postaviti Kajuhu trajen spomenik. Nepregledno množico razdrobljenega arhivskega gradiva, ki je ležalo na različnih krajih, smo zbrali in razvrstili po področjih, veliko ga je bilo prvič objavljeno, vse to pa smo tudi opremili s komentarji.

Ali bi lahko na kratko predstavili vsebino sedmih knjig?

Kot sem že omenil, prva monografija obravnava uglasbenega Kajuha, pri čemer so vključena glasbena dela vse do leta 2020. V drugi knjigi so zbrani vsi prevodi Kajuhove poezije, skupaj je prevedena v enaindvajset jezikov. Tretja tematizira Kajuha v prozi, pri čemer je objavljena doslej nepoznana drama *Mati*, ki jo je napisal z Bojanom Štihom. Naslednja je namenjena Kajuhovemu dopisovanju, ki prinaša izjemna spoznanja o njem samem in njegovem času. V posebni knjigi bo zbrana Kajuhova bibliografija izdaj njegovih pesniških zbirk in knjig o njem. Potem bo izšla fotomonografija o Kajuhu, ki bo razdeljena na njegovo otroštvo, mladostna leta, begunsko in nato partizansko obdobje, zaključni del te knjige pa bo Kajuhovo posthumno »življenje« v spomenikih, ki so mu jih postavili. Zadnja knjiga pa bo strip o Kajuhu.

Napisali ste Kajuhovo romansirano biografijo z naslovom *Prestreljene sanje*, ki je, kot je običajno za to vrsto,

kombinacija dokumentiranih dejstev in fikcije. Koliko je fikcija podrejena dokumentarnim faktom, koliko pa se v imenu umetniške svobode izvije iz primeža realnih dejstev ter se poda na samostojno pot?

Pesnikovo življenje je bilo kratko, vendar ga je živel intenzivno. Dogajalo se mu je ogromno in njegovo življenje samo po sebi je bilo kot film ali pa roman, zato sploh ni bilo potrebe po fikciji. Seveda pa sem uporabil fikcijo na tistih mestih, na katerih so dejstva zahtevala dopolnitev in je bilo treba zgodbo zaokrožiti. Tam sem uporabil svojo domišljijo in izkušnje, vsekakor pa so to bolj obrobni dogodki iz Kajuhovega življenja. Vsi dogodki iz romana so verodostojni in podkrepljeni z dokumenti. Sicer pa je bil moj temeljni namen poljudno predstaviti Kajuhovo življenje in literarno ustvarjanje.

Kakšen pa je bil odmev, kako je bila knjiga sprejeta?

Smola je bila, da je knjiga izšla med korono, ko se je življenje v javnosti skorajda povsem ustavilo. Prvo leto po izidu je bila pri vrhu iskanih knjig v knjižnicah, zasedla je peto mesto, pri čemer so bile pred njo tri kriminalke. Lani pa se je izposoja nekoliko znižala. Kolikor sem lahko spremljal, so si jo izposojali in „preposojali“, ena izposojena knjiga je imela več bralcev znotraj družine in prijateljskih krogov. Malo več sem računal na mlade bralce, kar pa se bo verjetno spremenilo po izdaji Kajuhove biografije v stripu, ki je napisana na osnovi moje knjige.

Prestreljene sanje so napisane v podobnem slogu kot Kajuhova poezija. Želel sem ljudem predstaviti Kajuha, ki je živel svojo poezijo, zato je težko ločiti njegovo življenje od pesmi. V svojem uporništvu je bil enostaven in blizu ljudem, v ljubezni pa skrajno čustven, vendar daleč od osladnosti.

Ali je bilo zanimanje bralcev za knjigo omejeno le na lokalno okolje?

Nikakor ne, brali so jo po vsej Sloveniji, lani je bila uvrščena v več knjižnicah na seznamih za bralno značko. Tudi moj namen je bil doseči slovensko bralstvo, zato je knjiga izšla pri

mariborski založbi Litera in ne pri Velenjski knjižni fundaciji, izšla pa je v dva tisoč izvodih, kar je nad povprečjem običajne naklade.

Ali je s temi sedmimi monografijami Kajuh dovolj izčrпно obdelan ali pa bo še treba nadaljevati raziskovanje?

Poleg teh monografij bodo še razstave o Kajuhu v NUK-u in naši knjižnici, s čimer bo vse skupaj zaokroženo. Težko bo najti nekaj novega, zato mislim, da je raziskovanje Kajuhovega pesniškega opusa in njegovega življenja v glavnem zaključeno. Morda bo strip o njegovem življenju pika na i, ko gre za popularizacijo tega pesnika.

Poslej bo treba le še negovati, vzdrževati in redno predstavljati javnosti njegov opus in življenje. Če upoštevam še digitalizirano Kajuhovo zbirko v velenjski knjižnici, bo vse skupaj zaokrožena celota.

Torej ste zadovoljni z rezultati obeležja Kajuhove stoletnice rojstva?

S strokovnim delom sem absolutno zadovoljen, morda smo celo presegli pričakovanja, nisem pa zadovoljen z odmevom Kajuhovega leta v Sloveniji. Na lokalni ravni je Občina Šoštanj spodobno poskrbela za praznovanje Kajuhovega leta. Državna politika pa se je odvrnila od Kajuha in mu ni namenila niti vsebinsko niti finančno pozornost, kar je sramota za Slovenijo. V času priprave tega članka za tisk, pa je nova vlada Republike Slovenije vendarle leto 2023 razglasila za Kajuhovo leto.

V Knjižnici Velenje sistematično zbirajo gradivo iz Kajuhove zapuščine in arhivov. Kako bi ocenili to zbirko in s čim bi jo še lahko dopolnili?

Smo skrbniki Kajuhove zapuščine, ki je v lasti družine Mešič. Cilj, ki mu sledijo v Knjižnici Velenje, je vse te dokumente iz zapuščine in arhivov digitalizirati, kar je v glavnem že ureničeno. Ne gre torej za zbiranje izvirnih dokumentov, ampak za digitalizacijo Kajuhove korespondence, rokopisov, fotografij ipd.

Pred vstopom v Šoštanj se vsak dan peljem mimo pesnikove podobe na jumbo plakatu. Niti malo mu ni podobna in moj vtis je, da gre za nekoga, ki je vse kaj drugo kot pa Kajuh.

Plakat je le simptom kastracije Kajuha: ne le, da mu ni podoben, na plakatu ni niti enega likovnega elementa, ki bi predstavljal duha Kajuhevega časa. Tudi iz njegove preostale prezentacije so se povsem odmaknili od Kajuha kot pesnika upora. Odrekli so se njegovemu bistvu in so dobili pesnika zunaj družbenega konteksta. V prvotni zasnovi je bilo zapisano, da je Kajuh pesnik in človekoljub. Njegovo upornišvo je torej spremenjeno v hvalevredno, vendar neškodljivo in nevtrarno filantropijo. To je pač rezultat sledenja lastni politični opciji, ne pa bistvu Kajuha in njegovih pesmi. Nikakor ne mislim, da bi morali izpostaviti njegovo partizanstvo, povsem dovolj bi bilo označiti ga kot pesnika upora. Za antifašistično Evropo to ni sporno, pri nas pa žal je.

David Vidmar Čeru

David Vidmar Čeru je zgodovinar in prevajalec, rojen leta 1997 v Slovenj Gradcu. Obiskoval je OŠ Karla Destovnika Kajuha Šoštanj in nato Gimnazijo Velenje, ŠCV. Od leta 2016 do 2019 je doštudiral prvostopenjski program zgodovina in nemščina na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Od 2019 do 2021 je študiral na magistrskem študiju starejše zgodovine. Trenutno je zaposlen na domoznanskem oddelku knjižnice Velenje. Je sourednik strokovne revije Klio in član uredniškega odbora Šaleških razgledov, avtor več strokovnih in znanstvenih člankov ter znanstvene monografije.

V ZAKLADNICI OSTALIN IN MEJNIKOV NARODNE PRETEKLOSTI

**Intervju z zbirateljem in hraniteljem
narodnega blaga Zvonetom Antonom
Čebulom**

Zvonetu Antonu Čebulu v spomin

V toplih poletnih dneh julija letošnjega leta smo se poslovili od verjetno najpomembnejšega med vsemi šaleškimi ljubiteljskimi zgodovinarji, strastnega zbiratelja starin vseh vrst in zavednega Šoštanjčana, Šalečana in Slovenca Zvoneta Antona Čebula.

Zvone se je rodil 1. januarja 1933 v Šoštanju, kjer je preživel otroštvo in tudi odrasel. Zgodnje otroštvo je preživel v narodno razcepljenem mestu in kot mladenič doživel vse tegobe, ki so se pripetile v dolini med drugo svetovno vojno in pod nemško okupacijo. V štiridesetih letih je zaključil osnovno-

*Zvone Anton Čebul (1. januar 1933 – 4. julij 2022).
Foto: Klemen Belavić.*

šolsko izobraževanje in se je na šoštanjski obrtni šoli izučil za strojnega ključavničarja, preden se je leta 1950 zaposlil v električni delavnici v Šoštanju. Kot tehnik je pomagal pri montaži prvih turbin in kotlov v novonastajajoči termoelektrarni. Kot vsi mladeniči je bil tudi Zvone vpoklican v obvezno služenje vojaškega roka, ki ga je kot tankist zaključil v Čapljini. A življenje zunaj doline mu ni bilo po godu. Zvone je celo življenje ostal lokalpatriot in na slednje je bil vedno ponosen! Hitro se je vrnil v Šoštanj in se kot kotlovski strojnik zaposlil v termoelektrarni Šoštanj, v kateri je delal do svoje upokojitve leta 1987. Leta 1961 se je poročil z osem let mlajšo sosedovo Mojco, si ustvaril družino in odločil ostati v mestu, ki mu je toliko pomenilo.

Šoštanjčanom in ostalim je bil poznan pretežno kot zbiratelj narodnega blaga. Že kot fantič je med drugo svetovno vojno pričel zbirati znamke, kovance in podobne malenkosti, z leti pa je njegova pisana zbirka narastla na verjetno eno največjih domoznanskih zbirk v Sloveniji. Tisti, ki smo ga dobro poznali, vemo, da je ves čas tarnal, da se je že sam v svoji zbirki večkrat zgubil in da je prostora v hiši vedno premalo. Pomnimo, da je, ko smo ga vprašali, koliko truda in energije je vložil v svojo zbirko, vedno odgovoril: »*Dober zbiratelj je vedno suh!*«. Njegova zbirka je sčasoma postala neprecenljiv vir informacij za raziskovanje lokalne zgodovine ter barvito raznolik skupek raznih predmetov in ostalin, ki bi jih ostali zavrgli, a v katerih je Zvone videl neprecenljive priče naše preteklosti.

Zvonetovo delo ni bilo samo poslanstvo zbiratelja, kajti z leti je zbral številne predmete lokalnega pomena in ustvaril posamične za lokalno in narodno zgodovino neprecenljive zbirke ter je tako deloval kot eden pomembnejših hraniteljev narodnih dragocenosti. Po upokojitvi je še resneje vzel svoje zbirateljsko in domoznansko poslanstvo in ustvaril eno največjih zasebnih zbirk na Slovenskem. Številne razstave v Mestni galeriji v Šoštanju, Kulturnem domu Šoštanj, Osnovni šoli Karla Destovnika Kajuha – Šoštanj, Muzeju Velenje, Knjižnici Velenje ter ostalih institucijah so nastale kot plod njegovega večletnega raziskovanja in zbiranja. Zvone je tako pomagal pri raziskovanju preteklosti naše doline. Številni znanstveni in poljudnoznanstveni

članki zadnjih desetletij ne bi ugledali luči dneva brez materialne osnove in virov, ki nam jih je Zvonetova zbirka ponudila. Za ta prispevek mu moramo biti hvaležni vsi, ki se znanstveno in raziskovalno, pa navsezadnje tudi ljubiteljsko ukvarjamo s preteklostjo naše doline. Za zbirateljsko dejavnost je v svojem življenju prejel posamične nagrade in priznanja. Leta 2004 je prejel priznanje Občine Šoštanj, 2011 je bil imenovan za častnega občana občine Šoštanj, 2012 pa je prejel listino o častnem članstvu v Šaleškem muzejskem in zgodovinskem društvu (ŠMZD).

Zvoneta se bomo spominjali še po mnogih drugih rečeh. Skladno s svojo odprto in kolegialno naravo je mnorega spustil v svoj dom in nič kaj vzvišeno temveč tovariško in po svoje šegavo stopil z njim v marsikatero debato. Nikoli se ni pridružil politiki, in tisti, ki ga poznamo, vemo, da se je temu celo življenje izogibal. A to ne pomeni, da ni bil Zvone načelen in zvest vrlinam, ki se jih je z leti priučil in želel vzgajati v ljudeh okoli sebe. Ves čas se je aktivno zavzemal za ohranjanje spoštljivega odnosa in vrednot narodnoosvobodilne borbe in se angažiral za ohranjanje spomina na dogodke, ki so določili in ki še vedno določujejo naše življenje. Ne le na NOB, Zvone je ohranjal spoštljiv odnos do celotne slovenske zgodovine in stremel k temu, da bi se zavedali pomena in lepote naše skupne narodne preteklosti. V tem oziru je bil Zvone pristni domoznanec in poznavalec vsega, kar je imelo in kar ima narodni pomen. Kajti celo življenja ga je vodila sla po znanju in ohranjanju širine duha. Nikoli se ni nehal izobraževati in v vseh letih je ustvaril repertoar znanja, ki bi še marsikaterega zgodovinarja ali knjižničarja spravil v zadrego. Bil je zagnan debater in je poznal ozadja in zakulisja, ki so tako pomemben element vsake debate in pogovora. Imel je dar ostrine misli, ki ga ni nikoli izgubil, a se nikoli ni kazal kot vzvišen v pogovorih ali kot pokroviteljski v debatah. Modrost, ki jo je nabral skupaj z zbiranjem starin, je porabil na veliko lepši način: da je pomagal drugim z nasveti, diskusijami in gradivom. Z njegovim odhodom je Šoštanj izgubil pomemben gradnik kulturnega življenja, zgodovinarji, muzealci, kulturniki, Šoštanjčani in ostali v Šaleški dolini pa velikega kolega in dobrega tovariša.

A mnogo od tega, kar je bilo zapisano, se je že vedelo. Zvone je številnim povedal svojo življenjsko zgodbo, spet drugi so na nek ali drugi način Zvoneta osebno poznali. Zato sem na tem mestu želel objaviti nekaj, kar še ni bilo postorjeno. Želel sem objaviti intervju, v katerem bi lahko Zvone sam izpovedal, kako je on gledal in razumel svoje življenje ter kaj je smatral za svoje poslanstvo. Na srečo sem našel način, kako to postoriti. Marca leta 2020 sva se koroni in mrazu navkljub dobila ter izvedla posnet pogovor za moj študij. Iz tega je nastal intervju, ki tvori glavnino tega sestavka. Četudi je bil Zvone do zadnjega bistrih misli, pa se je ob daljših pogovorih zgodilo, da se je na trenutke spozabil in izgubil rdečo nit. Ker sva razpravljala o dokaj obširnih temah, je podajal nekatere odgovore fragmentarno. Zaradi tega je ta intervju močno korigiran, a le jezikovno. Vsebinsko sem Zvonetove misli pustil takšne, kot so, in nisem posegal v avtonomijo izpovedanih besed. Verjamem, da bi Zvone želel na takšen način zaključiti svoje popotovanje. Naj Zvone sam zaključi svojo življenjsko zgodbo, kajti vedno je želel imeti zadnjo besedo in naj se mu tudi tokrat to dovoli:

Zvone, pa začniva čisto na začetku. Prosim, če bi lahko povedali kaj o otroštvu, družini pa o tem, kako ste odraščali v Šoštanju.

Iz najzgodnejših let imam veliko spominov na brata, s katerim sem se veliko družil. Danilo je bil moj starejši brat, tridesetletnik, medtem ko sem bil jaz rojen leta dvaintrideset, a vpisali so me kot letnik triintrideset, saj sem bil rojen le deset minut pred silvestrovim. Deset minut pred koncem leta dvaintrideset in so rekli, da bom pač še malo mlajši.

Ja, otroštvo je bilo kar prijetno, čeprav je bil standard srednji za nas. A kako mi ne bi bilo lepo? Kar poglej naokoli! Vsi ti lepi kraji, ki obdajajo Šoštanj, vsa ta natura! Kako človeku to ne bi postalo všeč? Oče je bil čevljar, sicer odličen čevljar, mama je delala v tovarni usnja, potem pa pri Trimljih v Šoštanju. Iz otroštva se veliko spomnim igranja. Z velikim veseljem pomnim zime. Pozimi je bilo namreč prav prijetno, snega je bilo vedno zadosti. Smučali in sankali smo se veliko. Posebej nam je bilo

všeč, ko se je sanke privezalo na špago, na štrik, pa kasneje nas je vlekel »unimog«, neki po vojni izdelan ameriški avtomobil. Pa so nas vozili. Prej, v stari Jugoslaviji, pa s konjsko vprego, opremljeno z zvončki. Sliši se kar lepo, skoraj idilično, mar ne? Pred vojno smo se sankali z graščine, tudi v Lokovici. Cesta je bila urejena, snega je bilo dosti. Imeli smo celo tekmovanja s sankami, tako da smo v dvojicah tekmovali med seboj. Tam sem bil kar dober, za smučanje pa nisem bil nadarjen. Enkrat sem padel, in ker je bilo dovolj debelega snega, takega puhastega, sem padel noter. Za trenutek sem mislil, da se bom zadušil. Od takrat naprej nisem več smučal. Po vojni smo se sankali v Zavodnjah. Ne samo kot otroci, tudi z ženo, ko so bili otroci še majhni. Drugače so v moji mladosti v Šoštanju delovali zelo dobri smučarji. Kumrov Tine, Železnikov Danči, pa Bolhov Bizi, teh treh se najbolje spomnim. Pa skakalcev na tile naši majhni skakalnici za hišo ... Naš Munti, naša Monte Grappa, kakor ji pravimo Šoštanjčani. Dosti sem sledil skokom in gledal te fante, kako so leteli. Mene so imeli za pomožnega trenerja. Nisem skakal, sem pa imel smisel za stvari in sem opazoval, kako so se drugi učili. Sčasoma sem jim lahko pomagal. Toliko sem imel za povedati, da so mi pobi vedno rekli: »*Kako si kaj, trener?*« Kot mladeniči smo se pač veliko zafrkavali. Po vojni smo bili Šoštanjčani štajerski prvaki, ko so v Planici skakali fantje na tisti stometrski.

Tudi poleti smo se veliko ukvarjali s športom. Nogomet je bil dober, v stari Jugoslaviji pa sploh, saj je bil Šoštanj zelo močan. Za časa kraljevine pomnim, da so prišli v Šoštanj tile fantje, neki favoriti iz Ljubljane, a so izgubili proti našim! Je bilo par odločnih fantov Šoštanjčanov zelo nadarjenih za ta šport. Po vojni pa tako ali tako košarka, tudi odbojka. Bili smo namreč celo državni prvaki pred nekaj leti. Poleg teh športov smo veliko plavali. Poleti smo se pogostokrat kopali v jezu v Šoštanju, saj je bilo pri prvi, drugi in tretji kašči kar dokaj vode, pa globoka je bila tudi. Gori malo višje proti agrariji je bilo še kopališče, mestno kopališče bi temu rekel, za lokalno gospodo. Čisto naprej pa so bile Kurje Loke. Tam je tekla voda, tisti višek vode od jeza, ki je bil gori za hidroelektrarno. Tisto mesto je bilo zelo prijetno, kajti voda je bila plitva in skalovje se je krasno

pregrelo. In ravno tam smo večkrat videli Kajuha, pesnika našega čudovitega, pa tudi drugo mestno inteligenco. V času pred vojno je bil Šoštanj v inteligenci dokaj močan za tisti čas.

Kot mladostnik ste doživeli drugo svetovno vojno na Slovenskem. Kako ste kot otrok občutili ta čas in kaj se je sploh dogajalo v Šoštanju med vojno?

Moram reči, da je bila naša družina med vodilnimi kar se tiče narodnoosvobodilnega boja. Delovali smo kot pomožni dejavnik, da se je priskrbovalo v partizane hrano, tudi seveda zdravila in druge stvari. Tudi takrat smo sodelovali, ko je bil v Šoštanju napad. Pomnim, kako je bilo, ko so ustrelili prijatelja Ivana Pirečnika, ki je v vsem tem sodeloval. Bilo je zelo zelo ... težko. Tudi jaz sem sodeloval, na svoj način. Teta je imela namreč trgovino, kjer so pripravljali in nabavljali za partizane. Sam sem šel parkrat v Topolšico, kjer se je pojavila terenka. Sporočila smo dobivali preko ene gospe, ki pa se je ne spomnim dovolj dobro. Enkrat je celo prišla sem, k staršem, ko je še stala stara hiša. Zame je bil to poseben dogodek, ko sem videl partizane, ko sem videl brzostrelko. Veš, zavest v vojni je bila posebno doživetje. Sedaj težko poveš, kako je bilo to med okupacijo, kaj vse si moral postoriti. Ta priskutnost, ta »*Heil Hitler*«, ko si se vedno moral dreti. Mama je naposled odšla v partizane, oče v Dachau. Z bratom sva imela srečo, da naju niso odveli v kakšen lager za otroke. Vprašanje, če bi sploh preživela. Da naju niso, se imava teti za zahvaliti, ki je malo finančno pod mizo s Švabi tam na pošti urejala te zadeve. Imela je namreč določen vpliv. Da ne bo pomote, tudi njo so priprli, ko je vse šlo proti koncu, v času proti koncu vojne. S tega vidika smo bili kot družina aktivni in smo visoko cenili borbo. Na žalost je sedaj vse skupaj drugače, sčasoma se je vse izmaličilo. Nič več ni pravega navdušenja, kot je vladalo takrat, ko smo se osvobodili. Partizani, ko so ti prišli sem gor; težko je opisati, kakšno veselje je prevladalo.

Po vojni je bilo veselo, a obenem hudo. Hudo je bilo pomanjkanje, ko so pa nam Nemci toliko vzeli v zadnjih mesecih vojne in odnesli v Rajh. Sam sem večno hvaležen Amerikancem, da so nam po vojni pomagali z UNRO. Še danes imam shranjenih

nekaj škatel FIRST HELP RATIONS. V eni je bilo meso pa te stvari, makaroni, pa fižol, v eni so bile pa čokolade pa keksi ter temu podobno, za otroke. Odlično je bilo. In da ne bo pomote; tudi ameriški Slovenci so bili zelo aktivni, tako po vojni kot tudi kasneje med osamosvojitvijo. Pomagali so nam, da smo se izkopalili iz vsega.

Ali lahko še mogoče orišete vaša starša, ki ste jih že malo omenili.

Oče je bil čevljar, čevljarski mojster, in je imel dva pomočnika. Moram reči, bil je ... res ga moram pohvaliti, ne da bi pretiraval – včasih se lastna hvala pod mizo valja, veš? –, a je bil tako dober, da je za najbolj znane družine v Šoštanju delal in popravljaj. Najzgodnejše spomine na očeta imam iz časa okupacije. Takrat sta bila starša prvič za ene tri mesece zaprta, ker so Nemci sumili, da sodelujeta v partizanih. Bila sta zaprta v neki manjši postojanki in po mojem sta imela oba veliko sreče, da sta takrat sploh preživela. Po dolgih tednih so ju izpustili in sta se vrnila v civil. Takrat je bil nek gestapovec v Šoštanju, kateremu je moral oče čevlje popravljati, in mislim, da ju je on dal izpustiti. A nikakor ni bil prijazen, saj je zasikal moji mami: *»Veš Čebulka, če še kaj izvemo, ti bo glava šla.«* A takrat je oba izpustil. Starša sta kljub tej grožnji sodelovala v osvobodilnem gibanju. Nekega dne so Nemci v Šoštanju izvedli večjo racijo in mama, ko je slišala za to, se je začela hitro oblačiti, čevlje gor pa vse, kar je bilo treba, in je odšla v partizane. Z biciklom je ušla čez most, proti Kajuhovemu domu, od tam pa v partizane. Oče si je pa čevlje zavezoval, ko je prišla policija. Verjetno je to naredil načrtno, da jo je rešil. Hitro so ga pobrali in odpeljali, najprej v Pisker v Celje. Tam sva ga enkrat s teto obiskala, in tako močno me je stisnil, da sem mislil, da me bo zmučkal. Pa jokal se je, tega se najbolj spomnim. Najbrž je čutil, kako se bo vse končalo. Nato so ga deportirali v Maribor, iz Maribora v Dachau. Tam je bil zaprt skupaj še z nekaterimi Šoštanjčani in skupaj je delal s Tonetom Krumpačnikom iz Družmirja, gospodom iz čevljarske delavnice. Oče je v taborišču zbolel in imel precej težav z želodcem. Nekega dne ni zdržal več ter onemu Krum-

pačniku rekel: *»Ne gre več, tako me boli,«* in nadaljeval, da bo šel k dohtarju. Ta Krumpačnik mu je sicer predlagal, da naj ne hodi tja, saj so bili vsi pazniki v taborišču nastrojeni in nervozni, ko se je že približevala fronta. A preprosto ni zdržal in je odšel k tej sanitetni postaji. Namesto da bi mu kaj dali, so ga zvlekli pod »tuš« in ga zaplinili. Ali pa so se gestapovski na njem učili. To je bilo februarja 1945. Groza, ni za pomislit. Od njega imam še nekaj pisem, ko je prispel v Dachau, in vem, da je čutil vse skupaj, vedel je, kaj se bo zgodilo. Še danes mi je zelo hudo. Ker je bila mama pri partizanih, sva z bratom do konca vojne živela pri tetah. Dve teti sta bili, Tržanova teta in pa Lenika Čebulova, pri nji sva lahko z bratom živela. Edini zares prijetni spomin iz leta 1945 je, ko je prišla osvoboditev. Kako lepo je bilo takrat, ko so prišli, ko so prišle čete v Šoštanj in okoliške kraje. Spomnim se, kako so bili oblečeni, ko so imeli polno teh ameriških, pa tudi zajete nemške uniforme so nosili, drugega seveda ni moglo biti. Kljub tegobam in bolečini so bili zame tisti meseci prelepi, ta enkratni občutek osvoboditve. Po vojni smo se znova srečali, midva z bratom in mama. Ta se je zaposlila in je en čas delala v tovarni usnja, kasneje pri eni šoštanjski meščanki, naposled pa je bila doma kot gospodinja.

Vse to sem doživel med vojno kot otrok. Zato me tako boli, ko vidim, kaj se dogaja dandanes, ko se hoče partizanščino čisto uničiti.

Več let ste delali kot kotlovski strojnik v termoelektrarni. Kako ste prišli do izobrazbe, da ste naposled postali kotlovni mojster?

Po osvoboditvi sem bil toliko star, da bi se lahko šel nekam učiti, a takrat ni bilo takšnih možnosti, da bi absolvirал kakšno višjo šolo. Tudi družina ni bila finančno dovolj močna, da bi mi to lahko omogočila ... Mama mi je nekega dne rekla: *»A veš, ključavničar bi pa ti lahko bil,«* ter nadaljevala, *»si boš moral obleči ta fine hlače, da boš bolje izgledal, da ti bodo v ključavničarski delavnici v Šoštanju dali službo.«* Tačas je bil predstojnik te delavnice Jesenšek Rudolf, z očetom sta bila prijatelja. Takoj mi je veselo rekel: *»Ja, ja, boš prišu,«* – tak veselo

je govoril – »*boš prišu, boš prišu, boš lahka prišu.*« In tako sem dobil službo. No, potem sem se izšolal, končal sem na »fali,« mogoče par mesecev prej, kot bi končal po redni poti, saj je bila potreba po delavcih za termoelektrarno Šoštanj velika. Sprva sem delal nekaj mesecev v Velenju, kjer sem sodeloval pri remontih, kasneje sem se prestavil v Šoštanj, kjer smo delali na montaži. Veliko smo imeli stikov s švicarskimi tehnikami in velikokrat sem jaz moral prevzeti vlogo prevajalca, ko pa sem vsaj v osnovi obvladal nemščino. Drugače je bilo delo v elektrarni prijetno in mnogi smo bili kar zadovoljni tukaj, čeprav nismo dosegli takšnega nivoja, kot bi ga lahko. Ni se vedno delalo, kot bi se moralo. Pomnim, da so včasih celo koln s kamnom mešali! Ko sem delal nekaj časa kot kurjač, smo morali to dvojje mešati in skupaj zmleti. Je ropotalo, kot da bi streljali. Imel sem srečo, da sem kot kurjač delal le kratek čas, pa še to le občasno. Sprva sem delal na montaži turbine in kotlov, potem, ko se je končala prva faza, pa sem šel na prakso za kotlovskega strojnika in to mojstrsko šolo sem končal v Ljubljani. Od takrat naprej sem tudi poučeval druge, saj je bila potreba po novih delavcih, ki so potrebovali nova znanja. Pomnim, da sem enkrat ali dvakrat celo kakšnega direktorja o čem poučil! V službi mi je bilo lepo in z veseljem sem jo opravljal. V elektrarni sem potem delal do kraja, vse do upokojitve. Imam kar lepe spomine. Tako prijetno je bilo vsaj takrat. Kakor koli že, delavec je nekaj pomenil, zdaj je pa vse tako natempirano in čisto drugače. Mislim, da to človeka uničuje. Zmeraj je manj pravic in zmeraj nižje plače imajo. To nikamor ne vodi. Slovenija se razprodaja in kmalu bomo resda postali moderni narod, kakor so včasih rekli, a narod modernih sužnjev.

V petdesetih letih ste služili v vojski v Čapljini. To je bilo verjetno prvič, da ste za dlje časa zapustili Šoštanj in rodno dolino. Kakšne pa so bile vaše izkušnje v Čapljini? Kako je bilo služiti v vojski?

Ja, v Čapljino smo šli. Tja smo se skupaj peljali še z nekaterimi fanti iz Šoštanja. Jaz sem bil v tankovski enoti, bil sem vozač. Mogoče sem bil kot tankist že malo bolj privilegiran, bi

rekel. Z začetka smo imeli *vežbe, pojedinačne vežbe*, potem smo šli na specializacijo. Še danes imam tatu tanka na levi roki! Najprej smo meli tanke tipa T34, te ruske, nakar so jih v komandi poslali v Makedonijo, mi smo pa dobili Shermane. Frišne iz vojne v Koreji. Ponekod so se celo videle vdolbine kugel, kjer so zadele tanke. A kaj, sprednja plata pri Shermanu je bila debela sedem centimetrov in tisti izstrelki jih niso prebili. Te Shermane smo vozili iz Kardeljevega v Čapljino, to je bilo okoli 30 kilometrov, zanje smo zgradili tudi nadstreške, tako da je bilo vse na suhem. Posebej mi je v spominih ostala čudovita reka, ki teče tam doli. Pomnim, kako smo se kopali v njej. Doživetje seveda, samo željan sem se bil vrniti v domači kraj. Takrat so ravno Avseniki začeli nastopati na radiu, tako da smo jih poslušali v vojašnici. Spomnim se nekega Slovence, ki je v vojašnici skrbel za kavo in hrano, kako rad je nabijal Radio Ljubljano. Nekega dne je prišel neki oficir in rekel »*Pa momci, družite te se i sa drugima, ne samo sa Slovencima.*« Pa smo mu rekli: »*Pa mi se poznamo,*« nakar je skoraj obupanega obraza rekel: »*I sa drugima.*« A kaj, oni so samo poznali tisti svoj ples in so skakali tam. Nam se je vse to zdelo nekako blesavo in smo se temu vsemu smejali, saj tega še nikdar videli nismo. Je pa bilo tako v vojski, da smo bili privilegirani Slovenci, vsaj v znanju. Večina tistih, ki so bili pri oficirju, ki so delovali kot sekretarji in pisarji, so bili Slovenci. So nas spoštovali, kajti več smo imeli izkušenj, več šole, več šolanja.

V vojski sem imel delo naročnika v Čapljini in sem bil zadolžen za politične debate. V politiko nikoli nisem želel, a politik sem bil že od malih nog! Ne da se hvalim, toda znal sem politično debatirati z vsakim. Nisem bil nikjer včlanjen, pač pa sem spoštoval tisto, kar sem notranje čutil kot pravilno. Zato so mene starešine angažirale, da sem vodil te delavnice. In večkrat nas je imel neki kapetan, ki nas je politično izobraževal, sicer fajn možakar, ter mi pravil: »*Sada ti Antone preuzmi političku nastavu.*« Namesto da bi nas on poučil, je raje šel pit v bližnje mesto. Tako smo se peljali do Kardeljevega v nekemu dožiju, ki je imel tako trd volan, si moral sukati kot hudič, da si z njim sploh lahko po cesti vozil. No, v tem mestu je on šel pit, mi pa

smo se usedli v senco ter debatirali politiko. Vse sorte, zanimivo je bilo, in po svoje mi je bilo prav prijetno. Jaz sem pa tudi te ljudi, oficirje, spoštoval. Prav čedno, lušno je bilo. A še lepše mi je bilo, ko smo se vračali domov. Saj veš, kako je s tem. Povsod je lepo, toda doma je vedno najlepše.

Ko ste ravno omenili, da je doma najlepše: vi ste bolj kot ne celo življenje živeli v Šoštanju in imate res močno čustveno vez z rodnim krajem in slovenstvom.

Ja, ponovno je to povezano z osvobodilno fronto. Ta mi je dala neke miselne vzorce in pogled na domovino, ki se jih še dandanes držim. Jaz sem na vse te reči, do ljubezni do domovine in rodnega kraja, gledal, kot je po mojem potrebno gledati. Ko sem kot otrok videl, da se ti ljudje borijo za dom, za svoje ljudi, da so vsak dan v nevarnosti, da lahko izgubijo življenje in da kljub vsemu temu vztrajajo, sem se odločil, da jih je treba spoštovati. In da je treba verjeti v to, kar oni verjamejo. Če gre človek v borbo, za kar smatra, da je pravilno, je s tem naredil že veliko dobrega. In menim, da je lahko samo pravilno, če se za domovino in za dom boriš. Iz te borbe se je postopoma pri meni razvila ljubezen do domovine in rodnega kraja. Ko sem videl, kako se nekateri borijo za preživetje in za pravico, da še naprej živijo v Šoštanju, sem videl, da je to pristna želja. In ta želja me je prevzela. Partizanščina je tudi mene dvignila na nek nivo.

Enkrat ali dvakrat mi je uspelo obiskati mamo, ko je ta bila v partizanih, in to me je še bolj opogumilo. V čevljarski delavnici smo se pobi menili, kako bi se Nemcem uprli. Bili smo samo otroci in smo le razmišljali o teh rečeh, a razmišljali smo resno in z vnemo. Zato me boli, ko pravijo nekateri »*sej nam se ne bi bilo treba boriti.*« Kaj če bi to bili rekli Rusi ali pa Angleži ali pa Američani? Kaj bi pa potem bilo? Ker smo vsi, vsi ki smo se borili, vse nacije, ki so se borile, opravile dolžnost, ki jo je bilo potrebno opraviti. Menim, da smo danes zanemarili vse to skupaj. Mislim, da vesti o teh dogodkih dvigajo tako Slovence kot Šoštanjčane. Poglejte si kar Kajuha! En dvajsetletni fant, ki mu ni bilo treba iti v borbo, ki je bil situiran tako dobro, da se mu ne bi bilo treba boriti, pa je bila zavest, napredna zavest tista,

ki ga je pognala v boj za pravično stvar. Hvala Bogu, da premoremo Slovenci takšen nivo. S tem, ko delaš za dom, marsikaj doprineseš, tako za druge kot tudi zase.

Kar se pa tiče naroda in naše poti v zadnjih desetletjih: spočetka smo bili po svoje ponosni, seveda smo bili, je bila Jugoslavija močna država in da je na mednarodnem odru stremela po spoštljivem odnosu med narodi. V tem oziru smo državo nekoč spoštovali. Samo na žalost, glej ga vrabca, pa se je vse skupaj začelo spreminjati. Vedno je tako, da določene stvari pridejo in minejo, se povzdignejo na pozicije moči nekateri ljudje ter se vse slej kot prej izjalovi. Potem pa nastanejo takšni krahi, kot so nastali v Jugoslaviji. Nepravilno smo delovali in vse se je izjalovilo. Nacionalizmi so v Jugoslaviji proti koncu šli predaleč. In tega nismo znali zaštopat. Če bi ostali, če bi bilo, kot je bilo prej namišljeno, ne bi bilo spet tako slabo, če bi se pravično stvari urejevale. A pritisk na Slovenijo je bil precejšen, določene republike so nas želele potlačiti in omejiti. Posebej velik pritisk so izvajali finančno na nas in to je bilo kar težavno. To je seveda skisalo odnose. A kaj ko dandanes ni nič bolje in vsak misli samo na lasten zaslužek. Tudi če poskušamo, denar kar nekako izhlapi. Namesto da bi ljudje za domovino delali, pa dela vsak zase ali pa za nekega tretjega, ki nam reže peruti. Upajmo, da bo ljudi pamet dohitela, da bodo videli, da ni vse v denarju in moči; da je domovina prva, potem je pa denar. Kajti tudi če imaš denarja dovolj, pa domovino izgubiš, denar ni nič vreden, saj nisi več v domovini gospodar. Saj ne odločaš o lastni usodi.

Dandanes vas ljudje poznajo kot zbiratelja. In res imate neverjetno zbirko. Malo ste že nakazali, da ste kot otrok začeli zbirati starine in se navduševati za zgodovino. Ali lahko malo več poveste o svoji zgodbi, pa predvsem, kako in zakaj ste začeli?

Starine sem pričel zbirati zelo zgodaj, ko sem bil star sedem let. Začel sem s kovanci, znamkami in podobnimi drobnarijami. To pomeni, da je za menoj osemdeset let zbiranja starin. Sem eden najstarejših zbirateljev in imam eno največjih zbirk v Sloveniji. Zbiranje starin ni vedno najlažja stvar, posebej v

finančnem smislu. Kajti če želiš postati zbiratelj, se moraš odreči nekaterim drugim rečem, kot so potovanja in ostali luksuz. Pravim ti: dober zbiratelj je vedno suh! Toda to me ni ustavilo. Že pri ranih letih se je nekaj zbudilo v meni, ko sem gledal te stare stvari. Stare stvari imajo namreč neko toplino. Vse ima neko toplino, ki te pritegne. Predmeti sami ti želijo povedati nekaj o preteklosti. A kaj, nič ni večno! Ali je nekaj iz srednjega veka ali je le sto let staro, vse se slej kot prej obrabi. Les zgori, kisik ga obrablja, in ko je staro več kot *sto let*, dobi že bolj rahle, nežne nianse. Nima več robov, to je dokaz starosti. A je odraz lepote. Kako me ujezi, ko vidim take familije, ki vse te reči zavžejo. Sam sem želel te stvari reševati. To mi je bilo v čast in ponos. Od omar do listin. Od Marije Terezije pa od Franca Jožefa, originalni podpisi škofov, kardinalov, vse živo je pri meni hranjeno. Glej, tamle imaš recimo sliko Martina Slomška Bischofa, knezoškofa. Ta velik Slovenec, koliko je kaj on postoril za nas kot narod. In njegovo pismo, poslano iz Gornjega Grada, smem jaz hraniti!

Zdaj, rekel bi, da je naloga zgodovine zelo pomembna, skriva se pa v tem: s tem, ko se bodo te stvari čuvala, bodo tudi naši zanamci imeli kaj otipljivega in bodo vedeli, kdo in kaj smo bili mi in kdo in kaj so oni sami. Naloga zgodovine je preprosto, da se ne pozabi. Da se čuvajo stvari, da se ljudem, ki nosijo odgovornost, lahko pokaže, kako je zares bilo. Ker marsikaj se lahko hitro poruši in porazgubi. Ljudje smo pač takšni. Želim si, da bodo naši zanamci tudi čez tisoč let vedeli, kaj se je zdajle dogajalo. Kako bi lahko to bolje povedal ... Tamle gor lahko prebereš, vidiš tisto tablo tamle v kotu? *Sedanost in prihodnost bi bili prazni brez zapiskov preteklosti*. To je verjetno že dolgo časa nazaj nekdo rekel, a ta citat si prisvajam, saj me je vodil celo življenje.

Zgodovina in preteklost sta me navdušili že v ranih letih. Pomnim, da je v šoli učitelj velikokrat vprašal kaj iz zgodovine in rekel celotnemu razredu »*to bo pa Čebul povedal*«. Knjig sem dosti prebral in sem imel veselje za te reči. Bereš, raziskuješ in sčasoma razumeš tudi tako kompleksno stvar, kot je zgodovina. S tega vidika sem dozoreval vse od mladih let. Posebej v užitek

pa mi je, ko vidiš, kaj si rešil, koliko predmetov bi bilo drugače uničenih. Kar poglej si naokoli po moji hiši. Tamle ena ročno narejena škatlica iz leta 1770, zraven nje baročni kipec nekega zapadnega kralja iz leta 1830. Kak krasen občutek je to, ko vidiš, kaj vse je bil človek že v tistem času zmožen narediti, na kakšnem visokem nivoju so lahko ljudje ustvarjali. Tako da: po mojem je najpomembnejši napotek, da je treba pravilno ocenjevati zgodovino. Za to pa potrebujemo znanje. In ne zanašati se na ljudi, ki so enodnevni sanjači, ki iščejo samo koristi od tega, da ustvarjajo špetir.

Zvone, iskreno se vam zahvaljujem za ta intervju!

Vsem prijateljem, svojcem in družini v imenu knjižnice Velenje izrekam iskreno sožalje ob izgubi.

naš čas

glasilo
socialistične
zveze
delovnega
ljudstva

ISSN 8541

Št. 18 (538)

Vidopis, 9. maj 1980

Cena 5 dinarjev

YUGOSLAVIA 6. 5350 - 5801

JOSIP BROZ – TITO 1892 – 1980

ŠEL JE VELIKAN TEGA STOLETJA, TITO,
DA V NAŠIH ROKAH OSTAJA ČASA NESMRTNOSTI,
KATERE BOMO SRKALI MODROSTI
V NAJNEMIRNEJŠIH ČASIH SVETOVNE ZGOODOVINE
BRANJE IZKUŠNJE

Dušan Brešar

Rojen 6. marca 1959 v Celju, je diplomiral na Višji šoli za socialno delo v Ljubljani. Od leta 1999 je zaposlen pri Zvezi društev slepih in slabovidnih Slovenije kot knjižničar v knjižnici slepih in slabovidnih Minke Skaberne. Je soustanovitelj Hotenj v Velenju in Odsevanj v Slovenj Gradcu. Poezijo je objavljajl v slovenskih literarnih revijah Mentor, Mladina, Dialogi, Obzornik, Primorske novice idr. Je eden od pionirjev filmske vzgoje v Sloveniji. Ukvarja se z raziskovanjem zgodovine slepih in slabovidnih in skrbi za kulturno življenje slepih in slabovidnih pri Zvezi društev slepih in slabovidnih Slovenije. Članke objavlja v Gorenjskem glasu, Zvonu, Škofjeloških razgledih, Večeru, idr. Je programski vodja Finžgarjeve galerije v Trnovem. V Ljubljani živi od 1994 leta.

»TEKMA JE BILA ODPOVEDANA,«¹ A MI SMO ŠPILALI NAPREJ

Uvod

Leta od 1980 do 1990 so bila najboljša, najbolj produktivna leta mojega življenja. Dokončal sem srednjo šolo, odslužil vojsko, se zaposlil v TEŠ in se preselil v Šoštanj. V garsonjeri na Cankarjevi 15, veliki komaj 16 m², je moje življenje eksplodiralo. Obstajajo trije fascikli pisem prijateljem in znancem, fascikel osnutkov pesmi in zapiskov. Zato mi je zgodbo o uglasbenem Kajuhu lažje rekonstruirati.

¹ »Tekma je bila odpovedana« je bil dogovorjen znak, ki je vodilnim slovenskim funkcionarjem naznanil dokončen odhod Josipa Broza – Tita.

Jugoslavija je vzbujala vtis mirne, stabilne države, s solidnim standardom, z (vsaj na videz) rešenim nacionalnim vprašanjem in mednarodnim ugledom, ki je nekajkrat (na začudenje mnogih tako doma kot po svetu) presegal njeno velikost in ekonomsko moč. Obstajala je skoraj 73 let.

Z mojega zornega kota je bil največji dogodek, ki se je zgodil v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni, smrt maršala Tita. Petmesečno umiranje vrhovnega poveljnika vojske, države in partije se je končalo v nedeljo, 4. maja leta 1980, v ljubljanskem Kliničnem centru natančno ob 15:05. Za ta pretresljivi dogodek sem izvedel ob sedmih zvečer na železniški postaji v Dravogradu. Če uporabim izraz »pretresljivi«, sploh ne pretiravam, saj nisem bil pretresen le jaz, temveč so se zamajala tla celi državi. Veličastnega pogreba² so se udeležili visoki predstavniki mnogih držav, majhnih in velikih, demokratičnih, kapitalističnih in komunističnih ali celo še bolj totalitarnih od naše. Čudili smo se temu globalnemu izrazu spoštovanja – ne le Tita, temveč naše države.

Titova smrt je bila eden največjih medijskih dogodkov v jugoslovanski zgodovini.

² Pogreb, ki je bil 8. maja 1980, je pritegnil številne svetovne politike, prisostvovalo je 209 delegacij iz 127 držav, štirje kralji, pet princev, 6 predsednikov parlamenta, 31 predsednikov držav, 22 predsednikov vlad in 47 zunanjih ministrov.

Država južnih Slovanov je bila čudna tvorba. Tujcem sem jo navadno predstavil takole: en sistem, dve pisavi, tri religije, štirje jeziki, pet narodov, šest republik (in dve avtonomni pokrajini), *sedem filozofira – radi jedan* (SFRJ).³ Po Titovi smrti je v državi zavladal strah. »Posle Tita Tito«⁴ je bil izraz, ki so ga izumili politiki, saj jih je zgrabila prava panika. Če smo mi, sicer slabo ozaveščeni in prijetno zapeljani v vero v socializem ali komunizem s človeškim obrazom, točili solze in začeli sanjariti o »svežem vetru«, o času, ko se bodo Kranjcem razjasnila vremena, torej o sprostitvi, morda celo o demokraciji, pa so politiki, zlasti tisti, ki niso bili vajeni misliti s svojo glavo in so se zanašali na širokopotezno odločnost kralja partije, začutili, da se jim tresejo stoli in polnijo hlače. Starejši so si oddahnili, a strah je bilo pravzaprav vse. Do takrat smo približno vedeli, kaj imamo, kaj lahko pričakujemo, pred nami pa je zazijala popolna uganka. Možno je bilo marsikaj. Problemi so se kopičili, rešitev pa ni bilo na obzorju. Geslo »Bratstvo in enotnost« je zamenjalo »Zajedništvo.«⁵

Cvijetin Mijatović⁶ je zapisal v dnevnik: »*Mi ne vemo, kaj bomo brez Tita. 40 let smo živeli z njim. In zdaj smo kar naenkrat prišli v situacijo, ko bodo vse stvari padle na naša ramena. A tudi mi smo že v letih in vprašanje je, kako naprej ...*« To je zapis šokiranega in prestrašenega politika, predsednika predsedstva SFRJ, ki se je po Titovi smrti obdržal na položaju še celo leto. Še dobro, da tega takrat nismo niti slutili. Če bi, bi nas bilo še bolj strah. K temu je potrebno dodati še stalne znotrajpartijske konflikte, ki jih je Tito znal pomiriti. Po njegovi smrti pa so izbruhnili na plan. Konflikti so se stopnjevali do razpada ZKJ januarja 1990.

³ Sedem filozofira, dela eden.

⁴ »Po Titu Tito.«

⁵ »Sožitje.«

⁶ Cvijetin Mijatović, bosansko-srbski politik in rezervni generalmajor (* 8. januar 1913, Lopari, Tuzla, † 15. november 1993, Beograd). Pravzaprav je bil drugi po vrsti, saj je takoj po Titovi smrti nekaj dni predsedoval Lazar Koliševski.

»Tito je mrtev, le da tega še ne ve,« je že nekaj let pred Titovo smrtjo cinično izjavil Koča Popović.⁷ S Titom sta bila soborca, po vojni pa je bil minister za zunanje zadeve. Nikoli mi ni bilo jasno, zakaj sta se razšla. Že od sedemdesetih let dalje Beograd ni bil dejanski center, v katerem bi živeli in se družili predstavniki jugoslovanskih narodov. Politiki so v ponedeljek prihajali vanj v službo in se ob petkih vračali domov k družinam. Razen srbskih in črnogorski narodov so imeli politiki bazo v svojih republikah.

Slovenskim politikom je postalo jasno, da boj z zvezno vlado prinaša neuspeh. Zavedali so se zgrešenosti sistema, niso pa našli učinkovitega sistema, kako se upreti. Spraševali so se, kako reševati težave s federacijo. Z maksimalno angažiranostjo ali sodelovati le toliko, kolikor je nujno, in se predvsem ukvarjati sami s sabo. Nekateri starejši politiki so zagovarjali angažiranje v federaciji (Mitja Ribičič) in tudi mlajši (Janez Zemljarič, Dušan Šinigoj, Janez Drnovšek). V osemdesetih letih je Slovenija v Beogradu imela močno ekipo. Jože Florjančič, Zvone Dragan, Stane Dolanc, Živko Pregelj, če naštejemo samo nekatere.

Politika streljanja s topovi na Beograd iz domače trdnjave je postala temeljna značilnost alternativnih gibanja in intelektualne opozicije tistega časa. Zato so politiki pazili, koga bodo poslali v Beograd. Najboljše kadre so obdržali doma. Na primer: Milan Kučan leta 1989 ni hotel kandidirati za člana zveznega predsedstva.⁸ V Beograd so potovali, če so že morali ali če se jih je politika hotela znebiti. Danes Bruselj, včeraj Beograd. Tepla nas je avstro-ogrska mentaliteta.

Pomanjkanje

A razpoke, pravi kraterji, so se pokazale kmalu. Na dan so prišla dejstva o zadolženosti v tujini, streznilo nas je spozna-

⁷ Konstantin Koča Popović, srbski književnik, pesnik, komunist, španski borec, partizan, generalpolkovnik JLA, politik, narodni heroj Jugoslavije. Izjavo pripisujejo tudi Marku Nikežiču, srbskemu politiku, odstavljen je bil leta 1972.

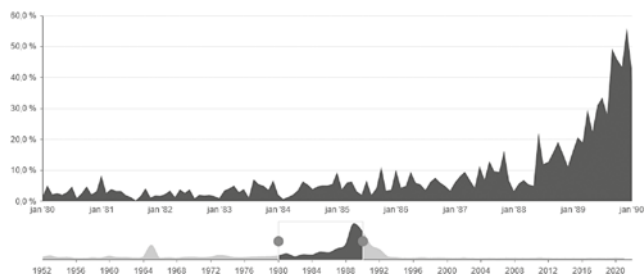
⁸ Božo Repe, *Jutri bo nov dan, Slovenci in federacija*, str. 28.

nje, da naša navidezna blaginja le ni bila tako veličastna, zagotovo ne zanesljiva. Nenadoma se je pokazalo, da so bili temelji naše »visoke razvitosti« šibki, morda celo neobstoječi. Takrat pa nas je res lahko postalo strah. Pokazale so se prve vidne razpoke zlasti pri tujih posojilih, ustvarjeni blaginji. Pod pritiskom mednarodnih bančnih ustanov je bil že dober mesec po Titovi smrti dinar razvrednoten za 30 %.⁹ Menda ni šlo drugače. Iz dneva v dan je šlo na slabše. Prišlo je do pomanjkanja osnovnih življenjskih potrebščin.

Inflacija

Stopnja inflacije v obdobju od začetka januarja 1980 do konca januarja 1990 znaša 887.518,0 %.

Inflacija skozi čas

Inflacija v Jugoslaviji v obdobju 1980–1990.

Zmanjšal se je uvoz naftnih derivatov, zato smo konec oktobra 1982 za dobro leto gorivo kupovali na bone (za vsak avto 40 litrov bencina na mesec), že od leta 1979 smo osebne avtomobile vozili po sistemu »par – nepar«, glede na registr-

⁹ V obdobju povojne Jugoslavije je bil dinar dvakrat denominiran. Leta 1965 so mu odvzeli dve ničli, vendar se ljudje niso in niso mogli navaditi na spremembo in so v pogovorih še kar uporabljali t. i. »stare dinarje«. »Jur« je bil tako vreden 10 »novih« dinarjev, »milijon« 10.000 ipd. To se je obdržalo vse do pričetka leta 1990, ko je prišlo do nove denominacije: zaradi hiperinflacije so razvrednotenemu dinarju odvzeli še štiri ničle in en »najnovejši« dinar je tako ustrezal 10.000 prejšnjim dinarjem oz. »prastaremu« »milijonu«. Takrat so izdali bankovec z največ natisnjenimi ničlami (500.000.000.000 dinarjev).

ske številke (liha ali soda številka). Vendar na Balkanu gre vse drugače kakor drugje po svetu. Pri nas doma smo imeli dva avtomobila – lahko smo se vozili vsak dan. Enkrat z enim, drugič z drugim. Pa je nekako šlo. Sploh se nismo pritoževali. Tisti, ki si niso mogli privoščiti dveh avtov, so zadnjo številko na tablici popravljali s tempera barvicami. Neupoštevanje predpisov je pripeljalo do tega, da je moral Zvezni izvršni svet sprejeti nov zakon. A tudi to ni pomagalo.

Imeli smo avtobus, predelan v čebelnjak, motorno žago, kosilnico, moped itd. Za vse to smo dobili bone.¹⁰ Ko se je naftna kriza končala, je v smeteh končal velik šop bencinskih bonov. Mar bi jih že prej prodali. Črni trg je cvetel.

Zaradi slabega finančnega stanja je primanjkovalo tudi osnovnih življenjskih potrebščin, na primer olja in kave, celo toaletnega papirja in zdravil. To je seveda dobro vplivalo na razcvet črnega trga. Spominjam se tudi prekupčevanja z devizami. Obstajale so prave, tako rekoč legalne stojnice za ilegalno trgovanje.

Inflacija

Jugoslavija je leta 1982 bankrotirala. Bilo je očitno, da ne more več odplačevati dolgov. Med letoma 1983 in 1984 so dolgove reprogramirali. Vse zaman. Na vrata so trkale tuje banke. Niti sanjalo se nam ni, da smo bili tako zadolženi. Strah se je spremenil v skrb. Bomo lačni?

Na pomoč je prišla beograjska centralna banka. Natisnila je ogromne količine denarja. Tako so se izgube nekoliko »izgubile«. A prišlo je do visoke inflacije. Denar je izgubil vso vrednost. V žepih smo imeli ničvreden papir. Če smo za štipendijo lahko danes kupili zvezek in svinčnik, smo si naslednji dan lahko privoščili samo še radirko. Tako je pač bilo. Kljub vsej nostalgiji mi gre dandanes lahko samo na grenek smeh. Mladi smo bili lahko še malce brezbrizni, kako pa so starejši prenašali to negotovost za vsakodnevno preživetje, si pa težko predsta-

¹⁰ Da bi pridobili čim več bonov, so ljudje kupovali praktično odslužene *kripe* (osebne avtomobile, traktorje, škropilnice, motorne žage, kosilnice ipd.).

vljam. Zdaj, ko imam sam družino, mi je vse skupaj celo bolj nepojmljivo, kakor je bilo mojim staršem, ko so se pač morali spopadati z vsakdanjostjo.

To je vodilo v inflacijo, ki je po učinku plazu prešla v hiperinflacijo oziroma popolno izgubo vrednosti dinarja. Naj za primer navedem, da sem takrat delal v termoelektrarni. Plačo smo dobivali 10. in 20. v mesecu. Kupoval sem nemške marke. Tako sem lahko celo privarčeval. Tečaj se je vsak dan spreminjal, tako rekoč iz ure v uro. Ljudje so na okoliških poštah dvigovali denar, kupovali marke, potem pa so jih z dobičkom prodali. To, da so na pošti imeli izgubo, ni nikogar motilo. Nekateri so se peljali v Makedonijo, vnovčili ček, šli s prvim letalom nazaj, zamenjali dinarje v marke in tako dalje. Bolj iznajdljivi so kupovali nepremičnine, saj so mnogi v tisti noriji izgubili vse.

S prijateljico Tatjano, ki je delala na »šalterju« na banki, sva imela dogovor: če potrebuje denar, si ga lahko sposodi z mojega računa. Redno si ga je sposodila konec meseca in ga v začetku naslednjega ob njeni plači vrnila. To sva počela ves čas hiperinflacije. Bili smo mladi brez obveznosti, imeli smo dobre plače. Če smo denar dobro »obračali«, smo lahko hodili v najboljše lokale na večerje in se vozili na kavo v Portorož.

Sredi osemdesetih let je postalo jasno, da je načrt gospodarske »stabilizacije« propadel. Vodstvo nikakor ni bilo sposobno preoblikovati političnega sistema. Država je bila zadolžena za več kot 20 milijard dolarjev. Kaj storiti? Poleg že omenjenih bonov za gorivo so uvedli »depozit«, tj. plačilo pologa ob prehajanju državne meje (prvi prehod 5000 din, vsak nadaljnji 2000 din). Tako naj bi preprečili odtok deviz v tujino. Večkratne prehode čez mejo smo reševali tako, da smo plačilo pologa nakazali kar na svoj račun.

Boni za bencin so v 80. letih postali stalnica v jugoslovanskem vsakdanu.

Začeli smo doživljati redukcije električnega toka, v Sloveniji manj drastično kot v drugih republikah. Dobro se spomnim razpada elektro sistema v Jugoslaviji, ko je bila vsa »Juga« v temi, saj sem ostal v dvigalu sodišča, ko sem se peljal na sestanek.

Iz Logarske doline so preko Velenja in Dravograda vozili nakupovalni avtobusi v Labot.¹¹ Ljudje iz obmejnih krajev so imeli maloobmejne prepustnice in so lahko brez depozita odhajali nakupovat v Avstrijo. Tudi tu se je našla priložnost za bohoten črni trg. Ljudje smo pač iznajdljiva in prilagodljiva bitja.

Ura, ki nas je peljala v Evropo

Včasih ima neka malenkost močnejše posledice kakor velik tektonski premik. Da bi se začeli navajati na »srednjeevropsko življenje«, so sprejeli zakon o merjenju časa. Leta 1983 smo prvič premaknili urine kazalce. Tako smo lahko »svobodno« zadihali. Zdelo se nam je, da smo končno postali zahodnjaki. Bili smo bolj v srednji Evropi kot na Balkanu. To smo Slovenci zdaj bolj izrazito začutili. Nekateri ljudje se nikakor niso mogli privaditi na premikanje kazalcev. Spomnim se očetovega prijatelja, ki je vprašal: »A se dobimo ob petih po novi ali po stari uri?«. Saj veste; stari in novi dinarji, stara in nova ura.

Takrat se mi ni niti malo zdelo smešno, da smo varčevali tudi z novo razporeditvijo delovnega časa ob dnevni svetlobi, med 8.00 in 16.00. Tem določbam so sicer najbolj podlegli pisarniški delavci, ker jim je prijalo zjutraj malo dlje poležati, delavci, ki so delali v treh izmenah, pa se pač niso mogli ozirati na vzhajanje in zahajanje sonca.

Varčevalni in stabilizacijski ukrepi prve in edine jugoslovanske predsednice Zveznega izvršnega sveta Milke Platinic (1982–1986), predstavljeni oktobra 1982, so predvideli še zmanjšanje temperature v stanovanjskih in drugih prostorih na

¹¹ *Lavamünd.*

19 °C, tudi skrajšanje kurilne sezone,¹² zaradi varčevanja z elektriko tudi skrajšanje televizijskega programa, ugašanje reflektorjev na športnih igriščih, že omenjeni premik delovnega časa v obdobje dnevne svetlobe, omejitev maksimalne teže hlebca kruha na 80 dag in podobno. Iz dneva v dan smo se spraševali, koliko novih lukenj v pasu si bomo morali narediti, za kavbojke pa smo bili kmalu prerevni.

Toda Jugoslavija se je pripravljala na izvedbo zimskih olimpijskih iger v Sarajevu¹³ leta 1984. Šlo je za prestiž, saj je bila Jugoslavija šele druga socialistična država, v kateri so se odvijale olimpijske igre (za Moskvo leta 1980). Ne spomnim se več, kako so utemeljevali, zakaj prav Sarajevo, ko pa glavno mesto Bosne in Hercegovine razen snega praktično ni imelo primernih objektov. Večino športne in turistične infrastrukture je bilo potrebno šele zgraditi. To nalogo so dobila slovenska in hrvaška podjetja z največ tovrstnimi izkušnjami. Sarajevo je bilo v tistem času po mnenju beguncev¹⁴ zelo dober kraj za življenje. Veliko knjižnic, igrali so najboljšo glasbo, snemali so se odlični filmi. Ni bilo delitve na naše in vaše. Vse praznike so, ne glede na nacionalno pripadnost, praznovali skupaj. Življenje je bilo bogato in zapeljivo. Mogoče prav zaradi tega. Ali pa je spet šlo za »cestno afero«?

Obliž na rane, ker smo 'izviseli', je Slovincem pomenila olimpijska prisega najboljšega slovenskega smučarja Bojana Križaja v maternem jeziku ter prvo zimsko olimpijsko odličje – srebro Jureta Franka v veleslalomu. Desetletje po igrah so bili olimpijski objekti v plamenih, saj je bilo glavno mesto BiH eno največjih žarišč krvave vojne na območju nekdanje Jugoslavije. In Sarajevo se je zapisalo v svetovno zgodovino kot edino olimpijsko mesto, ki so mu uničili objekte.

¹² To je pomenilo hladne radiatorje že marca.

¹³ 8. februar – 19. februar 1984.

¹⁴ S katerimi sem delal in se družil desetletje kasneje.

Kaj pa je treba bilo skupnih jeder

Položaj je še dodatno zaostрил predlog o vsedržavnem poenotenju šolskih vsebin in učnih načrtov – t. i. »skupnih jedrih«. Partija je v 80 letih spet poskusila, da bi poenotila šolski sistem v Jugoslaviji. Prejšnji poskus je propadel v šestdesetih letih prejšnjega stoletja.

Pedagoški cilji, potrebe otrok in modernizacija šolstva so bili v ozadju. Glavna sta bila dva razloga. S skupnim izobraževanjem in vzgojo bi spet vzpostavili jugoslovanstvo, ki je bilo po mnenju jugoslovanskega (predvsem srbskega) vodstva razbito z ustavo leta 1974. Drugi pa je bil ta, da bi si Srbija lahko podredila šolstvo na Kosovu.

Šlo je za poskus uveljavljanja enotnih učnih programov za celo Jugoslavijo iz leta 1983.¹⁵ Naj navedem nekaj citatov iz gradiva o teh vsejugoslovanskih namenih: *»vzgoja učencev v duhu bratstva, edinstva, sožitja (zajedništva), enakopravnosti in svobodoljubnih tradicij, skovanih v narodnoosvobodilnem boju in socialistični revoluciji narodov in narodnosti SFRJ,«* *»... razvijanje marksističnega pogleda na svet,«* *»... formiranje vsestransko razvite, ustvarjalne in samoupravno socialistično opredeljene osebnosti.«*

Dvojica legendarne zasedbe *Pesmi štirih*, Janez Menart in Ciril Zlobec, sta jeseni 1983 javno objavila kritiko šolskih jeder *»Kaj pa je tebe treba bilo ... ali skupna jedra«*¹⁶ in v javnosti sprožila protestni val. Janez Menart je objavil članek *Slovenec v Srboslaviji*,¹⁷ ki je sprožil burno reakcijo. Pisatelji so ocenili, da predlog izraža centralistične in unitaristične težnje in da posega v pristojnost narodov in republik. Protestirala so vsa umetniška in strokovna združenja. Slovenski politiki so bili tiho ali pa zadržani. Ali pa so mirili situacijo: *»Kaj zdaj načenjate še*

¹⁵ Izračun je pokazal, da bi slovenski učenci pri književnosti imeli 70 % jugoslovanskih in 30 % slovenskih vsebin.

¹⁶ Ciril Zlobec, Ljubljana, 11. 9. 1983, objavljeno v *Sodobnosti* št 10, 1983, letnik 31.

¹⁷ Skupna programska jedra in slovenstvo, *Delo*, 1. 9. 1983, str. 7–9; Menart, *Slovenec v Srboslaviji*.

JEZIČNO-UMJETNIČKO ODGOJNO-OBRAZOVNO PODRUČJE —
OSNOVNE ŠKOLE

PROGRAMSKI SADRŽAJI

Prvi razred

Književnost

Slikovnice

Izbor slikovnica sa sadržajima iz književnosti, povijesti i suvremenog života naroda i narodnosti SFRJ.

Lirika (pisci se navode abecednim redom imena)

Dragan Kulidžan: Dva zečića, dva prvaka
Narodna lirska pjesma: Uspavanka (Buji, paji, čedo materino)
Narodna lirska pjesma iz NOB-a: Zvezde
Ratko Zvrko: Majka
Stojan Tarapuza: Dečji san

Epika

Ahmet Hromadžić: Golubovo krilo
Narodna basna: Lav i miš

Drama

Milan Čečuk: Ometalo

Svjetska književnost

Basne raznih naroda: Cvrčak i mrav
Priče raznih naroda: Pjetlić, zlatni repić

Domaća lektira

Jovan Jovanović Zmaj: Pesme za decu i o deci
Oton Župančič: Ciciban (zbirka pjesama)

Skupna jedra.

to, že tako nas imajo v Beogradu za nacionaliste zaradi financ in gospodarstva.»¹⁸

Vse pogostejši in ostri napadi na Slovenijo so počasi prepričali politike, da so podprli Društvo pisateljev. Predsednik Izvršnega sveta Andrej Marinc je novembra 1983 na beograjski televiziji zagovarjal pravico vsake republike, da se sama odloča o izobraževanju in pouku literature in zgodovine. Spomnim se tudi okrogle mize na TV Beograd, na kateri je sodeloval Tone Pavček. Na vprašanje, kako so lahko Andrič, Čosić in Radičević za nas tujci, je razložil, da so vsi ustvarjalci, ki jih moramo prevesti v slovenščino, za nas tuji književniki.

Maja 1984 so jedra sprejele vse republike razen Slovenije in Kosova. ZKJ je še junija 1986 na 13. kongresu vztrajal pri skupnih jedrih. Razmere pa so bile že povsem drugačne, saj se

¹⁸ Menart, *Slovenec v Srboslaviji*, str. 109.

je v Sloveniji pripravljala 57 številka *Nove revije*,¹⁹ v Srbiji pa Memorandum SANU.²⁰

14. novembra so se v gostilni Mrak v Ljubljani sestali slovenski in srbski intelektualci. Ugotovili so, da je z obstoječo Jugoslavijo, v kateri se vsi počutimo le slabo, konec in se sprli ob vprašanju samoodločbe in osamosvojitve.²¹ Ideja o federaciji pa je dokončno izgubila osnovo. Za tisti čas je bila taka retorika značilna, a vsebina je požela veliko ugovorov, zlasti v Sloveniji. Evropa se je že kazala kot luč na koncu predora.

Lahko rečem, da je prav ta »afera« o skupnih jedrih zamajala temelje Jugoslavije, v kolikor so bili še trdno zasidrani v prostor in čas. Tega se takrat nisem zavedal, a sčasoma sem si pač ustvaril sliko tistega časa. Kritikam ustave in zvezne ureditve je sledilo nekakšno »premirje« med komunisti in opozicijsko inteligenco. Začeli smo brati nove knjige o do takrat prepovedanih temah: povojni obračuni z »notranjim sovražnikom«, pravica do samoodločbe, demokratizacija in podobno. Tema, ki je zaposlovala in hkrati delila širšo javnost, je bilo vprašanje »narodne sprave«. Leta 1984 jo je sprožila Spomenka Hribar s prispevkom v Zborniku v spomin Edvarda Kocbeka (izšel je leta 1987), v katerem je med drugim predlagala pomiritev med vojno sprtih političnih taborov in postavitev obeležja vsem med vojno padlim.

»Tovariši, gospodje, jest vam ne verjamem!«

V drugi polovici sedemdesetih let prejšnjega stoletja sem hodil na srednjo kemijsko šolo²² (TKŠ) v Rušah pri Mariboru.

¹⁹ Izšla januarja 1987.

²⁰ Memorandum SANU je dokument, ki ga je ustvarila Srbska akademija znanosti in umetnosti – SANU kot strateški program srbske inteligence. Memorandum SANU je določil smer reševanja srbskega vprašanja znotraj SFR Jugoslavije – jasno govori o možnosti razpada državne skupnosti in o tem, da se morajo Srbi na takšno situacijo odločno pripraviti. *Večernje novosti* 24. in 25. 9. 1986.

²¹ Božo Repe, *Jutri je nov dan*, str. 47.

²² Šola je bila ustanovljena leta 1947. Po načrtu bi morala obsegati 4 zgradbe, ki bi tvorile napis TITO. Zgradili so samo en del v obliki črke T.

Družboslovec med naravoslovci. Tako rekoč zablodela črna ovca, ki pa jim je prišla prav, saj sem od drugega letnika naprej vodil vso družboslovje na šoli. Od šolskega glasila do prireditiv. V življenju sem napravil precej neumnih potez, a ta je bila verjetno ena najbolj neumnih. Kljub temu imam na ta leta lepe spomine in prav tako na 12 let, ki sem jih preživel v Termoelektrarni Šoštanj.

Tako kot vsi mladi, sem tudi jaz želel spreminjati svet. Spraševal sem se, kako naj to storim. Z umetnostjo! Pisal sem poezijo in jo objavljaj v skoraj vseh slovenskih revijah. Bil sem mlad in perspektiven pesnik. Že kot srednješolec sem objavljaj in hodil na literarne večere, na katerih sem se družil s starejšimi književniki. Ustanovil sem literarni in dramski krožek na šoli. Za obveščanje pa radio in stenčas. S političnim sistemom. Dajte no, kako naj najstnik spremeni politični sistem? Opozicije ni bilo. Edino, kar je bilo na šoli, je bil marksistični krožek. Še posebej me je zanimal anarhizem, ki je bil v Jugi nekako v pol-ilegali. Leta 1995 sem diplomiral iz anarhizma. Imam pa občutek, da ga je proučeval tudi Edvard Kardelj in ustvaril samoupravni socializem.

Potem pa se je 1976. leta pojavil punk. Protiinstitucionalno gibanje z veliko energije. Miselnost, ki jo je zastopalo, je bilo predvsem upornišvo. Pomenilo je upor večinski kulturi in konvencionalnosti v družbi. Sam sem z veliko žlico zajemal to filozofijo. Lahko rečem, da sem bil prvi panker na šoli. Seveda brez »ketn in knoflc«. Mene je pank zanimal kot upornišvo, kot filozofija in seveda tudi kot glasba. Naredil sem prvo predavanje o njem in požel velik uspeh. V Mostah nisem bil,²³ se je pa s Pankrti začelo novo družbeno gibanje v Ljubljani oz. v Sloveniji. Pojavilo se je že sredi sedemdesetih let kot mladinska subkultura.

Omeniti moram še dogajanje na Poljskem in ustanovitve opozicijskega gibanja z imenom Solidarnost. Leta 1980 se je namreč pokazalo, da je v deželah realnega socializma

²³ Prvi koncert Pankrtov je bil 18. oktobra 1977 v telovadnici Moste.

možno s spontano ljudsko iniciativo (»od spodaj navzgor«) doseči določene spremembe in da lahko taka akcija pripelje do pomembnih družbenih sprememb.

Moj prvi upor proti sistemu se je zgodil konec sedemdesetih let, na koncu srednje šole. Na pedagoški konferenci sem se postavil v bran predsedniku mladinske organizacije, ki se je udeležil polnočnice. Skliceval sem se na Edvarda Kardelja in njegovo misel, da so tudi verniki del naše družbe.²⁴ In odnesel jo je brez praske.

Naslednje zadeva je bila kopanje v Tezenskem gozdu. Mislim, da je bilo to leto 1979. V tem času sem že vedel za poboje ali masacre, ki so jih naredili partizani na Teznem pri Mariboru, v Pamečah pri Slovenj Gradcu in za grobišče pod Kožljem pri Velenju. In izpoved Edvarda Kocbeka o pobojih domobrancev. Tam, kjer gre danes avtocesta proti Mariboru, so bili konec druge svetovne vojne protitankovski jarki. V njih so leta 1945 pobili in pokopali umikajočo se sovražno vojsko. Odkopal sem kosti, žico in žlico. Žal pa je naše početje nekdo prijavil policiji in tako sem ostal brez spominkov.

Prav tako sem jo brez praske odnesel v JLA, ko sem pripravil predavanje o pozitivnih stvareh stalinizma. Od takrat nisem več vodil »politične nastave,«²⁵ a to je bil tudi moj namen. Vojsko sem služil v Novem Sadu, kjer je bil v četi tudi Ivan Novak, soustanovitelj skupine Laibach. V času najhujših napadov sem jih strastno zagovarjal.

O mojem četrtem uporu in » aferi Balantič« leta 1983 pa si lahko v prejšnji številki Šaleških razgledov²⁶ preberite še

²⁴ »... da bo svoboda vernikov spoštovana, kajti religija ni nikakršna ovira za enakopravno vključevanje človeka – vernika v socialistično življenje družbe ...« Edvard Kardelj: Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja, ČZP Komunist, Ljubljana 1977, str. 126.

²⁵ Politični pouk je bil predmet, pri katerem se je s pomočjo različnih zgodovinskih, političnih učnih vsebin poskušalo vplivati na ideološko prepričanje posameznikov.

²⁶ Andreja Ažber, »Illegalni ponatis prepovedane pesniške zbirke Franceta Balantiča v Šaleški dolini,« V: Šaleški razgledi št.18, stran 335.

članek o *Kaabi*,²⁷ ki prav tako sodi v rubriko, imenovano »razbijanja tabujev.« Eden osrednjih dogodkov v začetku osemdesetih let, ki je vplival na razvoj civilne družbe, pa se je zgodil v Ljubljani. Leta 1981 je spodletel poskus oblastne represije nad pripadniki alternativne scene. Pri tem so pomembne tri stvari.²⁸ Prvič je bila to sposobnost protagonistov punk scene, da vsili javno razpravo o obtožbah, ki jih je skovala »milica« (policija), pri tem pa so ji pomagali tudi mediji. Tako so konflikt z represivne ravni uspeli prenesti na ideološko raven. Drug moment je bil pojav neodvisne javnosti, ki se je pojavila kot reakcija na represijo policije. Ta kritična neodvisna javnost je poleg nasilnega protimladinskega šovinizma zavračala uporabo sile za reševanje družbenih vprašanj. Tretja prelomnica pa je bilo ravnanje mladinske organizacije. Vodstvo republiške ZSMS namreč ni podprlo policijske akcije in je zahtevalo dokaze zoper obtožene in hkrati organiziralo javno razpravo, v kateri so lahko sodelovali vsi prizadeti.²⁹ Policijski konstrukt zoper alternativno sceno se je tako sesul. Že ko se je končalo moje najstništvo, je bilo moje verovanje v socializem precej načeto.

Kajuh in jaz

Ko sem začel hoditi v šolo, smo imeli spominske knjige. Prijatelje in znance smo prosili, da nam nekaj napišejo in narišejo vanje. Mislili smo, da bo to večen spomin, zato smo se zelo potrudili. Spomnim se, da mi je prijatelj, sošolec Tomaž, napisal: »V mladosti se uči, da ti ne bo potrebno v starosti pamet iskat!« Ali pa nek drug zapis: »Čeravno sem na zadnji strani, v spominu me ohrani!« Med naslovniki je bila tudi teta Lojzka, ki mi je napisala naslednji verz: »Pa je vendar sreča biti mlad, biti mlad in poln nad.«³⁰

²⁷ Maja Pan, »Kaaba v Velenju, V: Šaleški razgledi št 18, str. 371–399.

²⁸ Trtnik Aleš, *Civilna družba v osemdesetih v Sloveniji*, diplomsko delo, Ljubljana 2005, str. 16.

²⁹ Mladinski kongres v Novem mestu je leta 1982 podprl nastajajoča gibanja.

³⁰ Karel Destovnik Kajuh, *Jaz sem droben, droben list*.

In takrat sem se prvič srečal s Kajuhom. Bil sem premlad, da bi pesem razumel, nisem znal prebrati njene odrasle pisave in »pojma nisem imel«, kdo je Kajuh. A me je od takrat spremljal vse življenje. Nekaj časa sem zbiral različne izdaje Kajuhovih pesmi. Najbolj ponosen sem na tisto mamino, ki so jo pogrizle miši. Izdal jo je Tehnični odsek Okrajnega odbora OF Slovenj Gradec leta 1945. Gre za ponatis zbirke iz leta 1944, ki je izšla v poletnih mesecih pri Propagandnem odseku Glavnega poveljstva narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije.

Na vseh šolskih proslavah smo ga recitirali. Ko je *Veseli tobogan* gostoval v Velenju, smo vsi v razredu, tudi tisti malo manj pridni, hoteli nastopiti na njem. Skoraj vsi s pesmijo *Jaz sem droben list*. Zakaj prav ta pesem, ne vem. Mogoče, ker je tako preprosta in kratka. Saj se nismo imeli časa naučiti česa drugega. Nogomet, ulica in gozd so bili pomembnejši. A tudi nastop oziroma videti se na televiziji v nedeljo zjutraj, se nam je zdelo imenitno. Torej je bila ta pesem kompromis. Pa nam večinoma ni uspelo.

Joj, kako so nas posiljevali s tem Kajuhom. *Kajuh sem, Kajuh tja*. Ko si se urezal, ni pritekla kri. Ven je skočil Kajuh. Ko si pogledal v zrak. Poglej: kanja (v okolici Šoštanja jim pravijo kajuh). Nič jim ne zamerim. Bili so takšni časi. Zato se mi zdaj zdi čudno, od kod takšna evforija ob 100. obletnici rojstva. Saj bo tudi stota obletnica smrti. Kot da se pripravlja teren za poza-bo. Tako pravi en zapis: »*V raziskovalni nalogi sva ugotovila, da večina učencev naše šole ne ve prav veliko o Karlu Destovniku - Kajuhu.*«³¹

Otrokom ni zameriti. Oni se še učijo. Spoznavajo svet. Mi odrasli jim moramo biti informatorji in svetilniki. Problem je v nas samih in v družbi. Vedno se neselektivno odriva in podira staro. Staro Kajuhovo šolo, kamor sem hodil na obisk k ravnatelju Karliju Kordežu,³² so podrli. Karli Kordež je bil takrat

³¹ Peterlin, J., Nadvežnik N., Rojnik, I. *Jaz sem droben, droben list - ponovno obujanje Kajuha v Šoštanju*. Raziskovalna naloga, OŠ Karla Destovnika – Kajuha, Šoštanj, 2013.

³² Kordeš, Karel (tudi Karli) ravnatelj, pedagog (1927–1991).

predsednik Zveze kulturnih organizacij Velenje in soustanovitelj *Hotenj*. Vedno sva sedela v Kajuhovi spominski sobi. Nekoč mi je pripovedoval o dr. Donaldu Higginsu, ki je v Bariju slišal slovensko govorico, se zaljubil v slovenski jezik in prevajal Kajuha v angleški jezik. Pred seboj imam fotokopijo njegovega članka z naslovom Karel Kajuh,³³ ki se končuje s pesmijo *Tonight*.

Kajuhovo naravo kaže tudi dejstvo, da si je za psevdonom izbral družinski vzdevek, ki ga njegov ded Anton in njegovi sinovi niso marali. Vzdevek so jim dali sosedge v Skornem, ker so jim kajuhi (kanje) uničevale slamnato streho. Poleg mladosti in mišic je bilo to vse, kar so prinesli s seboj, ko so prišli v Šoštanj. Z Emilom Cesarjem, velikim poznavalcem Kajuha, sva si dopisovala in objavljaj mi je pesmi. Ko je Karli Kordeš umrl, mi je Cesar pisal in me spraševal, kako je kaj z zbirko.

Medtem ko so ljudje iz cele Slovenije pljuskali v Plevelovem jezeru, sva se z bratom s kolesi odpravila v Šoštanj na *Pot tovarštva in spominov*. Ko sem stanoval v Šoštanju,³⁴ sem Kajuha srečeval vsak dan. Mimo njegove rojstne hiše sem hodil v službo. Mimo njegovega kipa sem hodil v trgovino in na obiske. Delal in družil sem se z njegovimi sorodniki. Šel sem pogledat kip Kajuha, novo osnovno šolo, ki se je leta 2006 združila z osnovno šolo Bibe Röcka (mi smo ji v šali pravili osnovna šola Boba Rocka).³⁵

Novonastala šola se je najprej imenovala Osnovna šola Šoštanj. S tem poimenovanjem so izbrisali dva pomembna Šoštanjčana. In to v času, ko je Šoštanj že bil samostojna občina. Ko bi moral kraj tudi s pomočjo takšnih ljudi iskati svojo identiteto. Zdaj, ko imamo različne politično-ideološke poglede in razna koalicijska usklajevanja, je to dobra pot k pozabi. Pozaba vrednot, po katerih smo bili vzgajani, in vrednot, za katere smo se tudi mi borili. Govorim o univerzalnih vrednotah, ki niso povezane z družbenopolitičnim sistemom ali religijo. No, Kajuhu

³³ *The modern language review*, October 1968, Volume 63, Number 4.

³⁴ V Šoštanju sem živel od 1984 do 1991.

³⁵ Iz Stripa *ALAN FORD*; *Bob Robert Rock*, stalno zaposlen kot brezposelnež.

so vrnili šolo. Biba ima pa vsaj spomenik v spominskem parku znanih meščanov pred osnovno šolo.

Kajuh me kot pesnika ni nikoli navdihoval. Nikoli mi ni bil vzor. Njegove pesmi pa sem znal na pamet. In če bi se potrudil ..., bi mogoče še kaj spravil skupaj. Preko njega pa sem spoznal Majakovskega. Navduševalo me je njegovo razmišljanje o idealni družbi. Odkrival je bedo rudarjev in delavcev, ki jim je odvzeto dostojanstvo in pošiljanje v revščino. To sem poznal samo iz filmov. Mogoče sem jo začel spoznavati prav v njegovih pesmi. Življenje delavskega razreda v času mojega odrasčanja je bilo daleč od tistega, ki sta ga prikazala brata Lumier.³⁶ Rudarji so prihajali skozi »kapijo«³⁷ čisti in urejeni. Stanovali s(m)o v lepih in sončnih stanovanjih.

Danes spet beremo o izkoriščanju in bedi, o prekarnosti.³⁸ Beremo o socialnih stiskah. To, proti čemur se je borili Kajuh in njegovi sotrpini, se spet pojavlja. Bom končal, da mi ne bi kdo očital, da sem Jugonostalgik. Priznam, malo pa sem. Ampak pri tem gre bolj za hrepenenje po mladosti. Nisem literarni teoretik, zato bom o Kajuhu pisal bolj s stališča občutja. Ko ga danes berem trikrat starejši od njega, vidim v njem vso tisto najstniško hrepenenje po ljubezni, po spreminjanju sveta. Gorečnost in upanje, da bo novi človek vstal iz starega človeka. Tudi sam sem želel spreminjati svet. Danes lahko rečem, da so mi ga všili pod kožo, da sem ga pil z materinim mlekom. V svojih starih pesmi – osnutkih najdem tudi kakšen enak začetek.

Njegove ljubezenske pesmi primerjam z Visoko pesmijo. Rekel bi, da gre za Visoko pesem revolucije. Čeprav beseda revolucija³⁹ zadnje časa nosi čuden pomen. Pri njemu gre

³⁶ Odhod iz tovarne (*Sortie des usines Lumière*), 1895.

³⁷ Turcizem, ki pomeni: velika vhodna vrata – Vhod v podjetje. Na primer: Vhod v premogovnik.

³⁸ SSKJ: 1. nanašajoč se na negotovo, navadno slabo plačano začasno zaposlitev: prekarni delavec; prekarna zaposlitev; mladi potrebujejo redno zaposlitev, ne pa več oblik prekarnege dela in 2. zastarelo težaven, mučen: spravil ga je v prekaren položaj.

³⁹ Revolucija po SSKJ: velika, hitra sprememba na kakem področju človekovega delovanja: digitalna, informacijska revolucija;

za subtilno revolucijo, preobrazbo v novega človeka s pomočjo ljubezni do sočloveka. Ne grozi s smrtjo, poboji. Pesmi govorijo o želji po družbeni spremembi. Pesmi so bile aktualne takrat in so danes spet. Večino pesmi je napisal, preden je šel v partizane. To pomeni, da ni bil partijsko trobilo, ampak so njegove pesmi odraz takratnega časa. Časa, ko so ljudje upali na spremembo družbenega sistema. Hrepenenja po boljših časih.

Anonimnost na družbenih medijih je danes pripeljala do te točke, da je čedalje manj ljubezni in spoštovana do sočloveka. Družba drvi nazaj v smer tistega, proti čemur se je z besedo in orožjem boril Kajuh. Izguba spomina je nevarna. Kajuha je v začetku srednje šole zamenjal Kosovel. Leta 1978 pa sem mu dodal prepovedanega Franceta Balantiča. Bral sem legalne in ilegalne izdaje. Leta 1983 sem organiziral fotokopiranje v TE Šoštanj.⁴⁰ Vsi trije so bili generacija. Vedno sem se spraševal, ali sta se France in Karel kdaj srečala. Oba v Ljubljani. Oba pesnika. In ko se je pojavila stiska v zvezi s »spravo«, sem spet začel brati Kajuha.

Impresija 1984⁴¹

Razmere v Jugoslaviji so se začele zaostrovati. Edi,⁴² predsednik neodvisne Štajerske,⁴³ je kot turistični vodnik potoval po Jugi in nam prinašal novice iz prve roke. Vse našteto je vrelo. V državi južnih Slovanov in v meni. Nisem prerok za nazaj, ampak takrat smo čutili, da se dogaja nekaj zgodovinskega. In moj odgovor je bila pesem.

Kdaj in kje je bila injicirana? Kdaj se je kot klop pri-

kulturna revolucija; tehnološka, znanstvena revolucija; revolucija v slikarstvu.

⁴⁰ Andreja Ažber »Ilegalni ponatis prepovedane pesniške zbirke Franceta Balantiča v Šaleški dolini,« V: Šaleški razgledi št. 18, str. 335.

⁴¹ Pesem je bila objavljena v *Hotenjih* številka 8/9, šele leta 1987, skupaj s partituro.

⁴² Žgeč Edi, rudarski tehnik, moj prijatelj, 1963–1989.

⁴³ Ko so se kazali zametki razpada države, smo v Vili Herberstein ustanovili odbor za samostojno Štajersko.

sesala vame? Ne vem! Spočela se je sama od sebe in zorela v tesnobi in molku. Skrita je bila dolge mesece. V duši sem jo čutil. Tako, kot čutim vsako še nerojeno pesem. Čutil sem njeno organsko prisotnost. Čutil sem jo, kako raste v meni. Čutil sem, kako se čisti, kako odpadajo nepotrebne besede in zapleti. Kako se misel bistri. In potem se je zgodilo. Če primerjam nastanek umetniškega dela z rastjo otroka v materinem telesu, je to bil porod.

Bilo je pozno ponoči. Mogoče je noč že prehajala v jutro. Pravi *film noir*. Šoštanj sredi oktobra 1984. Orwellovo leto. Z obiska sem se vračal domov. Mesto je bilo pusto in prazno. Nikjer ni bilo videti žive duše. Zdelo se mi je, kot da sem samo še jaz buden. Edini živ.

Takoj po prečkanju mostu sem se ustavil. Spogledala sva se. In vprašal sem ga, kaj misli o politični situaciji v Jugoslaviji. Nič ni rekel. Nadaljeval sem pot. In prišel je prvi verz: »*Ponoči, ko ga nihče ne vidi.*« Upočasnili sem korak in ponavljal verz. Kmalu so prišli na plano še drugi. Hodil sem proti Cankarjevi 15. Govoril sem glasno. Poslušal sem besede, njihov zven in jih postavljaj v vrsto. Iskal sem pravo melodijo. Vrstni red. Doma sem zapisal prvo verzijo pesmi. V fasciklu, v katerem hranim osnutke pesmi, so samo štiri verzije, z minimalnimi popravki. Običajno jih je več. Bila je popolna, in kot bi rekel pesnik: »... *pesem za današnjo rabo ...!*«⁴⁴

To ni bila moja prva družbenokritična pesem. V tistem času sem bil družbenopolitično angažiran. Na literarnih nastopih sem pesem vsakič prebral tako, da sem »Karel Destovnik Kajuh« prebral s srbskim naglasom (Kárel Dèstovnik Kájuh) in tako protestiral proti razmeram v državi. Jezikovnim jedrom. Nekoč pa sem se opogumil in sem mu jo šel prebrat. Postavil sem se pred njega. Pogledal levo in desno. Nikjer nikogar. Počasi in razločno sem bral:

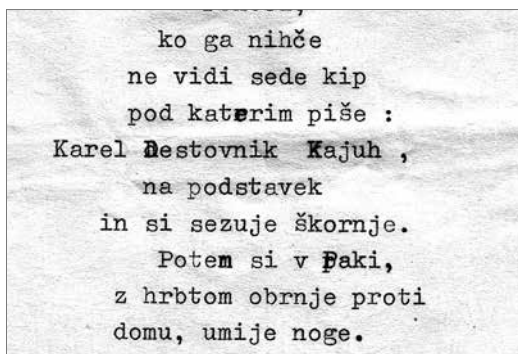
⁴⁴ Oton Župančič, *Veš, poet, svoj dolg?*

Ponoči, ko ga nihče ne vidi, sede kip,
pod katerim piše
Karel Destovnik Kajuh,
na podstavek in si sezuje škornje.

Potem si v Paki,
s hrbtom obrnjen proti domu,
umije noge.
Njegove noge in roke so čiste.

In zdelo se mi je, da mi je tokrat odgovoril:

Zdaj veter raznaša besede moje,
prisluhni natanko, da čuješ glasove:
Lepo je, veš mama, lepo je bilo živeti,
toda, za kar sem umrl, bi hotel še enkrat umreti!

*Tipkopis
pesmi
Ponoči,
ko ga
nihče ne
vidi.*

Srečanje s Pavlom Šivicem

Ko sem našel še ustrezno obliko zapisa pesmi, sem jo poslal na pot skupaj še z drugimi pesmimi. To se je zgodilo 2. novembra 1984. Takrat je pesem postala desetnica, ki živi pri dobrih ljudeh. Eden takih je bil Pavel Šivic. Pesem ima več objav. Eno objavo je videla hči skladatelja Šivica, Monika Šivic, in jo je prinesla očetu. Prvotni naslov pesmi je bil Šoštanjna impresija 1984. Takrat sem pisal impresije.

V pismu z dne 20. 4. 1986⁴⁵ sem zapisal: »Ja, pa nekaj mi je prinesla pomlad. Ali si slišala za Pavla Šivica? Baje išče stik z menoj, ker bi rad uglasbil neke moje pesmi. To je informacija, ki sem jo dobil preko Neve.⁴⁶ Upam, da je res. Veliko bi mi to pomenilo. Šivica skoraj ne poznam. Prav zanima me, kako jih bo uglasbil.«⁴⁷

Ja, nekaj pa mi naj bi prinesla ta pomlad.
Ali si slišala za Pavla Šivica?
Baje išče stik z menoj, ker bi rad uglasbil neke moje pesmi.
To je informacija, ki sem jo dobil od Neve(tajnica ZKO-ja).
Upam, da je res. Veliko bi mi to pomenilo.

Izrez iz pisma z dne 20. 4. 1986.

Preimenoval jo je v *Kajuh* in jo poslal na festival Kurirček, kjer je bila leta 1986 nagrajena in seveda tudi objavljena v knjižici *Zapojmo veselo*. Konec leta oziroma 17. 12. 1986 sem prejel njegovo pismo s prošnjo, da bi pesem skupaj avtorsko zaščitila pri SAZAS v Beogradu, in povabil me je na obisk. Akademik Pavel Šivic je bil ena poslednjih vsestranskih glasbenih osebnosti v Sloveniji. Bil je skladatelj, vrhunski pianist, predvsem pa izjemno razgledan in duhovit intelektuallec. Takšnega vabila k sodelovanju človek ne odkloni. Ko se je pojavila priložnost, sem se odpravil na obisk. Stanoval je v Schweigerjevi hiši v stari Ljubljani. V prvem nadstropju poznobaročne hiše, znane tudi kot hiša Lili Novy, me je sprejel.

Dnevne sobe, v kateri me je sprejel, se ne spomnim čisto dobro. Opazil sem velik, čisto pravi klavir in neobaročni fotelj, na katerem je sedel. Zdelo se mi je, kot da imam pred seboj prijaznega boga. Sedel sem na manjšem fotelju. Poslušal sem ga in jedel sendvič ter pil čaj.

»Takoj, ko sem prebral pesem, sem se usedel za mizo in začel komponirati,« mi je med prvim obiskom povedal skladatelj in pianist Pavel Šivic. »Nič več ne komponiram s klavirjem.

⁴⁵ Iz pisma Zdeni Gajser, Šoštanj, 20. 4. 1986.

⁴⁶ Neva Trampuš, takrat tajnica ZKO.

⁴⁷ Šivic je uglasbil tri moje pesmi: *Kajuh*, *Moj očka* in *Ti si kot pivnica*.

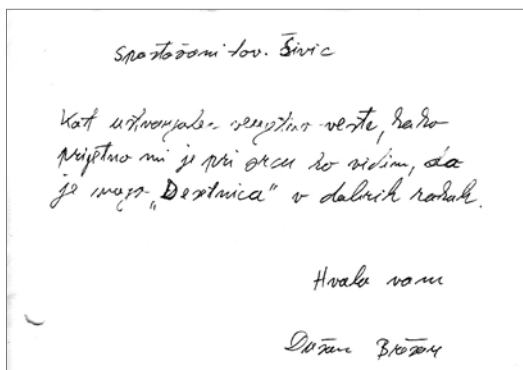

Naslovnica
knjižice
Zapojmo
veselo.

Tudi igram ga ne več. Že davno sem ga nehal igrati. Veste, ne morete osem ur igrati klavir in početi še ostalo.»

Težko je že hodil, zato so mu ponujali stanovanje v pritličju hiše. Stanovanje Lili Novy.⁴⁸ »Poklical sem radiostezista, ki je premeril stanovanje in mi odsvetoval. Lahko dobite raka, mi je rekel. Silnice in pozemni tokovi so zelo neugodni ...« Utihnil je in potem dodal: »Veste, Lili Novy je umrla za rakom.»

⁴⁸ Lili Novy (rojena Elizabeta pl. Haumeder), slovenska in nemška pesnica in prevajalka poezije.

Pismo
Dušana
Brešarja
Pavlu
Šivicu.

Pogovarjava se o njegovem ustvarjanju in sodelovanju. Naključje je hotelo, da sem spoznal tudi urednika knjižice *Zapojmo veselo*, Cirila Cvetka,⁴⁹ ki je slučajno prišel mimo. Vprašal sem, če bom dobil honorar za objavo pesmi. »Če ga boste zahtevali, vam ga bo Partizanska knjiga izplačala. Ampak veste, mi smo se mu odrekli,« je rekel Ciril Cvetko. Tudi jaz sem se mu odrekel. Šivic pa je dodal: »Tudi od najine pesmi si ne obetajte kaj denarja.«

Pesem je bila izvedena dvakrat. Prvo priredbo je za proslavo naredila Šoštanjčanka Anka Verdnik.⁵⁰ Izvedel jo je otroški pevski zbor OŠ Šmarno v Paki v okviru neke proslave. Drugič je bila izvedena 1. marca v GŠ Velenje ob Šivičevi 80-letnici. Mladinski pevski zbor je vodila Alenka Mlinšek. Zbor je vodil Ivan Marin ml. Kot asistentka je sodelovala tudi Anka.

Ko sem vstopil v prostore glasbene šole, je pritekla k meni Berta Šoba: »Joj, Dušan, kje hodiš? Šivic ves čas sprašuje po tebi!« In ko sem vstopil v polno zbornico GŠ, je dvignil roke, češ, »kje pa ste.« Izpraznili so stol poleg njega in moral sem prisesti. Tako je sedel med menoj in Ivanom Marinom ml., takratnim ravnateljem glasbene šole. Jaz, ki imam posluh kot topničar, sem bil poleg Šivica, glavne zvezde. Vsi so se hoteli

⁴⁹ Ciril Cvetko, slovenski skladatelj, dirigent, glasbeni publicist in pedagog.

⁵⁰ Zdaj Jazbec, vodi OPZ zbor RTV SLO.

Prvovrsten kulturni dogodek

V Glasbeni šoli Frana Koruna Koželjskega je bil 1. marca ob 19.30 koncert ob 80-letnici slovenskega skladatelja Pavla Šivica.

Pripravili so ga učenci in učitelji te šole, posebno obeležje pa je pripravil mladinski pevski zbor glasbene šole s premierno izvedbo glasbene slike »Kajuh« in »Balada o Šarhu.«

Prireditev je bila prav na predvečer 80. obletnice skladatelja, ki je koncertu prisostvoval in užival v izvedbi kar osmih svojih del. Osemdeset nageljnov pa je prejel tudi kot čestitko te ustanove. Ob tem je spregovoril in se pohvalno izrazil o delu te šole. Šivicova glasba je menda posebna in »baje« učenci ter študentje mnogokrat »preklinjajo« to drugačnost, ki pa se sliši kot mojstrovina, umetnost. Avtor je menil, da je preokret v komponiranju nastal

nekoč, šestdesetega leta, ko mu je njegov mentor Slavko Osterc dejal: »Ti, ne nosi mi farovških zadev.«

Ob spremljavi Antona Acmana na klavirju, so nastopili Špela Močilnik, flavta, Zalika Klemenc, flavta in Tanja Petrej na oboi. S klavirskimi skladbami so se predstavili Katja Marin, Mira Pernovšek in Jelka Veber. Glasbeno pesnitev »Kajuh«, na tekst Dušana Brešarja, so uspešno predstavili člani mladinskega zbora šole ob spremljavi solo klavirja, kontrabasa, in tolkal, ob vodstvu dirigentke Alenke Mlinšek.

Obsežnejšo in zahtevno stvaritev Pavla Šivica (na tekst J. Snoja), Balada o Šarhu, so izvedli za zaključek svečanosti kot dober obet za uspešno delo tako zbora kot šole.

Jože Miklavc

Prispevek Miklavca o izvedbi.

pogovarjati z menoj. V najavi pesmi pred izvedbo, je Marin povedal, da je pesem napisana na moj tekst in da sedim v 12. vrsti. Moral sem vstati. Sledil je aplavz in čestitke moje nekdanje razredničarke v osnovni šoli, ki me je hotela dati, kot smo takrat rekli, v pomožno šolo.

Skladatelj Pavle Šivic se je potrudil in prišel na oder sam in brez palice. Po proslavi, na zakuski v zbornici, je Pavel Šivic pritrdil Anki, da bi morala biti izvedba v hitrejšem tempu. In takšna je bila Ankina verzija z otroškim pevskim zborom Osnovne šole bratov Letonja Šmartno ob Paki.

17.XII.1986

Dragi tov.Brešnar,

za tekmovalje na festivalu Kurirček sem si izbral vaše pesem, ki govori o Kajuhu. Develil sem ji dati kar naslov "Kajuh" in bila je kot skladba nagrajena. Prej vas za develjenje nisem mogel presiti, ker je bilo tekmovalje anonimno.

Ker pa be ta zbor prav getevo tiskan in izvajan, moram po pravilniku o avtorskih pravicah predložiti avtorski centrali v Beogradu pesnikove pismene priveljenje. Zate vas prosim, da mi pošljete priležene priveljenje in vas prisrčno vabim, da se ob priliki oglesite pri meni na domu v Ljubljani, Stari trg 11/a.

S tov.pozdravi

Pavel Šivic
Pavel Šivic

Pismo Pavla Šivica glede izbora pesmi na festivalu Kurirček.

S skladateljem Pavlem Šivicem sva se še nekajkrat srečala. Nekaj mesecev pred smrtjo sva se srečala v stari Ljubljani pred Magistratom. Povedal sem mu, da sem se preselil v Ljubljano. Vprašal me je, če še kaj pišem. Takrat mi je rekel, naj se več ukvarjam z vsebino in ne s formo. Obljubil sem mu nove pesmi in obisk. Pokopan je na ljubljanskih Žalah. Njegov grob je oddaljen od mojega bodočega počivališča kakšnih 20 metrov stran in včasih mu prižgem svečko.

Medklic

Ko sem na televiziji gledal dokumentarni film »Kajuh: za srečnejše dni«⁵¹, sem v njem pogrešal svojo pesem. Moji prijatelji in znanci, soustvarjalci takratnega kulturnega življenja, so nanjo pozabili. Na to sem jih opozoril, pa so se samo smejali. Esad Babačić, mi je rekel, da bi jo dal notri, a ga na to ni nihče

⁵¹ Režiser Slobodanom Maksimovićem in scenarist Esad Babačić, 2015.

opozoril. Tudi letos, v Kajuhovem letu, je bila moja pesem pozabljen. Eni imajo to pesem radi, drugi ne. Enim se zdi besedilo brezvezno. Drugi govorijo o njem: »*Bere se skoraj kot haiku in je odlična.*«

Poezija je verjetno najsvobodnejša oblika umetnosti, saj ni natančno določenih pravil, kot so na primer v glasbi. Moraš jo začutiti. Tudi v stavku »*Poglej, če zunaj dežuje!*« To je pa včasih težko. Za primer naj navedem, da sem junija letos (2022) skoraj na isti dan dobil dva maila, ki sta o isti pesmi podala različno mnenje. Oba moja dopisovalca sta približno enako stara, oba sta postala dr. literarnih ved v Mariboru na Filozofski fakulteti. Prvi govori, da ga motijo gostobesednost, klišejske metafore in številni odvečni motivi. Medtem ko je urednica ugledne revije za kulturo in družbo pisala, da želi pesem objaviti, in je zapisala: »... *Še danes mi, prosim, potrdite, ali ste jih medtem že kje objavili ...*« Tako gre to.

Pa se vrnimo k Jugoslaviji

Še vedno nismo vedeli, kako bomo preživeli, začelo pa je tudi dišati po sovraštvu, ki je postajalo močnejše od zapovedanega občutja »bratstva in enotnosti«. Težko nam je bilo. V Velenju smo sobivali z ljudmi iz vseh republik, ki so prišli k nam zaradi dela, zdaj pa smo začeli zaznavati vse večje razpoke med nami, razpoke v ekonomskem, kulturnem, značajskem pomenu.

V pretežno mehanično urejenem načinu življenja, ki smo ga bili vajeni do takrat, so se začela vrvati čustva. Začel sem spraševati starše, poslušati starejše, si ustvarjati novo podobo dežele, v kateri sem živel, svoje domovine. Država se je začela krčiti, začel sem jo pojmovati kot deželo znotraj meja ob Kolpi, Dravi, Soči, Muri ... Kam se izliva Sava, me ni več tako zelo zanimalo. Kako so se Srbi naučili »*piši, kao što govoriš*«, mi je postalo tuje. Nenadoma sem pozabil, da sem se učil cirilico. Vse je bilo treba na novo razmisliti. Sledila so napeta in nepredvidljiva leta.

Priloga – uglasbljena poezija

KAJUH (Dušan Brešar)

Zmerno

Pavel Šivic

pp

no- či, po- no- či, po-
no- či, ko nih-
če ko nih- če ga ne vi- di,

174

se- de kip,
se- de kip,

pod ka- te- rie pi- se: ka- rel De-

stov- nik ka- juh, ka- rel De-

stov- nik ka- jun,

175

pp Ka- rel De- stav- nik

Ka- juh...

poco ten.

Meno

se- de na pod-sta-vek,

se- de na pod-sta-vek, si se- zu-je škor- nje,

škor-nje po-tem

škor-nje po-tem po- tem si v Pa-ki

176

s hrb- tom o- brnjen proti do- mu u-

ni- je no- ge umi- je

ro- ke, no- ge, ro- ke... nje-

gus basaa ...

go- ve no- ge in ro- ke so či- ste, nje-

p *accel.*

177

go- ve no- ge in ro- ke so

či- ste, či- ste či- ste,

či- ste

poco ten.

Tempo I'

po- no- či,

po- no- či,

po-

178

no-či, *mf* ko nih-če *mf* ko nih-

če ga ne vi-di, ga ne *pocoj*

vi-di, *p* nih-

ni-če, *ten. pp* ni-če.

O
PRETEKLOSTI,
SEDANJOSTI
IN
PRIHODNOSTI
ŠALEŠKE
DOLINE

Rok Poles

Rok Poles je arhitekt, ki živi in dela v Šaleški dolini.

OD KAČJEGA KOPALIŠČA DO PRESTIŽNEGA LETOVIŠČA DUNAJČANOV (PRVI DEL: OD ZAČETKOV DO KONCA 19. STOLETJA)

Prispevek k poznavanju zgodovine toplice / term / kopališča / naravnega vodnega zdravilišča / letovišča / sanatorija Topolšica do konca prve svetovne vojne

Povzetek

V Topolšici pod hribom Lom, ob tektonski prelomnici, izvira topla voda s 30,5 °C, polna mehurčkov CO₂. Močan izvir daje najmanj 30 litrov vode na sekundo.¹ Glede na obliko kamnitega oboda, ki je še v začetku 19. stoletja obdajal vrelec, naj bi topolški topli izvir uporabljali že Rimljani. Prvič se topli vrelec Toplica posredno omenja leta 1440. Prva uporaba tega toplega izvira v zdravilne namene je dokumentirana v dnevniku ljubljanskega škofa in tedanjega avstrijskega deželnega namestnika Tomaža Hrena (1617), strokovno so izvir opisali geologa Christian Keferstein (1829) in Friedrich Rolle (1857), Mathias Macher (1857, 1860) ter zgodovinar Josef Andreas Janisch (1885), fragmente znanja, povzetke,

¹ Nosan, Termalni in mineralni vrelci, str. 12.

spomine so prispevali mdr. Avgust Dimitz (1862), Ignac Orožen (1884), brata Mihael (1881) in Josip Vošnjak (1904),² Josip Šuman (1868), Janko Sernec (1922); pregled razvoja zdravilišča in bolnišnice je sestavil dr. Jože Hudales,³ celovečerni dokumentarni film o Topolšici⁴ in plakatno razstavo je pripravila Pina Špegel (Muzej Velenje).

Iz mape franciscejskega katastra (1825) je razvidno, da je bilo območje toplega izvira – Toplica – prostorsko izhodišče Topolšice, ki je bila glede na izvir razdeljena na območja Za Toplico, Pod Toplico in Nad Toplico. Kmetiji lastnika Toplice se je po domače reklo Topličnik; omenja se že v urbarjih gospodstva Šoštanj. Topličnik je posedoval kmetijo (hubo) v celku; spadala je med »dolinske« kmetije, ki so bile v Topolšici najpremožnejše (po odgovorih na Göthove vprašalnice, okoli 1845), v 19. stoletju je bil včlanjen v slovenjgraški mlinarski ceh: na Toplici, ki ni zamrznila, so lahko mleli tudi pozimi. V toplem izviru so mnogi iskali čudežno ozdravitev. Star kamniti obod okoli vreca je do prve četrtine 19. stoletja razpadel, le ribnik, kjer ni nikoli zapadel sneg, je še kazal na topli izvir. Topličnik je okoli leta 1825 uredil odprt lesen kopalni bazen in ga pokril s slamnato streho na leseni konstrukciji. Bazen je najprej segal do gole skalnate osnove, nato so tla pokrili z deskami. Kopanje je veljalo nekaj krajcarjev, obiskovalci so lahko dobili pijačo, hrano pa so morali prinesiti s seboj. Do leta 1866 je dal Topličnik nad izvirom pozidati »kopališko hišo« z bazenom, nad katerim je bilo nekaj zelo skromnih sob (»zaporniških celic«) za obiskovalce. Bazena sta bila ločena: za goste in »kmečka kopel«. Do leta 1881 so se moralna naziranja spremenila: bazena nista bila več ločena po statusu oz. premoženju, ampak po spolu in opremljena s preoblačilnicami. Leta 1890 se že omenja restavracija s kuhinjo in kletjo. Ključna pri razvoju zdravilišča je bila izgradnja železniške proge Celje – Velenje (1891) – Dravograd (1899) z vmesno postajo Šoštanj – (kopališče) Topolšica, ki je zdravilišče pribli-

² Vošnjak, Spomini, str. 10.

³ Hudales, Bolnišnica.

⁴ »Zgodovina zdravilišča in bolnišnice Topolšica«, premiera 15. 6. 2022.

žala svetu. Leta 1891 je Topličnikovo kmetijo odkupilo Varčevalno in posojilno društvo Šaleške doline v Šoštanju, s čimer je prešla v roke šoštanskega nemškega kapitala, za katerim je stala usnjarska družina Woschnagg. Začelo se je aktivno spreminjanje kmetije v letovišče: odstranili so veliko gospodarsko poslopje in mlin, zgradili nastanitve za goste (Gozdni dom) in jedilnico, uredili cesto in sprehajalne poti po okolici s počivališči in prostori za sončenje. 1896 sta bila zgrajena Sončni dom s 24 sobami in stavba za terapije z ravno streho za sončne kopeli. Lastnica kopališča je postala Sophie Bruckner iz Gradca, strokovno vodstvo je prevzel dr. Arthur Laab, ki je tu razvil naravno zdravilišče za zdravljenje z vodo, zrakom in svetlobo po zgledu zdravilišča Arnolda Riklija na Bledu, kjer je poprej delal tri leta. Uredili so kopališki park po vzoru mestnega parka iz Gradca, bivalo se je v vilah in zračnih utah (čemur danes pravimo glamping). Leta 1898 je posest kupil dr. Gustav pl. Huttern z Dunaja, ki je mdr. predhodno vodil tudi blejsko zdravilišče. Pl. Huttern je v Topolšici uredil fizikalno-prehransko terapevtsko ustanovo, termalno kopališče za naravno oz. vodno zdravljenje, ki je temeljilo na sončnih in vodnih kopelih, izbrani prehrani, gimnastiki, masaži, pa tudi elektro terapijah; zdravilišče je imelo namreč svojo elektrarno za osvetljavo in vodno črpalko, pa tudi vodovod z vodnim zbiralnikom in kanalizacijo z biološko čistilno napravo. Leta 1899 je polovico posestva odkupil pravnik dr. Conrad Bertsche, sin švicarskega industrialca in veleposestnik z dvorca Poganci pri Novem mestu; leta 1905 je Bertsche odkupil še drugo polovico posestva.

Leta 1910 je bil vodilni zdravnik dr. Godfried Hueber, nato dr. Otto Kattinger, od jeseni 1912 dr. Victor Hecht, ki je verjel predvsem v zdravilno moč svežega zraka. Topolšica je veljala za »biser Spodnje Štajerske«, oglaševali so: »radi(o)aktivne terme«, terapije po dr. Lahmannu (pionir naturopatične medicine, ki se je tudi zgledoval po Rikliju), ogromne, 10 ha velike parke za zračne kopeli (najbrž največje v Avstro-Ogrski), terapije za pridobivanje ali zmanjševanje teže, terapije z zaposlitvijo in športom v »kostumih za sončenje« (kopalkah). Topolšica naj bi bila edini kraj v Avstriji, kjer so uveljavljene »lahmannične ide-

je«, imeli pa naj bi tudi vse znanstvene pripomočke (laboratorij, rentgen, inhalatorij); uredili so nadstrešnice za ležanje v gozdu in otroško igrišče. Nivo zdravilišča je bil prilagojen dunajski klienteli – najvišji. Med prvo svetovno vojno je ustanova delovala naprej, iz tega časa je najbolj dokumentirano poletje 1918, ko je kopališče zakupila kontroverzna dunajska pedagoginja dr. Evgenija Schwarzwald in tu izpeljala svojo najbolj znano počitniško kolonijo za več kot 250 dunajskih otrok ter svoje znance in prijatelje, med katerimi so bili mdr. danska pisateljica Karin Michäelis, slikarka in kiparka Else Oeltjen - Kasimir, gledališka igralka Claire Herdan, pa tudi zvezdniški avstrijski arhitekt Adolf Loos, ki je tu učil skakati salto v bazen tako najstniškega čudežnega pianista Rudija Serkina kot svojo bodočo ženo Elsie Altmann. Po vojni je Deželna vlada želela v Topolšici ustanoviti zdravilišče za otroke, zaradi širjenja tuberkuloze pa so ustanovili sanatorij za pljučno tuberkulozo, kar ni bilo več združljivo z mondenim dopustnikovanjem, hkrati pa je kopališče izgubilo svojo elitno avstrijsko klientelo. Bazen pri zdravljenju tuberkuloze ni imel nobene vloge.

Topolšica je eden od krajev v Sloveniji, ki so se že pred 1. svetovno vojno razvili zaradi zdraviliškega turizma: iz nekdanje kmetije ob toplem vrelcu je v dveh desetletjih nastalo središče kraja z vilami in utami za goste, upravo, gostilno z zaprto in odprto jedilnico, elektrarno, kopališkim trgov in parkom ter servisnimi stavbami, v bližini so uredili še šolo. Med osebnimi zgodbami tukajšnjih lastnikov in zdravnikov poznamo propad dr. Gustava pl. Hutterna po odhodu iz Topolšice, ki jo je razvil kot projekt svojega življenja, ter strmoglavljenje in pregon dr. Victorja Hechta v času nacizma.

Uvod

Izhodišči za tole pisanje sta dve:

Krajevna skupnost Topolšica na spletni strani Občine Šoštanj ugotavlja: *»Žal ni nikakršnih dokumentiranih podatkov o načinu in obsegu fizikalnega zdravljenja pred prvo svetovno vojno v Topolšici, razen pričevanja starejših domačinov in v*

madžarščini tiskanega reklamnega prospekta za Bad Topolschitz, izdanega na Dunaju leta 1910.»⁵

O začetkih zgodovine term v Topolšici se v zapisih od druge svetovne vojne dalje vleče domala legendarno copy-paste izročilo, da naj bi »zdravilni vrelec leta 1874 odkupila dunajska zdravnik in do 1898 zgradila že več stavb za sezonske goste.«⁶

Oboje ne drži.

Poglejmo torej, koliko lahko kronološko nanizani časopisni članki, zapisi v strokovnih revijah, prospekti in oglasi zdravilišča, stari katastri, pisma in spomini ter drugi dokumenti odstrejo pogled na to, kaj se je okoli toplega vrelca v Topolšici dogajalo do konca 1. svetovne vojne.

Prazgodovina

O potencialnih ostankih domnevne keltske svete krajine in starejših poselitvev v Topolšici razmišlja dr. Jože Hudales.⁷ Najdbe iz bližnje jame Mornove zijalke iz kamene in železne dobe ter antike⁸ pričajo o stari poseljenosti tega prostora.

⁵ »Krajevna skupnost Topolšica«, 5. 4. 2022. Hudales, ZC skozi čas, str. 11, po Poročilo Bolnice 1947–1957.

⁶ Vošnjak, Spomini, str. 10; Sore, Velenjska kotlina, str. 92 (en dunajski zdravnik od 1898 dalje); Hudales, Bolnišnica, str. 31; Zgodovinski podatki o Topolšici (spletna stran Občine Šoštanj KS Topolšica, 2004); Vidmar Čeru, Živelo, str. 744; Pangrčič, Slovenska termalna zdravilišča, str. 54; Špegel, Zgodovina, plakat 2 in str. 8; »VisitSaleska«, 16. 6. 2022; »Šoštanj.si«, 24. 7. 2022; Predlog za začetek postopka o ustanovitvi nove Občine Topolšica, št. 12/2001; Topolšica: Krajevna skupnost, 20. 6. 2001, str. 10; Zasebni arhiv Viktorja Dreva.

⁷ Hudales, Bolnišnica Topolšica, str. 11 ss.

⁸ Brodar, Kamenodobni ljudje, str. 40 ss; Brišnik, Od kamnitih sekir, str. 58, 66.

Christian Keferstein
1829

Friedrich Rolle
1857

Avgust Dimitz
1862

Mihael Vošnjak
1881

Ignaz Orožen
1884

Josip Vošnjak
1890, 1904, 1905

dr. Fritz Zangger

Alice Herdan-
Zuckmayer 1979

Friedrich Scheu
1985

Nekateri pisci o toplicah v Topolšici, splet.

Uporaba vreleca v rimskih časih?

Leta 1829 je geolog Christian Keferstein ob poročanju o topolškem vrelecju zapisal: »Iz starega okvirja, ki je obdajal vrelec, se sme sklepati, da so ga uporabljali že v rimskih časih.«⁹ Šoštanjski sindik Sajovic piše v odgovorih na Göthove vprašalnice: »Zdi se, da je ta kopel že od Rimljanov ...«, pravnik Serbec piše v Planinskem vestniku: »močni zdravilni vrelec so že rimljani uporabljali, kar se posname iz kakovosti starega oboda, ki je poprej obdajal vrelec«,¹⁰ pa tudi članek v Učiteljskem tovarišu trdi: »zdravilno vodo so uporabljali že Rimljani«.¹¹

Žal Keferstein ne opiše podrobneje starega okvirja, ki da je obdajal vrelec in naj bi pričal o uporabi že v rimskih časih. Po umetnostnem zgodovinarju Jožetu Curku naj bi bila naša zdravilišča večinoma poznana že Rimljanom,¹² vendar arheologi uvrščajo topolški vrelec med tiste, o katerih naj ne bi bilo nobenih dokazov za rabo v antiki.¹³

Rimski kamniti obod toplega vreleca bi znal izgledati kot tisti iz Bad Gleichenberga (Römerbrunnen), ki so ga našli leta 1845 v globini štirih metrov, vključno s 74 rimskimi novci iz 1. do 3. stoletja našega štetja in 12 okamelimi lešniki.¹⁴ V Topolšici vre voda iz kamnitih tal, torej bi bil stari obod zidan na tej trdni osnovi.

1440 Toplica – topli izvir

Prvič naj bi se kraj Topolšica omenil 24. 4. 1440; dejansko se tedaj omenja mlin na Toplici (1 Muhle in der Zawch gelegen

⁹ Keferstein, Deutschland, str. 215–217. »Aus der alten Einfassung, die sie [Thermalquelle] umgab, schließt man, daß schon zu den Zeiten der Römer die Quelle benutzt wurde.«

¹⁰ Serbec, Šaleška pokrajina, str. 103, sklicuje se na nemško brošuro o zdravilišču

¹¹ Učiteljski tovariš, 1. 7. 1925, str. 1: Šoštanj in okolica.

¹² Curk, Slovenještajerski, 217.

¹³ Pahič, Prazgodovinska najdba, str. 172.

¹⁴ »Bad Gleichenberg,« 20. 5. 2022.

und am Töplicz).¹⁵ Gre za listino iz turjaškega grajskega arhiva: *»Krištof Kacenštajnski si s svojo še neporočeno sestro Elizabeto razdeli dediščino po pokojnem očetu Janezu Kacenštajnskem; prepušča ji v listini navedeno posest, med drugim pol gradu Kacenštajn, ki je v fevdu od avstrijskega vojvode.«*¹⁶

V listini se omenjajo tudi gorska pravica na Lomu (28 ember und 1/2 redember), tamkajšnji gozd in hube na Lomu (am Lam an dem Perg 3 Huben, 2 Huben dabei ...), pod njim (1 Hube, welche Martin underm perg inne hat) in v sredini na Lomu (mitten am Lam 6 1/2 Huben). Območje Topolšice je bilo torej del posesti gradu Kacenštajn (in je šele kasneje postalo del šoštanjkega gospostva). Vidimo formulirano ruralno krajino, razdeljeno na kmetije od vznožja do vrha Loma, vidimo vino-
grade, od katerih se oddajajo dajatve, gozd gospostva in mline: v grobem ta slika ni dosti drugačna od tiste, ki jo kaže franciscejski kataster leta 1828. Listina ne omeni kmetije Topličnik: morda je še ni bilo, morda pa jo je Krištof Kacenštajnski ob delitvi dediščine obdržal zase.

Vitez Gadolla pravi: »Kjer se območje imenuje Toplica, je to znamenje, da se tam nahaja ali je nekoč obstajal topel izvir (Topolšica pri Šoštanju, Toplica pri Laškem).«¹⁷ Tudi etimološki slovar pravi: »Občnoimenski pomen sloven[ske besede] toplica je ,izvir tople vode‘.«¹⁸ Torej je primarno ime (toponim, hidronim) Toplica, vezano na topel izvir in je po njem dobil isto ime tudi potok, ki teče iz Toplice in je že 1440. g. n. mlin; bržčas je bil to Sraletov mlin, ki ga omeni urbar 1575 pri določanju meje

¹⁵ Blaznik, *Historična*, str. 427.

¹⁶ Bizjak in Preinfalk, *Turjaška knjiga listin*, str. 298; Komatar, *Das Schlossarchiv*, str. 226, 227.

¹⁷ StLA HS 915, Gadolla , str. 15 levo: Worin? Gegend Topliza heißt / (topel warm, Töplitz Bad, ist ein Zeichen daß sich eine / warme Quelle dort befindet, oder einst existirt hat.) / Topolschitz bei Schönstein, Topliza bei Tüfern - Po Golec, Pozabljeni, str. 48 je zapis najverjetneje nastal po letu 1860.

¹⁸ Snoj, *Etimološki slovar*, str. 431.

trškega pomirja Šoštanja.¹⁹ Šoštanjski sindik Sajovic omeni, da se ime Topličnik pojavlja že v urbarju šoštanjskega gospostva, avstrijski zgodovinar Jožef pl. Zahn pa meni, da bi moglo ime »v vodnjaku« (in dem Brún) v šoštanjskem urbarju morda tudi pomeniti Topolšico.²⁰

1617, 1620, 1621, 1622, 1623 terme sv. Floriana, Toplica pri Šoštanju, šoštanjska Toplica, Toplica med podružničnima cerkvama sv. Jakoba in sv. Florjana

Prvi²¹ znani zapis o dopustovanju v topolški Toplici je v dnevniku oz. koledarju **Tomaža Hrena**, ljubljanskega škofa in deželnega namestnika v notranji Avstriji:²² »30. 5. **1617**. Zvečer smo se odpravili v [dvorec] Vrbovec, tam prenočili, naslednji dan pa pripravili in blagoslovili novo kapelo. Nato smo se umaknili v terme sv. Florianana pri Šoštanju in se tam kopali osem dni za olajšanje kamenčkov in našega trpljenja. / Opomba. Presvetli nadvojvoda Ferdinand nam je po gospodu Janezu Ulriku baronu Eggenbergu, predsedniku dvorne komore in deželnemu glavarju Kranjske, poslal dovoljenje, da smemo iti v toplice. / 8. 6. 1617: Po zajtrku smo se odpravili iz term proti Slovenj Gradcu, ohro-

¹⁹ Steiermärkisches Landesarchiv, Landschaftliches Archiv, Laa–A–Antiquum–II–K–75–B–157, Stokurbar Schönstein und Katzenstein, 1575, fol. 138; Poles, S praporom, str. 649.

²⁰ Zahn, Ortsnamenbuch, str. 71. Po dokumentih iz StLA iz 9. stol. – 1499.

²¹ Nepreverjeni zapis v nepodpisanem članku Das bad Topolschitz mit seiner Umgebung und seinen Excursionspunkten, Grazer Volksblatt, 16. 7. 1893, pravi sicer: »Hier weilte Thomas Chrön 1607 (!), nachdem er die Kirche am Ursulaberg consecrirte; ...«. 18. avgusta 1602 je Hren posvetil cerkev (Benedik, Iz protokolov 1599–1605, str. 15, 18), 2. avgusta 1609 pa 4 oltarje (Benedik, Iz protokolov 1606–1611, str. 19). Za leto 1607 ni znano, da bi bil Hren na Uršlji gori.

²² Dimitz, Historische Notizen, str. 28; delno povzema Orožen, Dekanat Schallthal, 411, 412 in za njim drugi. Navaja tudi: Illustrierte Sport Zeitung, 9. 6. 1901, str. 10: Aus Bädern und Curorte, Geschichtliches aus Bad Topolschitz. SI AS rokopisi I/88 r - A. Shifrer, prepisi dnevnikov škofa Hrena.

*mljeni zaradi driske, ki je trajala vse do Gradca.*²³

Torej ni šlo samo za kratek priložnostni postanek v toplih, ampak za dalj časa načrtovan po-velikonočni osemdnevni dopust, tudi od številnih težkih obveznosti vladarjevega namestnika v notranji Avstriji, formalno najvišjega predstavnika deželnega kneza v tem delu habsburških dežel²⁴ (kar je bil Hren 1614–1621); dopust v termah je Hrenu odobril sam notranjeavstrijski vladar, nadvojvoda Ferdinand II., vladarjevo dovoljenje pa je škofu prenesel baron Eggenberg, eden najbogatejših in politično najvplivnejših ljudi tistega časa.²⁵

Trije vplivni ljudje v Notranji Avstriji, povezani z dopustovanjem škofa Hrena leta 1617 v Topolšici (splet), ter Hrenov zapis o tem v koledarju [SI AS rokopisi, 120r].

²³ SI AS rokopisi, 120 r, dnevnik škofa Hrena za leto 1617, str. 18v, 19: 30. Profecti sumus ad Vesperam in Altenburg: ibique pernoctavimus et Sacellum Novum die insequenti paravimus et benediximus. Postea ad Thermas Sancti Floriani propi Schönstajn concessimus: ibique ad Octiduum balneavimus pro levamine Calculi et nostrarum passionum. / NB. Serenissimus Archidux Ferdinandus per Dominum Joannem Vldaricum ab Eggenberg Baronem, Aulae Praefecium, Intimum Consiliarium et Capitaneum Carniolae licentiam nobis contulit ad Thermas profiscendi. / 8. Juny ex Thermis Slavigretium a Prandio Sumus profecti, satis debiles ex profluio Ventris quod usque Graetium perduravit. Transkripcija Dimitz, Historische Notizen, str. 28, 29 Dopolnjeno po SI AS rokopisi I/88 r - A. Shifrer, prepisi dnevnikov škofa Hrena, str. 196. Prvo polovico povzema Orožen, Dekanat Schallthal, str. 411, 412 in po njem mlajši pisci. Navaja tudi: Illustrierte Sport Zeitung, 9. 6. 1901, str. 10: Aus Bädern und Curorte, Geschichtliches aus Bad Topolschitz. - Isti dnevnik str. 21v: 8. discessimus ex thermis venientes Slavigraetium. Shifrer, str. 197. Radics, Der Bischof, sicer piše, da naj bi šlo za dodatno, že drugo kopalno kuro v tem letu.

²⁴ Brunner, Bischof, str. 23. Rajšp, Tomaž Hren, str. 89. »Funkcija namestnika (Statthalter), predstojnika notranjeavstrijske vlade, ki je, kar zadeva politični vpliv, jasno zaostajala za tajnim dvornim svetom (Geheimer Rat), ozkim krogom mož okrog deželnega kneza in še za drugimi visokimi dvornimi uradniki.« Lukan, Gradivo, str. 8. V Notranji Avstriji je bilo 5 škofijskih sedežev. Hozjan, Tomaž Hren, str. 103.

²⁵ »Hans Ulrich von Eggenberg,« 31. 5. 2022.

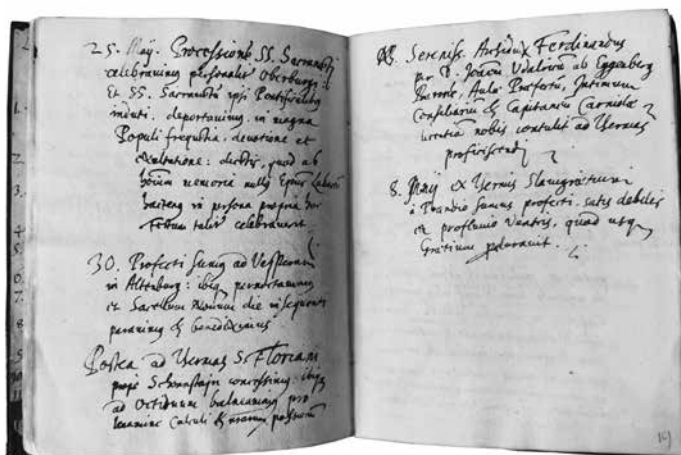
Ferdinand II.
Habsburški

Janez Ulrich
baron Eggenberg

Tomaž Hren

ad Thermas S. Floriani prope Schönstajn
ad thermas S. Floriani prope Schönstajn

Topolške »terme« je škof najbrž izbral, ker so bile blizu dvorcu Vrbovec v Nazarju, ki ga je škof kupil leta 1615, ga obnovil in dozidal, kasneje pa je na bližnjem hribu postavil tudi loretsko kapelo in dosegel dovoljenje nadvojvode za izgradnjo

mostu čez Savinjo ob Vrbovcu.²⁶ Hkrati je bila Topolšica tudi na trasi proti Gradcu, kamor se je Hren vračal, saj je imel tam sedež kot deželni namestnik. Škof že sicer nikoli ni bil trdnega zdravlja, imel naj bi telesce (*corpusculum*) majhne, slabotne postave; resneje naj bi začel bolehati leta 1613 (putika in ponavljajoči se napadi vročice) – to leto se je kopal na Dobrni²⁷, jeseni 1617 pa naj bi zaradi preobilnih delovnih obveznosti zbolel na smrt in je neuradno do papeža že prišla vest, da je umrl.²⁸

Hrena naj bi mučil protin;²⁹ dr. Jože Hudales domneva, da je imel škof težave z ledvičnimi kamni,³⁰ in pripominja, da ni jasno, od kod Cirilu Šlebingerju podatek, da se je škofu zdela Topolšica preveč zanemarjena.³¹ S poimenovanjem »toplice sv. Florijana pri Šoštanju« je mišljeno »toplice pri cerkvi sv. Florijana blizu Šoštanja«: šentflorjansko cerkev je škof Hren poznal, saj jo je pet let prej, 12. 6. 1612, ponovno posvetil po onečaščenju.³² Ima pa sv. Florijan tudi vedno »vodo pri roki«, da z njo gasi ogenj – morda poleg resničnega ognja tudi žgoči ogenj telesne bolečine.

Škofovo dopustovanje v Topolšici je bilo delovne narave: že 1. junija je »v Toplici (Töpplitz) pri Šoštanju« pisal pismo »sosedu«, kot jo imenuje, tedanji lastnici gradu Forhtenek nad Ravnami nedaleč stran, in ji napovedal vizitacijo stare grajske kapele, kjer da že dolgo ni bilo katoliške božje službe.³³ Škofu

²⁶ Brunner, *Bischof*, str. 40–45. Most je bil na cesti s Kranjske proti Šoštanju, Slovenj Gradcu in Gradcu, kjer ob visokih jesenskih in pomladnih vodah ter po nevihtah dolgo ni bilo moč prečkati Savinje, mostu pa ni bilo v razdalji 5 milj.

²⁷ Radics, *Der Bischof*, str. 3. SI AS 1073, Zbirka rokopisov, 117 r (1613), str. 18 v.: 25. fuimus in Thermis prope Neuchauß. Dimitz, *Historische Notizen*, str. 89.

²⁸ Turk, Tomaž Hren. Lavrič, Vloga, str. 123. Benedik, *Protokoli*, str. 176.

²⁹ Petrič, *Življenjska pot*, str. 80.

³⁰ Hudales, *Bolnišnica*, str. 22.

³¹ Šlebinger, *Toplice*, str. 50.

³² Benedik, *Iz protokolov ... 1612–1613*, str. 8.

³³ ŠAL f41a/6 pismo škofa Hrena lastnici gradu Forhtenek, Töpplitz bey Schönstein, 1. 6. 1617. Orožen, *Dekanat Schallthal*, str. 455. Lavrič, Vloga, str. 407.

je topolška Toplica morala toliko ugajati in pomagati, da jo je potem še večkrat obiskal:³⁴

23. 5. 1620 mu je pisal v Topolšico gornjegrajski župnik Gregorij Rožman: »Naj mu sv. Trojica z zdravilno vodo podeli telesno zdravje«. ³⁵ Na notranjosti zadnje platnice Hrenovega koledarja za leto 1620 so škofove notice o zdravilnih zeliščih in kopanju, kar naj bi pomagalo pri težavah na ledvenem območju.³⁶

14. 7. 1621 je škof v Toplici pri Šoštanju prejel bratovo pismo v zvezi z urejanjem oltarja v ljubljanski stolnici,³⁷ »v Toplici med podružničnima cerkvama sv. Jakoba in sv. Florjana« (in der Toppliz zwischen S. Jacobi und S. Floriani Filial Kirchen) pa je sklenil tudi pogodbo s tržani Šoštanja o mitinici v Lokovici in poravnal spor.³⁸

6. 6. 1622, po sijajni proslavi ob kanonizaciji ssv. Izidorja, Ignacija Loyole, Frančiška Ksaverja, Terezije in Filipa Nerija dan poprej, je škof zapisal: »šli smo v kopališče, kjer smo ostali 3 tedne čisto zdravi. Hvala našemu gospodu Jezusu Kristusu, devici Mariji in vsem svetnikom. Amen.« Dva dni kasneje piše, da biva v termah in se kopa. Ostal je do 1. julija.³⁹ Čeprav v dnevniku ni točno napisano, katere terme so to bile, vemo, da je šlo za topolške terme, ker je škalski župnik Martin Ebenperger v pismu slovenjgraškemu župniku Andreju Tavčerju 3. 6. 1622

³⁴ Hudales, Bolnišnica Topolšica, str. 22 navaja še škofovo pismo 23. 5. 1620; brez reference.

³⁵ »ut Ss. Trinitatis per valetudinem aquae corporis sanitatem ei tribuat«; Grazer Volksblatt, 16. 7. 1893, Beilage, str. 1–3: Das Bad Topolschitz mit seiner Umgebung und seinen Excursionspunkten.

³⁶ SI AS 1073, Zbirka rokopisov, 122 r (1620).

³⁷ ŠAL f 17/39 c 13, pismo škofovega brata Andreja škofu v Gornji Grad, 11. 7. 1621, prejeto 14. 7. 1621 v Thermis S. Floriani. Lavrič, Vloga, str. 141, op. 1137.

³⁸ NŠAL, GG-A, f. 81/13, 1621 VII/5. Baraga, Arhivska, str. 56.

³⁹ 6. Juny [1622]. ad thermas processimus ubi 3 hebdomadas fuimus satis salubriter commorati. Laus D. N. Jesu Christo et Deiparae Virg. Mariae Omnique Sanctis. Amen. SI AS 1073, Zbirka rokopisov, 123 r (1622), str. 25v. 8. Juny [1622] ante Coenam ad Thermas ubi etiam mansimus & balneavimus. et mansimus ad I. usque July / Satis foeliciter - (ibid. str. 29). Dimitz, Historische Notizen, str. 103

omenil, da pride škof v torek ali sredo v »šoštanjsko Toplico« (schönsteinerische Toplitz).⁴⁰ 19. 8. 1623 je datirana pogodba, ki jo je škof Hren poslal iz Toplice pri Šoštanju: šoštanjski tržan Jakob Pregl je kupil njivo, pripadajočo župnijski cerkvi sv. Mihaela.⁴¹ 13. 6. 1627 je bil škof v Vrbovcu in še isti dan v Toplici (kateri?), kjer je ostal 11 dni, do 24., ko se je spet vrnil v Vrbovec. Naštel je, kdo vse ga je spremljal v terme.⁴² Radics omenja še škofovo bivanje v dobrnskih (ali res?) termah v letih 1626, 1628 in 1629,⁴³ Petrič pa še »drugod«.⁴⁴

1658–1745

V urbarju gospostva Šoštanj 1658 so vpisani podložniki: Gašper Topličer (Casper Töplitzer, v uradu Lom),⁴⁵ Jakob Topličnik (Toplitschnig),⁴⁶ Jakob Topličer⁴⁷ in Jurij Topličer (Jury Töplitzer, gorskopravni, na Lomu).⁴⁸ V urbarju gospostva Šoštanj 1745 je vpisan podložnik Simon Topličnik (Toplitschnegg,

⁴⁰ NŠAL, GG-A, f. 80/10, 1622 VI/3. Baraga, Arhivska, str. 58. Radics, Der Bischof, sicer piše, da so bile to toplice v Dobrni.

⁴¹ Orožen, Dekanat Schallthal, str. 412.

⁴² 13. Juny [1627]. Sein wir auff Altenburg in die Töpplitz verruckht. / Vnd / 14. Volgendes Tags in die Töpplitz / In der Töpplitz Verblieben biß auf den / 24. Sancti Joannis Baptistae auf Altenburg Widerrumb angelangt, Vnd das Sonnabenfeuer anzündigen Solenniter lassen anzünden. Quia thermæ plurimium profunerunt. 11 diebus / 13. Juny [1627] Elias Andrianus Anbaldus n[oste]r / una cum Francisco Elia, & Thoma Suils filys / & Andrea Weyß Labacen[si]. ac Philippo Buzhar / Comitibus, nobiscum ad Thermas profectus: ... SI AS 1073, Zbirka rokopisov, 126 r (1627), str. 29. Osnova transkripcij po Shifrerju in Dimitz, Historische Notizen, str. 108.

⁴³ Radics, Der Bischof, str. 4. Radics piše, da je podatke povzel po Hrenovih dnevnikih, vendar so v SI AS samo dnevniki do leta 1627, pri čemer nekaj letnikov manjka, tri pa hranijo v NŠAL.

⁴⁴ Petrič, Življenjska pot, str. 80.

⁴⁵ SI_ZAC/1120 Zbirka fotokopij iz Štajerskega deželnega arhiva Gradec: Urbar gospostva Šoštanj 3, 134, str. 40, 209.

⁴⁶ Ibid, str. 136.

⁴⁷ Ibid, str. 186.

⁴⁸ Ibid, str. 259.

urad Lom, št. 78),⁴⁹ med vinogradniki, sogorniki (Bergholden) na Lomu pa Jurij Topličer (Jury Töplizer, št. 105) in Simon Topličer (št. 140).⁵⁰

1784

Slavni geolog Balthasar Hacquet, ki je pohod preko Šaleške doline opisal leta 1784 v tretjem dela knjige »*Oryctographia Carniolica ali Fizikalno zemljepisje Kranjske, Istre in deloma sosednjih dežel*«, se zgraža nad toplicami v Dobrni,⁵¹ vrelca v Topolšici pa sploh ne omeni.⁵² Potrebno bo pregledati še urbarje šoštanjskega gospostva, hranjene v Gradcu, glede Topličnikov v Topolšici: kdaj se pojavijo in kako so bili obremenjeni z dajatvami. V povzetkih urbarjev iz 1480 in 1575, ki jih je objavil Ignac Orožen, Topličnika ni.⁵³

1789–1790

V Habsburških deželah so izvedli davčni popis, imenovan jožefinski kataster. V katastrski občini Topolšica se Tomaž Topličnik (Toplitschneg) pojavi na treh hišnih številkah, 20, 21 in 54. Pod hišno številko 20 v prvi ledini, imenovani Za Toplico, so navedene parcele:⁵⁴ 252 njegova kajža, neizmerjeno; 253, 254 pašnik na Riglu (?); 255 njiva; 256 travnik. Pod hišno številko 21 je bila posest v tretji ledini, imenovani v Grešovju: njive (parc. št. 499, 983, 984, 988, 990, 992), pašniki (982, 982, 983, 991, 994, 995), travnik (985), gozd (993), parcela 986 je bil »*potok Toplica (Töpliz bach), ki se vije med njivami in gre ob prvi ledini proti območju Šoštanj*,« 989 hiša z dvoriščem,

⁴⁹ SI_ZAC/1120 Zbirka fotokopij iz Štajerskega deželnega arhiva Gradec: Urbar in štiftni register gospostva Šoštanj 4, 135, str. 12.

⁵⁰ Ibid, str. 34.

⁵¹ Brezigar, Geološka, 234 ss.

⁵² Prim. Leskovar, Z B. Hacquetom, str. 312: Topolšica se ne omenja; Poles, Opisi, str. 7; Hacquet, Oryctographia, str. 113.

⁵³ Orožen, Dekanat Schallthal, str. 419–434.

⁵⁴ SI AS, Jožefinski kataster Topolšica, str. 136.

neizmerjeno, 996 mlevni mlin z enim pogonom, samo za lastno uporabo.⁵⁵ Potemtakem se Topličnik (vsaj uradno) tedaj ni poklicno ukvarjal z mletjem za druge, za plačilo. Tretjič je naveden Tomaž Topličnik s hišno številko 54; z njivo pri Dobrovniku (889, Dobrovnik je bil kajžar, ki ima v franciscejskem katastru h. št. 39, to je na Lomu), s pašnikom (890) in gozdom (891).⁵⁶

1808

Med letoma 1805 in 1808 sta Jakob Topličnik (1767–1834) in žena Uršula, rojena Widergank (oz. Widerbang, bržčas z bližnje kmetije Biderpark, *1770) stanovala na naslovu Topolšica 21 oziroma 20.⁵⁷

Iz matičnih knjig župnije sv. Mihaela pri Šoštanju⁵⁸ se vidi, da je bila družina Jakoba Topličnika velika, rodilo se je 10

⁵⁵ SI AS, Jožefinski kataster Topolšica, str. 250, 426–430. 996/407 Mahlmül mit 1 Lauer ist blos zur eygene gebrauch.

⁵⁶ SI AS, Jožefinski kataster Topolšica, str. 394. V izvlečku za območje Topolšica je Tomaž Topličnik naveden samo enkrat, pri hišni številki 21, hišnih števil 20 in 54 pa sploh ni. Subreparations Außzug der Gemeinde Topolschitz, str. 11

⁵⁷ Prim. Krstna knjiga župnije sv. Mihaela pri Šoštanju, str. 88: 25. 10. 1805 je Martin Topličnik rojen na naslovu Topolšica 21, str. 103: 18. 1. 1808 pa je Agnes Topličnik rojena na naslovu Topolšica 20.

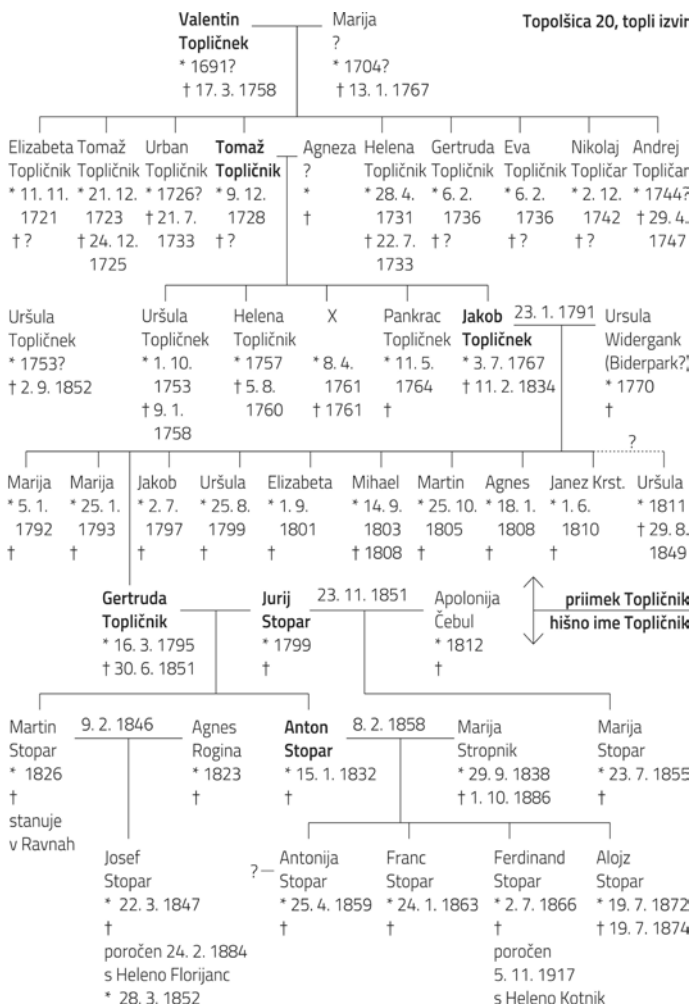
⁵⁸ Matricula online, ŠAM, 258 Šoštanj. Z * so označeni Topličniki in Stoparji, navedeni kot botri ali poročne priče. **Krstne knjige: Topličniki: 1648–1667:** str. 67, 195, 239. 1667–1672: str. 17, 67. **1688–1719:** str. 1*, 11*, 12*, 41*, 44*, 48, 49*, 52*, 54, 66*, 90*, 105*, 114*, 147*, 163*, 199*, 200*, 202, 240*, 271*, 272*, 311*, 330, 332*, 357*, 375*, 377*, 379*, 402*, 423, 435*. **1719–1742:** str. 32, 51*, 57*, 67, 70, 102, 108*, 112*, 129*, 130*, 148, 179*, 193, 260*, 269, 294*, 334*, 338*, 364*, 372. **1742–1757:** str. 82*, 167, 183*, 228*. **1758–1770:** str. 7, 60, 103, 114, 147, 155, 196. 1771–1793: str. 62, 229, 243. **1794–1810:** str. 9, 24, 48, 62, 74, 88, 103, 122. **1838–1853:** / Stoparji: 1853–1867: str. 34, 90, 150, 216. **1868–1885:** str. 74. **1885–1897:** / **1897–1911:** / **1912–1921:** / **Mrliške knjige: Topličniki: 1693–1757:** str. 11, 23, 85, 102, 117, 158, 182, 190, 251, 254, 289, 317, 367. **1758–1770:** str. 1, 8, 27, 58, 77, 89. **1825–1878:** str. 57, 158, 191, 200. **1878–1905:** str. 117. Poročne knjige: **1651–1665:** str. 2. **1653–1702:** str. 29, 68, 71, 93, 110, 115, 119, 126, 140, 147. **1771–1824:** str. 16, 20, 64. **1825–1855:** str. 86, 173. **1856–1886:** str. 10. **1884–1900:** str. 64.

ali 11 otrok: dve Mariji, Gertuda, Jakob, Uršula, Elizabeta, Mihael, Martin, Agnes, Janez Krstnik, morda še ena Uršula. Pred Jakobom sta bila gospodarja njegov oče Tomaž (*1728), poročen z Agnezo, in ded Valentin, (1691?–1758) poročen z Marijo; slednja sta imela 9 otrok. Potem se družinsko drevo prekine, ker nekaj matičnih knjig manjka: najgloblje v zgodovino Topličnikov seže vpis v prvo poročno knjigo: 8. 5. 1651 se je Klemen, sin Mihaela Topličnika, poročil z Elizabeto, hčerjo Mateja Breznika. Ker je bil Klemen ob poroki leta 1651 star vsaj nekaj nad 20 let, bi bil njegov oče Mihael rojen najkasneje v prvem desetletju 17. stoletja in bi utegnil videti škofa Hrena, kako se kopa v njihovi Toplici. Veliko Topličnikovih otrok je pomrlo v zgodnjih letih; če so umrli le en dan narazen, kot Valentinova otroka Urban in Helena, je šlo najbrž za hudo nalezljivo bolezen. Gospodarji Topličnikove kmetije in njihove žene so bili pogosto naprošeni za botre: Jurij vsaj osemkrat, Valentin šestkrat, Marija trinajstkrat, pri čemer je bilo Marij Topličnic veliko in verjetno ni mišljena ista oseba.

V knjigah je priimek Topličnik zapisan kot Topličnik (Topliznik, Toplizhnik, Toplitschnigg), Topličer (Toplizer, Toplizher, Toplitscher), Topličnek (Topliznek, Topliznegk, Toplizhnek, Toplitzhnek, Toplitschnegh) in Topličar (Toplizar); še bolj pestro so pisali ženske oblike: Topličnica (Toplizhinza, Toplizinza), Topličenca (Toplizenza, Toplizensa), Topličličarca (Toplizlizarza), Topličnikinja (Thoplitschnikin), Topličerca (Toplizherza). Lepo vidimo trenutek, ko se je pri hiši zamenjal priimek gospodarja: Gertuda Topličnik (1795–1851), hči Jakoba Topličnika, se je poročila z Jurijem Stoparjem. Topličnik je po tem postalo hišno ime.

1821 Mlinarski mojster Jurij Stopar

V izvlečkih iz protokolov oz. specifikaciji pristojbin mlinarskega ceha v Slovenj Gradcu je »*mlinarski mojster Jurij Stopar, stanujoč na območju Topolšica v šoštanjskem okraju,*« na-

Družinsko deblo Topličnikov po matičnih knjigah in zapisnikih duš.

veden štirikrat: v letih 1821,⁵⁹ 1831, 1832 in 1838.⁶⁰ V tridesetih letih 19. stoletja so bili iz Topolšice v mlinarski ceh včlanjeni še Valant in Blaž Jereb ter Ignac in Anton Ozepek, ki so tudi imeli mline na Toplici. Vseh članov slovenjgraškega mlinarskega ceha je bilo 112 (1832) oz. 111 (1838) in so spadali v okraje Rotenturn, Ležen, Pukštajn, Vitanje, Lemberg, Velenje, Šoštanj, Novi Klošter in Žovnek.

Mlini in mlinarji v Topolšici				
mlin	mlin v Podhrastniku / Sraletov mlin	Kenigov / Kotnikov mlin	Ocepkov / Oreščev mlin	Topličnikov mlin
podatki o mlinarskih mojstrih iz protokolov mlinarskega ceha v Slovenj Gradcu				
1831		86. Walant Jerep v[u]lgo Känigemülle	87. Ignaz Ozepeck	89. Georg Stoppar
1832		84. Walant Jerep	85. Ignaz Ozepeck	87. Georg Stoppar
1838		84. Blasius Jerepp	85. Anton Ozepeck	87. Georg Stoppar
podatki o objektih in lastnikih iz franciscejskega katastra 1826				
stavbna parc. št.	3	31	83	153
hišna št.	72	72	21	20
namen stavbe	mlin in gospodarska stavba	gospodarska stavba	bivalna stavba	bivalna stavba
lastnik	Jerepp Walentin v[ulgo]. Jerepp	Jerepp Blasius v[ulgo]. Jerepp	Ozepek Ignaz v[ulgo] Ozepek	Stapper Georg v[ulgo] Topplitschnig

⁵⁹ Spezifikazion Uieber eingegangenem Jeuengd? Gelden bey der Prifiligirtem Mühlenzunft zu Windischgratz. Von 1.ten Jäner 821. biß letzt dem Xber 821. SI_PAM/0626/004/002/00004.

⁶⁰ Auszug Aus dem Prothokoll der Müllerzunft zu Wgraz, über die bis letzten Dezember 1831 vorgeschriebenen, zum Theil bezahlten zum Theil rückständigen, und zum Theil auch illiquiden Zunftgebühren. SI_PAM/0626, 1831, 1832, 1838.

Mlini na Toplici v prvi polovici 19. stoletja in pečat privilegiranega mlinarskega ceha v Slovenj Gradcu, delna rekonstrukcija R. Poles.⁶¹ Lèva držita mlinsko kolo, nad njim sta »mlinsko železo« (Mühleisen, element, ki prenaša vrtenje s pogonske osi na zgornji mlinski kamen) in plemiška krona.

Posebnost mlinov na Toplici je bila, da so lahko mleli tudi pozimi, saj Toplica ni zamrznila – Kotnikov mlin je imel tedaj menda največ dela.⁶² Izkoriščena je bila torej predvsem gospodarska, utilitarna funkcija toplega vrelca oziroma toplega potoka, ne toliko njegov zdravstvenoturistični potencial.

1823

Leta 1823 je Carl Schmutz v Historično topografskem leksikonu Štajerske zapisal, da potok Toplica (Töplitzbach) v

⁶¹ Odtis pečata v rdeči vosek: SI_PAM/0626 25/59 (1834), odtis preko papirja: SI_PAM/0626 25/76 (1829/30).

⁶² Hazler et al., Mlinska cesta, str.16.

Topolšici žene 4 merčne mline s stopami, 1 žago in en hišni mlin.⁶³

1825

Leta 1825 je bil izdelan franciscejski kataster, po katerem je imel območje toplega vrelca v lasti kmet Jurij Stopar, po domače Topličnik (Stroppar Georg, Topplitschnig), Topolšica, hišna številka 20: imel je dve majhni leseni bivalni stavbi (št. 153 in 157) ter zidane in lesene gospodarske stavbe (št. 154–156).⁶⁴ Mapa⁶⁵ prikazuje manjšo vodno površino, od katere se južno cepi nekaj rokavov potoka, levo priteka hladni izvir, iz stavbe št. 154 pa očitno topli krak – to rumeno pobarvano, torej leseno gospodarsko poslopje bo kopališka stavba. Širše območje okoli vrelca je poimenovano Toplica (Töplitz). Dosti južneje je z drugačno, manjšo pisavo kot Toplica (Toeplitz), poimenovan tudi potok, ki teče skozi Topolšico. Torej moramo ločiti dve različni Toplici: območje okoli vrelca in potok. Stopar – Topličnik je bil lastnik stavb v Toplici, Topolšica št. 20:⁶⁶

št.	opis	kvadratnih sežnjev	kvadratnih metrov
153	stanovanjska stavba	15	53,9
154	gospodarska stavba	15	53,9
155	-II-	20	71,9
156	-II-	300	1079
157	stanovanjska stavba	45	161,8

To pomeni skupaj 215,7 m² stanovanjskih stavb in 5,5-krat več, 1204,8 m², gospodarskih stavb.

Stopar – Topličnik naj bi po seznamu lastnikov zemljišč imel v lasti zemljiške parcele št. 327 in 328, 341–343, 355–357, 818, 1326–1356. Večina parcel je tvorila celek – zaključeno ob-

⁶³ Schmutz, Lexicon 4, str. 198.

⁶⁴ SI AS, k. o. Topolšica, SI AS 177/C/F/C481/s/PT, Seznam stavbnih parcel, str. 9. Abecedni seznam lastnikov zemljišč navaja drugačno domače ime: Golančnik (Golanznik). AS 177/C/F/C481/s/PUA.

⁶⁵ SI AS 177/C/F/C481/g/A05, 5. 4. 2022.

⁶⁶ SI AS 177/C/F/C481/s/PT: Franciscejski kataster, k. o. Topolšica, Seznam stavbnih parcel, str. 9.

močje okoli kmetije, ki je obsegal gozd, travnike in njive, pašnike, pašnike s sadnim drevjem, sadni vrt ter celo vinograd (nad sedanjem dovozom k stavbi Planika). Posest je obsegala 56 oralov in 835 kvadratnih sežnjev, to je slabih 32,5 ha,⁶⁷ torej je bržkone šlo v osnovi za eno hubo, celo kmetijo.⁶⁸

Deleži površin na kmetiji Topličnik, 1826.

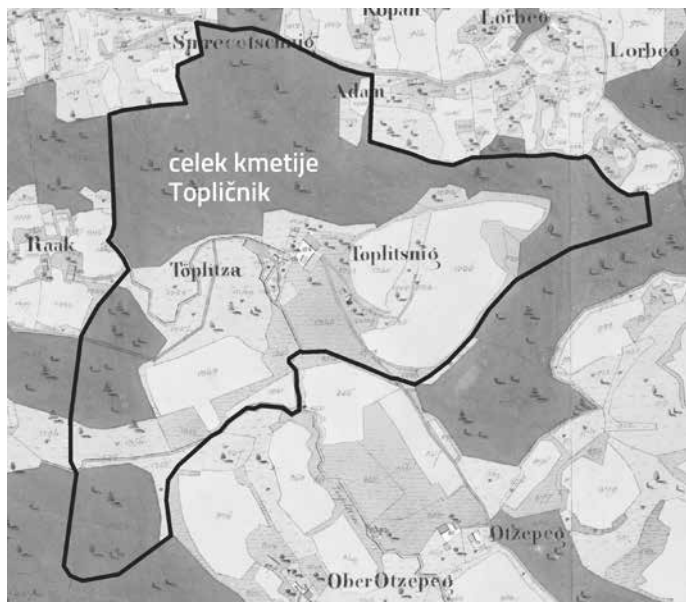
Trdnega kmeta Jurija Stoparja, ki se mu je Topličnik reklo po domače, ne smemo zamenjati s sočasnim kajžarjem Jakobom, ki se je *pisal* Topličnik⁶⁹ (Topplitschnig) in je stanoval na

⁶⁷ SI AS, k.o. Topolšičica, SI AS 177/C/F/C481/s/PUA, Abecedni seznam lastnikov zemljišč, str. pdf 21; SI AS 177/C/F/C481/s/PS, Seznam zemljiških parcel, str. pdf 18, 19, 68, 69; Seznam stavbnih parcel, str. 6. Po seznamu parcel so bile parcele 327 in 328, 341-343, 355-357 v resnici v lasti Jurija Mortla - Klančnika (Mörtl Georg / Glanznek), ki je bival na istem naslovu kot Topličnik (Topolšica 20). 56 oralov x 57,55 ara/oral x 100 m²/ar = 322.280 m²; 835 kvadratnih sežnjev x 3,595 m²/kvadratni seženj = 3.001,67 m², skupaj 325.281,67 m²; ha = 10.000 m², torej dobrih 32,5 ha.

⁶⁸ »Huba,« 9. 4. 2022.

⁶⁹ Hudales, Bolnišnica, str. 26.

naslovu Topolšica 46⁷⁰ na pobočju Loma.

Celek kmetije Topličnik po franciscejskem katastru, 1826.

Toplica je bila prostorsko izhodišče Topolšice, njena »os sveta« (axis mundi): lega v prostoru je bila opisana glede na izvir: Nad Toplico, Za Toplico, Pod Toplico.

⁷⁰ SI AS, k. o. Topolščica, Seznam stavbnih parcel, str. 8, parc. št. 138, 139. Danes naslov Topolšica 165.

Ledinska imena v franciscejskem katastru (1825) kažejo, da je bil izhodišče Topolšice topli vrelec – Toplica.

1829 Kačje kopališče

Geolog **Christian Keferstein** je leta 1829 v geognostično-geološki predstavitvi Nemčije opisal Topolšico, kot jo je videl na svojem potovanju skozi Alpe poleti 1828:

*»Dalje severno, eno uro od Šoštanja, je v dolini, ki jo zožajo strme apnenčaste stene, **Kačje kopališče Topolšica** (Schlangenbad Tobolschütz), ki je dobilo ime po številnih kačah, ki se rade zadržujejo v potoku, ki ga ogreje topli vrelec. /.../ Tukajšnji termalni izvir, v katerem izhajajo zelo mnogi mehurčki plina brez vonja, kaže na vrelcu temperaturo skoraj 25 °[1 °Reamurja = 1,25 °C; torej 31,25 °C] in daje v velikem obilju skoraj čisto, kristalno svetlo, modrikasto zeleno vodo. Iz starega okvirja, ki je obdajal vrelec, se sme sklepati, da so ga uporabljali že v rimskih časih.*

[Vskok: zapis v Ilustriranem športnem časopisu povzame Kefersteina, nato pa pravi: »Kamni oboda so razpadli in le ribnik, ki je bil vedno brez snega (stets schneefreier Tümpel), je

kazal na lego izvira.«^{71]}

Sedaj je obod narejen na novo in je urejen precej velik bazen za javno kopanje, vendar pa niso bila tla nikdar pokrita s plohi. Mrzli izviri niso ustrezno odvedeni in kopališče ima le okoli 15–20 stopinj, kar človeškemu telesu zelo dobro dene. Ostale ureditve so tukaj zelo siromašne – prenosna kuhinja, urejena na mizi na prostem. V bližnji okolici manjkajo stanovanja, zato le redki kopalni gostje uporabljajo ta izvir, ki ga v vsakem pogledu lahko enačimo s tistim, ki napaja zelo obiskane toplice v Dobrni, in obžalovati je treba, da je tako lep termalni izvir tako slabo uporabljen. /.../ Tukajšnji izvir izhaja neposredno iz alpskega apnenca, vendar pa tukaj, kot v Dobrni, leži fliš tako v bližini, da morda izvira iz njega ali iz stika obeh kamnin.«⁷²

O bazenu ne izvemo dosti: ker je že na franciscejskem katastru (1825) označen kot stavba, je šlo vsaj za nadstrešnico (lopo).

1832–1837

Na specialni karte Štajerske je bil leta 1832 ob Topolšici narisana tudi potok Toplica.⁷³ Leta 1837 je Topolšico obiskal **Matthias grof Wickenburg - Capello**, deželni guverner Štajerske. Ima posebne zasluge za nastanek term v Bad Gleichenbergu, ki jih je pričel graditi 1834, kjer je v svoji vili preživel poletja in je bil po njem poimenovan »Konstantinov izvir« (Konstantinquelle). Njegova hči je bila grofica Bianca, po kateri se imenuje vila v Velenju. Najbrž bi ta visoki obisk lahko v temeljih spremenil usodo Topolšice, če bi se grof odločil, da bi bila vredna večje pozornosti.

⁷¹ Illustrierte Sport Zeitung, 9. 6. 1901, str. 10: Aus Bädern und Curorte, Geschichtliches aus Bad Topolschitz.

⁷² Keferstein, Teutschland, str. 215–217. Prim. pripombo Šlebinger, Toplice, str. 50.

⁷³ Gal Gallenstein in Schmutz, Neueste Special Karte.

1838–1842

Zgodovinar **Ignaz Orožen** je leta 1838 v Topolšici našel odprt plavalni bazen s slamnato streho na lesenih nosilcih. Lastnik vrelca in okoliških posesti je bil na splošno imenovan Topličnik.⁷⁴

Čeprav Orožen opiše stanje, ki bi moglo trajati že več let, je Jože Curk zapisal, da je bila Topolšica »v graditvi« od 1838: da so jo tedaj usposobili za javno uporabo.⁷⁵ Javno uporabo omenja že Keferstein 1829. Na splošni karti Štajerske iz leta 1842 je kopališče poimenovano Topličnik in opremljeno s topografskim znakom za zdravilna kopališča.⁷⁶

1845

Okoli leta 1845 so nastali odgovori na vprašalnice dr. Georga Götha, ko je zbiral gradivo za statistično topografski opis dežele Štajerske; gradivo je za naš konec ostalo neobjavljeno. Kopije hrani Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU (GT 429.1 1–5). Avtor zapisov za Topolšico se ni podpisal, se pa iz odgovorov vidi, da je poznal tako odgovore za krajevno skupnost Ravne kot za Družmirje, pa tudi urbar gospostva Šoštanj; po značilni pisavi vidimo, da je pisal tudi odgovore za magistrat trga Šoštanj, kjer se je podpisal (GT 413.6 6): Matevž Sajovic (Matheus Sajowitz), sindik, torej vodja občinskega urada. Pravi mdr.:

»Ta krajevna skupnost (Topolšica) se deli na 3 dele: območje hriba Lom, spodnja Topolšica in zavodenjska Topolšica. Območje Lom je strm hrib, kjer leži v ozadju velik gozd šoštanjskega gospostva, [imenovan] Strmina. Na hribu so gorska polja. Živijo največ od dnevnega dela in so bili nekaj premožni, vendar pa so v vrsti let ta hrib Lom nalivi tako sprali, da so izgubljeni vsi vinogradi in le tistih nekaj trt, ki se še vedno vzpenja

⁷⁴ Orožen, Dekanat Schallthal, str. 411.

⁷⁵ Curk, Slovenještajerski, str. 217, 258.

⁷⁶ Schönfelder in Stein, General-Karte, list 4.

Izreza s kart Štajerske z oznako Topolšice in potoka Toplica (zgoraj) in zdravilnega kopališča Topličnik (spodaj).

po drevju,⁷⁷ kaže, da so nekoč tu stali lepi vinogradi; trdijo, da je tu šoštanjско gospodstvo dobivalo 20 startinov desetine, zdaj še ne 10 veder (to je 20-krat manj).

⁷⁷ Po informaciji dr. Jožeta Hudalesa v njegovem sadovnjaku na Lomu trta še vedno pleza po drevju. Gojenje trte na drevju je bilo sicer eden od načinov gojenja trte. Makarovič, Kmečko gospodarstvo, str. 79. Prim. tudi ljudsko izročilo po: Poles, »Dobro jutro,« str. 32.

Hribovci živijo tudi poleti od trgovine s sadjem v Črno na Koroškem (Schwarzenbach) in tako plačujejo svoje davke. Posestva so domala samo gole skale /.../, tla so kamnita in na mnogih mestih zelo ilovnata.

Zavodnjska Topolšica je enaka kakor Zavodnje. Imajo lepe kmetije (Huben) in se ukvarjajo s poljedelstvom, redijo živino in ovce. Proti Lomčanom se imajo za premožne.

Spodnja Topolšica je bolj ravna; tu so dobri kmetje, ki dobro obdelujejo polja in stojijo najboljše.

Nasploh je krajevna skupnost Topolšica oddaljena 2 milji od sedeža okraja Šoštanja in 3 in pol milje od poštne postaje Velenje. Pod hribom Lom izvira izvir, imenovan Topličnikova kopel (Toplitschnig = Bad) – mlačen izvir, ki ga pogosto obiskujejo domačini in okolica. Zdi se, da je ta kopel že od Rimljanov, in mnogi bi v njej radi našli čudežno ozdravitev. Škoda je le, da tega kopališča ne poseduje kak premožnej ali štajerska gospoda – da bi lahko vzcvetelo. Kmetijo s kopališčem bi se dalo dobiti za 3000 goldinarjev. Že v starem urbarju šoštanskega gospodstva najdeš vneseno ime Topličnik (po nemško lastnik kopališča – Bad Inhaber Deutsch), voda je torej starodavna.

Jutra in večeri so zelo jasni in topli.

Tudi gospodje se prihajajo kopat, kot odličniki s Koroške. Le lokal je premajhen, da bi se gostje lahko namestili. Območje je romantično divje, osamljeno, mirno, primerno za kopališke goste /.../

K Topličniku je na novo položena dobra cesta iz Šoštanja, kjer se dnevno tja vozijo gostje, tam je tudi gostilna. Njegova ekcelenca, naš gospod deželni guverner grof Wickenburg, je to kopališče obiskal 11. julija 1837.

Gozdova gospodstva Šoštanj, Strmina in Široko, sta najlepša svoje vrste in bi mogla dajati najboljšo borovino za zelenico, če bi bilo potrebno. Trije mlini so na potoku Toplica, kjer se dobijo tudi lepe postrvi.«

Pomenljiv je zapis, da v mlačnem izviru »mnogi želijo najti čudežno ozdravitev«. Topolški vrelec do zdaj ni bil omejen v povezavi s čudežnimi ozdravitvami.

1851

22. 4. 1851 je **Jurij** (Georg) **Stopar** s pogodbo predal kmetijo komaj devetnajstletnemu **sinu Antonu** (Stopper Anton), po domače Topličniku. Jurijeva žena Gertruda je tisto poletje umrla (30. 6. 1851), isto leto jeseni (23. 11. 1851), še ne pol leta po ženini smrti, pa se je Jurij – zdaj že kot 52-letni preužitar (Auszügler) – znova poročil z Apolonijo Čebul, staro 39 let, in imel čez štiri leta z njo otroka. Starša Apolonije, Matevž in Elizabeta (roj. Borovnik), s Plešivca 36, sta bila že mrtva, Apolonija je bila tedaj »gospodarica (Wirthschafterin) v Šoštanju«.

V zemljiško knjigo⁷⁸ so ob predaji kmetije vpisali na parcelah:

- št. 155: mlin
- št. 156/1: stanovanjska hiša s hišno številko 20 (in sadovnjak), 201 m²
- -II- gospodarska stavba, 1854 m²
- -II- svinjski hlev
- -II- žitna kašča (Getreidekaste)
- -II- les(e)na lopa
- -II- poletna lopa (Sommerhütte)
- 157 kozolec
- 158/5 kopalna hiša

1854

V Leksikonu vseh avstrijskih dežel piše, da je 6 in pol ur od Celja, v Topolšici, ki ji domačini pravijo Topaušca (Topauschza), zdravilno kopališče (Gesundheitsbad), imenovano Toplica (Töplitz), in da tukaj teče potok Toplica (Töplitzbach) in žene 4 merčne mline s stopami, žago in hišni mlin.⁷⁹ Zanimivo je poimenovanje »Topauschza«; če je bil naglas na prvem zlogu, Tópausca, bi bili zelo blizu besedi »tópel« ...

⁷⁸ K. o. Topolščica, okrajno sodišče Šoštanj 110 – Topličnik, hrani Zemljiška knjiga Velenje.

⁷⁹ Raffelsperger, Allegemeines, str. 215, 216, 218.

1857

Leta 1857 je kopališče opisal geolog dr. **Friedrich Rolle**, ki je v Šaleški dolini znan predvsem po opisih lignitnega sloja in tukajšnjih fosilov.⁸⁰

»Akratoterm, toplih izvirov z zelo izdatno vsebnostjo mineralov, ima spodnja Štajerska več, med njimi močno obiskana kopališča Dobrna, trg Laško in Rimske toplice. Drugačno, manj uporabljano in še manj poznano kopališče je Topolšica; povsem neizrabljene pa ležijo mlačne terme Okonine in Zreč. /.../

Ta topli izvir ali ,toplica‘ leži v po njem imenovani občini Topolšica, malo več kot pol ure severozahodno od trga Šoštanj, na vznožju strmo padajočega hriba Lom, ki se dviga nad njo približno 1000 čevljev (visoko); nadmorska višina samega vrelca bi znala znašati nekako 1100 dunajskih čevljev. Pogled na območje je zelo prijazen, nahajaš se v majhni dolinici, skozi katero teče izvirsko bister potoček; na severu se dviga strm, z gostim gozdom poraščen visoki Lom, medtem ko se na jugu dolina navezuje na mehko pokrajino gozdov in travnikov, ki jo poživljajo posamezna razmetana kmečka bivališča. /.../ Vrelec izvira na koncu doline, le kakšnih štirideset korakov od vznožja Loma. V bogati količini dovaja čisto in bistro toplo vodo brez posebnega okusa ali vonja; z njo se hkrati dvigajo tudi mnogi mehurčki plina brez vonja. Preko vrelca je urejena čista in močna lesena lopa, dno bazena pa je tlakovano z deskami. Blizu stoji hiša Topličnika ali oskrbnika kopališča. Kopel kdaj pa kdaj uporabljajo Šoštanjčani, tudi kmetje iz bližnje in daljne okolice si privoščijo tu zdravljenje zoper različne bolezni; mestni kopališki gost pa bi se le težko izgubil sem. Temperatura v bazenu je bila 22 stopinj R., torej nič več kot toliko, kolikor doseže voda Savinje na odprtem celjskem polju med visokim poletjem. Keferstein pravi, da ima vrelec na izviru pravzaprav temperaturo skoraj 25 stopinj R., da ob njem izvira tudi mrzla voda, ki pa ni dovolj odvedena in se toplota kopeli zato zmanjša. V vsakem primeru je nenavadno, da res prav tik ob naši šoštanjski Toplici, oddaljen le nekaj ducatov

⁸⁰ Rolle, Die Lignit-Ablagerung, str. 14: Therme oder Topliza von Topolschitz.

korakov, s konca doline izvira zelo močan mrzli vrelec z le 7 1/2 stopinjami R. Velika bližina obeh izvirov, ki pritekata iz apnenčastega pogorja, vodi do domneve, da se mrzli res zliva s toplim in bi se lahko temperaturo zvišalo z novim, boljšim zajetjem.

Keferstein še omenja, da bi utegnilo biti to – v naših časih tako malo uporabljeno toplo kopališče – znano že v starih časih in tedaj bolj čislano kot danes. Pravi, da se zdi, da je vrelec že dolgo časa v uporabi; iz starega oboda, ki ga je obdajal, so ljudje sklepali, »da je bil uporabljan že v času Rimljanov« (nov obod je nastal kratko pred tem, ko je Keferstein obiskal vrelec). V vsakem primeru si je želeli, da bi bile te, kot tudi dobrnske in druge terme Spodnje Štajerske, v prihodnosti bolj uporabljane.«⁸¹

Leta 1857 je zdravnik, pisatelj in topograf⁸² dr. **Matthias Macher** razvrstil skoraj 130 izvirov zdravilne vode, ki jih je našel na Štajerskem, na tople, hladne, slane, kisle ali z drugimi lastnostmi. Kot tople vrelece je definiral tiste s temperaturo 17–30 °R in jih dalje delil na mlačne in tople. Mlačni (17–24 °R) so bili Grubegg, Einöd, Tobelbad, Plankestein in Topolšica, med njimi je bil samo Tobelbad ustrezno urejen za turiste, Plankestein sploh ni bil v uporabi, ostale pa naj bi uporabljali le domačini. Vroči vrelni so bili Dobrna, Laško in Rimske toplice ter nepomembni izvir pri Trbovljah. Za topolški vrelec je navedel temperaturo 19–22 °R, zapisal, da še ni raziskan in da ga »od nepredstavljivih časov« uporabljajo največ domačini.⁸³ Prestavili so 110 sežnjev (slabih 210 m) ceste proti »kopališkemu kraju« (Badeort) Topolšica.⁸⁴

1858

Lastnik Toplice, mladi gospodar Anton Stopar – Topličnik, se je 8. 2. 1858, sedem let po prevzemu kmetije, poročil s

⁸¹ Rolle, Die warme Quelle, str. 460, 462.

⁸² Ilwof, Mathias Macher, 47 ss.

⁸³ Macher, Uebersicht, str. 796, 797.

⁸⁴ Bericht, str. 39.

6 let mlajšo Marijo Stropnik iz Topolšice, h. št. 4.⁸⁵ V zemljiško knjigo so že pred poroko, 25. 1. 1858, vpisali določila poročne pogodbe, in sicer: za doto (Heiratsgut) 250 goldinarjev, za nasprotno (Widerlage: kar mož ženi pripiše ali zaženi za doto) 250 goldinarjev, 300 goldinarjev za »perifernalije« (premoženje žene, ki ni bilo del njene dote in je bil mož odgovoren za upravljanje⁸⁶) in 50 goldinarjev za jutrnjo (Morgengabe: darilo, ki ga mož da ženi po poročni noči). Po Marijini smrti leta 1886 so se obveznosti prenesle na sinova Franca in Ferdinanda, ki sta se jim pred prodajo kmetije odpovedala.⁸⁷

1860

Leta 1860 je dr. **Matthias Macher** v Medicinsko statistični topografiji vojvodine Štajerske opisal Šaleško dolino in kopališče Topolšica: da leži okraj Šoštanj južno od slovenjgraškega v porečju Pake, da njegovo središče tvori lepa Šaleška dolina, obkrožena z apnenčastimi gorami, da je klima dosti milejša kot v Slovenj Gradcu: da tu že uspeva vinska trta in je vegetacija 8–14 dni hitrejša. Visoke apnenčaste gore dobivajo vse do poletja ob daljših deževjih lahko snežno kapo in pogosto pošiljajo ostre vetrove v dolino, hkrati pa bolje vpijajo sončno svetlobo kot kristalinično prahribovje Pohorja in z njenim izžarevanjem blažijo klimo. Eno uro severozahodno od Šoštanja je kopališče Topolšica, na južnem vznožju hriba Lom. Izvir tega kopališča izhaja na Topličnikovem posestvu iz razpokanih apnenčastih tal in s temperaturo 22 do 25 stopinj R teče v preprost bazen, kjer se temperatura ustali na 19–22 stopinjah R. Uboga lesena koča in kmečka hiša lastnika sta celotna zdravstvena ustanova, ki jo domačini ob plačilu nekaj krajcarjev za vsako kopanje pogosto uporabljajo. Te terme so podobne dobrnskimi in bi jih lahko – če bi odstranili bržčas dotekajočo mrzlo vodo – dvignili na višjo temperaturo. Živahen potok z nižjo temperaturo izvira iz juž-

⁸⁵ Poročna knjiga 1856–1886, str. 10.

⁸⁶ »Paraphernalgut,« 30. 5. 2022.

⁸⁷ ZK, Topličnik, C, št. 1–4.

nega pobočja Loma, še ne 100 sežnjev od toplega kopališča v Topolšici. Na severni strani hriba naj bi bila ob potoku Pečovnica (sedaj zadelana) odprtina (blizu male kovačnice, po domače Mazej (Massai)), skozi katero bi se potok lahko izpustil /.../.⁸⁸

1862

Povéden je zapis v knjigi o toplih vrelih in zdraviliščih Avstrijskega cesarstva in gornje Italije: »*Topolschitz, slovensko Topolšica, prim. tudi Topolshiz, Topauschza, Töplicz, Toplica, Teplicnik – razpršena vas s 85 hišami, 350 slovenskimi prebivalci; 1/4 ure stran zdravilišče pri Topolšici, Töplicz-Topolschitz – z 1 gostilno, v gorski dolini, uporabna samo lokalno; 1 železo vsebujoči žveplov vrelc (eisenhältige Schwefelquelle), 19 °R (predhodno toplejši, ampak zmešan z nekaj hladne vode), zelo izdaten; kopel za vse telo (Vollbad) iz lesa.*«⁸⁹ Zdravilišče se je torej imenovalo Toplica pri Topolšici. Slovenski pravnik in zgodovinar Avgust Dimitz je v Sporočilih zgodovinskega društva za Kranjsko objavil povzetke iz koledarjev škofa Hrena, mdr. tudi poročilo o njegovem kopanju v Topolšici leta 1617 z vladarjevim dovoljenjem.⁹⁰

1863/4 Topolšica prvič kot javno zdravilišče

Carl Reichert pravi: »*Nedaleč od Šoštanja najdeš v občini Topolšica močan topel mineralni vrelc.*«⁹¹ Določili so točno nadmorsko višino »Topličnikovih term«: 1154 dunajskih čevljev.⁹²

⁸⁸ Macher, Mathias: Medizinisch-statistische Topografie des Herzogtumes Steiermark. Graz 1860, str. 523, 525, 526.

⁸⁹ Härdtl, Die Heilquellen, str. 405. Gl. tudi: Adreßbuch, str. 291.

⁹⁰ Dimitz, Historische Notizen, str. 28.

⁹¹ Reichert, Carl (1863-1864). Album, Steiermarks sämtliche interessante Schlösser, Burgruinen, Städte, Märkte, Kirchen und Klöster enthaltend / Einst und jetzt.

⁹² Zollikofer in Gobanz, Höhenbestimmungen, str. 36.

Časopis Tagespost je jeseni poročal: »Našo prijateljsko skupino kopališč Laško, Rimske toplice, Dobrna in Topolšica pri Šoštanju so letos gostje tako množično obiskovali, kot še nikoli. /.../ Še sedaj toplice ne samevajo, nekaj gostov je v Dobrni, 7 v Topolšici in v kopališču Franca Jožefa pri Laškem še 16. /.../ Topolšica pri Šoštanju s svojim mlačnim vrelecem je letos prvič nastopila kot javno zdravilišče (öffentliche Kuranstalt), čeprav so jo že poprej pogosto obiskovali v bližini stanujoči bolniki in s Koroške. V suhih letih je voda teh term zelo prijetno topla, podobno kot v Tobelbadu (19 do 22 °Reamurja). Lega tega zdravilišča je zelo prijazna, ljubka hribovita pokrajina in lepa Šaleška dolina v bližini. Želeti bi si bilo, da bi bilo bolj znano in bolje urejeno.«⁹³ Leto kasneje, 1865, je Celovški časopis poročal, da toplice v Topolšici ne nudijo nobenega udobja in čakajo na mecena.⁹⁴

1866 Topličniku so njegove njive in travniki dosti zanimivejši kot celotno kopališče

Dr. **Matthias Macher** je vključil Topolšico v članek »Izlet v štajerske toplice«. Povzel je dr. Rolleja, da je stanje nekoliko, a ne bistveno boljše kot pred 28 leti: da je preko vrelca čista in močna lesena lopa in bazen je po tleh podeskan, ob izviru stoji »za slovensko kmečko bivališče v vsakem primeru prav čista hiša Topličnika ali kopališkega oskrbnika (Badewithes)«. Povzame ustaljene podatke, opiše udobne vozne poti v terme: iz Celja in Dobrne preko Velenja, iz Žalca in Braslovč skozi Velenje in sotesko Penk, iz Črne na Koroškem preko Šentvida, Zavodenj in Šoštanja. Zaključí: »Vsekakor si je želeli, da bi to kopališče prav kmalu prešlo na lastnika, ki bi ga razumel in bi ga zmozel povzdigniti v dostojno zdravilišče, da bi se moglo postaviti v lepo verigo naših aktratoterm.«⁹⁵

⁹³ Tagespost, 13. 10. 1863, str. 4.

⁹⁴ Klagenfurter Zeitung 22. 7. 1865, str. 4.

⁹⁵ Macher, Ausflug, str. 1.

Leta 1866 je o izkušnji v Topolšici pisal kopališki gost **Joseph Karl Hofrichter**, kasneje c.-kr. notar iz Slovenj Gradca,⁹⁶ ki se je prepričal o odličnosti kopalne vode ter trdovratnosti lastnika. Po kemični analizi naj bi voda vsebovala: ogljikovo kislino, klornatrij, žveplo in apno ogljikove kisline; naj bi bila nekoliko bazična in naj bi se zato ob njeni uporabi gibali. Čeprav je lastnikovo domače ime Topličnik (Toplitzer), torej povezano s toplo vodo, piše Hofrichter, pa so mu njegove njive in travniki dosti zanimivejši kot celoto kopališče, zato bi bilo nujno, da bi prišlo kopališče v strokovne roke: kdo bi namreč bival v lesenih »zaporniških celicah« (Bleikammern) nad bazenom ali kdo bi lahko sam skrbel za hrano in pijačo? Vino, ki ga je prinesel Topličnik iz lesene lope, je bilo sicer čisto znosno, voda je odlična, gosti pa so si morali jedačo prinesiti s seboj. Topličniku se tudi ni zdelo potrebno ločiti toplih in hladnih izvirov: »*Kar je bog združil, naj človek ne ločuje!*« – to se je Hofrichterju zdelo »*trajnostni primer slovenske brezbržnosti*«. ⁹⁷ Omemba podstrešnih sob priča, da je odprto leseno lopo za kopanje že nadomestil zaprt zidan bazen. Ignaz Orožen sicer piše, da naj bi Topličnik že v petdesetih letih dal pozidati majhno kopalno hišico s precej prostornim bazenom in urediti nekaj sob za obiskovalce, tako da bazena niso uporabljali več le domačini iz okolice, ampak tudi obiskovalci iz okolice Slovenj Gradca in s Koroške. ⁹⁸

1868

Profesor in domoljub **Josip Šuman** je opisal Topolšico v opisu slovenske Štajerske: »*V srenji Topolšici 1/2 SZ od Šoštanja na Topličnikovem zemljišču so Toplice 1154*› *R Toplica izvira iz apnenika, visokega hriba Loma 22 ° do 25 °R. gorka in Topličnik jo zbira v svojem kopališču, kjer je 19–22 °R. topla, po leti se hodi tja kopat Šoštanjska gospoda, pa tudi z Slovenj Gradca, Belaka, Celovca to kopelo ljudje obiskujejo. Toplica se pri Puherju v Pako izliva. Ravno zraven Toplice kake 100 sežnjev od kopele*

⁹⁶ Mittheilungen 1883, str. V.

⁹⁷ Hofrichter, Arabesken, str. 74, 75.

⁹⁸ Orožen, Dekanat Schallthal, str. 411.

izvira iz Loma mrzel potok. Na severni strani Loma pa je pri potoku Pečovnici blizu Masajeve kovarne (Mazejeve kovačnice) zdaj zadelana luknja, skozi katero se potok lahko napušča, in kadar se napusti, pride voda jegova pri omenjenem potoku na svetlo. / Toplice pri Šoštanju. Toplica izvira pod Lomom 19–22 °R. topla, še dalje ni preiskana, kopela [kopel] se rabi že od davnih časov.⁹⁹« Topličnik oz. Toplica v Topolšici je navedena v krajevnem leksikonu Nemčije.¹⁰⁰

1869–1871

Po ljudskem štetju na silvestrovo 1869. leta je bilo v Topolšici 106 hiš in 638 prebivalcev, od tega 303 moški 335 žensk. Skupaj z Zavodnjami in Šentvidom je Topolšica tvorila krajevno občino Topolšica (Orts-Gemeinde Topolschitz).¹⁰¹

Ko je Lovrenc Vošnjak 1872 sestavljal kroniko župnije sv. Mihaela pri Šoštanju, v katero je spadala Topolšica, je zabeležil: »*Topolšica 20, Anton Stopar, hišno ime Topličnik, pred zemljiško odvezo podložnik šoštanjske gosposke,*« njegov sosed (kamor se bo kasneje tudi razširilo zdravišče) pa je bil: »*Topolšica 8, Gregor Hrastnik, hišno ime Ocepek,*« tudi nekdanji šoštanjski podložnik.¹⁰²

1874

Tega leta naj bi – tako trdi množica publiciranih zapisov in spletnih strani – »*dva dunajska zdravnika*« odkupila zdravični vrelec, kar naj bi bilo razvidno iz zemljiških knjig.¹⁰³ Ta dva »*dunajska zdravnika naj bi bila dr. Bertche in dr. von*

⁹⁹ Šuman, Zemljopisne razmere, str. 37, 76.

¹⁰⁰ Rudolph, Orts-Lexikon, str. 4614.

¹⁰¹ Orts- Repertorium des Herzogthums Steiermark, auf Grundlage der Volkszahlung von 31. dez. 1869 bearb. von der stat. Centr. Comm., Graz, 1872, str. 130.

¹⁰² Vošnjak, Liber memorabilium, str. 238, 239.

¹⁰³ Hudales, Moj kraj, str. 16; Hudales, Bolnišnica, str. 31; »VisitSaleska,« 16. 6. 2022; »Šoštanj.si,« 16. 6. 2022.

Huttern.«¹⁰⁴ Dr. Bertsche (*1872) je bil pravnik, ne zdravnik. Leta 1874 je bil star dve leti. Bil je Švicar, na Dunaju je imel le začasno prebivališče.¹⁰⁵ Dr. pl. Huttern je leta 1874 morda šele začel študirati medicino, če je bil leta 1879 še študent.¹⁰⁶ Iz zemljiške knjige je razvidno samo, da je bila tega leta Ocepkova posest vpisana v zemljiško knjigo: 13. 6. 1874, ko jo je kupil Jožef Hrastnik.¹⁰⁷ Kaže, da je ta letnica zapeljala pretekle raziskovalce zgodovine zdravilišča na misel, da sta že takrat kmetijo kupila »dva dunajska doktorja«. Leta 1874 se – kolikor kaže – primarni viri – ni zgodilo nič, kar bi bilo bistveno za razvoj kopališča. Vrelec je bil v lasti Topličnikov do 15. 2. 1891.¹⁰⁸ Zapisi iz časa pred 2. svetovno vojno te legendarne epizode ne omenjajo.

1881

Mihael Vošnjak je v Südsteirische Post objavil podlistek »Šaleška dolina in kopališče Topolšica«, v katerem je kopališče označil za »neprepoznani biser Šaleške doline« in »pepelko med štajerskimi kopališči«. Opisal je dostop: po železnici do Celja, po državni cesti Dunaj–Trst do odcepa nasproti dvorca Novo Celje, čez Šentjanž na Vinski Gori in mimo trga Velenje skozi vso Šaleško dolino.

»Ločena od dejanske Šaleške doline vijuga cesta ob Topličnikovem potoku dalje, mimo ljubko ležeče cerkve sv. Jakoba do vznožja /.../ hriba Lom, kjer se turistu skromno razkrije toplo kopališče Topolšica: levo dolgo gospodarsko

¹⁰⁴ Špegel, Zgodovina, plakat 2.

¹⁰⁵ SI_ZAC/0621, Okrajno sodišče Šoštanj, 504, zbirke listin 1899, št. 1053: Kupna pogodba med dr. Gustavom pl. Hutternom in dr. Conradom Bertschetom za polovico termalnega kopališča in ustanove za vodno zdravljenje Topolšica.

¹⁰⁶ Morgen-Post, 26. 4. 1879, Neue Freie Presse, 19. 4. 1879.

¹⁰⁷ Stara zemljiška knjiga, sodni okraj Šoštanj, k. o. Topolšica, zk vložek 25: Oceppek, list B, vpis št. 1: Auf Grund des Kaufvertrages vom 13. Juni 1874 wird das Eigentumsrecht für Josef Hrastnig einverleibt.

¹⁰⁸ Stara zemljiška knjiga, sodni okraj Šoštanj, k. o. Topolšica, zk vložek 110: Topličnik, list B, vpis št. 2.

poslopje, desno pritlična hiša posestnika kopališča s preprosto stebriščno predzidavo, dalje še eno manjše gospodarsko poslopje in v podaljšku dvoriščnega prostora, med omenjenima stavbama, kopališka hiša (Kurhaus). Zdaj pa, prijazni turist ali lepa turistka, nekaj o označbi »kopališka hiša«. Kajti dasi je ta »kopališka hiša« izdelana v skromnih dimenzijah, je vendarle lahko tako poimenovana, kajti v njej sta dva prostorna kopalna bazena s potrebnimi sobami za oblačenje in nekaj sobami za namestitvev kopaliških gostov z zelo skromnimi zahtevami. Temperatura vode za kopanje znaša v bazenu poprečno 23 °R, voda je povsem bistra, brezbarvna in brez posebnega okusa. Izviri, ki napajajo kopališče, dajejo 40 kubičnih čevljev vode v minuti in zdi se nedvomno, da je ob toplih vrelih tudi mrzel, in ko bi slednjega povsem oddvojili, bi temperatura vode zagotovo dosegla tisto v kopališču Dobrna, s katero bi se mogla Topolšica potem kosati. Kakšnih 20 sežnjev severozahodno od kopališke hiše izvira iz tal več močnih izvirov z dragoceno, kristalno bistro mrzlo vodo s stalno temperaturo 7–8 °R. /.../ Kopališče Topolšica smemo razvrstiti med tako imenovana nevtralna topla kopališča – podobno kot kopališča v Dobrni, trgu Laško in Rimskih toplicah. Ko bi prišla v roke pametnega posestnika, ki se ne bi ustrašil finančnih žrtev, bi se utegnila kmalu zelo razviti, kajti ob toplem kopališču bi se lahko razvilo tudi hladno kopališče /.../ V sedanji primitivni obliki pa kljub številnim dražem pokrajine z dobro vestjo ne bi mogel priporočiti, da bi gostje tam bivali, je pa nadvse prijeten izletniški cilj za počitnikarje, nastanjene v Šoštanju /.../«¹⁰⁹

Če bi torej povišali temperaturo vode, bi se Topolšica lahko kosala z Dobrno, kjer so bile tedaj že povsem razvite toplice z množico objektov.¹¹⁰

1883

Topolšica je bila zajeta v seznam klimatskih zdravilišč, morskih kopališč in hidropatskih ustanov v Bradshawovem

¹⁰⁹ Vošnjak, Schallthal, str. 3 ss.

¹¹⁰ Počivavšek, Oaza miru, str. 514.

»Slovarju mineralnih vod«: »Topolšica, Avstrija, Štajerska, pri Šoštanju: indiferentna voda, 80 °F. Ureditve so nekoliko zastarele, vendar je namestitev dobra in lega zelo ugodna.«¹¹¹ »Nasveti za kopalce« v tem slovarju mdr. priporočajo, naj družinski zdravstveni svetovalec izbere lokacijo, najprimernejšo za svojega pacienta, ga opremi s sprejemnico za tamkajšnjega zdravnika in izbere tudi pravi del leta, saj topli meseci za nekatere niso najprimernejši. Poleg kopanja je pomembno tudi sončenje, pa pred- in po-terapije, higiena, živalska ali rastlinska dieta, močno ali lahko vino; vaje, masaže in gimnastika krepijo apetit in prebavo terboljšajo spanje. Pri tabeli zdravnikov sta navedeni njihova zimska in poletna lokacija. Topolšica je bila omenjena kot »toplica pri Šoštanju«.¹¹²

1885

Josef Andreas Janisch je v Topografsko-statističnem leksikonu Štajerske kopališče v Topolšici podrobno opisal:

»Topolšica (slovensko Topovšca), krajevna in katastrska občina sodnega okraja Šoštanj; krajevna občina obsega tri katastrske občine: Zavodnje, Topolšica in sv. Vid, skupaj 5415 oralov (3113,625 ha), 194 hišami in 1145 dušami (561 moških, 584 žensk). Katastrska občina Topolšica spada delno pod župnijo sv. Mihaela pri Šoštanju, delno pa pod Zavodnje, ima svojo enorazredno ljudsko šolo, obsega 2031 oralov (1167,825 ha), 106 hiš in 638 duš (303 moški, 335 žensk). Občino v največji meri pokrivajo hribi, največji je Lom; južneje, kjer občina preide v Šaleško dolino, je manjša ravnina. Tukajšnja podružnična cerkev je posvečena sv. Jakobu. Potok Toplica ali Topolški potok teče skozi območje od severa proti jugu, razen njega tečeta tu še potoka Strmina in Pečovnica. Kot industrijsko podjetje omenimo pridobivanje pepelike (bukovega pepela). – V skromni soteščici v majhnem kotu na južnem pobočju apnenčastega hriba Lom, na razširitvi na levem bregu topolškega potoka, leži

¹¹¹ Bradshaw, B.: Dictionary of Mineral Waters, Climatic Health Resorts, Sea Baths and Hydropathic Establishments. London, 1883, str. 283.

¹¹² Slovenec, 12. 10. 1883, str. 3.

kopališče (Heilbad) Topolšica s svojim majhnim zdraviliščem (Curanstalt). Slednje sestoji le iz ljubke kmečke hiše, ki ima stopnišni izzidek, okrašen s stebri, večih gospodarskih stavb in kopališča (Badhaus), pod senčnim drevjem so mize in klopi. Med stavbami je precejšnje dvorišče. Kopališče je zidano, ima prostoren odprt hodnik z dvema približno enako velikima kopalnima bazenoma, štiri predsobe in štiri podstrešne sobe za kopališke goste nad njimi. Prvi bazen je namenjen kopališkim gostom, meri 8,5 m v dolžino in 7,6 v širino in je 1,3 m globok. Tako ima površino 204,77 m (prav: 64,6 m²) in je v njem 819,07 (prav: 83,98) kubičnih metrov vode. Tla bazena so lesena. Iz njih izhaja topli vrelec v vencu odprtin, ki – oddaljene med seboj nekako 32 cm – obsegajo površino 2,8 kvadratnega metra. Vidi se, kako se iz teh odprtin vrtinči voda s številnimi velikimi mehurji. Lovilec pare vodi dvigajočo se vodno paro skozi streho. Dostop je zagotovljen po udobnih stopnicah iz dveh slačilnic (Auskleidekammern) in pogled v bazen je možen le s teh stopnic. Drugi bazen, imenovan »kmečka kopel« (Bauernbad), je urejen prav tako, kakor prvi, od katerega dobiva dotok, in enake velikosti; le predsobe so nekoliko manjše, ker vmes poteka stopnišče v sobe za goste. Uporabljajo ga predvsem sosednji prebivalci in reveži. Vrelec naj bi izviral na dvorišču med stanovanjsko stavbo in kopališčem, obzidan naj bi bil s kamnom in speljan v prvi bazen. Najbrž sestoji iz večih izvirov, med katerimi so tudi hladni, kajti dotok naj bi bil tako močan, da se oba bazena napolnita v uri in pol. Dovajajo torej bistveno večjo količino vode v določenem časovnem obdobju kakor v termah Dobrna, Rimskih toplicah in Laškem (Franz Josefs-bad). Temperatura vode znaša 23–24 °R. Ko bi hladne izvire speljali stran, kar bi bilo zelo koristno in ne bi preveč vplivalo na količino vode v toplicah, bi se mogla temperatura zagotovo povzpeti na 26–27 °R. Voda je povsem bistra, brez vonja in barve, brez posebnega okusa, na občutek mehka in nekoliko milnata in ne ustvarja opazne usedline. Od točke izliva kopalne vode v Topolški potok dalje je ta v vsem svojem nadaljnjem toku preraščen s trsjem in prekrit z zelenimi algami. Kot posebno znamenitost je omeniti, da nekako 50 korakov zahodno od kopališča na obeh bregovih potoka izvirajo

trije močni hladni gorski izviri in ponujajo izvrstno bistro pitno vodo. Prvi doteka, zasnovan kot živa fontana, nekaj korakov z leve obale s precejšnjim vodnim tokom in ima temperaturo 8 °R, oba druga mu izvirata nasproti na desni obali, v tolmunu samega potoka, s temperaturo 7 °R, s kar trikrat večjo izdatnostjo in podvojita vodnatost potoka. Zanimivo je kroženje vode, ki izgleda zavajajoče podobno dvigajočim se mehurčkom in se počasi izgublja v nadaljnjem toku potoka. Edina doslej izvedena analiza je pokazala, da izvir razen manjše vsebnosti proste ogljikove kisline in nekaj natrijevega klorida vsebuje žvepleno in ogljikovo kislino apno. Ta preiskava, dasi na vsak način nepopolna, nakazuje, da je Topolšica tudi kemično gledano podobna izvirom v Dobrni, Rimskih toplicah in Laškem, še posebej, ker ima tudi enake fizikalne značilnosti. Glede zdravilne učinkovitosti, pa tudi temperature, bi znala biti v sredini med termami Tobelbad in Dobrna. O tem je le malo ugotovitev, čeprav kopel že od davnih časov uporabljajo domačini, v novejših časih pa jo tudi tu in tam obišče kakšen tujec. Največjo oviro hitrejšemu razvoju predstavljata več kot primitivna nastanitev in oskrba pri kmečkem posestniku, po domače Topolšniku ali Topličerju, zato se tujci največkrat raje odločajo za bivanje v dobre pol ure oddaljenem trgu Šoštanj. Vseprošen primanjkljaj udobja je vendarle nekoliko odškodovan z ljubko lego zdravilišča in dražljivo in romantično okolico. Podoba visokega Smrekovca v zahodnem ozadju in z romarsko cerkvijo sv. Križa okronan Oslovski vrh pred njim tvorita ljubko dopolnitev krajinske slike. Zanimivi izleti so: skozi romantično sotesko Penk v Savinjsko dolino in proti Mozirju, v dolino Rečice in Solčavsko pogorje, predvsem pa na Goro Oljko zaradi lepega, bogatega razgleda vsenaokoli, slednjič do znamenitih jam v Skornem, Vranje peči in v Penku.«

Kopališče je opisal Ignaz Orožen v zgodovini dekanije Šaleška dolina v okviru zgodovine Lavantinske škofije.¹¹³

¹¹³ Orožen, Dekanat.

1889 Najcenejše kopališče na svetu

Jeseni leta 1889 sta časopisa Domoljub in Slovenski gospodar poročala, da je kopališče oziroma »*toplico Topolšica pri Šoštanju*« kupil g. **M. Klinger**, uradnik na pošti v Trstu, menda za 10.000 goldinarjev.¹¹⁴ Letopis c.-kr. avstrijskih civilnih državnih uslužbencev za 1880 navaja Moritza Klingerja kot nadzornika blagajne glavne pošte (Hauptpost-Cassa-Controlor) na poštni direkciji za Trst, obalo in Kranjsko v Trstu.¹¹⁵ Klingerja ne najdemo med lastniki v zemljiški knjigi. V članku »Šoštanj kot prihodnje letovišče« so zapisali, da »*je dobre pol ure od mesteca tudi krasno kopališče, ki privablja staro in mlado z vseh krajev z ozdravljajočimi termami, še bolj pa s poceni nastanitvijo. Kajti najcenejše kopališče sveta je vendar Topolšica s termalno vodo, ki izvira izpod hudičevega hriba.*« Hrib Lom so opisali kot »*z jamami bogat hudičev hrib*« (grottenreichen Teufelsberg Lom).¹¹⁶ Topolšica naj bi veliko obetala.¹¹⁷

1890

»*Spodnještajerska kopališča. Iz Šoštanja nam pišejo: V kopališču Topolšica, ki je od tukaj oddaljeno le tričetrt ure, bi se smela živahno začeti letošnja sezona, kajti kljub manj ugodnemu vremenu se kopališki gostje množijo iz dneva v dan. Terme, ki imajo temperaturo triindvajset do šestindvajset stopinj R, se prav odlično obnesejo pri revmatizmu in boleznih kože, ker pa je kopališče obdano z vencem gozdnatih gora in ima mil, z ozonom bogat zrak, se priporoča tudi kot zračno zdravilišče (Luftcurort). Restavracija je v dobrih rokah, kuhinja, klet in postrežba izpolnijo vse želje, kar pa se tiče ugodne cene, Topolšice ne doseže nobeno drugo kopališče.*«¹¹⁸ Poleg tople vode so torej začeli propagirati celostno, t. i. »terapevtsko pokrajino«, ki je

¹¹⁴ Domoljub, 3. 10. 1889, str. 185; Slovenski gospodar, 5. 9. 1889, str. 286.

¹¹⁵ Der Staatsbeamte, str. 243.

¹¹⁶ Südsteirische Post, 4. 9. 1889, str. 1, 2; Südsteirische Post, 12. 5. 1897, str. 4.

¹¹⁷ Südsteirische Post, 4. 9. 1889, str. 2.

¹¹⁸ Deutsche Wacht, 8. 6. 1890, str. 3.

omogočala novo zdravo življenje v naravi.¹¹⁹

Josip Vošnjak je zapisal: *»Četrť ure od trga (Šošťanj) oddaljeno izvira izpod strmega Loma topla voda – Topolščica, kamor se radi kopat hodijo zdravi in bolni ljudje iz bližnje okolice. Če se bode gradila železnica iz Celja do Šošťanja, utegnejo tudi v Topolščicah sezidati velika poslopja, kakoršna so v bližnji Dobrni, in v sedaj tihi dolinici bode po leti šumelo od tujih gostov.«*¹²⁰ Napovedujoča se gradnja železnice je torej povečala vrednost topolške toplice: poslovna priložnost, ki jo je bilo treba zagrabiti.

1891 Kopališče »v plenicaħ«, kjer si gostje sami lovijo postrvi

15. 2. 1891 je bil v zemljiško knjigo vpisan nov lastnik Topličnikovega posestva in takoj je v časopisih že pisalo, da je kopališče Topolščico odkupilo **Varčevalno in posojilno društvo Šaleške doline v Šošťanju** (Schallthaler Spar- und Creditverein in Schönstein),¹²¹ ki naj bi sicer po mnenju nekaterih *»za turizem naredilo skoraj toliko kot nič«*, po mnenju drugih pa so se kar najbolj potrudili, da bi ustrezno uredili kopališče in dovozno cesto.

Ustanovitelji denarnega zavoda so bili nemško usmerjeni; zavod je nastal v prejšnjem letu, 1890, kot odgovor na delovanje slovenskih hranilnic. Z visokim pristopnim deležem so želeli omejiti članstvo na premožne šošťanjske tržane.¹²² Statut družbe je bil sprejet 20. septembra 1890 (le pol leta pred nakupom topolškega kopališča), v vodstvu so bili: Franz Woschnagg – predsednik, Johann Mak – namestnik predsednika

¹¹⁹ Stacher, *Sublime Visionen*, str. 81 ss.

¹²⁰ Vošnjak, *Ti očeta*, str. 18.

¹²¹ *Deutsche Wacht*, 22. 02. 1891, str. 6. Navaja tudi: *Illustrierte Sport Zeitung*, 9. 6. 1901, str. 10: *Aus Bädern und Curorte, Geschichtliches aus Bad Topolschitz*.

¹²² Videčnik, *Denarnišťvo*, str. 37.

in blagajnik, Mathäus Skasa – nadzornik, Hans Woschnagg in Wolf Orel – knjigovodji, Michael Breznik, Johann Schnarner in Paul Mak – odborniki. V nadzornem odboru so bili dr. Hanns Lichtenegger, Franz Skasa, Johann Reisp in Michael Tischler.¹²³

Kupno pogodbo s kmetom Antonom Stoparjem, posestnikom kmetije in kopališča (Grund und Badebesitzer), so podpisali gospodje Franc Woschnagg, Matevž Skaza in Mihael Breznik po odločitvi generalne skupščine društva 10. februarja 1891 – pogodba je bila podpisana 5 dni kasneje. Predmet nakupa sta bili nepremičnini na zemljiškoknjžnih vložkih št. 110 in 111 katastrske občine Topolšica, z vsemi pripadajočimi pravicami, vsemi tamkajšnjimi stavbami in kopališčem, brez izjeme kakšnih parcel ali delov posestva, za 10.000 goldinarjev. Pol so plačali takoj, pol pa obljubili do mihelovega 1891. Prejšnji lastnik je lahko posest uporabljal še do jurjevega 1891, vključno s potrebnim lesom za kurjenje in senom.¹²⁴ Po zemljiški knjigi ni bilo Topličnikovo posestvo ob prodaji z ničimer obremenjeno.

**SCHALLTHALER SPAR- UND
CREDIT-VEREIN
IN SCHÖNSTEIN
REGISTRIRTE GENOSSENSCHAFT MIT
UNBESCHRÄNKTER HAFTUNG**

*Žig Varčevalnega in posojilnega društva Šaleške doline v
Šoštanju [SI_ZAC/0621, 1891, dn. št. 884].*

Oglas iz tistega časa: »Idilično ležeče kopališče Topolšica ima pred ostalimi letovišči prednost – odmaknjenost. Svež zrak, še bolj sveža izvirna voda in primitivno izdelane terme so čisto posebne prednosti tega letovišča, ki bi – če bi bilo poznano v širših krogih – moralo imeti velik obisk.«¹²⁵ Nastanitev naj bi

¹²³ SI_ZAC/0610/006/001 Zadružni register I., fol. 130.

¹²⁴ SI_ZAC/0621, Okrajno sodišče Šoštanj, 486, zbirke listin 1891, št. 884: Kupna pogodba med Antonom Stoparjem in družbo Schallthaler Spar und Credit Verein in Schönstein za nepremičnino z. k. vl. 110 in 111 k. o. Topolšica.

¹²⁵ Grazer Tagblatt 17. 8. 1893, str. 6.

bila cenejša kot v večini drugih kopališč, v restavraciji pa kar najbolje poskrbljeno za dobro kuho, izvrstne napitke, čistost in solidno postrežbo.¹²⁶ Zgrajena je bila železnica Celje–Velenje. Železnica je skrčila razdalje in Topolšica, za katero je dotlej veljalo, da leži »pri Šoštanju«, je kmalu dobila prilastek »pri Celju«.

1892

Časopis Deutsche Wacht je avgusta 1892 poročal o Topolšici:

»Bralec si pod »Kopališče« Topolšica ne sme misliti zdravilišča, ki odgovarja vsem zahtevam udobja. Nasprotno, prav v preprostosti in naravnosti, ki tu vse obdaja, je čar. Najprej stoji ob cesti šolsko poslopje, nato človek zagleda kopališko hišo, v kateri je skupen bazen za kopanje, najdlje je pritlična novogradnja s sobami za obiskovalce in gostilna, kjer se skrbi za kopališke goste. Topli vrelec ima temperaturo 25 °R in je zato kopel zelo osvežilna, nato moraš po navodilih strokovnjaka na sprehod v naravni park ob kopališču, v katerem je tudi nekaj idiličnih počivališč, kot npr. »Julijino počivališče« in druga.

*Ob prihodu mi je takoj ugajalo toplo, pristrčno vzdušje majhne, a domačne kopališke družbe /.../. Nenavadno – bili so skoraj v celoti Celjani, da se je v popolnosti dokazal izrek enega od gostov, da je **Topolšica kolonija Celja**. Eden od kopalcev je prostovoljno sprejel mesto glavnega kuharskega mojstra in izboljšal rahel primanjkljaj kuhinje – pripravljal je same specialitete; spet drugi gospodje so šli z uspehom lovit postrvi in prinesli nekaj lepih kosov; in ko so bile tako na mizi vse dobrrote, je prijazna ženska roka pripravila še nekaj močnatih jedi. Ob lepem vremenu so gostje ostajali ves dan zunaj, zvečer pa so šli v tako imenovani »zdraviliški salon«. Gotovo si bralec ob tem predstavlja veliko, lepo okrašeno dvorano z glasbo. Daleč od tega! Nič posebno velika soba z apnenim beležem in majhnimi okni je vse, kar kopališki gostje poimenujejo s tem visokozvenečim imenom. Pa vendar se človek tukaj pogosto bolje zabava*

¹²⁶ Deutsche Wacht, 24. 5. 1891, str. 5.

kot v sijočih dvorinah. Kot ne naredijo človeka oblačila, ampak notranje vrednote, tako ni bila bistvena zunanost, ampak prijetnost in vedrina družbe. Smešne družabne igre in šale so oživljale ta prostor, dokler se ni šlo spat, da bi naslednji dan spet nadaljevali s takšnim življenjem. Lotili pa so se tudi večjih izletov /.../ da sta se telesno in duševno počutje dvigala iz dneva v dan /.../. Šoštanjsko varčevalno in posojilno društvo, ki je lastnik kopališča, bo potrebo po nadaljnjih bivalnih prostorih zagotovilo z dozidavo /.../.«¹²⁷

Celjski odvetnik dr. Fritz Zangger¹²⁸ (1877–1939) piše, da so se večkrat kopali v termah v Topolšici, ki so bile takrat »ubogo urejeno kmečko kopališče. Mali kopališki prostor (Badestube), napolnjen s paro, je bobnel od vreščanja agresivnih fantov in bolečih vzklikov žena in deklet, prestrašenih, da bi se jim zmočili lasje.« Opisuje, kako je večkrat šel sam ob nedeljah iz Šoštanja v Topolšico skozi tiho in svečano pokrajino, ko je naenkrat zadonel zvon romarske cerkve sv. Križa ...¹²⁹

1893 šoštanjski zdravnik dr. Hans Lichtenegger dnevno obiskuje kopališče

Jeseni, 24. 9. 1893, je bilo posestvo zastavljeno za 10.000 goldinarjev kredita Celjski mestni hranilnici (Sparkasse der Stadtgemeinde Cilli).¹³⁰ Graški ljudski list je o Topolšici mdr. poročal: da naj bi bila hladna voda odličnega okusa iz bližnjega hladnega vrelca, pita na prazen želodec, zelo dobra proti vnetju želodca (katarju). Potok Strmina se lahko odvede v luknjo, kar se tudi dogaja, namreč, ko želijo ribolova željni kmečki fantje – da bi naložili postrvi – osušiti nadaljnji tok potoka, ta s silovitim bučanjem pada v brezno in po dveh do treh dneh, ko pod zemljo prečka Lom, pride na plano v izviru topolškega potoka.

¹²⁷ Deutsche Wacht, 25. 8. 1892, str. str 1, 2: D–g. Von Wöllan nach Bad Topolschitz.

¹²⁸ Böhm, Die Deutsche Volksgruppe, str. 207.

¹²⁹ Zangger, Meine großen Ferien.

¹³⁰ ZK, Topličnik, list C, št. 5.

Rastlinje po gozdovih in travnikih je bogato; kdor je žužkoslovec, se bo tu dolgo zadržal in zamotil. /.../ Kdor bi rad ribaril ali se posvetil lovu, so mu na voljo čisti topolški potok in dišeči gozdovi. Tudi zdravniška pomoč ne manjka: šoštanjski zdravnik dr. Hans Lichtenegger dnevno obiskuje kopališče. Vsako noč, pa tudi preko dneva, bazena povsem izpraznijo. Mnogi kopalci so rekli, da za živčne bolezni ne more biti boljšega kopališča, kot je to. Tudi zdravniki so tega mnenja in pošiljajo takšne osebe semkaj.¹³¹

1894

»Severozahodno od Šoštanja, malo manj kot 4 km stran, leži kopališko obočje Topolšica, ki ga odlikujeta lepa, pred vetrovi zaščitena lega ter zdrav zrak zaradi iglastih gozdov; tja vodi lepa cesta. Topli vrelec je po pripovedovanju prejšnjega posestnika znan že preko 300 let. Topolšica leži na zunanjem robu rodovitne Šaleške doline, obkrožena z vencem lepih hribov, gozdov, njiv in polj. Termalna voda vsebuje železo in je posebno priporočljiva pri boleznih kože, sklepov, revmatizmu in podobnem. Leta 1891 je kopališče na svoj račun prevzelo Šoštanjsko kreditno društvo in si prizadeva za olepšanje in povečanje različnih prostorov. Dejansko lahko šele od tega trenutka dalje govorimo o izkoriščanju toplega vrelca. Zdaj prihajam v kopališče in njegovo bližnjo okolico. Prav pri vhodu je na desni zelo lepo zgrajena vila z več zelo ljubkimi sobami za goste, ki jih je društvo tudi prijetno in praktično opremilo. Na isti strani leži gostilna; vodi jo gostilničarka gospa Kottas, ki je tudi oskrbnica kopališča, skrbi pa tudi za dobro in okusno kuhinjo. Ob omenjeni gostilni stoji novo zgrajena velika jedilnica, ki se – visoka, prostorna in zračna – lahko uporablja tudi kot plesna dvorana. Na levi strani ceste, prav nasproti jedilnice, je dejanska kopališka hiša. Vstopimo. Tu so štiri kabine, po dve si ležita nasproti in vodita v ločena bazena tako, da je bazen za gospode povsem ločen od bazena za dame. Vsak od bazenov je dolg 6.18 metrov in širok 5.055 metrov, višina vode je 1.250 metra. Dva vrelca na-

¹³¹ Grazer Volksblatt, 16. 7. 1893, Beilage, str. 1–1.

pajata oba bazena /.../. Vsak od vrelcev daje na sekundo 20 litrov vode. Ta je kristalno čista, ima temperaturo 23,7 °R in je zaradi stalnega dotoka in odtoka ves čas sveža. Zapustimo kopališče in spet stopimo na cesto. Za kopališčem se kačasto vije Toplica, ki se tu zelo poveča zaradi močnih hladnih izvirov. Izvirska voda, ki tu izvira le 20 korakov od toplega vrelca, ima temperaturo le 7 °R, zato je dobra za pitje in bi bila v mestu prava specialiteta. Ko se po blago nagnjeni, dobro oskrbovani poti vzpnemo na hrib, opazimo levo hladno »Jordanovo počivališče«. Na pol poti je gozdno znamenje s podobo Matere Božje, in ko osvojimo vrh, nas že vabi k počitku senčen »Ludwigov zrak«. Dalje pridemo do razgledne točke »Wilhelmov vrh«. Od tod se ne vidi le nazaj na kopališče, ampak tudi daleč naprej, npr. proti zahodu, kjer se ponuja razgled na strmi Sveti Križ s prijetno cerkvico. Okrepljeni od dišečega čistega zraka gremo dalje in pridemo na drugi strani hriba do »Aninega grička«, do idilično ležečega »Marijinega doma« in do mirnega »Jožefininega počivališča«. V okolici kopališča je njegova zdravilna moč dobro znana in zato tu ves dan gomazi promet z vozovi, ki dovažajo kopališke goste od blizu in daleč. Ti se najprej okrepijo v bazenu, nato pa v kuhinji in kleti gospe gostilničarke. Zdaj je tu visoka sezona, nobena soba ni prosta in zaposlena oskrbnica, ki se ji mudi sem in tja, ima polno dela, da zadosti vsem zahtevam gostov. /.../«¹³²

Zdravniško pomoč je zagotavljal sosednji Šoštanj.¹³³ S prereza na kasnejšem plakatu se vidi, kako naj bi bil skonstruiran bazen: bil je pod nivojem okoliškega terena; tla bazena so slonela na tramovih, dvignjenih nad razpokano skalno površino, skozi katero je izvirala voda. V raznih premišljenih pozah upodobljeni ljudje kažejo, da je velikost bazena omogočala temeljite plavalne gibe, v njem se je dalo stati in hoditi, pa tudi sedeti v vodi na klopih ob stenah. Strop bazena je bil sestavljen iz plitvih obokov na seriji horizontalnih nosilcev.

¹³² Deutsche Wacht, 12. 08. 1894, str. 3, 4.

¹³³ Kurz, Führer, str. 68.

1895

Časopisni oglasi so ponujali v najem Kopališče Topolšica pri Šoštanju od Hranilnega in kreditnega društva Šaleške doline, za sezono od začetka maja do konca septembra; potrebno je bilo plačilo kavcije; ponudbe je najkasneje do 1. aprila zbiral gospodarski odbornik Matevž Skaza v Topolšici.¹³⁴

1896

Leta 1896 šoštanjsko moško pevsko društvo Pevski venec (Liederkranz) vabilo na izlet v kopališče Topolšica – na praznovanje poletnega solsticija: s tekom v vrečah za nagrade, večernim kresom na gorskem travniku nad kopališčem, skakanjem, kolom, ognjemetom in plesom.¹³⁵ Dogodek je bil množično obiskan, prišli so tudi pevci iz Velenja; ljubka dekleta so ponujala naprodaj šopke in narodne trakove (izkupiček je šel za Nemško hišo in študentski dom v Celju); imeli so stojnico za streljanje. Proti 9. uri zvečer so rogovi zatrobili k odhodu na gorski travnik, kjer sta gorela veliki in mali kres, okvirjena z lampijoni; zapeli so ‚Poznam en svetel kamen plemenit‘¹³⁶ (z refrenom o zvestem nemškem srcu), poslušali ‚ognjeni govor‘ (Feuerspruch), ki ga je sestavil Aurelius Polzer,¹³⁷ pojasnili so ‚prastaro nemško uporabo kresa ob poletnem obratu‘, med petjem so spuščali rakete in se nato spustili v dolino. Ob zvoku domače godbe se je v salonu, okrašenem z zastavami in zelenjem, začel ples, ki je trajal do zgodnjih jutranjih ur. Za narodno proslavo sta se najbolj potrudila Franz vitez Hopfgartner in Franz Woschnagg mlajši.¹³⁸

Časopis Slovenski gospodar je pisal: »Dopisi. Iz Šoštanja. Kakšno urico od tukaj je kopališče ›v plenicaħ‹, Topolšica, v rokah tukajšnje germanske ›Vorschusskasse‹. Ravnateljstvo skrbi čudno dobro za stezo h kopališču! Takšne ceste, kakor je ta,

¹³⁴ Deutsche Wacht, 4. 4. 1895, str. 7.; 11. 4. 1895, str. 8.

¹³⁵ Grazer Tagblatt 16. 6. 1896, str. 6. Deutsche Wacht, 18. 6. 1896, str. 5.

¹³⁶ Ich kenn ein'n hellen Edelstein, 10. 4. 2022.

¹³⁷ Avstrijski pesnik in pisatelj. »Aurelius Polzer,« 10. 4. 2022.

¹³⁸ Deutsche Wacht, 25. 6. 1896, str. 4.

in tako snažne kopeli ne vem, če je kje v Evropi. /.../»¹³⁹ Rezultat truda Kreditnega društva je bil, da so v enem poletju zabeležili več kot 3.000 kopanj.¹⁴⁰ Naravno zdravljenje naj bi se nasploh razvijalo počasi, a vztrajno, množili so se zdravniki in društva, ki so razvijali ta pristop, ter naravna zdravilišča, predvsem v Nemčiji, v Avstriji počasneje: v Topolšici je bilo vse kot nalašč za ta pristop.¹⁴¹

**Ustanova za naravno zdravljenje kopališče
Topolšica (Naturheilanstalt Bad Topolschitz)
dr. Arthurja Laaba in Sophie Bruckner;
Topolšica kot kopija Bleda z zdravljenjem
po načelih Arnolda Riklija – Arnoldovo
kopališče (Arnoldsbad)**

Iz »*pradavnega zdravilnega kopališča Topolšica*« so te jeseni poročali, da bo konec oktobra v grobem že končana gradnja novega bivališča s 24 sobami za goste; gradnjo je vodil aktivni gradbeni mojster Franz Weixl iz gradbene družbe gospodov Stärk in Weixl iz Gradca. Omenjajo prostorne galerije za sončne kopeli, ki jih sonce obseva skoraj od vzhoda do zahoda. So nad prostori za kopanje, bogato oskrbljenimi s prijetno vodo. (Torej je bila stavba za terapije že zgrajena.) Ugoden prostor za prvo skupino zračnih lop je blizu bivališč in bazenov. Načrtujejo izvedbo velikega bazena takoj za kopališčem. Prostorna svetlobna in zračna kopališča so zaradi odlične naravne lege zaščitena z vseh strani in namenjena kopanju zgodaj zjutraj ali popoldne. Zrak v Topolšici je povsem brez prahu, mir prečudovit: zaključek doline, brez prometnih cest, nobene tovarne, le nekaj stanovančev v okolici. Zasajenih je bilo na stotine sadnih dreves plemenitih sort (pod vodstvom učitelja pohodništva J. Belléta

¹³⁹ Slovenski gospodar, 9. 4. 1896, str. 132.

¹⁴⁰ Sommerfrische, str. 1.

¹⁴¹ Ostdeutsche Rundschau, 12. 10. 1896, str. 2: Naturheilanstalt Bad Topolschitz.

iz Maribora¹⁴²), ki odražajo praktičen smisel novih lastnikov in bodo tudi zelo polepšala ureditve, začenja se postavitve velikega zelenjavnega vrta. Položene so križajoče se poti skozi 14 oralov gostega gozda (»najdemo se v daljni gozdni idili«¹⁴³). Stara kopalna hiša s svojim že stoletja uporabljanim toplim vrelcem je ostala namenjena dnevnim in poletnim gostom.

V Topolšici sta se mudila zdravstveni vodja kopališča **dr. Arthur Laab**, strokovni zdravnik (Facharzt) za fizikalno-prehransko (dietetično) zdravljenje (naturopatsko zdravljenje),¹⁴⁴ skupaj z novo lastnico,¹⁴⁵ to je bila od poletja (3. 8. 1896)¹⁴⁶ gospa **Sophie Bru(c)kner**.¹⁴⁷ s številnimi novimi ureditvami, novogradnjami in napravami sta si prizadevala kopališče spremeniti v priljubljeno destinacijo. Novembra je bil komisijski ogled za izdajo gradbenega dovoljenja za naravno zdravilišče.¹⁴⁸

V nemškem Varčevalnem in posojilnem društvu, ki je zdravilišče prodalo, je moralo priti do notranjih nesoglasij: oba Woschnagga sta to leto izstopila iz društva, skupaj z Matevžem Skazo, Adolfom Orlom in Janezom Šarnerjem,¹⁴⁹ vendar je vsaj Hans kasneje še deloval v zavodu.¹⁵⁰ V lasti družbe je bil leta 1908 hotel »Nemška hiša« v Šoštanju (ob mostu preko Pake, nasproti uprave usnjarne),¹⁵¹ ki ga je konzorcij obdržal tudi po prvi

¹⁴² Grazer Tagblatt, 15. 12. 1896, str. 6.

¹⁴³ Deutsche Wacht, 22. 3. 1896, str. 8.

¹⁴⁴ Marburger Zeitung, 4. 5. 1900, str. 5.

¹⁴⁵ Grazer Tagblatt, 21. 10. 1896, str. 4.

¹⁴⁶ Vpis v Zemljiško knjigo. Grazer Tagblatt, 13. 4. 1897, str. 5.

¹⁴⁷ Grazer Tagblatt 13. 4. 1897, str. 5; Südsteirische Post, 12. 5. 1897, str. 4.

¹⁴⁸ Grazer Tagblatt 15. Dezember 1896, str. 6: Am 21. November erschien die Politische Commission in Topolschitz behufs Prüfung zur Ertheilung der Baubewilligung für die Naturheilstalt.

¹⁴⁹ Grazer Tagblatt, 22. 8. 1895, str. 4: Aus dem Handelsregister. Videčnik, Denarnišтво, str. 37.

¹⁵⁰ Kot člana, nadzornega svetnika, ga navaja osmrtnica (Aufsichtsrat-Mitglied), priloga k Deutsche Wacht, 24. 3. 1911. Videčnik, Denarnišтво, str. 37

¹⁵¹ Grazer Tagblatt, 28. 7. 1908, str. 12: Hotel Verpachtung. Za lokacijo fotografija: <https://gams.uni-graz.at/o:polos.3132>, Schönstein. Deutsches Haus. Deutsche Privat-Volksschule, 17. 8. 2022.

vojni (1920),¹⁵² a je bil že leta 1921 v likvidaciji.¹⁵³ Kaže, da je bilo zdravilišče Topolšica eden največjih projektov društva.

Predmet prodaje je bilo »kopališče Topolšica«: tamkajšnji vrelci in obstoječe ureditve za kopanje ter oprema, potrebna za delovanje kopališča in restavracije, popisana v ločenem (izgubljenem) seznamu. Cena je bila 25.000 goldinarjev avstrijske vrednosti, od tega 20.000 za kopališče in 5.000 za drugo premično premoženje. Zastopnik Brucknerjeve, graški odvetnik dr. Gustav pl. Webenau, je predhodno že nakazal 2.000 gld., ostalo je v gotovini plačala Brucknerjeva ob podpisu pogodbe 3. 8. 1896.¹⁵⁴ 5. 8. 1896 je bil poplačan kredit Celjski mestni hranilnici, ki se je umaknila z nepremičnine.¹⁵⁵

Posebnost iz časa dr. Laaba je plakat **Arnoldovo kopališče – Šoštanj** (Arnoldsbad – Schönstein), termalno kopališče Topolšica (Thermenbad, Bad Topolschitz). Na plakatu je upodobljen mladenič, ki po drži in opravi spominja na naravnega zdravilca, hidropata¹⁵⁶ in »sončnega doktorja« Arnolda Riklija (ki je za takratne čase senzacionalno zdravil s higienskim načinom življenja v prosti naravi): v kratkih hlačah in z odprto srajco s kratkimi rokavi, bosonog, cokle ima obešene okoli pasu, z roko kaže na sonce in se naslanja na visoko popotno palico. Pogled na »Arnoldsbad Schönstein«, kakor so – očitno – nameravali poimenovati kopališče, je panorama Topolšice pod Lomom in Sv. Križem. Levo od središča kopališča je kolonija 30 zračnih ut: ute so dvojčki, stojijo precej razmaknjene v dveh vrstah in so po obliki povsem enake Riklijevim utam na Bledu; so brez vsakega arhitekturnega okrasja in s položno enokapno streho. »Nova kopalna hiša« ima razsežen lesen trakt z ravno streho: na njej

¹⁵² Nova doba, 24. 12. 1920, str. 5.

¹⁵³ Zadruha, 15. 11. 1922, str. 43.

¹⁵⁴ SI_ZAC/0621, Okrajno sodišče Šoštanj, 497, zbirke listin 1896, št. 4653: Pogodba o prodaji in nakupu med družbo Schallthaler - Spar- und Cretit-Verein in Schönstein ter Sofie Bruckner, Humboldtsrasse št. 3a, Graz, za nepremičnino z. k. vl. 110 in 111 k. o. Topolšica, »kopališče Topolšica«.

¹⁵⁵ Ibid., Quittung zugleich Löschungserklärung.

¹⁵⁶ Zavodnik, Po sledih, str. 72, 73.

zračna uta

galerija za sončne kopeli, ločeno po spolu

Plakat za naravno zdravilišče in letovišče Topolšica z imenom Arnoldova kopel (Arnoldsbad) Šoštanj. [StLA A Cilli, Herrschaft und Stadt K. 2 H14].

so ležišča za sončne kopeli, ločena za moške in ženske. Goste vidimo različno zakrite: nekateri sončijo samo noge od kolena navzdol, drugi cele noge, tretji še trup, nekateri imajo glavo zasenčeno z obešeno tkanino, spet drugi so v celoti oviti. Preko travnika prihajajo v kopalno hišo meščansko oblečeni ljudje.

Plakat je moral nastati, že preden so dejansko postavili novo stavbo za terapije (novo kopalno hišo) in kolonijo zračnih ut: v resnici so bile ute postavljene v eno vrsto, tesno druga ob drugo in so imele dvokapne strehe. Od Arnolda Riklija (1823–1906), od katerega so si – po plakatu sodeč – želeli sposoditi ime za topolško zdravilišče, so dejansko prevzeli celoten blejski sistem naravnega zdravljenja z zasnovno objektov vred. Z Riklijem so bili povezani trije ključni zdravniki, ki so vodili topolško zdravilišče: dr. Arthur Laab in dr. Gustav pl. Huttern sta delala na Bledu, dr. Viktor Hecht pa je sledil Lahmannskim načelom – pri čemer se je dr. Heinrich Lahmann odločil za zdravniško kariero prav zaradi ozdravitve pri Rikliju in je tudi delal po Riklijevem sistemu.¹⁵⁷ Čeprav je bil dosedanji temelj Topolšice topli izvir, na plakatu ni narisane bazena ali vode, je pa veliko sonce – v skladu z Riklijevim motom: *»Že voda pomaga – a vedno ne uspe – bolj číslan je zrak – in svetloba čez vse.«*¹⁵⁸

Rikliju je bila nezmernost osnova slabega življenjskega sloga: telesno in duševno bolno človeštvo trpi zaradi prevelikega uživanja, prenajedanja z mesom in premalo gibanja.¹⁵⁹ Obiskovalcem je dajal pičle obroke in jim ukinil meso in alkohol, vstajati so morali s svitom. Nehigienična so mu bila tedanja čistunska in zadušljiva oblačila: težka, troslojna, utesnujoča s stezniki in podvezicami, obdelana z nevarnimi kemikalijami. Rikli je želel spodbuditi delovanje gole kože, zato je uvedel preprosta oblačila (ne pariško, ampak ‚paradiško‘ modo), med zračnimi

¹⁵⁷ Zavodnik, Po sledeh, str. 169,

¹⁵⁸ Geslo, napisano na terapijski stavbi: *»Wasser tut's freilich, – alles doch nicht; – höher die Luft steht, – am höchsten das Licht.«* Lukman, Rikli. Holick in Jenkins, Schützendes Sonnenlicht, str. 16: *»Voda dela čudeže, zrak zmore še več, najučinkovitejša pa je svetloba.«*

¹⁵⁹ Zavodnik, Po sledeh, str. 27, 77, 97, 144, 223.

kopelmi so moški nosili le majcene predpasničke okoli ledij (kos blaga, navezan na medenico, kakršne so nosili afriški sužnji); Rikli je spodbujal boso hojo.¹⁶⁰ Mestno okolje se mu je zdelo zastrupljeno, moč naj bi črpali iz narave.

Preko režima blejske Riklijeve ustanove lahko razumemo analogne načine zdravljenja v topolškem zdravilišču: Svetlobna zračna kopel se je izvajala v gibanju, v vetru in različnem vremenu, da bi poživila živčevje in telo. Sončna kopel je trajala najmanj 10 in največ 40 minut, soncu je bilo izpostavljeno celo telo ali le del, vmes se je moral ležeči »kopalec« obračati, glava je bila praviloma zaščitena z 2–3 čevlje visoko platneno rjuho, napeto nad pacientom. Za konec so ga navadno še zavili v odejo, da se je na soncu še pošteno spotil. Galerije za sončne kopeli so bile obdane s preko dva metra visokim parapetom za zaščito pred pogledi in da se je zaradi odboja sonca temperatura na ploščadi še povečala: neredko je bila enkrat višja kot v senci. Glavni cilj sončnih kopeli ni bila porjavitev (kot pri sončenju danes), ampak očiščenje krvi.¹⁶¹ Po sončni kopeli so obiskovalca ohladili z nekajminutno kopeljo.

Vodja topolškega zdravilišča **dr. Arthur Laab** je bil tri leta najožji Riklijev sodelavec kot zdravnik (Anstaltarzt) v naravnem zdravilišču Malnerjev vrelec na Bledu: *»po bogati 17-letni medicinski praksi in izkušnjah (se je) najpopolneje posvetil umetnosti naravnega zdravljenja in se na tem področju udeležuje tudi publicistično«*.¹⁶²

Po avstrijski zakonodaji je moral naravni zdravilec v svoji ustanovi zaposliti šolanega zdravnika¹⁶³ – in Rikli je bil primarno barvar. Dr. Laab je vez z Riklijem ohranil do vzornikove smrti leta 1906: poslal mu je časopisni izrezek ob njegovi 75-letnici s pripisom: *»Spoštovani gospod Rikli, večkrat ste izrazili razočaranje, da bo dejanski ustvarjalec atmosferskih terapij*

¹⁶⁰ Zavodnik, Po sledeh, str. 131, 135, 137, 172, 253.

¹⁶¹ Zavodnik, Po sledeh, str. 77, 136, 254.

¹⁶² Rikli, Prospect, str. 8.

¹⁶³ Zavodnik, Po sledeh, str. 135.

pozabljen. Mislim, da te bojazni ni več, saj se danes domala dnevno zdaj v tej zdaj v oni reviji ali delu o naturopatskem zdravljenju, še posebej o svetlobnih in zračnih postopkih, vaše ime omenja z največjimi častmi. /.../.¹⁶⁴ Z družino mu je poslal telegram ob 80-letnici.¹⁶⁵ Še dva tedna pred Rikljevo smrtjo so dr. Laaba dvakrat klicali iz Gradca na hišni obisk k Rikliju domov v St. Thomas.¹⁶⁶ Dr. Laab je bil predsednik avstrijske lige proti vivisekciji¹⁶⁷ in je kot vegetarijanec napisal vegetarijansko kuharico: »*Vegetarijanski zvezek. Kratki predlogi in navodila za pravilno vegetarijansko prehrano v obliki vprašanj in odgovorov*«. ¹⁶⁸ Po odhodu z Bleda je dr. Laab ustanovil in vodil graško ustanovo za zdravljenje s svetlobo in vodo.¹⁶⁹

Topolška stavba za terapije je bila posebna zaradi lesene konstrukcije dvorane (v kateri so potekale terapije, mdr. individualno kopanje v različnih kadeh, tuširanje in ležanje v vlažnih povojih od nog do glave), pa tudi zaradi ravne strehe – terase za sončenje. Utilitarna ravna streha je skoraj za tri desetletja prehitela ravne strehe iz kasnejšega avantgardnega obdobja ‚moderne‘, ko je bivalna terasa na strehi postala modna zapoved v

¹⁶⁴ Dopisnica v: Zavodnik, Po sledeh, str. 195: Sie haben, wertgeschätzter Herr Rikli, wiederholt, die Erfürchtung ausgesprochen, daß die Nachwelt des eigentliche Schöpfer des atmosph. Cur vergessen werde u. dgl. Ich meine, diese Erfürchtung treffe nicht mehr zu, da man heute schon fast täglich bald in dieser bald in jener Zeitschrift oder Werke über naturheilverfahren & spec. über Licht- Luft- biser?atverfahren Ihren Name in ehrnster Weise verährt sich. Obige Ausschnitt ist aus dem Reformblatt für Gesundheit. /.../ Ihr Dr. Laab.

¹⁶⁵ Telegram v: Zavodnik, Po sledeh, str. 270: Heil im Licht dem Schöpfer der atmosferischen Kur zum 80-ten Wiegenfeste. Dr. Laab samt Familie.

¹⁶⁶ Račun v: Zavodnik, Po sledeh, str. 195.

¹⁶⁷ Experiments, str. 311. Napisal je delo: Fort mit der Vivisektion! Fort mit den experimentellen Mißbräuchen an lebenden Menschen und Tieren! Ein ernster Mahnruf an die Menschheit. v. med. Dr. Arthur Laab. Graz : Verlag des Bundes gegen die Vivisektion in Österreich, 1905, tretja izdaja.

¹⁶⁸ Das Vegetarisches Merkbüchlein, Graz, 1903. Farkas, Zur Geschichte, str. 135, 142.

¹⁶⁹ Riedl, Illustrierte Cronik, str. 112. Vodja oddelka za hidroterapijo ustanove L. Försterja v Gradcu, po: Deutsche Wacht, 23. 1. 1898, str. 8.

sklopu nove funkcionalistične estetike.¹⁷⁰ Tako razsežne strešne terase za sončenje so tudi na Bledu dobili šele z novo kopališko zgradbo leta 1899.¹⁷¹

Geolog Friedrich Teller je v pojasnilih h geološki karti vzhodnih Karavank zapisal, da sta dobrnski in topolški topli izvir na karti označena z rdečim dvojnim krožcem, da je njuna lega povezana s Smrekovskim erupcijskim prelomom in da se »termalna linija« nadaljuje na jugu s toplicami Zbelovo (Planckenstein), na zahodu pa z izvirom Mušenik v Topli na Koroškem.¹⁷²

1897

Časopisi so v začetku januarja poročali o naznanilu okrajnega glavarstva Radovljica, da se je zdravnik dr. Laab preselil z Bleda na Kranjskem v Šoštanj na Štajersko.¹⁷³ Kopališče so prenavljali: na enem oralu travnika so uredili igrišča (za tenis na travi, igre z žogo ali nogomet, telovadna orodja), preuredili del struge potoka Toplica, da je omogočal kopanje, in tako združili udobje kopanja v tekoči vodi z zdravilno močjo termalne vode,¹⁷⁴ želeli so sezidati nov bazen s hladno vodo 16 °R, »tako, da bodo to kopelj porabljali lahko tudi zdravi.«¹⁷⁵

Na brežinah ob vodnih kotanjah so prekrasna mesta za posedanje, obrasla z drevjem in zelenjem. Prostor za obroke senčijo stare lipe. V objektu »Sončni dom« je omogočeno udobno bivanje 50 gostom, nudijo se tudi bralna soba, igralna soba in velika jedilnica s klavirjem. Pot do Sončnega doma so razširili

¹⁷⁰ Vzorčno naselje Weißenhof v Stuttgartu, 1927. *Illustrierte Sport Zeitung*, 9. 6. 1901, str. 10; *Aus Bädern und Curorte, Geschichtliches aus Bad Topolschitz*: Stavbo za terapije naj bi dal postaviti dr. pl. Huttern. Pojavi se že na plakatu iz časa Hutternovega predhodnika, dr. Laaba.

¹⁷¹ Prim. Zavodnik, Po sledeh, str. 127–128.

¹⁷² Teller, *Erläuterungen*, str. 255 ss.

¹⁷³ *Slovenec*, 11. 1. 1897, str. 3; *Slovenski narod*, 8. 1. 1897, str. 2; *Slovenski gospodar*, 21. 1. 1897, str. 24; *Laibacher Zeitung*, 8. 1. 1897, str. 39.

¹⁷⁴ *Grazer Tagblatt*, 20. 4. 1897, str. 5.

¹⁷⁵ *Domovina*, 23. 4. 1897, str. 5.

na dvojno širino in travnike ob njej po vzoru graškega mestnega parka okrasili z drevjem in grmičevjem, uredili preoblačilnico kopališke hiše s samostojnimi predelki, ob jedilnici so načrtovali verando za 60 ljudi, povečati je bilo treba kuhinjo ... Oglasi 1897/98 so se glasili v slogu:¹⁷⁶

»Letovišče in termalno kopališče Topolšica, pošta Šoštanj pri Celju, v ljubki, pred vetrom zaščiteni, povsem brezprašni gričevnati pokrajini z milo klimo in gostimi gozdovi vsenao-koli. Pokrita plavalna kopališča, voda bogata z mehurčki CO₂, do 24 stopinj R / 30 stopinj C / akrototermne, z odličnim delo-vanjem pri ženskih, živčnih, trebušnih in želodčnih bolečinah, pa tudi pri revmatizmu. Izvrstna pitna voda. Lepe sobe, odlična, zelo slastna kuhinja, zelo dostopne cene. Povpraševanja naslo-viti na: Bruckner, Gradec, Humboldtova cesta 3a, 1. nadstropje / 3g, 2. nadstropje levo. Dnevno za pogovore od 12–1 in 5–6 ure.«

Dodali so še: dolge gozdne promenade, lepe razglede, ve-lika igrišča, čudovite izlete (tudi v solčavske Alpe).

Aprila je Graški dnevni list v *»Poročilih iz nemških alpskih dežel«* pisal o letovišču in termalnem kopališču Topolšica. Iz Celja je bilo z vlakom dve uri do Šoštanja in še 20 minut do tega *»z neopisljivo naravno lepoto blagoslovljenega koščka sveta«*, ki so ga senčile mogočne lipe in naj bi bil eden najintimnejših, najglobljih gozdnih kotičkov južne Štajerske. Terme so podobne kot v Dobrni, Gasteinu in drugod. Bližnji hladni vrelec daje krasno pitno vodo, in kjer se izliva v Toplico, je gojilno mesto za čudovite postrvi. Preko toplega vreleca se vzpenja kopalna hiša z dvema povsem ločenima plavalnima bazenom. Ker vrelec neprestano dovaja novo, kristalno čisto vodo (20 litrov na sekundo), izrabljena pa odteka, je kopalna voda ves čas sveža, s 24 stopinjami Reamurja. Bližnje Karavanke in iztek Savinjskih Alp ponujajo izvežbanim planincem spodobne ture (Tolsti in

¹⁷⁶ Pester Lloyd, 6. 4. 1897, str. 8; 19. 5. 1897, str. 8; Deutsches Volksblatt, 8. 4. 1897, str. 16; Grazer Tagblatt, 10. 4. 1897, str. 12; 11. 5. 1897, str. 12; 25. 5. 1897, str. 12; Neue Freie Presse, 10. 4. 1897, str. 19; Agrarzeitung, 14. 4. 1897, str. 7; Laibacher Zeitung, 10. 5. 1897, str. 5; Deutsche Wacht, 13. 3. 1898, str. 4.

Štaknetov vrh, Boskovec, Uršlja gora). Bližnji nižji hrbti (Wilhelmov in Južni grič, grič sv. Jakoba, Volčja pot in drugi) ter manjši hribi (Lom, Florjanski hrib, Kriška gora, Gora Oljka), kot tudi dolinski izletniški cilji razveseljujejo tako zaradi razgledov kot zaradi slikovite pokrajine. Restavracijo je prevzel gospod Matterbauer, ki je izvrstno vodil že mnoge hotele v odličnih kopališčih, in nudi meščanstvu okusno kuhinjo in dobro klet za zelo zmerne cene.¹⁷⁷ Tako naj bi bilo bivanje omogočeno tudi večjim družinam.¹⁷⁸

Nekatere Slovence je motilo, da je letoviški zdravnik dr. Laab na železniški postaji vsakič pozdravljal prihajajoče in odhajajoče prijatelje z glasnimi vzkliki »Heil!«; opozarjali so, da so med gosti tudi Slovenci in da je Topolšica na slovenskih tleh – naj bo »mednarodna«.¹⁷⁹

Ponovno so nemško usmerjeni »šoštanjski Prusi« oz. ,ta-kozvani »Nemci«, praznovali kres v Topolšici: hiše, drevje in dvorane so bile ovešene z nemškimi zastavami (frankfurtericami), pivo je bilo gratis, ,popevali so staro-nemške pesmi'. Ponoči po praznovanju je zgorel gostilničarjev hlev (svinjak) »tik toplišča« s štirimi svinjami in nekaj gosmi: tam so čakali mnogi kočijaži z vozovi na izletnike, kadili, naokoli pa je bilo polno slame in sena ...¹⁸⁰

Za časa Brucknerjev je graška založba Leykam založila in izdala predstavitveno publikacijo na 8 straneh: Letovišče in termalno kopališče Topolšica, pošta Šoštanj pri Celju, Južna Štajerska. Glavno poslopje je bila »nova tujska hiša« (Fremdenhaus), zgrajena v švicarskem slogu, s 24 sobami. Tiste v 1. nadstropju so bile dostopne od zunaj z ganka, ki je obtekal celo hišo. Objekt je bil zasnovan po strogih zdravstvenih predpisih. V mali »tujski hiši« je bilo sedem tudi zelo lepih sob, poleg je bila gostilna z dvema sobama za goste, kuhinjo in še nekaj

¹⁷⁷ Grazer Tagblatt 13. 4. 1897, str. 5.

¹⁷⁸ Bozner Nachrichten, 5. 5. 1897, str. 4.

¹⁷⁹ Südsteirische Post, 12. 5. 1897, str. 4.

¹⁸⁰ Domovina, 16. 7. 1897, str. 6; Slovenski gospodar, 15. 7. 1897, str. 258; Slovenski narod, 18. 8. 1898, str. 5.

sobami, ob njej pa velika nova jedilnična dvorana. Pred dvorano so bile mize na dvignjenem podiju, v hladni senci široko razvejanih lip, kjer so jedli predvsem ob vročih dneh. Blizu je bilo lepo pokrito kegljišče. Za Toplico so bili hlevi in remize za konje in vozove.¹⁸¹

Topolške terme naj bi pomagale pri: ženskih boleznih (kroničnih vnetjih maternice, jajčnikov, menstrualnih motnjah, anemiji, belem toku, splavu, neplodnosti, frigidnosti itd.), živčnih boleznih (preobčutljivosti, nespečnosti, migreni, obraznih bolečinah, nadraženi hrbtenici, išijasu, različnih krčih, epilepsiji, histeriji, hipohondriji, paralizi itd.), oslabelosti (po izčrpa- vajočih boleznih, izgubi krvi, prehitri starostni oslabelosti, impotenci, slabljenju možganov po napornih umskih delih itd.), pri revmatizmih, po poškodbah, pri vnetjih, boleznih prostate, pri kroničnih boleznih kože.

Cene sob so se razlikovale po velikosti in legi: od 40 krajcarjev do 1 goldinarja in 20 krajcarjev. Postrežba je bila vključena. Kopanje je bilo vsakič 20 kr., s kopalnim perilom 25. Otroci so plačali pol. Jedi in pijače so stale: kosilo z govedino 35 kr., telečji zrezek 30, telečja pečenka 30, pol pečenega piščanca 30, zelenjava 6–10, velika porcija šunke 24 in majhna pol toliko, močnate jedi 16–20, skodelica črne kave 10, porcija vina 16, čaj z rumom 25, šilce konjaka 20 in slivovke 5–10, liter namiznega belega vina 40, če je bil star, 56, črnega ali rdečega 52 krajcarjev.

Meni je torej klasični gostilniški, z mnogo mesa in alkohola; z razvojem Topolšice v smeri naravnega zdravljenja bo pomen pridobilo vegetarijanstvo.

Zdravniški priporočili sta napisala dr. Arthur Laab kot predstavnik naturopatskega gibanja v Gradcu, in dr. Lichtene- gger, praktični zdravnik v Šoštanju, na osnovi svojega 20-letne- ga delovanja. Na železniški postaji v Šoštanju, pri gostilnah Peč- nik, Breznik in pekarni Gande, je bilo mogoče dobiti poceni voz za Topolšico, na željo je prevoz organiziral tudi oskrbnik toplic. Enovprežni voz za povratek je stal 70 kr.

¹⁸¹ Sommerfrische, str. 4, 5.

1898

Za 350 goldinarjev letno je kopališka uprava Topolšica, **gospod in gosa Bruckner** iz Gradca (Humboldtgassee 39), ponujala v oddajo »gostinsko in poljsko gospodarstvo« z 22 orali dobre posesti, velikim zelenjavnim vrtom, številnim sadnim drevjem, 14 orali gozda in oskrbništvom v kopališču.¹⁸² Oglaševali so nove prospekte in dolge gozdne promenade, pa tudi sobe z možnostjo ogrevanja.¹⁸³ Kopališče so razglašali za klimatično zdravilišče prvega reda,¹⁸⁴ za akrototerme s 30 °C, bogate z mehurčki CO₂, ki naj bi povzročale prave čudeže pri zdravljenju ženskih in živčnih bolezni, protina in revme ter pri okrevanju.¹⁸⁵ »Znani zdravnik je zapisal: V kopališču Topolšica ne poznajo grobih nasprotij med vročino in mrazom: od maja do oktobra vlada skoraj enakomerno pomladno vreme /.../.«. Sem so že prispeli ali so se napovedali mdr. Max Schückher, direktor avstrijsko-madžarske dinamitne družbe, c.-kr. oficirja Schlicting in vitez Rischaneek, dr. Justh, državni učitelj Schiner z Dunaja, več upokojencev ... – mnogi z ženami oz. družinami,¹⁸⁶ po večini so tu ostajali en mesec, nekateri tudi tri do štiri. Za julij so bile zasedene že vse sobe, sem so pošiljali paciente zdravniki iz Gradca, Topolšico so opazili tudi dunajski zdravniki. Julija je bil v kopališču koncert za klavir in violino – osvežujoč glasbeni užitek, nastopajoči sta bili z Dunaja in iz Gradca.¹⁸⁷

Dan poprej je bil del gostov na izletu v čudovito, slikovito sotesko Huda luknja, kjer so obiskali »jamo nadvojvode

¹⁸² Deutsche Wacht, 28. 7. 1898, str. 8.

¹⁸³ Deutsche Wacht, 13. 3. 1898, str. 4.

¹⁸⁴ Grazer Tagblatt 13. 6. 1898, str. 19.

¹⁸⁵ Pester Lloyd 10. 5. 1898, str. 8.

¹⁸⁶ Marburger Zeitung, 8. 5. 1898, str. 4.

¹⁸⁷ Grazer Tagblatt 26. 7. 1898, str. 6. Med poslušalci so bili: c.-kr. kontraadmiral Camilo vitez Henriquez, Marie baronica Ende, c.-kr. ritmojster Otto baron Lehman, c.-kr. upravni svetniki Oskar Schitzler pl. Treuenheim, Wilhelm Desselier in Wilhelm Heyne, polkovnik August Seiche pl. Nordland, višji rudarski svetnik Wenzel Büchler, vdova štabnega zdravnika Johana Kletzl ...

Janeza»¹⁸⁸ – kot piše mariborski časopis. O tem izletu nam pripoveduje pismo, ki ga hrani Štajerski deželni arhiv v Gradcu: napisano je na dopisni papir kopališča z grafično veduto proti Sv. Križu. »Najdražji mami« ga je morala takoj napisati njena »po-deželjska hči« 26. 6. 1898, »ker je bilo tako smešno‘: ob devetih so bili naročeni trije vozovi: lojtrski z dvema konjema, Pečnikov in »naš«, ki so peljali mdr. »domače«, družini Schinner, Rasch in dve učiteljici (od katerih je bila ena kot možki) v Šoštanj, kjer se je pridružil kapitan O’Flanagan s sinom, kadetom, malo so se pričkali. Po prihodu v Velenje so potniki z enega voza ostali za kosilo, ostali pa so se peljali dalje v Hudo luknjo, pot je bila zelo ljubka in tudi sama jama zelo zanimiva, sploh, ker še nobene ni videla; naokrog so šli z dvema baklama vse do slapa v skalah, nato so vriskali pri Paki in se zabavali. Na povratku so se v Šoštanju ustavili pri Pečniku, kjer je spoznala še ženo in hčer O’Flanagana, srečali pa so tudi slovenjgraškega živinozdravnika Casinija v družbi dr. Lichteneggerja in adjunkta. Obe učiteljici sta šli že prej domov, ker sta se bali slabega vremena. Na povratku v Topolšico je bilo še posebej smešno, peli so hecne pesmi in si pripovedovali vice.

Sledi poročilo: vmes je odšel baron iz sobe 6, v to sobo je prišla gospa Gendes, še ena dama, ki je prišla z njo, je dobila Schleichovo sobo, poročnik spi v št. 18, ker ene gostje še vedno ni bilo. »Vedno je vse zasedeno, pa še vedno uspemo še koga nastaniti. Od kopanj smo od 15. dobili zelo veliko. Zelo pričakujemo Vilmo, ki je v Trstu in naj bi prevzela sončne kopeli. Zdaj gre tukaj res kar dobro.« Omemba »našega voza«, podrobno poročilo o gostih in omemba hčere Zofi (ljubkovalno Sopherl) kažejo, da bi utegnila to pismo pisati hči Zofije Bruckner svoji mami v Gradec.¹⁸⁹ Septembra so bistveno znižali cene nastanitev.¹⁹⁰

¹⁸⁸ Marburger Zeitung 31. 7. 1898, str. 4.

¹⁸⁹ StLA K. 2, H. 1, Zasebno pismo »Liebste Mama!«, arhivu daroval dunajčan Dr. Alfred Schlegel, Tätigkeitsbericht, str. 12; Grazer Tagblatt 13. 6. 1898.

¹⁹⁰ Deutsche Wacht, 25. 8. 1898, str. 7.

1. 11. 1898 je kopališče Topolšica pri Šoštanju kupil »praktični zdravnik« **dr. Gustav Hutter – pl. Huttern**.¹⁹¹ z vsemi pripadajočimi zemljišči in stavbami na njih, posebej s stanovanjsko stavbo št. 20 in stanovanjsko stavbo za terapijske goste, dalje s kamnolomom (Steinbruch) za kegljiščem in peskokopi (Sandgewinnungsstellen), s toplimi in hladnimi vreli na zemljiščih, z vsem, kar stoji in živi (fundus instructus), za 44.000 goldinarjev, inventar za 10.000 goldinarjev, skupaj 54.000 gld.¹⁹² Popis inventarja kopališča se je ohranil in nam omogoča vpogled v tedanjo opremo in opravo turistične destinacije, ki je v mnogočem drugačna, kot smo je vajeni danes:

Inventar kopališča Topolšica spomladi 1898.

Pohištvo obeh tujskih stavb in druga oprema. Postelje: 9 politiranih lesenih postelj z vstavki, 26 železnih postelj z vzmetnicami, 4 lesene postelje, 4 široke lesene postelje, 9 otroških posteljc z ograjicami. Omare: 12 velikih poliranih dvojnih predalnikov (šifonjer), 5 velikih predalnikov, 8 enojnih politiranih omar, 3 lakirane omare, 8 velikih, mehko tapeciranih omar. Nočne omarice: 9 politiranih z marmornimi ploščami, 18 politiranih brez marmornih plošč, 5 lakiranih. Mize: 8 politiranih ovalnih miz, 13 pravokotnih s predali, 4 mehko tapecirane. Fotelji: 50 krivljenih foteljev, 2 otomani (oblazinjeni ležišči) s po dvema blazinama, 20 obešalnikov za oblačila, 12 ‚zajcev‘ za sezuvanje škornjev, 24 stenskih ogledal, 18 pljuvalnikov, 18 zaščit za steno, 9 zaščit za mize, 19 črnilnikov, 30 vžigalnikov (iz porcelana), 20 kovinskih svetilk, 13 porcelanastih svetilk, 20 preprostih obešal za vrata, 1 stol z vgrajeno nočno posodo, 40 skled za umivanje (Lawoire), 38 vrčkov za vodo, 19 skledic za zobne ščetke, 30 nočnih posod, 41 kozarcev za pitje, 29 steklenic za

¹⁹¹ Vpis v Zemljiško knjigo. Priimek po Schmall, Ein Vergessener, str. 19. Omemba: Illustrierte Sport Zeitung, 9. 6. 1901, str. 10: Aus Bädern und Curorte, Geschichtliches aus Bad Topolschitz.

¹⁹² SI_ZAC/0621, Okrajno sodišče Šoštanj, 501, zbirke listin 1898, št. 631: Pogodba o prodaju in nakupu med Sofie Brucknern in dr. Gustavom von Hutternom za kopališče Topolšica.

vodo. Posteljnina: 31 spalnih blazin, polnjenih s slamo, 18 spalnih blazin, polnjenih z morsko travo (Seegrasmatratten), 6 otroških spalnih blazin, 8 velikih slamnjač (Strohsäcke), 6 otroških slamnjač, 32 klinastih podlog za blazine, 22 blazin, polnjenih s slamo, 32 blazin, polnjenih s perjem, 6 otroških blazin, 4 ?, 9 prevlek za odejo s sredinskim izrezom (Couwertdecken)¹⁹³, 29 odev, 4 satenaste prevleke, 8 prevlek iz perkala, 31 prevlek iz flanele, 4 otroške tvidaste prevleke, 6 otroških prevlek, 39 preprog ob posteljah, 18 podložnih odev. Perilo: 60 lanenih rjuh, 60 bombažnih rjuh, 44 pregrinjal, 102 prevleki za vzglavnike, 110 brisač, 12 otroških rjuh, 12 prevlek za otroške vzglavnike, 12 otroških prevlek za odeje, 4 prevleke iz blaga, 3 ducate prtičkov za brisanje prahu, 2 ducata servirnih prtičkov, 2 ducata toaletnih brisač, 12 namiznih prtov, 54 serviet, 24 kavnih serviet, 36 kopalnih hlač, 6 ženskih kopalnih oblek. Oprema čitalnice: 1 omara za knjige, 1 knjižna zbirka, 2 mizi z ogledali, 1 zofa, 2 fotelja, 1 ? - tenis, 1 rusko kegljanje, 1 nogomet, 1 nemško kegljanje, 1 plošča za šah, 3 držala za časopise, 20 skodelic za igro, 2 pred-sobni steni z ogledali, 2 vrča za vodo, 5 škafov. Ureditev jedilničnega salona: 1 ogledalo, 1 vitrina (Kredenzkasten), 1 klavir, 1 velika luč, 1 majna luč, 24 mehkih stolov, 36 trdih stolov, 24 krivljenih stolov, 12 okroglih miz, 2 dolgi mizi. Kuhinjska oprema: 1 zamrzovalni stroj, 1 servirni voziček s posodo, 24 lakiranih skodelic, 1 mlinček za kavo, 1 pražilec za kavo, 1 karafi za kis in olje, 1 predalnik za prtičke, 4 veliki lonci, 12 različnih posod, 12 pokrovov, 24 jedilni pribor s koščenim ročajem, 24 žlic iz srebrne alpake [zlitina bakra, niklja in cinka], 12 čajnih žličk, 2 servirni žlici, 10 pločevinastih žlic, 1 posoda za led (?), 200 krožnikov, 6 velikih ploščatih krožnikov, 48 kavnih skodelic, 36 različnih skled, vključno s podložnimi krožniki, 8 čajnikov, 4 jušniki, 12 ovalnih krožnikov, 78 različnih kozarcev in vrčkov. Različno: 1 delovna miza, 4 ulične svetilke, zaloga lesa in premoga, 1 zasebna kopalna kad, steklenice, 1 rjava kobila, stara 11 let, 1 siv konj, star 10 let, 1 lisasta krava, 1 popolna lahka vprega, 1 voz, 1 kočija, 1 voz, seno v kozolcu in hlevu, 15 voženj gnoja,

¹⁹³ <https://www.betten.at/lexikon/bettbezuege-und-co.html>, 19. 8. 2022.

1 plug (brez sprednjega okvirja), 1 brana, 3 samokolnice, 1 prikolica, 1 konjska vprega, 1 volovska vprega, 2 verigi za krave, 1 krtača in 1 strgalo, 1 vile za gnoj, 1 kup gnoja, 1 verige za kolo, 1 lojtrski voz, 1 plug (brez sprednjega okvirja), 1 brana, 1 voz, 1 enovprežnik, 2 vola v vrednosti 226 goldinarjev, 1 krava v vrednosti 85 goldinarjev, 2 konja, 1 hlevska laterna, 2 prašiča, 1 klešče, 1 vilice, 1 dleto, 1 sveder, 1 palica in kladivo, 2 skrinji za hrano, 2 napajalni koriti, 1 stroj za rezanje krme, 1 brusilni stroj, 3 stari ?, 2 stari lopati, 1 strgalo za drevje, 1 kolo za voziček, 100 jagodnih sadik, 1 mizarska delovna miza, 2 kôsi (ena z ročajem in ena brez), 1 poštni rog, 1 posteljni okvir, 1 zaboj, 1 slamnjača, 2 blazini za spanje, 1 odeja, 2 srpa, 2 ovratnici, 1 ?, polovica ?.

Prejšnji kopališki zdravnik dr. Laab je deloval dalje v Gradcu in ob jezeru Ebensee, kjer sta z dr. Ernestom Zangerlejem zgradila kopalno hišo v Traunecku.¹⁹⁴

1899 Fizikalno-dietetična terapevtska ustanova ali termalno kopališče in ustanova za naravno oz. vodno zdravljenje dr. Gustava pl. Hutterna z Dunaja

5. 2. 1899 se ton oglasov spremeni: omenijo se sončne kopeli in terapije na svežem zraku, podpiše se **dr. Gustav pl. Huttern**.¹⁹⁵ C.-kr. deželni sanitetni svet za Štajersko je na zasedanjih 28. 1. in 11. 2. obravnaval mdr. strokovno mnenje o vlogi dr. pl. Hutterna za podelitev koncesije za ustanovitev hidropatskega zavoda (Wasserheilanstalt) v Topolšici.¹⁹⁶

Graški dnevni list je 28. marca 1899 poročal: »*Kopališče Topolšica. Poznano kopališče Topolšica pri Šoštanju na spodnjem Štajerskem je prešlo v posest dr. med. Gustava pl. Hutterna. Novi lastnik bo tam poleg že obstoječega letovišča uredil*

¹⁹⁴ Riedl, Illustrierte Cronik, str. 112

¹⁹⁵ Neue Freie Presse 5. 2. 1899, str. 5

¹⁹⁶ Grazer Volksblatt 19. 2. 1899, str. 3. Das Österreichische Sanitätswesen, Organ für die Publicationen k. k. Obersten Sanitätsrathes, 30. 3. 1899, str. 128.

vodno zdravilišče. Kopališče ima očarljivo lego v slikoviti gričevnati pokrajini in je zato priljubljeno letovišče. Z zagotovitvijo novih parkovnih elementov, termalnih kopališč in vpeljavo masažnih kur je zagotovljen pomemben vzpon. Za nastanitev in oskrbo gostov bo kar najbolje poskrbljeno. Povpraševanja nasloviti na gospoda dr. pl. Hutterna na Dunaju, VI/I, Cesta Marije pomočnice št. 31.»¹⁹⁷

Dr. pl. Huttern je omenjen kot »alternativni medicinec,«¹⁹⁸ zdravnik za naravno zdravljenje (Naturheilarzt),¹⁹⁹ in je živel v 6. okrožju na Dunaju. Oktobra je s časopisnim oglasom obvestil, da se je vrnil iz Topolšice in ponovno odpira ordinacijo med tednom od 3. do 5. ure popoldne v svojem dunajskem stanovanju.²⁰⁰ Študiral je na visokih šolah na Dunaju, v Innsbrucku in Gradcu, kjer je leta 1886 promoviral;²⁰¹ bil je zdravniški vodja »vodne zdravstvene ustanove« in sanatorija Fürstenhof med Gradcem in Dunajem²⁰² ter ustanove za naravno zdravljenje Ardolna Riklija Malnerjev vrelec na Bledu na Kranjskem.²⁰³ Bil je eden prvih vegetarijancev na Dunaju: ti so jedli in se zbirali v posebnih lokalih, kjer so bila – navadno ob nedeljskih popoldnevih – tudi predavanja: »proti mesojedcem«, »vegetarizem kot izvir sreče«, bili so tudi proti stimulansom: alkoholu (pivu, vinu), nikotinu (tobaku), čaju in kavi, kritični so bili do družbenega življenja v velikih mestih. Med zdravniki, ki so živeli po tem »abstinenčnem sistemu«, je po zgovornosti in strokovnosti izstopal prav dr. Huttern, kasnejši »vodni in naravni zdravnik« – se je leta 1921 spominjal nevrolog, medicinski svetnik dr. Wilhelm.²⁰⁴

¹⁹⁷ Grazer Tagblatt 28. 3. 1899, str. 21.

¹⁹⁸ Farkas, Zur Geschichte, str. 135, 142.

¹⁹⁹ Deutsches Volksblatt 28. 7. 1899, str. 10.

²⁰⁰ Deutsches Volksblatt, 1. 10. 1899, str. 12.

²⁰¹ Wiener medizinische Wochenschrift, 30. 1. 1937, str. 140.

²⁰² Das Vaterland 13. 5. 1896, str. 8.

²⁰³ Wiener Bilder 13. 5. 1900, str. 8, foto str. 9.

²⁰⁴ Wilhelm, Vegetarier, str. 3.

Časopisje je bilo odtlej polno oglasov,²⁰⁵ ki so se ponekod ponavljali tudi leto ali dve in Topolšico priporočali z različnimi kombinacijami naslednjih podatkov:

- Fizikalno-dietetična medicinska / terapevtska ustanova / termalno kopališče in ustanova za vodno zdravljenje
- Kopališče Topolšica
- Pošta Šoštanj pri Celju na Južnem Štajerskem, Avstrija
- Najmodernejše ureditve, čudovita / idilična zaprta lega, iglasti gozdovi
- Nizke / zmerne²⁰⁶/ dostopne cene, po 1. septembru znižanja cen
- Naravno tople terme / kopeli (30 stopinj Celzija) z mehurčki CO₂
- Velik park za zračne kopeli in sončne galerije
- Indikacije: vse kronične bolezni, dolgotrajna okrevanja in vsakovrstne oslabeledosti / motnje v presnovi, živčne bolezni (razen epilepsije in duševnih bolezni), ženske bolezni, bolezni trebuha in prebavnega trakta, srca, jeter, ledvic / za bolne in potrebne okrevanja, slabokrvnost, rahitis, skrofuloza, sladkorna bolezen, revmatizem, katar

²⁰⁵ Sport und Salon, 21. 3. 1901, str. 24; Wiener Montags-Journal, 11. 8. 1902, str. 8; Wiener Salonblatt, 21. 4. 1901, str. 23; 8. 8. 1903, str. 16; Wiener Sonn- und Montags-Zeitung, 30. 1. 1899, str. 7; 21. 4. 1902, str. 9; 19. 9. 1904, str. 10; Wiener Bilder, 18. 3. 1903, str. 13; Neues Wiener Journal, 15. 6. 1902, 26. 5. 1903, str. 9; Grazer Tagblatt, 8. 4. 1899, str. 12; 24. 5. 1900, str. 16; 27. 4. 1902, str. 25; Grazer Volksblatt 24. 5. 1900, str. 12; Neue Freie Presse 25. 3. 1899, str. 5; Deutsches Volksblatt, 5. 5. 1901, str. 19; 31. 5. 1903, str. 27 (čez pol strani), 21. 5. 1905, str. 27. 25. 7. 1905, str. 15; Neue Freie Presse, 8. 4. 1900, str. 20; 19. 3. 1901, str. 14; 2. 4. 1902, str. 14; 13. 4. 1902, str. 5; 14. 6. 1902, str. 16; 11. 7. 1903, str. 6; 22. 7. 1904, str. 16; 8. 7. 1905, str. 20; Die Zeit 24. 5. 1903. 31. 5. 1903, str. 17 (čez pol strani); (Neuigkeits) Welt Blatt 25. 3. 1899, str. 16; (Salzburger) Fremden-Zeitung, 8. 4. 1899, str. 12; Das Vaterland 20. 5. 1900; Kuryer Lwowski (Lemberger Courier), 27. 5. 1900, str. 12; Deutsche Wacht, 16. 4. 1899, str. 12. 20. 5. 1900, str. 11; Laibacher Zeitung, 17. 5. 1902, str. 14; Leipziger populäre Zeitschrift für Homöopathie, 1899, str. 77, 127, 144; Wiener Medizinische Presse, 16. 4. 1899, str. 668; Wiener klinische Wochenschrift št. 15, 13. 4. 1899, reklamni blok.

²⁰⁶ Sport und Salon, 1. 8. 1903, str. 24.

- Odlični rezultati pri skoraj vseh kroničnih boleznih.²⁰⁷
- Ustanova ostane odprta vse leto²⁰⁸
- Atmosferske kure (terapije na svežem zraku), masaže
- Svetlobne, zračne in sončne kopeli, bivanje v zračnih lopah,
- Termalna kopališča, hidro / vodne-, elektro-, foto- in atmosferske terapije²⁰⁹
- Masaža po Thuru, Brandtu itd.
- Gimnastika
- Koristno letovišče za krepljenje živcev za vse bolne, okrevajoče²¹⁰ in zdrave²¹¹
- Letovišče z dobro dunajsko restavracijo, elegantne nastanitve / gostišče (pensionat), vse udobje
- Informacije in prospekti (nemški, francoski in madžarski) brezplačno pri upravi ali pri na Dunaju stanujočem lastniku in zdravstvenemu vodji kopališča dr. Gustavu pl. Hutternu, Dunaj, VI/I. Cesta Marije pomočnice 31, telefonska številka 9585

Elektrotehnični časopis je poročal o ureditvi električne razsvetljave v zdravilišču Topolšica, kjer so »pred kratkim« dali v pogon električno centralo: lokomobila z močjo 30 konjev je poganjala štiripolni enosmerni dinamični stroj za 20 kW pri 150 V mrežne napetosti, imeli so akumulator za 150 amperskih ur, omrežje je obsegalo 1,5 km in napajalo 10 obločnic in 410 žarnic. Električno so mnogo pridoma uporabljali tudi v zdravstvene namene: za električne svetlobne kopeli in za pogon črpalke, ki je »žveplo vsebujočo vodo« (schwefelhaltige Wasser) iz globine črpala v rezervoar na hribu. Električni daljinski kazalnik je nameščencem kopališča ves čas prikazoval najvišji in najnižji

²⁰⁷ Bukowinaer Rundschau, 20. 4. 1902.

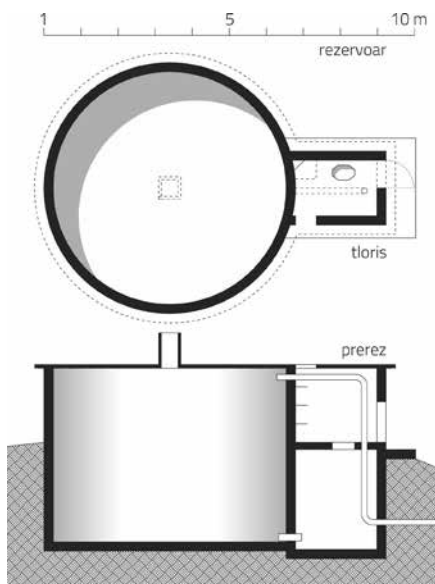
²⁰⁸ Sport und Salon, 21. 3. 1901, str. 24. Wiener Salonblatt, 21. 4. 1901, str. 23.

²⁰⁹ Kikeriki 27. 5. 1900, str. 5.

²¹⁰ Kikeriki 29. 4. 1900, str. 6

²¹¹ Innasbrucker Nachrichten, 26. 5. 1900, str. 6. Grazer Volksblatt, 20. 5. 1900, str. 7

nivo vode. Naprave je izdelala komanditna družba Albert Jordan & Co. z Dunaja.²¹² Rezervoar na hribu za okoli 145 m³ vode je bil osnova za vodovodno omrežje v zdravilišču. Šoštanj je dobil vodovod z vodohranom šele 30 let kasneje, leta 1930.²¹³

Vodovodni rezervoar v Topolšici, izmera in risba R. Poles, 2022.

V zemljiško knjigo²¹⁴ so bile vpisane na parcelah:

- št. 207: pozidano območje – stanovanjska hiša za goste na terapijah (Curgäste)
- št. 212: gospodarska stavba
- št. 213: Sončni dom (Sonnenheim)
- št. 214, 215, 218, 219: zračne lope (Luftthütten)
- št. 220: stanovanjska hiša
- št. 226: strojna hiša (Maschinenhaus)

²¹² Elektrotechnische Zeitschrift, 17. 8. 1899, str. 597.

²¹³ Aplinc, Stanovati v Šoštanju.

²¹⁴ K.o.Topolšica, okrajno sodišče Šoštanj 110 – Topličnik, hrani Zemljiška knjiga Okrajnega sodišča Velenje.

- št. 227: skladišče za les (Holzlager)
- št. 228: kozolec
- št. 229: hiša za turbino (Turbinenhaus)

22. 12. 1899 je polovico kopališke posesti odkupil dr. Conrad Bertsche,²¹⁵ posestnik na Poganicah, z začasnim prebivališčem Schönbrunnerstrasse št. 50 na Dunaju, za 36.000 gld.²¹⁶

S spremembo lastništva nad polovico kopališke posesti v Topolšici v decembru 1899 se prenehajo pisni viri za topolško letovišče za 19. stoletje. Naslednji podatki se že navezujejo na čas, ko je Topolšica stopila novemu, 20. stoletju naproti. Zaradi obsega raziskovalnega dela je uredništvo Šaleških razgledov ob dogovoru z avtorjem tega prispevka določilo, da bo članek na tem mestu prekinjen. Nadaljevanje zgodbe topolškega letovišča bo objavljeno v naslednji številki Šaleških razgledov, v kateri bo prikazano obdobje do prehoda v nov državni okvir kraljevin SHS. Zaradi preglednosti že na tem mestu objavljamo poleg teksta do leta 1900 tudi celotno bibliografijo, ki pa bo objavljena tudi v naslednji številki (op. ured. odb. Šal. razgl.).

Viri

SI AS - Arhiv Republike Slovenije.

- SI AS 1110 Jožefinski kataster za Štajersko, Okrajna gospodarska Šoštanj: Topolščica.
- SI AS 177 Franciscejski kataster za Štajersko, C481, k. o. Topolščica.
- rokopisi, 106 r - 126 r: koledarji škofa Tomaža Hrena.
- rokopisi I/88 r: A. Shifrer, prepisi dnevnikov škofa Hrena.

²¹⁵ Vpis v Zemljiško knjigo.

²¹⁶ SI_ZAC/0621, Okrajno sodišče Šoštanj, 504, zbirke listin 1899, št. 1053: Kupna pogodba med dr. Gustavom pl. Hutternom in dr. Conradom Bertschetom za polovico termalnega kopališča in ustanove za vodno zdravljenje Topolščica.

- SI AS 399/II/3/1 Ocena Državnega zdravilišča Topolščica. NŠAL - Nadškofijski arhiv Ljubljana.
- SI NŠAL, matične knjige župnije Šmihel Novo mesto (Matricula Online).
- ŠAL f. 41a/6 pismo škofa Hrena lastnici gradu Forhtenek, Töppelz bey Schönstein, 1. 6. 1617.
- ŠAL f. 17/39 c 13 pismo škofovega brata Andreja škofu v Gornji Grad, 11. 7. 1621, prejeto 14. 7. 1621 v Thermis S. Floriani.
- GG-A, f. 80/10 Pismo Martina Ebenpergerja Andreju Tavčerju, 3. 7. 1622.
- GG-A, f. 81/13 Pogodba škofa Hrena z meščani Šoštanja, Topplitz, 5. 7. 1621.

PAM = Pokrajinski arhiv Maribor, Enota za Koroško (Ravne na Koroškem)

- SI_PAM/0626 Magistrat Slovenj Gradec 1687-1893, Mlinarski ceh v Slovenj Gradcu 1808-1846.

ŠAM - Nadškofijski arhiv Maribor.

- SI NŠAMb, matične knjige župnije sv. Mihaela pri Šoštanju (Matricula Online).

ZAC - Zgodovinski arhiv Celje.

- SI_ZAC/1031 Zbirka zemljiških knjig: Gospodstvo Šoštanj (zemljiška knjiga urada Topolščica).
- SI_ZAC/1120 Zbirka fotokopij iz Štajerskega deželnega arhiva Gradec: urbarji Šoštanj.
- SI_ZAC/1274 Zbirka razglednic in dopisnic: Topolščica.
- SI_ZAC/0621, Okrajno sodišče Šoštanj, 497, zbirke listin za leta 1891 (fasc. 486), 1896 (fasc. 497), 1898 (fasc. 501), 1899 (fasc. 504), 1905 (fasc. 520), 1919.
- SI_ZAC/0610/006/001 Zadružni register I.

ZAP - Zgodovinski arhiv Ptuj.

- SI_ZAP/0559/003/009/003/013/001_00111 Pismo Else Oeltjen-Kasimir možu Janu Oeltjenu, Topolščica, 10. 9. 1918.

ZALj - Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Dolenjsko in
Belo krajino Novo mesto.

- kopija Libri status animarum za dvorec Poganci, župnija
Šmihel Novo mesto.

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv (Štajerski deželni arhiv
v Gradcu).

- K. 2, H. 14, Cilli, Herrschaft und Stadt:
- zasebno pismo »Liebste Mama«, pisec in prejemnik nejasna,
z ilustrirano prednatisnjeno glavo Bad Topolschitz, 20. 7.
1898, 4 strani.
- barvni velikoformatni plakat »Naturheilanstalt und Som-
merfrische Arnoldsbad-Schönstein (Thermenbad, Bad
Topolschitz).
- HS 915, Franc vitez Gadolla: Der vormalige Zillier Kreis in
Untersteier in topografisch=, naturhistorisch= geognostisch
montanistischen Bezeichnung.

Wienbibliothek im Rathaus.

- Handschriftensammlung - Teilnachlass Adolf Loos / ZPH
1442, Archivbox 5, 6. Elsie Altmann (1899–1984), 6.1.66.
Eh. Brief, mit Unterschrift, Bad Topolschitz, o.D.

ISN ZRC SAZU – Inštitut za slovensko narodopisje ZRC
SAZU.

- Göthova topografija (GT, kopije iz StLA): Topolšica (GT
429.1), Magistrat trga Šoštanj (GT 413.6).

Muzej Velenje.

- Libri status animarum za kmetijo Topličnik, kopije, hrani
arhiv župnije sv. Mihaela pri Šoštanju.

Zasebni arhiv prim. dr. Janeza Polesa, dolgoletnega direktorja
Bolnišnice Topolšica.

- plakat Thermalbad & Wasserheilanstalt »Bad Topolschitz«.
- publikacija Bad Topolschitz (francoska, madžarska), Lju-
bljana: Kleinmayr & Bamberg.
- letak Mittheilungen aus Bad Topolschitz, Nr. 3: Sanatorium
Bad Topolschitz bei Cilli (Südsteiermark). »Fünf Fragen und
deren Beantwortung«. 4 strani.

Zasebni arhiv Viktorja Dreva, domačina in dolgoletnega podžupana Občine Šoštanj.

- Predlog za začetek postopka o ustanovitvi nove Občine Topolšica, št. 12/2001. Topolšica: Krajevna skupnost, 20. 6. 2001.

Okrajno sodišče v Velenju, Zemljiška knjiga.

- Stara zemljiška knjiga, sodni okraj Šoštanj, k.o. Topolšica, Topličnik (ZK vložek 110), Ocepek (ZK vložek 23)

Literatura

- *Adresar, I. splošna naslovna knjiga za Kranjsko*. Ljubljana: Mulley & Kamenšek, 1912.
- *Adreßbuch der Landeshauptstadt Graz und Geschäfts-Handbuch für Steiermark*. Graz: Verlag von Leykam's Erben, 1862.
- Altmann-Loos, Elsie. *Mein Leben mit Adolf Loos*. Wien: Amalthea Signum Verlag, 2013. e-knjiga.
- Apline, Miran. *Stanovati v Šoštanju*. e-knjiga, 23. 7. 2022.
- *Bader Almanach, Mittheilungen der Bäder, Luftkurorte und Heilanstalten in Deutschland, Oesterreich, der Schweiz und den angrenzenden Gebiete*. Berlin: Verlag von Rudolf Mosse, 1907.
- Benedik, Metod. Iz protokolov ljubljanskih škofov. Protokol I., 36-128, za leta 1599-1605. V: *Acta ecclesiastica Sloveniae* 6. Ljubljana: Teološka fakulteta, 1984, str. 7-90.
- Benedik, Metod. Iz protokolov ljubljanskih škofov. Protokol I., 128-53, za leta 1606-1611. V: *Acta ecclesiastica Sloveniae* 10. Ljubljana: Teološka fakulteta, 1984, str. 7-160.
- Benedik, Metod. Iz protokolov ljubljanskih škofov. Protokol II., 1-59, za leta 1612-1613. V: *Acta ecclesiastica Sloveniae* 14. Ljubljana: Teološka fakulteta, 1984, str. 7-57.
- Benedik, Metod. »Predstavitev protokolov škofa Hrena 1614-1630.« V: *Acta ecclesiastica Sloveniae* 19, Ljubljana: Inštitut za zgodovino cerkve pri Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani, 1997.

- *Bericht der Gratzter Handels- und Gewerbekammer über den Zustand der Industrie, des Handels und der Gewerbe in den Jahren 1857, 1858 und 1859.* Graz, 1860.
- Berg, Ute. Dorothy von Moltke: *Eine Biographie.* Göttingen: Wallsteiner Verlag, 2020.
- Bizjak, Tomaž in Preinfalk, Miha. *Turjaška knjiga listin II.* Ljubljana: Založba ZRC, 2009.
- Blaznik, Pavle. *Historična topografija Slovenije II, Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500,* 1 A-M. Maribor: Založba Obzorja, 1986.
- Böhm, Johann. *Die Deutsche Volksgruppe in Jugoslawien 1918–1941.* Frankfurt am Main: Peter Lang, 2009.
- Bradshaw, B. *Dictionary of Mineral Waters, Climatic Health Resorts, Sea Baths and Hydropathic Establishments.* London, 1883.
- Brezigar, Aleksander. *Geološka pisna dediščina Šaleške doline in okolice.* Geologija 50/2, str. 233–245.
- Brišnik, Danijela. »Od kamnitih sekir do terre sigillate.« *Velenje, razprave o zgodovini mesta in okolice.* Velenje: Mestna občina, 1999, str. 57–70.
- Brodar, Mitja. »Ledenodobni ljudje v Šaleški dolini.« *Velenje, razprave o zgodovini mesta in okolice.* Velenje: Mestna občina, 1999, str. 39–55.
- Brodbeck, Christoph. *Basler Wald. Basler Jahrbuch,* 1955, str. 179–195.
- Brunner, Walter: Bischof Thomas Chrön nach Dokumenten der Steiermärkischen Landesarchivs. *Hrenov simpozij v Rimu.* Celje: Mohorjeva družba, 1998, str. 23–46.
- Curk, Jože. »Slovenještajerski trgi in mesta v 19. stoletju.« *V: Časopis za zgodovino in narodopisje,* št. 1–2/1979, str. 208–263.
- *Der Staatsbeamte: Jahressbuch für die k. k. österreichischen Civilbeamten pro 1880.* Wien: Verlag von Moritz Perles, 1880.
- *Die Südbahn und ihr Verkehrsgebiet in Oesterreich-Ungarn.* Wien, Brünn, Leipzig: Rudolf M. Rohrer, 1900.

- Diem dr. Karl. *Österreichisches Bäderbuch*. Wien: Urban & Schwarzenberg, 1914.
- Dimitz, August. »Historische Notizen aus den in Museal-Archiv aufbewahrten Kalendern des Bischofes Th. Chrön.« V: *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 3-4, Ljubljana, 1862, str. 17–30, 87–90, 99–109.
- Eddy, Beverley Driver. *Karin Michaëlis, Kaleidoskop des Herzens: Eine Biographie*. Wien: Edition Praesens, 2003.
- *Experiments on Living Dogs: Hearings Before the United States Senate*, 4497, Washington 1930.
- Farkas, Reinhard. »Zur Geschichte der Gartenbewegung im deutschsprachigen Raum.« V: *Berichte der Bayerischen Akademie für Naturschutz und Landschaftspflege*, 1999, str. 133–143.
- Fuchs, Dionys. *Praktische Hygiene und Bekämpfung der Infektionskrankheiten im Felde*. Wien & Lpz: Braumüller, 1918.
- Gal Gallenstein, Jožef baron, Schmutz, Carl. *Neueste Special Karte des Cillier Kreises im Herzogthume Steyermark*. Graz: Jos. Fr. Kaiser, 1832, dlib.
- Golec, Boris. »Pozabljeni »mali štajerski Valvasor« – polihistorjev potomec Franc vitez Gadolla (1797–1866).« V: *Kronika* 60 2012, str. 23–78.
- Grieser, Dietmar. *Die guten Geister. Sie dienten den Großen dieser Welt. Köchin, Butler, Sekretär*. Wien: Amalthea Signum Verlag, 2008.
- Growka Květoslav. *ZAPOMENUTÝ OSUD ŠÉFLÉKÁŘE PRIESSNITZOVA SANATORIA*. Lázenské prameny, 3/2018, str. 2.
- Guttman, Walter. *Lexikon der gesamten Therapie des praktischen Arztes mit Einschluss der theapeutischen Technik. Band 2 (M–Z)*. Berlin, Wien: Urban & Schwarzenberg, 1916.
- Hacquet, Baltazar. *Oryctographia Carniolica oder Physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istrien und zum Theil der benachbarten Laender. 3. Teil*, Leipzig: bey Johann Gottlob Immanuel Breitkopf, 1784.

- Hårdtl, August baron. *Die Heilquellen und Kurorte des österreichischen Kaiserstaates und Ober-Italien* 's. Wien, 1862.
- Hazler, Vito et al. *Mlinska cesta*. Šoštanj: Občine Šoštanj, Črna na Koroškem, Železna Kapla – Bela, 2002.
- Herdan-Zuckmayer, Alice. *Genies sind im Lehrplan nicht vorgesehen*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1979.
- Hofrichter, Joseph Karl. *Arabesken: Reise, Zeit- und Lebensbilder aus Steiermark*. II. Heft., Graz 1866.
- Holick, Michael F., Jenkins, Mark. *Schützendes Sonnenlicht*. Stuttgart: Kaff F. Haug Verlag, 2005.
- Hozjan, Andrej. Tomaž Hren in drugi tedanji škofje Notranje Avstrije. *Hrenov simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba, 1998, str. 99–103.
- Hribovšek, Avgust. »Dr. med. Karol Pečnik, neznani slovenski zdravnik za tuberkulozo.« V: *Celjski zbornik* 1987, str. 191–202.
- Hudales, Jože. »Gradivo k zgodovini zdravstva v Šaleški dolini.« V: *Šaleški razgledi* 12. Velenje: Kulturni center Ivana Napatnika, Založništvo Pozoj, 1996, str. 275–298.
- Hudales, Jože. *Bolnišnica Topolšica – 90 let*. Topolšica: Bolnišnica Topolšica, 2009.
- Hudales, Jože. »Topolšica skozi čas.« V: *Moj kraj KS Topolšica*. Velenje: Pozoj 2010, str. 7–20.
- Hudales, Jože. »ZC skozi čas, Bolnišnica – zdravilišče Topolšica.« V: *Utrip, Zdravstveni center Velenje*, 1–2, 1983, str. 10, 11.
- *Illustrierter Wegweiser durch die österreichischen Kurorte, Sommerfrischen und Winterstationen, Steiermark*. Wien: Verlag der Elbemühl, 1909.
- Ilwof, dr. Franz. *Mathias Macher. Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark*. Graz: Im Selbstverlage, 1877.
- *Jahresbericht des k. k. Obergymnasiums in Rudolfswert für das Schuljahr 1907/08*. Rudolfswert: Verlag der Lehranstalt, 1908.

- *Jährliche Rundschau des Deutschschweizerischen Sprachvereins*, Bern 1919, 1921.
- Janisch, Josef Andreas. *Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark mit historischen Notizen und Anmerkungen, III. Band*. Graz: Leykam, 1885.
- Keferstein, Christian. *Bemerkungen, gesammelt auf einer geognostischen Reise im Sommer 1828 besonders über die Alpen in Steiermark, Krain und Illyrien*. Teutschland geognostisch dargestellt, 6. Bd-, II. Heft, Weimar: im Verlage des Landes-Industrie-Comptoire, 1829.
- *Klinisches Rezept-Taschenbuch für praktische Ärzte, Sammlung der an den Kliniken gebräuchl. u. bewährt. Heilformeln*. Berlin, Wien: Urban & Schwarzenberg, 1921.
- Kodek, Günter K. *Unsere Bausteine sind die Menschen: die Mitglieder der Wiener Freimaurlogen (1869–1938)*. Wien: Löcker, 2009.
- Komatar, Fr. »Das Schlossarchiv in Auersperg, Ljubljana.« V: *Mittheilungen des Musealvereins für Krain* 20, Ljubljana: verlegt von Muselaverene für Krain, 1907, str. 161–245.
- Koenigsberger, Leo. *Rede zum Geburtsfeste des höchstseligen Grossherzogs Karl Friedrich und zur akademischen Preisvertheilung*. Heidelberg, 1859.
- Krajnc, dr. Branko: Ob 30-letnici bolnice za tuberkulozo Topolšica. *Savinjski vestnik*, 5. 12. 1952, str. 3.
- Kurz, Matthaeus. *Führer in Cilli und Umgebung*. Celje: Verlag von Fritz Rasch, 1894.
- Lavrič, Ana. *Vloga ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti*. Ljubljana: SAZU, 1988.
- Lehmann, Stephen in Faber, Marion. *Rudolf Serkin – A Life*. Oxford University Press, 2003.
- Leskovar, R.. »Z B. Hacquetom skozi slovenska zdravilišča pred 180 leti.« V: *Zdravniški vestnik* 1963; 32, str. 305–313.
- Leskovar, dr. Rudolf. Slovenska naravna zdravilišča in njihova razvojna perspektiva. *Celjski zbornik*, Celje: Svet za prosveto in kulturo okraja Celja, 1961, str. 177–216.

- Lukan, Walter. Gradivo k biografiji škofa Tomaža Hrena v dunajskih arhivih. V: *Hrenov simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba, 1998, str. 7–21.
- Lukman, Franc Ksaver. *Rikli, Arnold (1823–1906)*. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi508842/>, 23. 7. 2022.
- Macher, Mathias. *Medizinisch-statistische Topografie des Herzogtumes Steiermark*. Graz, 1860.
- Macher, Matthias. *Uebersicht der Heilwasser der Herzogthums Steiermark. Der Aufmerksame: Wochenschrift für die Interessen der Steiermark*, 13. 12. 1857, str. 796–800, 811–814.
- Macher, dr. Mathias. Ausflug in die steirischen Warmbäder. V: *Beilage zu Nr. 206 der Tagespost*, 26. 8. 1866, str. 1.
- Makarovič, Marija. *Kmečko gospodarstvo na Slovenskem*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1978.
- Menih, Majda. *Topolšica skozi čas*. Topolšica: Turistično društvo Topolšica, 2008.
- Michaëlis, Karin. *Der kleine Kobold, Lebenserinnerungen*. Freiburg: Kore, 1998.
- *Mittheilungen der Gesellschaft für Innere Medizin und Kinderheilkunde in Wien*. Wien: Verlag der k. und k. Hofbuchhandlung M. Perles, 1911.
- *Mittheilungen der Kaiserl. königl. central-commission zur erforschung und erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*. Wien, 1883.
- Neuhold, Marion. *Maria Lazar (1895–1948)*. Diplomsko delo, Universität Wien, 2012.
- Nosan, Anton. »Termalni in mineralni vrelci v Sloveniji.« V: *Geologija*, Ljubljana 1973, str. 5–81.
- Oeltjen, Jan. »Ich bin kein Krieger und will keiner werden.« V: *Veröffentlichungen des Künstlerhauses Jan Oeltjen*, Band 35, Jaderberg 2005.
- Orožen, Ignaz. *Das Bisthum und die Diözese Lavant., Das Dekanat Schallthal*. Graz: Im Selbstverlage, 1884.

- *Orts- Repertorium des Herzogthums Steiermark, auf Grundlage der Volkszahlung von 31. dez. 1869 bearb. von der stat. Centr. Comm., Graz, 1872.*
- Pahič, Stanko. »Prazgodovinska najdba iz Očeslavec.« V: *Arheološki vestnik* 1969, str. 155–176.
- Pangrčič, Simona. *Slovenska termalna zdravilišča, kulturno-zgodovinski razgledi*. Diplomsko delo, Univerza v Mariboru, Maribor 2013.
- Pašić, Slobodan: Priče iz Vojvodine: Doktoru Vasi Evropa skidala kapu. *Novosti*, reportaže, 10. 4. 2019. <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:788261-Price-iz-Vojvodine-Doktoru-Vasi-Evropa-ski-dala-kapu>, 14. 8. 2022.
- Pečnik, dr. Karol. *Jetika in njeno zdravljenje strogo po današnjem stanju zdravniške vede*. Celje: Knjigarna Goričar & Leskovšek, 1921.
- Petertil, Ellie. *Zeitgenossen erinnern sich. Aufbruch zur Jahrhundertwende. Der Künstlerkreis um Adolf Loos. Parnass, die Oesterreichische Kunst- und Kulturschrift*, Sonderheft 2, 1985.
- Petrič, Franci: Življenjska pot Tomaža Hrena (1560-1630). V: *Hrenov simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba, 1998, str. 77–88.
- Počivavšek, Marija. »Oaza miru in zdravja, zdraviliški utrip na Dobrni.« V: *Kronika* 3 2014, str. 511–524.
- Poles, Špela: »Dobro jutro, koš! Lahko noč, koš!« V: *List* 8, 2005, str. 32
- Poles, Rok. »Drobci iz zgodovine term v Topolšici: Kako so si gostje v Topolšici sami lovili in pripravljali postrvi.« V: *List*.
- Poles, Rok. »Drobci iz zgodovine term v Topolšici: O dveh dunajskih zdravnikih (ki jih je bilo pravzaprav vsaj pet).« V: *List* 22, 2016, str. 14–17.
- Poles, Rok. »Drobci iz zgodovine term v Topolšici: O počitniški koloniji v Topolšici leta 1918 ali kako je pionir

moderne arhitekture Adolf Loos v Topolšici skakal na glavo.«
V: *List* 2, 2017, str. 16, 17.

- Poles, Rok. »Dr. Viktor Hecht – iz Topolšice na Semmering.« V: *List* 4, 2017, str. 18–19.
- Poles, Rok. »Opisi šoštanjkega rudnika: »potujoča geologija«; kje sta bila hriba Kunignada in Šenga; o cinkovem cvetu.« V: *List* 12, 2021, str. 6–9.
- Poles, Rok. »S praporom in partizano skozi luknjo pri vretenu.« V: *Kronika* 3, Ljubljana 2021, str. 639–672.
- Poles, Rok in Špela. *Villa Bianca, zgodba o ponovnem rojstvu vile*. Velenje: Berivka, 2011.
- Pommer, Annette. *(Wiener) Kinder aufs Land! – Die Kinder-verschickung im Ersten Weltkrieg, diplomsko delo*. Salzburg: Universität Salzburg, 2019.
- *Poročilo Bolnice za tuberkulozo in pljučne bolezni, 1947–1957*. Topolšica: Uprava Bolnice za tuberkulozo in pljučne bolezni Topolšica.
- Possek, Rigobert. *Therapeutische Technik und Pflege bei Augenerkrankungen*. Stuttgart: Ferdinand Enke, 1911.
- Radics, Peter pl. »Ljubljanski knezoškof Tomaž Hren na Spodnještajerskem.« V: *Ilustrovani narodni koledar*, Dragotin Hribar, 1898, str. 103–119.
- Radics, Peter pl. »Der Bischof in Frauenbad. Eine geschichtliche Skizze.« V: *Der Sprudel, allgemeines deutsches Bade-Journal*. Dunaj, 13. 5. 1877, str. 3–4.
- Raffelsperger, Franz. *Allegemeines geographisch-statistisches Lexikon aller Österreichischen Staaten*, 6. Band. Wien, Verlag der k. k. a. p. typo-geografischen Kunstanstalt, 1854.
- Rajšp, Vincenc: Tomaž Hren – deželni namestnik v Gradcu. *Hrenov simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba, 1998, str. 89–98.
- Rebeušek, Ludvik: O pomenu in problematiki prirodnih zdravilišč celjskega področja. *Celjski zbornik*, Celje: Svet za prosveto in kulturo okraja Celja, 1957, str. 34–72.

- Riedl, Walter. *Illustrierte Chronik von Ebensee*. Ebensee: Verlag von Robbin d. Knapp, 2012.
- Rikli, Arnold. *Prospect der naturheilanstalt »Malnerbrunn« bei Veldes in Oberkrain*, 1894.
- Rolle, Friedrich. »Die warme Quelle zu Topolschitz bei Schönstein.« V: *Der Aufmerksame* 1856, št. 254, str. 462.
- Rolle, Friedrich. »Die Lignit-Ablagerung des Beckens von Schönstein in Unter-Steiermark und ihre Fosilien.« V: *Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*. Wien, 1860.
- Rostal, Max. *Violin, Schlüssel, Erlebnisse: Erinnerungen*. Berlin: Ries & Erler, 2007.
- Scheu, Friedrich. *Ein Band der Freundschaft: Schwarzwald-Kreis und Entstehung der Vereinigung Sozialistischer Mittelschüler*. Böhlau, 1985.
- Scheu, Friedrich. *Der Weg ins Ungewisse*. Wien: Verlag Fritz Molden, 1972.
- Schmall. »Ein Vergessener ist heimgegangen!« V: *(Neuigkeits) Welt Blatt*, 14. 1. 1937, str. 19, 20.
- Schmutz, Carl: *Historisch Topographisches Lexicon von Steyermark*. Virter Theil. Gratz, 1823.
- Schönfelder, F. pl., Stein, C. *General-Karte des Herzogthums Steyermark, nach der Specialkarte reduziert und gezeichnet*. Wien: k.k. Militärrisches Geographisches Institut, 1842, dlib.
- Schwarzwald, dr. Eugenie. »Eine Improvisation und ihre Folgen.« V: *Neue Freie Presse*, 30. 3. 1924, str. 11.
- Schwarzwald, dr. Eugenie. »Die Ochsen von Topollschitz.« V: *Neue Freie Presse*, 25. 12. 1925, str. 18.
- Seher, Anton. *Zgodovina premogovnika Velenje*. Velenje: Premogovnik, 1995.
- Sernec, Janko. »Šaleška pokrajina.« V: *Planinski vestnik* 1922, str. 102–106.
- *Sommerfrische und Thermalbad Topolschitz*. Post Schönstein bei Cilli, Steyermark, Druck und Verlag Leykam, Graz,

Ilustrirana brošura, nedatirano (8 strani), hrani StLA, K. 2, H. 14.

- Snoj, Marko. *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Modrijan, Založba ZRC, 2009.
- Sore, Anton. *Velenjska kotlina včeraj in danes*. Celje: Občinski ljudski odbor Šoštanj, 1963.
- *Spominski zbornik Slovenije ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*. Ljubljana 1939.
- Stacher, Susanne. *Sublime Visionen, Architektur in den Alpen*. Basel: Birkhäuser, 2018.
- *Statistički godišnjak 1929*, knjiga 1, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1932.
- Šlebinger, Ciril. »Toplice in slatine na Slovenskem Štajerskem.« V: *Izvestje Muzejskega društva v Mariboru*. Maribor, 1932, str. 10–58.
- Špegel, Pina. *Zgodovina zdravilišča in bolnišnice Topolšica, plakatna razstava*. Šoštanj: Muzej Velenje, 2022.
- Špegel, Pina. »Zgodovina zdravilišča in bolnišnice Topolšica.« V: *List* 6/2022, str. 8–11.
- Šuman, Josip. *Zemljopisne razmere. Slovenski Štajer. Dežela in ljudstvo*, Ljubljana: Slovenska Matica, 1868.
- Tätigkeitsbericht des Steiermärkischen Landesarchivs für die Jahre 1993 und 1994. V: *Mitteilungen*. Graz: Steiermärkisches Landesarchiv, Joanneum, 1995, str. 7–46.
- Teller, Friedrich. *Erläuterungen zur Geologischen Karte der östlichen Ausläufer der Karnischen und Julischen Alpen (Ostkarawanken und Steiner Alpen)*. Wien: Verlag der k. k. Geologischen Reichsanstalt, 1896.
- Tuma, dr. Josef. »Die Radioaktivität der Heilquellen und die Technik ihrer Verwertung.« V: *Österreichisches Bäderbuch*, Belin, Wien: Urban & Schwarzenberg, 1914, str. 91–105.
- Turk, Josip. *Tomaž Hren. Slovenska biografija*, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi238909/>. Dostop: 1. 6. 2022.

- *Uredba o koncesiji za rabo termalne vode iz izvira Toplica za dejavnost kopališč in naravnih zdravilišč – Terme Topolšica* (Uradni list RS, št. 87/15, 39/19 in 44/22 – ZVO-2).
- Videčnik, Aleksander. *Denarništvo v Šaleški in Zgornji Savinjski dolini*. Velenje: Ljubljanska banka, 1989.
- Vidmar Čeru, David. »Eugenie Schwarzwald in Šaleška dolina: življenje Avstro-Ogrske filantropinje in prevod črtice o Šaleški dolini.« V: *Šaleški razgledi 18*, Velenje: Knjižnica Velenje, 2021, str. 159–204.
- Vidmar Čeru, David. »Živel najmlajše mesto štajerskega zaledja!« V: *Kronika* 3/2021, str. 739–756.
- Vošnjak, Josip. »Ti očeta do praga, sin tebe čez prag.« V: *Koledar Družbe sv. Mohora* 1890. Celovec: Družba sv. Mohora, 1890, str. 17–40.
- Vošnjak, Josip. *Spomini (prvič izšlo 1905)*. Ljubljana: Slovenska matica, 1982.
- Vošnjak, Josip. »Moj rojstni kraj.« V: *Slovan: mesečnik za književnost, umetnost in prosveto*, 2/1904, str. 43–45.
- Vošnjak, Laurentius. *Liber memorabilium parochiae s. Michaelis prope Schönstein* (Župnijska kronika), 1872 (kopija v Muzeju Velenje).
- Vošnjak, Mihael. »Schallthal und Topolšicbad (podlistek v nadaljevanjih).« V: *Südsteirische Post*, 28. 6. 1881, str. 3; 2. 7. 1881, str. 3, 4; 9. 7. 1881, str. 2.
- Wilhelm, dr. »Vegetarier von einst und jetzt, Feuilleton.« V: *(Neuigkeits) Welt Blatt*, 1. 11. 1921, str. 3.
- Zahn, pl. Joseph. *Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter*. Wien, 1893.
- Zangger, dr. Fritz. *Meine großen Ferien, II*.
- Zavodnik, Vojko. *Po sledih Arnolda Riklija*. Bled: Zavod za kulturo, samozaložba, 2018.
- Zollikofer, pl. Theobald, Gobanz, Josef. *Höhenbestimmungen in Steiermark*. Graz: Geog. mont. Verein für Steiermark, 1864.

- Zupanič Slavec, Zvonka. *Tuberkuloza, kuga 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani, 2009.

Časopisi

- *Agramer Zeitung, Allgemeine Zeitung, Alpenländische Rundschau, Amerikanski Slovenec, Amtsblatt zur Laibacher Zeitung, Bade- und Reise-Journal, Beihefte zur Medizinischen Klinik 4, Berliner klinische Wochenschrift, Bozner Nachrichten, Bukowinaer Rundschau, Cur- und Fremden-Liste des Curortes Baden bei Wien, Czernowitzer Allgemeine Zeitung, Das jüdische Echo (Wien), Das Österreichische Sanitätswesen, Organ für die Publicationen k. k. Obersten Sanitätsrathes, Das Vaterland, Der Morgen. Wiener Montagblatt, Deutsches Volksblatt, Deutsche Wacht, Die Presse, Die Muskete, Die Therapeutischen leistungen des jahres, Ein Jahrbuch für praktische Ärzte, Die Zeit, Dolenjski list, Dolenjske novice, Domoljub: slovenskemu ljudstvu v poduk in zabavo, Domovina, Enakopravnost, Elektrotechnische Zeitschrift, VDE-Verlag, Evangelische Kirchen-Zeitung für Österreich, Fremden-Blatt, Glasilo K. S. K. jednote, Glas naroda, Gottscheer Bote, Grazer Tagblatt, Grazer Volksblatt, Illustrierte Sport Zeitung, Illustriertes Wiener Extrablatt, Innsbrucker Nachrichten, Ischler Bade-Liste, Jährliche Rundschau des Deutschschweizerischen Sprachvereins, Jutro, Kikeriki, Klagenfurter Zeitung, Kur- und Fremden-Liste des Kurortes Gries, Kuryer Lwowski (Lemberger Courier), Laibacher Zeitung, Leipziger populäre Zeitschrift für Homöopathie, Marburger Zeitung, Medicinische Blätter, Medizinische Klinik. Wochenschrift für praktische Ärzte. Österreichis, Meraner Zeitung, Morgen-Post, Naprej, Narodni list, Neue Freie Presse, (Abend-Ausgabe des Neuen Wiener Tagblatt), Neues Wiener Journal, Neues Wiener Tagblatt (Tages-Ausgabe), (Neuigkeits) Welt Blatt, Ostdeutsche Rundschau, Österreichische Illustrierte Zeitung, Österreichische Land-Zeitung, Pester Lloyd, Pettauer Zeitung, Ponedeljski*

slovenec, Prager Tagblatt, Pravda, Reichspost, (Salzburger) Fremden-Zeitung, Slovenec, Slovenski gospodar, Slovenski narod, Sport und Salon, St. Pöltner Bote, Südsteirische Post, Tabor, Tagespost, Therapeutische Monatshefte, Učiteljski tovariš, Vreme, Wiener Bilder, Wiener klinische Wochenschrift, Wiener Medizinische Presse, Wiener Medizinische Wochenschrift, Wiener Montags-Journal, Wiener Salonblatt, Wiener Sonn- und Montags-Zeitung, Zeitschrift für physikalische und diätetische Therapie.

Spletni viri

- »Rudolf Serkin.«
https://en.wikipedia.org/wiki/Rudolf_Serkin.
Dostop: 9. 4. 2022.
- »Sedantag.«
<https://en.wikipedia.org/wiki/Sedantag>.
Dostop: 10. 4. 2022.
- »Huba.«
<https://sl.wikipedia.org/wiki/Huba>.
Dostop: 9. 4. 2022.
- »Aurelius Polzer.«
https://de.wikipedia.org/wiki/Aurelius_Polzer.
Dostop: 10. 4. 2022.
- »Erika Morini.«
https://en.wikipedia.org/wiki/Erika_Morini.
Dostop: 27. 4. 2022.
- »Pogance.« <http://www.slosi.info/01gradovi/02podrobnejse/dolenjska/p-1/pogance.php>.
Dostop: 10. 4. 2022.
- »Šoštanj.si.«
<https://www.sostanj.si/objava/55182>.
Dostop: 30. 6. 2022.
- »Bad Gleichenberg.«
https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Gleichenberg.
Dostop: 20. 5. 2022.

- »Paraphernalgut.« <https://www.enzyklo.de/Begriff/paraphernalgut>.
Dostop: 30. 5. 2022.
- »Hans Ulrich von Eggenberg.«
https://de.wikipedia.org/wiki/Hans_Ulrich_von_Eggenberg.
Dostop: 31. 5. 2022.
- »VisitSaleska.«
<https://www.visitsaleska.si/sl/ali-ste-vedeli-terme-topolsica>.
Dostop: 16. 6. 2022.
- »Toplisek.«
<http://www2.arnes.si/~rzjtopl/rod/zbirka/toplisek.htm>.
Dostop: 26. 6. 2022, stat.si, 30. 6. 2022.
- »Victor Hecht.«
<https://www.geni.com/people/Victor-Hecht/6000000030689592912>.
Dostop: 22. 7. 2022.
- »Rosa Hecht.«
<https://www.geni.com/people/Rosa-Hecht/6000000057511467849>.
Dostop: 22. 7. 2022.
- »Oscar Wilhelm.«
https://de.wikipedia.org/wiki/Oscar_Wilhelm_St%C3%BCbel.
Dostop: 23. 7. 2022.
- »Krajevna skupnost Topolšica.«
<https://www.sostanj.si/objava/55182>.
Dostop: 24. 7. 2022.

Napoleon Bonaparte

David Vidmar Čeru

David Vidmar Čeru je zgodovinar in prevajalec, rojen leta 1997 v Slovenj Gradcu. Obiskoval je OŠ Karla Destovnika Kajuha Šoštanj in nato Gimnazijo Velenje, ŠCV. Od leta 2016 do 2019 je doštudiral prvostopenjski program zgodovina in nemcistika na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Od 2019 do 2021 je študiral na magistrskem študiju starejše zgodovine. Trenutno je zaposlen na domoznanskem oddelku knjižnice Velenje. Je sourednik strokovne revije Klio in član uredniškega odbora Šaleških razgledov, avtor več strokovnih in znanstvenih člankov ter znanstvene monografije.

NA OBROBJU NAPOLEONOVE ILIRIJE: ŠALEŠKA DOLINA IN CELJSKO OKROŽJE V ČASU FRANCOSKE REVOLUCIJE IN NAPOLEONOVIH VOJN

Uvod in opredelitev tematike

Sestavek služi kot oris in za obrazložitev nekaterih vprašanj, povezanih z obdobjem francoske revolucije in Napoleonovih vojn ter njihove zapuščine na Slovenskem. Na prvem mestu podaja članek krajši oris najpomembnejših dogodkov, ki so vplivali na zgodovino Evrope v začetnem obdobju dolgega 19. stoletja (1789–1914) v letih 1789–1821, s poudarkom na dogajanju na slovenskem ozemlju, kjer je 1809 prišlo do ustanovitve *sui generis* tvorbe znotraj francoskega cesarstva, ki jo dandanes označujemo kot Ilirske province. Sledi vsebinsko ožja razprava o zgodovinskem pomenu tega posebnega eksteritorialnega departmaja francoskega cesarstva ter o nenavadnem

retrogradnem odnosu do slednjega, ki smo ga Slovenci s časoma tudi ustvarili. Nato pa preide članek na razdelek, ki je za lokalne razmere verjetno najpomembnejši: to je opis dogodkov, ki so se v tem času sploh pripetili na Šaleškem, in obrazložitev posledic tega nadvse burnega obdobja v tej dolini.

Na kratko o samem obdobju: Francija in Evropa od naskoka na Bastiljo do Schönbrunskega miru ter vloga Avstrijskega cesarstva v dobi prevrata

Pisati zgodovino francoske revolucije, njenih vzrokov, poteka, razvrata, razcepljenosti med idealom in samo stvarnostjo ter vojn, ki so ji sledile, je tema, ki jo je nemogoče obrazložiti v enem samem članku, niti ni smiselno to postoriti glede na ozko usmerjenost samega prispevka. Je pa potrebno pojasniti obširnejše evropske razmere, ki so botrovale k temu, da je slovensko ozemlje, ki je bilo stoletja dokaj poenoteno vpeto v avstrijske dedne dežele, v letih od 1809 do 1813 kar naenkrat razcepljeno na dva dela.

Francosko revolucijo moramo opisati kot velik šok za evropski in svetovni red. V le nekaj mesecih je zamajala ustajljene realpolitične norme Evrope, s tem ko je absolutistično Francijo, najmogočnejšo in najmočnejšo med velikimi silami Evrope, pahnila s piedestala političnega primata v stadij nasilja, revolucije in socialnih sprememb, ki so za vselej predrugačile razumevanje sveta. Revolucija je bila šok in nepričakovan dogodek, ki pa je bil, kakor se skorajda vsak dogodek vselej izkaže v svoji retrogradnosti, pogojen z družbenimi spremembami in političnimi težavami, ki so bile v Franciji in drugod po Evropi prisotne že desetletja. Nesposobnost politične pokrajine pod tedanjim monarhom Ludvikom XVI., razkošnost in nenehno rastoča družbena stratifikacija, nepravilna porazdelitev zemlje, finančni bankrot, ki je nastal zaradi izgubljenih vojn in vmešavanj v zunanje dogodke (ameriška revolucija), ter politična nezastopanost tretjega stanu: vsi naštetih faktorji so povzročili, da so razmere presegle realno politično pokrajino ob izrednem sklicu

generalnih stanov zavoljo izdaje novih davčnih bremen, ki bi taisti neemancipirani tretji stan še toliko bolj obremenila. Temu se je slednji uprl in se kot francoska konstituanta (*Assemblée nationale constituante*) razglasil za edino zastopstvo francoskega ljudstva (17. junij 1789), in ker v prvem mesecu političnega delovanja ni prejel nobenih koncesij od uradne vlade, je 14. julija 1789 z nasilnim napadom in razdejanjem Bastilje naznanil začetek revolucije, ki je v naslednjih letih zatresla temelje celotne ureditve Francije.

Na tem mestu je nesmiselno natančneje razglabljati o letih, ki so sledila, mogoče pa je reči naslednje: francoska revolucija je prikaz bliskovite evolucije človeške družbe in njene nestanovitne narave, saj se je Francija v pičlih petih letih prelevila kar petkrat. Iz fevdalne absolutistične monarhije je sprva nastala ustavna monarhija, ki je z zaprtjem in odvzemom pooblastil kralju Ludviku XVI. prešla v meščansko – buržuazno republiko, z obglavljenjem taistega kralja in padcem žirondijcev pa v nekakšno proto-socialistično komunalno skupnost, ki je s terorjem (*La Terreur*) kar kmalu prerasla v kult osebnosti in diktaturo enega človeka. Padcu Robespierrea in jakobincev je sledilo obdobje zatona revolucionarnega zagona in nastanek petčlanskega direktorija (*Réaction thermidorienne*), politične ureditve, ki je temeljila na ideji oligarhije in družbenega republikanskega konservatizma (*Le Directoire*); tega si je v poslednjih letih iztekajočega se desetletja podredil Napoleon in ga nazadnje preko tričlanskega konzulata (*Le Consulat*) in kasneje vojaške diktature prelevil v monarhično meritokratsko urejeno cesarstvo z velikim poudarkom na kultu osebnosti in vojski (*Premier Empire*). V vsem tem času je Francija doživljala notranjepolitične spremembe, ki so omogočile vzpon meščanstva in sistem evropske parlamentarne demokracije, ki je namesto na osnovi privilegijev delovala po idealu načelne meritokracije. Te spremembe so prispevale k svobodi govora, tiska, vesti in enakosti državljanov pred zakoni, a sočasno obremenile ljudstvo s politično izolacijo in gospodarskim nazadovanjem ter množičnim pomanjkanjem, ki ga je še toliko bolj povečalo konstantno bojevanje (defenzivnih in kasneje tudi ofenzivnih) zunanjih

vojn.¹ Avstrijsko cesarstvo, tvorba, ki se je zadnjih sto let, razen vpleta v vojno avstrijskega nasledstva in sedemletne vojne ubadala pretežno z vprašanjem svoje južne meje, je bila z vzplamtanjem revolucionarnih in kasneje Napoleonovih vojn pahnjena v konflikt veliko večjih razsežnosti, kakor si ga je ta leta 1792 sploh znala predstavljati. In tudi slovenske dežele so to nepričakovano vojno eskalacijo hitro občutile.

Hitro se je namreč izkazalo, da je vodstvo protirevolucionarnega tabora na kontinentu (se pravi izzemši Združeno kraljestvo, ki je svoje kampanje vodilo pretežno v periferiji) ždelo na plečih Avstrije. Slednje je odražala množična mobilizacija, ki se je izvršila na njenih ozemljih, ter povečanje števila dodatnih bremen in izrednih davkov, ki so še dodatno pestili civilno prebivalstvo. Avstrija se je s silo Francije v prvem desetletju in pol udarila kar štirikrat, in sicer v vojni prve koalicije (1792–1797), v kateri je naposled izgubila nadzor nad Belgijo in vso ozemlje Svetega rimskega cesarstva na desnem bregu Rena, vojni druge koalicije (1798–1802), v kateri je morala uradno potrditi koncesije iz prve, nato v odločilni vojni tretje koalicije (1803–1806), v sklopu katere je moral Franc I. in II. Habsburško-Lotarinški sprejeti razpustitev Svetega rimskega cesarstva in prelevitev osrednje Nemčije v francosko klientelno deželo *Rheinkonfederation* ter Avstrijske monarhije v samostojno politično cesarsko entiteto. Dasi se Avstrija zaradi izmučenosti ni udeležila vojne četrte koalicije (1806–1807), se je ponovno povzdignila v vojni pete koalicije (1809). Pričakujoč hitre zmage zaradi francoske prerazporeditve sil v Španiji (*Guerre d'indépendance Espagnole*) je Avstrija napovedala vojno, a v hitri kampanji so številčno sicer manjše francoske sile izsilile več ključnih zmag in prisilile Avstrijo v podpis Schönbrunskega miru, ki je določal številne ozemeljske koncesije Avstrije v prid Franciji.²

¹ Dodatna literatura na to tematiko: Furet: *Misliti francosko revolucijo*; Lefebvre: *Francoska revolucija* in Vovelle: *Kratka zgodovina francoske revolucije*.

² Nadaljnja literatura na tematiko napoleonskih vojn: Chandler: *The Campaigns of Napoleon*; Rothenberg: *Die Napoleonischen Kriege* in Mikaberidze: *Les guerres napoléoniennes: une histoire globale*.

Najvidnejša ozemeljska sprememba, ki je sledila miru v Schönbrunu, je bila odcepitev Kranjske, Koroške, Istre, Dalmacije, Civilne Hrvaške, Vojne krajine in dotedanje Dubrovniške republike od Avstrijske nadoblasti in prelevitev slednjih v novo politično tvorbo (Ilirske province). Ozemlje današnje Slovenije, vse od leta 1456 oziroma 1500 ozemeljsko zaključeno in vpeto v oblastno sfero Habsburške monarhije, je mir v Schönbrunu razcepil na dvoje: Kranjska, Goriška in slovensko Primorje so postale osrednji upravni del Ilirskih provinc in so bile v štirih letih, ki so sledila miru, podvržene specifičnim smernicam razvoja v sklopu francoske upravne ureditve (kot – sicer poseben – državni departma), medtem ko je vzhodna polovica Slovenije z deželo Štajersko na čelu postala nekakšno obmejno območje avstrijskega (sedaj tako *de facto* kot *de jure* ne le monarhičnega, marveč tudi cesarskega) realma.

Slovenci, njihov odnos do revolucije, Ilirskih provinc in Napoleona ter razmere na Šaleškem

Slovenski narod ima dokaj nenavaden odnos do vprašanja francoske revolucije, ob tem pa še toliko bolj nenavaden odnos do obdobja Napoleonove vladavine. Dokaj ironično je, da s(m)o ravno Slovenci, narod, za katerega Francozi dolgo sploh niso vedeli, da kot kulturno avtonomna in jezikovno samobitna enota sploh obstaja, prevzeli nadvse čislano interpretacijo pomena francoske okupacije in povzdignili Francoze na piedestal tistih tujih narodov, ki so v zgodovinskem smislu postorili največ za narodni razvoj. Ta nenavadnost izhaja iz dejstva, da smo bili v času same okupacije razumljeni kot majhen in periferen gradnik vseevropskega kulturnega prostora, na trenutke pa nič več kot prikladno orodje za nadzorovanje pomembnejših političnih nasprotnikov.³

³ Polajnar, »Francozi in mit narodne osvoboditve: Kaj so Francozi prinesli Sloveniji in zakaj so jih Slovenci slavili?«

Četudi so se Francozi v času Ilirskih provinc nad nami bolj kot ne le čudili in je lokalno prebivalstvo gledalo na francosko prisotnost neodobravajoče, se je na Slovenskem po koncu vojn v desetletjih, ki so sledila razburkanemu obdobju 1789–1815, razvila prava frankofilija! Medtem ko so vsi ostali narodi gledali na francoske vojne kot na čas, ko so z bojem zoper Napoleonove vojake dosegli razvoj narodne misli, smo na Slovenskem ubrali ravno obratno pot. Francozi so v času zmeraj burnejših nacionalnih trenj med Slovenci in Avstrijci v poslednjih desetletjih habsburške realnosti postali »svetla točka« iz narodne preteklosti, pri kateri smo lahko našli zavetje, Napoleon pa tista oseba, ki je (*dokaj ironično!*) poosebljala čas svobode in razsvetljenstva.⁴ Tako se je na Slovenskem ustvaril razkol med željami o tem, kako naj bi bila potekala francoska prisotnost na Slovenskem, in stvarnostjo, ki teh želja ni izpolnila. Na eni strani imamo retrogradne elemente, ki so vse do dandanes usmerjali našo predstavo o francoski revoluciji in Napoleonovih vojnah ter njunem vplivu na Slovenskem. Skozi te prizme vidimo francosko dobo še danes do neke mere kot čas burnih sprememb, ko se je Slovenec lahko osvobodil okov nerazsvetljenega zapora predrevolucionarnega obdobja in prešel složno z ostalimi narodi Evrope v svetlo prihodnost dobe *nacije*.⁵

Dogodke, ki so se pripetili v letih 1789–1815, razumemo kot tisto osnovo, ki je določila nadaljnji narodni razvoj. A razumeti moramo, da je večinsko (*sic!*) prebivalstvo na Slovenskem v samem obdobju revolucionarnih in kasnejših Napoleonovih vojn smatral Francoze prej za vélikega sovražnika kot pa osvoboditelja, njihove institucije, odredbe in zakone za škodljive in nevarne posege v ustaljeni družbeni red, Francijo za sovražnika stare očetnjave, Napoleona celo kot antikrista (!), na posameznike in skupine iz lastne skupnosti, ki so z njimi pajdašile, pa prej

⁴ Glej npr. Vodnikovo pesnitev *Ilirija oživiljena*, ki potrjuje zgoraj omenjeno. Za več o tem glej: Merčun, »Ilirske province skozi pesem Valentina Vodnika v 2. letniku gimnazije pri pouku zgodovine,« str. 31–34.

⁵ Sajkowski, »French Image of the Peoples inhabiting the Illyrian Provinces,« str. 69–70. Za več o tej tematiki pa: Bradshaw: *The Napoleonic Influence on the Illyrian Provinces*.

za izdajalce kot pa razsvetljene mislece in znanike novega časa.⁶ Obstajajo sicer osebnosti, ki so v Ilirskih provincah in ideji, ki jo je predstavljala francoska oblast, videle novo osnovo, ki bi nastajajoči slovenski narod popeljala novim smernicam naproti. A četudi so bile želje posamičnih mislecev pristne in iskrene in četudi so mnogi želeli, da bi bila slika Francozov v očeh Slovencev stvarno takšna, pa ni bilo tako. Ravno obratno. Ideja Francozov kot narodnih buditeljev je pretežno historični anahronizem, deloma ustvarjen po principu *ex post facto* v burnih desetletjih druge polovice 19. stoletja. Odklonilen odnos večine tedanjega prebivalstva do Francozov in njihove uprave se navsezadnje odraža ne le v uradnih proslavah, organiziranih ob reinkorporaciji ozemlja pod Avstrijo, marveč tudi že ob številnih kmečkih uporih na Kočevskem in drugod po Slovenskem zoper francosko oblast ter ob vsesplošnem zanimanju za obnovo gospodarske stabilnosti in miru, kakršnih je bilo prebivalstvo navajeno pod Avstrijo, in ki ju je tudi želelo obnoviti kot del taiste predrevolucionarne Avstrije.⁷

Francosko prisotnost na območju Ilirskih provinc tako ne smemo razumeti kot čas, ki je *per se* pomemben za slovensko narodno prebujenje, temveč je vidna predvsem kot katalist, ki je retrogradno omogočila razvoj slovenskega nacionalizma devetnajstega stoletja.⁸ Kakor je v svojem članku obrazložila tudi Ivanka Zajc Cizelj, so bili motivi, ki so pogojevali ustanovitev Ilirskih provinc, izključno (geo)politične, vojaške in ekonomske narave in niso imeli namena osvoboditi slovenski narod izpod avstrijske »vladavine«, kakor je fingirajoče in retrogradno praviloma prikazano. Navsezadnje naj bi tudi sam Napoleon, po

⁶ Zajc-Cizelj, »Seznam oseb, osumljenih sodelovanja s Francozi iz l. 1810,« str. 75–77.

⁷ Granda, »Vrnitev Ilirije v avstrijski okvir,« str. 98; Stergar, »Nationswerdungsprozesse und neue Grenzen: Der Zusammenbruch der französischen Herrschaft in den Illyrischen Provinzen und ihre (Re-) Integration in das Kaisertum Österreich,« str. 97–122.

⁸ Sajkowski, »French Image of the Peoples inhabiting the Illyrian Provinces,« str. 78–79. Za obsežnejši pregled glej tudi: Habit: *Ideja ilirskega naroda pri Francozih in domačinih v času Ilirskih provinc: magistrsko delo.*

spominih maršala in guvernerja Marmonta sodeč, pravil za slovensko ozemlje: »*Napoleon mi je sporočil željo, da me pošlje z neomejeno polnomočjo tje (v ilirske pokrajine), da uredim deželo tako, da ji dam posebno mesto izven francoske države in italijanskega kraljestva kot predstražo, da ščiti ti dve državi, pod vladno in upravo tam zapovedujočega generala. Hotel je ustvariti nekako povsem vojaško granico, kakor so bile v srednjem veku obmejne grofije, in smeje mi je rekel: vi boste moj mejni grof.*«,⁹ ter v drugem pogovoru z Marmontom leta 1812 »*Vidim, da nimate pojma o važnosti teh pokrajin. Ali ne vidite, da sem, ako imam nje za podlago, z eno nogo v Rimu, z drugo pa v Carigradu.*«¹⁰

Čeprav so ljudje občutili francosko prisotnost ponekod kot motečo, spet druge pa kot eksistencialno nevarnost, ter so po reinkorporaciji dežel v Avstrijo želeli čim prej pozabiti na ta leta in se vrniti v rutino predrevolucionarne dobe, pa je francoska revolucija s svojimi idejami posegla pregloboko in spremenila preveč, da bi se lahko ljudje kar vrnili v življenje, kakršnega so poznali pred le nekaj leti. Tako je recimo leta 1929 prof. Ivan Tominec o pomenu francoskega časa za celotno Slovenijo rekel naslednje: »*Kratka je bila doba francoskega medvladja na Slovenskem, vendar pomeni veliko v zgodovini našega narodnega preporoda. Dasi na tako dalekosežne reforme še nismo bili pripravljeni, se je vendar od dne do dne bolj širil krog onih slovenskih izobražencev, ki so se zavedali pomena novih pridobitev za napredek slovenske kulture.*«¹¹ Poudarek je tukaj seveda na besedi »izobraženci«, saj so bili le izobraženi krogi tisti, ki so zares spoštovali francosko prisotnost.

Razburkano 19. stoletje je s seboj prineslo razvoj slovenskega nacionalizma, ta pa je oblikoval idejo slovenskega naroda kot samostojne, od Avstrije ločene celote. Z razmahom pro-jugoslovanstva in rastočih trenj med nemškim in slovenskim taborem ob koncu 19. stoletja je ideja, ki so jo predstavljale Ilirske

⁹ Spomini maršala Marmonta. V: *Napoleon in Ilirija*, str. 20.

¹⁰ Spomini maršala Marmonta. V: *Napoleon in Ilirija*, str. 20.

¹¹ *Napoleon in Ilirija*, str. 26.

province, postala ena pomembnejših ločnic slovenskega preproda.¹² V času Avstro-Ogrske je najvidnejši odraz frankofilije postavitve Vodnikovega spomenika (1899) na današnjem Vodnikovem trgu v Ljubljani, s prestopom v novi državni okvir prve Jugoslavije pa preimenovanje *Križniškega trga* v *Napoleonov trg* (današnji *Trg francoske revolucije*) ter s postavitvijo *Ilirskega stebra* na taistem mestu (1929). Šele ohladitev odnosov med Jugoslavijo in Francijo v prvih povojnih letih je to zanimanje za Ilirske province ohladilo, a nikoli ni povsem zamrlo.

Zanimanje za francosko kulturo pa ni omejeno samo na Ljubljano in številne spomenike ter javne manifestacije v bano-vinski in kasneje republiški ter dandanes državni prestolnici, niti ni omejeno na tiste predele Slovenije, ki so izkusili francosko prisotnost. Zanimanje za Ilirske province in ugotavljanje njihovega pomena je prisotno povsod na Slovenskem, tudi v tistih predelih, ki so ostali pod Avstrijo. Takšno je tudi stanje na Šaleškem in ugotavlja se, da je pri tej tematiki odigrala pomembno vlogo rodbina Vošnjakov.¹³ Že poslanec Josip Vošnjak se je nekajkrat skliceval na Francoze in njihov pomen. Prav tako je ta avtor okoli leta 1909 izdal roman *Navzgor – navzdol: Povest iz polminole dobe*, ki je tematizirala znanje francoščine in poznavanje francoske kulture.¹⁴ A veliko pomembnejšo vlogo je odigral Bogumil Vošnjak, ki je leta 1910 izdal eno pomembnejših del zgodnjega akademskega raziskovanja provinc z naslovom *Ustava in uprava Ilirskih dežel: (1809-1813): prispevki k nauku o recepciji javnega prava prvega francoskega cesarstva*, ki je bila leta 1917 prevedena v francoski jezik z naslovom *L'administration française dans les pays yougoslaves (1809-1813)*. Kot zagret borec zoper vpliv nemške stranke na Slovenskem in jugoslovanski nacionalist-unitarist je Bogumil Vošnjak napisal eno najpomembnejših razprav o Ilirskih provincah, ki

¹² Za več o tem glej: Michalak, *The Heritage of the Illyrian Provinces as an Element of Pro-Yugoslav Propaganda During the Reign of King Alexander I of Yugoslavia*.

¹³ Več o tem Hudales, »Vošnjaki in Šaleška dolina.«

¹⁴ Vošnjak, *Navzgor – navzdol: Povest iz polminole dobe*.

vse do današnjega dne velja kot osnova za razumevanje politične in upravne realnosti v departmaju.

V njegovi obsežni monografiji je najbolj izstopajoč (če-tudi nekoliko historično anahronističen in vsekakor revizionističen) citat ta, ki se sprašuje o pomenu Ilirskih provinc za slovenski narod in narodni ter državni razvoj na zahodnem Balkanu: »Posebno globok pomen pa imajo one besede, v katerih izraža Napoleon pomen francoskega zakonodajstva za Ilirijo. Uvesti francoske zakone v Iliriji, to se mu je zdela velika važna svrha. Prešinjala ga je želja, uničiti stari režim tudi onstran francoskih mej. In v tem smislu je deloval, ko je v ilirskih deželah uvajal vse najnovejše upravne reforme cesarstva; to je bil smrtni udarec staremu avstrijskemu redu. Zavojevanje ilirskih dežel in francosko upravno delo pomenja prvi uspešni vlom v staro fevdalno stavbo, ki je odslej posvečena poginu.«¹⁵

Bogumil Vošnjak, avtor znanstvene monografije Ustava in uprava Ilirskih dežel (1809–1813). Njegova monografija je najvidnejši odraz zanimanja za francosko historično prisotnost na Slovenskem na območju Šaleške doline.

¹⁵ Vošnjak, *Ustava in uprava Ilirskih dežel*.

A ostanki francoskega vpliva na Šaleškem niso omejeni le na pretežno akademsko pisanje avtorja, ki je v svojem nasprotovanju do Avstrije ubral pot, ki bi zaradi geopolitičnih realnosti tedanjega časa tako ali tako slavila Francijo in vlogo Napoleona. Podobno kot drugod na Slovenskem tudi na Šaleškem panjske končnice (v zbirki Zvoneta Čebula) razodevajo epizode iz slovenske zgodovine; v posamičnih zbirkah lokalnih zbirateljev je moč najti posamične končnice s prizori francoskih vojakov in motiviko, povezano z obdobjem (resda kratkotrajne) francoske prisotnosti na (zahodnem) Slovenskem.¹⁶ Je pa seveda treba reči, da ta motivika bolj kot lokalno zanimanje za Francijo razodeva tesno povezanost posamičnih skupnosti na Slovenskem; motivi, ki so prisotni drugod po Slovenskem, se lahko in tudi se včasih slej kot prej ugnezdiijo tudi na Šaleškem.

Do neke mere lahko zatrdimo, da se posledice francoske prisotnosti na Šaleškem pojavljajo tudi sedaj. Eden najzanimivejših pristopov do zgodovinopisja je etimološki vpogled na našo preteklost, ki preko posamičnih besed, posebej pa toponimov in osebnih lastnih imen, razodeva zanimive drobce naše preteklosti. Tudi v oziru na francoski čas je tako. Še dandanes se na Šaleškem pojavljajo osebna lastna imena, za katera se predvideva francoski izvor (Ažbe, Ažber, Bone, Krhne, Može, Obu,¹⁷ mogoče celo Francé¹⁸ ...). Poleg samega strogega območja Šaleške doline se primeri takšnih imen pojavljajo tudi v malo širši okolici. V Ljubiji pred Mozirjem naj bi tako obstajala v zaselku Gneč kmetija, ki še dandanes nosi ime »Franciskija« oziroma »Franciskega« in katere stanovalci naj bi bili kot »Franciski« oziroma »Francisci« ali francoskega izvora (nek francoski vojak naj bi se namreč bil tja poročil), ali pa naj bi na mestu te kmetije v času premika francoskih sil postavili začasen oficirski štab. Podobna prigoda se pojavlja tudi v okolici Solčave, kjer naj bi

¹⁶ Čebul Zvone, intervju z dne 19. 02. 2022.

¹⁷ Še posebej priimek Obu v Paški vasi naj bi bil ostalina francoske dobe. Povzeto po: Čebul, Danilo, intervju z dne 02. 06. 2022.

¹⁸ Za priimek Francé, četudi krožijo teorije, da je francoskega izvora, se predvideva, da prej izhaja iz osebnega lastnega imena Franc, saj se ta priimek pojavlja na Slovenskem že dolgo pred francoskimi vojnami.

več priimkov izhajalo iz francoskih osebnih imen.¹⁹ Seveda se takšni priimki veliko pogosteje pojavljajo v zahodni polovici Slovenije (na nekdanjem Kranjskem in Goriškem), a posamični priimki so našli svojo pot tudi na Šaleško. Za te praviloma velja razlaga, da so to poslovenjeni priimki francoskih vojakov ali pa upravnikov, ki so služili ali na ozemlju Ilirskih provinc ali pa na raznih obmejnih ter carinskih postojankah in so ali za časa okupacije imeli otroke z lokalnimi ženami ali pa so po konfliktu v redkejših primerih tudi ostali na Slovenskem in si tukaj ustvarili nov dom. Smiselno je reči, da so ti priimki možni kot posledica francoske dobe, a pretežno le na makro območju celotne Slovenije, medtem ko dokazov o takšnih porokah oziroma zvezah na Šaleškem nismo priča. Obstoj takšnih priimkov na Šaleškem so prej botrovale lokalne, intraslovenske in ostale migracije v zadnjih dvesto letih, ki so spremenile demografsko podobo doline.

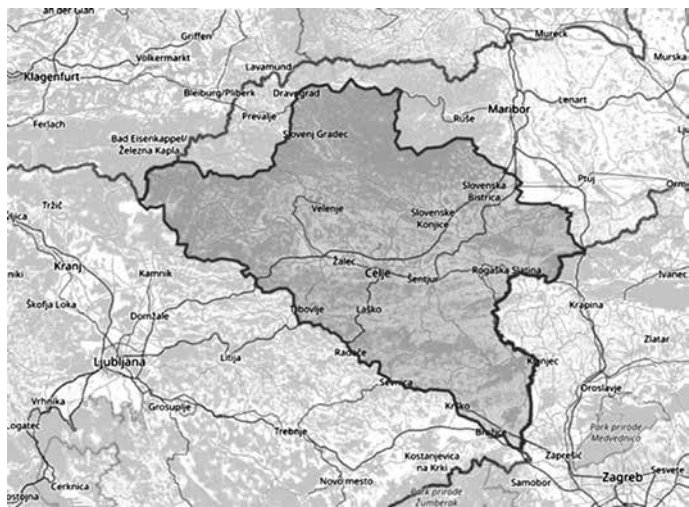
Spregledana polovica Slovenije: Dežela Štajerska in Šaleška dolina v času francoske revolucije in Napoleonovih vojn

V času triumfa absolutizma v 18. stoletju je prišlo do obširnejših upravno-političnih in sodnih reform, ki so mnogokrat iz tradicije obstoječo ureditev dežel obrnile na glavo. Za časa reform Jožefa II. sta se dokončno ločila sodstvo in uprava.

Slovenske dežele so se po letu 1748 upravno delile na manjše (srednje) enote, ki so delovale kot hrbtenica upravne mreže in so dopolnjevale zgodovinske dežele ter omogočale lažji upravni nadzor. Tako je bila dežela Štajerska razdeljena na pet kresij (okrožje), od katerih sta se dve nahajali na prostoru današnje Slovenije (Celjska in Mariborska kresija). Sprva je prišlo do upravnih sprememb zaradi cesarske zahteve po nabornih okrajih (*Werbbezirk*), na osnovi katerih se je lahko izvršilo naborništvo po regimentih. Poleg vojaških jurisdikcij je prešla z reformami na okrožje (kresije) tudi občinska uprava, statistika, policijske zadeve in skrb za javni red in mir, gradnjo cest in podobne

¹⁹ Suhoveršnik, Ivan, intervju z dné 2. 6. 2022.

dolžnosti. Sčasoma so se ti naborni okraji preimenovali v okrajno gosposko, ki je lahko na trenutke izvajala tudi nižje sodstvo.

Meje Celjske kresije (Cillier Kreis) na sodobnem zemljevidu Slovenije. Kresijska meja je bila v letih 1809–1813 obenem tudi meja med habsburško Štajersko in Ilirskimi provincami.

Sočasno s temi upravnimi reformami se je razvila sodna instances znotraj meja sodnega okraja (katerega meje pa niso (vedno) enake mejam uprave!). Država je z odlokom 1786 od vsakega zemljiškega gospostva zahtevala, da je imelo šolanega pravnika, s čimer je sčasoma prešla sodna jurisdikcija iz patri-monialnega sodstva k večjim delegiranim gospostvom, kasneje pa pod same dežele. Sodni okraj so za večinski delež prebivalstva predstavljala krajevna sodišča (*Ortsgericht*) s stvarno pristojnostjo za lažje delikte (*causae minores*) in deželska sodišča za težje delikte (*causea maiores*), a odvisno – glede na nepri-vilegiran oziroma privilegiran stan same institucije.²⁰ Na Šta-

²⁰ Razlika med njima je v tem, da so imela privilegirana na osnovi deželnoknežjih privilegijev pravico do krvnega sodstva ter pravico do

jerskem so v tem času kazensko sodišče poznali le v graškem okrožju, drugje (celjsko, mariborsko) so ostala deželna sodišča pod deželnim sodnikom, medtem ko je bilo za nepriviligirani sloj namenjeno patrimonialno sodišče.²¹ Tako je prebivalstvo za večidel svojih kazenskopravnih tegob moralo pristopiti pred t. i. obgradje (*Burgfrid*), ki pa je tudi imelo delitev na nepriviligirano in privilegirano institutivnost. V tem vidimo divergenco med upravnimi in sodnimi mejami znotraj Štajerske, saj je za mariborsko in celjsko sodstvo višja instanca ne v deželni prestolnici Gradcu (kakor bi človek pričakoval), temveč pri apelacijskem sodišču v Celovcu. Tako so še v času po uvedbi terezijanskega kazenskega zakonika (*Constitutio Criminalis Theresiana*) v letu 1768 sodišča delno delovala po principu novonastajajočega in na državo vezanega pravnega reda, delno pa še vedno na *per concessum sibi jurisdictionem*, se pravi po stvarnem in osebnem principu, ki je izhajal iz starejših srednjeveških in zgodnjeno-voveških pravnih instanc.²² Abstraktnjša misel prava kot *ars boni et aequi* se je tako v času poznega 18. stoletja zares šele pričela karseda resno oprijemati in še ni bila ideal, ki so se ga trdno držali.

Vsej tej zmedi navkljub je v času poznega terezijanskega časa in obdobja vladavine Jožefa II. prišlo do obširnejšega preoblikovanja upravnega in sodnega aparata, ki je v pretežni meri uspešno urejal vsakdan. Znotraj uveljavljenih zgodovinskih dežel so se razvile manjše upravne enote, ki so za mnoge predstavljale tisto entiteto, ki je potrebna za uspešno gospodarsko in življenjsko udejstvovanje. Urejale so vojaštvo z novo uvedenim naborništvo, davke, šolstvo in postopoma prevzemale dotedanje jurisdikcije (vsaj te nesakralne narave) cerkvene mreže, ki je v času jožefinskih reform izgubljala pomen. Kresijam je bila poslej v pomoč dopolnjena in urejena, a še vedno nekoliko

deželskega sodnika, medtem ko so nepriviligirana morala za izvedbo postopkov uporabiti krvnega sodnika (*Bannrichter*). Glej: Holcman, »Struktura pravosodnega sistema na Štajerskem,« str. 79.

²¹ Za civilnopravne in za tiste kazenske zadeve, ki niso v ekskluzivni pristojnosti višjih instanc kazenskih sodišč.

²² Holcman, »Struktura pravosodnega sistema na Štajerskem,« str. 79–82.

konfuzna mreža sodišč in ostalih pravnih instanc.²³

A obstaja še ena enota, ki je v še večjem obsegu kot kresija diktirala vsakdan, to je bila občina (*Gemeinde*). Občina je poleg župnije sestavljala najnižji upravno oblastvo in tudi tisto strukturo, s katero so imeli lokalni prebivalci največ stikov, saj so preko nje urejali bolj kot ne vse potrebe in preko nje bili deležni vseh zahtev višjih instanc. Občine same po sebi niso bile upravni organ v strogem smislu, temveč so delovale predvsem kot nekakšna teritorialna enota z omejeno (naj)nižjo upravo, sestavljeno iz od kresije plačanega *glavnega rihtarja* (*nadrihtar* za glavno občino in *rihtar* za podobčino),²⁴ ki ni bil več sodnik, kot na primer od gosposke nastavljen trški sodnik *Richter* v času zgodnjega novega veka pri trških skupnostih (ki v tem času še vedno obstaja kot ločena funkcija!), temveč je deloval kot posrednik med okrajem in kmetom oziroma je deloval kot izvršilni organ okrajnih gosposk in komisariatov (*birič*). Poleg glavnega rihtarja sta v tem času opravljala upravne funkcije znotraj občine še dva pomožna uradnika. Prebivalci so spremembe občutili dokaj hitro. Na Šaleškem se je z uvedbo teh reform na najnižji upravni ravni v 70. in 80. letih 18. stoletja uredilo do tedaj konfuzno vprašanje davkov in davčnih dolžnosti, hiše so prvič dobile svoje hišne oziroma identifikacijske številke, moškim so se tresle hlače pred osovraženim obveznim naborništvom in tudi na Šaleškem se je začela rutina, ki še dandanes opredeljuje vsakdan: vsako jutro so namreč otroci pričeli hoditi v zmetke tega, kar danes pojmuje kot šolski izobraževalni sistem.²⁵

²³ Golec, »Terezijanske reforme – gibalno sprememb občutka pripadnosti in povezanosti ter identitet v slovenskem prostoru.« Del tega močno strnjenegega uvoda je narejen po: »Zgodovina inštitucij.« Interna zasebna skripta avtorja prispevka.

²⁴ Drugače je bilo seveda v višjih upravnih instancah. Tako je bila od 1777 do 1817 celjska uprava (se pravi uprava znotraj samega mesta, ki pa je imela kot uprava okrajne prestolnice pristojnosti za celoten okraj) sestavljena iz okrožnega glavarja, dveh adjunktov, tajnika, koncipista, kancelista, registranta, praktikanta, računskega in blagajniškega uradnika, od treh do štirih pridruženih komisarjev ter praviloma od tri do pet pisarniških slug. Glej: Žižek, »Upravni razvoj Celja v letih 1748–1850,« str. 34–37.

²⁵ Natančneje o nekaterih reformah: Vilfan, *Uvod v pravno zgodovino*.

Obe tedanji šaleški občini (municipialna trga Šoštanj in Velenje) sta v predrevolucionarnem času pripadali celjski kresiji (*Cillier Kreis* ali zaradi lege poimenovan tudi kot *Südlicher Teil der Untersteiermark*). Leta 1788 ob prvem popisu je ta celotna kresija zaobsegala okoli $64 \frac{3}{4}$ *Quadratmeilen* stare avstrijske mere (okoli 3.800 km²), po popisu sodeč pa je imela okoli 175.530 prebivalcev, ki so živeli v štirih deželnoknežjih mestih, šestih deželnoknežjih trgih, dvajsetih municipalnih trgih²⁶ ter okoli 1000 manjših vasicah in zaselkih. Sestavljena je bila iz osemindesetih manjših okrajnih enot (*Bezirk(e)*), med katere sta spadali tudi enoti Šoštanj in Velenje, ter petsto osemindesetih ostalih skupnosti (*Gemeinde*). Zaradi svoje lege je bila celjska kresija tisto območje, ki si je v letih 1809–1813 poleg graške kresije (na meji z deželo Koroško in v Ilirske province inkorporirano beljaško kresijo) delila najdaljšo mejo z Ilirskimi provincami.

Ob upravnem pregledu je zanimivo reči še nekaj o lastništvu posamičnih gosposčin. Naj navedem samo primer gosposčine Šoštanj, ki je sodil sprva pod okrilje rodbine Thurn. 28. novembra 1768 je kot lastnica nastopila grofica Gabrielle v. Thurn, nato pa so gosposčino prevzeli: 20. septembra 1802 Josef Franz Bayer, 6. avgusta 1806 Grof Pompeius von Brigido, 22. septembra 1806 ponovno Josef Franz Bayer, 17. januarja 1807 Franz del Negro, 1. junija 1812 pa je lastništvo prešlo na njegovega sina Franza del Negro (II.), ki ga je imel vse do leta 1849.²⁷ Hitro in konstantno menjavanje lastništva iz ene rodbine v drugo (kar ni bilo tipično le za Šoštanj, temveč za celotno Šaleško dolino) nam lahko služi kot pokazatelj, kako je v poznem 18. in 19. stoletju nestanovitno lastništvo nad gosposčino vplivalo na

V Šaleški dolini se to v tem času začne z ustanovitvijo zasilne šole pri župnijski cerkvi sv. Mihaela. Glej: Aplinc, *110 let mesta Šoštanj*, str. 20.

²⁶ Za pregled vseh enot znotraj celjskega okrožja glej: Schmutz, *Historisch-Topographisches Lexicon von Steyermark: Erster Theil*, str. 198; 215–224, geslo »Cilli.« Podobno v Janisch, *Topographisch-Statistisches Lexikon von Steiermark mit historischen Notizen und Anmerkungen: III. Band*, geslo »Cilli«.

²⁷ Janisch, *Topographisch-Statistisches Lexikon von Steiermark*, str. 849–851, geslo »Schönstein«.

gospodarsko, kulturno in vsesplošno nazadovanje oziroma stagnacijo, ki jo je dolina v 18. stoletju izkusila.²⁸ Drugače povedano: stagnacija je bila v 18. stoletju deloma tudi posledica hitrega in živahnega menjavanja oblastnega lastništva.

Kaj torej reči za Šaleško dolino v tem času? V predrevolucionarnem času je bila Šaleška dolina prijetna, a obenem zaspana in predvsem ruralno usmerjena dolinca brez večjih središč, brez industrijske ali pomembnejše geostrateške vrednosti, ki je v konstantnosti, ki praviloma deluje kot spremljevalka ruralnosti, našla nek urejen in počasen ritem vsakdana.

Šaleška dolina leta 1785. V predrevolucionarnem času je bila Šaleška dolina prijetna, mnogokrat idilično opisana, a obenem zaspana, ruralno usmerjena dolinca na južnem Štajerskem, brez večjih središč, industrijske ali geostrateške vrednosti in le z dvema pravima zaselkoma (trgoma Šoštanj (Schönstein) in Velenje (Wölán)).

Začetek spopadov in potek dogodkov

Vesti o dogodkih v Franciji in možni vojni so v celjsko kresijo dospele šele, ko je postalo očitno, da sta domovina in

²⁸ Seveda ni bila to edina tegoba, ki je zavirala rast. Omembe vredno je tudi dejstvo, da so v tem času še vedno obstajale cehovske omejitve, ki so sicer posameznikom res olajšale monopolizacijo oziroma otežile konkurenco, obenem pa preprečevale razvoj zdrave konkurence.

cesarska hiša v nevarnosti. V letih 1789–1792, ko je bila francoska revolucija bolj ali manj interno dogajanje znotraj Francije, so se na Štajerskem ukvarjali z nekaterimi drugimi nevšečnostmi, in sicer z manjšimi kmečkimi izgredi, ki so se pripetili zaradi slabih letin in visokih davkov, obenem pa tudi zaradi povečanih zahtev po svobodi in osebni neodvisnosti (podložništvo je ukinjeno sicer *pro forma* 1781, a ne do potankosti).²⁹ Čeprav so nam natančnejši podatki za Šaleško dolino nepoznani, pa postavitev celjske mestne straže (*Bürgerwache* oziroma *Bürgergarde*) leta 1790 odraža nastrojeno in naelektreno ozračje, ki je v tem času prevladovalo na obširnejšem Savinjskem. Privilegirano prebivalstvo okrožja je imelo srečo, da se je uporništvu kmetov hitro uredilo, kajti gibanje je trpelo za mankom tako števila kot odločnosti. Vseeno pa so v teh letih tako prebivalci Celja kot ostalih mest in trgov celjskega okrožja, tudi Šoštanja in Velenja, zahtevali pravno izenačenje s prvim stanom in celo organizirali dvočlansko odposlanstvo, ki naj bi odpotovalo v Gradec. Rastoče nasprotovanje je nameravala centralna deželna oblast celo poskusiti rešiti z uporabo sile, a so bili zunanjepolitični dogodki tisti, ki so javno mnenje prelevili iz misli na izboljšanje lastnega stadija v brambo očetnjave.³⁰

Sprva je vest o francoskih vojnah dospela na Šaleško v obliki prostovoljnih dajatev za deželno obrambo. 8. julija 1792 so namreč uradniki na Celjskem prejeli »*Versicherungsinstrument*«, po katerem sodeč »[...] je Cesar zagotovil, ako bo vojna s Francijo trajala manj kot eno leto, on sam od svojih podložnikov ne bo veleval nikakršnih vojnih davkov, bo pa naprosil posamične skupnosti, da lastnoročno prispevajo nekaj za državo in da se zavežejo, kakor so se v zadnji vojni s Turki (1789–1792), ponovno prostoročno predati v roke taistih oblastnikov pridatke in posojila ...,«³¹ za kar bi vsaka skupnost

²⁹ Aplinc, *110 let mesta Šoštanj*, str. 20.

³⁰ Gubo, *Geschichte der Stadt Cilli vom Ursprung bis auf die Gegenwart*, str. 321–323.

³¹ ZAC Okrožni urad Celje (1798–1850): *Versicherungsinstrument* z dne 8. julij 1792. Prevod besedila (nemški original) je delo avtorja prispevka.

prejela spominske kovance z imeni posamičnih okrajev oziroma občin (*Gemeinde*) v vrednosti enega goldinarja. O tem, ali so v očeh deželni in cesarske oblasti posamične občine v prvem letu postorile dovolj, da bi si takšno obeležje tudi zaslužile, ni znano. Za področji Šoštanja in Velenja obstoj takšnih spominskih kovancev nikoli ni bil potrjen. Zabeleženo je, da je štajerski deželni zbor 26. januarja 1793 (tako rekoč pred iztekom enoletnega roka) naznanil, da je iz celotne dežele (se pravi vseh pet kresij) v deželno blagajno zavoljo deželne obrambe prispelo okoli 100.000 goldinarjev.³² S tem dokaj nemarkantnim dogodkom so se pričele na Štajerskem vršiti francoske vojne in že na tem mestu je potrebno omeniti, da so ravno takšne posledice, se pravi té gospodarsko-ekonomske narave in v obliki izrednih dajatev, največkrat ponavljajoči se element, ki je oteževal življenje prebivalstva in ki ga bomo v besedilu še večkrat srečali. Oblasti so vsak kraj sprva prosile, kasneje pa od njega zahtevale, da preda določeno število konj, ki bi jih lahko uporabili za vojne namene.³³

Prvega, še mirnega obdobja vojne, ko je prebivalstvo čutilo vojno stanje le v izrednih dajatvah, je bilo relativno hitro konec, saj pravi Gubo, da je »... *po dolgoletnem miru v Štajersko ponovno vdrla vojna vihra z vso svojo grozo in nevarnostjo*.«³⁴ Francoske sile so pod vodstvom generala Napoleona Bonaparta v vojni druge koalicije prebile cesarsko obrambo v Italiji in preko Alp v noči iz 2. na 3. april 1797 dospele v Ljubljano, od koder so nato prednje sile francoske vojske 9. aprila (na cvetno nedeljo tega leta) dospele v Celje in držale mesto v svoji oblasti devet dni. V Celju so se mudile do 18. aprila, ko so se ponovno umaknile v Ljubljano, od koder so po sklenitvi miru krenile 5. maja proti Italiji. Francoske enote naj bi dospele vse do Mozirja, kjer naj bi se pojavil nek francoski častnik z okrajnim uradnikom in celo odredil »*zapliniti vse, kar bi bilo koristno vojaštvu*.« Je pa

³² Gubo, *Geschichte der Stadt Cilli vom Ursprung bis auf die Gegenwart*, str. 321–323.

³³ ZAC Okrožni urad Celje (1798–1850): 51/82b. *Geld Rechnung über die sämtlichen Empfänge und Ausgaben dey dem Filial-Magazine R.*, posebno pomemben je člen 3.

³⁴ Gubo, *Geschichte der Stadt Cilli vom Ursprung bis auf die Gegenwart*, str. 324.

zanimiva opazka lokalnega mozirskega kronista Žiga Laykaufa, ki pravi, da naj bi na Celjskem Francozi *v nasprotju z Avstriji* (!)³⁵ delovali kot dobri plačniki za odvzete predmete in hrano.³⁶ Sprva naj bi v celjsko okrožje in samo mesto dospel le manjši francoski oddelek, ki pa se je moral na enem mestu celo umakniti pred nevarnostjo kmetov, ki so se z vejami vračali iz cerkve. Kasneje so po podpisu manjšega premirja pri Ljubnem celjsko kresijo prečkale štiri francoske brigade (Berszenova, Bernadotova, Serurieova in Masenova), ki so se vračale v smeri proti zahodu.³⁷ Škoda, ki je nastala v Celju zaradi francoske zasedbe, in denarni stroški vojaške nastanitve so znašali 4144 goldinarjev in 28 krajcarjev, poravnava pa je padla na pleča kresije. Četudi se najzgodnejši prihod Francozov na Celjsko ni neposredno dotaknil Šaleškega, pa so bili denarni stroški tisto, kar je moralo prebivalstvo z davčnim bremenom pokriti.³⁸

Podobna zgodba se je ponovila leta 1798, ko so vojske ponovno marširale preko Celja; tokrat so bile to Avstriji zavezane ruske cesarske sile carja Pavla I., ki so se pomikale na zahod zoper francosko republiko in njene kontingente v Italiji in se spotoma nastanile v Celju. Njihova nastanitev je trajala en mesec, od 15. junija do 15. julija. 15. junija je tako v okraj dospelo 2.241 mož generala Kašina, 18. junija 2.196 mož generalmajorja kneza Wolkonskega, 19. junija 4.030 mož generalmajorja Mavorova in 22. junija 2.554 mož generalmajorja Rechbinderja. Tem štirim večjim enotam se je v mestu Celje 15. julija pridružila še manjša četa ruskih pešakov (205 mož) pod vodstvom barona majorja Stachelberga. Vsi ti so se nato ponovno vračali skozi kresijo junija in julija 1800 (prvi so sicer prišli že 31. januarja, nekateri 3. in 5. februarja),³⁹ ko so se po porazu pri Marengu bili

³⁵ Zapis je resda nastal konec 19. stoletja, kar lahko obrazloži protiavstrijsko razpoloženje.

³⁶ Acman, *Mozirje*, str. 25.

³⁷ Orožen, *Zgodovina Celja in okolice*, str. 662–663 in Orožen, *Celska kronika*, str. 179.

³⁸ Gubo, *Geschichte der Stadt Cilli vom Ursprung bis auf die Gegenwart*, str. 325.

³⁹ Orožen, *Celska kronika*, str. 181.

prisiljeni umakniti nazaj v Rusijo.⁴⁰ Tudi tokrat so morali v obliki izrednih davkov posamični predeli kresije preskrbeti finančna sredstva. A stroški niso bili omejeni samo na preskrbo vojštev, kajti v Celju je bilo 1798 zgrajeno skladišče smodnika za vojaške enote kresije in tudi pri tem je finančni vidik gradnje padel na pleča same kresije in njej podrejenih skupnosti.⁴¹

V veliko večjem obsegu so se pripetili dogodki leta 1805, ko se je junija francoska vojska pomaknila preko Italije proti Avstriji, kjer naj bi se pridružila vojski pod neposrednim poveljstvom Napoleona, in 19. decembra prešla območje celjske kresije. Pred njimi je Celjsko prekoračila novembra istega leta (24.–30. november)⁴² že avstrijska vojska, ki je ob vesteh francoske prisotnosti na Moravskem odredila hitri marš iz Italije v habsburške dedne dežele. Ta dva obhoda vojsk nista pustila večjih posledic na območju celjskega okrožja. Decembra pa so se pripetili še pomembnejši dogodki kot posledica francoske zmage v trocesarski bitki pri Slavkovu na Moravskem. 2. decembra 1805 je namreč Napoleon porazil tako avstrijske kot ruske sile in prisilil protifrancosko koalicijo v ponovno sklenitev miru. Do tedaj enotna francoska vojska na Avstrijskem se je porazdelila v več manjših in lažje obvladljivih divizij in pričela pomik nazaj proti Franciji in tistim območjem okupirane Evrope, kjer je bila po sklenitvi miru priznana francoska nadoblast. Tako je del francoske armade pod vodstvom generala Marmonta 29. decembra 1805 došel v celjsko okrožje in se nastanil v kresijski prestolnici. Velikost okupacijske sile iz leta 1805 nakazujejo tudi visoki pridatki, ki jih je sama francoska vojska zahtevala od celotnega okrožja, in sicer 24.000 porcij kruha, 2.400 funtov riža, 1.000 funtov soli, 1.200 funtov mesa, 1.500 mer vina, 1.200 stotov konjske hrane, 200 konj in kar 70.000 goldinarjev ter 30

⁴⁰ Orožen, *Zgodovina Celja in okolice: I. del; od začetka do leta 1848*, str. 662–663.

⁴¹ Gubo, *Geschichte der Stadt Cilli vom Ursprung bis auf die Gegenwart*, str. 324–328.

⁴² O datumu natančneje poroča Orožen, *Celska kronika*, str. 184.

parov »šolnov«, ⁴³ se pravi vojaških čevljev, vse to za nastanitev in preskrbo 15.157 francoskih vojakov in 3.531 konjev, ki so se po bratislavskem (presburškem) miru vračali v Francijo preko južne smeri. ⁴⁴ Francoske sile so se v Italijo umaknile v več skupinah, saj so bile pred tem nastanjene po vsem okrožju v obdobju od 1. do 15. januarja. Tri leta kasneje, leta 1808, so v dneh od 4. do 14. marca celjsko okrožje prehodili ruski vojaki poimensko neznanega bataljona velikosti 9.450 mož. ⁴⁵

V nasprotju z okupacijo leta 1798 (francosko) in prehodi alianse 1805 in 1808, dogodki veliko manjšega obsega in brez večjih finančnih prispevkov je bil obseg zahtev francoske vojske leta 1805 tolikšen, da je zahteval natančen popis in porazdelitev stroškov med celotnim okrožjem. Tako je morala šoštanjska župnija sv. Mihaela odrediti vsaki svoji podružnici izredni pridatek 10 goldinarjev, ki ga je morala odposlati na okrožni urad v Celje. Poleg teh izrednih dajatev so morale po umiku francoske armade v prvi polovici januarja 1806 posamične skupnosti plačati še dodatne davke za nastalo škodo, ki jo je francoska okupacija povzročila in ki je v vsem obsegala 5.560 goldinarjev. ⁴⁶ Zapis tega dogodka nam podaja Šoštanjska župnijska kronika, sicer iz leta 1872, ki o dogodku poroča, da je bilo »*potrebno zaradi sovražne invazije zavoljo preskrbe francoskih čet na kresijski ukaz odrediti vsaki cerkvi [izdati] 10 goldinarjev na taisti kresijski urad.*« ⁴⁷ Na žalost nam ostale župnijske kronike tega

⁴³ Orožen, *Celska kronika*, str. 181.

⁴⁴ Orožen, *Zgodovina Celja in okolice: I. del; od začetka do leta 1848*, str. 663.

⁴⁵ Orožen, *Celska kronika*, str. 185–186.

⁴⁶ Hribernik, *Zgodovina Šoštanja in okolice*, MV – Franc Hribernik (1992), str. 29–32; Gubo, *Geschichte der Stadt Cilli vom Ursprung bis auf die Gegenwart*, str. 336. V nasprotju z Gubo navaja Orožen, da je znesek 5.560 goldinarjev vezan samo na škodo, ki je nastala v celjski župniji. Glej: Orožen, *Zgodovina Celja in okolice: I. del; od začetka do leta 1848*, str. 663.

⁴⁷ MV. Šoštanjska župnijska kronika, str. 391. Nem. orig.: »... *musten bei der feindlichen Invasion zur Verpflegung der französischen Truppen auf kreisämtlichen Befehl von jeder Filialkirche der Pfarr 10fl [Floriner] an derselben Kreisamt vergeschossen werden.*«

ne razodevajo, a je smiselno zatrditi, da so morale tudi ostale župnije (npr. Velenje, Št. Ilj, Škale, Bele Vode, ...) predati enako visoke pridatke kresijski prestolnici v Celju. Narava kresij je bila navsezadnje urejena centralistično in tako so bile vse nižje instance v enakem obsegu dolžne zagotoviti sredstva za potrebne izdatke. Če upoštevamo, da večjih razlik v obsegu in vplivu raznih šaleških župnij ni bilo, je smiselno zatrditi, da je morala vsaka župnija predati približno enako vsoto.

Zaradi utemeljenega strahu pred ponovnim izbruhom vojnega stanja med habsburškimi deželami in Francijo je deželna obramba v Gradcu odredila povečanje obrambne pripravljenosti in obrambnih zmožnosti vsake od svojih petih kresij. Štajerska je morala prispevati vsega skupaj trinajst bataljonov.⁴⁸ Tudi Celje se je moralo pripraviti, in sicer z organizacijo dveh brambovskih oziroma domobranskih (*Landwehr*) bataljonov, ki sta prešla pod vodstvo majorjev Johanna Schmelzerja in Franza Lentendorferja. Avstrijske oblasti so v tem času pripravljale prebivalstvo, da bi se to uprlo francoskim silam, če oziroma *ko* bi te vkorakale v Štajersko. Zanimiv ukrep bujenja deželne zavesti so bili prevodi nekaterih brambovskih pesmi, ki so jih iz nemščine v slovenščino prevedli vidnejši pisci in jih v obliki letakov in tiskovin distribuirali po vsem mariborskem in celjskem okrožju. Na Štajerskem so pesmi tako prevajali in distribuirali Leopold Volkmer, Janez Nepomuk Primic, Franc Cvetko in Jurij Alič.⁴⁹ Trdnih dokazov nimamo, a dejstvo, da so bile te pesmi v tiskani obliki distribuirane v večini tedanjih mest in trgov, vendarle odraža možnost, da so našle svojo mesto tudi v Šaleški dolini, vsaj v obeh municipalnih trgih. Nekako za pokušino na tem mestu navajam dve pesmi (*Hvala landverov* (levo) in *Sanizhavanje landédrov* (desno)), obe avtorja Leopolda Volkmerja, objavljeni v *Fabule inu pesmi*:⁵⁰

⁴⁸ Kolar, »Francoska zasedba slovenske Štajerske leta 1809 na ptujsko-ormoškem območju,« str. 40.

⁴⁹ Kolar, »Francoska zasedba slovenske Štajerske leta 1809 na ptujsko-ormoškem območju,« str. 40.

⁵⁰ Volkmer, *Fabule ino Pesmi*, str. 112–114. Kot zanimivost je potrebno navesti, da je Volkmer svoje pesmi zapisoval v bohoričici, kar je sicer

Hvala landverov

Veľelo fe on nafmehava,
Nalh dober zefar Franz;
Od vľeh desheli bandéra plava,
Na vľaki njeg'vih fhanz.
,Sovrashnik! zhěľh fe bojuvati?
Prid', kashi fvojjo mozh!
,Slověnez, to ti moreľh snati,
Je k' bojuvanji vrózh.

Ne věľh, da ,Shtájerľka deshěla
,Soldate ľi rodí?
Vľak otrok, ker'ga je řpozhěla,
Je mel řoldazhko kří.
,She sdaj je rodovita mati,
No doľti ma otrók;
Vľi, kaj naf tu je, řmo řoldati,
,Soldati 's njenih rók.

,Slověnz! to naf povíľhava:
Mi vľi řoldati řmo;
To, to je vľřkřft ta prava:
Mi Franzi řľushimo.
Zefari řľushimo v' desheli,
Nam ona mati je:
,Smo ne od nje vľřđgar prejęli
Kruh, vino, meľo, vľe?

,Slověnz! v' sibeli ľeshózh
,Smo she řoldati b'ľi;
Kaj ne odrľhneni k' pomózh
Desheli bomo řľhi?
,Slověnz! bran'te ľi deshelo!
Tak sôve zefar naf:
Gor, brati! vľtan'te, gor! Veľelo
Je zhuti njegov glaf.

Sanizhávanye landédrov.

Is teľnih perľ ľi on sdiháva,
Nalh vbogi zefar Franz.
O kak on v' grenkih fusah plava;
Ne vidi fvojnih fhanz.
Franzos mu je v' deshelo vderľ,
Tam kole, rópa, shgě:
,Slověnez! kaj boľh dugo baral,
Gďe ľuknjo najľhel je?

Ne věľh, pri Tarvľi bi řtati
No řhanze branit' mel?
,Si ti no tvoji plahi brati
Dushnoľ řtoriti řtel?
Franzos, kres tri řľhroke grabe
Na te gľedězh, je řtal:.
Preľřľhnen, kak pred řavzom řhabe,
,Si křizhal: Marľh! no řhel.

,Slověnez! gďe je zhľľ řľtimana
Od nafľnih řľľhřov, gďe?
Nam ne je b'ľa v' erbíjo dana?
Jo mamo řhe? O ne!
Pri Tarvľi řmo jo puľľili,
Tam vujľľla nam je 's rók:
Tam, tam, o řľpot! řmo jo řgubíľi
V' poběgi nafľnih nóg.

,Slověnz! ľľkoda, da deshěla
Nam kruh no vino dá,
Zhi ne bo 's naf řoldatov měla
Bol pridnih, kak nje ma.
Sa tote, da řo prave babe.
Je dober kruh 's otrób!
Naj mľako píjejo, kak řhabe,
Naj fe jím nľpne drób!

Propaganda ni bila omejena samo na domoljubne pesmi, ampak se je manifestirala še na druge načine. Navsezadnje je odraz povečanega pomena vojske v tem času novo oblikovani formular za prisego zvestobe, ki so jih morali izreči vsi naborniki okrožja in ki se glasé: »*Prisegamo pri vsemogočnem Bogu to nadvse veselo prisego, da bomo zvesti našemu Veličanstvu, najsvitilejšemu Vojvodi in Gospodu Francu Prvemu, Cesarju Avstrije, Kralju Madžarske, Bohemije, Galicije, Lodomerije, Hrvaške in Slavonije, Nadvojvodi na Avstrijskem, etc., in njegovim generalom ter vsem ostalim oblastnikom. Zavezujemo se, da bomo taiste spoštovali in ščitili, da bomo vselej sledili vsem njihovim ukazom in odredbam, da bomo zoper vsakoterega sovražnika ščitili cesarsko-kraljeve dežele njegovega visočanstva, naj pride dan ali noč, v bitkah in naskokih, v spopadih in kampanjah, kot ena sila, kadarkoli in kjerkoli, in da bomo vselej drzni in pogumni v našem početju. [Prisegamo], da naših zastav in standardov ne bomo nikoli zapustili in da se s sovragom ne bomo nikdar pogajali; da bomo vedno pripravljeni odriniti v boj ter da bomo zvesti našim hrabrim tovarišem. In [prisegamo], da bomo na takšen časten način tako živeli kot tudi umrli. Bog nam je priča. Amen.*«⁵¹

Posamični odseki obeh bataljonov so bili v času miru (tako rekoč leta 1808) nastanjeni v vsaki občini, ki so tudi skrbele za njihovo nastanitev, kar pomeni, da so morali (vsaj začasno) biti ti tudi v Šaleški dolini. Celjska bataljona se leta 1809, ko je ponovno prišlo do spopadov v sklopu obsežne vojne pete koalicije (1809), nista posebno obnesla. Po hitrem maršu preko Celovca do Rottenmanna na zgornjem Štajerskem sta morala spomladi zaradi odločujočih dogodkov drugod na bojišču kapitulirati. Po njuni kapitulaciji so ju morali na novo ustanoviti in

nekoliko nenavadno za ta čas. Bohoričica, ki je od 16. stoletja naprej zamenjala klasično latinico ter prevladovala na Slovenskem, se je ob koncu 18. stoletja v sklopu slovenske abecedne vojne morala kosati z dajničico in metelčico, dokler ni v sredini 19. stoletja vse tri pisave zamenjala poslovenjena gajica.

⁵¹ ZAC Okrožni urad Celje (1798–1850): 60/371. Prevod besedila (nemški original) je delo avtorja prispevka.

oborožiti, kar je seveda pomenilo, da so okrožje branili pretežno zeleni novinci.⁵²

Na tem mestu se pričinja zgodba odločilnih dogodkov, ki so za naslednja štiri leta (1809–1813) razcepili slovensko etnično ozemlje na dve enoti. Kajti vojno je pričela Avstrija, ki je želela zaradi francoskega bojevanja zoper španske gverile in britanski ekspedicijski korpus na Španskem v sklopu dolgo trajajoče peninsularne vojne⁵³ hitro nizati uspehe zoper maloštevilne francoske sile, a je doživela polom. Pruska odločitev, da se ne pridruži, je ohromila že tako ali tako demoralizirane avstrijske vrste. Po avstrijskem vpadu v francosko klientelno Bavarsko je Napoleon 17. aprila ponovno dospel v nemški prostor.⁵⁴

Ponovno je del francoske vojske, tokrat pod vodstvom generala Etienna Macdonalda, krenil preko Italije in do 4. junija 1809 dospel na kranjsko-štajersko mejo. Celjsko okrožje, ki je pred tem poslalo večidel svojega moštva na sever, je moralo opustiti obrambo strateško pomembnega trojanskega območja ter tamkajšnjega prelaza in odpoklicalo vse preostale vojake iz vseh občin v Celje, da bi poskusili braniti okrožno središče. Omembe vreden dogodek je manjša akcija poročnika cesarskih huzarjev Karla Luszinskega, ki je, ko je bila francoska vojska še v okolici Ljubljane in še ni prestopila kranjsko-štajerske deželne meje, začasno zaustavil francoski prodor, preden se je bil umaknil proti Teharjem.⁵⁵ V spomin na te dogodke je dal postaviti celo kapelico s križem in napisom: »*Qui confidit Deo, fortis est ut leo. – Zur Erinnerung an den 18. Juni 1809. Seiner Allmacht und Gnade geweiht. – v. Luszinsky Carl.*« (v prevodu: »*Kdor se zaupa Bogu, ima moč Leva. – V spomin na 18. Junij 1809. Posvečeno Njegovi vseмогоčnosti in milosti.* –

⁵² Orožen, *Celska kronika*, str. 186.

⁵³ Vojna na Iberskem polotoku v letih 1808–1814.

⁵⁴ Gubo, *Geschichte der Stadt Cilli vom Ursprung bis auf die Gegenwart*, str. 328–339.

⁵⁵ Orožen, *Zgodovina Celja in okolice: I. del; od začetka do leta 1848*, str. 663.

v. *Luszinsky Carl.*«).⁵⁶

A v luči večjih dogodkov je takšna, sicer hrabra akcija, ostala le piš v vetru. Bojna neizkušenos celjskih bataljonov je onemogočila enoti, da bi lahko postavila učinkovito obrambo, in celjsko kresijsko moštvo se je že v bojih z Macdonaldovo prednjo stražo razdrobilo. Macdonald se zaradi hitrega razvoja dogodkov na Avstrijskem ni smel dolgo muditi v Celju, a že 18. in 19. junija je dospela še večja francoska sila v okrožje, tokrat vojska generala Marmonta, ki je prikorakala iz Dalmacije. Marmont je nato, čakajoč na nadaljnje ukaze, prerazporedil svoje vojne sile v manjše, lažje obvladljive enote, ki so bile stacionirane v posameznih središčih kresije, sam pa je v Konjicah ustalil svoj generalštab. Del francoske vojske je še taisti dan ujela iz Maribora prihajajoča enota vojske (*IX. Armeekorps*) bana Gyulayja pod vodstvom Vinka Kneževiča. Ta je ravno pri Konjicah napadel Marmontovo manj številno vojstvo in jo v manjšem spopadu tudi premagal. Francoske sile so v tem spopadu utrpele okoli 100 zajetih vojakov, neznano število umrlih, nekaj vojakov, ki se je umaknilo v hribe, pa je v represalijah pobilo lokalno prebivalstvo. Marmont⁵⁷ je temu neuspehu navkljub nadaljeval svojo pot na sever in se mimo Vitanja umaknil proti Šoštanju, od koder je skozi Velenje krenil proti Slovenj Gradcu, od tam pa na Koroško.⁵⁸ Združene francoske sile Macdonalda in Marmonta so v nekaj dneh dosele v Gradec in po krajšem ter uspešnem obleganju mestnega gradu (*Schloßberg*) nanizale še eno zmaggo.⁵⁹

⁵⁶ Originalni napis je mogoče najti na posvečeni kapeli. O napisu piše: Orožen, *Celska kronika*, str. 187. Prevod besedila (nemški in latinski original) je delo avtorja prispevka. Podobno o tem tudi: Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant. III. Theil*, str. 107.

⁵⁷ O tem, ali so bile sile, ki so se pomikale preko Šoštanja in Velenja proti Koroški, zares sile pod direktnim poveljstvom samega Marmonta, je stvar konjunktura in ni bilo nikoli zares potrjeno. Pridobljeno: Čebul, Danilo, intervju z dné 2. 6. 2022.

⁵⁸ Hribernik, *Mesto Šoštanj: zgodovinski opis*, str. 28–29.

⁵⁹ Orožen, *Zgodovina Celja in okolice: I. del; od začetka do leta 1848*, str. 663–664.

Auguste Frédéric Louis Viesse de Marmont, francoski maršal, vojvoda Dubrovniški in prvi guverner ilirskih provinc, je 29. decembra 1805 po francoski zmagi v bitki pri Slavkovu došel na spodnjo Štajersko in se z generalštabom za nekaj dni nastanil v Celjskem okrožju, preko Šoštanja in Velenja pa je potoval junija leta 1809.

Vinko Knežević oziroma Vince Knezsevic de Szent-Ilona, hrvaški general v službi habsburške cesarske hiše, je konec junija 1809 v manjšem spopadu premagal francoske sile v bližini Konjic. Te so se pod generalom Marmontom umaknile preko Šoštanja in Velenja v Slovenj Gradec, od koder so krenile proti Koroški.

O sami francoski prisotnosti na Šaleškem je znanega malo. Pomanjkanje pisnega gradiva nas sili, da naše (že tako ali tako omejeno) védenje temelji pretežno na lokalnih legendah, ki se prenašajo pretežno z medijem veliko manj zanesljive narave: ustnih pripovedk in paberkov. Če upoštevamo te sicer manj zanesljive podatke, naj bi trajala francoska prisotnost na Šaleškem največ dva dni. Vojaki naj bi prespali v samem trgu Šoštanj in bližnjih krajih, lokalno prebivalstvo pa naj bi njihov prihod sprejelo z neodobravanjem. Med samim francoskim prihodom v trg naj bi šoštanski tržan (imenovan kot Šarmer ali pa kot Šramer) zaradi neznanega razloga ubil enega od francoskih vojakov. Po-

veljnik francoskih sil (ki naj bi bil po podatkih raznih ustnih legend ravno sam Marmont!)⁶⁰ naj bi zato celo odredil represalije in dal ustni ukaz o likvidaciji osmih ali devetih ljudi. Šoštanjčani naj bi se (če ponovno upoštevamo to ljudsko legendo) s francoskim poveljnikom izpogajali, da bodo sami ujeli tega bežečega moža in ga predali trdi roki pravice. Poveljnik francoskih enot naj bi se s to prošnjo strinjal in odredil, da je potrebno ubiti le tega nepridiprava namesto osmih oziroma devetih drugih ljudi. Možno je tudi, da je francoski oficir odredil usmrtitev desetih ljudi (kar je stalna praksa v vojni) za maščevanje življenja enega vojaka in da je bil ta Šarmer oziroma Šramer že od samega začetka del deseterice, ki naj bi bila ubita, a so se ostali tržani izpogajali, da so ostale izpustili. Po spominu domačinov sodeč naj bi še istega dne prišlo do usmrtitve tega moža (po izpričani legendi naj bi ga bili prisiljeni Šoštanjčani sami usmrtiti!). Ustni spomini nam govoré, da naj bi se Marmont skupaj s svojimi vojaki nato nastanil na šoštanjskem trgu in imel celo krajši govor z balkona ene od večjih trških hiš.⁶¹ Po tem dogodku naj bi francoske sile počasi začele svoj premik proti severovzhodu. Legende, povezane z vzhodnim delom doline in na možno nastanitev v Velenju, niso poznane. Po francoskem odhodu naj bi prebivalci Šoštanja postavili spomenik ali pa vsaj nekako obeležili tragičen dogodek. To naj bi bilo kar kmalu zatem odstranjeno iz dandanes nepoznanih razlogov.⁶²

O sicer zanimivem dogodku v Šoštanju med kratko francosko nastanitvijo na žalost ne priča noben pisni vir (niti nimamo podatka o grobu tega francoskega vojaka ali pa grobu tega domačina, kar bi bila nadvse zanimiva najdba) in tako je smiselno reči, da je del te zgodbe zagotovo fabrikacija, če že

⁶⁰ Zaleznik, Rajko, intervju z dné 08. 06. 2022.

⁶¹ Zaleznik, Rajko, intervju z dné 8. 6. 2022.

⁶² Čebul, Danilo, intervju z dné 2. 6. 2022. Usmrtitev Šoštanjčana Šarmerja naj bi bil dokaj odmeven dogodek, četudi natančnejših pisnih podatkov o tem nimamo. Je nekakšna mestna legenda, ki je krožila več desetletij in dolgo časa ostala v kolektivnem spominu Šoštanjčanov (recimo posebej Miloš Volk (roj. v začetku 20. stoletja) naj bi večkrat pripovedoval o tem dogodku).

drugo ne, pa vsaj pretiravanje. Tako je moč zatrčiti, da pričajo posamični elementi te pripovedi (kot je recimo nejevolja meščanov ob vstopu Francozov v trg) o realnem stanju, ki se je lahko v dolini pripetilo med kratkotrajno francosko prisotnostjo. Žal pa o tem dogodku nekateri vidnejši pisci, ki so se že ukvarjali s tem obdobjem oziroma bi lahko ta dogodek vsaj omenili, ne pišejo. V Vošnjakovih *Spominih* ni nikakršne omembe usmrčitve tega moža.⁶³ Tudi Hribernik, ki je francoskim vojnarn dodal krajše (sicer na hitro spisano) podpoglavje v svoji knjigi, tega dogodka ne omenja.⁶⁴ Celo Orožen, ki v svoji obsežni monografiji našteva številne najpomembnejše (in tudi manj pomembne) dogodke, ki so se pripetili na Šaleškem v tem času, francoski dobi (kaj šele tejele prigodi, ki je po svoji naravi nekoliko senzacionalna) ne posveča nobenega navedka.⁶⁵

Podobno so tudi ostale kronike, mrliške, krstne in poročne knjige ter ostali kronistični zapisi o tem času nemi in ne dajejo nekih novih dognanj. Tako recimo šoštanjška župnijska kronika, ki sicer omenja izredne finančne izdatke leta 1805, nekega uboja oziroma eksekucije v letu 1809 sploh ne omenja. Tudi ostale kronike, tako župnijske kot nekoliko mlajše šolske, tega dogodka ne omenjajo.⁶⁶ Iz tega je smiselno zatrčiti, da gre pri tej zgodbi pretežno za legendo, ki je morala nastati v teku generacij s pomočjo distorpcije, ki je tako vznemirljivo povezana z ustnim izročilom. A se, začuda, na tem mestu zgodba še ne konča povsem.

Ker je bila moja želja, da bi v tem članku res povzel vsa dogajanja v Šaleški dolini v času francoske dobe, sem se želel karseda dobro prepričati o možnosti obstoja te prigode. Zato je še posebej mrliška knjiga šoštanjške župnije za to dobo pomemben vir informacij oziroma je pomemben vir ravno zaradi manka informacij. Kajti v mrliški knjigi takšen slučaj smrti ni nikjer zabeležen. Pojavljajo se sicer nekatere nenavadnosti, ki pa

⁶³ Vošnjak, *Spomini*.

⁶⁴ Hribernik, *Mesto Šoštanj: Zgodovinski opis*, str. 28–29.

⁶⁵ Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant. V. Theil*.

⁶⁶ *MV*. Šoštanjška župnijska kronika.

kmalu ob natančni analizi dobijo nekakšno logično plat. V mrliški knjigi je za mesec januar 1809. leta namreč naveden samo en slučaj smrti, in sicer 18 let stare mladenke (*Jungfrau*), ki naj bi dne 7. junija umrla za boleznijo *Abzählung* (poimenovana tudi kot *Auszehrung* in *Schwindsucht*), se pravi zaradi izhiranosti, ki je spremljevalka številnih bolezni, in nato 9. junija pokopana z vsemi svetimi zakramenti. Za prejšnji mesec maj se navaja pet slučajev smrti, od tega ta 75 let stare Marie zaradi starosti in štirje slučajji smrti otrok do 4. leta starosti zaradi *Pocken*, se pravi črnih koz. Podobno nam podatki za julij ne razodevajo nič koristnega, kajti v tem mesecu beležimo tri slučaje smrti, in sicer smrt dveh starejših oseb (62 in 72 let) iz Topolšice in Lokovice, ter smrt 32-letnega Bartolomeja iz Šoštanja, edine osebe, ki bi za našo zgodbo lahko teoretično prišla v poštev. A Bartolomej je umrl zaradi »*Hektiks*. [okr. obl. zap. s slovn. nap.?]«, kar verjetno nakazuje smrt zaradi jetike oz. tuberkuloze. Vse te osebe naj bi umrle zaradi bolezni, kar mrliška knjiga izrecno navaja.⁶⁷

Potrebno pa je pojasniti še nekaj. Nekoliko nenavadno je, da se v juniju pojavlja samo en slučaj smrti. Človek bi v nekakšni zanesenosti lahko v takšnem primeru skorajda pomislil na kaj senzacionalnega, kot na idejo, da je bil ta uboj (umor?!) v uradnih kronikah celo prikrit! Res, na prvi pogled skorajda kaže tako, a postavimo zapis v obširnejši kontekst. Samo en slučaj smrti junija v vsej šoštanjski župniji se zdi pretirano nizek. A če pogledamo statistiko, vidimo, da preprosto rečeno ni tako. Logično je, da je mesec junij z vsem svojim soncem, lepim vremenom, toplino in obilico hrane čas, ko bo najmanj slučajev smrti. Za leto 1809 se tako navaja za januar 9 smrti, februarja 10, marca 14, aprila 9, maja 5, junija 1, julija 3, avgusta 20, septembra 7, oktobra 6, novembra 10 in decembra 8. Junij je zagotovo malo nenavaden s samo enim slučajem smrti, a spet ne toliko. Zanimiv je primerjalni pogled na smrtnost v juniju po letih. Ob pregledu smrti v junijih od leta 1802–1818 postane razvidno, da je izjemno nizko število smrtnih slučajev (v letih, ko ni

⁶⁷ Pregled maja in julija je bil potreben, ker sem se želel prepričati, da zaradi kakšnih datumskih oznak ni prišlo do zamika ali kakšne napake.

epidemij) pravilo in ne izjema (1802 (3), 1803 (1), 1804 (1), 1805 (4), 1806 (2), 1807 (10), 1808 (4), 1809 (1), 1810 (2), 1811 (5), 1812 (3), 1813 (2), 1814 (7), 1815 (4), 1816 (5), 1817 (5), 1818 (1)). Junij leta 1809 je tako resda podpovprečen, a imamo slučaje tudi drugih let (1803, 1804 in 1818) s samo eno smrtjo. Zanimiv je tudi vnos za september 1808, pri katerem je, četudi je v tem mesecu zaradi slabših razmer praviloma več smrti, naveden samo en slučaj. Tako vidimo, da statistično primerjalni podatki ne kažejo, da bi mrliška knjiga skrivala kakšne nevšečnosti in prikrivala tragične dogodke. Tako ne morem reči, da neobstoja vnosa dokončno in zagotovo potrjuje neobstoja dogodka, a z uporabo misli *ex principio calicem Russelli* lahko zatrdim, da je žoga na tekmečevi strani in da je sedaj pri tistih, ki bi radi potrdili takšen slučaj, dolžnost, da ga empirično tudi dokažejo.⁶⁸

Tudi prigoda, ki govori o Marmontovem govoru svojim vojakom in ostalim tržanom na trgu, ni potrjena. Seveda je možno, da je imel francoski poveljnik (pa naj bo to Marmont ali pa kateri drugi francoski oficir) res govor na šoštanjskem trgu, in če predpostavljamo, da drži tudi legenda o smrti francoskega vojaka, bi takšen govor navsezadnje imel tudi nekakšen smisel. Tudi prigoda desetih talcev je očitno navezava na dogodke leta 1941, po prvem partizanskem napadu na Šoštanj. Podobno zanimiv je odgovor na vprašanje legende, ki govor o postavitvi spomenika temu dogodku na tedanjem glavnem trgu. Podatkov o tem dogodku ni, a če predpostavljamo, da je pri prigradah francoskih vojakov na Šaleškem govora pretežno o legendah, ki so nastale desetletja po tem dogodku, si upam zatrditi, da vem, od kod izhaja legenda o postavitvi spomenika na trgu. V časopisu *Südsteirische Post* za 2. julij 1892 je namreč narejen vnos, ki se navezuje na praznovanje postavitve Marijinega stebra (14. junij taistega leta) v Šoštanju. Čisto na koncu samega sestavka je dopisano »*Die neue Statue, welche jedenfals als eine Zierde unseres Markplatzes bezeichnet werden muß, wurde aufgestellt an Stelle des alten, gemauerten und in letzter Zeit schon*

⁶⁸ Vsi statistični podatki zadnjih nekaj odstavkov so črpani iz mrliških knjig, ki jih hrani šoštanjka župnija.

sehr schadhaften Kreuzes.»⁶⁹ oziroma v slovenščini (avtorski prevod) »Nov kip, ki mora biti smatran kot znamenitost našega trga, je bil postavljen na mestu starega, kamenega in v zadnjem času že zelo dotrajanega križa.« Skoraj sem prepričan, da prispevek neznanega dopisnika govori o taistem križu, za katerega so posamični Šoštanjčani kasneje pričeli verjeti, da je spomenik namenjen dogodkom iz leta 1809. Če so se ostali elementi naše pripovedi zdaj dokazano distorbirali v tolikšnem obsegu, je tudi naveza na distorpcijo spomenika smiselna. Natančnejših zapisov o tem križu žal nimamo, a je smiselno reči, da je na tem mestu stalo (podobno kot kip Marije, ki ga je zamenjal) obeležje sakralne in ne vojaške narave. Ob pomanjkanju trdnejših dokazov sem osebno mnenja, da dokler se konkretni dokazi ne najdejo, je pri tem pretežno govora o *ex post facto* zgodovinopisju in da so to le ljudske legende, ne pa resni kronistični zapisi. Navsezadnje jih noben do sedaj najdeni pisni vir ne potrjuje! Tako je smiselno zatrditi, da vemo o kratki francoski prisotnosti na Šaleškem bore malo, za natančnejše in obsežnejše podatke pa se moramo nanašati pretežno na dogodke, ki so se pripetili po vsem okrožju.

Celjsko okrožje je kot pomembno prometno vozlišče utrpevalo med hitro francosko intervencijo mnogo tegob. Ne toliko zaradi bojev, prebivalstvo je bilo izmозgano pretežno zaradi francoskega plenjenja, po katerem sodeč naj bi francoske sile med drugim začasno tudi izgnale prebivalstvo iz svojih domačij in se v njih nastanile (to se je po taisti ustni legendi mogoče pripetilo v Šoštanju, morda celo Velenju). Celotno okrožje je utrpevalo škodo v višini 24.079 goldinarjev. Samó mesto Celje je moralo plačati izredno prisilno dajatev (*Zwangsanleihen*) v višini 19.700 goldinarjev, celotno okrožje pa 400.000, kasneje pa k temu še dodatnih 696.000 goldinarjev.⁷⁰ Tem izrednim izdatkom je sledila še uradna zahteva z dvora Napoleona, ki je za celotno deželo Štajersko odredil izplačilo 44.880.000 cesarskih

⁶⁹ *Südsteirische Post*, 2. julij 1892, str. 3.

⁷⁰ ZAC Okrožni urad Celje (1798–1850): 51/86. Za primerjavo je moralo mariborsko okrožje vsega skupaj plačati 1.046.000 goldinarjev vojne kontribucije, od tega 30.000 goldinarjev v kovancih in 55.000 v bankovcih.

frankov v denarju ali naturalnih dajatvah.⁷¹ Celjsko okrožje je sicer napravilo uradno pritožbeno listino in določila komisijo, ki bi nasprotovala prekomernim zahtevam, a ta je bila v svojih stremenjih neuspešna. O težavnosti takratne situacije nam poroča poročilo okrožnega direktorja (*Kreishauptmann*) Franza Janitscha z dne 13. septembra, v katerem pravi, da »... *kmet ni zmožen ničesar plačati, si ne da ničesar podučiti in gleda na nastalo situacijo z neodobravajočo nerazumnostjo, /.../*«⁷² Francoska okupacija na spodnjem Štajerskem se je končala z umikom na Kranjsko 2. novembra 1809 in do 2. decembra je še zadnja francoska enota, natančneje 7. dragonski regiment, krenila proti Kranjski.⁷³

Zanimiva ostalina francoske prisotnosti je oznanilna tiškovina, natisnjena v Celju in mišljena ter tudi distribuirana v celotnem celjskem okrožju. V tem oznanilnem letaku divizijskega generala Grenierja (*«Le general de division Grenier»*) o zahtevah po dajatvah, so zapisane zahteve francoske vojske glede nastanitve svojih sil. V dnevnem redu (*«Ordre du jour»* oziroma *«Tags-Befehl»*) so izpisane tri najpomembnejše zahteve (artikli oziroma členi) francoskih okupacijskih sil o pridatkih, naturalijah, nastanitvi in skrbi za oficirje in vojake.⁷⁴ Treba je reči, če upoštevamo nekatere druge vire in pisanje, ki pričajo o francoski okupaciji (recimo Orožnova *Celska kronika*), postane razvidno, da se francoske sile niso vedno držale svojih odločb. Plenjenje je bilo pogosto, posebej veliko škode pa je utrpelo osrednje območje okoli Celja. Četudi obširnejših opisov ali kate-

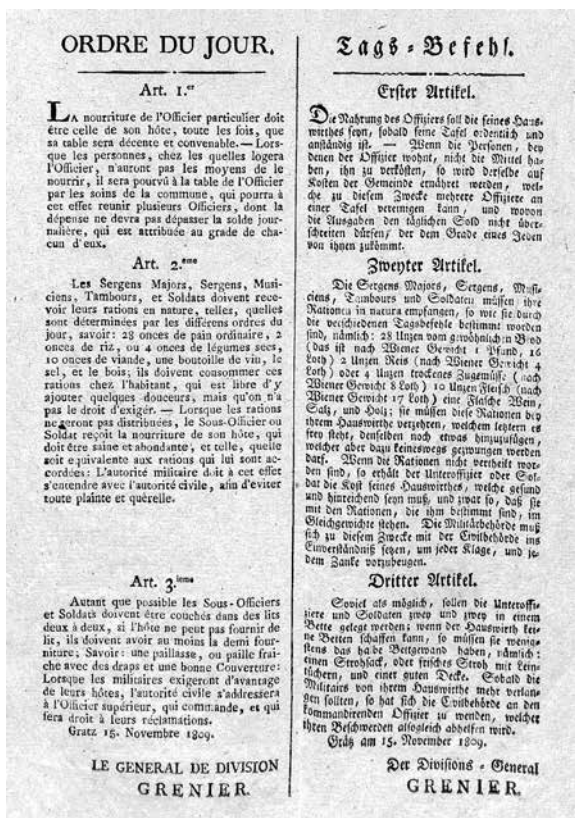
⁷¹ Gubo, *Geschichte der Stadt Cilli vom Ursprung bis auf die Gegenwart*, str. 328–339.

⁷² ZAC Okrožni urad Celje (1798–1850): poročilo Kreishauptmanna Franza Janitscha z dne 13. september; tekst v originalu je moč najti tudi v Gubo, *Geschichte der Stadt Cilli vom Ursprung bis auf die Gegenwart*, str. 340. Prevod teksta (nemški original) je delo avtorja prispevka.

⁷³ Gubo, *Geschichte der Stadt Cilli vom Ursprung bis auf die Gegenwart*, str. 340.

⁷⁴ ZAC Okrožni urad Celje (1798–1850): Oznanilo generala divizije Grenierja o zahtevah po dajatvah. ZAC, Okrožni urad Celje (1798–1850), Arhivska škatla 51.

rihkoli dokazov za plenjenje na Šaleškem nimamo, pa je znano, da so zaradi centralistične organizacije okrožja, če že drugo ne, zagotovo morali vsi predeli pomagati pri poravnavi stroškov in nastale škode.⁷⁵

Oznanilo generala divizije Grenierja o zahtevi po dajatvah in nastanitvi, izdani za celjsko okrožje.

⁷⁵ Glej recimo posamične vnose, ki govorijo o okupaciji in nastanitvi v delu Orožen, *Celska kronika*, str. 181–186. Podobno se tudi poroča za mariborsko okrožje, kjer je bilo med 27. in 29. majem 1809 nastanjenih okoli 15.000 Francozov, ki naj bi Mariborčanom pobrali vso klavno in prevžno živino.

Razglas je zapisan tako v nemškem kot francoskem jeziku, za lažjo preglednost pa na tem mestu prilagam še (avtorski) slovenski prevod:⁷⁶ »Dnevni red. / Prvi člen: Prehrano oficirjev morajo priskrbeti hišni gospodarji, kolikor so njihove hiše urejene in dostojne. Če osebe, pri katerih so nastanjeni oficirji, nimajo zmožnosti preskrbe, bo stroške morala pokriti občina, ki lahko za ta namen zbere več častnikov za eno mizo [se pravi pod eno streho] in katerih stroški ne bodo presegali dnevnih mer dovoljene plače, ki pripada stopnji vsakega od njih. / Drugi člen: Višji in nižji oficirji, godbeniki, bobnarji in vojaki morajo prejeti svoje obroke v naturalijah,⁷⁷ kakor jih določa dnevni red: 28 unč⁷⁸ navadnega kruha (to je po dunajski meri⁷⁹ 1 funt⁸⁰ in 16 lotov⁸¹), 2 unči riža (po dunajski meri 4 loti) ali 4 unče suhih pridatkov (po dunajski meri 8 lotov), 10 unč mesa (po dunajski meri 17 lotov), ena steklenica vina, sol in les; te obroke morajo porabiti pri svojem hišnem gospodarju, ki jim lahko kaj doda, vendar ga nikakor ne smejo v to prisiliti. Če obroki niso razdeljeni, prejme narednik ali vojak najemodajalčev denar, ki mora biti zadosten ter dan na tak način, da je v ravnotežju z obroki, ki so mu

⁷⁶ Originalni osnutek je moč najti v ZAC Okrožni urad Celje (1798–1850): 51/82a Nastanitev in preskrba francoske vojske (1809–1810). Isto je zapisano tudi v: ZAC Okrožni urad Celje (1798–1850): 51/82b. *Geld Rechnung über die sämmtlichen Empfänge und Ausgaben dey dem Filial-Magazine R.*, posebno pomembni so členi 4–6.

⁷⁷ Se pravi, da niso smeli prejeti denarja, s katerim bi si lahko kupili hrano, temveč so morali prejeti kar hrano samo.

⁷⁸ Unča je enota za maso, enaka 28,35 g.

⁷⁹ Preden je prišlo do poenotenja merskih sistemov, je imela vsaka država, dežela ali pa regija svoje mere (recimo dunajska mera (Wiener Gewicht), nemška mera (Deutsche/Teusche Währung), beneška mera itd.).

⁸⁰ Funt (kratica lb) je merska enota za maso, ki se dandanes uporablja pretežno v anglosaškem oziroma v imperialnem sistemu enot. Funt se deli na 16 unč in tehta 0,453 kilograma (1 funt je enak 0,45 kg oziroma 1 kg sta 2,21 funta).

⁸¹ Lot je stara merska enota, ki se je v mnogih evropskih državah uporabljala od srednjega veka do začetka 20. stoletja. Najpogosteje je bila opredeljena kot 1/30 ali 1/32 funta (ali natančneje, kakršne koli masne vrednosti je imel en lokalni funt takrat). Zabeležene vrednosti se gibljejo od približno 10 do 50 gramov, a po konsenzu naj bi največkrat obveljala vrednost 17,5 grama.

bili dodeljeni. Za ta namen se morajo vojaške oblasti dogovoriti s civilnimi, da se preprečijo kakršnekoli pritožbe in prepiri. / Tretji člen: Kolikor je mogoče, naj bodo podčastniki in častniki nameščeni po dva in dva v postelji; če hišni gospodarji nimajo postelje, morajo imeti vsaj polovico posteljnine, in sicer: slamnato vzmetnico ali svežo slamo s platnenimi pokrivali in dobro odejo. Takoj ko bi vojska zahtevala več od svojega najemodajalca, se mora civilna oblast obrniti na poveljnika, ki bo nemudoma odpravil vaše pritožbe. / Gradec, 15. novembra 1809. / Divizijski general Grenier.«

Lahko si predstavljamo, da je retrogradno odgovarjalo celotno okrožje za nastanitvene izdatke, kar pomeni, da četudi ni trdnejših in pisnih dokazov o nastanitvi francoskih vojakov na Šaleškem (razen ustnih legend!), je morala tudi ta dolina nekako (ali drugače) priskrbeti del financ za okrožno blagajno. Če že drugo ne in če legenda o eno- ali dvodnevnem francoskem postanku v Šaleški dolini ne drži, je pomagala s povišanimi in izrednimi davki.

Avstrijski neuspehi v bitki pri Wagramu ter neuspešna invazija v francoske klientelne države Bavorske, Poljske ter Saške sta prisilili Habsburžane, da so ponovno sedli z Napoleonom za pogajalsko mizo. Tokrat so bili mirovni pogoji veliko bolj trpki za Avstrijo, ki je s schönbrunskim mirom izgubila kar petino celotne populacije in morala predati Salzburg Bavarski, dele Bohemije (se pravi zgodovinske dežele zahodne Češke) Saški, zahodno Galicijo klientelni Poljski, vzhodno Galicijo Rusiji.⁸² A verjetno je bila najhujša med vsemi ravno izguba dela slovenskega etničnega ozemlja, ko je Napoleon odredil ustanovitev Ilirskih provinc na območjih zahodne Koroške, celotne Kranjske, civilne Hrvaške (to je pas od Karlovca do Reke), Vojne krajine (pas Hrvaške okoli Senja), celotne Istre s Trstom, celotne Dalmacije in Raguške (Dubrovnika).⁸³ Pod Augustom

⁸² Podelitev Galicije Rusiji odraža Napoleonovo željo v času pred kampanjo 1812, da bi Rusijo dovolj obdaril, da bi se pridružila oziroma da bi vsaj spoštovala kontinentalno zaporo.

⁸³ Napoléon (podpisnik) (1811). Decret sur l'organisation de l'Illyrie.

de Marmontom kot prvem *gouverneur général* je zahodna polovica Slovenije postala pravnomočno integralni del Francije, vzhodna polovica s Štajersko na čelu pa obmejno območje sedaj nekoliko skrčenega avstrijskega cesarstva. Naslednja štiri leta je celjsko okrožje uživalo v občutnem miru, ki je sledil pokoritvi Avstrije. In res, naslednjič, da je čez ozemlje okrožja marširala katerakoli vojska, je bilo šele leta 1813 in nato pomladi 1814, ko so se po bitki narodov pri Leipzigu (*Völkerschlacht*) v Italijo preko Slovenj Gradca proti Kranjski vračale nekoč Napoleonu, sedaj pa proti francoski aliansi pridružene neapeljske sile kralja Murata.⁸⁴

Zahodno in vzhodno slovensko ozemlje sta tako v štirih letih, ki so sledila nastanku Ilirskih provinc, ubrala diametralno nasprotno vlogo in stadij biti. Medtem ko je na Štajerskem prišlo do še povečanega ohranjanja »starega« v imenu ohranjanja javnega reda in miru, so bili Slovenci onkraj Save deležni drugačnega postopanja, ki je spremenil vsakdan, četudi se je tudi v revolucionarnih provincah lahko pripetil slučaj ohranjanja delov stare ureditve (kot je na primer delno ohranjanje tlake in nekaterih starejših obveznosti, katerih razglasni dokument se je našel v celjskem okrožju in ga je danes moč najti v arhivu v Celju).⁸⁵

Za čas Ilirskih provinc je deželna oblast na Štajerskem odredila dokaj militantno držo in stanja premirja ni smatrala kot čas miru. Po vsem okraju so tako pričeli z gonjo tako proti pravi kot navideznim državnim sovražnikom in osebam, ki so kolaborirale s francosko vojsko v času vojne 1809 ali pa prevzele kakršnokoli vidnejšo mesto v upravi ali pa v sklopu kulturnega udejstvovanja v Ilirskih provincah.⁸⁶ V času pred nastankom vseprisotnega državnega aparata, kakršnega smo navsezadnje navajeni dandanes, je bila gonja precej manj obsežna, kot bi

⁸⁴ Gubo, *Geschichte der Stadt Cilli vom Ursprung bis auf die Gegenwart*, str. 342–343. Podobno o tem tudi Orožen, *Celska kronika*, str. 190.

⁸⁵ ZAC Okrožni urad Celje (1798–1850): Napoleon zesar Franzoski, Kral Italije, Varh Rajnske Svese, Srednih Shvajshke Svese i.t.d. Mi General gouverneur Ilirskih desheleh ...

⁸⁶ Zajc-Cizelj, »Seznam oseb, osumljenih sodelovanja s Francozi iz l. 1810.«

človek na prvi mah pričakoval. So pa okrožne oblasti v letih 1809–1813 izdale na ducate tiralic z opisi oseb, ki naj bi bile osumljene sodelovanja s Francozi. Vse več članov plemstva, inteligence in duhovnikov so pripisali vedno obširnejšemu seznamu »nezaželenih«, opisne tiralice pa je celjsko okrožje natisnilo v velikih številkah in distribuiralo v skorajda vse kraje kresije (v mesta in (municipialne) trge zagotovo).

Ker je tiralic v zgodovinskem arhivu v Celju kar nekaj,⁸⁷ bi na tem mestu za ilustracijo rad prikazal le eno, ki mi je bila še posebej zanimiva. Je namreč tiralica za Juda Michaela Ebsteina, ki naj bi v času vojne 1809 sodeloval s Francozi. Opis je zanimiv pretežno v tem, da je to eden prvih pisnih dokumentov, ki potrjujejo vsaj manjšo ter začasno prisotnost Judov na Štajerskem po njihovem izgonu leta 1496. Iz te tiralice je moč razbrati, kako so se zaradi burnih sprememb, ki so jih s seboj prinesla leta revolucije in vojne, spremenile nekatere konvencije, ki so bile pred tem nesporne. Če je bilo pred letom 1789 nepredstavljivo, da bi katerikoli Jud sploh lahko došel na spodnjo Štajersko, tako rekoč osrčje notranjeavstrijskih dežel, ki so z letoma 1496 (Štajerska in Koroška) in 1515 (Kranjska) odredile popoln izgon celotne judovske skupnosti, so napoleonske vojne temu naredile konec.⁸⁸ V Ilirskih provincah je bila na osnovi *Code civil* oziroma *Code Napoleon* iz leta 1804 Judom omogočena ne le nastanitev, temveč tudi naselitev in enakopravnost. Lahko si predstavljamo, kakšen šok je morala predstavljati možnost judovske naselitve za prebivalstvo, ki je več generacij živelo brez kakršnegakoli judovskega stika in ki je kljub judovski neprisotnosti praviloma kazalo antisemitske misli.

Za lažjo predstavbo prilagam poleg samega dokumenta še avtorski prevod tiralice:⁸⁹ »*Exhib. Nro. 5113: Cirkular / Vsem*

⁸⁷ ZAC Okrožni urad Celje (1798–1850): Arhivska škatla 72.

⁸⁸ Za več o izgonu Judov na Slovenskem v letih 1496 in 1515 glej: Štih in Simoniti, *Na stičišču svetov*.

⁸⁹ ZAC Okrožni urad Celje (1798–1850): Tiralica okrožnega urada Celje napram judu Michaelu Ebsteinu. ZAC, Okrožni urad Celje (1798–1850), Arhivska škatla 72. Prevod teksta (nemški original) je, tako kot vsi ostali, delo avtorja prispevka. Posamične tiralice je moč najti še v ZAC Okrožni

okrožnim komisariatom / V dopisu sledi visoki gubernijski predsedniški ukaz, datiran dne 6. t. m. Ta okrajni urad je prejel opis Juda Michaela Ebsteina, ki se je med zadnjo vojno uveljavil kot zaupnik in tajni sovražnikov agent, tako da, če se ponovno pojavi na cesarsko-kraljevem ozemlju, bo obravnavan po obstoječi zakonodaji. / c. k. Okrožno glavarstvo v Celju, 24. avgust 1810. / Franz Freyherr von Juritsch, c. k. računski in blagajniški uradnik, gubernijski sodni in okrožni sodnik. /.../ Opis osebe: Jud Michael Epstein iz Bruchsala.⁹⁰ Star je nekje med 23 in 24 let, rojen v Bruchsalu, sin rabina taistega mesta, samski, judovski študent, velik nekaj manj kot 5 čevljev,⁹¹ bolj suh kot povprečen mož. Ima okrogel, gladek in precej poln rjavkast obraz, nekoliko topi nos, pričesko stila alatit s kabadujem⁹² črnega odtenka, nato rjave obrvi ter kozjo bradico taiste barve kot ta pričeske. / Ko se je omenjeni Jud nahajal v času premirja v p. l. na našem ozemlju, je nosil okrogel klobuk z zeleno prevleko, črno ovratno bandano, olivno rjav plašč, bel telovnik stila Gileé,⁹³ dolge

urad Celje (1798–1850): 72/493 (Organiziranje specialne policije v celjskem okrožju) in 83/598 (Deželna meja med Štajersko in Ilirijo (1812–1833), nato 72/475, 72/474, in še nekatere druge arhivske škatle

⁹⁰ Bruchsal je mesto v nemški zvezni državi Baden-Württemberg.

⁹¹ Omeniti velja, da je s tem mišljen dunajski čevelj ali kar čevelj, ki je bil enak 12 dunajskim palcem (avstrijskim colam) oziroma 0,316 m, kar pomeni, da je bil naš judovski študent visok okoli 158 cm.

⁹² Alatitus (alatit) s kabadujem (v orig. tekstu »*alatitus mit Kabadu*«) oziroma v francoskem izvirniku Coiffure à la Titus (»*pričeska Tita*«) je bil slog pričeske, priljubljen tako med ženskami kot tudi moškimi v času francoske revolucije in napoleonskega obdobja. Imenovana je po Titu Juniju Brutu, sinu prvega rimskega republikanskega konzula. Pričesko je populariziral francoski (posebej pariški) teater, ki je v svojih uprizorjenih komedijah uprizarjal Bruta s kratko, nekoliko neurejeno in »papagajsko« pričesko. Druga teorija pa pravi, da izhaja Coiffure à la Titus iz obdobja terorja, ko so žrtve ob »petju« giljotine izgubile svoje dolge lasje. Ljudje, ki se niso strinjali z režimom jakobincev, naj bi si zato skrajšali pričeske in jih pustili neurejene v znak solidarnosti z žrtvami.

⁹³ Gileé telovniki so bili modni hit v času francoske revolucije in Napoleonovih vojn. V nasprotju s predrevolucionarnimi telovniki so bili ti nekoliko krajši. Sprva so bili namenjeni vojakom, saj so jim krajši telovniki omogočali lažjo gibljivost, a zaradi militaristične drže cesarstva so se Gileé telovniki kmalu prijeli med civilnim prebivalstvom. Iz teh so se razvili telovniki, ki so še dandanes standard pri moških trodelnih oblekah.

modre pumparice in škornje iz telečje kože brez špice.⁹⁴ Govori le nemško in judovsko⁹⁵ in je k nam prišel iz Namiesta.»⁹⁶

Celjsko okrožje je odigralo pomembno vlogo tudi v zaključni fazi Ilirije in njenega obstoja. Ob nastopu vojne šeste koalicije so avstrijske sile nameravale napasti Ilirske province iz dveh smeri, in sicer preko Zagreba, od koder bi krenil večji del vojsstva, ter preko Koroške in spodnje Štajerske, od koder naj bi pod poveljstvom višjega oficirja Hillerja preko Celovca in Beljaka sprva pregnali Francoze s Koroškega. Ta napad se je pričel 28. avgusta, toda ne z avstrijske strani, marveč od Francozov, ki so napadli in skorajda prečkali most pri Beljaku, ki so ga morale avstrijske čete zažgati.⁹⁷ Zaradi slabih razmer na njihovi strani ter zaradi avstrijske numerične prednosti (Hiller je v tem času zbral kar 35.000 vojakov in 120 topov) so morale francoske čete zapustiti Koroško in so krenile proti Kranjski. Ko so še enote druge avstrijske armade pod generalom Radivojevičem pričele napadati preko Zagreba onkraj Save, je bila francoska stran prisiljena v urejen, a dokaj hiter umik. 8. septembra 1813 je v celjsko okrožje dospel general Felseis, ki je od tam želel prodirati proti Kamniku. S tem, ko so vse tri armadne skupine pričele svojo ofenzivo, je francoska stran hitro pričela propadati. General Bellotti se je s svojo skorajda docela uničeno brigado moral predati, s čimer se je pot čez celotno Savo lahko odprla. Do 29. septembra je po več manjših spopadih padla Ljubljana, do 5. oktobra so avstrijske čete prispele do Trbiža, temu pa je sledila še poslednja faza kampanje, kratkoročno obleganje Trsta. Tritedensko upiranje 800 mož francoske garnizije se je končalo

⁹⁴ V 18. stoletju je bilo značilno, da so tudi moški velikokrat nosili čevlje »na špico« oziroma čevlje z višjo peto, kakor smo jo dandanes navajeni pri moških obuvalih.

⁹⁵ Star izraz, ki označuje jidiš, se pravi govorico aškenaških judov, tj. tistih judovskih skupnosti, ki so se v srednjem veku naselile na območju zahodne, centralne in vzhodne Evrope in razvile kulturo, ločeno od ostale judovske skupnosti v Izraelu ter na Iberskem polotoku.

⁹⁶ Náměšť nad Oslavou je trg v okraju Třebíč ob reki Oslava na Češkem.

⁹⁷ Hubad, Črtice iz francoskih bojev na Koroškem leta 1813, I. Kako so delali Avstrijci leta 1813. mostove pri Rožeku in Humbergu čez Dravo.

28. oktobra, ko se je še tržaški kaštel dokončno predal.⁹⁸

Toda kaj so si o vsem tem mislili na Šaleškem? Rečemo lahko, da izpiski iz župnijskih kronik ne potrjujejo ideje, da so bili Francozi v očeh Slovencev čislani, marveč nakazujejo ravno obratno (kolikor lahko v svojem omejenem obsegu). Vesti o propadu tega eksperimenta, ki ga je predstavljalo prvo cesarstvo, so sprejeli z navdušenjem (*a to misel imejmo v glavi le pogojno!*). Sicer resda nimamo primerov slavnih maš, kot je bila to navada v Ljubljani in ostalih večjih mestih, ki so po propadu Ilirskih provinc ponovno prešla pod oblast Avstrije (v primeru Šaleške doline to navsezadnje niti ni bilo potrebno), a vendarle se nam je do današnjega dne ohranil en zanimiv indic o tem, kako so na Šaleškem videli Francoze. Tega najdemo v župnijski kroniki Vinske Gore, v katero je takratni župnik (kronika je bila zapisana več let po koncu spopadov) zapisal svoje misli in misli faranov ob odločujočih dogodkih leta 1814, ko je Napoleon zapustil prostor svojega prvega izgnanstva na Elbi in pričel s *Cent-Jours*, stodnevno ponovno vladavino, ki se je naposled končala z Waterloojem.

Za leto 1815 (zapis je bil narejen zagotovo z vsaj nekajletno, če že ne nekajdesetletno zakasnitvijo!) je namreč v župnijski kroniki Vinske Gore narejen naslednji zapis: »*Kako nekteri časniki po vetru plejši obračajo, se pač skor nikoli nič očitniši ni vidilo: kakor mesca Sušca*⁹⁹ *leta 1815 v »Monifearu« ko je cesar Napoleon vračal iz Elbe. / 1. Sušca: Peklenšček se je vzdignil iz svojiga peregnanstva; všel je iz Elbe. / 2. Sušca: Korzikorski volkodlak je stopil pri Golje-Juana na kopno. / 3. Sušca: Tiger se je pokazal z Gapu, vojska je na nogah od vseh strani proti njemu. Misli menda kakor kak potepuh klatiti se okoli po planinah, niti ne more po nobeni ceni. / 4. Sušca: Berdavo je prišel v Grenoble, ne vi še kot kakšen izdajstva. / 5. Sušca: Tiran se je*

⁹⁸ *Napoleon in Ilirija*, str. 27–34. Za obsežnejši pregled glej: Tancik, »Ob 150-letnici vojnih operacij 1813–1814 v mejah Ilirskih provinc,« (1963), str. 185–192 in Tancik, »Ob 150-letnici vojnih operacij 1813–1814 v mejah Ilirskih provinc,« (1964), str. 37–48.

⁹⁹ Staro ime za marec.

*deržal nekaj časa v Lionu, strah je presunil ljudi, ko so ga zagledali. / 6. Sušca: Usurpator se je podstopil do 60 milj približati se Pariza. / 7. Sušca: Bonaparte se približuje z hitrim korakom; alj v slobno mesto ne bo nikdar prišel. / 8. Sušca: Napoleon bo prišel jutri Pariza pod zidovje. / 9. Sušca: Car Napoleon je prišel v Fontainebleau.*¹⁰⁰«¹⁰¹

Kaj naj ta zapis sedaj pove? Četudi ga moramo vzeti *cum grano salis*, kajti duhovniki so v času 19. stoletja mnogokrat prevzeli vlogo nekakšnih državnih propagandistov, nam ta (retrogradno narejen) opis vendarle razodeva, da je šaleško prebivalstvo, oziroma vsaj en del, gledalo na Francoze in še posebej na Napoleona z več kot očitno mero neodobravanja. Pomnimo; ta zapis je bil narejen ne le za v knjigo, temveč za vse v župniji, in smiselno je zatrditi, da so bile (vsaj do neke mere) njihove misli tudi upoštevane (ali pa morda deformirane?!). Besede, kot so »peklenšček«, »korzikorski volkodlak«, »tiger«, »tiran« in »usurpator vendarle odražajo odkrito sovraštvo do simbola, ki ga je Napoleon predstavljal. Celó zapis »nekteri časniki«, na prvi pogled stvarno nevtralen opis Napoleona, postane žaljiv, če upoštevamo, da je takšen naziv vendarle služil za delegitimacijo Napoleona, s tem ko je bil s cesarskega delegiran v nižji vojaški stan!

Že v prvem odseku tega prispevka sem želel prikazati, da se želje med tem, kaj si mi dandanes želimo, da bi Francozi bili postorili za nas, ter kako so naši predniki nanje gledali, in stvarnost dogodkov, ki so se zares pripetili, nikakor ne skladajo. Nekoliko neumno bi bilo zatrditi, da so bile misli vseh ljudi v Šaleški dolini do misli francoske revolucije in Napoleona odklonilne, niti nam boren izbor ohranjene literature (ki so jo desetletja po dogodkih samih pisali pretežno proavstrijski duhovniki!) tega ne dovoljuje. So pa odklonilnost, ki jo razodeva zgornja navedba, in manifestacije po vsem Slovenskem odraz, da je misel francoske dobe kot čas narodne osvoboditve napačna ali pa vsaj več kot očitno pretirana. V tem oziru nam lahko takšen zapis iz

¹⁰⁰ Palača v istoimenskem pariškem predmestju.

¹⁰¹ MV. Župnijska kronika Vinska gora, str. 154.

naše dokaj zakotne dolince služi kot vir za razumevanje miselnosti proti Francozom na Slovenskem v času provinc in njihove ponovne priključitve v Avstrijo. Če pa že to ne, pa služi vsaj kot pokazatelj, da je bilo slovensko razumevanje Francozov pred vzponom nemško-slovenske nesloge pretežno negativno in da je šele zavoljo fingirajoče prikladnosti desetletja kasneje pridobilo karseda pozitivno noto.¹⁰²

Kar presega vojni vik in krik: ekonomske, demografske, gospodarske in ostale posledice francoskih vojn na Šaleškem

Je pa nekoliko nesmiselno, da bi se omejila naša pripoved izključno na vojaške tegobe, ki so pestile celjsko okrožje in Šaleško dolino v tem času. Z vojno viхро so vedno povezane številne med seboj prepletajoče se spremembe v družbi, finančah, upravi, gospodarstvu in mentaliteti.

Potrebno je omeniti, da je zaradi izrednih davkov in zahtev države, ki so zaradi svoje pogostosti na trenutke skorajda lahko smatrane za redne, posledic francoskih vdorov ter še posebej zaradi okupacije ter odškodnine, ki jo je dežela Štajerska morala poravnati po dogodkih v letih 1805 in 1809, tudi v letih 1812–1813 prebivalstvo doživelo denarni polom. To se najlepše odraža v povečanih izrednih dajatvah, kot je recimo odredba, da so morale posamične cerkve na Šaleškem dati kresijskim obla-

¹⁰² Sam zapis je zanimiv v več ozirih. Kajti skoro prepričan sem, da se gre na tem mestu za prevod 1841. leta nastale satire Aleksandra Dumasa. Ta je ob dvajseti obletnici Napoleonove smrti namreč zbral časopisne naslove, ki so nastali v času, ko se je Napoleon vračal iz Elbe v Pariz (1814). Sprva so naslovi državnih časopisov delovali omalovažujoče, saj je bil Napoleon tačas še vedno smatran kot državni sovražnik, a ob prihodu v Pariz in ponovnem prevzemu oblasti so časopisi hitro spremenili ton in stil nagovora. Naš duhovnik je moral ta zapis ali prevesti ali pa, in ta možnost je verjetnejša, ga je dobil prevedenega. Tako je Dumasov sicer ironični opis Napoleonove poti proti Parizu v prizmi tedanje periodike po vnosu v cerkveno kroniko sodeč mišljen resno. Duhovnik ni videl ironičnega podtona in je celotni zapis razumel dobesedno. In kot takšnega ga je predal naprej svojim faranom in kot takšnega so ga taisti farani tudi sprejeli.

stem svoje srebro.¹⁰³ To srebro je nato potovalo v Gradec, kjer so ga pretopili. Navajam primer iz Šoštanjske župnijske kronike, ki pravi, da so morali v sklopu cerkve sv. Mihaela predati za okoli 48,40 goldinarjev srebra, v sklopu cerkve sv. Hermagorja in vseh podružnic pa kar 188,28 goldinarjev.¹⁰⁴ Podobna zgodba se ponovi v župnijski kroniki za Zavodnje, v kateri se omenja, da je bilo marca 1810 srebro prepeljano sprva v Šoštanj, od koder je bilo preposlano v Gradec, isto pripoveduje tudi kronika župnije v Vinski Gori.¹⁰⁵ Zanimiva je tudi opazka iz taiste zavodnjske kronike, v kateri piše, da so kljub tegobah vojnih let prebivalci župnije uspeli v letih 1810–1813 zgraditi novo cerkev. To odraža, da se vsaj v prvih letih po formaciji Ilirskih provinc stanje ni takoj poslabšalo niti ni prebivalstvo doživelo abruptnega denarnega poloma, temveč da je bil to daljnoročni proces, ki se je v najhujši obliki kazal šele v drugi polovici tistega desetletja.¹⁰⁶

Ne le lokalni organi, tudi širša oblast ni bila zmožna vrniti vseh dolgov.¹⁰⁷ S tem denarnim polomom je namreč povezana obsežna gospodarska stagnacija. Neugodna meja, ki je ločila Napoleonovo Ilirijo od Štajerske v letih 1809–1813, je prekinila gospodarsko-trgovske vezi. Celje, ki je služilo že v času pred izgradnjo južne železnice kot pomembno prometno vozlišče med Trstom in avstrijskimi osrednjimi pokrajinami, ter navsezadnje tudi Šaleška dolina, ki je služila kot pomembna vez trgovine z vzhodno Koroško, je občutila manko zaradi ustvarjene meje na Savi. Avstrijska cesarska komorna vlada se je namreč znašla v

¹⁰³ Glej recimo *MV*. Šoštanjska župnijska kronika, str. 391.

¹⁰⁴ *MV*. Šoštanjska župnijska kronika, str. 391. Podatki so glede na posamično kroniko različni. Tako nekatere kronike tega dogodka sploh ne omenjajo, kar nam na žalost onemogoča natančnejšo analizo.

¹⁰⁵ *MV*. Župnijska kronika Vinska gora, str. 153.

¹⁰⁶ *MV*. Župnijska kronika Zavodnje, str. 10.

¹⁰⁷ ZAC Okrožni urad Celje (1798–1850): 52/89 Neporavnane deželne terjatve celjskega okrožja (1818). Glej listino za obdobje 1813–1815. Samo za leto 1813 je imelo celjsko okrožje dolg v vrednosti več tisoč goldinarjev. Tudi v ZAC Okrožni urad Celje (1798–1850): 52/88 Vojaški dolgov, ki izhajajo iz zadnjega vojnega obdobja, govoré o sumi 24.212 goldinarjev dolgov celjskega okrožja v letu 1815.

finančni stagnaciji, ko je izgubila strateško pomembna obmorska območja. Država je bila prisiljena uvesti politiko zategnjenih pasov in zavoljo ohranjanja konstantne preskrbe preostalih dežel uvedla visoke carinske postavke za izvoz v Ilirske province.¹⁰⁸ Sprva so ti odloki prizadeli kmete tostran, se pravi na štajerskem predelu Save, ki so do tedaj izvažali vino in žito na Kranjsko in Tržaško. Unejski Slovenci na Kranjskem so manko občutili nekoliko zakasnjeno. Komorna vlada je celo spraševala posamezna okrožna glavarstva glede mnenja, kako zadevo rešiti, a v vseh štirih letih ni bila zmožna uvesti enotne politike in enotnega pristopa do vprašanja, ki je z vsakim dnem postajalo bolj pereče.¹⁰⁹

Po vsem Celjskem je tako propadlo do tedaj donosno prevoznništvo na velikih in srednje velikih komercialnih cestah proti Trstu in Reki. Nekoč obsežna gospodarska panoga, ki je samo znotraj celjske kresije zaposlovala okoli 1000 konj in 300 hlapcev, ki so dan za dnem potovali po komercialnih cestah, je popolnoma zamrla. Propadu te panoge je sledil delni kolaps sorodnih, ki so do tedaj omogočale konstantnost prevoznništva. Kovači, kolarji, sedlarji in še posebej gostilničarji so občutili zmanjšanje prihodkov. Država je morala za obmejna območja uvesti odškodnine za medvojne materialne žrtve in za pomoč pri obnovi, a v dvajsetih letih po nastopu miru leta 1815 ni bila zmožna izplačati že tako ali tako izjemno bornih obljub.¹¹⁰ To je med drugim tudi eden od številnih razlogov, zakaj so posamična mesta in trgi na južnem Štajerskem v prvi polovici 19. stoletja

¹⁰⁸ O spremenjeni davčni politiki, ki je na glavo obrnila izvoz in uvoz na območju Ilirskih provinc, glej recimo dokument: »*Tariff über die Mauth-Gefälle, und Schiffahrt zu Meer. die Illyrischen Provinzen betreffend. in Folge höchsten kaiserl. Dekrets von 27. November 1810.*«

¹⁰⁹ O pomenu Ilirskih provinc ter njihovi vlogi v sklopu napoleonske kontinentalne zapore ter ekonomske vojne zoper Anglijo glej: Avakumovič, »An Episode in the Continental System in the Illyrian Provinces,« str. 254–261. Nadalje za ekonomski položaj glej: Eger, *Instruktion über die Verfassung der Präliminar-Systeme (Budjets) der Gemeinden in den Illyrischen Provinzen für das Jahr 1812.*

¹¹⁰ Orožen, *Zgodovina Celja in okolice: I. del; od začetka do leta 1848*, str. 662–663.

stagnirali, oziroma če že niso stagnirali, pa so bili deležni počasnejšega razvoja kot pa nekatere druge urbane naselbine na Slovenskem.

Načeto gospodarsko stanje so poslabšale tudi slabe letine, ki so bile tipične za celotno južno Štajersko v teh letih. Za navesti je izpis iz *Celske kronike*, v katerem je za leto 1812 narejen vnos, da »je toliko kislega vina prirastlo, da je posode za njega zmanjkavalo«, ¹¹¹ o pitnem vinu pa ni bilo ne duha ne sluha. Podoben je vpis iz župnijske kronike za Vinsko Goro za leto 1814, ki pravi, da »je bila prav slaba letina. Vina je le malo bilo ino še to je bilo prav kislo. Ravno tako malo je bilo žita ino drugega živeža prirastlo. Zategadel je toliko lakota nastopila, da so ljudi iz muhičevega semena, iz tropinskih pečkov vino, iz koruznih bat kruha si narejati morali. Dragina je bila toliko, da je mernik pšenice 20. gold., polič vina pa 2 ½ gold. veljal. Ti slabi časi so skoraj cele tri leta terpeli.« ¹¹² Podobni zapisi se pojavljajo tudi v ostalih kronikah tega časa, med drugim tudi za Šaleško dolino. Zanimiv je opis iz šoštanjске kronike, ki pravi, da so »od 1814 do 1817 [dolino] prizadele hude naravne nesreče in prime-ri lakote« in da številni pridelki sploh dorastli niso. ¹¹³ Najhuje je moralo biti leta 1816, ko se poroča, da so posamični prebivalci župnije celo umrli zaradi lakote. To odražajo tudi vnosi pokojnikov v mrliške knjige za ta čas. ¹¹⁴

Toda na tem mestu je potrebno zgoraj opisano postaviti v kontekst, saj so vesti o slabih letinah v letih 1812–1814 pravzaprav pomemben ali pa vsaj zanimiv vir za razumevanje posledic izjemno redkega vremenskega pojava, ki se je pripetil na Slovenskem v letih 1812–1817. Za celotno mrežo šaleških župnij se namreč za leta 1814–1817 poroča o slabih letinah. ¹¹⁵

¹¹¹ Orožen, *Celska kronika*, str. 190.

¹¹² MV. Župnijska kronika Vinske gore, str. 153–154. Ta citat je tudi prevzel: Orožen, *Celska kronika*, str. 190.

¹¹³ MV. Šoštanjска župnijska kronika, str. 393. Nem. orig.: »1814 bis 1817 waren schlechte Mis- und Hungerbeispiele.«

¹¹⁴ MV. Šoštanjска župnijska kronika, str. 393.

¹¹⁵ Aplinc, *110 let mesta Šoštanj*, str. 23.

Ilirska carinska tabla iz Radeč iz leta 1809. Na meji med Ilirskimi provincami in deželo Štajersko je na več mestih francoska oblast ustanovila začasne carinske postaje, ki so označevale mejo, obenem pa služile kot prikladen način za pobiranje visokih davkov na uvoz in izvoz; v prid francoski cesarski zakladnici, a v breme lokalnega prebivalstva.

Ti vsebinsko sicer zelo skopi citati so odraz leta brez poletja (imenovano tudi »leto revščine«, »poletje, ki to ni bilo«, »zamrznjeno do smrti«), obdobja od 1814–1817, ki je zaradi podnebnih anomalij povzročilo padec povprečne temperature za okoli 1 °C v globalnem oziru, v severni polobli pa še za več. Zemlja je v obdobju zgodnjega novega veka prešla v obdobje »male ledene dobe«, s čimer se je končal srednjeveški klimatski optimum. To je že samo po sebi povzročilo ohlajanje podnebja v Evropi. A v letih 1812–1814 je prišlo na območju Pacifika do štirih izbruhov vulkanov,¹¹⁶ ki so drastično prispevali k povečanju količine atmosferskega prahu. Tako je že leta 1814 prišlo do izrazitega padca povprečne svetovne temperature zaradi zmanjšanega preboja sončne svetlobe skozi stratosfero. Ko je

¹¹⁶ La Soufriere v Karibih (1812), Sanghijski otok v Indoneziji (1812), Ryuku na Japonskem (1813) in Mayon na Filipinih (1814).

leta 1815 v Tambori izbruhnil še en vulkan (tokrat po količini v atmosfero izbruhane mase eden največjih v svetovni zgodovini), je postala prenasíčenost prašnih delcev v ozračju tolikšna, da so se razmere, ki so zaradi male ledene dobe že same po sebi povzročile v Evropi poljedelsko stisko, še dodatno zaostrole. Dogodku se v Evropi pripisujejo huda neurja in nenavadna količina dežja s poplavljanjem osrednjih evropskih rek, vključno z Renom, sneg vse do konca maja ter zmrzal v avgustu. Podnebna kriza je prišla ravno v času, ko je bila Evropa najbolj izmučena zaradi posledic Napoleonovih vojn in ko je pomanjkanje hrane obstajalo že samo po sebi.¹¹⁷ Posledica slednjega je bil gospodarski in še posebej poljedelski upad, kar se navsezadnje odraža tudi v slabši demografski sliki, ki je Šaleško dolino prizadela v letih 1815–1817.¹¹⁸

Ob upoštevanju vseh zgoraj omenjenih faktorjev – vojne, gospodarske, fiskalne in celo vremenske narave, je smiselno zatrditi, da se je (sicer v omejenem obsegu) obdobje francoskih vojn poznalo tudi v Šaleški dolini. Statistični podatki, vezani na krstne, poročne in mrliške knjige, nam to prikazujejo v najlepši meri. Od leta 1798 naprej namreč beležimo skorajda konstantni padec tako v številu rojstev kot tudi porok, medtem ko število umrlih narašča. To je lahko posledica mnogih faktorjev, a smiselno je zatrditi, da je vojno stanje in konskripcija mladih mož odigravala svoje. Moški, se pravi mladi moške, so odšli na bojišča in to je seveda zmanjšalo možnost za nastanek večjega naravnega prirastka. Najbolj je to vidno v vpisih za leto 1809, ko imamo le 4 slučaje porok v šoštanjski župniji, v nasprotju s povprečjem, ki se je gibalo okoli 10. Podoben ekstrem se kaže za obdobje, ko so bile posledice leta brez poletja najhujše, se pravi v obdobju 1816–1817. Tudi tukaj imamo v enem letu nekakšen manko porok, ponovno samo štiri. Vidimo, da četudi je obdobje 1798–1817 v celoti čas, ko se zmanjša število rojstev, število smrti pa

¹¹⁷ Klingaman in Klingaman, *The Year Without Summer: 1816 and the Volcano that Darkened the World*.

¹¹⁸ Za obširnejšo raziskavo demografske zgodovine Šaleške doline glej Hudales, *Od zibeli do groba*.

poveča, kar pomeni, da se drastično zmanjša tudi naravni prirastek, imamo posamična leta, in to ravno ta, ko je bil zaradi kategorakoli razloga pač pritisk na prebivalstvo največji, z najslabšo statistiko. Posebej zanimiva so tako leta 1801, 1802, 1805, 1807, 1809, 1816 in 1817, v katerih je število smrti večje kot število rojstev, kar pomeni, da je govora o naravnem prirastku negativne vrednosti (torej manjšanju števila prebivalstva). Če gledamo na številke iz makro perspektive, lahko še lepše vidimo, kako so se v obdobju 1788–1817 razmere zaostrele. Kljub temu da je naravni prirastek po desetletjih pozitiven, pa je opazen izrazit upad. Če je za desetletje 1788–1798 prirastek šmihelske župnije štel 231 duš, je v obdobju 1798–1807 ta le 114 oseb (se pravi okoli 50-odstotni padec), v letih 1808–1817 pa le 59 (se pravi padec za skorajda 75 odstotkov glede na osnovo 1788–1797). Šele po letu 1817, ko so se vremenske razmere umirile in je mirno stanje omogočilo ponovno obuditev trgovine, vidimo ponovno rast števila rojstev in upad procentualnega števila smrti v primerjavi z rojstvi. Prirastek se je tako šele v desetletju 1818–1827 približal tistemu, ki ga je bila dolina navajena v času pred letom 1789.

Za lažjo predstavo prilagam na tem mestu še dva tabelarna zapisa za šmihelsko župnijo (Šmihelska župnija je za takšen prikaz najboljši primerek, saj je imela največje število prebivalstva. Podatki drugih župnij so podobni, a vsebujejo manjše absolutne številke):¹¹⁹

leto	Šoštanjnska župnija		
	štev. rojstev	štev. smrti	štev. porok
1788	71	65	19
1789	98	55	26
1790	93	58	14
1791	99	66	17
1792	101	81	10

¹¹⁹ Povzeto iz MV – Hribernik (inv. št. 2992).

1793	81	64	15
1794	104	61	18
1795	86	92 (!)	16
1796	95	60	14
1797	77	72	12
1798	100	64	8
1799	89	74	14
1800	74	42	11
1801	84	91 (!)	8
1802	96	99 (!)	15
1803	83	40	7
1804	71	66	14
1805	79	37	17
1806	72	70	15
1807	67	118 (!)	5
1808	84	59	16
1809	79	102 (!)	4
1810	78	80 (!)	18
1811	76	56	19
1812	85	58	11
1813	81	46	14
1814	73	75 (!)	12
1815	80	71	13
1816	53	65 (!)	11
1817	58	76 (!)	4

Tabelarni prikaz števila rojstev, smrti in porok iz krstne knjige za obdobje 1788–1802. S klicaji so označena tista leta, v katerih je število smrti višje kot število rojstev. Z vprašaji so označena tista mesta, na katerih je verjetno prišlo do napake pri vnosu. Enako velja za ostale razpredelnice.

Za nekoliko lažji pregled, po katerem sodeč je lažje razumeti, v kolikšni meri je prišlo do demografske stagnacije v šoštanjski župniji v poznem 18. in zgodnjem 19. stoletju, pa prilagam tabelo, ki prikazuje spremembe po desetletjih:

desetletje	število rojstev	število smrti	prirastek	število porok
1788–1797	905	674	231	161
1798–1807	815	701	114	114
1808–1817	747	688	59	122
1818–1827	895	568	327	144
1828–1837	862	665	197	154
1838–1847	822	620	202	187

Tabelarni prikaz števila rojstev, smrti in porok iz šoštanjske krstne, mrliške in poročne knjige za desetletja od 1788–1847. Opomba k sami tabeli: obdobje 1818–1847 je zapisano ležeče in pod črtkano črto, saj se ne dotika direktno našega časa in služi le za primerjavo, obenem pa podatki za taisto obdobje niso prikazani v prejšnji tabeli.

Za več kot potrebno primerjavo prilagam na tem mestu še dodatne tabele za leta 1788–1817, in sicer iz krstnih, poročnih in mrliških knjig ostalih šestih župnij. Ker sta bili naselbini Škale in Velenje poleg Šoštanja največja zaselka v dolini, ju navajam na prvem mestu:

leto	Škale (župnija sv. Jurija)			Velenje (župnija sv. Jurija)		
	štev. rojstev	štev. smrti	štev. porok	štev. rojstev	štev. smrti	štev. porok
1788	/	/	/	6 (?)	12 (?)	11
1789	/	/	/	22	12	4
1790	7 (?)	14 (?)	1 (?)	17	20 (!)	7
1791	71	46	14	20	11	3
1792	57	23	8	15	17 (!)	1
1793	55	32	10	19	6	2

1794	50	28	6	16	7	2
1795	52	33	8	15	8	5
1796	49	33	3	15	16 (!)	5
1797	58	37	16	13	12	2
1798	64	65 (!)	11	17	10	5
1799	67	48	15	20	11	3
1800	60	44	10	11	8	1
1801	62	44	8	17	22 (!)	1
1802	50	49	10	18	14	2
1803	67	38	9	16	7	2
1804	43	49 (!)	10	18	14	2
1805	79	40	9	19	5	3
1806	51	53 (!)	16	13	13	2
1807	63	141 (!)	8	18	28 (!)	3
1808	59	50	11	18	12	4
1809	66	36	7	19	6	2
1810	45	75 (!)	13	15	20 (!)	2
1811	74	53	14	19	8	2
1812	55	51	6	13	11	2
1813	57	42	16	22	6	1
1814	56	66 (!)	14	10	23 (!)	1
1815	35	60 (!)	6	7	15 (!)	1
1816	44	36	10	15	15	3
1817	32	65 (!)	7	5	14 (!)	1

Tabelarni prikaz števila rojstev, smrti in porok iz krstne, mrliške in poročne knjige za župnijo sv. Jurija, torej za zaselka Škale in Velenje 1788–1817.

Zaradi preglednosti sem na tem mestu objavil tudi shemi za naselji Bele Vode in Zavodnje:

leto	Bele Vode			Zavodnje		
	štev. rojstev	štev. smrti	štev. porok	štev. rojstev	štev. smrti	štev. porok
1788	1	4	1	17	9	7
1789	11	7	9	26	12	12
1790	22	13	2	19	21 (!)	3
1791	15	7	5	20	13	3
1792	13	3	3	19	10	4
1793	17	7	2	28	6	9
1794	10	6	3	12	3	1
1795	17	14	5	20	23 (!)	3
1796	11	15 (!)	3	21	13	8
1797	11	8	7	16	14	3
1798	14	20 (!)	3	17	13	2
1799	13	18 (!)	8	23	19	3
1800	12	6	3	16	15	2
1801	11	32 (!)	2	24	15	3
1802	17	8	2	18	18	3
1803	2 (!)	8 (!)	1	13	12	6
1804	11	8	2	18	32 (!)	1
1805	11	5	1	16	8	1
1806	15	10	7	11	22 (!)	2
1807	14	22 (!)	3	14	15 (!)	1
1808	10	9	2	14	5	2
1809	12	18 (!)	4	12	29 (!)	2
1810	14	11	1	17	12	3
1811	24	4	8	19	3	3
1812	14	15 (!)	2	28	23	4

1813	23	6	1	19	14	6
1814	14	10	3	23	27 (!)	4
1815	17	33 (!)	7	19	22 (!)	3
1816	11	12 (!)	2	15	20 (!)	5
1817	10	20 (!)	4	15	35 (!)	4

Tabelarni prikaz števila rojstev, smrti in porok iz krstne, mrliške in poročne knjige za Bele Vode in Zavodnje 1788–1817.

Šentilj in Vinska Gora (Šentjanž), četudi nekoliko manjši župniji, nam vendarle razodevata, da se je demografska kriza dotaknila prav vseh predelov Šaleške doline, tudi bolj izoliranih in izključno ruralno usmerjenih. Kriza poznega 18. in zgodnjega 19. stoletja v dolini tako ni omejena samo na večje naselbine, kot sta Šoštanj in na primer Škale, temveč tudi na zaselke in okolico:

leto	Šentilj			Vinska Gora (Šentjanž)		
	štev. rojstev	štev. smrti	štev. porok	štev. rojstev	štev. smrti	štev. porok
1788	14	11	/	19	18	3
1789	22	22	8	27	21	13
1790	27	24	8	33	36 (!)	12
1791	21	24	8	34	36 (!)	8
1792	33	?	2	26	13	8
1793	23	?	3	38	23	4
1794	25	6 + (?)	5	31	22	6
1795	23	14	2	25	26 (!)	4
1796	20	12	4	31	23	3
1797	41 (!)	22	5	32	15	5
1798	27	24	3	46	31	11
1799	28	15	6	37	30	11
1800	20	15	4	29	18	7
1801	19	21 (!)	2	28	29 (!)	2

1802	19	22 (!)	2	24	21	6
1803	20	14	2	33	16	4
1804	18	25 (!)	2	22	33 (!)	2
1805	20	15	8	23	12	4
1806	16	8	5	28	11	6
1807	16	69 (!)	3	31	71 (!)	9
1808	24	18	5	28	13	7
1809	26	8	4	40	16	4
1810	17	19 (!)	8	34	31	4
1811	22	19	5	33	22	5
1812	18	21 (!)	3	34	26	7
1813	20	4	5	31	28	12
1814	15	10	5	29	32 (!)	7
1815	9	25 (!)	3	20	38 (!)	3
1816	17	9	2	21	28 (!)	8
1817	13	42/44	4	13	49 (!)	6

Tabelarni prikaz števila rojstev, smrti in porok iz krstne, mrliške in poročne knjige za Šentilj in Vinsko Goro 1788–1817.

Ob pregledu ostalih šaleških župnij tega časa postane razvidno, v kolikor lahko iz ponekod pomanjkljivih krstnih, poročnih in mrliških knjig sploh razberemo, da je podobno demografsko stagnacijo kakor Šoštanj v zgodnjem 19. stoletju doživela celotna dolina.¹²⁰ Če primerjamo posamična leta, postane razvidno, da se je padec prirastka pričel večati v času prvega večjega francoskega vdora na Štajersko leta 1805 (četudi je to po vsej verjetnosti do neke mere le naključje) in trajal vse do konca naslednjega desetletja. Četudi vse mrliške knjige tega ne ilustrirajo očitneje, nam nekatere kažejo, kako so se razmere v

¹²⁰ Za več o tematiki demografije glej Hudales, *Od zibeli do groba*. Primerjaj tudi Ravnikar, Hudales in Kljajič, Šaleška dolina v XIX. in XX. stoletju: raziskovalna naloga.

dolini zaostrile. Posebej bodejo v oči vnosi za obdobje od 1812 do okoli 1817/18, ko je v posamičnih župnijah več let višje število smrti kot pa rojstev, kar nakazuje na manjšanje populacije in vsesplošno demografsko stagnacijo. Človek bi pričakoval, da bo propad gosteje naseljenih območij (če lahko v tem času o le-teh v pretežno ruralni dolini sploh govorimo) povzročil dvig pomena bolj odročnih, ruralnih in pretežno izoliranih krajev. A če gledamo primer Šentilja, vidimo, da preprosto ni tako. Tako je celotna dolina v času od okoli 1805 naprej doživljala stagnacijo, ki se je v prvi polovici drugega desetletja 19. stoletja prelevila v pravi demografski upad. Ta se je pričel mehčati šele po letu 1817, dokončno pa lahko govorimo o pravi izravnavi s številkami iz poznega 18. stoletja šele v drugi polovici 20. let. Smiselno je reči, da je dolino v tem času prizadela desetletna kriza, ki se odraža v poslabšani demografski podobi.

Seveda je pa na tem mestu potrebno izpostaviti, da si demografskega upada ne moremo in ne smemo predstavljati kot izključno posledico vojnega stanja in vremenskih sprememb. Zgodovino je vedno potrebno razumeti kot prepleten mozaik tisočerih kamenčkov kavzalnosti, ki tako ali drugače vplivajo na potek življenja. Tudi tukaj je tako, kajti upoštevati moramo še eno kategorijo, ki bi lahko, in ki tudi je, vplivala na poslabšano demografsko sliko. To so *bolezni*. Dolino so prizadele številne epidemične bolezni, ki so kosile po prebivalstvu. Tako je 1787 v razsajanju griže samo v Šoštanju umrlo 215 prebivalcev, 1802 za kozami 42, v epidemiji griže 1807 38 ljudi, v epidemiji koz 1808 17, leta 1809 pa 15 za kozami in 20 za grižo. Manjše ali večje nesreče so se nadaljevale, kot je recimo pustošenje toče leta 1818, griže leta 1823, ki je pokosila 31 ljudi, razsajanje škrlatinke leta 1827, griže v letih 1831, 1847 in 1850 ...¹²¹ Tudi v ostalih krajih (recimo v Šentilju leta 1807, ko je razsajala griža, ali pa razsajanje sušice (tuberkuloze) v Vinski Gori itd.) se letnice povišane smrtnosti skorajda vedno skladajo z letnicami epidemij. Toda kaj nam to sedaj pove?!

¹²¹ Aplinc, *110 let mesta Šoštanj*, str. 23–27.

Iz tega se da izluščiti dvojje: nesmiselno je trditi, da je bilo *le* vojno stanje tisto, ki je povzročilo velik upad števila prebivalstva in s tem tudi prirastka. Zagotovo so epidemične bolezni, ki so kosile po prebivalstvu ne glede na starost, vplivale na število smrti. Še posebej razsajanje griže leta 1787, ko je samo v Šoštanju umrlo kar 215 prebivalcev, je dolgoročno vplivalo na kasnejšo demografsko podobo. Če upoštevamo pomanjšano število otrok in mladih leta 1787, bi to pomenilo, da je bilo v roku dvajsetih let, se pravi, ko bi ti umrli dosegli neko ženitveno starost, preprosto manj ljudi, ki so spadali v to »prokreativno, najdejavnejšo« skupino.¹²² A protiargument tej tezi, da je pri demografskem upadu kriva le bolezen, tudi obstaja. Namreč, če gledamo obdobji, ki sta prednjačili in sledili času 1788–1817, jasno vidimo, da so bile epidemične bolezni preprosto neka stalnica, skorajda pravilo življenja. Tako same epidemične bolezni še ne morejo obrazložiti, zakaj je prišlo do *tolikšne* demografske stagnacije. Smiselno je zatrditi, da je vendarle potrebno upoštevati vojno, gospodarsko nazadovanje, fiskalne obremenitve v obliki izrednih davkov ter poslabšano vremensko stanje, ki je uničilo poljščine in pahnilo ljudi v lakoto (kar je izbrisalo efekt čredne imunosti, ki jo zagotavlja skupina ljudi z dovolj hrane, da razvijejo svojo in s tem tudi skupinsko immuno-odzivnost), kot tisto, kar je povzročilo takó izrazito stagnacijo. Le ob upoštevanju vseh razmer lahko zares razumemo, zakaj je prišlo do demografske stagnacije na Šaleškem v tem obdobju in zakaj je ta stagnacija zaključila svojo pot šele v 20. oziroma dokončno v 30. letih 19. stoletja.

Ustavimo se še nekoliko pri vprašanju demografije v njeni navezi na vire. Na žalost nam najpomembnejši viri za vprašanje demografskih sprememb ne razodevajo veliko podatkov o tem, ali so francoski vojaki zares imeli kakšna razmerja z lokalnim prebivalstvom. Krstne in poročne matične knjige za župnije Bele Vode, Zavodnje, Vinsko Goro (Šentjanž), Šoštanj, (Šalek, sv. Martin), Škale in Št. Ilj. (Šentilj) ne razodevajo podatkov o možni naselitvi posamičnih francoskih vojakov v dolini niti nam

¹²² Hudales, *Od zibel do groba*, str. 97. Primerjaj tudi s Hudales, »Škale v XIX. Stoletju,« str. 48–90 in Hudales, »Šoštanjska kronika,« str. 170–204.

ne razstirajo vesti o možnosti spočetja otrok ali francoskih ali navsezadnje tudi avstrijskih čet z lokalnimi prebivalkami. Nikjer ni podan ta tako iskani in tako zaželeni podatek, da je bil oče označen kot »Soldat«, »Soldner« oziroma nekaj temu podobnega. Prav tako ni nikjer pridan podatek o zunajdolinskem izvoru ženina. Če primerjamo z nekaterimi drugimi zapisi tega časa, vidimo, da so bili (skorajda) vsi ljudje, ki so izhajali izven meja župnije oziroma doline, v krstnih in poročnih knjigah zapisani kot taki. Na primer navajam izpis iz velenjske poročne knjige, v kateri je za Josepha Hargrena izrecno omenjeno, da je »aus der Pfarrr Schwarzenbach gebürtig.«¹²³ Res je sicer, da se v posamičnih krstnih knjigah (recimo to za župnijo Št. Ilj v letih 1771–1838 ali pa Velenje (Šalek, Sv. Martin) v letih 1784–1839, tudi Škale v letih 1809–1837, nato Bele Vode ...) pojavlja povečano število zunajzakonskih otrok, pri katerih je oče neznan. Še posebej bodeta v oči zapisa za Škale januarja 1810,¹²⁴ ko imamo slučaj zunajzakonskih otrok ravno osem oziroma devet mesecev po francoski prisotnosti junija 1809. Podoben zapis imamo za Šoštanj, tako za januar kot tudi februar.¹²⁵ A to nikakor ne pomeni oziroma iz tega nikakor ne smemo kar sklepati, da imajo ti slučajji kakršnokoli vez z vojnimi dogodki. Preprosto pomeni, da so na nekaterih mestih zaradi tedanjih tabujev odseki krstnih knjig pomanjkljivi. Pomanjkljiva interpretacija je tako prej odraz societalnih deficitov tedanje dobe kot pa nekakšnih opaznejših in skorajda senzacionalnih epizod. To bi pomenilo, da v prejšnjem poglavju navedeni priimki, ki se pojavljajo na Šaleškem in za katere se predvideva ali pa ve francoski izvor, niso posledica naselitve posamičnih francoskih vojakov na Šaleškem ali obširnejši okolici, temveč odražajo kompleksno naravo znotraj slovenskih migracijskih tokov v zadnjih dveh stoletjih.

Obenem se nam še posebej mrliške knjige razodevajo kot pomanjkljiv vir. Namreč le-te praviloma ne vsebujejo zapisov, vezanih na smrt prebivalcev posamičnih župnij, če so slednji

¹²³ MV. Krstna knjiga Velenje (Taufbuch) za leta 1784–1839., str. 15.

¹²⁴ MV. Krstna knjiga Škale (Taufbuch) za leta 1809–1837.

¹²⁵ MV. Krstna knjiga Šoštanj (Taufbuch) za leta 1794–1810, str. 119–121.

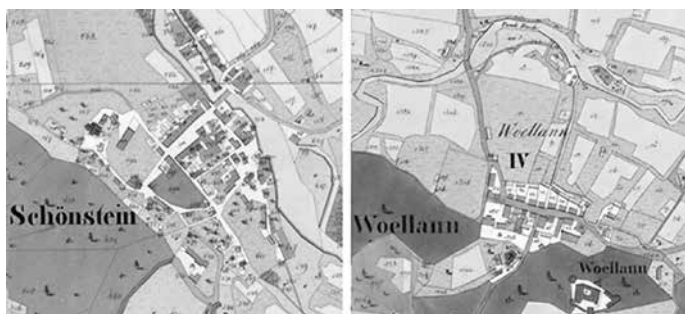
umrli zunaj jurisdiktivne cone le-teh. Drugače povedano, so mrliške knjige pomanjkljive, ker se v njih praviloma ne zapisuje imen vojakov, ki so umrli na oddaljenih bojiščih, daleč stran od župnijskih meja. In če upoštevamo, da je večidel bojev potekal zunaj ozemelj habsburških dednih dežel, bi to pomenilo, da so viri za usodo vojakov, ki so padli za hišo Habsburško in za Cesarstvo, pomanjkljivi, če ne že popolnoma neobstoječi. Tako je težko reči, koliko ljudi (prvenstveno bi na tem mestu prišli v poštev mlajši moške) iz doline je bilo prisilno vpoklicanih ali pa so se, v redkejših primerih, prostovoljno javili za služenje vojaške obveznosti in obenem tudi padli za svojo domovino.

Namesto zaključka: pobuda za naprej!

Ne moremo reči, da je na Šaleškem v času Napoleonomih vojn prišlo do velikih bitk ali okupacije in odpornišva, a preko povišanih davkov, premikov čet, prisilne konskripcije in izrednih pridatkov je tudi ta pretežno zakotna dolina po svoje doživela burne dogodke francoske dobe. Četudi so dogodki sami hitro minili in so razen v spominih redkih hitro poniknili, pa ideja in ideal, ki ga je predstavljala francoska doba, nikakor ni zamrl. Francoze so posamični šaleški in slovenski misleci poznega 19. in zgodnjega 20. stoletja zanimali, mogoče so jih celo občudovali ali pa v njih videli vsaj nekakšno protiutež zmeraj manj priljubljeni nemški stranki, ki je pred tem stoletja predstavljala glavno oporo in politično silo ter hranilca tradicije, konstantnosti in reda na Slovenskem.

Kot tudi drugod po Sloveniji so na Šaleškem v mislih posamičnih prebivalcev Šaleške doline Francozi postali več, kakor pa je veljala njihova historična prisotnost. Ali zaradi visokoletečih besed in prelestnih idealov njihovega revolucionarnega gibanja ali zaradi genija Napoleona, mogoče pa tudi zaradi etike in estetike, ki jo je s seboj prinesla burna doba revolucije 1789–1815/21 in meščanska doba, ki je temu sledila, številne še dandanes obdobje, osebe in dogodki privlačijo. Obenem je mogoče reči, da predstavlja taisti časovni okvir prikladno odskočno desko za spremembe, ki so se v desetletjih, ki so temu času sledila, pripetile na Šaleškem.

Ne moremo reči, da je Šaleška dolina pred industrializacijo v 19. stoletju kadarkoli zares predstavljala kakšno pomembno ali pa vsaj markantnosti vredno središče na Štajerskem in obširnejšem Slovenskem, saj je bila več generacij vpeta v ležerno konstantnost, ki jo tako pogosto najtesnejši sopotnik ruralnosti. A vendarle lahko zatrdim, da predstavlja obdobje od napada na Bastiljo (1789) do Ljubljanskega kongresa (1821) čas, ko so se na Šaleškem pripetile spremembe, ki so to ruralno konstantnost prelomile ali pa vsaj dale osnovo za kasnejši prelom in dolino popeljale novi, industrializirani in do neke mere tudi svetovljanski podobi naproti. Zaradi tega vidim v tem prispevku vrednost predvsem, da služi kot most, ki povezuje že obstoječe razprave o starejši zgodovini doline v času srednjega in zgodnjega novega veka s časom meščanske dobe 19. in še burnejše dobe 20. stoletja v sedaj neprekinjen kronološki tok.

Katastrska zemljevida Šoštanja (levo) in Velenje (desno) iz leta 1825. Ob primerjavi s sicer dokaj skopim zemljevidom iz leta 1785 postane očitno, da se Šaleška dolina v času francoskih vojn ni pretirano spremenila, upam si celo trditi, da je zaradi obširnejših sprememb v gospodarstvu in financah (ter finančni obremenjenosti) v letih 1789–1815 skorajda doživela stagnacijo. Tako je šele v času po spremembah, ki so jih s sabo pripeleljale francoske vojne, smiselno iskati tisto osnovo, na kateri se je lahko Šaleška dolina (oziroma vsaj Šoštanj kot njen center) v desetletjih, ki so sledila, spremenila v regionalno središče.

Virov za to obdobje ni veliko, a zlagal bi se, če bi zatrdil, da trpimo za nekim izrazitim pomanjkanjem. V Zgodovinskem arhivu v Celju se namreč nahajajo posamični fondi, v katerih hranijo gradivo za Celjsko okrožje, enako pa velja za arhiv v Mariboru, v katerem je mogoče najti fonde za mariborsko okrožje. Podobna zgodba je vezana tudi na nekoliko bolj oddaljen arhiv v Gradcu. Gradiva je tako sicer dovolj, da lahko rekonstruiramo spremembe, ki so se zgodile znotraj okrožja, vprašanje, koliko so francoske vojne vplivale na Šaleško dolino, pa ni tako preprosto. Večji del gradiva se namreč navezuje na okrožno enoto, zelo malo podatkov pa je, ki bi prikazovali razmere na Šaleškem. To je posledica skorajda neobstoječe kulture pisane besede v Šaleški dolini v tem času, a obenem nakazuje, da Šaleška dolina – razen mogoče enkrat ali dvakrat – ni direktno utrpela tegob, ki so jih s seboj prinesle francoske okupacijske sile.

Šaleška dolina je francosko dobo občutila pretežno v obliki novačenja, izrednih davkov, dajatev in gospodarske stagnacije, in ne v frontalnem bojevanju ali pa okupaciji v pravem pomenu besede. Pomanjkanje pisne dokumentacije tako do neke mere otežuje raziskovanje. Pomanjkanje gradiva za specifično in geografsko dokaj omejeno območje Šaleške doline je tudi razlog, zakaj govori ta članek tako o Šaleški dolini kot tudi o celjskem okrožju v celoti. Le z razumevanjem obsežnejših razmer v okrožju je moč rekonstruirati in razumeti procese, ki so se odvijali v Šaleški dolini, ali pa vsaj o njih predvidevati. Ker je gradivo dostopno in prisotno v dovoljšni količini, trdim, da bi se morale v naslednjih letih izvršiti še nadaljnje raziskave, ki bi v obširnejših prispevkih orisale, kako so okrajne in okrožne enote spodnje Štajerske doživljale in preživele čas Francozov. Glede na številčnost razprav, vezanih na zahodno polovico slovenskega etničnega ozemlja v tem času, bi bilo potrebno bolje osvetliti še vzhodno polovico Slovenije (tako rekoč območji celjskega in mariborskega okrožja) in prikazati, kako je obrobje Napoleono-ve Ilirije doživelo francosko dobo, kako jo je preživelo in kako jo je ta spremenila. To pa je naloga, ki presega lokalno naravno usmeritev tega zbornika.

Viri in literatura

Intervjuji

- Čebul, Danilo, intervju z dne 2. 6. 2022.
- Čebul, Zvone, intervju z dne 19. 2. 2022.
- Suhoveršnik, Ivan, intervju z dne 2. 6. 2022.
- Zaleznik, Rajko, intervju z dne 8. 6. 2022.

Neobjavljeno in že objavljeno arhivsko gradivo

- Arhiv župnije Šoštanj, Mrliška knjiga župnije za obdobje 1771–1824.
- Eger, Janez Leopold. *Instruktion über die Verfassung der Präliminar-Systeme (Budjets) der Gemeinden in den Illyrischen Provinzen für das Jahr 1812*. Laibach: 1811.
- *MV – Franc Hribernik*. Fond zapiskov Franca Hribernika. Fond vključuje v bibliografiji podane rokopisne in tipkopisne osnutke leta 1932 (in kasneje v ponatisu) izdane knjige *Mesto Šoštanj: Zgodovinski opis*.
- *MV – zbirka krstnih, poročnih in mrliških knjig*. Fond vključuje registre za župnije Šoštanj, Velenje, Škale, Št. Ilj (Šentilj), Vinsko Goro, Zavodnje in Bele Vode.
- *MV – zbirka župnijskih in šolskih kronik*. Fond vključuje registre župnijskih in šolskih kronik za razna območja Šaleške doline.
- *NAM – Nadškofjski arhiv Maribor*. Zbirka krstnih, mrliških in poročnih knjig.
- Napoléon (podpisnik) (1811). *Decret sur l'organisation de l'Illyrie*. Au palais des Tuileries, le 15 Avril 1811.
- *SI AS 1110 Jožefinski kataster za Štajersko, 1784–1790*. Za Šaleško dolino glej razdelke: »Okrajna gosposka Šoštanj ...« in »Okrajna gosposka Velenje ...«. <https://bit.ly/3JBad04>.

- *SI AS 177 Franciscejski kataster za Štajersko, 1823–1869*. Za historiat gradiva glej podobno kot zgoraj za prejšnji kataster (SI AS 1110). <https://bit.ly/3Pekqm9>.
- *Südsteirische Post*. XII. Letnik (1892), 53. številka (2. julij 1892).
- *Tariff über die Mauth-Gefälle, und Schiffahrt zu Meer. die Illyrischen Provinzen betreffend. in Folge höchsten kaiserl. Dekrets von 27. November 1810*.
- *ZAC Okrožni urad Celje (1798–1850)*.
- Župnija Šoštanj – zbirka krstnih, poročnih in mrliških knjig.

Bibliografija

- Acman, Anton. *Mozirje*. Mozirje: Občina Mozirje, 2008.
- Apline, Miran. *110 let mesta Šoštanj: 1911–2021*. Šoštanj: Občina Šoštanj, 2021.
- Avakumovič, Ivan. »An Episode in the Continental System in the Illyrian Provinces.« V: *The Journal of Economic History*, let. 14, št. 3 (Summer, 1954), str. 254–261.
- Bradshaw, Mary Eloise. *The Napoleonic Influence on the Illyrian Provinces*. Wisconsin: University of Wisconsin – Madison Press, 1928.
- Chandler, David G. *The Campaigns of Napoleon*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1995 (13. edicija).
- Furet, François. *Misliti francosko revolucijo*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1989.
- Golec, Boris. »Terezijanske reforme – gibalo sprememb občutka pripadnosti in povezanosti ter identitet v slovenskem prostoru« V: *Marija Terezija med razsvetljenskimi reformami in zgodovinskim spominom*. Ljubljana: ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa: Založba ZRC, 2018, str. 195–216.
- Granda, Stane. »Vrnitev Ilirije v avstrijski okvir.« V: *Slovenska kronika XIX. stoletja*. Knj. I: 1800–1860 (2001), str. 98.
- Gubo, Andreas. *Geschichte der Stadt Cilli*. Mit Stadtplan und vielen Abbildungen. Graz: Verlag von Ulrich Mosers Huchhändler, 1909.

- Kolar, Nataša. »Francoska zasedba slovenske Štajerske leta 1809 na ptujsko-ormoškem območju.« V: Šterbenc Svetina, Barbara; Godeša, Matija (ur.). *Zgodovinske dimenzije Ilirskih provinc*, str. 39–57.
- Habit, Barbara. *Ideja ilirskega naroda pri Francozih in domačinih v času Ilirskih provinc: magistrsko delo*. Ljubljana: [B. Habit], 2018.
- Holcman, Borut. »Struktura pravosodnega sistema na Štajerskem v 15., 16., in 17. stoletju.« V: *Arhivi*, letnik 20, št. 1/2 (1997), str. 72–87.
- Hribernik, Franc. *Mesto Šoštanj: Zgodovinski opis*. Šoštanj, 1932.
- Hubad, Črtice iz francoskih bojev na Koroškem leta 1813, I. Kako so delali Avstrijci leta 1813 mostove pri Rožeku in Humbergu čez Dravo. Ljubljana: 1892.
- Hudales, Jože. *Od zibeli do groba*. Ljubljana: Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije; Velenje: Kulturni center Ivana Napotnika, 1997.
- Hudales, Jože. »Škale v XIX. Stoletju.« V: *Škale: zbornik*. Velenje: Titovo Velenje: Kulturni center Ivan Napotnik, 1989, str. 48–90.
- Hudales, Jože. »Šoštanjska kronika.« V: *Prispevki k zgodovini Šaleške doline: zbornik*. Velenje: Titovo Velenje: Kulturni center Ivan Napotnik, 1989, str. 170–204.
- Hudales, Jože. »Vošnjaki in Šaleška dolina.« V: *Prispevki k zgodovini Šaleške doline: zbornik*. Velenje: Titovo Velenje: Kulturni center Ivan Napotnik, 1989, str. 232–240.
- Janisch, Josef Andr. *Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark mit historischen Notizen und Anmerkungen. (I. Band A – K. & III. Band S – Z Anhang)* Graz: Druck und Verlag von »Leykam«, 1878 in 1885.
- Klingaman, William in Klingaman, Nicholas. *The Year Without Summer: 1816 and the Volcano that Darkened the World*. New York: St. Martin's Press, 2013.
- Lefebvre, Georges. *Francoska revolucija*. Ljubljana: Študentska založba, 2007.

- Merčun, Melita. »Ilirske province skozi pesem Valentina Vodnika v 2. letniku gimnazije pri pouku zgodovine.« V: *Prispevki k didaktiki zgodovine*, letnik 5, št. 2 (2007), str. 31–34.
- Michalak, Pawel. »The Heritage of the Illyrian Provinces as an Element of Pro-Yugoslav Propaganda During the Reign of King Alexander I of Yugoslavia.« V: *AUC STUDIA TERRITORIALIA*, februar 2020, letnik 19, št. 2, str. 39–54.
- Mikaberidze, Alexander. *Les guerres napoléoniennes: une histoire globale*. Paris: Flammarion, 2020.
- *Napoleon in Ilirija*. Izdal odbor za proslavo 120. letnice Ilirije oživiljenje. Ljubljana: Natisnila delniška tiskarna, d. d., v Ljubljani (predstavnik Miroslav Ambrožič), 1929.
- Orožen, Ignac (vikar v Celi). *Celska kronika*. V Celi: Natisnil Julius Jeretin, 1854.
- Orožen, Ignaz. *Das Bisthum und die Diözese Lavant. (III. & V. Theil.)* Cilli: Druck und Verlag Johann Rakusch in Cilli, 1880.
- Orožen, Janko. *Zgodovina Celja in okolice*. Prvi del: Od začetka do leta 1848. Celje: CZC, 1971.
- Polajnar, Janez. »Francozi in mit narodne osvoboditve: Kaj so Francozi prinesli Sloveniji in zakaj so jih Slovenci slavili?« V: *Mladina*, letnik 2009, št. 22 (4. 6. 2009). Dostop: 12. 04. 2022. <https://www.mladina.si/47306/francozi-in-mit-narodne-osvoboditve/>.
- Ravnikar, Tone, Hudales, Jože, in Kljajič, Damijan. Šaleška dolina v XIX. in XX. stoletju: raziskovalna naloga. Velenje: Kulturni center Ivan Napotnik – Muzej: Občinska raziskovalna skupnost, 1990.
- Rothenberg, Gunther E. *Die Napoleonischen Kriege*. Berlin: Brandenburgisches Verlagshaus, 2000.
- Sajkowski, W. »French image of the inhabitants of the Illyrian Provinces and the emergence of South Slavic nationalisms.« V: *Balkanica Posnaniensia*. Serija Acta Et Studia. letnik 27 (2020), str. 69–80.
- Schmutz, Carl. *Historisch Topographisches Lexicon von Steiermark. Erster Theil. (A–G)*. Gratz: Auf Kosten des Verkaufers. Gedrukt bey And. Kierreich, 1822.

- Stergar, Rok: »Nationswerdungsprozesse und neue Grenzen: Der Zusammenbruch der französischen Herrschaft in den Ilirischen Provinzen und ihre (Re-)Integration in das Kaisertum Österreich.« V: *Am Rande der großen Politik: Italien und der Alpenraum beim Wiener Kongress*. Innsbruck (2017), str. 97–122.
- Štih, Peter, in Simoniti, Vasko. *Na stičišču svetov: Slovenska zgodovina od prazgodovinskih kultur do konca 18. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2009.
- Tancik, Ferdinand. »Ob 150-letnici vojnih operacij 1813–1814 v mejah Ilirskih provinc.« V: *Kronika*, letnik 11, številka 3 (1963), str. 185–192 in *Kronika*, letnik 12, številka 1 (1964), str. 37–48.
- Vidmar Čeru, David. »Od izvira do sanatorija: Kopališka in bolnišniška dejavnost v Topolšici do ustanovitve Državnega sanatorija za pljučne bolezni 1919 s poudarkom na primarnih in časopisnih virih.« Ljubljana, 2019 [Interna seminarska naloga na Oddelku za zgodovino FF Univerze v Ljubljani].
- Vilfan, Sergij. *Uvod v pravno zgodovino*. Druga izdaja Ljubljana: Časopisni zavod, Uradni list Republike Slovenije, 1993.
- Volkmer, Leopold. *Fabule ino Pesmi: Spravil ino s' kratkim Volker'vim shivlenjom na svetlo dal Anton Janes Alurko*. V Gradcu: Na prodaj v'Fr. Ferstivi knjigarni, Janesa Lovrenca Greinera, 1836.
- Vošnjak Josip. *Navzgor – navzdol: Povest iz polminole dobe*. Izdala in založila Družba sv. Mohorja v Celovcu. (Slovenskih Večernic 62. zvezek.). Celovec: Natisnila tiskarna Družbe sv. Mohorja v Celovcu, 1909.
- Vošnjak, Josip. *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica, 1982.
- Vošnjak, Bogomil. *Ustava in uprava Ilirskih dežel (1809–1813): Prispevki k nauku o recepciji javnega prava prvega francoskega cesarstva*. Ljubljana: Matica Slovenska in »Narodna tiskarna« v Ljubljani, 1910.3

- Vovelle, Michel. *Kratka zgodovina francoske revolucije: Družbena gibanja in prelom mentalitet*. Ljubljana: Komunist, 1989.
- Zajc - Cizelj, Ivanka. *Okrožni urad Celje 1798–1850*. Inventarji 9. Celje: Publikacije Zgodovinskega arhiva v Celju, 1998.
- Zajc - Cizelj, Ivanka. »Seznam oseb, osumljenih sodelovanja s Francozi iz l. 1810.« V: *Arhivi: glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*. ISSN 0351-2835, letnik 15, št. 1/2 (1992), str. 75–77.
- Žižek, Aleksander. »Upravni razvoj Celja v letih 1748–1850.« V: *Odsevi preteklosti 1: Iz zgodovine Celja 1780–1848*, str. 9–54.

Viri slik in kartografskega gradiva

- Auguste Frédéric Louis Viesse de Marmont, francoski maršal, vojvoda Dubrovniški in prvi guverner Ilirskih provinc. V originalu naslikal: Jean-Baptiste Paulin Guérin; naslov v originalu: Auguste-Frédéric-Louis Viesse de Marmont, duc de Raguse, Marechal de France (1774–1852). Dostop: 20. 2. 2022. <https://bit.ly/3BCKPJd>.
- Bogomil Vošnjak, avtor monografije *Ustava in uprava Ilirskih dežel (1809–1813): Prispevki k nauku o recepciji javnega prava prvega francoskega cesarstva*. Za vir portreta glej wikipedijski vnos (<https://bit.ly/3I6h9SA>), slika in podatki o knjigi so na voljo na bazi *dLib* (<https://bit.ly/3JECUJt>). Dostop: 20. 2. 2022. (za obe sliki).
- Ilirska carinska tabla iz Radeč iz leta 1809. Illyrische Provinzen: Grenz Zollamt Katschbach 1809. Dostop: 20. 2. 2022. <https://www.rtvsl.si/kultura/dvesto-let-od-preleta-napoleonove-orla/214585>.
- Katastrski zemljevid Šoštanja in Velenja iz leta 1825. Franciscejski kataster (ARS). Dostop: 20. 2. 2022. <http://arsq.gov.si/Query/archivplansuche.aspx?ID=23252>.
- Meje Celjske kresije (Cillier Kreis) na modernem zemljevidu

Slovenije. Dostop: 14. 4. 2022. <https://histogis.acdh.oeaw.ac.at/shapes/shape/detail/12374>.

- Oznaniło generala divizije Grenierja glede zahtev po dajativah. ZAC, Okrožni urad Celje (1798–1850), Arhivska škatla 51.
- Šaleška dolina v letu 1785. Zemljevid Šaleške doline iz prvega vojaškega kartiranja za področje *Innerösterreich* (1784–1785). Dostop: 20. 2. 2022. <https://bit.ly/3BCyMai>.
- Vinko Knežević oziroma Vincenz Knezsevics de Szent-Ilona, hrvaški general v službi habsburške cesarske hiše. Avt. org. neznan. Dostop: 20. 2. 2022. <https://bit.ly/3JyWSVS>.

Restavriranje kipa Marije. Kipar Franc Ravnjak.

Rajko Zaleznik

Učitelj praktičnega pouka na Šolskem centru v Velenju, upokojenec.

ZGODBA O KIPU MARIJE V ŠOŠTANJU

Uvod

Prispevek govori o kipu sv. Marije, zaščitnice trga pred poplavami, ki sta ga v 80. letih 19. stoletja na novo dala postaviti Franz in Maria Woschnagg. Namen tega prispevka je poznavanje kulturne dediščine in preteklosti Šoštanja.

*Glavni trg Šoštanja (Foto Dejan Tonkli).
Marijin steber je sveti Mariji posvečeno znamenje v obliki stebra, z Marijinim kipom na vrhu, ki danes stoji na Glavnem trgu v Šoštanju.*

Primerjava: Kip Marije iz Šoštanja (levo) in Lurška Mati božja (desno).

Zgodba Marijinega kipa v Šoštanju

V Šoštanju sredi Glavnega trga stoji kip sv. Marije v podobi lurške Matere božje. Šoštanjski kip je eden zgodnejših primerov tega tipa Marijine upodobitve v Sloveniji. Po izročilu jo nekateri domačini imenujejo Marija Rožnovenska. Nepoučeni so Marijo poimenovali tudi kot Lurško Marijo in celo kot kužno znamenje. Kristjani obeležujejo praznik Rožnovenske Matere Božje 7. oktobra. Marijin kip stoji danes na isti višini, kjer je stal ob prvi postavitvi leta 1892 in na istem trgu, takrat imenovanem Glavni trg (Hauptplatz). Leta 1952 so ga po 60 letih odstranili za skoraj 40 let. Časnik *Südsteirische Post* je 2. julija 1892 na tretji strani objavil zapis dopisnika z inicialkama O. C. o postavitvi Marijinega stebra v Šoštanju. Iz tega zapisa razberemo datum blagoslovitve Marijinega stebra, to je 14. junij 1892. Izvemo, da je bil kip postavljen na mestu starega, zidanega, v zadnjem času zelo poškodovanega križa. Na jožefinskem vojaškem zemljevidu (1763–1787) in kasnejšem franciscejskem katastru (1825)

ni zapisa o podobnem znamenju. O prvi postavitvi kipa Marije na trg ni najti jasnih in natančnih informacij, za to uporabimo formulacijo: »v 80. letih 19. stoletja.« Kip iz finega belega marmorja (višina 150 cm) sta v 80. letih 19. stoletja na svoje stroške dala na novo postaviti lastnik usnjarne Franz Xaver Woschnagg (1832–1912) in njegova žena Marija (roj. Kramer, 1843–1895). Izdelan je bil v kamnoseški in kiparski delavnici Franza Greina v Gradcu. Postavljen je bil na okroglem stebru, stoječem na kvadratnem podstavku, na katerem je bil vklesan napis »*Zur Ehre Gottes gewidmet von Franz und Maria Woschnagg 1892*«, kar v prevodu pomeni »*V Slavo bogu posvetila Franz in Maria Woschnagg*.«

Blagoslov novo postavljenega kipa Matere božje je 14. junija 1892 ob 6. uri zvečer menda vodil Mihael Napotnik, lavantinski knezoškof (obdobje službovanja 1889–1922). Le-ta je istega dne v župnijski cerkvi sv. Martina preko 500 birmancem podelil sveti zakrament birme. Prvotno je znamenje stalo sredi trga, na mestu nivoja vode ob veliki poplavi, ki jo je Šoštanj doživel oktobra leta 1887. Po besedah zgodovinarja in kronista Franca Hribernika je Paka po 14 dni trajajočih nalivih tako narasla, da je bil promet med Družmirjem in trgom dan in pol ustavljen in da je bilo mogoče priti v trg le na čolnih in konjih. Voda je povzročila veliko škode, saj je v spodnjem delu trga pri oknih tekla v hiše. Marija Rožnovenska naj bi poslej varovala prebivalce Šoštanja pred poplavami, ki pa so se ponavljale vse do regulacije reke Pake. Časopis Jutro 7. aprila 1911 med drugim poroča, da je bil kip postavljen že na začetku 80. let, ko sta (navajamo): »... stari Woschnagg in njegova gospa dala postaviti na šoštanjskem trgu soho sv. Marije z nemškim napisom.« Kljub nasprotujočim si podatkom o času postavitve pa lahko rečemo, da je bil za slovenske narodnjake najbolj sporen napis v nemščini. Ta in kasnejši napadi so seveda družino potisnili na nasprotno narodno stran in za dolga leta povzročili nasprotja, ki so se kazala v prav neverjetnih posledicah za prebivalstvo Šoštanja.

Zapis o postavitvi iz časopisa Domovina (2. julij 1892).

Franz Xaver Wochnagg (1832–1912), lastnik tovarne, ki je dal na trg postaviti kip sv. Marije v podobi Lurske Matere božje.

Zunanja podoba kamnoseške delavnice Franza Greina v Gradcu.

Marijin spomenik iz belega marmorja je v 80. letih 19. stoletja na trgu v Šoštanju izdelala delavnica graškega kamnoseka Franza Greina v Gradcu.

»Woschnaggov steber« leta 1892. Slika hrani Muzej Velenje, enota Muzej usnjarstva na Slovenskem v Šoštanju, desno: sveta maša na Glavnem trgu v času Kraljevine Jugoslavije.

Izdelava Marijinega spomenika

V prilogi k številki 161 Graškega ljudskega lista (*Grazer Volksblatt*) 16. julija 1893 je bil preko spodnje polovice dveh strani objavljen zapis: Kopališče Topolšica z okolico in izletniškimi točkami. V zapisu je med drugim tale zanimiv drobec. *»V severni smeri od Šoštanja, katerega trg, postavljen na obale zelene Pake, ni prijeten le zaradi svojih lepih zgradb, ampak tudi zaradi resnično lepega spomenika iz belega marmorja, ki ga je izklesal mojster Grein v Gradcu in sta ga Franz in Maria Woschnagg posvetila Kraljici nebes, se pride do /.../«.* Potemtakem sta zakonca Woschnagg spomenik naročila v veliki in sloveči kamnoseški in kiparski delavnici mojstra Franza Greina v Gradcu, na Anini cesti. Kamnoseška in kiparska obrt se je tam začela leta 1857. Franz Grein je bil tudi lastnik kamnolomov sivega in belega marmorja v Alpah, pa tudi serpentina in granita. Delavnico je leta 1897 motoriziral in leta 1900 zaposloval kar 300 delavcev.

Glavni trg okoli leta 1900.

Šoštanjski glavni trg v času med obema vojnama.

Glavni trg okoli leta 1900.

Glavni trg pred koncem monarhije.

Glavni trg okoli leta 1920.

Glavni trg v 30-ih letih 20. stoletja, na sliki tudi Pušnikov taksi.

Marija in trg

Marija Rožnovenska je prebivalstvo združevala ob različnih javnih prireditvah. Bila je pomemben del trga, ki je bil v različnih zgodovinskih obdobjih različno poimenovan. V 19. stoletju in vse do konca prve svetovne vojne se je imenoval Glavni trg (Hauptplatz), med obema vojnama Aleksandrov trg,

ob prvem poimenovanju ulic in trgov leta 1930 pa je bil znova poimenovan Glavni trg. Leta 1934 so ga preimenovali v Kralja Petra trg, v času druge svetovne vojne pa je nemški okupator ime ponemčil v Adolf Hitler Platz. Po drugi svetovni vojni je znova postal Glavni trg, leta 1953 je dobil ime Trg Maršala Tita, leta 1963 nato spet Glavni trg, leta 1981 pa je trg dobil ime po domačinih, narodnih herojih – Trg bratov Mravljakov. To poimenovanje je ostalo nespremenjeno tudi po osamosvojitvi Slovenije (1991) vse do leta 2020, ko se je trg ponovno preimenoval v Glavni Trg. Marija je prebivalstvo spremljala od časov Avstro-Ogrske monarhije in pridobitve mestnih pravic leta 1911, prve svetovne vojne, Kraljevine SHS, nato Kraljevine Jugoslavije, gospodarskih kriz, druge svetovne vojne in vse do osvoboditve.

Shod ob nastanku Kraljevine SHS leta 1918.

*Šoštanj, 9. september 1923. Okrožni zlet
DTE-Delavske telovadne enote Svobode Šoštanj.*

Druga svetovna vojna (1941–1945). Trg dobi ime Adolf Hitler Platz.

Odstranitev Marijinega kipa

Marijin kip je bil z Glavnega trga odstranjen po drugi svetovni vojni, leta 1952. Po kampanji proti postavljenemu kipu Marije Rožnovenske na trgu v Šoštanju je nekaj posameznikov, ki jih je oblast podpirala, kip skupaj s podstavkom odstranilo. Po pripovedovanju gospe Grete Srebre iz Lokovice se je v času, ko so Marijino znamenje odstranjevali, iz smeri soteske Penk s tovarnjakom pripeljal njen stric Anton Šumečnik (rojen je bil leta 1911 v Družmirju, umrl je leta 1993 v Celju), ki se je v tistem obdobju ukvarjal s kamnoseštvom. Sodeč po njegovi prisotnosti na trgu je precej verjetno, da je kamnosek za to odstranitev vedel. Gospa Greta, ki je preživljala otroštvo v Družmirju, je povedala, da ne ve, ali so se ti posamezniki z njenim stricem o prevzemu kipa že prej dogovarjali. Ker je kamnosek videl, kako je odstranitev potekala, je te posameznike opozoril, da imajo opravka z umetnino, s katero je treba lepo ravnati, saj je želel, da je ne bi poškodovali, ko so jo s pomočjo vrvi in ostalih delovnih pripomočkov z vrha okroglega stebra, stoječega na kvadratnem podstavku, spuščali proti tlu. Kljub njegovemu opozorilu je do poškodbe kipa vseeno prišlo. Po pričevanju gospe Grete Srebre je eden od teh posameznikov s kladivom objestno udaril po njem, tako da je na glavi nastala manjša razpoka. Poškodovani so bili tudi prsti ene od sklenjenih rok Matere božje, ki spodbujajo k molitvi. Te poškodbe, ki so nastale ob odstranitvi in pri večkratnem prenašanju in natovarjanju kipa na različna

prevozna sredstva, je potrdil kipar Franc Ravnjak iz Šoštanja, ki je kip leta 1990 obnavljal.

Mesto Šoštanj je leta 1952 dobil novo podobo, tlakovan je bil Glavni trg in odstranjen kip Marije.

Glavni trg leta 1955.

Anton Šumečnik je Marijin kip z Glavnega trga odpeljal najprej v Družmirje k (po domače) Muškerniku, iz Družmirja pa nato še isti dan v Celje, kjer je imel v dvonadstropni meščanski stavbi na Razlagovi ulici št. 7 poleg najemniškega stanovanja tudi kamnoseško podjetje, ki je zaposlovalo 60 delavcev. Njegovo stanovanje se je nahajalo v zgornjem nadstropju, kjer je bil Marijin kip nekaj časa shranjen (za vrati njegove spalnice). Šumečniku pa je takratna oblast v Celju kip zasegla in ga oddala v Muzejsko zbirko Laško. Iz dopisa Muzejske zbirke Laško z dne 23. 9. 1991, katerega podpisnika sta bila takrat Jože in

Pavla Majcen, je razvidno, da je Krajevna skupnost Šoštanj na lastno željo prejela točen prepis zabeležbe, ki jo je dal takratni upravitelj Valentiničeve muzejske zbirke v Laškem dr. Arnold Pernat. Zabeležba se je glasila: *»Bivši nameščenec Odpada Anton Šumečnik je dal kip Laški muzejski zbirki. Šumečnik trdi, da je kip odkupil od občine Šoštanj in zahteva izročitev kipa.«* Takratni Zavod za spomeniško varstvo Celje je menil, da je kip umetnina, ki jo je potrebno zavarovati. Za Šoštanjčane pa je bila s tem sled za Marijo izgubljena.

Vrnitev Marijinega kipa

Minili sta skoraj dve desetletji, ko je upravnik nekdanje Napotnikove galerije na Osnovni šoli Biba Röck, slikar, kipar in pedagog, posmrtno častni občan Občine Šoštanj Viktor Kojc, obiskal Muzejsko zbirko v Laškem in tam opazil tudi Marijin kip. Kip je bil shranjen v grajskem stolpu in depoju muzeja na gradu nad Laškim. Največja zahvala in zasluga, da je danes Marija v Šoštanju, gre tako prav Viktorju Kojcu in njegovemu poznavanju zgodovine mesta in prizadevanjem, da je treba Šoštanju vrniti tisto, kar je njegovo. Marijin kip je bil vknjižen v fonde Muzejske zbirke v Laškem v enoti *»Spomeniki in kipi«* pod zapisno številko 5. Na osnovi zapisa v inventarni knjigi in posredovanih fotografij lokacije kipa pred vojno v Šoštanju ni bilo zadržkov in kip je bil na prošnjo Viktorja Kojca poklonjen mestu Šoštanj in Napotnikovi galeriji. Septembra leta 1972 je Viktor Kojc s pomočjo sokrajanov – kovača Ivana Šolna in njegove žene Justine, Mirka Ferka in Antona Ocvirka – Marijin kip z gasilskim vozilom Gasilskega društva Šoštanj – mesto pripekljal v Šoštanj.

Kipa takrat zaradi nasprotovanja ni bilo mogoče postaviti na prejšnje mesto, zato so ga hranili pri sodarstvu Jevšenak. Sama Napotnikova galerija ni zbiralala muzejskih predmetov, zbiralala je le likovna dela naših sodobnikov, hranjenje pri Jevšenaku pa tudi ni bilo ustrezno. Iz korespondence z dne 26. 11. 1973 je razvidno, da je Viktor Kojc zaprosil Občinski komite Zveze komunistov Slovenije Velenje za dovoljenje, da lahko Marijin kip na reverz predajo Župnijskemu uradu Šoštanj. Župnijski urad je

na Napotnikovo galerijo naslovil prošnjo, da kip prevzamejo v varstvo, vendar kipa niso dobili. Mnenje Občinskega komiteja ZKS Velenje je bilo: »... da bi bilo najprimerneje kip prenesti v velenjski muzej, kjer naj bi ugotovili izvor in uredili vso potrebno dokumentacijo.« Kip so tako predali, nato je bil v spremstvu milice (danes policija) in predstavnikov takratne Občine Velenje, pod katero je takrat sodil tudi Šoštanj, konec leta 1973 prepeljan na Velenjski grad v Muzej Velenje. V začetku leta 1990 ga je skupina gradbincev Termoelektrarne Šoštanj z Velenjskega gradu pripeljala nazaj v Šoštanj.

Glavni trg okoli leta 1970.

Marijin kip je bil shranjen pri
sodarstvu Jevšenak v Šoštanju od
septembra 1972 do konca leta 1973.
Arhiv: Zdravko Jevšenak.

Marijin kip je bil
shranjen na Velenjskem
gradu od konca leta
1973 do začetka 1990.
Foto: Edvard Vučina.

NAPOTNIKOVA GALERIJA NA
OSNOVNI ŠOLI SIBA ROČEK ŠOSTANJ
Številka: 19/72
Datum: 19/9-1972

MUZEJSKA ZBIRKA LAŠKO
Tov. Majcen Pavla
L A Š K O

Vljudo prosimo za vrnitev marmornatega Marijinega
kipe, ki je v vaši muzejski zbirki, je pa dejansko
ugodovinski eksponat mesta Šostanj.
Predvidevamo, da bomo po kip prišli še ta teden v
dopoldenskih urah.

 Upravnik galerije
Viktor Kojc

Kojc Viktor

*Prošnja za vrnitev Marijinega
kipa, 19. september 1972.*

Ena Kojčevih dogodivščin je povezana z Marijin kipom, ki je stal na Glavnem trgu v Šostanju. Po vojni so ga najprej podrli, nato prodali nekemu kamnoseku, ga zaplenili in nato shranili v muzeju v Laškem, kjer niso vedeli, od kod je kip. No, potem je Kojc enkrat slučajno med obiskom v Laškem zagledal »šostanjsko Marijo« in jo v 70-ih letih pripeljal nazaj v mesto. Seveda je bila v tistih časih to huda reč, Kojca so obsodili, da zganja klerikalizem, kot učitelj bi lahko izgubil službo... Šostanjsko Marijo je povezanih še nekaj drugih dogodkov, saj so po mnogih letih kar dvakrat pripravili slovesnost ob ponovni postavitvi Marijinega kipa. Toda konec dober - vse dobro.

*Novi tednik, št. 23.,
12. junij 1997.*

NAPOTNIKOVA GALERIJA NA
OSNOVNI ŠOLI SIBA ROČEK ŠOSTANJ
Štev.: 19/72
Datum: 22/9-1972

MUZEJSKA ZBIRKA
L A Š K O

Zadeva: Zahvala

Za marmornat Marijin kip v naravni velikosti, ki je svoj čas dolga leta stal na šostanjskem glavnem trgu in ste ga odstopili oziroma poklonili naši Napotnikovi galeriji, se vam najiskrenejše zahvaljujemo.

Tovariško vas pozdravljamo!

 Upravnik galerije
Viktor Kojc

Kojc Viktor

*Zahvala za vrnitev
Marijinega kipa,
22. september 1972.*

*Prepis iz dokumenta, ki ga je Viktor Kojc naslovil na ZKS
– Velenje:*

KOJC VIKTOR

Šoštanj, 26. 11. 1973

Gregorčičeva 1

OBCINSKI KOMITE ZKS - VELENJE

ZADEVA: MARIJIN KIP

MOJ RAZGOVOR S TOVARIŠEM DOLEJŠIJEM V VAŠI PISARNI

Ko sem pred več kot letom dni obiskal Muzejsko zbirko v Laškem, sem tamkaj opazil tudi marmornat Marijin kip, ki je svoj čas stal na Glavnem trgu v Šoštanju. Kako je kip prispel iz Šoštanja v Laško, ne bom opisoval, ker je vsem domačinom poznano. V Laškem so ga dali v svojo muzejsko zbirko zato, ker je Zavod za spomeniško varstvo v Celju odločil, da je kip umetnina, ki jo je treba očuvati.

Po razgovoru z upravnikom Muzejske zbirke v Laškem so bili pripravljeni vrniti Marijin kip v Šoštanj, in to zaradi naših dobrih medsebojnih odnosov, brez odkupnine. Kot upravnik Napotnikove galerije sem na Muzejsko zbirko v Laškem dne 19. 9. 1972 napisal prošnjo za vrnitev kipa oziroma dodelitev naši galeriji. Kip smo dobili takoj in so ga v Šoštanj pripeljali gasilci. Dne 22. 9. 1972 pa smo Muzejski zbirki v Laškem poslali zahvalo, ker so nam kip odstopili povsem brez plačno. Ker Napotnikova galerija v Šoštanju nima muzejskega značaja, saj zbira le likovna dela naših sodobnikov, sem predlagal, da se kip odstopi v varstvo in proti reverzu Šoštanjski župniji. Župnijski urad v Šoštanju je na Napotnikovo galerijo naredil prošnjo, vendar kipa niso dobili. Za to se danes obračam na gornji naslov kot bivši upravnik Napotnikove galerije, da se le – tej dovoli oddati kip v varstvo Župnijskemu uradu v Šoštanju, kamor bi po mojem znanju kot sakralni objekt tudi spadal.

Kljub temu, da nisem več upravnik Napotnikove galerije, sem zainteresiran / zaradi ljudskih govoric /, da se stvar po več kot enem letu uredi. Odkar smo kip pripeljali, je že vse skozi pri Jevšenakovih v Šoštanju, kar je tudi zelo nerodno, saj gre za privatni prostor, ki so ga gostoljubno odstopili za shrambo kipa. Vsa dokumentacija v tej zvezi vam je na vpogled v arhivu Napo-

tnikove galerije pri osnovni šoli Biba Röck v Šoštanju, ki je tudi lastnik galerijske zbirke.

Ker gre pri vas za dokončno instanco, vas vljudno prosim, da me obvestite, če ste pripravljeni dovoliti osnovni šoli Biba Röck, da kip odstopi Župnijskemu uradu v Šoštanju, ker bi rad, da se zadeva dokončno reši in da zaključim, kar sem začel. Za stvar pa sem se zavzel za to, ker je kip iz plemenitega materiala in umetnina ter navsezadnje last vseh Šoštanjčanov, med katere spadam tudi jaz.

V pričakovanju vašega pozitivnega odgovora vas tovariško pozdravljam.

Postavitev kipa Marije na trg

Ponovno postavitev kipa Marije na Trg bratov Mravljakov je leta 1989 predvideval ureditveni načrt Šoštanja, ki so ga izdelali na Zavodu za urbanizem Velenje. Pri naročilu izvedbenega projekta je Krajevno skupnost Šoštanj zastopal Matjaž Natek. Tehnično poročilo je bilo izdano novembra 1989. Vodja projekta je bil Marko Vučina. Odgovorni projektant je bil Edvard Vučina, ki je izdelal tudi načrte. Za izvajalca del je Krajevna skupnost Šoštanj izbrala Gradbeno podjetje Gradis iz Celja. V nasprotju s prvotno postavitvijo so kip po ureditvenem načrtu spomladi leta 1990 postavili na rob trga, tako da je bil Marijin pogled usmerjen proti severozahodu.

Slovesnost ob postavitvi kipa Marije

Ob ponovni postavitvi kipa Marije na trg je Krajevna skupnost Šoštanj v nedeljo, 24. junija 1990, na Trgu bratov Mravljakov pripravila slovesnost. Tri tisoč ljudi se je zbralo v nedeljo dopoldne v središču Šoštanja. Prišli so od vsepovsod, od blizu in daleč. Želeli so se pokloniti nečemu, kar jim je bilo v preteklosti odvzeto in znova vrnjeno. Spregovoril je predsednik sveta Krajevnne skupnosti Šoštanj Matjaž Natek, ki je Marijin kip tudi odkril. V programu so sodelovali še Godba Zarja Šoštanj in Mešani pevski zbor Svoboda Šoštanj. Vnukinja likovnega pedagoga Viktorja Kojca Špela Kojc je ob tem ponovnem odkritju

Lega postavitve za Marijin kip.

Idejna zasnova postavitve za Marijin kip.

Edvard Vučina, odgovorni projektant postavitve kipa Marije na Velenjskem gradu leta 1989.

Kipar Franc Ravnjak med obnovo kipa v začetku leta 1990.

Marijinega spomenika nekje zapisala: »Marija svojim meščanom v ponos, saj jim daje upanje, vero in veselje. Bila je odvzeta in znova vrnjena. Zato njeno prisotnost še toliko bolj cenimo.«

Postavitvi kipa Marije na Trgu bratov Mravljakov.

Slovesnost ob postavitvi kipa Marije. Nedelja, 24. junij 1990.

Blagoslov Marijinega znamenja

Blagoslov Marijinega znamenja na Trgu bratov Mravljakov je na lepo junijsko nedeljo leta 1991, ko je Slovenija postala samostojna država, opravil župnik, monsinjor Jože Pribožič. Šoštanjčani verjamemo, da se je pot naše Marije, ki s sklenjenimi rokami in rožnim vencem spodbuja k molitvi, za vedno končala na tem trgu, kjer je njeno mesto, in da živi z nami, da v luči vere

Vrnjeno, kar jim je bilo odvzeto: Slovesnost ob postavitvi kipa Marije. Nedelja, 24. junij 1990.

razveseljuje in spremlja živahne procesije na dan lepe nedelje ter daje lepo sporočilno podobo kulturnozgodovinskega spomenika mesta Šoštanj. Čaščenje Marije kot Matere božje je skoraj tako staro kot krščanstvo. Kip brezmadežne je dobil svoje značilno mesto na številnih javnih znamenjih v mestih in trgih, posebno v času epidemij kuge, zato to podobo imenujemo tudi kužno znamenje.

Marija Rožnovenska

V domači kraj si se vrnila,
spet trg krasiš, ti mati mila.
Pod gradom zdaj ljubezen sije,
v srcih naših radost bije.
Naj tisoče piščali sv. Mihaela tebe slave,
naj drevi zvonovi vsi zapoje,
tja do Slemena naj odmevajo ...

(Besedilo pesmi: Agata Šumnik Zgonec)

Blagoslov Marijinega znamenja.

Ob odkritju spominske plošče

Ob 20. obletnici ponovne postavitve kipa Marije na mestni trg je na rožnovensko nedeljo, 3. oktobra 2010, Krajevna skupnost Šoštanj pod njim svečano odkrila spominsko ploščo. V programu je sodeloval tudi cerkveni pevski zbor župnije sv. Mihaela. Spominsko ploščo so skupaj odkrili: zgodovinar, dr. Miran Aplinc, predstavnik Krajevne skupnosti Šoštanj Bojan Rotovnik, župan Občine Šoštanj, takrat tudi poslanec v Državnem zboru Republike Slovenije Darko Menih ter častni občan Občine Šoštanj, župnik, monsinjor Jože Pribožič, ki je ob koncu ploščo tudi blagoslovil. Dogodek je sodil v sklop prireditev ob občinskem prazniku in predvsem prazniku Krajevne skupnosti Šoštanj. Postavitev spominske plošče na podstavek pod kip po eni strani predstavlja premik k poznavanju zgodovine domačega kraja, po drugi strani pa tudi odpravljanje nejasnosti o kulturno-zgodovinskem spomeniku, ki je varovalni simbol pred poplavammi in je kot tak prepoznavna veduta Trga bratov Mravljakov v Šoštanju.

Preureditev Trga bratov Mravljakov

Preureditev Trga bratov Mravljakov se je pričela v ponedeljek, 19. avgusta 2019, in se zaključila junija 2020. V tem sklopu preureditve je Občina Šoštanj izvedla rekonstrukcijo trga v skupni površini 3.000 kvadratnih metrov. Dela je izvajalo podjetje Nivig iz Šoštanja. Projekt preureditve trga je v osnovi težil k spremembi lokacije Marijinega kipa. Septembra 2019 so

*Župan Občine Šoštanj
Darko Menih in župnik
monsinjur Jože Pribožič
pri odkritju spominske
plošče.*

*Cerkveni pevski zbor župnije sv.
Mihaela ob odkritju spominske
plošče.*

*Udeleženci odkritja spominske plošče. Nedelja, 3. oktober
2010. Foto: Dejan Tonkli.*

Marijin kip začasno umaknili v depo Muzeja usnjarstva na Slovenskem. Po končani preureditvi so ga nato v dveh delih 11. maja 2020 vrnili na trg. Postavili so ga po znanih zgodovinskih dejstvih na oblikovan podstavek na mesto, kjer je stal ob prvi postavitvi leta 1892. Obnovo kipa je vodil šoštanjski kipar Franc Ravnjak. Svet Občine Šoštanj je na 10. redni seji 17. junija 2020

sprejel odlok o preimenovanju Trga bratov Mravljakov v Glavni trg. Glavni trg je historično trško jedro, je v celoti zavarovano kot nepremična kulturna dediščina in je kot tako pomembno v smislu zgodovinskega elementa v mestu.

Kip sv. Marije Rožnovenske sta v 80. letih 19. stoletja dala postaviti zakonca Woschnagg.

Prvotno je znamenje stalo sredi trga, na mestu nivoja vode ob veliki poplavi.

1952 je kip takratna oblast odstranila.

KS Šoštanj ga je 1990 ponovno postavila na trg.

Spominska plošča

je postavljena

ob 20. obletnici

vrnitve kipa na mestni trg.

Krajevna skupnost Šoštanj, 2010

Besedilo na spominski plošči pod kipom sv. Marije Rožnovenske.

Prenova trga in postavitev kipa.

*Kipar Franc Ravnjak med obnovo kipa Marije.
Foto: Dušan Dobnik.*

Zaključek zgodbe o kipu Marije v Šoštanju

Ob zaključku te zgodbe gre zahvala Jožetu in Pavli Majcen, takratnima upraviteljema Muzejske zbirke Laško, ki sta leta 1972 pomembno prispevala k brezplačni vrnitvi Marijinega kipa. Prav tako se je treba zahvaliti tudi Viktorju Kojcu, ki je našel kip in ga s pomočjo sokrajanov septembra 1972 pripeljal v Šoštanj. Pomembno je omeniti tudi nekdanjega kamnoseka iz Celja (rojenega v Družmirju) Antona Šumečnika, ki je ohranil Marijin kip v podobi lurške Matere božje. Marijino znamenje na Glavnem trgu, ki predstavlja jedro Šoštanja, je pomnik, postavljen kot varovalni simbol pred poplavami. Pomniki niso samo spomin na nek čas, ki je minil, ampak pogosto oblikuje našo osebnost in odnos do življenjskih vrednot. Kdor ne spoštuje pomnikov svojih predhodnikov, tudi ne more pričakovati, da bodo generacije, ki prihajajo ohranjale spomin na njihove vrednote in delo.

Zgodba o Mariji se je končala s srečnim koncem. Mnoge druge zgodbe pa niso imele te sreče.

*Razstava: ZGODBA O KIPU MARIJE V ŠOŠTANJU,
knjižnica Velenje, 18. februar 2019.*

Viri in literatura

Objavljeni viri

- Aplinc, Miran. »Hišna imena v Trgu bratov Mravljakov skozi čas.« V: *List: revija za kulturna in druga vprašanja občine Šoštanj*. leto XXIII, št. 11, 28. november 2019, str. 2–3.
- Aplinc, Miran. »Odkritje spominske plošče pod kipom Marije Rožnovenske v Šoštanju.« V: *List: revija za kulturna in druga vprašanja občine Šoštanj*. leto XVII št. 11, 2. december 2010, str. 23.
- *Domovina*. »Iz Šoštanja.« Leto II. V Celju, dne 2. julija 1892, št. 13.
- *Graški ljudski list* (Grazer Volksblatt). 16. julij 1893, št. 161.
- *Jutro*. »Iz slovenskih krajev.« l. 2. 7. april 1911, št. 399.
- *Novi tednik*. 12 junij 1997, št. 23. Intervju: Viktor Kojc.
- Poles, Rok. »Birma in Marijin kip.« V: *List: revija za kulturna in druga vprašanja občine Šoštanj*. leto XXI. št. 2. januar 2016, str. 5.

- Razstava: Družmirje »Bila je vas, zdaj je jezero.« Damijan Kljajič, 2020.
- *Savinjski vestnik*. »Inšpektor za delo pri MLO Celje« št. 50, 19. december 1953, str. 1.
- *Südsteiresche Post*. »Schönstein.« 2. julij 1892, št. 62, str. 2.
- Zaleznik, Rajko. »Dopolnjena zgodba o kipu Marije v Šoštanju.« V: *List: revija za kulturna in druga vprašanja občine Šoštanj*. leto XXII, julij, avgust 2018, str. 6.
- Zaleznik, Rajko. »Šoštanjska Marija Rožnovenska.« *Naš čas*. 8. september 2005.
- Zaleznik, Rajko. »Zaščitnica novega obdobja v razvoju Šoštanja.« *Naš Čas*. 10. september 2015.

Literatura

- Aplinc, Miran. *Vošnjaki, industrialci iz Šoštanja*. Zavod za kulturo, Šoštanj, 2005.
- Hribernik, Franc. *Mesto Šoštanj: zgodovinski opis*. Uredil, spremno besedo in opombe napisal Tone Ravnikar. Prvi ponatis – Šoštanj: Občina, 1998.
- Ravnikar, Tone. *Pozdrav iz Šoštanja*. Šoštanj: Občina, 2011.

Arhivski viri

- Prošnja za vrnitev Marijinega kipa, št. 19/72, 19. 9. 1972.
- Zahvala za vrnitev Marijinega kipa, št. 19/72, 22. 9. 1972.
- Krajevna skupnost Šoštanj. Dopis naslovljen na Muzejsko zbirko Laško, 11. 9. 1991.
- Muzejska zbirka Laško. Dopis naslovljen na Krajevno skupnost Šoštanj, 23. 9. 1991. Izvedbeni projekt postavitve Marijinega kipa na Trgu bratov Mravljakov v Šoštanju. Arhiv: Zavod za urbanizem Velenje, 1989.
- SI ARS, Zbirka kart in zemljevidov, franciscejski kataster Šoštanj, 1825. Grabnar in Rajšp. Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787, Opisi, 5. zvezek, str. 45–46.

- Kip Marije v Šoštanju: Dokumentarna reportaža: Produkcija in producent, studio Mozaik. Kamera in reportaža Tomo Čonkaš, pobudnik Rajko Zaleznik. Avgust 2017.

Ustni viri

- Greta Srebre iz Lokovice: Pričevanje o odstranitvi kipa z Glavnega trga leta 1952.
- Anton Ocvirk iz Šoštanja: Pričevanje o udeležencih pri prevozu Marijinega kipa iz Muzejske zbirke Laško septembra leta 1972.
- Zdravko Jevšenak iz Velenja: Pričevanje o kipu Marije. Kip je bil shranjen pri sodarstvu Jevšenak v Šoštanju od septembra 1972 do konca leta 1973.
- Franc Ravnjak iz Šoštanja: Obnova Marijinega kipa leta 1990. Obnova Marijinega kipa, 2020.

Rok Poles

Rok Poles je arhitekt, ki živi in dela v Šaleški dolini.

**»VASA SAVIČ, VELIKO DETE
IZ TOPOLŠICE IN NAVDUŠENI
DELAVEC«¹**

**OB STOTI OBLETNICI
PRIHODA DR. SAVIČA
V TOPOLŠICO, 1922–2022**

Prispevki k poznavanju življenja in dela dr. Vase Saviča, najuglednejšega ftiziologa-kirurga v Kraljevini Jugoslaviji, tvorca in vodje sanatorija v Topolšici med obema vojnama, ter njegove asistentke prim. dr. Marije Kučera.

Na kratko o prispevku

3. 2. 1939 so slovenski časopisi² poročali o dvojnem samomoru nekdanjega šefa sanatorija Topolšica dr. Vase Saviča, prve avtoritete med protituberkuloznimi zdravniki v Jugoslaviji, in njegove asistentke prim. dr. Marije Kučera; poročila niso pre-

¹ Janković, Dr. Vasa, str. 32.

² Jutro, 3. 2. 1939, str. 3: Tragična smrt dr. Vase Saviča in njegove asistentke dr. Marije Kučerjeve. Slovenec, 3. 2. 1939, str. 3: Žalostna smrt dr. Saviča, bivšega upravnika zdravilišča v Topolšici; del besedila cenzuriran. Mariborski večernik Jutra, 3. 2. 1939, str. 3: Samomor dr. Saviča in njegove asistentke. Slovenski narod, 3. 2. 1939, str. 3: Samomor slovečega beograjskega zdravnika. Tudi v Sloveniji znani dr. Vasa Savič je šel v smrt skupaj s svojo asistentko dr. Marijo Kučera.

segla četrtr strani. V Beogradu pa so časniki objavljali celostranske podrobne reportaže o dogodku; zgodba obeh zdravnikov odstira tudi pogled na »slavni sanatorij Topolšica« iz beograjske perspektive. Zamolčano je bilo, da je vlada kupila zdravilišče že leta 1919, dr. Savič pa je prišel v Topolšico šele leta 1922: poprej so sanatorij vodili dr. Lušicky, dr. Haus, dr. Cizelj in dr. Drobnič, in je bil namenjen predvsem slovenskim bolnikom.

O začetnih stavbah v Topolšici so govorili kot o skupku razpadlih barak avstrijskih vojakov, ki da ga je dr. Savič v 16 letih dvignil na raven vrhunskih zamejskih ustanov. Dejansko je pred prvo svetovno vojno topolško naravno zdravilišče gostilo visoko avstrijsko klientelo, bilo vrhunsko opremljeno in obsegalo stanovanjske vile, zračne ute, kuhinjo z jedilnično dvorano, upravo, bazen in mnoge tehnične stavbe z ekonomijo. A je bilo vse skupaj potrebno vzdrževanja. Dr. Savič naj bi sanatorij Topolšica »po balkansko« zavzel s »pučem« – vanj naj bi se že pred več meseci infiltriral kot namišljeni bolnik in sprovciral paciente k pritožbi v Beograd zaradi slabega stanja v sanatoriju, zato je moral tedanji vodja posle takoj predati dr. Saviću, iz Beograda pa so hkrati razrešili tudi Pokrajinski sanitetni svet v Ljubljani, ker da je v zadevi Topolšica prekorajčil svoje pristojnosti. Dr. Savič se je pravkar vrnil s specializacij v tujini in naj bi od beograjske vlade dobil nalogo, da topolški sanatorij organizira po vzoru švicarskih.

Sanatorij je kmalu po začetni najnujnejši obnovi stavb pričel s svojim delom ustvarjati dovolj sredstev, da bi lahko preživel in se lepo razvijal, a je moral vse prihodke odvesti v državno blagajno, iz proračuna pa ni dobil dovolj sredstev niti za preživetje: potisnjen je bil na rob zaprtja. Šele ko so (s pomočjo dr. Andrije Štamparja) dosegli, da se je lahko sanatorij razvijal z lastnimi sredstvi, je bil omogočen njegov razmah in razvoj. Z delom pri specialistih na vodilnih klinikah v zamejstvu (v Franciji, Švici, Angliji, Škotski) in po Jugoslaviji (v Zagrebu, Celju) si je dr. Savič pridobil znanje iz radiologije, otorinolaringologije, kirurgije, ginekologije ter tuberkuloze sklepov in kosti; naučil se je izvajati sodobne operacije za zdravljenje tuberkuloze, ki so jih potem v Topolšici izvajali v velikem obsegu (pnevmotoraksi,

eksereze freničnega živca, ekstraplevralne torakoplastike, plombe, pnevmolize, endokavstike, torakoskopije). Prenovili so stare stavbe (popravili temelje in strehe, dodali stene in okna nekdanjim zračnim lopam, dozidali ležalnice, sanitarije in jedilnice), posodobili in razširili so tehnične naprave (vodovod, električno centralo, kanalizacijo, pralnico, pekarno, žago) in osvežili park (cvetlične skupine, klopi, masivne posode za rastline), zgradili so nove moderne paviljone za bolnike ter ambulantno stavbo za preglede in operacije ter vse sodobno opremili (z aparaturami in instrumenti, rentgenom, strokovno knjižnico, eksperimentalnim laboratorijem): pred drugo svetovno vojno je bila Topolšica s 300 posteljami največje jugoslovansko državno zdravilišče za tuberkulozo, na evropski strokovni ravni. Pod dr. Savičem se je tu na izpopolnjevanju skozi leta izmenjalo več kot 30 zdravnikov. Povsem na novo so razvili sistem zdravljenja otrok s preventorijem in sanatorijem ter gozdno šolo. Pacienti naj bi bili domala sami Srbi in zdravilišče skorajda »srbska naselbina« – med Srbi je bilo namreč največ tuberkuloze v celi Jugoslaviji.

Pravoslavni božič 1939 je dr. Savič še praznoval v Topolšici, potem pa sta se z asistentko preselila v Beograd: tam naj bi zanj ustanovili Oddelek za ftizioterapijo v Splošni državni bolnišnici, ki ga je prevzel v vodstvo, cilj pa naj bi bila izgradnja protituberkuloznega sanatorija s 300 posteljami v Beogradu, ki naj bi ga vodil dr. Savič oz. naj bi organiziral splošno borbo proti tuberkulozi ali osrednji znanstveni institut za tuberkulozo. Vendar je dr. Savič – iz uradno nikoli pojasnjenih razlogov – zapadel v globoko depresijo in 2. 2. 1939 ob 2. uri ponoči skočil skozi okno v 4. nadstropju palače na Birčaninovi ulici. Takoj za njim je skozi isto okno skočila tudi asistentka dr. Marija Kučera, ki ga je spremljala že od leta 1925. Prtljaga dr. Savića je bila spakirana: zjutraj naj bi se vrnil v Topolšico. Dr. Savića so pokopali v Zrenjaninu, dr. Kučerovo pa v Zagrebu, krajih njune mladosti. Nepreskrbljena mati dr. Savića se je umaknila k njegovi sestri v samostan. V Topolšici so v spomin na oba zdravnika postavili spominsko tablo s portretoma: okupator jo je odstranil, ponovno pa so jo vzdali leta 1947. Danes je spet odstranjena in v Topolšici na oba zdravnika ne spominja nič več. V Zrenjaninu sta po

dr. Saviću poimenovani bolnišnica za pljučne bolezni in ulica, njegova bursa stoji v Aleji velikanov. Na njegovem nagrobniku je poudarjeno »Dr. Vasa Savić / šef sanatorijuma Topolšica«.

*Dr. Vasa
Savić.
(Život i rad,
str. 9.)*

Dr. Vasa L. Savić.

Otroštvo in šolanje dr. Vase Savića

Vasa Savić se je rodil 17. 9.³ 1893 v Perlezu v Srbiji (pri Zrenjaninu), večji banatski vasi s skoraj 1000 hišami, kjer so živeli Srbi, Nemci in Hrvati. Imel je dve leti starejšo sestro Vukosavo in mamo Katico. Oče Dušan, vaški učitelj, je že v rosnem Vasinem otroštvu umrl za tuberkulozo – ker je umrl tako mlad, njegova žena za njim ni dobila pokojnine. Vdova se je preselila v sosednje naselje Orlovat, kjer je Vasa z odliko končal osnovno šolo.⁴ Da bi oba otroka izobrazila, je Savićeva mati nudila

³ Vreme, 3. 2. 1939, str. 5 navaja 17. 11. 1893.

⁴ »Vasa Savić.«

študentom stanovanje in hrano ter s pičlim zaslužkom preživljala sebe, svojo mater in otroka. Vukosava se je izšolala za učiteljico. Vasa se je vpisal na madžarsko rimskokatoliško pijaristično gimnazijo v Velikem Bečkereku (Zrenjaninu). Kljub težkim pogojem je bil izvrsten dijak. Leta 1913 je s 13 prijatelji maturiral: čeprav Srb, edini z odličnim uspehom. Kot gojenec Tekelijanuma (štipendija in dom s hrano za najboljše srbske dijake v Pešti) se je vpisal na medicinsko fakulteto v Budimpešti: bil je vsestranski sijajen študent. Že kot študenta ga je vabil k delu na svoji kliniki znameniti profesor Sándor Korányi.⁵ Sebe, mater in sestro je Vasa vzdrževal z inštrukcijami. Zbolel je za tuberkulozo.⁶ K zadnjemu izpitu pred slavnim profesorjem dr. Jendrasikom so ga prinesli na nosilih. – Zakaj vas prinašajo, da bi na nosilih opravili izpit? je vprašal profesor. – Dobil sem štipendijo za specializacijo v Davosu in ne bi rad, da mi mesto propade! Na nosilih, ko ga je dušila kri, se je Vasa zaobljubil, da bo življenje posvetil tuberkuloznim bolnikom.⁷

Za zdravnika splošne medicine je bil promoviran 3. 5. 1919 v Budimpešti. Istega leta naj bi bil postavljen za zdravnika pomočnika na internem oddelku Splošne državne bolnišnice v Beogradu,⁸ hkrati pa se je kot težak tuberkulozni bolnik s pomočjo dobrih ljudi zdravil v Davosu v Švici.⁹ *»Najprej sem se ujel v borbo s tuberkulozo v svojem telesu, ko pa sem jo premagal, sem z večjim zaupanjem v zmago stopil v boj s tuberkulozo kot največjim družbenim zlom,«* je govoril dr. Savić.¹⁰

Od poletja 1920 se je v Švici v svetovno znanih klimatskih krajih Davos in Arosa pri znamenitih strokovnjakih učil uspešnih sodobnih načinov zdravljenja tuberkuloze. Od 1. 7. 1920 je v sanatoriju Davos-Platz delal pri prof. dr. A. Prohaski (direktorju

⁵ O Korányju: »Anniversary.« Pašič, Priče iz Vojvodine, po Stevanu Vukovu navaja, da so ga vabili k sebi štirje profesorji.

⁶ Fišner: Na petrovgradskom groblju, str. 9.

⁷ Vreme, 3. 2. 1939, str. 5.

⁸ Vreme, 3. 2. 1939, str. 5.

⁹ Pašič, Priče iz Vojvodine, po Stevanu Vukovu. Milišić, Dr. Vasa, str. 27.

¹⁰ Milišić, Dr. Vasa, str. 27.

züriške kantonalne klinike, specialistu za interno medicino in pljučne bolezni¹¹), od januarja 1921 je v zdravilišču Davos-Clavadel spoznaval delo dr. Heinricha Staub-Ötikerja (specialista za pljučne bolezni), od konca novembra 1921 do februarja 1922 pa je bil v Arosi pri dr. Knollu¹² (najbrž v zdravilišču za tuberkulozo Bündner, dr. Wilhelm Knoll je bil pionir športne medicine¹³). V Davosu se je spoznal z enim najbolj priznanih otolaringologov dr. T. Ridijem (?), pri katerem je ves čas izpopolnjeval svoje znanje.¹⁴

»V tem obdobju je bila Švica vodilna pri zdravljenju tuberkuloze. Dr. Vasa si je s prizadevnostjo in popolno predanostjo poklicu pridobil spoštovanje tamkajšnjih kolegov. Sledili so pozivi, ki so zagotavljali visoke plače in napredovanje. A kot človek izrazitih domoljubnih načel je imel za sveto dolžnost osebno prispevati k izgradnji lastne države. Vrnil se je v Beograd, prestolnico novonastale države, ki jo je, tako kot generacije sanjačev, dojemal kot uresničitev prastare težnje ljudi po svojem. Kmalu je od ministrstva za zdravje dobil nalogo, da uredi sanatorij za zdravljenje tuberkuloznih bolnikov po vzoru švicarskih sanatorijev.«¹⁵ Avgusta 1922 je bil postavljen za vršilca dolžnosti, nato za šef-zdravnika v Državnem sanatoriju Topolšica,¹⁶ tedaj majhnem in nepoznanem zavodu, iz katerega je želel narediti sodobno osrednjo ustanovo v borbi proti tuberkulozi v kraljevini.

Umrljivost zaradi tuberkuloze je bila v Kraljevini SHS dva- do trikrat večja kot v svetu:¹⁷ na Danskem je letno za tuberkulozo umrlo 9,59 na 10.000 ljudi, v Ameriki 7,6, pri nas pa 25.¹⁸ Od 1918 do 1940 je za tuberkulozo v Jugoslaviji umrlo

¹¹ Bündner Monatsblatt, 1918, str. 348.

¹² Život i rad, str. 11.

¹³ »Wilhelm Knoll.«

¹⁴ Život i rad, str. 11.

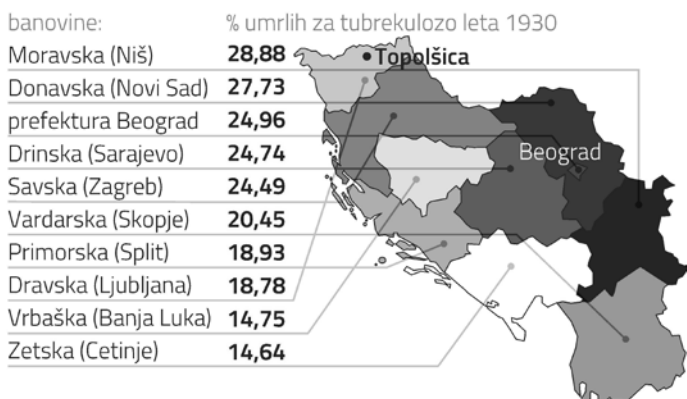
¹⁵ Pašič, Priče iz Vojvodine, po Stevanu Vukovu.

¹⁶ Život i rad, str. 11.

¹⁷ Pašič, Priče iz Vojvodine, po Stevanu Vukovu.

¹⁸ Prikelmajer, Jugoslavija, str. 66.

1 milijon ljudi.¹⁹ Za dr. Savića je bila tuberkuloza mnogoplasten problem: »*medicinski in široko socialen, imunobiološki in nacionalno-političen, psihološki in materialen, individualen in kolektiven.*«²⁰ Tedanje življenje je bilo nezdravo in do korenin prežeto s tuberkulozo.²¹ V državi je bilo 300 bolniških postelj za jetične bolnike in štirje zdravniki specialisti, umiralo pa je letno po 50.000 ljudi.²² Leta 1921 je sicer število smrti zaradi jetike v Sloveniji pričelo padati in je po letu 1929 prenehala biti najpogostejši vzrok smrti v Sloveniji, v drugih delih države pa je bila umrljivost zaradi tuberkuloze dosti večja.²³

Umrljivost za tuberkulozo v Kraljevini Jugoslaviji leta 1930 po banovinah (Po: Savić, Jugoslavija u borbi protiv tuberkuloze, str. 124, 125).

Domala vse protituberkulozno delo dr. Savića je bilo vezano na sanatorij v Topolšici – ti dve imeni sta nerazdružljivo povezani.²⁴

¹⁹ Dragović, Dr. Vasa, str. 20.

²⁰ Politika, 5. 2. 1939, str. 18. Po Savić, Problem tuberkuloze.

²¹ Savić, Pet godina, str. 23.

²² Cestnik, Meh, Poročilo, str. 23.

²³ Slovenec, 5. maj 1939, str. 5: Umrljivost za jetiko v Sloveniji pada.

²⁴ Dragović, Dr. Vasa, str. 21.

15. 3. 1919 je deželna vlada zaznamovala državno nadzorstvo nad zdraviliščem Topolšica,²⁵ ki je bilo pred 1. svetovno vojno cvetoče naravno zdravilišče: očitno je imela z njo že svoje tihe načrte (lokacija je bila v iglastem gozdu, mdr. sta bili v zdravilišču dve veliki vili za goste). Čez dva tedna sta švicarska lastnika kopališče prodala lesnima trgovcema z Vrhnike in iz Šoštanja, a pogodba ni postala veljavna, ker je država ni odobrila.²⁶ 28. maja 1919 naj bi letovišče prevzel zdravnik internist Karel Lušicky in ga začel preurejati v sanatorij za pljučno tuberkulozo,²⁷ junija naj bi sprejeli prve bolnike, najprej samo Slovence.²⁸ Po nekaterih podatkih naj bi bila Topolšica prvi sanatorij za pljučno tuberkulozo v Jugoslaviji,²⁹ vendar je bil Brestovec pri Zagrebu (prvi sanatorij na jugu nekdanje monarhije in prvi na Balkanu sploh)³⁰ zgrajen že leta 1909.³¹

21. 6. 1919: zdravilišče Topolšica je od Conrada in Alme Bertsche z gradu Angenstein v Švici odkupil Državni zaklad Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki ga je zastopalo Poverjeništvo za socialno skrbstvo Deželne vlade za Slovenijo v Ljubljani, za 430.000 jugoslovanskih kron.³² Ljubljanska vlada je želela v Topolšici urediti zdravilišče za jetične otroke³³ po sklepu sestanka Pokrajinskega odbora za zaščito dece v Lju-

²⁵ SI_ZAC/0621, Okrajno sodišče Šoštanj, zbirke listin 1919, št. 229 in 230: izbris nadzorstva.

²⁶ SI_ZAC/0621, Okrajno sodišče Šoštanj, zbirke listin 1919, št. 229 in 230: kupna pogodba med Conradom Bertschetom in Državnim zakladom SHS za nepremičnine z. k. vl. 23, 110 in 111 k. o. Topolšica; kupna pogodba med Almo Bertsche in Državnim zakladom SHS za nepremičnino z. k. vl. 47 k. o. Topolšica.

²⁷ Prijatelj, Lušicky.

²⁸ Zupanič Slavec, Protituberkulozno poslanstvo, str. 268.

²⁹ Prijatelj, Lušicky.

³⁰ Bohinjec, Pozdravne, str. 9.

³¹ »Brestovac.«

³² SI_ZAC/0621, Okrajno sodišče Šoštanj, zbirke listin 1919, št. 229 in 230.

³³ Spominski zbornik 1939, str. 503.

bljani.³⁴ Zaradi široke razširjenosti jetike v mladi državi pa so se odločili za ustanovitev sanatorija za pljučno tuberkulozo. Pobudnik naj bi bil slovenski zdravnik dr. Karel Lušicky v sodelovanju s sanitetnim inšpektorjem in referentom pri deželni vladi, zdravnikom dr. Demetrom Bleiweisom,³⁵ vitezom Trsteniškim, ki je bil eden prvih specialistov za pljučna obolenja (leta 1904 je bil med ustanovitelji prvega deželnega društva za pomoč pljučnim bolnikom na Kranjskem, leta 1907 pa je skupaj z Avgustom Levičnikom ustanovil prvi protituberkulozni dispanzer).³⁶ Leta 1919 je topolški sanatorij vodil njegov pobudnik, internist dr. Karel Lušicky, nato prvi slovenski pnevmolog dr. Otto Haus, dr. Cizelj,³⁷ leta 1921 pa prim. dr. Ivan Drobnič.³⁸

Avgusta 1920 naj bi deželna vlada v Ljubljani protestirala pri centralni vladi v Beogradu, ker je kopališče Topolšica pri Šoštanju prevzelo Ministrstvo za narodno zdravje (v Beogradu), saj ga je do zdaj uporabljalo Ministrstvo za socialno skrb (v Ljubljani).³⁹ Ker je vlada odkupila Topolšico od zasebnikov, jo je obdržala kot svojo last, medtem ko sta bili npr. zdravilišči Rogaška Slatina in Dobrna pred vojno last štajerske dežele in sta prešli v last njene naslednice, mariborske oblasti.⁴⁰ Proračun Ministrstva za narodno zdravje je leta 1921 za Slovenijo znašal 31.088.344 kron, do tega je bilo sanatoriju Topolšica namenjenih 1.259.208 kron, zdravilišče pa je imelo izgubo nad 700.000 kron.⁴¹

³⁴ Slovenec, 11. 6. 1919.

³⁵ Zupanič Slavec, Protituberkulozno poslanstvo, str. 268.

³⁶ Zupanič Slavec, Bleiweis.

³⁷ Cestnik, Meh, Poročilo, str. 51.

³⁸ Zupanič Slavec, Protituberkulozno poslanstvo, str. 268.

³⁹ Slovenski narod, 24. 8. 1920, str. 2: Politične vesti, Dr. Brejc proti centralni vladi.

⁴⁰ Mariborski večernik Jutro, 10. 5. 1927, str. 2: Pospeševanje zdravstva v mariborski oblasti. Slovenec, 30. 4. 1922, str. 5: V pojasnilo. Tabor, 23. 4. 1927. Jutro, 9. 5. 1922: Narodno zdravstvo v Sloveniji.

⁴¹ Trgovski list, 16. 3. 1921.

dr. Demeter Bleiweis

dr. Karel Lušicky

dr. Otto Haus

Nekateri zdravniki, povezani z zdraviliščem za tuberkulozne bolnike v Topolšici po 1. svetovni vojni (splet, Zupanič Slavec, Tuberkuloza, str. 29, 95).

1922: dr. Savić prevzame sanatorij Topolšica

Dr. Savić naj bi v Topolšico prišel z nalogo Ministrstva za zdravje Kraljevine SHS, da uredi sanatorij za zdravljenje tuberkuloznih bolnikov po vzoru švicarskih sanatorijev. Kot vodja je ostal tukaj 16 let.⁴² V nekrologih Saviću je bilo obdobje sanatorija med letoma 1919–1922 brisano, zatajen je bil tudi dejanski soliden začetni stavbni fond v Topolšici. Beremo fikcije: »V času vojne so bile to [zdravilišče Topolšica] dejansko barake za zdravljenje živčno obolelih bivših avstro-ogrskih vojakov. Iz teh barak je Savić ustvaril najmodernejši sanatorij, ki danes predstavlja celo mesto.«⁴³ Ob 30-letnici bolnišnice so zapisali, da je ta nastala »tako rekoč iz nič«,⁴⁴ drugje beremo, da je Savić našel domala nemogoče razmere: »več skromnih in popolnoma porušenih zgradb.«⁴⁵ Tudi poročilo »Pet let sanatorijskega zdravljenja v Topolšici« obsega obdobje 1923–1927,⁴⁶ čeprav

⁴² Pašič, Priče iz Vojvodine, po Stevanu Vukovu.

⁴³ Vreme, 3. 2. 1939, str. 5.

⁴⁴ Krajnc, Ob 30-letnici, str. 3.

⁴⁵ Pašič, Priče iz Vojvodine, po Stevanu Vukovu.

⁴⁶ *Pet godina sanatorijskog lečenja u Topolšici (1923–1927)*. Zagreb: Izdanje Higijenskog zavoda sa školom narodnog zdravlja, 1928.

se je zdravljenje tuberkuloze v Topolšici začelo že leta 1919. Zgodovina sanatorija se tako s Savićem začenja na novo: z afero, ki je odnesla tako staro vodstvo zdravilišča kot Pokrajinski sanitetni svet v Ljubljani:

»Čudne razmere v zdravilišču Topolščica / Te dni [začetek avgusta 1922] se je v javnosti pojavila vest, da je dosedanji šef zdravnik državnega zdravilišča za tuberkulozne v Topolšici g. dr. Drobnič odstavljen, na njegovo mesto pa je imenovan dr. Savić. Način, kako se je zgodila ta sprememba, je izzval v zdravniških krogih najstrožjo kritiko in zasluži tudi v javnosti odločno obsodbo. Izvedeli smo nekatere zanimive podrobnosti, ki ilustrirajo desolatne [obupne] razmere v tem zdravilišču in postavljajo v čudno luč vodilne osebe okoli Ministrstva za narodno zdravje. Zdravstveni odsek v Ljubljani je mesto šefzdravnika v Topolšici zakonitim potom⁴⁷ oddal specialistu za tuberkulozo g. drju. Drobniču, ki bi imel biti po preteku enega leta imenovan definitivno. Kmalu po tem imenovanju je zahtevalo ministrstvo za narodno zdravje, da naj g. dr. Drobnič odstopi svoje mesto g. dr. Saviću. Zdravstveni odsek je odgovoril, da je bilo mesto pravilno razpisano in oddano, vsled česar ni nobene podlage za odstavitev drja. Drobniča. Ministrstvo je zahtevalo ponovno, naj se mesto razpiše, in to se je slednjič tudi zgodilo. Približno pred 4 meseci pa je došel v Topolšico g. dr. Savić kot pacient I. razreda (dasi ni bil bolan). Njegovo edino delo je bilo v tem, da je delal v zdravilišču zgago in nemir. Pred nekaterimi pacienti je nastopal kot šef-zdravnik in jih hujskal proti zakonitemu vodji zdravilišča. Tako se je zgodilo, da so nahujskani pacienti ignorirali dr. Drobniča in mu odrekli pravice, ki jih ima kot vodilni zdravnik tako važnega zdravilišča, kot je Topolšica. Po zaslugi ambicioznega in brezobzirnega g. drja. Savića je zavladala v kraju, kjer je toliko potreben mir in red, prava anarhija. Prišlo je do razburljivih prizorov med bolniki in zgodilo se je, da je moralo orožništvo delati red v državnem zdravilišču za tuberkulozne,

⁴⁷ Razpisana služba »šef-zdravnika v zdravilišču za bolne na plućih Topolščica pri Šoštanju s plačo VIII. činovnega razreda.« Jugoslavija, 8. 6. 1922. Jutro, 9. 6. 1922: Razpisane zdravniške službe.

ker je dr. Savić izpodkopal šefu zdravniku vsako avtoriteto med znatnim delom pacientov. Zdravstveni pokrajinski svet se je bavil z razmerami v Topolšici in protestiral proti temu, da bi bil nastavljen dr. Savić. Te dni pa pride kakor strela z neba odredba ministrstva za narodno zdravje, da je dr. Savić nastavljen na dr. Drobničevo mesto. Samoumevno je, da morajo zdravniki najodločneje odkloniti tako nekvalificirano postopanje, ki je na eni strani moralni udarec vsemu zdravniškemu stanu, na drugi strani pa uvaja anarhijo od zgoraj in izpodkopava avtoriteto zakona, ki stoji visoko nad osebnimi ambicijami načelnika ministrstva. /.../«⁴⁸

»Balkanske razmere v zdravilišču Topolšici. /V zdravilišču Topolšici so zavladale zadnji čas dokaj čudne razmere. Nekateri nahujskani elementi, ki so v zvezi z Beogradom, so povzročili pod krinko 'da gre zaboljšanje hrane in slabih razmer v zdravilišču' politično gonjo proti v zdravilišču se nahajajočim Slovencem in z namenom, da vržejo upravo in dosedanjega šefzdravnika dr. Drobniča. /.../ Ob vsaki priliki so nas zbadali s »Švabi«, »psi« itd., se norčevali iz slovenskega jezika /.../, da bodo razbili šefzdravnika dr. Drobniču, upravitelju in še nekaterim Slovencem glave, kar nam je dalo povod, da smo v osebno varstvo morali poklicati žandarmerijo na pomoč. Nekdo izmed pacientov je celo pobegnil v okolico, drugi pa smo se pozaprli v svoje celice. /.../ Opoldne si nismo skoraj upali v obednico, ker se nismo več počutili varne med »brati«. /.../ Končni rezultat celega »puča« je bil ta, da so 3 glavne kolovodje odpustili, ki pa so se lepo nastanili v Šoštanju in čakali rešitve. Njihove sanje so se kaj hitro uresničile in zmagoslavno so prikorakali nazaj, ker je s 1. avgustom že ministrstvo za zdravje imenovalo šefzdravnikom zdravilišča dr. Savića, ki ga največkrat slišimo govoriti le madžarski oziroma vse drugo, samo jugoslovanski ne. Že od aprila meseca sedi ta človek tukaj. Zastonj – zdrav kot riba v vodi – država pa pridno plačuje. Od aprila naprej že so vedno vandrane denunciacije v Beograd proti dr. Drobniču, dokler dr. Savić ni dosegel svoje »črne namene«. – Te vrstice smo napisali,

⁴⁸ Tabor, 5. 8. 1922, str. 5.

ker nas boli, da se z nami tako pometa in se šopirijo in buniyo po naših zdraviliščih vsi drugi narodi, le naši domači ljudje nimajo dostopa in doma žalostno umirajo. Ali je Topolšica res postala pribežališče za hajduke?»⁴⁹

V službeni izjavi je ministrstvo zapisalo: »Razrešenje dr. Drobniča, šefzdravnika v zdravilišču Topolšica, je usledilo na osnovi pritožbe nad polovice bolnikov radi nerednosti v zdravilišču. Akti o preiskavi se nahajajo pred disciplinsko komisijo. Pokrajinski sanitetni svet v Ljubljani je prekoračil svoje zakonito določene kompetence, ker se je spuščal v pretres zadev, ki ne spadajo v njegov delokrog; zato so njegovi člani bili rešeni svojih dolžnosti in je odrejena nova volitev.«⁵⁰ – V sklopu splošne centralizacije pod Beogradom naj bi slovenske zdravnike v Sloveniji »zrinili z vseh vodilnih mest«.⁵¹

Dr. Savić je zapisal: »Na samem začetku v Topolšici, v teku 2. polovice leta 1922, smo morali odpustiti veliko večino bolnikov in zapreti glavni sanatorijski oddelek [vilo Vesna], ker /.../ bi se lahko porušila. Do začetka leta 1923 smo zadržali vsega 23 večinoma najtežjih bolnikov, nesposobnih za prevoz, pa še njih samo začasno. Za nego in zdravljenje nismo imeli niti ene kvalificirane sodelavne sile, celoten uporaben diagnostičen in terapevtski pribor sta sestavljali ena brizga, velikosti en kubični centimeter, in ena anatomska pinceta. Na splošno je bilo stanje tako slabo, da ni bilo več mnogo upanja, da bi lahko obstala ta tedaj še edina državna ustanova v vsej državi.«⁵² Ustanova, namenjena integralnemu preganjanju tuberkuloze.⁵³

⁴⁹ Slovenec, 6. 8. 1922, str. 3: Balkanske razmere v zdravilišču Topolšici. Tudi: Jutro, 3. 8. 1922: Tako ne gre dalje. Leposlovna obdelava: Kunčič, Krivulje življenja, str. 180, 181.

⁵⁰ Jutro, 14. 9. 1922: Še enkrat slovenske bolnice.

⁵¹ Kam jadramo? Glasilo K. S. K. jednote, 6. 9. 1922. Delo za ljudstvo, Pravica, 12. 7. 1923.

⁵² Savić, Pet godina, str. 30.

⁵³ Savić, Pet godina, str. 5.

1923: Brezupen gospodarski položaj zdravilišča

Gospodarski položaj državnega zdravilišča v Topolšici je bil domala brezupen. Po finančnem zakonu je moralo zdravilišče mesečno vse dohodke odvajati v državno blagajno: bilo je vir dohodka za državo, od katere pa je prejemale ob denarju za plače uslužbencev le malo dotacijo, ki ni zadoščala za kritje stroškov. Manjkalo je vsega: inventarja, perila, zdravniških instrumentov, zdravil. Stavbe so bile več let zapuščene, za sanatorijske namene neprimerne, v slabem stanju in potrebne temeljitega popravila. Vila »Vesna«, največji paviljon za odrasle bolnike, je bila uradno zaprta: grozilo je, da se zaradi slabih temeljev poruši. Lesene barake so bile segnite, strehe so puščale. V takih razmerah se zdravilišče ni moglo razvijati ter delovati.⁵⁴ Pogoji so bili tako slabi, da nikomur ni bilo moč obljubiti trajne službe niti za mesec dni (v zavodu so delali: vodja in ekonom, zaposlena za stalno, 30 pomožnih uslužbencev in »dnevničarji«⁵⁵). Povrh vsega je bila bolezen kužna. Celo sanitetni referent je trdil, da je ta zavod kriv za tuberkulozna obolenja v okolici; da bacili letijo kilometre daleč preko hribov in planin in kužijo ljudstvo.⁵⁶ *»To je bil najtežji in najkritičnejši del, zahteval je zelo veliko energije: napeti je bilo treba vse sile za obstanek zavoda nasploh.«*⁵⁷ Z velikimi težavami so si poleti priborili od Ministrstva kredit 30.000 Din, da so pri manjšem zidanem paviljonu »Breda« postavili prepotrebno ležalnico za bolnike, v vili »Vesna« pa opravili najnujnejša manjša dela (zamazanje razpok, beljenje, popravilo oken, vrat in podov). Država je v jeseni dala subvencijo 100.000 Din za temeljito popravo temeljev vile »Vesne«, zasilno popravo lesenih barak ter nakup najpotrebnejšega inventarja.⁵⁸

⁵⁴ Mulaček, Upravno poročilo, str. 72. Savić, Pet godina, str. 32, 44.

⁵⁵ Mulaček, Upravno poročilo, str. 76.

⁵⁶ Čvrkić, Dr. Vasa, str. 43.

⁵⁷ Savić, Pet godina, str. 44.

⁵⁸ Mulaček, Upravno poročilo, str. 72.

1924: Dr. A. Štampar razreši način financiranja zavoda

Pomladi 1924 so v popravljene zgradbe začeli sprejemati bolnike: njihovo število je rastlo iz dneva v dan in z njimi dohodki zdravilišča. Ker pa so vse dohodke morali odvajati, od države pa je zdravilišče prejelo še vedno veliko premajhne mesečne dotacije, hkrati pa so morali sprejemati na zdravljenje tudi bolnike brezplačno ali za polovični ali še manjšo oskrbno, je bredlo zdravilišče v vse hujše finančne težave: sanatorij je bil ponovno pred delnim zaprtjem, napol izpraznjen zavod ni več dajal predvidenih prihodkov. Ker bi se iz oskrbnin zdravilišče z lahkoto vzdrževalo, je vodstvo iskalo način za popolno gospodarsko osamosvojitve. Rešilno uslugo zavodu je storil dr. Andrija Štampar, načelnik Higienkega oddelka pri Ministrstvu narodnega zdravja v Beogradu: našel je zakonsko možnost, da lahko ustanova svoje prihodke uporabi za vzdrževanje – za vsa leta. Z odlokom dne 24. 6. 1924 št. 24.100 je Ministrstvo odredilo, da velja 99. člen finančnega zakona za leto 1924/1925 tudi za zdravilišče v Topolšici; da se od 1. julija 1924 naprej vzdržuje

iz svojih dohodkov. *»Zdaj smo imeli možnost z lastnim trudom zaslužiti za to, kar smo želeli ustvariti,«* je zapisal dr. Savić.⁵⁹

Dr. Andrija Štampar

Sadovi odloka so se kmalu pokazali. Bolnikom se je izboljšala hrana. V petih letih so zgradili novo stavbo za električno centralo in jo opremili z novimi stroji, obnovili in nekajkrat povečali so električno mrežo in instalacije. Star, improviziran rentgenski aparat so zamenjali z novim. Zgradili so prostore za laboratorijske, klinične in rentge-

⁵⁹ Savić, Pet godina, str. 32.

nološke preglede, ustanovili so lekarno, vredno nekaj stotisoč dinarjev. Kupili so strokovno zdravniško knjižnico s preko 500 zvezki ter celoten instrumentarij za diagnostiko in terapijo tuberkuloze vseh organov ter za diagnostiko in zdravljenje drugih bolezni. Obnovili so celoten bolnišnični inventar: postelje, posteljno opremo, odeje, perilo, prevleke, posodo, stole za zdravnike ... Iz sosednjega Šoštanja so potegnili telefon. Kupili so dva avtomobila za hiter prevoz težko bolnih v bližnje bolnišnice v nujnih primerih. Popravili in več kot dvakrat bolj razvejali so vodovodno mrežo z novo črpalko. Staro stavbo »Vesna« so prenovili (temelje, stranišča in strešno konstrukcijo, po tleh v sobah, po stopnicah in hodnikih so položili linolej). Kuhinje in kopalnice v obeh zidanih paviljonih so preuredili in moderno opremili. Pet nekdanjih zračnih ut »Smrečine« (tri za otroški oddelek in dva izolirna paviljona) so obnovili od temeljev do slemena (dobile so zidane temelje, dvojne, znotraj ometane stene in kritje z eternitom, prizidali so kopalnice, obednice in kuhinje) in opremili z novim inventarjem. Ob otroškem oddelku »Mladika« so zgradili zasebno jedilnico in oddelek za izolacijo v primeru nalezljivih bolezni. Popsod so uredili kanalizacijo, ki je bila prej le delno v »Vesni« in »Bredi«. Zgradili so tri nove paviljone: preventorij »Smrečine«, prehodni oddelek »Mladika« in otroški sanatorij »Zora«. Izdelani so bili načrti in predračun, dobljeno dovoljenje in zagotovljenega skoraj pol milijona dinarjev iz prihrankov zavoda za gradnjo znanstveno-eksperimentalnega oddelka (ambulanta), želeli so še izboljšati gospodarstvo, preurediti kuhinjo in upravna poslopja, zgraditi stanovanja uslužbencev in moderno pralnico.⁶⁰

»Kraj za zdravljenje najtežjih bolnikov na enem najlepših delov naše države je v kratkem času zaslovel. Bolniki so se v množicah zgrinjali v Topolšico. Tam jih je pričakal dr. Savić in skrbel zanje kot starš.«⁶¹ – »Malo po malo je uspel dvigati renome sanatorija, dokler ni iz njega ustvaril pravega rešilnega

⁶⁰ Mulaček, Upravno poročilo, str. 72, 73, 77. Savić, Pet godina, str. 44.

⁶¹ Politika, 3. 2. 1939, str. 9.

zatočišča pljučnih bolnikov.«⁶² Topolšica je pod njegovo večšo roko v nekaj letih dosegla renome našega prvega zavoda za zdravljenje tuberkuloznih. Pred Savičem je zmozel delo v zdravilišču en sam zdravnik, število pacientov pod njegovim vodstvom pa je v kratkem tako naraslo, da je zavod potreboval štiri in več specializiranih strokovnih moči.⁶³ Ministrstvo narodnega zdravja je pošiljalo v zdravilišče pomožne zdravnike, ki so tu delovali povprečno po eno leto.⁶⁴ »Tukajšnja služba je v prvi vrsti izvrševanje kolektivne dolžnosti, ena vrsta žrtvovanja sebe za splošno dobro. Nihče ni razmišljal o tem, da bi žrtvoval sebe za skupno dobro: tak duh je bilo treba preroditi, očistiti, osvežiti,« je zapisal dr. Savić.⁶⁵

Higienski oddelek Ministrstva za narodno zdravje je s prijateljskimi zvezami s fundacijo Rockefeller ustvaril izredno možnost za proučevanje zatiranja in zdravljenja tuberkuloze v Franciji, Švici, Angliji in Škotski: kot štipendist Mednarodnega zdravstvenega oddelka Rockefellerjeve fundacije za štipendije v tujini (20. 10. 1924 – 31. 5. 1925)⁶⁶ je dr. Savić je v več mesecih obiskal preko 30 pomembnih zavodov in preučil njihovo delo. *To je bilo med najdragocenejšimi izkušnjami – prihranili smo si napake*, je zapisal dr. Savić.⁶⁷ Oktobra 1924 je šel v Francijo,⁶⁸ Anglijo⁶⁹ in Švico, kjer se je zadržal od konca 1924 do maja

⁶² Pravda, 3. 2. 1938, str. 9.

⁶³ Jutro, 4. 2. 1939, str. 3: Tragedija dr. Saviča in dr. Kučerove je zbudila splošno obžalovanje v vsej državi.

⁶⁴ Mulaček, Upravno poročilo, str. 77.

⁶⁵ Savić, Pet godina, str. 32.

⁶⁶ Dugac, Protiv bolesti, str. 96.

⁶⁷ Savić, Pet godina, str. 35.

⁶⁸ Pariz in Senski departma, Hopital Laennec, Dispansaire Leon Burgeois, zavodi v mestih Nancy, Montpellier, Cette, Beziers, Toulouse, Bordeaux, Arcachon, Hopital maritime v Bercku. Život i rad, str. 12.

⁶⁹ Ministry of Health, oddelek za zatiranje tuberkuloze, The London Hospital – Light treatment of Lupus; Trainig & Village Settlement Papworth Hall; Lord Mayor Treloars Hospital & College – Institution for non-pulmonary tuberculosis of Bones & Joints; Alton; King George V Sanatorium, Godalming; General Tuberculosis Dispensary Ashton-under-Lyne; CLinic of Sir Robert Philip – Edinburgh; Experimental Dairy Farm – Gracemont;

1925 v Rentgenološkem osrednjem inštitutu za diagnostiko in terapijo kantonske bolnišnice v Zürichu pri dr. Hansu Rudolfu Schinzu⁷⁰ in na Otorinolaringološki kliniki prof. Hagerja.

1925 Zdravilišče Topolšica – zavod I. vrste

Pod vodstvom dr. Savića je Topolšica »postala randevu specialistov za ftiziologijo.«⁷¹ Z odločbo ministrstva je dobila status zavoda I. vrste: »V njem se smejo pripravljati zdravniki in drugo osebje za zatiranje tuberkuloze in zdravniki morejo po delovanju, dovršenem v tem zavodu, dobiti naziv specialista za tuberkulozo. Število zdravniškega osebja je določeno takole: šef-zdravnik, dva asistenta in trije sekundarni zdravniki.«⁷²

Zdravilišče Topolšica je državno podjetje, ki ima nuditi vsakemu državljanu kraljevine svojo pomoč. V nasprotju z drugimi sanatoriji (Golnik etc.) imajo tu tudi mesto za delavske kroge, ki se zdravijo na stroške bolniške blagajne. Ponajveč so zastopane bolniške blagajne iz Ljubljane, Splita, Novega Sada s svojimi klienti. Za vdihavanje svežega zraka imajo »obširne verande, ležalnice, ali kakor jih imenujejo v srbohrvaščini ležaone.

Royal Victoria Dispansary – Edinburgh; Colinton Mains Hospital; Royal Victoria Hospital Craigleith – Edinburgh; Royal Victoria Hospital Form Colony, Polton, Midlothian; City Fever Hospital, Department for non-pulmonary Tuberculosis – Edinburgh; Royal Infirmary – Edinburgh; Burrow Hill Colony for Tuberculous Ex-Service Men, Frimley; Metropolitan Asylum Board; Public Health Department of London, County Hall; Queen Mary's Hospital, Carlshaltan; The Local Sanitary Authority and the Local Education Authority-Willesden Urban District Council (George F. Buchan); Municipal Clinic N° 2; Municipal Fever Hospital, Willesden; Heritage Craft School, Chailey; St. Dunstons for blind Soldiers (Regents Park); National Association for the Prevention of Tuberculosis, London; Paddington Tuberculosis Dispansary, London; Medical Research Council & Laboratories Mound Vernon, Hamstead; Brompton Hospital for Consumption. Ibid.

⁷⁰ »Karger.«

⁷¹ Jutro, 4. 2. 1939, str. 3: Tragedija dr. Savića in dr. Kučerove je zbudila splošno obžalovanje v vsej državi.

⁷² Jutro, 2. 10. 1925, str. 4: Domače vesti.

*Tu bolniki v gotovih preslednih ležijo celi dan do 9 zvečer.*⁷³

Po zaključku specializacije je prišla v Topolšico za asistentko dr. Savića dr. Mara Kučera. »*Delata skupaj in rezultati so tu. Pri svojem delu sta imela toliko uspeha kot nihče pred njima.*«⁷⁴ »*/.../ nesebično sta vodila velikanski boj proti našemu največjemu narodnemu zlu – tuberkulozi. Morali bi ju videti, kako od jutra do mraka pregledujeta, operirata, zdravita, tolažita in opogumljata, /.../ kako brez premora vsakodnevno hodita po mestu tuberkuloze, njuni Topolšici.*«⁷⁵ Dr. Savić je z nadčloveškim naporom s 16 urnim delovnikom med bolniki in v svojem kabinetu ustvarjal čudeže.⁷⁶ Delal je za uslužbenko plačo in »študentsko« stanovanje.⁷⁷ Živel je le za delo v Topolšici: v zdravilišču je videl svojega otroka, »*moje ljubo dete*«. ⁷⁸ Predaha ni poznal, zasebne materialne koristi je preziral, sodelavce je vzgajal v duhu nesebične predanosti ciljem zdravilišča:⁷⁹ delali so s sveto resnostjo in delali so preveč: podnevi in ponoči, ob praznikih in delavnikih, mesece in leta – brez počitka in brez predaha. Največja sreča je bil ozdravljen bolnik,⁸⁰ ki se je prerodil pred zdravnikovimi očmi.

Zaradi vse večjega prometa bolnikov in obiskovalcev v Topolšici je Ministrstvo pošte in telegrafa odprlo na željo uprave v zdravilišču poštni urad s telefonsko zvezo.⁸¹

V Topolšici se je od konca junija 1925 do aprila 1926 hrvaški pesnik in novelist Đuro Sudeta (1903–1927). Skozi njegova številna pisma⁸² gledamo v tedanje življenje sanatorija, v

⁷³ Pravica, 20. 8. 1925, str. 4: D. D.: Sanatorij za bolne na pljučih v Topolšici.

⁷⁴ Pravda, 3. 2. 1938, str. 9.

⁷⁵ Pravda, 4. 2. 1939, str. 6, iz izjave univ. prof. dr. Nika Miljanića.

⁷⁶ Milišič, Dr. Vasa, str. 27.

⁷⁷ Janković, Dr. Vasa, str. 32.

⁷⁸ Čvrkić, Dr. Vasa, str. 43.

⁷⁹ Vrščaj, Delo, str. 41.

⁸⁰ Čvrkić, Dr. Vasa, str. 44, 47.

⁸¹ Mulaček, Upravno poročilo, str. 72.

⁸² Sudeta, Proza II, str. 216–252.

nedokončani črtici »V bolnišnici« pa opiše pregled pljuč in samega šefa: *»To je bil mlad, debel človek; ko je hodil, je malo spominjal na medveda. Govoril je hitro in veliko, posamezne besede je rad ponavljal in posebno poudarjal. Njegove oči so bile okrogle, nenavadno okrogle in resne. V sobo je vstopil hiro, službeno, kot se to spodobi za človeka, ki je na položaju vodje enega najboljših državnih zdravilišč. Le včasih je njegov obraz trznil in dobil bolan izraz, ki prodira v globino ...«*⁸³

Od leta 1926 do 1930

Leta 1926 je dr. Savić v Kraljevicu preučeval specialno patologijo tuberkuloze kosti, sklepov in žlez, leta 1927 tuberkulozo žensk in njenih spolnih organov ter vpliv nosečnosti, poroda in poporodne dobe na tuberkulozo matere in otroka: en mesec je delal na ginekološkem oddelku prim. dr. E. Vacka v Celju in še leto in pol tam enkrat tedensko pregledoval vse tuberkulozne bolnike in tiste s sumom na tuberkulozo, zdravil tuberkulozo in ginekološke bolezni in indiciral potrebne umetne splave. Tu se je začelo operacijsko delo dr. Savića:⁸⁴ ugotovil je, da se pljučna tuberkuloza ne more obvladati le s konzervativnim dietetskim zdravljenjem in pnevmotoraksom, ampak njeno zdravljenje prehaja v roke kirurgov: hitro se je vrغل na področje operativne fizioterapije in v kratkem postal izvrsten in edini strokovnjak v Jugoslaviji na področju pljučne kirurgije.⁸⁵ Po dva in več mesecev letno je bil med letoma 1927 in 1930 na kirurškem oddelku Zakladne bolnišnice v Zagrebu pri prim. dr. Antunu Gottliebu, da se je izpopolnil v kirurgiji, posebno v operativnem zdravljenju pljučne tuberkuloze. – *»Največja Savićeva znanstvena zasluga je, da je bil pionir: prvi pri nas je uvedel sodobne operativne posege v fizioterapiji. Po njegovi zaslugi je Topolšica postala prvo in opevano gnezdo kirurgije prsnega koša.«*⁸⁶ – *»Kdor*

⁸³ Sudeta, Proza I., str. 283.

⁸⁴ Život i rad, str. 13.

⁸⁵ Milišić, Dr. Vasa, str. 27.

⁸⁶ Pravda, 4. 2. 1939, str. 6, iz izjave univ. prof. dr. Nika Miljanića.

izvaja kirurške posege na tuberkuloznih bolnikih, mora biti fiziolog. Savić združuje fiziologa-internista in fizio-kirurga, do virtuoznosti obvlada vse sodobne operativne metode: v Topolšici izvaja pnevmotorakse, ekserezze freničnega živca, ekstraplevralne torakoplastike, plombe, pnevmolize, endokavstike in torakoskopije. Njegovemu bolniku ni treba v nobenem trenutku iskati pomoči na drugem mestu. Pri nas ne poznam niti enega primera, da bi zdravnik-fiziolog, ki je naročil torakoplastiko, to operacijo tudi izvršil. On je sam opravil daleč več kot polovico vseh torakoplastik, opravljenih v vsej naši državi. Smrtnost pri teh operacijah je okoli 13 %, pri Savićevih torakoplastikah pa – kolikor sem mogel izvedeti – ni bilo niti enega smrtnega primera.«⁸⁷

Šola narodnega zdravja v Zagrebu je oblikovala fotofilmsko sekcijo in posnela prvi znanstveno propagandni film: *Lječilište Topolšica*, dolg 180 metrov. Ohranjeni so kratek načrt snemanja, scenarij, ki so ga izdelali v zdravilišču, in popis kadrov, ki bodo posneti. Kontrolni projekciji sta bili v Zagrebu in v zdravilišču.⁸⁸

K popolni ureditvi zdravilišča je mnogo prispevalo Ministrstvo narodnega zdravja: na priporočilo načelnika dr. Štamparja je podarilo zdravilišču iz reparacijskega blaga 180 železnih postelj in nočnih omaric, popoln bakteriološki laboratorij, mnogo zdravniških instrumentov, zdravil, postelnega perila in drugega inventarja. Iz proračuna za leto 1926/27 je nakazalo še 200.000 Din za nakup inventarja in gradbena dela.⁸⁹

Leta 1929 je bil objavljen članek *Nova ambulanta v Topolšici*: »Prejšnji teden se je vršila kolavdacija novo zgrajene ambulate v zdravilišču za pljučne bolezni v Topolšici. Novo poslopje je enonadstropno, stoji na mestu prejšnje stare ambulate v sredini parka. Urejeno je najmodernejše in obsega med drugim sprejemno sobo, splošno pregledno sobo, laboratorij, pregledno sobo šef-zdravnika za kliniško preiskavanje, sobo za

⁸⁷ Dragović, Dr. Vasa, str. 22, 23.

⁸⁸ e-pošta, Dinko Majcen, Hrvatska kinoteka – Hrvatski državni arhiv, 5. 7. 2022. Majcen, Filmski fond, str. 77.

⁸⁹ Mulaček, Upravno poročilo, str. 72.

roentgenizacijo s čakalnico, sobo za termokavstiko, pregledno sobo za otroke, apoteko, biblioteko in kopalnico za zdravnike. Pred vhodom na teritorij zdravilišča je postavljen nov portal z veliki napisom »Državno zdravilišče Topolšica«. ⁹⁰

1930 je veljalo: »V bližini [Šoštanja] je kopališče in državno zdravilišče za tuberkulozne v Topolšici, ki je največje in najmodernejše in matica sličnih zavodov v državi.« ⁹¹

Leta 1931 je dr. Savić v Centralnem higienskem zavodu preučil cepivo proti tuberkulozi (B. C. G.) ter bakteriološke in biološke metode, povezane s tuberkulozo. Da bi bil ves čas obveščen o najnovejših znanstvenih dognanjih v borbi proti tuberkulozi, je bil v ustanovah Waldhaus Charlottenburg, v Hannoveru, Hamburgu, Berlinu in Coswig-Dresdnu, ⁹² udeleževal se je zdravniških kongresov in deloval pri Ligi proti tuberkulozi. ⁹³

Za leto 1934 je zapisano: *V naši državi imamo tale zdravilišča za bolnike na prsih (tuberkulozne): Državna zdravilišča: Topolšica (230 postelj), Novi Marof (100), Surdulica (82), Venac na Fruški gori (86 postelj za otroke). Banovinska zdravilišča: Golnik (200), Brestovac (160) in zasebno zdravilišče ruskega Rdečega križa v Vurbergu pri Mariboru (60). Zdravilišči socialnega zavarovanja: Klenovik (200), Brestovac (156). Državni sanatorij za kostno tuberkulozo: Kraljevica (102), Državno okrevališče za tuberkulozne otroke Metlica (90). Okrevališče socialnega zavarovanja: Kasindol, ki je odprto samo poleti (200 postelj).* ⁹⁴

Dr. Savić je sodeloval pri ustanovitvi Jugoslovanskega fiziološkega društva spomladi 1933 v Beogradu, ⁹⁵ 1. letna skupščina društva, združena z znanstvenim protituberkuloznim

⁹⁰ Jutro, 6. 10. 1929, str. 13: Iz Šoštanja. Mulaček, Upravno poročilo, str. 73.

⁹¹ Jugoslovan, 14. 12. 1930, str. 4: Vodovod v Šoštanju.

⁹² Život i rad, str. 13.

⁹³ Milišić, Dr. Vasa, str. 27.

⁹⁴ Slovenski narod, 15. 11. 1934: Zdravilišča za tuberkulozne.

⁹⁵ Zdravniški vestnik, 30. 7. 1933, str. 250, 251.

kongresom, je potekala od 10. do 13. 5. 1934 v Zagrebu, Ljubljani in Topolšici, kjer je dr. Savić o kolapsoterapiji predaval⁹⁶ več kot 100 zdravnikom:⁹⁷ »Predavanje dr. Savića nas zaposluje cel dopoldan, tako da se večina drugih predavanj ni mogla vršiti, še manj seveda diskusije.«⁹⁸ Popoldne so svečano odprli nov paviljon Mladika.⁹⁹ »Zdravilišče ima 36 različnih zgradb, okrog bolniških paviljonov obširno in divno smrekovo gozdovje, v sredini lepo urejen park z razkošnim drevjem, vrtovi in sadovnjaki. Na vse strani vodijo lepe gozdne poti, ki predstavljajo najlepše izprehode. Bolnikom so na razpolago vile Mladika, Vesna, Bređa, Zora, Smrečina in Planinka. Paviljona Smrečina in Planinka sta za otroke, ostali paviljoni pa za odrasle. Vsak oddelek ima prostorna ležišča za solnčenje, kjer so tudi montirani radijski aparati. Zdravilišče ima veliko lastno ekonomijo, saj meri posestvo 36 ha. Veliki uspehi tega zdravilišča so najboljši dokaz, da je jetika ozdravljiva.«¹⁰⁰

Druga polovica 30. let

Za siromašne je bilo 1935 v Topolšici od 230 postelj le 10 do 17 brezplačnih mest.¹⁰¹ Že dolgo je veljalo: »Topolšica je za bogatine, siromak se tam ne more zdraviti.«¹⁰² – Državno zdravilišče Topolšica je v slikah in grafikonih predstavilo svoj razvoj 1923–1935 v paviljonu I na mednarodni razstavi za zaščito dece v Beogradu: število letno oskrbovanih bolnikov je poraslo od 152 na 750, zavod se je v vseh pogledih znatno razširil.¹⁰³

⁹⁶ Zdravniški vestnik 4, 1934, str. 171.

⁹⁷ Ponedeljski Slovenec, 14. 5. 1934, str. 1: Praznik Šaleške doline.

⁹⁸ Zdravniški vestnik, 31. 7. 1934, str. 22.

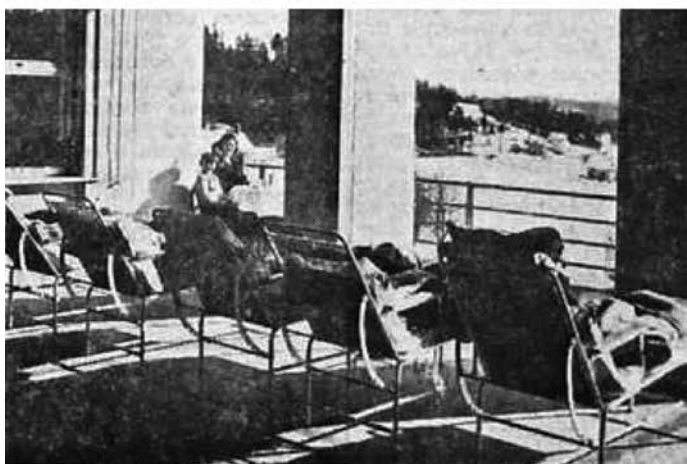
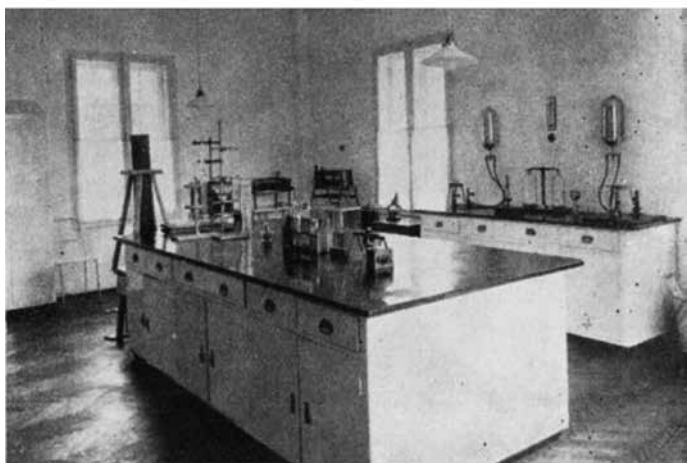
⁹⁹ Ponedeljski Slovenec, 14. 5. 1934, str. 1: Praznik Šaleške doline.

¹⁰⁰ Tedenske slike, 17. 5. 1934: Tedenska kronika / Nova postojanka v boju proti jetiki.

¹⁰¹ Prelom, 4. 4. 1935, str. 5: Zdravljenje v zdraviliščih za jetične je predrago za ljudstvo.

¹⁰² Janez Štrein, razprava na sestanku Narodne skupščine Kraljevine SHS, 9. 3. 1926. Stenografske beležke, str. 407.

¹⁰³ Jutro, 8. 10. 1938, str. 3: Na mednarodni razstavi za zaščito dece.

Paviljon Mladika, notranjščina ambulante in ležalnica.

1936 so zgradili prizidka k objektu Berče in gospodarskemu poslopju.¹⁰⁴ Dr. Savič naj bi bil povabljen, da kot profesor Medicinske fakultete zasnuje operativno ftizilogijo, a ni odšel.¹⁰⁵

Leta 1938 sta bili v državi le dve zdravilišči za tuberkulozne otroke, Šumetlica pri Novi Gradiški in Topolšica, Golnik je šele snoval načrte za otroški paviljon.¹⁰⁶ »Topolšica je danes ne samo svojevrstna, marveč tudi edina ustanova v Jugoslaviji, ki se širokopotezno in uspešno bori proti tej zavrtni morilki naše mladje. To pa more le zagadeli, ker uživajo Topolšica kakor tudi nje zdravniki vse zaupanje in podporo državne uprave. /.../ Izvedli so skoraj tisoč primerov zdravljenja otroške tuberkuloze s kolapsno terapijo. Od vseh teh je bilo preko 300 operativnih primerov s prvobitnim in ponovnim izrezom preponskega živca, s prvobitno in ponovno torakokavstiko, z eno- in dvostranskim pneumotoraksom, s pljučnimi plombami, torakoplastiko itd. S to bogato statistiko na tem polju dosega odnosno nadvlada zdravilišče za tuberkulozo v Topolšici skoro vse tozadevne ustanove ne samo pri nas, nego tudi izven mej naše države, ki se bavijo enako kot ona z otroško tuberkulozo.¹⁰⁷ – V tem zavodu je oživljena ena glavnih zahtev šolske higijene, da otroci ne venijo v zaprtih šolskih prostorih, ampak da se čim več gibljejo po svobodni naravi. Poleti poteka pouk na gozdni jasi ali v senčni dobravi, s katero je zdravilišče obdano, pozimi pa sedijo otroci dobro zaviti na odprti verandi, ob kruti zmrzali pa prisostvujejo pouku, ležeči v posteljah, a vedno na svežem zraku.¹⁰⁸ Zdravljenje otrok, kot so ga izvajali v Smrečini, je bilo pravo razodetje za vse zdravnike, ki so prišli v Topolšico.«¹⁰⁹

¹⁰⁴ Slovenec, 19. 8. 1936, str. 4: Povečano zdravilišče Topolščica. Slovenec, 7. 10. 1936, str. 4.

¹⁰⁵ Vreme, 3. 2. 1939, str. 5, iz izjave dr. Nika Milanića, profesorja na medicinski fakulteti.

¹⁰⁶ Slovenec, 30. 9. 1938, str. 5: 15 let boja zoper jetiko.

¹⁰⁷ Jutro, 16. 1. 1938, str. 4, Slovenec, 16. 1. 1938, str. 15: Moderno zdravljenje otroške tuberkuloze.

¹⁰⁸ Šamšalović, Neke misli, str. 69.

¹⁰⁹ Pravda, 4. 2. 1939, str. 6. Iz izjave univ. prof. dr. Niko Miljanića.

V otroškem oddelku so zdravili vse oblike tuberkuloze v vseh fazah, od otrok do po-pubertetnikov. Oddelek je imel tri dele: za prispele (za preprečitev vnosa bolezni in strokovni pregled), preventorij (za otroke, ki jim je v domačem okolju grozila okužba; ti niso prihajali v stik z bolniki drugih oddelkov) ter sanatorij (v katerem so bili kužni otroci ločeni od odraslih bolnikov, saj sta potek bolezni in duševnost drugačni pri odraslih in otrocih). Otroke so zdravili telesno in vzgojno, veliko je koristilo bivanje v naravi: gozdna šola. Njen prilagojen učni načrt je odobrila učiteljska oblast, Prosvetno ministrstvo je nastavilo učno osebje. Dr. Savić je pisal, da v svetu še ni bilo vzora za otroški oddelek, ki bi ga lahko prekopirali, pa tudi o povezavi med duševnostjo in boleznijo; kako je važno, da *»ima zdravnik povsem v oblasti vsakega bolnika, da ga psihoterapevtsko celega obkoli.«*¹¹⁰

Zdravstveni odsek za Slovenijo, kasneje Inspektorat Ministrstva narodnega zdravja, je podpiral 20 otrok otroškega oddelka v Topolšici, Higienski zavod s Šolo narodnega zdravja v Zagrebu je podpiral bolnike iz Hrvaške, Slavonije in Istre, Centralni higienski zavod v Beogradu bolnike s svojega območja, Higienski zavod v Ljubljani pa 10 otrok iz ljubljanske in mariborske oblasti. Najsiromašnejše so oblačili iz sredstev zavoda. Otroški oddelek so dodatno financirali z loterijami izdelkov otroških delavnic, prodajo fotografskih razglednic Topolšice in donacijami. Poudarjala se je širša socialno-terapevtska vloga sanatorija.¹¹¹

Dr. Savić je predaval v Slovenskem zdravniškem društvu v ženski bolnišnici v Ljubljani.¹¹² Na tedenskem tečaju za zdravnike iz vse države o novem načinu borbe s tuberkulozo je teoretični del potekal na Šoli narodnega zdravja v Zagrebu, praksa pa v Topolšici. Spremljali so operacije dr. Savića ob asistenci prim. dr. Kučere: frenikoegzereza, skalenotomija, Leottova blokada, torakoskopija in kavstika, pljučna plomba in plastika; sledile so

¹¹⁰ Savić, Pet godina, str. 50–57.

¹¹¹ Savić, Pet godina, str. 42.

¹¹² Slovenec, 14. 1. 1938, str. 4.

razprave ostalih topolških zdravnikov.¹¹³

V letih tik pred 2. svetovno vojno je Topolšica idealna bolnišnica

Topolšica je pod dr. Savičem dosegla ideal svoje dobe, postala je eno največjih, najbolj izpopolnjenih in najmoderneje¹¹⁴ organiziranih zdravilišč: z okoli 300 posteljami (220 za odrasle bolnike, 80 za otroke, bolne na pljučih), skoraj malo mesto s paviljoni za bolnike, upravo, ekonomijo za proizvodnjo živil, z delavnicami za pokritje pretežnega dela svojih potreb, svojim vodovodom, električno centralo, pošto itd. vse do lastne žage.¹¹⁵ Izvajali so najsodobnejše terapevtske metode, od cisto-torako-bronho in laringoskopije, mikroanatomije, bakteriologije, pa tudi socialno in individualno, imunobiološko, kemijsko in najradikalnejšo operativno terapijo. Tudi v diagnostiko so uvajali tačas sodobne metode: laboratorij je imel rutinski in biološki oddelek, termostat za gojišča ter mikrotom za histološke reze materiala, dobljenega s testnimi izrezi; eksperimente so izvajali na poskusnih živalih.¹¹⁶ – Topolšica »je prva in do danes edina naša ustanova, v kateri je celostna fizioterapija, s svojim močnim in vse pomembnejšim torakalno-kirurškim centrom v rokah samih zdravnikov fiziologov. To je datum in stopnja v naši fizioterapiji, ko smo se izenačili z najnaprednejšimi narodi na tem področju.«¹¹⁷ – »Topolšica je ponos in življenjsko delo dr. Savića in čast Jugoslavije,«¹¹⁸ »velik, moderen sanatorij, ki nam ga zavidajo tudi tujci: ne le, da si ga ogledujejo, vanj se prihajajo tudi zdraviti. Tujci prihajajo v sanatorij samo zaradi dr. Vase

¹¹³ Slovenec, 13. 3. 1938, str. 5: Zdravilišče Topolščica, Tečaj iz sodobne fiziologije.

¹¹⁴ Leta 1934 je sicer kot najmodernejši sanatorij označen Golnik, (Zdravstveni vestnik 6-8, 1934, str. 2), ob Savičevi smrti pa so to pripisovali Topolšici (Pravda, 4. 2. 1939, str. 6, izjava dr. Nedeljkovića).

¹¹⁵ Dragović, Dr. Vasa, str. 21. Savič, Pet godina, str. 44.

¹¹⁶ Cestnik, Meh, Poročilo, str. 20.

¹¹⁷ Život i rad, str. 15, 16.

¹¹⁸ Milišič, Dr. Vasa, str. 26.

*Saviča. Vedo, da tu dela odličen ftiziolog, edini v Jugoslaviji, boljši ali vsaj enako dober kot tisti v njihovih deželah.*¹¹⁹ Tu je do danes našlo zdravje na tisoče bolnikov iz vse države in zamejstva, mnogo pridnih rok kruha in zaposlitve, siromašna okolica pa se je gospodarsko dvignila.¹²⁰ »Topolšica je edini zavod v državi, v katerem je umetnost ftiziologa in kirurga srečno in uspešno združena v eni roki, v roki šefa zavoda dr. Vase Saviča. Prav ta tip zdravnika za tuberkulozo je danes ideal vsemu svetu.«¹²¹

Oba, dr. Savić in dr. Kučera, naj bi dobila več laskavih ponudb, da bi zapustila Jugoslavijo, a sta ostala zvesta Topolšici:¹²² »Tujci, posebno Nemci in Švicarji, so nam ga želeli speljati, a jih je zavrnil. Ponujali so mu njihove največje sanatorije, a jih dr. Savić ni želel sprejeti. – Potreben sem svojemu narodu, zato ostajam tu, je rekel ponosno in odbil vse mamljive ponudbe.«¹²³ Dr. Savić je užival velik ugled med zdravniki, strokovnjaki za tuberkulozo, doma in v tujini, kjer je predaval na kongresih o tuberkulozi ter objavljaj v časopisih in knjigah.¹²⁴ – »Morate biti ponosni nanj! – so govorili švicarski zdravniki kolegom iz Jugoslavije.«¹²⁵ – »Savičevi pacienti po ozdravitvi niso rekli kot navadno »Hvala Bogu in zdravnikom«, ampak »Hvala Bogu in dr. Saviću«.¹²⁶ – V času dr. Saviča, od začetka 1923 do konca 1938, je šlo skozi Topolšico preko 9.500 bolnikov,¹²⁷ v največjem deležu so bile to gospodinje, nato študenti in dijaki ter uradniki.¹²⁸ – »Operacije dr. Saviča so slovele: bolnik, ki bi mu

¹¹⁹ Pravda, 3. 2. 1938, str. 9.

¹²⁰ Slovenec, 24. 12. 1938, str. 3: Primarij dr. Savić odhaja.

¹²¹ Jutro, 9. 3. 1938, str. 3: Za napredek zdravljenja jetičnih.

¹²² Pašič, Priče iz Vojvodine, po Stevanu Vukovu.

¹²³ Pravda, 3. 2. 1938, str. 9.

¹²⁴ Politika, 3. 2. 1939, str. 9. Jutro, 4. 2. 1939, str. 3: Tragedija dr. Saviča in dr. Kučerove je zbudila splošno obžalovanje v vsej državi.

¹²⁵ Pravda, 3. 2. 1938, str. 9.

¹²⁶ Pravda, 4. 2. 1938, str. 6, iz izjave dr. Velimira Mihailovića.

¹²⁷ Vrščaj, Delo, str. 38.

¹²⁸ Ivič, Medicinska statistika, str. 85.

Otroški preventorij
»Mladika«

Sanatorij za odrasle
»Vesna«

↓ ↑ Otroški preventorij »Smrečina«

Sanatorij za odrasle »Breda«

↓ Otroški sanatorij

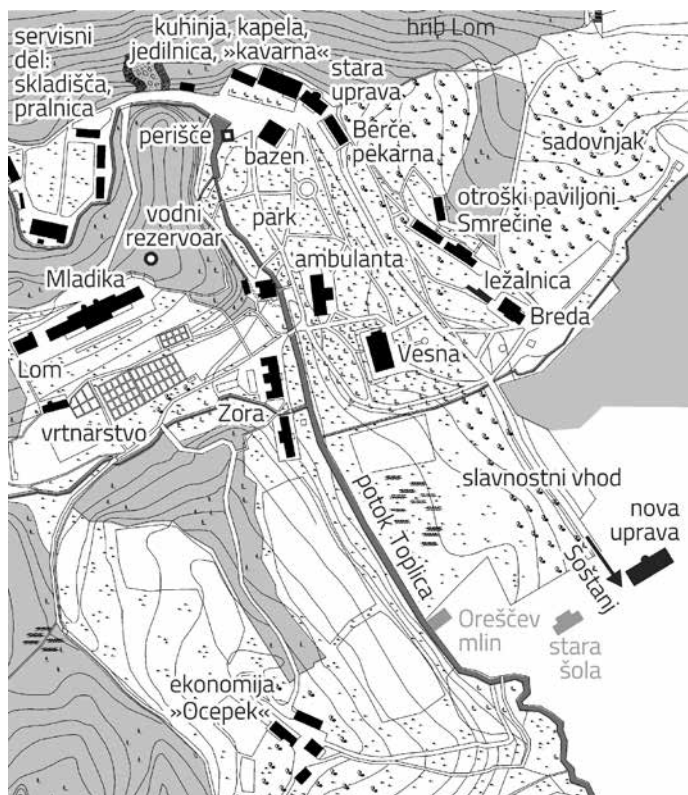
Ležalnica

Učenec gozdne šole

Pogledi v zdravilišče Topolšica pred drugo svetovno vojno,
risala Zdenka Sertić (Savič, Tuberkuloza, 1926, str. 184–193.)

pomagal, je lahko upal na skorajšnjo ozdravitev. Vendar je »Topolšica« postala premajhna za njegovo delo. Želel je mesto, kjer bi delal še več in pomagal čim večjemu številu ljudi.»¹²⁹

Zdravilišče Topolšica pred drugo svetovno vojno, R. P.

¹²⁹ Pravda, 3. 2. 1938, str. 9.

5. 1. 1939: dr. Savić in dr. Kučera sta s sklepom ministra za zdravje premeščena v Beograd.¹³⁰

Dr. Savić je bil – po osebnem pristanku¹³¹ – imenovan za predstojnika zanj ustanovljenega oddelka za pljučno kirurgijo¹³² Splošne državne bolnišnice v Beogradu: *»tu je bila zanj hkrati previdena širša misija v reševanju problema tuberkuloze in v organizaciji protituberkuloznega boja.«*¹³³

»Ko se je že govorilo o prestavitvi Savića iz Topolšice /.../,« »mi je Savić na vprašanje: – kaj to pomeni, je to po njegovi volji, kaj bo s Topolšico, z nami – mirno odgovoril:« »Zagotovo ste lahko ugotovili, da jaz samo delam. Glavno mi je, da se mi dajo možnosti za delo. Če to dobim tudi tam, mi bo vseeno. Delal sem tu, delal bom tudi tam. Resnica je, da še ne vem, kaj bom tam dobil.« Ko je bila premestitev dokončna, je v sanatoriju med pacienti izbruhnilo vznemirjenje. Ni si bilo moč zamisliti Topolšice brez Savića /.../, brez njegovega bdenja nad nami. Kajti Savić in Kučera sta delala neumorno. Zaključevala zaključke in intervencije, operirala, pregledovala, dajala nasvete od jutra globoko v noč.¹³⁴ Časopisi so pisali, da naj bi bilo *»mesto šefa pljučnega oddelka Splošne državne bolnišnice le začasno, dokler ne bi bil zgrajen velik sanatorij za tuberkulozne v Beogradu, s tristo posteljami. Določeno mu je bilo vodstvo tega sanatorija.«*¹³⁵ Dr. Savić naj bi imel velike načrte: organizirati boj proti tuberkulozi v celotni državi.¹³⁶ – *»Zdaj bom lahko delal tako, kot si predstavljam, je navdušeno govoril dr. Savić. Področje mojega dela je široko in lahko bom dal več kot v Topolšici.«*¹³⁷

¹³⁰ »Sjećanje na dr Vasu Savića, prvog srpskog ftiziologa!«

¹³¹ Konstantinović, Uvodna reč, str. 6. Život i rad, str. 14.

¹³² Zdravniški vestnik 12, 1938, str. 471. Život i rad, str. 14.

¹³³ Život i rad, str. 14.

¹³⁴ Janković, Dr. Vasa, str. 31.

¹³⁵ Vreme, 3. 2. 1939, str. 5.

¹³⁶ Vreme, 4. 2. 1939, str. 12. Konstantinović, Uvodna reč, str. 6.

¹³⁷ Pravda, 3. 2. 1938, str. 9.

6. 1. 1939: badnji dan (pravoslavni božič) v Topolšici

»V letih po narodnem osvobojenju se je po naših krajih naselilo sicer mnogo bratov Srbov, a najbrž boste v naši provinci težko naleteli na tako strnjeno srbsko naselbino, kakršno predstavlja zdravilišče za tuberkulozne v Topolščici. Med pacienti, ki jih še čez zimo ostaja v sanatoriju kakšnih 200, so namreč brez redkih slovenskih izjem in pa nekaj Hrvatov skoraj sami Srbi, naključje pa je nanese, da je pred 16 leti tudi vodstvo zavoda prevzel njihov rojak, sloveči specialist dr. Savić, ki je s svojim delom dvignil Topolšico do zavidanja vredne višine, prihodnje dni pa odide na novo službeno mesto v Beograd. Tik pred njegovim odhodom so se pravoslavni prebivalci Topolšice domislili, da proslave svoj božič na podobno svečan način, kakor je v navadi povsod, kjer Srbi strnjeno prebivajo. Na badnji dan popoldne so se pacienti ob sodelovanju upravnega osebja zbrali ob vhodu v zdravilišče, posekali v gozdu badnjake in jih nato v svečanem sprevodu odpeljali v sanatorij. Domiselni prireditelji so poskrbeli celo za skromno improvizirano godbo, ki je še posebej dvignila to razpoloženje. V sprevodu so ponesli badnjak najprej šefu dr. Saviću, družinam ostalih dveh zdravnikov, ekonomu g. Zgoncu, nato pa še v vsak oddelek zdravilišča. V celoti je Topolšica pravoslavni božič preživela na nadvse pristrčen način.«¹³⁸

Isti dan¹³⁹ so Vasove reči že prispele v Beograd. Tu sta oba zdravnika najela stanovanji v novi palači na Birčaninovi ulici 28, na vogalu z Garamažinovo ulico v Zahodnem Vračarju¹⁴⁰ [nekdanja beograjska občina]: v četrtem nadstropju je stanoval Vasa z mamo Katico, v skromni mansardni garsonjeri je bivala Mara, v Beograd sta prišla okoli 10. januarja. V Beogradu in rodnem Banatu je imel dr. Savić prijatelje, ki so se njegovega prihoda veselili, težko pa je prenašal ločitev od Topolšice.¹⁴¹ Med

¹³⁸ Jutro, 9. 1. 1939, str. 5: Badnjak v Topolšici.

¹³⁹ Politika, 3. 2. 1939, str. 9.

¹⁴⁰ Vreme, 3. 2. 1939, str. 5

¹⁴¹ Pašič, Priče iz Vojvodine, po Stevanu Vukovu.

bolniki so se iz Beograda širile vesti, da sta šef in primarinja v Beogradu nerazpoložena.¹⁴² Dr. Vaso Savič je nerazpoloženje odprto kazal prijateljem:¹⁴³ zapadel je v globoko depresijo.¹⁴⁴ Odkar so se pojavili prvi znaki duševne pobitosti, se asistentka ni ločila od njega. Najbolje je poznala svojega učitelja in kot da bi predvidevala, kaj bi se lahko zgodilo. Tisti, ki so jo poznali, so opazili, da tudi ona trpi za neznanimi mukami.¹⁴⁵

19. 1. 1939: dr. Savič razkrije, da razmišlja o samomoru

Sredi januarja¹⁴⁶ je dr. Saviča obiskal v stanovanju v Birčaninovi ulici znanec trgovec, ki mu je dr. Savič potožil, da ne more več živeti. Znanec mu je svetoval, naj odloži mesto v splošni bolnišnici in začne privatno prakso. Dr. Savič je odvrnil, da tega ne more, ker ni bil nikoli vaje delati za denar, pa tudi sredstev mu manjka, da bi začel zasebno ordinacijo. Čeprav je v začetku še upal, da se vrne v Topolšico, je zadnje dni obupal do konca:¹⁴⁷ bil naj bi trdno prepričan, da se bo ubil, ker njegovo življenje nima več cilja. To je vedela njegova asistentka dr. Marija Kučera, sporočila je njegovi materi, stari gospe Katarini Savič,¹⁴⁸ o tem naj bi govoril mnogim prijateljem.¹⁴⁹ Vsi, ki so poznali tega preobčutljivega človeka, so to vzeli zares in vpeljali posebne ukrepe, da ne bi tragično končal. V domu dr. Vase Saviča so nastopili mučni dnevi. Postajal je vse melanholičnejši in depresivnejši, ni želel več ne jesti ne s kom govoriti. Povlekel se je vase. – Vse je zaman! – je govoril resignirano. V strahu zanj

¹⁴² Janković, Dr. Vasa, str. 32.

¹⁴³ Pravda, 3. 2. 1938, str. 9.

¹⁴⁴ Vreme, 3. 2. 1939, str. 5.

¹⁴⁵ Politika, 3. 2. 1939, str. 9.

¹⁴⁶ Po Slovenskem narodu, 3. 2. 1939, str. 3, je bilo to na »Bogojavljanje«, 19. 1.

¹⁴⁷ Jutro, 4. 2. 1939, str. 3: Tragedija dr. Saviča in dr. Kučerove je zbudila splošno obžalovanje v vsej državi.

¹⁴⁸ Vreme, 3. 2. 1939, str. 5.

¹⁴⁹ Politika, 3. 2. 1939, str. 9.

sta bili mati in asistentka stalno ob njem.¹⁵⁰

Dnevi tik pred samomorom: bedenje ob obupancu

Duševna kriza je bila tolikšna, da sta mati in asistentka brez spanca zadnjih nekaj noči bede dežurali in čuvali človeka, ki sta ga vsaka na svoj način imeli tako radi. Noč je bila najstrašnejša. V noči in tišini se je dr. Savić boril z najbolj črnimi mislimi.¹⁵¹ Ženski sta počivali le, ko je Vasa odšel na svoj oddelek in se predal bolnikom. Takrat sta bili obe, pa tudi bolničarka, ki jo je pripeljal s seboj iz Topolšice, prepričani, da se mu ne bo nič zgodilo: tedaj se je ves posvetil tistim, ki so od njega pričakovali rešitev.¹⁵² – Dr. Savić je dobil odobreno odsotnost z dela. Name-raval je odpotovati v Topolšico na okrevanje.¹⁵³

1. 2. 1939

Služkinja dr. Savića je prišla v gostilnico »Drina« preko ceste in zaprosila za kosilo za dr. Savića ter njegovo sodelavko. Ko ji je natakár izročil kosilo, mu je služkinja rekla: – Plačal vam bo gospod zdravnik. On ne more priti ... Odšla je s kosilom.

Okoli pete ure je videla dr. Savića upravnica hiše, da se v pritličju ob dvigalu pogovarja z asistentko. Mislila je, da se kot navadno pogovarjata o svojem poslu in delu v bolnišnici. Kdaj sta se zvečer oba zdravnika vrnila v stanovanje, se ne ve. Sta pa bila zvečer oba videti dobro razpoložena. Večerjala sta s Saviće-vo materjo. Tu je bila tudi gospa s sinčkom, ki je imel zelo rad in je mnogo obiskoval »strička doktorja«, ker ga je nedavno ozdravil težke bolezni. Gospo so vsi veselo pričakali na vhodu. Takoj po pozdravu je dr. Savić vzel otroka in ga pobožal, rekoč gospej: – *»Jutri odpotujem v Topolšico. Veste, ne počutim se dobro, pa*

¹⁵⁰ Pravda, 3. 2. 1938, str. 9.

¹⁵¹ Vreme, 3. 2. 1939, str. 5.

¹⁵² Pravda, 3. 2. 1938, str. 9.

¹⁵³ Vreme, 3. 2. 1939, str. 5.

grem, da se malo odpočijem. Vsaj jutri bom mirno spal ...» Potem smo se začeli veselo pogovarjati o drugih stvareh, pripoveduje gospa. Nič drugega ni omenil. Odšla sem z namenom, da se jutri oglasim na postaji in ga pospremim. Že zvečer je bilo vse pripravljeno za pot. Stvari dr. Savića so bile spakirane. »*Sedela sem z njima še dolgo potem, ko so gostje odšli. Potem pa – jaz sem stara – šla sem počivat. Vasa in Marija sta ostala v sobi. Mislila sem, da bo Vasa legel in Marija odšla v svojo sobo,*« je pripovedovala mati.¹⁵⁴ Kot navadno je Vasa precej dolgo bral in nato legel. Čas je tekel. Nikakor ni mogel zaspati.¹⁵⁵ Dr. Marija Kučera je vzela leseno klopco in na njej bedela nekaj ur. Enkrat ali dvakrat je šla v svoje stanovanje in se poslednjič vrnila na nočno stražo okoli dvanajste ure. Mati je spala v sosednji sobi.

2. 2. 1939 ob 00.00: dr. Kučera v svojem stanovanju

Opolnoči sta študenta medicine, ki sta stanovala v mansardi, slišala, da so se odklenila vrata sosednjega stanovanja. Hitri koraki so kmalu izginili, spuščajoč se v četrto nadstropje. Zdravnica gre dol, je dejal eden od njiju in kmalu zaspal. Zadnje dni so se sosedji, posebno z mansarde, čudeč se spraševali: zakaj ta zdravnica ponoči tako pogosto hiti v stanovanje dr. Savića?

2. 2. 1939 okoli 1. ure:

Okoli 1. ure se je starka zdrznila. Iz spalnice svojega sina je slišala glasen pogovor in se prestrašila. – Vaso, sine, kaj delaš? – je vprašala mati. – Le spi, mati, nič ne skrbi! – je odgovoril dr. Savič.¹⁵⁶ – Zakaj trpita ob meni? je govoril neprestano. Morata se spočiti. Ker ni mogel spati, je vstal in se oblekel.¹⁵⁷ Starka se je vrnila v posteljo. Bila je pomirjena. Njena draga Marija, kot je nežno klicala asistentko, je bila ob sinu. Nad njeno glavo je imela

¹⁵⁴ Politika, 3. 2. 1939, str. 9.

¹⁵⁵ Pravda, 3. 2. 1938, str. 9.

¹⁵⁶ Vreme, 3. 2. 1939, str. 5.

¹⁵⁷ Pravda, 3. 2. 1938, str. 9.

mati obešeni sliki hčerke, nune v samostanu pri Petrovgradu, in sina dr. Vase Savića.

2. 2. 1939 ob 01.30

Po pustih, tihi in hladni Birčaninovi ulici je stopal žandar. Komaj kdo je šel mimo. Beograd je že spal.

2. 2. 1939 ob 02.00: skok

Lahek starkin sen je razbilo odpiranje okna. Vznemirjena je skočila. Ko je pritekla v sobo svojega sina, je vrisnila – dr. Marije Kučera ni bilo v sobi, dr. Vasa Savić je postavil klopco, na kateri je vse do malo prej dremala njegova asistentka, ob okno. Ko je mati pritekla v njegovo sobo, je dr. Savić že stal v odprtem oknu. Pogledal je mati. Izgledalo je, da v tem strašnem srečanju ne bo imel moči za poslednji gib. – Sine, kaj boš? Ali me zapuščaš? – je jokaje kriknila mati in pohitela k oknu, da bi rešila sina. – Zbogom, mati! – je rekel dr. Savić, še vedno gledajoč starko. Pritekla je oknu in še uspela bežno ujeti vogal njegovega plašča. Telo je poletelo. V padcu se je plašč iztrgal iz šibkih starkinih rok. Nagnila se je nad globino, vendar so njene šibke roke ostale prazne nad breznom. – Joj, sinko!

Kje je bila tačas dr. Marija Kučera, ne ve nihče povedati, niti stara gospa Savić. Nato se je asistentka nenadoma pojavila. Mati je bila izgubljena. Okno odprto in pod njim klopca. Brez besed je prišla dr. Marija Kučera k oknu, kot da mora nekaj videti. Z odločnostjo, ki je starko povsem onespособila, se je njena Marija povzpela na okno in brez besed strmoglavila na pločnik. Okno je ostalo odprto. Na njem je bila zakrčena starka. Gledala je v noč kot skozi sanje.¹⁵⁸

Noč je bila hladna in vetrovna. Niti en pozni mimoidoči ni tačas šel po Birčaninovi ulici. Samo na vogalu pri kavarni »Drina« je bil žandar – stražar. Top udarec se je slišal desetine metrov daleč. Žandar je stekel v smeri hiše, s katere je nekaj padlo. Pod

¹⁵⁸ Pravda je v detajlih poročala drugače, da sta obe ženski vstopili v sobo.

oknom je videl nepremično moško telo. Glava je bila obrnjena k tlom.¹⁵⁹ Ležalo je na hrbtu v mlaki krvi. Ob njem je bil copat.¹⁶⁰ Sam v noči, z mrličem na asfaltu, je pričel žandar klicati. Želel je prebuditi upravnika hiše na Birčaninovi ulici št. 28. Po nekaj minutah je razburjen poročal: Z najvišjega nadstropja vaše hiše je strmoglavil človek! Mrtev je ...¹⁶¹

Redki mimoidoči so slišali še en top udarec v trd kamen, en sam samcat krik.¹⁶² Upravnik Vladimir Šipinski je pritekel iz stavbe. Žandar mu je želel pokazati truplo, a je, ko se mu je približeval, zaprepaščen obstal: – Joj, pogledjte: skočila je še ena ženska!

Zares, le pol metra od mesta, na katerem je ležalo moško truplo, je v veliki mlaki krvi trzalo še žensko telo. Padla je ob samem zidu. Izdih v krvi – in vse je potihnilo. Upravnik je bolje pogledal: – Joj, to je vendar naš zdravnik! ... Tudi zdravnica je mrtva ... Zdravnica z mansarde ... Upravnik in žandar sta šla pogledat, ali je odprto okno v stanovanju dr. Savića. Zares, četrto nadstropje! Stanovanje dr. Savića! Bilo je že razsvetljeno. V stanovanju je bila sama mati dr. Savića, vsa iz sebe od bolečine. Ničesar ni razumela. Vedela je samo to, da je bil njen sin zadnji čas zelo depresiven, razočaran in odločen umreti. A vseeno je verjela, da bo živel.

Medtem so se od spodaj, z ulice, zaslišali glasovi.¹⁶³ Iz kavarne »Drina« so pritekli gostje in natakariji. Eden od natakarijev je razburjen pripovedoval: – Pred nekaj minutami sem stopil ven. Okno na četrtem nadstropju je bilo odprto in osvetljeno. Slučajno sem postal. Gori sem slišal nek prepir in vrisk. Vrnil sem se v kavarno. Niti slutil nisem, kaj se bo zgodilo.¹⁶⁴

Sosedi, ki jih je prebudil top trk, so odpirali okna in nale-

¹⁵⁹ Vreme, 3. 2. 1939, str. 5.

¹⁶⁰ Politika, 3. 2. 1939, str. 9.

¹⁶¹ Vreme, 3. 2. 1939, str. 5.

¹⁶² Politika, 3. 2. 1939, str. 9.

¹⁶³ Vreme, 3. 2. 1939, str. 5.

¹⁶⁴ Politika, 3. 2. 1939, str. 9.

teli na grozljiv prizor: na asfaltu sta v mlaki krvi ležali dve telesi. Na kraju dogodka se je hitro zbrala velika množica. Nekdo je obvestil Deveto sosesko Uprave mesta Beograd in na mesto dogodka je najprej prispel dežurni pisar g. Popović, malo za njim pa starešina soseske g. Bogdan Tošić. Dr. Vaso Savić je bil že mrtev, dr. Kučera pa je le še kratek čas dajala znake življenja. Ko je prišel reševalni avtomobil, je bila tudi ona že mrtva. Vsaka zdravniška pomoč je bila nesmiselna. Takoj po dogodku je policija začela preiskavo. V stanovanju dr. Savića niso našli nobenega pisma, ki bi lahko pojasnilo ta korak. Zaslišali so prijatelje, znance in mati dr. Savića. Trupli samomorilec sta bili prenešeni v mrtvašnico Splošne državne bolnišnice.¹⁶⁵ Primer je izzval veliko razburjenje, pa tudi veliko sočustvovanja. Čez dan je mnogo gostov v stanovanju pokojnega dr. Savića njegovi ostareli materi izrekalo sožalje. Skozi skromno stanovanje dr. Savića so šle množice. Bilo je tudi veliko beograjskih zdravnikov, a še več nekdanjih težkih bolnikov, ki niso mogli skrivati solza in bolečine za izgubljenim zdravnikom. Obkrožen s stvarmi, ki jih je dr. Savić pripravil za na pot, je včeraj neki zdravnik rekel: – Ljudje vedo za svojo hišo, za ženo in za otroke. On pa je vedel samo za bolnike in tuberkulozo!¹⁶⁶

Vseposod po Beogradu so govorili o tragediji.¹⁶⁷

3. 2. 1939: Reportaže o samomoru

Naslednji dan so o samomoru s celostranskimi reportažami in bombastičnimi naslovi poročali mdr. beograjski časopisi Politika (*Dvojni samomor na Birčaninovi ulici. Slavni specialist za tuberkulozo dr. Vasa Savić in njegova asistentka dr. Marija Kučera sta skočila iz četrtega nadstropja in umrla.*), Pravda (*Dva grozljiva samomora. V trenutku težke duševne depresije je sinoči izvršil samomor eden najboljših zdravnikov za pljučne bolezni, dr. Vaso Savić.*) in Vreme (*Skrivnostni dvojni samomor slavnega specialista za tuberkulozo in njegove sodelavke*);

¹⁶⁵ Pravda, 3. 2. 1938, str. 9.

¹⁶⁶ Politika, 3. 2. 1939, str. 9.

¹⁶⁷ Pravda, 4. 2. 1938, str. 6.

Prim. dr. Marija Kučera in stavba v Beogradu z označenim oknom, skozi katero sta skočila zdravnika.

(Po: Vreme, 3. 2. 1939, str. 5, in Pravda, 3. 2. 1939, str. 5.).

objavljali so fotografije obeh zdravnikov, stavbe, iz katere sta skočila, preiskovalcev pri delu. Tragična smrt obeh zdravnikov je vzbudila pretresljiv odmev tudi v slovenski javnosti, saj je pri dr. Saviću kot šefu najbolj slovečega zdravilišča za jetične razen tisočev pacientov z juga iskalo utehe in pomoči tudi na stotine slovenskih bolnikov. Zmerom je bil na razpolago tudi okoličnom Topolšice, ne da bi kdaj terjal račun.¹⁶⁸

4. 2. 1939 ob 10.00: Cerkvene pogrebne slovesnosti in slovo v Beogradu

Pogrebna slovesnost je bila v natrpani bolnišnični kape-li. Naricanje užaloščene matere je spremljalo besede številnih govorcev o dobrih delih njenega sina. Bil je pogreb, kakršnega se je v Beogradu redko videlo: mimo mrtvaškega odra so šli vsi družbeni sloji, dame v krznu in revni delavci, predstavniki medicinske stroke, univerzitetni profesorji, načelnik Ministr-

¹⁶⁸ Jutro, 4. 2. 1939, str. 3: Tragedija dr. Saviča in dr. Kučerove je zbudila splošno obžalovanje v vsej državi.

stva za socialno politiko in javno zdravje, direktor Centralnega higienskega zavoda, predstojniki oddelkov Splošne državne bolnišnice, predstavniki društev in javnega življenja. Bolniki so dramatično padali na krsto, objemali in poljubljali zdravnika na mrtvaškem odru¹⁶⁹ in so jih le težka odtrgali, neutolažljiva Savićeva mati ni več mogla stati na nogah. Po obredu, ob 11.30, so telo pokojnika prepeljali v Petrovgrad. V kapeli je bil še manjši obred za dr. Marijo Kučera. Mati dr. Savića je dolgo jokala ob njej: – Tudi ti odhajaš, hčerka moja!¹⁷⁰ Odpeljali so jo v Zagreb.

4. 2. 1939 zjutraj je prišla Savićeva sestra, nuna Petronija, iz Beograda, da bi pripravila vse potrebno za bratov pogreb v Petrovgradu, kjer je preživel svoja najlepša mlada leta.¹⁷¹ *Nuno Petronijo smo našli v samostanu ob veliki voščeni sveči, pobito in objokano. Prebiral je molitve. Bil je zelo presunljiv prizor. Dušča se v solzah je tiho rekla: Glejte, zadela me je še druga tragedija ... Bil je nenavaden človek, z veliko ljubeznijo do človeštva. Idealna duša. Vsakogar je imel rad, sebe najmanj. Za vsakogar je živel, za sebe najmanj ... – Nekaj dni po božiču, ko je bil dr. Savić v Beogradu, ga je sestra poklicala, da bi pomagal zbolelemu otroku siromašne ženske. Pokojni dr. Savić je takoj pripotoval v Petrovgrad, pregledal otroka, mu pomagal in ga napotil v bolnišnico, kjer ga je zdravil na svoje stroške. Pokojni dr. Savić je veliko pomagal ubogim in je vsak mesec zanje od svoje plače namenil po sto dinarjev.*¹⁷²

Ob dveh popoldne je bilo petrovgradsko pokopališče prepolno žena, mož in otrok. Tiho so čakali, da se udeležijo žalostne manifestacije. Pokopu so prisostvovali vsi petrovgradski zdravniki, predsednik mestne občine, šolski prijatelji pokojnega dr. Savića in množica meščanov, tudi iz Beograda in Novega Sada,¹⁷³ predstavniki vseh državnih oblasti, društev in ustanov; zastopali so Centralni higienski zavod v Beogradu, Higienski

¹⁶⁹ Čvrkić, Dr. Vasa, str. 49.

¹⁷⁰ Vreme, 4. 2. 1939, str. 12.

¹⁷¹ Pravda, 5. 2. 1939, str. 9.

¹⁷² Fišner, Na petrovgradskom groblju, str. 9.

¹⁷³ Vreme, 4. 2. 1939, str. 12.

zavod in Antituberkulozni dispanzer v Novem Sadu, Novosadsko šolsko polikliniko ... Avtomobil »Konkordije« s posmrtnimi ostanki je v Petrovgrad prispel šele ob 15.30. Ko je velik črn avtomobil vozil skozi mestne ulice, so zvonili zvonovi vseh petrovgradskih cerkva. Ganljiv je bil prizor, ko sta mati in sestra zagledali avtomobil, v katerem je ležal njun najdražji. Krsto so pred pokopališko kapelo prinesli njegovi tovariši, zdravniki iz Petrovgrada. Nadškofov vikar je ob asistenci vse petrovgradske duhovščine opravil pogrebni obred. Krsto so iz kapele odnesli Savićevi prijatelji in pacienti. Govorili so predstavniki Ministrstva narodnega zdravja (*v svoji stroki je bil virtuozi*), Centralnega higienskega zavoda v Beogradu (*bil je propagator in fanatični delavec na področju ljudskega zdravja*), Društva specialistov za tuberkulozo, univerzitetni profesor (*bil je prvak naše dežele v boju proti tuberkulozi, zamislil si je kolektiven boj proti tuberkulozi, pravo in široko vojno vsega naroda in ljudskih množic proti temu velikemu socialnemu zlu*), delegata Jugoslovanske zdravniške zbornice in ftiziološkega društva. Nad grobom se je v imenu šolskih tovarišev od pokojnika poslovil petrovgradski zdravnik dr. Radulović (*o dr. Saviću je najboljši kirurg na svetu, profesor Sauerbruch, dejal: »Vam, Jugoslovanom, ni treba prihajati k meni, vi imate svojega Savića.«*). V imenu kluba petrovgradskih zdravnikov in zdravnikov banovinske zbornice je dr. Matić, šef internega oddelka tukajšnje bolnišnice, vznemirljivo opisal tragedijo človeka, ki je ustvaril prvovrsten sanatorij, v najboljših letih, v šestinštiridesetem letu, pa izgubil voljo tako za delo kot do življenja. Telo pokojnika je bilo spuščeno v grob.¹⁷⁴

5. 2. 1939 Pogreb dr. Marije Kučera

Telo dr. Marije Kučera so ob 11. uri v krogu prijateljev pokopali v družinski grob na zagrebškem pokopališču Mirogoj.¹⁷⁵ *»Ni znano, zakaj Romeo in Julija naše zgodovine medicine, ki sta živela, delala in umrla skupaj, nista bila pokopana*

¹⁷⁴ Fišner, Na petrovgradskom groblju, str. 9. Fišner, Sahrana, str. 9.

¹⁷⁵ Kučera Mirogoj, oddelek RKT, polje 46A, razred II/I, št. 54; »Pokojnika;« Pravda, 5. 2. 1939, str. 9. Pravda, 6. 2. str. 10.

skupaj.«¹⁷⁶

Iskanje vzrokov za samomor

Preiskava ni ugotovila nič otipljivega. Tako dr. Savić kot dr. Kučera sta zapustila celo knjižnico rokopisov, nikjer pa nobene vesti o sebi osebno,¹⁷⁷ nobenih dokumentov, ki bi pojasnili njuno odločitev, nobenega pisma, ki bi odkrilo neposredne motive samomora. – Pred tremi leti, ko je bil bolan, naj bi dr. Savić dejal: »Zapustil sem oporoko. Ko umrem, mama, jo boš našla med mojimi stvarmi, v kovčku.« Oporoke ni bilo. Novinarji in policija so razmišljali v več smeri, iskali in našli podrobnosti iz življenj obeh zdravnikov in njihovih bližnjih.

Analogija z dr. Joanovićem

Najboljši prijatelj dr. Savića, docent dr. Spužić, je dejal: »Pripovedoval mi je, da razume, zakaj je dr. Joanović izvršil samomor«.¹⁷⁸ Tudi drugi so opazili podobnost med samomoroma dveh vodilnih srbskih zdravnikov, dr. Joanovića, vrhunskega specialista za raka, in dr. Savića, specialista za tuberkulozo. »Klonila in podlegla sta ljudski moralni zlobi in si na dramatičen način vzela življenje.«¹⁷⁹ Đorđe Joanović je bil pobudnik, profesor in dekan medicinske fakultete ter direktor patološkega inštituta v Beogradu, eden najvidnejših medicinskih znanstvenikov svojega časa. 28. 1. 1932 naj bi se v nepojasnenih okoliščinah obesil v svojem stanovanju v drugem nadstropju Patološko-anatomskega inštituta v Beogradu, mnogi pa so sumili, da je bil umorjen, ker je padel v veliko nemilost pri vladi zaradi zavzemanja za avtonomijo univerze in podpore študentskim protestom.¹⁸⁰ Bil je brez družine, ves posvečen znanstvenemu

¹⁷⁶ Pašić, Priče iz Vojvodine, po Stevanu Vukovu.

¹⁷⁷ Vreme, 4. 2. 1939, str. 12.

¹⁷⁸ Vreme, 3. 2. 1939, str. 5

¹⁷⁹ Milišić, Dr. Vasa, str. 26.

¹⁸⁰ Studenti Beogradskog univerziteta, str. 169. Đukić, Visoka moralna načela.

delu. Čeprav je šlo za samomor, je srbski patriarh odobril, da lahko izvedejo »opelo« (péti pravoslavni mrtvaški obred) nad zaslužnim pokojnikom.¹⁸¹ Po dr. Joanoviću se imenuje splošna bolnišnica v Zrenjaninu.¹⁸²

Spopad med zdravniki v zasebnem in javnem zdravstvu, med profesorji in kliničnimi zdravniki

Dr. Spužić je povedal, da dr. Savića »niso sprejeli salonski zdravniki«. ¹⁸³ Savićev prijatelj dr. Stevan Nikolić iz Zagreba je zapisal, da je bil dr. Savić »nežna in sanjaška duša, predolgo osamljena v puščavi [= Topolšici], brez stika z dnevnim življenjem«. ¹⁸⁴ – »V izgradnji svoje nove pozicije in dobljenega oddelka je – na žalost – naletel na takšne težave in probleme, da sta v njem usahnili energija in volja, poznani iz njegovega dotedanjega dela. Nepredstavljiva reakcija na postopke, ki so ga ovirali v zamišljenem izvajanju programa, je vodila v katastrofo ...« ¹⁸⁵ – »Ko se je prvič razočaral nad ljudmi, si je vzel življenje.« ¹⁸⁶ – »Ko Vasa Savić ni več mogel zdraviti bolnih, je izvršil samomor. On, ki je sebe posvetil zdravljenju ljudi, ki je to znal, želel in zmogel, ni več mogel odgovarjati bolnikom: nimam s čim.« Kot idealist in poštenjak se ni želel prilagoditi drugačnemu sistemu, drugačnemu razumevanju zdravniškega poklica, ki so ga v vele mestu ponekod vodile laž, spletk in borba za prestiž in položaj v družbi ter za zasebno korist in premoženje. Zato

¹⁸¹ Samomor je po nazoru pravoslavne cerkve smrtni greh, za samomorilce se naj ne bi opravila pogrebna slovesnost in naj celo ne bi bili pokopani na območju pokopališča, obredje pa opravijo mdr. v primerih, ko je bil samomor storjen iz nuje, če ga dovoli patriarh oz. če gre za zaslužno osebnost.

¹⁸² »Oprijelo.« »Dođe Joanović.«

¹⁸³ »Sjećanje na dr Vasu Savića, prvog srpskog fiziologa!«

¹⁸⁴ Nikolić, Doktoru, str. 52.

¹⁸⁵ Život i rad, str. 14.

¹⁸⁶ Milišić, Dr. Vasa, str. 28.

je njegov samomor opomin in težka obtožba.¹⁸⁷ – »Opazovalci tega življenja, polnega moči, po vsem, kar je o njem povedano, ostanejo pred eno samo uganko: kolikšna je morala biti sila, ki je takšno življenje uničila v mesecu dni.«¹⁸⁸

Patološke spremembe

V obdukcijemskem izvidu dr. Vase Savića naj bi obstajali indici o patoloških spremembah, ki bi lahko bile vzrok za duševni zlom.¹⁸⁹

Travmatična usoda Savićeve sestre

Savićeva sestra Vukoslava je že pred bratovo smrtjo doživela tragedijo v zakonskem življenju. Kot učiteljica v Petrovgradu se je pred več leti poročila z ruskim polkovnikom Špakovskim, bratom znanega vojskovodje, generala¹⁹⁰ Arkadije. Mož, ki ga je imela zelo rada, je pred sedmimi leti izvršil samomor. To jo je tako pretreslo, da se je odločila zapustiti družabno življenje in se zaobljubiti Bogu. Svojemu možu je posnela zbirko nežnih lirskih pesmi in mu jih posvetila. Pesmi je izdalo Kolo srbskih sester v Petrovgradu, nato pa je šla Vekoslava med nune. Sprejel jo je banatski škof dr. Grigorij Letić, ki je v gozdu na obrobju Petrovgrada ob 40-letnici svoje duhovniške in 30-letnici škofovske službe ustanovil ženski Samostan svete Melanije Rimljanke z nekaj sobicami, ki je bil tudi internat za žensko mladino ter zatočišče za sirote in zapuščene ostarele. Za predstojnico samostana je postavil sestro Petronijo, nekdanjo učiteljico, sestro dr. Savića.¹⁹¹

¹⁸⁷ Janković, Dr. Vasa, str. 32, 33. Čvrkić, Dr. Vasa, str. 42. Čvrkić, Dr. Vasa, str. 50.

¹⁸⁸ Život i rad, str. 16.

¹⁸⁹ Pašić, Priče iz Vojvodine, po Stevanu Vukovu.

¹⁹⁰ Shpakovsky, Arkady Albertovich.

¹⁹¹ Samostan sv. Melanije. Prim. »Манастир Свете Меланије.« Fišner, Na petrovgradskom groblju, str. 9. Pašić, Priče iz Vojvodine, po Stevanu Vukovu.

Življenje in delo dr. Mare Kučera

Dr. Marija Kučera, rojena 9. 4. 1899 v Zagrebu, je bila je hči zagrebškega znanstvenika, matematika in svetovno znanege astronoma prof. dr. Otona Kučere. Študij medicine je vpisala v Zagrebu, nadaljevala v Gradcu in Berlinu ter zaključila na Dunaju.¹⁹² za zdravnico splošne medicine je bila promovirana 10. 7. 1924. leta. Po zaključenem stažu je bila leto dni na specializaciji v Parizu, 1925¹⁹³ pa kot specialistka za pljučne bolezni postavljena za asistentko dr. Savića v Topolšici: tu jo je pretresel primer osamljenega človeka, ki se je sam samcat boril proti tuberkulozi.¹⁹⁴

Mara Kučera je uživala simpatije študentov zaradi svoje preprostosti in tovarištva. V Zagrebu, ko se je ponoči vračala domov v družbi kolega, je naboj iz mraka ubil njenega spremljevalca, študenta Jerka Šimića – na mestu je obležal mrtev s prestreljeno lobanjo. Mladenka je doživela težak duševni zlom. Nikoli niso mogli ugotoviti, kdo je bil morilec; vse je kazalo, da je bil študent žrtev pomote: naboj je bil namenjen kdo ve komu.¹⁹⁵ Kasneje je bila dr. Mara Kučera mračna in zaprta. Življenje je posvetila medicini, a ni mogla skriti želje, da bi bila mama. V Topolšici je organizirala in vodila oddelek za tuberkulozne otroke. Tako je izživljala svoje žalostno materinstvo. Zaradi zavzemanja za bolnike, kolegialnega obnašanja in prirojene ljubeznivosti je bila deležna splošnih simpatij,¹⁹⁶ v zdravniških krogih je uživala ugled dobre, vestne in sposobne zdravnice,¹⁹⁷ delala je predano, požrtvovalno in sistematično.¹⁹⁸ 8. 11. 1935 je dobila naziv primarij.¹⁹⁹

¹⁹² Imunović, In memoriam, str. 52.

¹⁹³ Podatek na spominski plošči v Topolšici.

¹⁹⁴ Jutro, 4. 2. 1939, str. 3: Tragedija dr. Savića in dr. Kučerove je vzbudila splošno obžalovanje v vsej državi. Vreme, 3. 2. 1939, str. 5.

¹⁹⁵ Vreme, 4. 2. 1939, str. 12.

¹⁹⁶ Politika, 3. 2. 1939, str. 9.

¹⁹⁷ Vreme, 3. 2. 1939, str. 5.

¹⁹⁸ Simunović, In memoriam, str. 52.

¹⁹⁹ Socialni arhiv, str. 208.

Dr. Mara Kučera je v dr. Saviću videla človeka največjih sposobnosti, nadčloveka. V tem kultu je minila cela njena mladost. Ali ga je imela rada? Morda na skrivaj. Menda pa dr. Vasa Savić ni ničesar opazil; ves je bil zaposlen z operacijami, zdravljenjem, znanstvenim delom. Ni bral njene duše, njenih skrivnosti. Vedno je poudarjal: »*Dr. Kučera samo vrši svojo dolžnost!*«²⁰⁰ – Nekateri časopisi so pisali: Ni bila niti zaročenka niti prijateljica, bila pa je očarana z njim in ga je oboževala, želela si je le večno ostati ob njem.²⁰¹ Po drugih zapisih pa naj bi zdravnika imela intimno razmerje: najbližji prijatelji naj bi vedeli povedati, da bi se morala v teh dneh poročiti.²⁰² – Po odhodu pokojnega dr. Savića v Beograd na novo dolžnost se je dr. Kučera odločila, da gre tudi ona z dolgoletnim šefom.²⁰³

9. 3. 1939 je bila v topolškem zdravilišču komemoracija, naslednji dan pa sv. maša zadušnica, ki so se je udeležili zdravniki, bolniki, uradniki in sestre.²⁰⁴

Petrovgradski časopis Banatska pošta je sprožil pobudo za zbiranje pomoči Savićevi materi, ki je živela v težkih materialnih razmerah,²⁰⁵ dr. Savič si namreč ni ustvaril ne imetja ne prihrankov.²⁰⁶ »*Najboljši dokaz za to, kako idealistično je dr. Vasa Savić dojemal življenje, je, da je svojo ostarelo mater pustil povsem brez vsega. Nima niti pokojnine, njen sin, za katerega je vse porabila, pa ji ni zapustil niti nekaj sto dinarjev. – Takšen je bil ta človek, pravijo njegovi prijatelji. Kot odličen specialist bi lahko zaslužil denar. Vendar ni želel. Zasebne prakse, čeprav so ga iskali tisoči, ni imel, in če je koga že zdravil izven sanatorija in bolnišnice, ni želel od njega vzeti niti dinarja za svoj trud.*«²⁰⁷

²⁰⁰ Vreme, 4. 2. 1939, str. 12.

²⁰¹ Vreme, 3. 2. 1939, str. 5.

²⁰² Pravda, 3. 2. 1938, str. 9.

²⁰³ Politika, 3. 2. 1939, str. 9.

²⁰⁴ Jutro, 14. 2. 1939, str. 3: Topolšica spominu dr. Savića in Kučerove.

²⁰⁵ Majki pok. Dr. Vase Savića treba pomoči. Banatska pošta, 18. 2. 1939, str. 3. Po: »Vasa Savić.«

²⁰⁶ Pašič, Priče iz Vojvodine, po Stevanu Vukovu.

²⁰⁷ Pravda, 3. 2. 1938, str. 3.

Mati dr. Saviča se je pridružila hčeri v samostanu.²⁰⁸

40 dni po smrti je bila zadušnica (parastos) za dr. Savičem v cerkvi Marijinega vnebovzetja v Petrovgradu,²⁰⁹ kajti »štirideseti dan po smrti pride človekova duša pred pravično božjo sodbo.«²¹⁰

Marca 1939 je bilo ponovno razpisano mesto zdravnika šefa upravnika v Topolšici.²¹¹ upravo zdravilišča je prevzel dr. Tomaž Furlan.²¹² V Topolšici so bili 4 zdravniki, 26 sester, 38 sobaric in več drugega osebja, zidali so novo upravno in stanovanjsko poslopje.²¹³

Na pokopališču Tomaševac v Zrenjaninu je bil postavljen nagrobnik na grobu dr. Saviča: nad enostavnim betonskim sarkofagom je bizantinski križ iz belega marmorja iz Arandjelovca s poudarjenim napisom »Dr. Vasa Savić / šef sanatorijuma Topolšice« in utišanim »1893 † 1939 / M[anastir?]. Melanija«.

Avgusta 1939 sta bila zaradi smrti iz imenika zdravnikov Zdravniške zbornice za dravsko banovino izbrisana Mara Kučera, primarij zdravilišča v Topolšici, ter Vaso Savič, tamkajšnji šefzdravnik.²¹⁴

1940: Zbornik v spomin dr. Vasi Saviću

V zbirki Knjižnica centralnega higienskega zavoda je bil 50. zvezek posvečen dr. Saviću. Urednik je poudaril, da publikacija prvič odstopa od običajnega načina, je posvečena enemu človeku in objavlja tudi zapise laikov, nestrokovnjakov: Saviče-

²⁰⁸ Pašič, Priče iz Vojvodine, po Stevanu Vukovu.

²⁰⁹ Parastos po dr. Vasi Saviću u Svetouspenskom hramu u Petrovgradu. Banatska pošta, 11. 3. 1939, str. 1. Po: »Vasa Savić.«

²¹⁰ »Šta je parastos (zadušnice).«

²¹¹ Slovenec, 4. 3. 1939: Ponovni natečaj zdravniških mest. Slovenski narod, 3. 3. 1939: Ponovno razpisane zdravniške službe.

²¹² Jutro, 25. 5. 1939, str. 4: V. jugoslovenski protituberkulozni kongres.

²¹³ Slovenski narod, 1. 8. 1939, str. 3: Topolšica se neprestano razvija. Slovenija, 11. 10. 1910.

²¹⁴ Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, št. 67, 23. 8. 1939, vl. št. 18480/1.

Grob dr. Savića (splet).

vih pacientov. Centralni zavod kot najvišja higienska ustanova in strokovno znanstveno središče države je želel osvetliti pravo veličino in vrednost dr. Savića: ker so mnenja o njem deljena, ker je bil nezadostno in napačno ocenjen, ker to ni bilo storjeno za časa njegovega življenja in ker gre za eminentnega strokovnjaka z močnimi strokovnimi knjigami.²¹⁵

Vasa Stajić, srbski pisec in filozof, tajnik Matice Srbske,²¹⁶ ki je bil 6 let po 1,5 meseca v Topolšici, je zapisal, da je bil pravi Savićev pacient tisti, ki je prejel njegovo kirurško intervencijo. V Topolšici je bilo največ pacientov poleti: tedaj je tekel Savić, tekla Kučera, tekli vsi zdravniki, tekle sestre. Iz leta v leto so tekli vse več, ker se je v Topolšico javljalo vse več bolnikov. Ker vseh niso mogli sprejeti, so manj srečni morali čakati na vrsto: doma ali v okolici, Celju, Šoštanju. Pozimi je bilo manj dela, Savić je več spremljal strokovno čtivo in pisal.

²¹⁵ Konstantinović, Uvodna reč, str. 4, 5.

²¹⁶ »Vasa Stajić.«

– Vere v pamet in roko Savića in Kučere nisem dobil sam, piše Stajić, ampak sem jo prejel od pacientov in njihovih staršev. Ti pacienti niso bili lahkoverni. Večina med njimi je porabila svoje premoženje v Davosu ali Aflenzu, v Topolšico pa so prišli, išoč cenejši sanatorij. V Topolšici je bolnikom ugajal občutek: tu se ne trguje z našim zdravjem, tu nihče ne bogati, nihče ne prilagaja našega zdravljenja svojim interesom. Bolniki so pripovedovali neverjetne zgodbe o tem, koliko so potrošili in kako so jih goljufali, dokler niso izvedeli za Savića in Topolšico. – Ko sem leta 1934 prispel v Topolšico, sem našel bolnike zelo vznemirjene: proti Saviću je bila uvedena preiskava. Bolniki so pripravljali izjavo za ministrstvo, da nihče ne bo ostal v Topolšici brez Savića. Umiril sem jih, saj sem izvedel, da Savića ne bodo premestili, vendar so dolgo pripovedovali, da se preiskava sploh ni ukvarjala z operacijami njihovih pljuč, ampak s svečami, ki so bile zavedene v inventarju, ni pa jih bilo v skladišču.²¹⁷

Momčilo Janković: Kadarkoli so se bolniki vračali v Topolšico, so jih čakale nove metode zdravljenja. Dr. Savić je vedno vedel, kaj je potrebno storiti, in je to tudi znal izvesti. Bil je intuitiven v diagnostiki, pronicljiv v določanju terapije. – Pacient Vase Savića ni razmišljal o svojem zdravljenju: vedel je, da o tem razmišlja Vasa Savić: to je bilo dovolj, pacient je bil spokojen. – Kako je imel rad svojo Topolšico, kako se je veselil njenega širjenja in razvoja (spraševal je bolnike: *Ali kaj opaziš, kako ti je všeč?*) – Pravili so, da je grob. Vedeli smo, da nas Vasa Savić krega v našem interesu, ker s kršenjem hišnega reda škodimo svojemu zdravljenju. Zdravljenje pa je bilo za Savića nad vsem in kriterij za vse. Govoril je: »Rad imam ljudi, a nisem sentimentalen. Brez sodelovanja med pacientom in zdravnikom ni zdravljenja.« V ambulantni pa je pisalo: »Tuberkuloza se ne zdravi samo z besedami.«²¹⁸ – Ko se je jezil na zdravnike, se je jezil zaradi njihovega nedela, neznanja, napačnega dela, ne na njih kot ljudi. Če je kregal paciente, jih je kregal, ker se ne zdravijo. Vse za zdravljenje. Na zdravljenju je treba delati, pacienti

²¹⁷ Stajić, Dr. Vasa, str. 18, 19.

²¹⁸ Tuberkuloza se ne leči golim rečima. Momčilo, Dr. Vasa, str. 30.

enako neutrudno kot on, neprimerljivo neutrudno, brez ozira na vse prepreke. – Dr. Vasa Savić je živel samo zato, da bi delal. Zase osebno ni pričakoval nobene nagrade. Uradniška plača in stanovanje v eni sobi nad pisarnami uprave. Vsa nagrada mu je bila uspeh pri zdravljenju in želel je samo eno: še več možnosti za še boljše, še plodnejše delo.²¹⁹

Jelena Čvrkić: Pravil je: *Zdravnik mora imeti klinični instinkt, ki nekultiviran ne pomeni nič. Imeti mora pretanjena čutila.* – Ko je prišel k bolniku, kot bi v zraku že čutil njegovo stanje, in v tem se nikoli ni zmotil. Njegovemu očesu ni nič ušlo. Vsi njegovi čuti so bili izostreni, kot bi bil nekaj več kot človek. Kot bi imel notranje oko za bolnika. – Dr. Kučera je govorila, da zna dr. Savić fanatizirati tiste, ki jih ima rad.²²⁰

Slavka Simunović o dr. Kučera: Njeno delo smo videli pacienti od »pregledovalnice«, kjer nas je pretrkavala skupaj z dr. Savićem, preko laboratorijskega pregleda krvi, izpljuvka in drugega, pa vse do operacijske dvorane, kjer je – poleg asistiranja velikemu učitelju – samostojno dajala injekcije, izvajala blokade, torakokavstiko, skalenektomijo, operacije živca, dajala pnevmotorakse, vedno z isto resnostjo, predanostjo in požrtvovalnostjo. Mnogi bolniki, ki so poznali dr. Savića, so vendarle imeli raje, da jim ekserezo ali še posebej bolečo interkostalno blokado da dr. Kučera, kajti *ima lahko žensko roko.* – »Gospoda primarica« ni bila le Savićeva pomočnica, bila je sodelavka, pogosto enakovredna, a vedno nujno potrebna. – Z genialnimi posegi in idealizmom so reševali nerešljive primere, izgledalo je kot čudež. – S kolapsoterapijo so do decembra 1937 zdravili 534 otrok, z ležanjem na trdi blazini 238, z operacijami 296, umetnim enostranskim pnevmotoraksom 166, ekserezo (prekinitvijo živca frenikusa) 33, ožiganjem zarastlin (kavstika) 20, s kombinirano terapijo z ene strani 57, z obojestransko kolapsno terapijo 20.

²¹⁹ Janković, Dr. Vasa, str. 29–31.

²²⁰ Čvrkić, Dr. Vasa, str. 48, 49.

Spominska plošča v Topolšici

V Topolšici so hvaležni pacienti, zdravniki, sestre in uslužbenci zdravilišča zbrali 13.000 dinarjev in obema zdravnikoma »v trajen spomin« postavili kamnito spominsko ploščo z odlitima kiparskima portretoma,²²¹ domnevnim delom kiparja Božidarja Pengova.²²² Kmalu po nemški okupaciji med drugo svetovno vojno je bila plošča v duhu ponemčevanja odstranjena. Šolske sestre so jo shranile na podstrešje. Ploščo so ob osmi obletnici smrti, 2. 2. 1947, domala nepoškodovano vzdali v notranjem hodniku operacijskega trakta,²²³ tedanji šef zdravilišča dr. Mirko Karlin pa je med drugim o dr. Saviću povedal:

»Fanatično in s skrajno nesebičnostjo je hotel dokazati svojim inozemskim učiteljem, da smo tudi Jugoslovani pripravljeni sprejeti borbo zoper jetiko, to največjo sovražnico našega naroda. Ko so začeli drugod zatirati jetiko z nožem, je bil dr. Savić prvi, ki je začutil potrebo, da se izvežba za pljučnega kirurga. Tako je danes Savić zapisan v jugoslovanski zgodovini medicine kot pionir nove stroke – operativne ftiziologije. / Savićev kirurški vzpon in njegovi uspehi so spodbudili tudi Golnik k aktivnejšemu postopanju. Tako se je pod vodstvom dr. Neuba-uerja razvil Golnik v drugi center pljučne kirurgije in po prera-ni Savićevi smrti, ker je ta ostal brez naslednika, postal vodilni zavod, čigar tradicijo danes z uspehom nadaljuje dr. Furlan. / Čeprav kirurško usmerjen, ni dr. Savić nikdar zanemarjal drugih metod v zdravljenju pljučne jetike. Bil je izreden mojster prihoterapije in je kot dober priholog poznal vse težnje svojih bolnikov. Zato pa so mu bili bolniki bolj poslušni kot svojim la-stnim očetom. Dr. Savić je znal vzpostaviti edinstven odnos do

²²¹ Napis na plošči: Dr. Vasa Savić, šef lečilišta od 1922 do 1939; Dr. Mara Kučera, primarni lekar, saradjivala od 1925 do 1939; Ovu spomen-ploču postavljaju zahvalni pacienti, lekari, sestre i službenici lečilišta svojim požrtvovnim i nezaboravnim lekarima dr. Vasi Savić-u i dr. Mari Kučeri, koji su tragično završili svoj život 2. februara 1939 god. premoreni napornom borbom protiv teškog narodnog zla – tuberkuloze.

²²² Cestnik, Meh, Poročilo, str. 15.

²²³ Cestnik, Meh, Poročilo, str. 15.

bolnikov, ki uspe le redkokateremu zdravniku. Pripravil je bolnike do tega, da so – kajpada v svojo korist – sodelovali z njim in mu pomagali pri zdravljenju njih samih. Zavaljo tega je bil tudi brezobzirno strog nasproti vsakemu, ki bi hotel z nediscipliniranim ponašanjem rušiti sugestivnost njegove osebnosti.»²²⁴

22. 11. 1952: Na proslavi ob 30-letnici bolnišnice so se spomnili dr. Savića

Obstoj zavoda so šteli od prihoda dr. Savića v Topolšico, o njegovi vlogi ftizioterapevta in epidemiologa je govoril dr. Vrščaj.²²⁵

1954: Roman Desanke Maksimović Odperto okno (Otvoren prozor)

Srbska pesnica in pisateljica Desanka Maksimović je za časa dr. Savića v Topolšici večkrat obiskala svojega brata, zdravnika dr. Bogoljuba Maksimovića.²²⁶ Čez desetletja je napisala roman *Odperto okno* in v njem zajela mnoge drobce – nasula dejanske podrobnosti iz sanatorija in o dr. Saviću (v romanu imenovan dr. Nikola Stevanović), mdr.: anketa o tuberkulozi (str. 5), večerja v sanatoriju z zdravniki in gosti – obiskovalci bolnikov (str. 58), ministrstvo ne zagotovi sredstev za dokončanje stavbe; z ostanki hrane iz kuhinje krmijo svinje na ekonomiji zdravilišča; delo traja od sedmih zjutraj do mraka (str. 60); da bi bilo čim več sob za paciente, imajo zdravniki slaba stanovanja (str. 61); fanatizem upravnika, da se sanatorij posodobi in razširi; zname-niti mešani kompot češnja, zelena figa in hruška (str. 62); »lju-bezensko vzgojni posegi« šef-zdravnika: preprečevanje parč-kanj med samimi bolniki ter med bolniki in nižjimi zaposlenimi (str. 63); predvojno modno kopališče (str. 65); otroške barake

²²⁴ Karlin, Spominu, str. 189–191.

²²⁵ Cestnik, Meh, Poročilo, str. 20.

²²⁶ Hudales, Bolnišnica, str. 82. Po: Marinšek, Marjan: »Srebrne plesačice sem napisala v Topolšici ...« (intervju z Desnako Maksimović). Naš čas, 20. 2. 1981, str. 5.

s trdimi blazinami, spomini šef-zdravnika na svojo tuberkulozo v mladosti (str. 70); zavzemanje za nove metode zdravljenja (str. 71); boleštna strast šefa do dela in enake zahteve do osebja (str. 73), nejevoljnost nad bolniškimi odsotnostmi zdravnikov (ko delo čaka, je treba včasih delati tudi bolan, str. 74); pregled bolnika s slušalkami in pretrkavanjem (str. 75); bolniške vile, ki jih nadzorujejo posamezni zdravniki – pomočniki; temno ozadje gozda (str. 76); od kod in zakaj domnevna šefova grobost; vse je ustvarjeno z lastnimi sredstvi sanatorija (vsaka epruveta, vsaka stvar tu je kaplja naše krvi in znoja, str. 77), zdraviliški avtomobil in telefon (str. 78), stopnice do Mladike (str. 79), neozdravljivo bolni ne sme zasesti mesta ozdravljivemu (str. 81); barake za bolnike (str. 82); šef enkrat tedensko obhodi vse vile (87); nove otroške barake, prenovljen park, kanaliziran potok (str. 88); strokovni zapisi (str. 107); prezir do zasebne zdravniške prakse, ker ima trgovsko pridobitno izhodišče (str. 129); smo najbolj s tuberkulozo okužen narod v Evropi (str. 130); zdravnik v sanatoriju je siromašni vojak socialne medicine (str. 131); tuberkuloza je med ljudstvom še vedno stigma in sramota (str. 140); nove zdravniške ideje o potrebnosti samožrtvovanja za dobro ljudstva so podobne komunističnim (str. 141); poskusi zdravljenja otrok s švedsko gimnastiko (str. 142); skoraj vsak mestni otrok je okužen (str. 172); Topolšica dojeta kot planinski kraj (str. 201); mnogo ljudi ne ve, da tu zdravijo tudi otroke; zaljubljenost šefa v sanatorij (str. 202); zdravljenje z mirnim ležanjem (str. 203); knjiga o zgodovini sanatorija; skozi sanatorij je šlo veliko pisateljev, pa nihče ni želel pisati o sanatoriju in kako se ljudje v njem prerodijo (str. 206); potrebna je revolucija v zdravstveni politiki, ki je ni možno doseči iz operacijske sobe in ambulate ali preko ozdravljenih bolnikov, ampak iz Beograda (str. 208); krožna pot po gozdu nad sanatorijem (210); odrekel sem se vsemu, kar ni sanatorij – nosim ga kot polž hišo; sanatorij je célo majhno mesto (str. 211); čistost in urejenost okolice; pošta; električna centrala; iz prihrankov zdravilišča obnovljene stare stavbe in zgrajene nove; pot med upravo in ambulanto posuta s peskom (str. 212); šef eden najboljših kliničnih zdravnikov (str. 216); ambulanta, lekarna (str. 217); razvoj sanatorija, odkar je ministrstvo dovolilo, da sami razpolagajo s svojimi prihranki; otroška gozdna šola; šef kot zanesenjak; otročje ne zna skriti po-

nosa; linolej po tleh se blešči kot ogledalo in diši po bencinu (str. 218); kuhinja (str. 219); delavci v sanatoriju preobloženi z delom (str. 224); kapela sanatorija (str. 236); odhod šefa v Beograd (str. 248); nezadovoljstvo s seboj in vsem okoli sebe (str. 279); novica o njegovem samomoru v časopisu (str. 297); ne bodo ga pokopali v Beogradu (str. 300).

Po dr. Saviću sta bili poimenovani ulica in bolnišnica v Zrenjaninu, njegovo poprsje stoji kot eno od petnajstih v aleji velikanov v Karadjordjevem parku.²²⁷

V knjigi ob 90-letnici Bolnišnice Topolšica je dr. Hudales objavil zapis o dr. Saviću ter spomin Lojzke Firškovec, hčere ekonoma zdravilišča:²²⁸ *»Glavno poslopje je bilo uprava in tu je na vrhu imel stanovanje dr. Savić. /.../ Od uprave pa se je šlo naravnost na hrib po strmi gozdni stezi in tam je imel dr. Savić svoj »vikend« – leseno brunarico, kamor se je vsak dan, točno od 13^h do 15^h, umaknil na krajši počitek. Zato smo temu rekli »Mirni vrh«, saj je tedaj, ko je Savić šel počivat, morala biti spodaj v naselju popolna tišina. Vsi uslužbenci so morali hoditi tako rekoč po prstih, noben otrok ni smel tedaj zajokati, noben pes zalajati.«*

Grob dr. Savića je spomladi 2019 komunalno podjetje želelo odstraniti. Zasluge za ohranitev ima farmacevt Stevan Vukov, raziskovalec znanih zdravnikov iz srbske zgodovine in ustanovitelj Muzeja lekarništva:²²⁹ z upraviteljem pokopališča je našel rešitev za grob dr. Savića,²³⁰ na seji Srbskega zdravniškega društva je spomnil na dr. Savića in o njem pripovedoval tudi za Novosti.²³¹

Dr. Savića so omenjali kot najslavnejšega zdravnika tuberkuloznih,²³² najboljšega zdravnika za tuberkulozo v

²²⁷ Pašić, Priče iz Vojvodine, po Stevanu Vukovu. »Vojvodina.«

²²⁸ Hudales, Bolnišnica, str. 71, 72, 91

²²⁹ Đukić, Visoka moralna načela.

²³⁰ Malbaški, Istraživali smo.

²³¹ Pašić, Priče iz Vojvodine, po Stevanu Vukovu.

²³² Vreme, 4. 2. 1939, str. 12.

Jugoslaviji,²³³ idealnega zdravnika,²³⁴ vzornega zdravnik,²³⁵ prvega specialista ftiziologa v kraljevini SHS,²³⁶ najuglednejšega ftiziologa v državi,²³⁷ nepreseženega specialista za pljučne bolezni,²³⁸ eminentnega strokovnjaka, pionirja in eno največjih osebnosti povojne higienske službe na področju ftiziologije,²³⁹ delavca in borca – do fanatizma,²⁴⁰ zdravnika revolucionarja,²⁴¹ zvezdo med našimi zdravniki ftiziologi, /.../ ki je bolj znan v tujini kot pri nas,²⁴² idealističnega fanatika svojega poklica,²⁴³ nesebičnega zdravstvenega delavca, ki je v svoji doslednosti in zahtevnosti do okolice večkrat mejil na čudaštvo.²⁴⁴

Delo dr. Vase Savića in pomen Topolšice kot vodilnega državnega sanatorija za tuberkulozo v Jugoslaviji med obema vojnama nista dovolj ozaveščena.²⁴⁵

²³³ Delavska politika, 4. 2. 1939, str. 2: Bivši šef-zdravnik zdravilišča za tuberkulozne v Topolščici dr. Savić je izvršil samomor skupno s svojo asistentko.

²³⁴ Kmetski list, 8. 2. 1938, str. 3: Tragedija idealnega zdravnika.

²³⁵ Vreme, 3. 2. 1939, str. 5.

²³⁶ Pašič, Priče iz Vojvodine, po Stevanu Vukovu.

²³⁷ Jutro, 4. 2. 1939, str. 3: Tragedija dr. Savića in dr. Kučerove je vzbudila splošno obžalovanje v vsej državi.

²³⁸ Pravda, 3. 2. 1938, str. 9.

²³⁹ Konstantinović, Uvodna reč, str. 4, 5.

²⁴⁰ Dragović, Dr. Vasa, str. 20.

²⁴¹ Milišić, Dr. Vasa, str. 28.

²⁴² Vreme, 3. 2. 1939, str. 5.

²⁴³ Čvrkić, Dr. Vasa, str. 44.

²⁴⁴ Cestnik, Meh, Poročilo, str. 23.

²⁴⁵ Prim. SI_ZAC/0909, Zdravilišče Topolšica, historiat, »Vodnik.«.

Osnutek bibliografije Dr. Vase Savića:

Vazomotorna angina pectoris (1923),²⁴⁶ Indikacije za umetni pnevmotoraks pri pljučni tuberkulozi (1923),²⁴⁷ Državno zdravilišče Topolšica – načrt organizacije in dela centralnega zavoda za zatiranje tuberkuloze v Topolšici (1924),²⁴⁸ Torakoplastika v sodobni ftezeoterapiji (1924),²⁴⁹ Naše zdravstveno gibanje (1926),²⁵⁰ Tuberkuloza (1926),²⁵¹ Boj proti tuberkulozi kot socialni bolezni (1928),²⁵² Pet let sanatorijskega zdravljenja v Topolšici (1923–1927),²⁵³ Kolapsoterapija tuberkuloze pljuč (1930),²⁵⁴ Pregled dela državnega zdravilišča v Topolšici – s projektom za organiziranje antituberkulozne akcije v Dravski banovini (1932),²⁵⁵ Tuberkuloza in šola (1934),²⁵⁶ Pogled na

²⁴⁶ Savić, dr. Vasa: Angina pectoris vasomotoria, Deutsche medizinische Wochenschrift, 1923, str. 756.

²⁴⁷ Savić, dr. Vasa: Indikacije za večtački peumotoraks kod tuberkuloze pluća, Liječnički Vjesnik 5, 1923, str. 156–162.

²⁴⁸ Savić, dr. Vasa: Državno zdavilište Topolšica – nacrť za organizaciju i rad jednog centralnog zavoda za suzbijanje tuberkuloze u Topolšici. *Glasnik Ministarstva narodnog zdravlja* 6 i 7, 1924.

²⁴⁹ Savić, dr. Vasa: Torakoplastika u savremenoj ftezeoterapiji. *Liječnički Vjesnik* 1, 1924, str. 15–24.

²⁵⁰ Savić, dr. Vasa: Naš zdravstveni pokret. *Srpski književni glasnik*, 1. 3. 1926, str. 362–370.

²⁵¹ Savić, dr. Vasa: *Tuberkuloza. Socialna medicina III*. Zagreb: Izdanje Higienskog zavoda sa školom narodnog zdravlja, 1926.

²⁵² Savić, dr. Vasa: Borba protiv tuberkuloze kao socialne bolesti. *Nova Evropa* 8 (števila, posvećena socialni medicini in narodnemu zdravlju) 1928, str. 238–250.

²⁵³ Savić, Pet godina.

²⁵⁴ Savić, dr. Vasa: Kolapsoterapija tuberkuloze pluća. *Liječnički Vjesnik* 9, 1930, str. 405–424.

²⁵⁵ Savić, dr. Vasa: Pregled rada državnog lečilišta u Topolšici – sa projektom za organizaciju antituberkulozne akcije u Dravskoj banovini. *Glasnik Centralnog higienskog zavoda* 4–6, 1932

²⁵⁶ Savić, dr. Vasa: Tuberkuloza i škola, koreferat na 1. protituberkuloznem kongresu v Ljubljani, 12. 5 1934. *Zdravniški vestnik, kongresna številka* 6–8, str. 72–79.

sodobno kolapsno terapijo (1934),²⁵⁷ Jugoslavija v boju proti tuberkulozi (1932),²⁵⁸ Preprečevanje in zdravljenje tuberkuloze pljuč in ostalih organov (?),²⁵⁹ Tuberkuloza in njeno današnje zdravljenje (1935),²⁶⁰ Anketa o naši borbi proti tuberkulozi (1936),²⁶¹ Problem tuberkuloze in smernice za njegovo reševanje v Jugoslaviji (1938),²⁶² Pomen Heinzovih telesc za ugotavljanje stopnje hemolitičnega učinka fenilhidrazina (objavljeno posthumno).²⁶³

Viri

ZAC – Zgodovinski arhiv Celje

- SI_ZAC/0621, Okrajno sodišče Šoštanj, zbirke listin 1919, št. 229 in 230: kupna pogodba med Conradom Bertschetom in Državnim zakladom SHS za nepremičnine z. k. vl. 23, 110 in 111 k. o. Topolšica; kupna pogodba med Almo Bertsche in Državnim zakladom SHS za nepremičnino z. k. vl. 47 k. o. Topolšica; izbris nadzorstva.

Literatura

- Bohinjec, dr. J: Pozdravne besede. *Zdravstveni vestnik* 6-8, 1934, str. 9-10.

²⁵⁷ Savić, dr. Vasa: Pogled na savremenu kolapsoterapiju, glavni referat za drugo znanstveno temo 1. kongresa Jugoslovanskega fiziološkega društva, maj 1934. *Liječnički Vjesnik* 12, 1934, str. 493–518.

²⁵⁸ Savić, dr. Vasa: *Jugoslavija u borbi protiv tuberkuloze, higijenska služba 1920–1930*. Zagreb: Tipografija d. d., 1932.

²⁵⁹ Savić, dr. Vasa: *Predohrana i lečenje tuberkuloze pljuča in ostalih organa*. Zagreb.

²⁶⁰ Savić, dr. Vasa: *Tuberkuloza i njeno današnje lečenje*, Beograd, 1935.

²⁶¹ Savić, dr. Vasa: Anketa o našoj borbi protiv tuberkuloze. *Letopis Matice srpske*, knjiga 346, zvezek 1, julij–avgust 1936. Novi Sad, str. 75–94.

²⁶² Savić, dr. Vasa: *Problem tuberkuloze i smernice njegovog rešavanja u Jugoslaviji*. Beograd: Izdanje Centralnog higijenskog zavoda, 1938.

²⁶³ Savić, dr. Vasa: Značaj Heinz-ovih telašaca za određivanje stupnja hemolitičkog dejstva fenilhidracina. *Glas Srpske akademije*, Beograd, 1955.

- Cestnik, dr. Ivan, Meh, Drago: *Poročilo bolnice za tuberkulozo in pljučne bolezni v Topolšici 1947–1957*. Topolšica: Uprava Bolnice za tuberkulozo in pljučne bolezni v Topolšici, 1958.
- Čvrkić, Jelena: Dr. Vasa Savić i Dr. Mara Kučera. *U borbi protiv tuberkuloze. In memoriam pok. dr. Vasi Saviću sa stručnim priložima*. Beograd: Biblioteka centralnog higijenskog zavoda, 1940, str. 42, 41, 51
- Dragović, dr. Petar: Dr. Vasa Savić, borac protiv tuberkuloze kao društvenog zla. *U borbi protiv tuberkuloze. In memoriam pok. dr. Vasi Saviću sa stručnim priložima*. Beograd: Biblioteka centralnog higijenskog zavoda, 1940, str. 20–25.
- Dugac, Željko: *Protiv bolesti i neznanja. Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*. Zagreb: Srednja Europa, 2005.
- Đukić, Đuro: Visoka moralna načela oca srpske onkologije. *Politika*, 11. 5. 2020. <https://www.politika.rs/sr/clanak/453933/Visoka-moralna-nacela-oca-srpske-onkologije>. Dostop: 17. 9. 2022.
- Fišner, Marijan: Sahrana nesretnog lekara, Oplakan ne samo od porodice i prijatelja nego i od svojih bolesnika, dr. Vasa Savić sahranjen je juče u Petrovgradu. *Politka*, 4. 2. 1939, str. 9.
- Fišner, Marijan: Na petrovgradskom groblju telo dr. Savića dočekali su njegova majka in sestra-monahinja. *Politka*, 4. 2. 1939, str. 9.
- Hudales, Jože: *Bolnišnica Topolšica, 90 let*. Topolšica: Bolnišnica Topolšica, 2009.
- Karlin, dr. M(irko): Spominu dr. Vase Savića in dr. Mare Kučera ob osemletnici njune smrti. *Priroda, človek in zdravje* 1946/47, 2, str. 189–191.
- Konstantinović, dr. Bogoljub: Uvodna reč. *U borbi protiv tuberkuloze. In memoriam pok. dr. Vasi Saviću sa stručnim priložima*. Beograd: Biblioteka centralnog higijenskog zavoda, 1940, str. 3–7.

- Krajnc, dr. Branko: Ob 30-letnici bolnice za tuberkulozo Topolšica. *Savinjski vestnik*, 5. 12. 1952, str. 3.
- Kunčič, Mirko: Krivulje življenja III., Na vrtu na smrt obsojenih. *Srce in oko: revija Prešernove družbe*, marec 1991, str. 179–184
- Majcen, Vjekoslav: Filmski fond škole narodnog zdravlja »Andrija Štampar« u kinoteci Hrvatske. *Arhivski vjesnik* 30/1987, str. 71–88.
- Maksimović, Desanka: *Otvoren prozor*. Subotica: Minerva, 1954.
- Malbaški, Miroslava: Istraživali smo: gde su mesta večnog počinka znamenitih Zrenjaninaca i u kakvom se stanju trenutno nalaze? *Zrenjaninac*, 21. 11. 2019.
- Milišić, dr. Sveta: Dr. Vasa Savić na radu. *U borbi protiv tuberkuloze. In memoriam pok. dr. Vasi Saviću sa stručnim priložima*. Beograd: Biblioteka centralnog higijenskog zavoda, 1940, str. 26–28.
- Mulaček, Kazimir: Upravno poročilo državnega zdravilišča za tuberkulozo v Topolšici za leta 1923–1927. *Pet godina sanatorijskog lečenja u Topolšici (1923–1927)*. Zagreb: Izdanje Higijenskog zavoda sa školom narodnog zdravlja, 1928, str. 72–77.
- Nikolić, dr. Stevan: Doktoru Vasi Saviću – in memoriam. *Nova Evropa*, 1939, str. 52–53.
- Pašić, Slobodan: Priče iz Vojvodine: Doktoru Vasi Evropa skidala kapu. *Novosti*, 10. 4. 2019. <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:788261-Price-iz-Vojvodine-Doktoru-Vasi-Evropa-skidala-kapu>. Dostop: 14. 8. 2022.
- Prijatelj, Anton: Lušicky, Karel (1892–1958). *Slovenska biografija*. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi922210/>. Dostop: 16. 9. 2022.
- Prikelmajer, dr. Đorđe: Jugoslavija u borbi protiv tuberkuloze (poročilo o knjigi). *Srpski književni glasnik* 38, Beograd 1933, str. 66–68.

- Savić, dr. Vasa: Pet godina rada u državnom Zdravilištu Topolšica (1923–1927). *Pet godina sanatorijskog lečenja u Topolšici (1923–1927)*. Zagreb: Izdanje Higijenskog zavoda sa školom narodnog zdravlja, 1928, str. 5–68.
- Simunović, Slavka: In memoriam Dr. Mari Kučeri. *U borbi protiv tuberkuloze. In memoriam pok. dr. Vasi Saviću sa stručnim prilogima*. Beograd: Biblioteka centralnog higijenskog zavoda, 1940, str. 52–55.
- SKUPNI BIBLIOGRAFSKI DOPIS ČASOPISJA: *Glasilo K. S. K. jednote, Jugoslavija, Jutro, Politika, Pravda, Pravića, Slovenec, Slovenski narod, Tabor, Bündner Monatsblatt, Banatska pošta*.
- *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 67, 23. 8. 1939.
- *Socialni arhiv*. Beograd: Središnja uprava za posredovanje rada, 1935.
- Stajić, Vasa: Dr. Vasa Savić kao čovek. *U borbi protiv tuberkuloze. In memoriam pok. dr. Vasi Saviću sa stručnim prilogima*. Beograd: Biblioteka centralnog higijenskog zavoda, 1940, str. 17–19.
- *Statistički godišnjak 1929*, knjiga 1, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1932.
- *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, redovan sazov ua 1925/26, III. knjiga. Beograd, 1926.
- *Studenti Beogradskog univerziteta 1838–1941: Hronologija političkog života*. Beograd: Univerzitetski odbor za proslavu 50 godina SKJ i SKOJ, 1971.
- Sudeta, Đuro: U Bolnici (nedokončano). *Proza I., priče i novele*. Zagreb: Izdanje Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, 1943, str. 273–285.
- Sudeta, Đuro: *Proza II*. Zagreb. Izdanje Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, 1943, str. 216–252.
- Šamšalović, dr. Gustav: Neke misli o »Školi rada« u Topolšici. *Pet godina sanatorijskog lečenja u Topolšici*

(1923–1927). Zagreb: Izdanje Higijenskog zavoda sa školom narodnog zdravlja, 1928, str. 69–71.

- Vrščaj, dr. Borut: Delo dr. Vase Savića. *U borbi protiv tuberkuloze. In memoriam pok. dr. Vasi Saviću sa stručnim prilogima*. Beograd: Biblioteka centralnog higijenskog zavoda, 1940, str. 34–41.
- Zupanič Slavec, Zvonka, in Slavec, Ksenija: Protituberkulozno poslanstvo Bolnišnice Topolšica – ob 90-letnici ustanovitve (1919–2009). *Acta medico-historica Adriatica* 2009;7(1), str. 267–276.
- Zupanič Slavec, Zvonka, in Šterbenc Svetina, Barbara: Bleiweis vitez Trsteniški, Demeter (1871–1928). *Slovenska biografija*. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi127486/>. Dostop: 16. 9. 2022.
- Zupanič Slavec, Zvonka: *Tuberkuloza, kuga 19. in 20. stoletja na Slovenskem: na primeru sanatorija Golnik 1921–1998*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, 2009.
- Život i rad dr. Vase Savića. *U borbi protiv tuberkuloze. In memoriam pok. dr. Vasi Saviću sa stručnim prilogima*. Ur. dr. Bogoljub Konstantinović. Beograd: Biblioteka centralnog higijenskog zavoda, 1940, str. 11–16.

Splet

- »Vasa Savić.« <https://bit.ly/3LFgGJO>. Dostop: 14. 8. 2022.
- »Vojvodina.« <https://bit.ly/3LAg6ga>. Dostop: 14. 8. 2022.
- »Pokojnika.« <https://bit.ly/3LR1LMJ>. Dostop: 14. 8. 2022.
- »Манастир Свете Меланије.« <https://bit.ly/3R19sAR>. Dostop: 7. 9. 2022.
- »Zenski manastir Svete Melanije.« <https://bit.ly/3DMFNYY>. Dostop: 7. 9. 2022.
- »Sjećanje na dr Vasu Savića, prvog srpskog fiziologa!« <https://bit.ly/3f1z6b9>. Dostop: 16. 9. 2020.
- »Brestovac.« <https://bit.ly/3DMG2Dm>. Dostop: 16. 9. 2022.

- »Đorđe Joanović.« <https://bit.ly/3Srmo41>. Dostop: 31. 8. 2022.
- »Opijelo.« <https://bit.ly/3BGPhCo>. Dostop: 31. 8. 2022.
- »Vodnik.« <https://bit.ly/3SnqSZq>. Dostop: 17. 9. 2022.
- »Wilhelm Knoll.« <https://bit.ly/3BBpfk5>. Dostop: 19. 9. 2022.
- »Karger.« <https://bit.ly/3R7w8z6>. Dostop: 19. 9. 2022.
- »Anniversary.« <https://bit.ly/3qYi3JQ>. Dostop: 19. 9. 2022.
- »Vasa Stajić.« <https://bit.ly/3dAdFwx>. Dostop: 19. 9. 2022.
- »Šta je parastos (zadušnice).« <https://bit.ly/3fcXLd9>. Dostop: 16. 9. 2022.

P. S.: Kako dr. Savić ni postal glavna oseba romana

Ko je bil članek že postavljen, sem iz Srbije dobil knjigo »*Branimir Ćosić v pismih in dokumentih*«: Ćosić je najboljšo delo »*Pokošeno polje*« dokončal avgusta 1933 v Topolšici, dr. Saviću je bral svoj še neobjavljeni roman, dr. Savić pa mu je kdaj pustil tudi kak izhod (v Celje), ki ga drugim bolnikom ni. Ćosić je Topolšico zapustil praktično ozdravljen, snoval je poroko z Milico Zorić, ki jo je tu spoznal, a je že januarja 1934 umrl zaradi prehlada. – »*Ko je še delal na Pokošenem polju, je že delal načrte za naslednji roman, Mrtvi morajo molčati, roman o tuberkulozi, kjer ne bi bilo govora o bolnikih, ampak o sami bolezni kot gospodarskem dejstvu oziroma surovini za eksploatacijo. Glavna oseba bi naj bil dr. Savić.*«²⁶⁴

R. P.

²⁶⁴ Savić, dr. Vasa: Značaj Heinz-ovih telašaca za određivanje stupnja hemolitičkog dejstva fenilhidracina. Glas Srpske akademije, Beograd, 1955.

Špela Poles

Špela Poles je univ. dipl. pravnica z opravljenim pravnikiškim državnim izpitom. Že dve desetletji se ljubiteljsko ukvarja z lokalno kulturno dediščino, poklicno pa od zaposlitve v Vili Mayer (Občina Šoštanj) leta 2014. Je (so)avtorica in urednica več domoznanskih publikacij in razstav, med drugim: Izvir bele vode, Čez Grajsko planino, Villa Bianca – zgodba o ponovnem rojstvu vile, Pozojeva grajska pot, Stodestkrat o Šoštanju v enem odstavku, Kipar Napotnik – izpostavljeni pogledi, Razdvojeno srce, Sto dejstev o Kajuhu, itd.

»STARI BAZEN JE BIL POSTAVLJEN TOČNO NA IZVIR TOPLE VODE«

Zakaj o tem?

Nedavna odkritja novih¹ zgodovinskih dejstev o termah v Topolšici so vzpodbudila zapis spominov na tamkajšnji »stari bazen«. Takšno ime ima danes stavba, postavljena neposredno nad naravnim termalnim izvirom,² ki je »srce« termalnega zdravilišča in iz katerega nenazadnje »izvira« tudi večstoletni sloves Topolšice.

V prispevku so zbrani spomini nekaterih domačinov in nekdanjih zaposlenih v Topolšici na

¹ Poles, »Od kačjega kopališča do prestižnega letovišča Dunajčanov,« gl. ta zbornik.

² Kot sopomenke uporabljam izraze: naravni termalni izvir, izvir termalne vode, izvir tople vode, topli izvir, topli vrelce, izvir Toplica.

čas od sredine 20. stoletja do odprtja novozgrajenega zdraviliško-hotelskega objekta leta 1983. Takrat je stari bazen prenehal obratovati kot termalno kopališče, še vedno pa je to edino črpališče termalne vode za Topolšico. Predstavljene so nekatere spremembe ureditve stavbe in dejavnosti v njej. Podan je krajši opis (za javnost zaprte) stavbe na osnovi arhitekturnih načrtov in ogleda; za namen priprave tega prispevka so ga izjemoma omogočile Terme Topolšica,³ ki imajo v lasti nepremičnino in pridobljeno koncesijo za rabo tamkajšnje termalne vode.

Pogled proti staremu bazenu od vhoda v staro upravo. Zgoraj: foto na naslovnici predstavitvenega prospekta.⁴ Spodaj: foto Š. Poles.

Kje v Topolšici je topli vrelec?

Topolšica je od nekdaj znana kot termalno kopališče in naravno zdravilišče. Prvi poznani zapisi so z začetka 17. stoletja, posredno pa se vrelec omenja že leta 1440.⁵ Po stoletjih rabe termalne vode se tudi sodobne kopalne kapacitete term še vedno polnijo s podzemno vodo iz starodavnega naravnega termalnega vrelca.⁶ Ta se danes uradno imenuje izvir Toplica z geodetskimi

³ Terme Topolšica je komercialno ime Naravnega zdravilišča Topolšica, d. d. Uporaba imena z logotipom se je uveljavila v začetku 80. let prejšnjega stoletja, ko so začrtali nove usmeritve zdraviliške in zdraviliško-turistične dejavnosti (»Uresničili smo najpomembnejše naloge,« str. 9).

⁴ *Sanatorium Bad Topolschitz*, naslovnica. Zasebna zbirka Poles.

⁵ Poles, »Od kačjega kopališča do prestižnega letovišča Dunajčanov,« gl. ta zbornik.

⁶ Pravna osnova je Uredba o koncesiji za rabo termalne vode iz izvira Toplica za dejavnost kopališč in naravnih zdravilišč – Terme Topolšica (Uradni list RS, št. 87/15 in 39/19). To je koncesijski akt, na osnovi katerega je vlada RS Naravnemu zdravilišču Topolšica, d. d., podelila koncesijo za rabo termalne vode iz izvira Toplica za ogrevanje in hlajenje ter dejavnost kopališč in naravnih zdravilišč. Koncesija je podeljena za obdobje 30 let. Obseg vodne pravice, izražen kot največja dovoljena skupna letna prostornina (količina) rabe vode iz termalnega izvira Toplica, je 398.000 m³/leto. Največja dovoljena trenutna prostornina (količina) rabe podzemne vode iz termalnega izvira Toplica je 20,0 l/s (drugi odstavek 1. člena Uredbe).

koordinatami X: 140025,617, Y: 501686,642, Z: 372,37. Je edini⁷ topli vrelec v okolici; poleg treh⁸ hladnih v neposredni bližini, ki primarno služijo kot rezervni vir pitne vode javnemu vodooskrbnemu sistemu, ta vodni vir sekundarno lahko uporablja tudi Termoelektrarna Šoštanj (TEŠ).

*Trije hladni izviri v Topolšici.*⁹

Topli vrelec je oddaljen 190 metrov severovzhodno od zdraviliškega kompleksa, ki uporablja njegovo vodo. Izvir termal-

⁷ Na območju Lajš in Raven so pri raziskavah z vrtinami za odvodnjavanje jame Premogovnika Velenje naleteli na toplo vodo, ki teče podzemno proti izviru Topolšica. Kljub intenzivnim raziskavam od leta 1969 dalje Terme Topolšica uporabljajo izvir Toplica še vedno kot edini vir za ogrevanje in kopanje. V neposredni bližini izvira Toplica so raziskovalne termalne vrtine; eno od teh uporablja vodovod za vodno oskrbo, saj je naletel le na hladno vodo. Elektronsko sporočilo A. Lapajnet, Geološki zavod Slovenije, 6. 9. 2022. Arhiv avtorice. – Ludvik Kavčnik se kot domačin spominja, kako so okoli leta 1974 pri vrtini v Lajšah (na travniku za kapelico pri razcepu ceste v Šentvid in Topolšico) naleteli na vodo s temperaturo 56 °C, ki je brizgnila več kot 10 metrov v zrak. Ko so vrtali dalje, so naleteli še na hladno vodo, ki se je zaradi preboja zmešala s toplo in jo ohladila. Elektronsko sporočilo z dne 7. 10. 2022. Arhiv avtorice.

⁸ V neposredni bližini toplega vrelega, ob robu hriba, so na geološki prelomnici trije izviri hladne vode, ki jih je začel prvi uporabljati TEŠ. Kasneje, leta 1988, so se viški iz teh treh virov začeli uporabljati kot rezervni vodni vir javnega vodovodnega sistema Velenje–Šoštanj. Takrat se je ob črpališču TEŠ zgradilo črpališče Komunalnega podjetja Velenje. Istočasno se je zgradil cevovod od črpališča do čistilne naprave Grmov vrh. Tako je še danes, ko ti trije vodni viri primarno zagotavljajo rezervni vir pitne vode javnemu vodooskrbnemu sistemu, za kar je pridobljeno vodno dovoljenje, TEŠ pa lahko ta vodni vir uporablja v obdobju, ko za javni sistem niso potrebni. Elektronsko poročilo P. Rošerja, Komunalno podjetje Velenje, 8. 9. 2022. Arhiv avtorice. – Po spominu ljudi je bilo včasih še več izvirov, ki naj bi jih »zajeli in vodo speljali skupaj«. (Hudales, *Bolnišnica Topolšica 90 let*, str. 91).

⁹ Situacija na dokumentu *Zaščita obstoječih in predvidenih vodnih virov za potrebe dolgoročne oskrbe s pitno vodo v Mestni občini Velenje, Občini Šoštanj in Občini Šmartno ob Paki*. Hrani Komunalno podjetje Velenje.

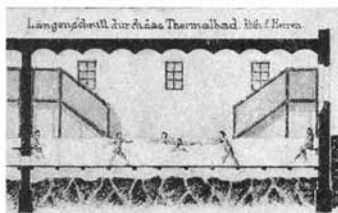
ne vode iz kameninske podlage (apnenec)¹⁰ je v starem termalnem kopališču oz. starem bazenu, kot stavbi pravijo domačini.

Stari bazen stoji na severnem robu zdraviliškega parka, nedaleč stran od potoka Toplica, ki obrobja park na zahodu. Objekt ima hišno številko Topolšica 73. Severno od njega je danes cesta, nekaj pa je bilo to kmečko dvorišče, kasneje trg pred kopališčem (Platz vor dem Bad)¹¹ oz. zdraviliški ali kopališki trg (Badeplatz).¹² Nasproti starega bazena čez cesto je niz stavb; ena od njih je bila po prvi svetovni vojni uprava državnega zdravilišča za tuberkulozo s stanovanji za zdravnike.

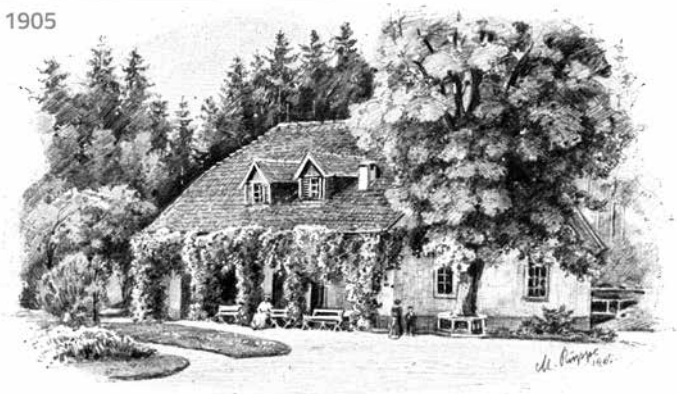
¹⁰ Program monitoringa 2022–2024, str. 1.

¹¹ Napis na razglednici *Gruss aus Bad Topolschitz*, poslani leta 1898, iz zbirke Z. A. Čebula.

¹² Fotografija v *Die Südbahn und ihr Verkehrsgebiet in Oesterreich-Ungarn*, str. 192.

1905

Termalno kopališče na začetku 20. stoletja. Upodobitve na starih razglednicah, na reprodukciji reklamne slike iz leta 1903 ter prospektu iz leta 1905.¹³ Na reprodukciji iz 1903 je še prečni prerez bazena (moški del): v bazen so vodile stopnice, voda izvira iz horizontalne kamnite podlage, nad katero je (verjetno lesen) pod, stropni oboki so na traverzah.

¹³ Reprodukciyo (ki je priloga *Poročila bolnice 1947–1957*) in prospekt *Bad Topolschitz* iz leta 1915 hrani J. Poles.

Objekt nad termalnim izvirom je vrisan na franciscejskem katastru iz leta 1825:¹⁴ v sklopu kmetije Topličnik je kot eden

¹⁴ »Franciscejski kataster za Štajersko.«

◀ od šestih objektov označen z rumeno barvo. Na drugi mapi franciscejskega katastra iz Arhiva Republike Slovenije (AS)¹⁵ je rumeno označena stavba povečana z rdečo šrafuro. Na mapi franciscejskega katastra, ki jo hrani Zgodovinski arhiv Celje (ZAC),¹⁶ pa je objekt starega bazena označen z rdečo barvo; gabariti so približno enaki kot staro jedro današnje stavbe, brez prizidkov, ki so razvidni na ortofoto posnetku iz leta 2019. Iz kartografskih prikazov je razvidno še, kako se je struga potoka Toplica zahodno od toplega vrelca premikala in spreminjala.

Različni zapisi navajajo, da je bila stavba nad termalnim izvirom sprva lesena uta, pokrita s slamnato streho na leseni konstrukciji.¹⁷ V drugi polovici 19. stoletja je bila stavba že pozidana: imela je dva bazena (enega za goste in »kmečko« kopel) ter na podstrešju nekaj skromnih sob za obiskovalce.¹⁸ Zidan objekt s pritlično etažo, dvokapno čopasto streho, frčadami ter kvadratnimi stebri na pročelju, ki so podpirali širok napušč, najdemo tudi na nekaterih najstarejših razglednicah, izdanih v zadnjih letih 19. in na začetku 20. stoletja.¹⁹

Vhodno pročelje s stebri je usmerjeno proti jugovzhodu, kjer se je razprostiral park, v tistem času že prepređen z urejenimi sprehajalnimi potmi, drevoredi in drugimi zasaditvami rastlinja ter kotički za posedanje. Pešpoti so v celoti obkrožile kopališki objekt, v bližini katerega je bil tudi velik rondel. V parku so bili še leseni drogovi za električno omrežje. Neposredno ob kopališki stavbi na trgu je bilo visoko drevo, pod njim pa klopi (stoli) ter mize za obiskovalce.

¹⁵ AS, fond SI_AS 177/C/F/C481/g/A05 Franciscejski kataster za Štajersko 1823–1869.

¹⁶ ZAC/1023, Zbirka katastrskih map, 1825–1975.

¹⁷ Poles, »Od kačjega kopališča do prestižnega letovišča Dunajčanov,« gl. ta zbornik.

¹⁸ Prav tam. V Tehničnem poročilu Projekta za pridobitev gradb. dovoljenja P-72/B iz leta 1976, str. 4, je navedeno, da je bil objekt zgrajen okoli leta 1890. ZAC, fond SI_ZAC/0417 Skupščina občine Velenje. Spis št. 351-224/1976 Bolnica Topolšica, adaptacija objekta Termalni bazen, š. 11.

¹⁹ Prim. Ravnikar, *Pozdrav iz Šoštanja*, str. 140, 141, 145, 147, 151, 153.

*Razglednica Topolšice pred prvo svetovno vojno iz zbirke
Zvoneta A. Čebula.*

Stavba kopališča je bila kmalu po prvi svetovni vojni povišana za eno nadstropje, kar je razvidno s starih razglednic.²⁰ Najverjetneje so takrat na jugovzhodni strani podaljšali streho, dozidali zunanje pokrito stopnišče na pročelju (dostop v nadstropje), na preostalem delu pročelja pa je kot podaljšek stopnišča v pritličju pokriti hodnik s stebri. Objekt je bil adaptiran tudi na začetku sedemdesetih let 20. stoletja. Leta 1977 je bil dozidan večji prizidek v obliki črke L na jugovzhodu in jugu, za kar obstaja gradbena dokumentacija v arhivih.²¹ Naknadno je bilo zgrajenih (prizidanih) še nekaj manjših servisnih objektov.

²⁰ Na razglednici, izdani leta 1935, je stavba že povišana. Prav tam, str. 167.

²¹ ZAC, fond SI_ZAC/0417 Skupščina občine Velenje. Spis št. 351-224/1976 Bolnica Topolšica, adaptacija objekta Termalni bazen, š. 11, in AS, fond SI AS 710/3248 Bolnica Topolšica: uporaba termalne vode, vodnogospodarsko soglasje. Spis št. 324/A-390/76 Bolnišnica Topolšica, uporaba termalne vode.

Izvir Toplica in izvir Toplice

Šaleška dolina je po nastanku tektonska udorina. Tukaj je pred približno 20–30 milijoni let na stiku afriške in evropske tektonske plošče pod morsko gladino potekalo vulkansko delovanje.²² Pokazatelji tektonske in vulkanske dejavnosti so tudi termalni vreli. Izvir Toplica se nahaja na t. i. severnoštajerski termalni črti. To je sistem globokih prelomov, ob katerih se ob vrelih vrstijo naravna zdravilišča Topolšica, Dobrna, Zreče, Podčetrtek in Rogaška Slatina.²³

Termalna voda v Topolšici prihaja na plan iz apnenčaste podlage. Izvir Toplica je danes izveden kot zajetje s poglobitvijo. Pretok termalne vode na izviru niha v odvisnosti od vodnega stanja med 20 in 60 l/s. V odvisnosti od pretoka niha temperatura vode med 27 in 35 °C. Zajetje na izviru je izvedeno iz dveh betonskih cevi, ki sta postavljeni navpično druga na drugo v območje starega bazena in dosežeta globino dveh metrov. V ta vodnjak so vgrajene tri potopne črpalke (ena delujoča in dve rezervni). Vse tri odvodne cevi so speljane v eno, na kateri je vgrajen indukcijski merilec pretoka. Voda je po cevovodu speljana proti zdravilišču in se zaradi prenizke temperature dogreva preko toplotne črpalke. Preostala nezajeta voda, ki izteka iz izvira in se kljub črpanju stalno preliva, je speljana po podzemni odtočni cevi v približno 40 metrov oddaljen potok Toplica.²⁴

²² Poles, *Stodesetkrat* o Šoštanju, brez strani.

²³ »Vulkanizem.«

²⁴ Povzeto po *Program monitoringa 2022–2024*, str. 1, 2, 5 in 12. Termalna voda iz izvira Toplica izteka iz termalnega karbonatnega vodonosnika Lajše–Topolšica in je po hidrogeokemijskem tipu Ca–Mg–HCO₃ dolomitna voda s približno 335 mg/l skupnih raztopljenih snovi. Voda vsebuje 60,5 mg/l raztopljenega CO₂ in nima zaznavnega sulfida. Izmerjene koncentracije preiskanih parametrov ustrezajo pogojem za pitno vodo. Kemijska sestava vode iz izvira Toplica je stalna. Prav tam, str. 8. – Ihtilolog dr. B. Skalin je kot samostojni raziskovalec v 80. letih v starem bazenu preučeval vpliv tople vode vrelca v Topolšici na ribe; v okroglih bazenih s termalno vodo je vzrejal mladice krapa in soma. Elektronsko sporočilo B. Skalina z dne 10. 10. 2022. Arhiv avtorice.

Potok Toplica uradno izvira na območju vodnega vira Toplica.²⁵ Na državni topografski karti²⁶ je ob vznožju hriba Lom označen izvir z modro piko (»pri Verču«, p. d. Verko),²⁷ ki kmalu prenikne v zemljo in se spet pojavi pod »Mladiškim« mostom (kjer cesta zavije navkreber proti objektu Mladika v smeri jug). Voda je nato speljana pod površjem (asfaltna cesta) in po nekaj deset metrih pride ponovno na plan. Po štirih kilometrih se potok Toplica v Florjanu, južno od naselja Pohrastnik, pred Puharskim mostom izlije v reko Pako.²⁸

Potok Toplica – menda so mu rekli tudi Toplišnica – je nekdaj povzročal naplavine in močvirja v vsem svojem toku do Šoštanja.²⁹ V letih 1954 do 1956 je bil potok v zgornjem toku na območju zdravilišča reguliran.³⁰

²⁵ Elektronsko sporočilo P. Rošerja, Komunalno podjetje Velenje, z dne 5. 10. 2022. Arhiv avtorice. – Po ljudskem izročilu naj bi v izviru Toplice prišli na plan cokle in volovski rogovi, po tem ko naj bi v vrtačo na Vodovnikovi kmetiji na vrhu Loma padli voli, dekla in hlapec. Poles, »Dobro jutro, koš! Lahko noč, koš!«, str. 32.

²⁶ »Državna topografska karta.«

²⁷ Po navedbah domačinov je izvir pri Verču poleti presihal. Tam dejansko že dlje časa sploh ni nobene vode na površju (stanje oktober 2022). Stalno pa je voda prisotna pri »Mladiškem« mostu, zato pojasnjujejo, da je pravzaprav tam izvir potoka Toplica. Vanj se prosto izlije nezajeta voda iz termalnega izvira Toplica. (Drago Tamše, 1. 10. 2022).

²⁸ Na Googlovem zemljevidu se potok pojavi šele pri mostu na južnem robu zdraviliškega parka dalje, vendar ni poimenovan. Je pa to lokacija izpusta odpadne termalne vode iz kompleksa bazenov hotela Vesna preko kompenzacijskega bazena in deklorinacijskega zbiralnika v potok Toplica. *Program monitoringa 2022–2024*, str. 11.

²⁹ Tako Franc Hrastnik, p. d. Romel, roj. 1890, povzeto po *Poročilu bolnice 1947–1957*, str. 8.

³⁰ Prav tam, str. 18. V letu 1954 je bil potok reguliran od garaže do mostu proti oddelku Mladika, v letu 1956 pa na odseku perišča do mehanične delavnice ter od mlina do meje zdravilišča.

»Ko bo Toplica zmrznila, bo sodni dan«³¹

Še sredi 20. stoletja so bili na potoku Toplica štirje³² mlini: Oreščev, Kotnikov, Kolavterjev in Mlinarjev v Metlečah. Značilno zanje je bilo, da jih »pozimi ni zeblo, poleti pa jih ni utragalo« – voda potoka ni nikoli zmrznila, zato so mlini lahko delovali, v najbolj sušnih obdobjih pa tudi ni usahnila.³³

Potok Toplica je bil zaradi izliva tople vode iz vrelca vse leto topel. Zaradi tega so se v hladnih dneh nad potokom dvigale meglice. Tam je bilo vedno polno rib, zlasti postrvi.³⁴

Če sta bili na začetku 19. stoletja po franciscejskem katastru dve »različni« Toplici – območje okoli vrelca in potok,³⁵ je danes ohranjeno ime potoka Toplica in poimenovan termalni izvir Toplica, medtem ko se staro ledinsko ime za to območje ne uporablja več. Domačinom, ki so živeli v neposredni okolici termalnega vrelca, so v drugi polovici 20. stoletja pravili »Topličneki«³⁶ oz. Topličani.³⁷

³¹ Poles, »Dobro namočeno – pol oprano,« str. 29.

³² Na Toplici je bil višje od Oreščevega včasih še Topličnikov mlin. Tako Franc Hrastnik, p. d. Romel, roj. 1890, gl. *Poročilo bolnice 1947–1957*, str. 2.

³³ Drago Tamše in Mirko Goltnik, 29. 6. 2022: *Mlini na Toplici so bili srednjelivni – voda je pritekala na sredini kolesa in ga vrtela navzdol. Nadlivna kolesa so imeli mlini v Strmini in na Florjanščici, ker je bil pretok vode majhen in so bili žlebi speljani na vrh, tako da je voda poganjala lopatice z vrha. Pri Kolavterjevem mlinu na Toplici je bila še žaga felicijanka. Oreščev mlin (p. d. Orézec) je bil merčni in je prenehal obratovati sredi 60. let 20. stoletja.* Anica Podlesnik, 19. 7. 2022: *Kotnikov mlin z zidanim stanovanjskim delom je imel tri mlinska kolesa in stope za proso in ajdo. Največ dela je bilo pozimi, ko so drugi pritoki Pake zamrzili in so drugi mlini razen na Toplici obstali.*

³⁴ Drago Tamše, 1. 10. 2022: *Gojili so majhne kapče za vabo, zelo kratek čas po letu 1960 pa so imeli ribe v »banah« v Kirurgiji. Zanje je skrbela v bolnišnici zaposlena biologinja, ki so ji zaradi njenih zadolžitev pritaknili vzdevek »Riba«.*

³⁵ Poles, »Od kačjega kopališča do prestižnega letovišča Dunajčanov,« gl. ta zbornik.

³⁶ Drago Tamše, 5. 10. 2022.

³⁷ *Poročilo bolnice 1947–1957*, str. 8.

»Nihče ni imel kopalk, bili smo v srajčkah ali hlačkah«

Anica Podlesnik je otroštvo in mladostna leta preživela v Topolšici; njen oče je imel v najemu Kotnikov mlin na Toplici, nasproti starega gasilskega doma. V mlinu je družina živela od leta 1928 do 1953. Spomini na stari bazen segajo v otroštvo, približno od leta 1935 dalje: *Za kopanje je bilo treba kupiti karto, prodajali so jih v kavarni, ki je bila v stavbi s stopnicami nasproti starega bazena čez cesto. Otroci so točno vedeli, kdaj je v službi tista od uslužbenk, ki ne bo računala vstopnine, in so to seveda izkoristili. Vendar je zmeraj prišel kdo, ki je plačal, in uslužbenka je rekla »samo ne škropit,« da se ne bi kopalci pritoževali. Zato so bili otroci »srečni, res srečni,« če v bazenu ni bilo nikogar drugega. Lahko so skakali in cvilili ter si dali duška. Nihče od otrok ni imel kopalk, zato so se kopali v srajčkah ali spodnjih hlačkah. Kopat so se hodili brez staršev, v bazenu ni bilo posebnega nadzora. Bazena takrat ni bil več predeljen.³⁸ Ločene so bile le garderobe za moške in ženske, posebnih omaric ni bilo, le obešalniki.*

Kopališče je bilo odprto vse dni, vendar zaklenjeno, zato je bilo treba po ključ in karto v kavarno. Dopoldan se ni bilo možno kopati, samo popoldan. Otrokom pa je bilo najbolj »žal,« ko so kopališče maja leta 1945 začasno zaprli. Takrat so v Topolšico pripeljali zajetega generalpolkovnika Löhra.³⁹

Drago Tamše je dodal: Löhr je prenočil v podstrešnem prostoru starega bazena z dvema oknom, ki sta bili usmerjeni na cesto proti kavarni.⁴⁰ Zjutraj po mitingu, ki so ga po podpisu kapitulacije organizirali partizani, pred stavbo starega bazena ni bilo nobene straže, zato je šofer Löhra z njegovim avtomo-

³⁸ *Krajevni leksikon dravske banovine* leta 1937, str. 556, navaja, da sta za kopanje na razpolago dva bazena. Starejši domačini so se včasih še spomnili, da sta bila bazena predeljena z leseno pregrado (prim. terenske zapiske v Hudales, *Bolnišnica Topolšica 90 let*, str. 91).

³⁹ Anica Podlesnik, 19. 7. 2022.

⁴⁰ *Tudi Poročilo bolnice 1947–1957*, str. 25, navaja, da je bil Löhr interniran v kopališki zgradbi.

bilom odpeljal do Šoštanja in čez Šentvid na Koroško. Šele 30 kilometrov pred Celovcem ga je ustavila angleška patrulja. Generala so predali koroškim partizanom, v Beogradu je bil obsojen na smrt.⁴¹

»Kopali smo se domačini in okoličani, s poudarkom: brez pacientov!«

V obdobju 1919–1941 se je Topolšica hitro in uspešno razvila v priznan državni sanatorij za pljučno tuberkulozo, primarno vlogo v jugoslovanskem prostoru pa je imela pri zdravljenju otroške tuberkuloze. Sanatorij je bil organiziran paviljensko.⁴² Poleg klimatske in dietetske terapije so v Topolšici izvajali kirurško zdravljenje. Po odkritju antibiotičnih zdravil so do sredine šestdesetih let 20. stoletja tuberkulozo zelo omejili.⁴³

Termalna voda v »tuberkuloznem obdobju Topolšice« torej ni imela bistvenega pomena v okviru konservativnega ali operativnega zdravljenja pljučne tuberkuloze. Zato tudi kopališka stavba oz. stari bazen ni bil neposredno vključen v zdravljenje. Bolniki pravzaprav v stavbo niso imeli vstopa.⁴⁴ Kopanje je bilo zanje prepovedano. V starem bazenu so se lahko kopali samo domačini in okoličani, nikakor pa ne pacienti, »pljučneki«.⁴⁵

⁴¹ Drago Tamše, 29. 6. 2022.

⁴² V času največjega razcveta je imela ustanova okoli 30 objektov in 300 bolniških postelj. Zupanič Slavec in Slavec, »Protituberkulozno poslanstvo Bolnišnice Topolšica,« str. 270, 272.

⁴³ Prav tam, str. 270, 272.

⁴⁴ *Poročilo bolnice 1947–1957*, str. 35. Iz dokumentacije za film o sanatoriju Topolšica, ki je bil posnet leta 1927, izhaja, da so otroci na zdravljenju mdr. hodili vsak petek na kopanje pod nadzorom sester, in da so se bolniki ob sprejemu v sanatorij okopali v bazenu (Hrvatski državni arhiv (HDA), fond RH_HDA/517, Higijenski zavod sa školom narodnog zdravlja, škatla.1, št. 380/927, Jedno poglavje iz modernog liječenja tuberkuloze).

⁴⁵ Tako so pravili pljučnim bolnikom (Drago Tamše, 29. 6. 2022). Bolniki na zdravljenju so imeli prepoved kopanja; na razpolago so imeli kopalnice na bolnišničnih oddelkih. Lahko pa so zahajali v kino in kantino ob perišču.

V tem času je bil stari bazen v središču »stanovanjskega kvarta,«⁴⁶ v nadstropju in na podstrešju so bila stanovanja in sobe za bolnišnične uslužbence. Stanovalci so si delili le eno stranišče v prvem nadstropju pri stopnišču, nihče niti ni imel svoje kopalnice. Okopali so se lahko v termalnem bazenu.

»Leta 1956 prodali okoli 2.000 vstopnic«⁴⁷

Starejši Topolščani se spominjajo, da so se v starem bazenu kopali po drugi svetovni vojni še kot otroci, pa tudi v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja. Morali so že znati plavati, sicer niso smeli v bazen. Včasih so morali za obisk bazena prinesiti podpisano dovoljenje staršev.⁴⁸ Bazen je obratoval, vendar ni bil stalno odprt, zato je bilo potrebno iti po ključ v bližnjo menzo. Kupiti je bilo potrebno karto (»5 dinarjev ali kaj takega«), včasih pa so se otroci lahko kopali zastonj, če so pomagali pri čiščenju bazena.

Če je Topolšica kot zdravilišče za tuberkulozo izjemno prosperirala na medicinskem področju, pa je bila v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja med manjšimi in »manj znanimi toplicami na celjskem« območju.⁴⁹ »Toplice« so bile potemtako stari bazen s termalno vodo, ki je imela podobne indikacije kot voda v Dobrni (za ginekološka obolenja, bolezni živčnega sistema, bolezni srca in krvotoka).⁵⁰

⁴⁶ Poročilo bolnice 1947–1957, str. 35.

⁴⁷ Celjski zbornik 1957, str. 70.

⁴⁸ Drago Tamše, 29. 6. 2022, se spominja: *Če sem se hotel kopat, sem moral imeti očetovo pisno dovoljenje. Ko sem že znal pisati, sem nekoč izzval očeta, kdo od naju se lepše podpiše. Enkrat on, enkrat jaz, enkrat on ... in sem mu podtaknil pod list indigo papir, da se je podpisal na dovoljenje za kopanje. V menzi je delala Pavla, ki je potem povedala očetu, da sem se prišel kopat. Očetu ni bilo nič jasno, meni pa tudi ni bilo hudega.*

⁴⁹ Poleg Frankolovega, Zbelovega pri Ločah itd., medtem ko so Rogaška Slatina, Dobrna, Laško in Rimske Toplice predstavljale »odločilne kapacitete slovenskih zdravilišč.« Tako Celjski zbornik 1957, str. 34 in 70.

⁵⁰ Celjski zbornik 1957, str. 47.

»Pokriti bazen (pravzaprav dva bazena – [kje je bil drugi? op. a.])« se omenja poleg stanovanjskih zgradb v toplicah, ki so imele svojega zdravnika in so se v glavni sezoni uvrščale med ostala štajerska zdravilišča. Bazen so uporabljali predvsem okoličani (Šoštanj).⁵¹ V šestdesetih letih 20. stoletja so se v pokritem bazenu v Topolšici kopali izletniki (predvsem šolski).⁵² Tu so se kopali otroci, mladostniki, pa tudi odrasli.⁵³

Poudariti je potrebno, da so se toplice nahajale tako rekoč sredi bolnišnice za tuberkulozo, ki pa je veljala za zelo nalezljivo,⁵⁴ zato v Topolšico od drugod v tistem času niso množično zahajali. Se je pa v okviru perspektivnega programa že nameravalo odvesti termalno vodo iz ožjega območja zdravilišča za tuberkulozo ter na novem mestu urediti odprti bazen z vikend naseljem.⁵⁵

»Kot bi se kopal v sobi, napolnjeni s toplo vodo«

V Badjurovem Vodiču po jugoslovanskih Alpah za leti 1922/23 je navedeno, da so se v dveh bazenih ločeno kopali ženske in moški, v vsakem do 15 oseb.⁵⁶ Bazen za ženske je bil v jugozahodnem delu stavbe, za moške v severnem.⁵⁷ Kasneje so v steni naredili preboj in oba bazena povezali v enega; morda takrat, ko so stavbo med svetovnima vojnama adaptirali (povišali za nadstropje, podaljšali streho nad vhodnim pročeljem in dozidali zunanje stopnišče v nadstropje).

⁵¹ Prav tam, str. 70.

⁵² *Celjski zbornik 1961*, str. 250.

⁵³ M. J., 5. 9. 2022: *Mladina se je prihajala kopat iz Velenja, tudi proti koncu 60. let prejšnjega stoletja: pobi so večkrat šli s Starega šahta v Topolšico peš. Ko so se po kopanju vračali domov, so si spotoma v Šoštanju v delikatesi kupili klobase »pasjo radost« in »kilo frišnga belga« kruha. Ko so pojedli, so jo peš po železniških tirih mahnili nazaj v Velenje.*

⁵⁴ Tako Janez Poles, 7. 10. 2022.

⁵⁵ *Celjski zbornik 1961*, str. 250.

⁵⁶ Badjura, *Vodič po jugoslovanskih Alpah*, str. 478.

⁵⁷ Drago Tamše, 29. 6. 2022.

*Stari bazen, kjer je danes črpališče termalne vode. Pogled
z vhoda v bazen. Desno je podest oz. »balkon«.*

Foto: Š. Poles, 2022.

Tako povezan bazen je zapolnil notranjost stavbe po vsej dolžini. V steni, ki je delila prejšnja dva manjša bazena, so naredili širok preboj, ki je ločno zaključen – ljudje mu pravijo »obok« ali »velb«.

*V nekdanjem bazenu – pogled izpod balkona.
Foto: R. Poles, 2022.*

Termalna voda izvira iz skale, ki je približno 5 metrov pod nivojem okoliškega terena. Na skali je pozidana stavba. Lesena tla bazena so bila več kot 2,5 metrov pod nivojem terena.⁵⁸ Ko je bazen deloval kot kopališče, se je z vodo polnilo stavbno telo notranje dolžine pribl. 12 metrov in širine 5 metrov, do višine odtokov. Približno 2 metra nad izvirom oz. skalo, iz katere je izhajala voda, so bili po širini hrastovi tramovi, tesani na kvadraten prerez 30×30 cm. Bilo jih je šest ali sedem. Del enega od njih je ohranjen še danes. Na tramove so bile pribite lesene deske, ki so bile dno bazena. Voda je bila od lesenih tal visoka cca 150 cm oz. 130 cm pod lokom.

Prvotno so bile na hrastove tramove deske pribite z lesenimi zatiči, ki so menda zgnili. Nadomestili so jih z žebli, ki pa so zarjaveli in bili nevarni za poškodbe kopalcev. Deske so bile razmaknjene 1 do 2 cm; skozi te reže so se v termalni vodi proti površju dvigali drobni mehurčki.

⁵⁸ Drago Tamše in Mirko Goltnik, 29. 6. 2022.

Na sredini bazena, pod lokom, so bile lesene deske nekoliko ukrivljene, da so dvignile dno; voda tam ni bila tako globoka. Naknadno so tla pod tramovi betonirali, razen pri izviru: po sredi prostora, po dolžini je bil kanal, globok približno 60 cm od tramov, ki je vodil do zapornice v steni bazena proti potoku. Tam so lahko spraznili bazen do lesenega poda.⁵⁹

Notranje stene bazena so bile do višine nekaj več kot dveh metrov obložene z običajnimi belimi »češkimi« keramičnimi ploščicami, velikosti 15 × 15 cm, ki so ohranjene še danes. Stene so bile nad ploščicami prebeljene z belo barvo, danes so na njih enakomerne zelenkaste lise. Tla so pretežno zalita z betonom. Na višini, ki je na zunanji strani že bila nad nivojem terena, so velika okna, danes fiksno zastekljena s steklenimi zidaki, včasih pa so se odpirala.⁶⁰ Dodatno je bil prostor osvetljen s stropnimi lučmi.

V bazen so vodile stopnice s kovinskim ročajem na steni in ograjo na desni. Na tej strani bazena, ob vhodu, je bil nad vodo betonski podest, ki mu vsi pravijo »balkon«. Z balkona so skakali v vodo, na njem pa je stal tudi fizioterapevt, ki je demonstriral telovadne vaje.⁶¹ Betoniran podest je tudi na drugi strani bazena, vendar se domačini tega ne spomnijo; morda je bil za servisne namene narejen naknadno. Na nekaterih stenah bazena je še danes ohranjen tanek kovinski horizontalni ročaj, nameščen tik nad nivojem vode, ki je bil v pomoč kopalcem. Na nekaterih stenah je ročaj še ohranjen.

V bazen se je vstopalo iz predprostora, kjer se je dalo preobleči. Naknadno, v začetku sedemdesetih let prejšnjega stoletja, so tam uredili garderobe z omaricami in klopmi, tuše in sanitarije.

⁵⁹ Anton Perovec, 9. 9. 2022, in Mirko Goltnik, 1. 10. 2022.

⁶⁰ Ker je bil bazen zvečer zaklenjen, so se včasih fantje pritihotapili v notranjost skozi odprta okna. Po kopanju pa je bilo treba splezati nazaj do oken, kar sploh ni bilo enostavno, saj so bila okna pribl. 2 metra nad nivojem vodne gladine (Drago Tamše, 29. 6. 2022).

⁶¹ Meta Ramšak je – stara 15 let – po operaciji noge hodila na razgibavanje v stari bazen. Spominja se ročajev, za katere so se držali, ker je bila voda tako globoka, da ni bilo možno stati.

Darko Menih je povedal, da jim je, Topolščanom, bazen veliko pomenil. Spominja se otroškega obdobja od pribl. leta 1955 in v 60. letih: *Že od malega smo z vrstniki, nikoli s starši, hodili na kopanje v perišče ali pa v stari bazen, za katerega smo morali po ključ v menzo čez cesto. Gospa, ki je delala tam, je bila včasih nejevoljna in nas ni vedno spustila noter, razen če nas je bilo več. Plačali smo karte, po 5 dinarjev ali nekaj takega, potem nam je odklenila, nas zaklenila ter odšla. V bazenu smo plavali, se lovili, skakali z balkona (korajžni celo z ograje na balkonu), se skrivali in potapljali, odvisno od tega, ali smo bili sami ali pa so bili tam tudi drugi kopalci, ki niso prenesli špricanja in vrišča. Pod vodo smo tudi tekmovali, kdo prej pride na drugi konec bazena: deske na dnu so bile po dolžini razmaknjene, tako da smo se s prsti v režah preprijemali in premikali naprej. Seveda smo se večkrat zaskalili. Plezali smo tudi na poševne okenske police visoko nad gladino vode, pa tudi po oboku do najvišjega dela na sredini, potem pa smo se spustili in padli v vodo.⁶² Pa še nekaj smo ušpičili, če smo bili taprava ekipa: tam so bile deske, mi pa smo jih prislonili k odtokom vode iz bazena. Luknje smo zadelali, da voda ni iztekala v perišče in je v bazenu narasla do balkona ali celo do spodnjega roba oken. Ko so videli, da v perišču ni vode, ker smo zadelali odtoke, so povedali gospe v menzi, ki je »privrela dol v bazen«. Hitro smo umaknili deske, da je voda odtekla, ampak bili smo vseeno kregani. Gospa nam je zagrozila, da nas ne bo nikoli več spustila noter, a je do naslednjic pozabila. V bazenu smo lahko bili le približno 20 minut. Topla voda nas je utrudila. Zaradi gledanja pod vodo smo imeli nekaj časa meglen vid oz. kot bi imel tanek filter čez oči. Vendar oči niso pekle, je pa imela voda specifičen vonj. Tudi brbotalo ali šumelo ni, le mehurčki so skozi špranje med deskami na dnu prihajali na površje.*

Janez Poles se spominja, da se je v starem bazenu kopal kot gimnazijec leta 1967/68: *V drugem letniku gimnazije smo imeli kolesarski krožek. V spremstvu profesorice smo se s kolesi odpeljali iz Velenja v Topolšico na kopanje v stari bazen (najbrž*

⁶² To je pripovedoval tudi Toni Mežnar, 13. 9. 2022.

smo se tako organizirali zato, ker je bila naša sošolka Boža hči takratnega upravnika bolnišnice Draga Meha). V preddverju bazena so bile garderobe in majhne omarice. Voda v bazenu je bila topla, dno je bilo iz lesenih desk, na koncu bazena je bila luknja za iztok vode, premera 20–30 cm. V bazen se je vstopalo po stopnicah. Velik je bil cca 12 × 5 metrov in globok pribl. 150 cm. Plavati nismo mogli, ker nas je bilo preveč. Zato smo si izmislili igro lovljenja žoge: eden od fantov je s sredine bazena metal žogico, ki jo je bilo treba ujeti v skoku z balkona in čim bližje gladini: nižje, kot si jo ujel, boljši si bil. Jaz skočim na glavo, pikiram, lovim žogico, še malo počakam, jo ujamem, vendar se nekako nisem uleknil in sem šel naravnost z glavo do tal. Iz deske je štrlel žebelj, ki mi je dal »pečat«. Koža je bila raztrgana; niti me ni bolelo. Ko pa smo končali s kopanjem in sem si v garderobi posušil in počesal lase, sem si z glavnikom nehote odprl rano in ulila se je kri. Peljali so me na bližnjo Kirurgijo, ki je bila še v funkciji; imeli so kirurške ambulate za manjše posege. Dr. Dečko me je pogledal (eno oko je imel umetno, je gledalo drugam), mi namestil tampon na rano in jo povil. Potem smo se odpeljali s kolesi nazaj v Velenje.

Dušan Dobnik je povedal: Kot mulci smo se konec šestdesetih let večkrat iz Šoštanja hodil kopat v stari bazen. Enkrat pa sem bil sam in plaval pod vodo, tako da sem se s prsti preprijemal za lesene deske in se vlekel naprej po dnu bazena. V prst sem dobil trsko, pod vso dolžino nohta. Nisem si upal k zdravniku, naslednji dan pa se mi je zagnojilo; naredila se je ogromna oteklina. Nazadnje sem vseeno moral k zdravniku. Ko mi je s pinceto poskušal izvleči trsko, se mu je ta dvakrat utrgala, ker je bila razmočena v tkivu. Na koncu je zdravnik noht privzdignil in potegnil trsko ven. Gnoj je kar špricnil. V prstu sem čutil vsak udarec srca.

»V 5 minutah se je voda dvignila za eno ploščico«⁶³

Bazen je bil odprt po potrebi – kdor se je želel kopati, je dobil ključ v bližnji menzi. Po letu 1977, ko je bazen že redno obratoval v okviru zdravilišča, so ga vsak večer po zaprtju obvezno sčistili, tako da so ploščice na višini, do koder je segala voda, zdrgnili z gobico in čistilom. Termalne vode v bazenu niso nikoli klorirali.

Enkrat tedensko so za temeljito čiščenje bazen povsem izpraznili, tako da so vodo izpustili pri zapornici (na višini lesenih tal bazena): z dvigom lopute na zunanji strani stavbe, kjer so bila posebna vrata. Loputa je imela železno ročico, ki jo je bilo potrebno privzdigniti in založiti z desko, da je ostala odprta. Voda je odtekla iz bazena v potok Toplica. Praznjenje je trajalo približno tri ure. Ko se je bazen spraznil do lesenih desk, so sčistili tla in ploščice.

Bazen se je s svežo izvirsko vodo polnil neprenehoma, sprti pa je voda iz bazena tudi odtekala skozi štiri odtok v steni: trije so bili združeni in speljani pod zemljo v perišče (od tam je voda odtekala v potok Toplica), četrti odtok pa je bil neposredno speljan v potok. Odtoki so bili okrogli, premera 20 cm, na notranjih stenah bazena: eden je bil pod stopnicami, trije pa na zahodni steni: dva v prvem delu bazena, eden na drugi strani loka. Cevi na zunanji strani objekta so bile betonske in speljane pod zemljo, tako da se niso videle. Tudi dno bazena je bilo približno 2,5 metra pod nivojem terena.

Drago Tamše se spominja: *Ko smo se fantje kopali v bazenu, smo včasih odtok vode iz bazena zadelali: z lesenimi deskami ali pa so se tisti, ki so bili višji, s hrbti postavili pred odtok. Voda ni mogla več odtekati in nivo se je dvignil, včasih tudi do balkona. Ženske, ki so se takrat namakale v bazenu, so se čudile, zakaj se je voda kar naenkrat dvignila ... Potem pa je nastal problem, kako deske dobiti stran, saj jih je voda pritiskala*

⁶³ Drago Tamše in Mirko Goltnik, 29. 6. 2022.

ob stene. Stopiti je bilo treba na vrh deske in jo močno potisniti navzdol, saj je stran ni bilo mogoče potegniti.

Marija Kompan, stanovalka v starem bazenu, se spominja, da se je tudi zgodilo, da se je kateri od kopalcev podelal v bazenu v odtok in je potem iztrebek prišel na plan v perišču, v katerega se je po podzemni cevi stekala voda neposredno iz bazena.

»Zabili smo z lesenimi cveki«

Kopalci se brez izjeme spominjajo, da so bile lesene deske na dnu bazena pribite z žebli, ki so na nekaterih mestih špičasto moleli iz tal, ko so glavice porjavele. Prihajalo je do poškodb. Tudi deske so bile na nekaterih mestih polomljene, kar pa je bilo priročno za skrivanje: predrznejši fantje so se potapljali in skozi odprtino zaplavali pod leseno dno. Tudi to je bilo izjemno nevarno, vendar ljudje ne pomnijo, da bi se kdaj kdo ponesrečil.

Mirko Goltnik se spominja, da je na tak način skoraj utonil. Razprl je dve zlomljeni deski in zaplaval pod njima, vendar je izgubil orientacijo in ni vedel, kje naj pride ven. Skoraj mu je že zmanjkalo sape, ko je nekako le našel izhod.

Leta 1973, ko je bil stari bazen še vedno ena od bolnišničnih stavb, so polomljene oz. dotrajane lesene deske nadomestili z novimi. Pravzaprav so zamenjali vse deske na dnu bazena. Obdelali so jih v mizarski delavnici, ki je bila kot tehnična enota del bolnišnice. Stare deske so bile iz lesa jelke, nove pa tudi, saj je jelka precej obstojna v vodi. Podrli so tri drevesa, les razžagali na dolžino 4 metre, širino 12 cm in 3,5 cm debeline ter ga poskoobljali. Za osrednji del tal pod lokom so deske posebej uвили. Na novo so jih zabili v stare hrastove tramove z lesenimi zatiči, »cveki.« Bili so macesnovi, dolgi pribl. 10 cm, dimenzije 1 × 1 cm, s »pobranimi« vogali. Vsako desko so zabili v tram na obeh koncih s po dvema zatičema, na sredni pa z enim.⁶⁴

⁶⁴ Mirko Goltnik, 29. 6. 2022, Anton Perovec, 9. 9. 2022.

Današnje stanje tal v nekdanjem bazenu. Foto: R. Poles, 2022.

Povojne prenovе in razširitve so bile do osemdesetih let prejšnjega stoletja investicija bolnišnice Topolšica. Bolnišnica kot taka na čelu z upraviteljem Dragom Mehom oz. pomočnikom direktorja je bila zelo napredna.⁶⁵

»Vsi Topolščani smo se tam naučili plavat«

Okoliški otroci so se hodili kopat bodisi v stari bazen ali pa še pogosteje na bližnje perišče. Prva asociacija vseh informatorjev Topolščanov je, da so se tam vsi naučili plavati. Perišče ob izviru je bilo pred drugo svetovno vojno največje od šestih na Toplici, ki so imela perivnike.⁶⁶ Bilo je na prostem in pokrito, vedno dostopno, vendar pogosto zasedeno, saj so v njem perice (bolnišnične, gospodinje z Loma in od drugod) spirale oprano perilo. To težaško opravilo je bilo vsaj nekoliko olajšano zaradi tople vode, ki je v perišče tekla neposredno iz starega bazena.

⁶⁵ Gl. Poročilo bolnice 1947–1957.

⁶⁶ Poles, »Dobro namočeno – pol oprano,« str. 29.

Če so v perišču spirale perilo perice, so otroci komaj čakali, da so opravile delo, da so se lahko kopali. Če pa so prišle prāt, medtem ko so se kopali, so se morali otroci umakniti.⁶⁷

Anica Podlesnik se spominja obdobja pred drugo svetovno vojno: *Če ni bilo možno priti v kopališče, smo se otroci namakali v perišču. Od petka dalje uradno perice iz bolnišnice niso več prale, ker so oprano in posušeno perilo že likale in zlagale. Takrat smo prišli na vrsto otroci. Perišče je bilo zlasti pozimi najbolj oblegano, saj so vsi drugi pritoki Pake zmrznili. Tu pa je bila voda topla. Spomnim se, da so iz Družmirja pozimi vsak teden pripeljali spirat polne vozove perila.*

Sprva je bilo to perišče leseno, leta 1955 pa so ga v okviru bolnišnice pozidali. Prostor velikosti pribl. 7×5 metrov s stopnicami je bil zbetoniran pod nivo tal. Globok je bil približno 60 cm in na enem delu pregrajen. Tam je bilo nameščenih pet lesenih perivnikov v takšni višini, da se pericam ni bilo potrebno sklanjati. V kotu nasproti stopnic je bila tudi centrifuga za ožemanje perila: visoka naluknjana cev iz nerjavečega jekla, premera pribl. 80 cm, z ohišjem in pokrovom, ki je imela elektromotor.⁶⁸

Perišče je bilo pokrito in s treh strani odprto, z eno stranico pa prislonjeno na manjši zidan prostor, ki so mu rekli »topolška kantina«. Spadala je pod bolnišnico. Sezidali so jo skupaj s periščem leta 1955.⁶⁹ V njej se je vedno trlo gostov; pacienti in domačini so hodili na osvežilno pijačo in po sladkarije. Kantino so zaprli, ko so uredili novi bife in prvo samopostrežno trgovino na območju Zore (kjer je danes vodni park). O kantini na terenu ni več sledu, porušili so jo okoli 70. leta.

Ko so leta 1957 končali gradnjo in ureditev nove pralnice,⁷⁰ v bolnišnici zaposlene perice niso več prale na perišču. So pa tja še vedno hodile druge ženske, še konec šestdesetih

⁶⁷ Darko Menih, 7. 10. 2022.

⁶⁸ Drago Tamše, 1. 10. 2022.

⁶⁹ Tako *Poročilo bolnice 1947–1957*, str. 18: Leta 1953 so uredili leseni objekt za bife, leta 1955 pa so zgradili perišče in novi bife oz. kantino.

⁷⁰ Prav tam, str. 18.

let 20. stoletja. Kopali pa so se v njem še konec osemdesetih let, npr. kmetje, delavci, rudarji po težaških delih.⁷¹ Perišče je bilo prav tako kot kantina porušeno in je danes zasuto; vidni so le še obodni zidovi v tleh.

Ostanki nekdanjega perišča. Foto: R. Poles.

⁷¹ Danilo Čebul, 12. 9. 2022.

Janez Poles se spominja svojega prvega obiska v Topolšici: *Ko sem bil star 8 let, nas je v drugem razredu osnovne šole tovarišica peljala z vlakom iz Velenja do Šoštanja in potem peš v 4 km oddaljeno Topolšico. Tam smo si ogledali park in zdravilišče ... Pridemo do perišča in pomolimo prst v vodo, ki je bila topla. Smo bili navdušeni in tovarišica pravi: »Pejte se kopat.« Nismo imeli kopalk, pa nas je vzpodbujala, saj vendar imamo spodnje hlačke. Bilo je v začetku junija in toplo. Smo se res slekli do spodnjih hlačk in se šli kopat. Tovarišica pa je hodila ob robu in nas opazovala. Čez čas jo učenec vpraša: »Tovarišica, zakaj se pa vi ne kopate?« Je čudno pogledala, bila je v zadregi in ni hotela odgovoriti, pa sošolec spet reče: »A nimate hlačk?«*

»Je padla na perišu po štengah, ko je šla cote prat«⁷²

Precej desetletij nazaj, ko so se še kopali v starem bazenu, je med ljudmi krožila anekdota (»štos«), ki se je nanašala konkretno na staro perišče ob bazenu: *Župnik in Topolščanke so se menda dogovorili, da bodo prešušnice pri spovedi uporabljale kodiran jezik za »skok čez plot«. Rekle bodo, da so padle na stopnicah v perišču, ko so šle prat perilo. Nekoč je bil župnik dlje časa odsoten. Nadomeščal ga je kaplan, ki pa kodiranega jezika ni poznal. Pri spovedih ga je zaskrbelo nenavadno veliko število »padcev po stopnicah na perišču« in čutil se je dolžnega, da v zvezi s tem nekaj ukrene. Napovedal se je funkcionarju in mu povedal, da krajanke pogosto padajo (k sreči se še nobena ni poškodovala). Zadevo bi bilo nujno ustrezno urediti. Funkcionar, ki je poznal kodo, pa se je smejal in kaplanu pojasnil, za kaj v resnici gre. Ta pa mu je menda nato odvrnil: »Nič se ne smejte, tudi vaša je že padla.«*

⁷² Danilo Čebul, 12. 9. 2022.

»Tu je bila prva savna«

V začetku sedemdesetih let 20. stoletja so se lotili neka-terih prenov v objektu starega bazena:⁷³ poleg lesenega poda so zamenjali tudi streho objekta (kritino in letve, špirovci pa so v glavnem ostali) ter nekoliko preuredili notranjščino – uredili so garderobe v predprostoru (izdelali klopi in omarice), predstavili vhod v stavbo proti sredini pročelja, bližje k stopnicam, uredili sanitarije ter novo savno, ki je bila tudi prva v bližnji okolici in za tiste čase »super«. Danes ni več ohranjena.⁷⁴ Bila je finska in v celoti narejena iz lipovega lesa, ki ga je imela bolnišnica v svojih gozdovih na pretek. Lipov opaž za savne velja še danes za kakovostno, idealno, a ne najcenejšo izbiro.⁷⁵

Anton Perovec, zaposlen v mizarski delavnici od leta 1971 do 1974, se spominja: *Savno sva delala s sodelavcem na podlagi ogleda neke druge savne, a brez načrta. Savna je bila naslonjena na zunanjo jugovzhodno steno objekta, levo od glavnega vhoda v objekt; vhod je bil istočasno prestavljen bolj proti sredini pročelja. Potilna kabina je bila velika približno 2,5 × 2,5 metra. Vse stene in strop so bile narejene iz opaža iz lipovine, prav tako predpražniki, ki so se ob čiščenju odstranili s ploščic, položenih po tleh. Lesena vrata so imela šipo. V savni je bilo prostora za 4 ljudi. Počivališča (sedišče, ležišče) so bila v dveh nivojih. Spodaj je bila širša klop – ležišče po vsej dolžini, nad njo pa ožja, in pravokotno ob spodnji klopi še ena ožja. Levo od vhoda je bila pečka. V savni je bila luč, zunaj pa dva tuša. Savne danes ni več.*

Andreja Bukovič Štefan se spominja: *Okoli leta 1975 se v perišču ni več pralo, ampak smo se otroci tam samo kopali. Bilo je zastonj, voda prijetno topla in smo zato tako radi hodili tja. Če sva s sestro ob sobotah lepo pospravili stanovanje in je bila mama zadovoljna, sva se lahko šli za nagrado kopat v ba-*

⁷³ Anton Perovec, 9. 9. 2022.

⁷⁴ Savne se podrobneje spominja tudi Danilo Čebul. Elektronsko sporočilo, 12. 9. 2022. Arhiv avtorice.

⁷⁵ »Savna.«

zen. Tam je bila tudi savna, kamor pa otroci nismo smeli, zato smo bili še toliko bolj radovedni. Če ni bilo nikogar v savni, smo iz bazena na skrivaj smuknili tja in odprli težka vrata z masivno leseno bunkasto kljuko. Ven je bušknila vročina, potem pa smo šli hitro nazaj v bazen. Tam se je kopalo veliko ljudi, predvsem iz Velenja in Šoštanja, zlasti pa pozimi odrasli.

*Pogled proti staremu bazenu in stari upravi iz parka.
Razglednica Zdravilišče Topolšica, šestdeseta leta
20. stoletja. Izrez. Hrani Muzej Velenje (R 1030).*

»Vse stranke smo imele samo en WC«⁷⁶

V nadstropju starega bazena in na podstrešju so bili bivalni prostori za uslužbenke bolnišnice. V začetku 60. let prejšnjega stoletja so tu stanovale samske ženske in družina brivca Dokozića. Kasneje so se tudi druge stanovalke poročile in rodile otroke, nekatere pa so se preselile.

V nadstropje je vodilo zunanje pokrito stopnišče. Vrh tega je bil prostor s straniščem, edinim v stavbi za stanovalce.⁷⁷

⁷⁶ Marija Kompan, 6. 10. 2022.

⁷⁷ S posnetka stanja leta 1976 je razvidno, da so bile sanitarije tudi v pritličju, očitno samo za bazenske goste. Glej sliko na strani 466.

Svoje kopalnice ni imela nobena bivalna enota. Dolg hodnik je bil osvetljen z oknom, ki je bilo usmerjeno proti kantini. Tu so bile še tri sobe, v katerih sta sprva bivali po dve dekleti (medicinske sestre, bolničarke, strežnice), kasneje pa so dobile vsaka svojo sobo. Na severni in jugovzhodni strani sta bili po dve stanovanji z dvema prostoroma, vmes pa so bile strme lesene stopnice na podstrešje. Tam je bila soba z ravnim stropom, velika cca 30 m², s šestimi bolniškimi posteljami in omaricami za šest deklet, ki so delale v bolnišnici. Zraven je bilo še podstrešno stanovanje z dvema oknoma, usmerjeno proti jugovzhodu; tu je stanovala brivčeva tričlanska družina.

Tudi sicer je bilo v Topolšici stanovanj za uslužbence precej: nad pralnico, skladiščem, mehanično delavnico, pri menzi, pekarni itd. Vsi stanovalci so se morali iz starega bazena preseliti, preden so leta 1977 začeli graditi prizidka.

Marija Kompan se je leta 1963 zaposlila v bolnišnici. Dodelili do ji posteljo v skupni podstrešni sobi starega bazena, ki si jo je delila s petimi dekleti. Ker je bila stara šele 16 let in še ni smela delati na oddelku, so jo zaposlili v zunanjem obratu: pri obiranju jabolk, v kuhinji, pralnici, menzi, pri čiščenju Planike, preden so zbelili, položili tlake in namestili opremo itd. Celo v mizarski delavnici je pomagala, ko so delali krste. Zaradi velikih potreb po osebju so jo s 17 leti vendarle vzeli za strežnico na bolnišničnem oddelku. Spominja se, da je bilo stanovati nad starim bazenom lepo. Dekleta so bila zadovoljna in so se razumela. Ker nihče od stanovalcev ni imel svoje kopalnice, so dobili ključ od bazena v menzi. Lahko so se poljubno kopali, le militi se niso smeli. Tudi okolica je bila zelo lepo urejena, dokler je do približno leta 1965 za park skrbel vrtnar in domačin Marinšek: čudovite cvetlične grede, fontana ... Vzdušje je bilo živahno: kantina pri perišču je bila vsak dan nabito polna. Nekateri pacienti so bili tu po tri, štiri leta in so se med seboj in z domačini že kar spoprijateljili. Ker še ni imela pralnega stroja, je tudi sama še sredi šestdesetih letih hodila na perišče spirat otrokove plenice. Tam so nekateri prali svoje avte.

*Pogled proti staremu bazenu in stari upravi iz parka.
Razglednico Zdravilišča Topolšica hrani Muzej Velenje (R 1053).*

Dr. Franjo⁷⁸

V pritličju stavbe starega bazena so bili trije vhodi: Prvi vhod za bazen je bil ob cesti, drugi k brivcu, tretji pa v ambulanto dr. Dečka, ki je bila namenjena uslužbencem bolnišnice.⁷⁹ Bolnišnica je imela po drugi svetovni vojni zaposlenega svojega frizerja oz. brivca:⁸⁰ Največ ljudi je obril brivec Franjo Dokozić, doma iz Karlobaga. Z družino je stanoval na vrhu starega bazena. Nekoč je šel po parku mimo štirih pljučnih bolnikov, ki so ga zbadljivo pozdravili: »Kak je, brico, a si jih obril?« »Pička ti materina, kakav brico sam ja? Ja sam dr. Franjo!« Ni bil zdravnik, ampak samega sebe je klical doktor in tudi oblačil se je v »mantel« in nosil zdravniško torbo. Bolniki so se ga bali in ga res naslavljali dr. Franjo. Okoliška mladina pa je v glavnem hodila k njemu in ga poslušala, kako je pripovedoval razne zgodbe,

⁷⁸ Mirko Goltnik, 5. 9. 2022.

⁷⁹ Tam je bila tudi otroška posvetovalnica (Marija Kompan, 6. 10. 2022).

⁸⁰ *Poročilo 1947–1957*, str. 71 in 81 navaja, da je bil zaposlen en brivski mojster v okviru gospodarskega sektorja bolnice, ki je bila registrirana kot finančno samostojen zavod leta 1955.

tu in tam pa še koga ostrigel. Za britje pri ušesih si dveh prstov ni zmočil z vodo iz pipe, ki jo je imel na dosegu roke, ampak je nanju pljunil. So ga vprašali: »Pa kaj kar pljunete gor, Franjo?« »Pička ti materina, pička ti materina ... pa ova žvakača je najbolja!«

Fontana

V neposredni bližini starega bazena, na njegovi zahodni strani, je bila okrasna fontana. Po spominu domačinov so jo zgradili v šestdesetih letih 20. stoletja. Imela je obliko štiripere-sne deteljice. Izdelana je bila iz klesanih kamnitih blokov enake višine, obod je bil betoniran. V vogalih fontane so bile šobe, iz katerih so brizgali curki vode kvišku in proti sredini. Nekaj šob je bilo tudi na sredini. Voda je bila v fontano speljana iz vodovoda z »Mazejevih travnikov«. Zidali so jo zidarji Dalmatinci, ki so istočasno in v istem slogu delali tudi oporni zid pri stavbi čez cesto, kjer je bila stara pošta. Ta oporni zid je ohranjen še danes, fontano pa so približno dve desetletji po izgradnji razrušili in zasuli.⁸¹ O njej na terenu ni več sledu.

*Pogled od potoka proti staremu bazenu. Zgoraj; foto L. Naraks, 1968. Hrani Muzej Velenje (F 13937). Spodaj: Arhitektonsko-geodetska zazidalna situacija iz leta 1976, izrez.*⁸²

»Med štajerskimi termalnimi vreli dovolj obetajoč«⁸³

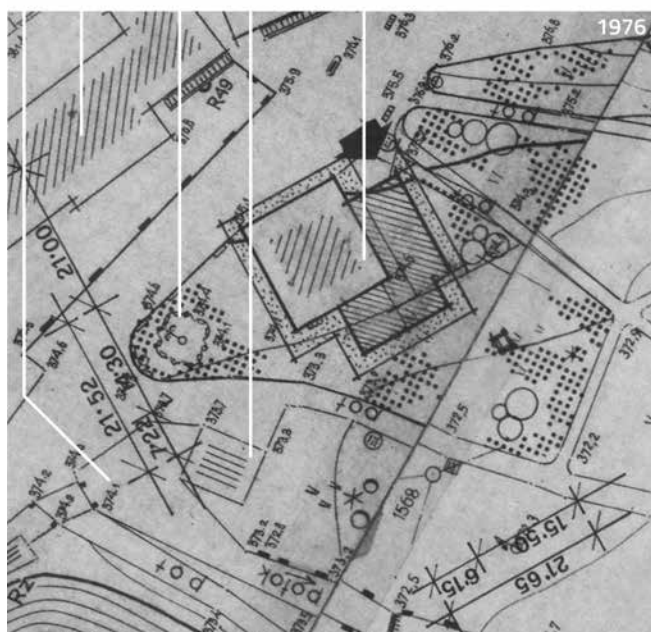
Po obvladanju tuberkuloze je bolnišnica v Topolšici po letu 1965 našla novo poslanstvo v pnevmologiji in internistiki, še vedno pa so sprejemali tuberkulozne bolnike.⁸⁴ Ponovno

⁸¹ Drago Tamše in Mirko Goltnik, 5. 10. 2022.

⁸² ZAC/0417 Skupščina občine Velenje. Spis št. 351-224/1976 Bolnica Topolšica, adaptacija objekta Termalni bazen, š. 11, Situacija M 1:1000, P-72/B, 1976.

⁸³ Hudales, *Bolnišnica Topolšica 90 let*, str. 144.

⁸⁴ Zupanič Slavec in Slavec, »Protituberkulozno poslanstvo Bolnišnice Topolšica,« str. 273.

so se začeli zavedati možnosti povezovanja svoje razširjene zdravstvene dejavnosti z možnostmi, ki jih je ponujal termalni vrelec. Že leta 1963 so novinarjem, ki so prihajali pisat predvsem o tuberkuloznih bolnikih, pokazali termalni vrelec »in

manjši pokriti bazen«. ⁸⁵

Zaradi krize, v kateri se je znašla bolnišnica, ⁸⁶ so jo morali reorganizirati: od leta 1970 do 1975 je bila bolnišnica Topolšica delovna enota Bolnišnice Celje z dvema oddelkoma, pljučnim in internim. ⁸⁷ V tem času so na pobudo vodstva bolnišnice ponovno začeli geološko raziskovati območje, ki naj bi dalo odgovor na vprašanje, ali bi bilo obsežnejše vlaganje v turistično-zdravstveno izrabo vreca smotrno. ⁸⁸ V tem obdobju se je začelo povečevati tudi število zdraviliških gostov. Prenočevali so lahko v Mladiki, ki so jo pred tem opustili kot bolnišnični paviljon. ⁸⁹ V začetku sedemdesetih let so najbrž tudi zato izpeljali nekaj izboljšav na objektu starega bazena (zamenjava lesenega poda, strehe, ureditev garderob, savne itd.).

Leto 1976 – pred preureditvijo

Stari bazen je še vedno sodil v sklop objektov Bolnišnice Topolšica, ki se je po »celjskem obdobju« leta 1976 priključila Zdravstvenemu centru Velenje. Sledilo je obdobje strokovne rasti in razcveta bolnišnice. ⁹⁰ Ponovno so oživile tudi ideje o razvoju zdraviliške dejavnosti. ⁹¹

Dr. Križnič, specialist balneolog v bolnišnici, je izdelal program, ki je bil osnova za pripravo projekta za preureditev obstoječega bazena. ⁹² Z izgradnjo prizidka in funkcionalno

⁸⁵ Hudales, *Bolnišnica Topolšica 90 let*, str. 144.

⁸⁶ Meh, »Topolšica po drugi vojni«, str. 10.

⁸⁷ Hudales, *Bolnišnica Topolšica 90 let*, str. 136.

⁸⁸ Prav tam, str. 144.

⁸⁹ Prav tam, str. 111.

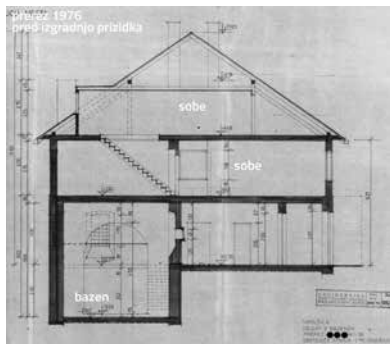
⁹⁰ Zupanič Slavec in Slavec, »Protituberkulozno poslanstvo Bolnišnice Topolšica,« str. 273. Topolšica je kot TOZD delovala znotraj Zdravstvenega centra Velenje do leta 1993, ko je postala samostojni zdravstveni zavod.

⁹¹ Hudales, *Bolnišnica Topolšica 90 let*, str. 145.

⁹² ZAC/0417 Skupščina občine Velenje. Spis št. 351-224/1976 Bolnica Topolšica, adaptacija objekta Termalni bazen, š. 11, Tehnično poročilo Arhitekture, str. 1, v sklopu Projekta za pridobitev gradbenega dovoljenja P-72/B za Topolšica objekt B, Preureditev obst. bazen. objekta, št. 215/76. Idejni projekt arhitekta A. Miklavca (Zavod za urbanizem Velenje) je bil

preureditvijo prostorov so nameravali povečati turistično-zdraviliške in terapevtske zmogljivosti bazenskega objekta.⁹³

Objekt starega bazena pred izgradnjo prizidka je imel tlorisno dimenzijo 14,30 × 13,70 metra, pritličje, nadstropje in podstrešje. V pritličju je bil prostor z bazenom (neto 62,96 m²) s pripadajočimi garderobami in prhama, ter savna (6,23 m²) s predprostorom in prho, v etaži pa so bile v slabem stanju stanovanjske površine.⁹⁴ Obstoječa streha je bila dvokapnica z naklonom 35 stopinj, krita s salonitkami.⁹⁵

*Stanje leta
1976 pred
preureditvijo.
Prerez.⁹⁶*

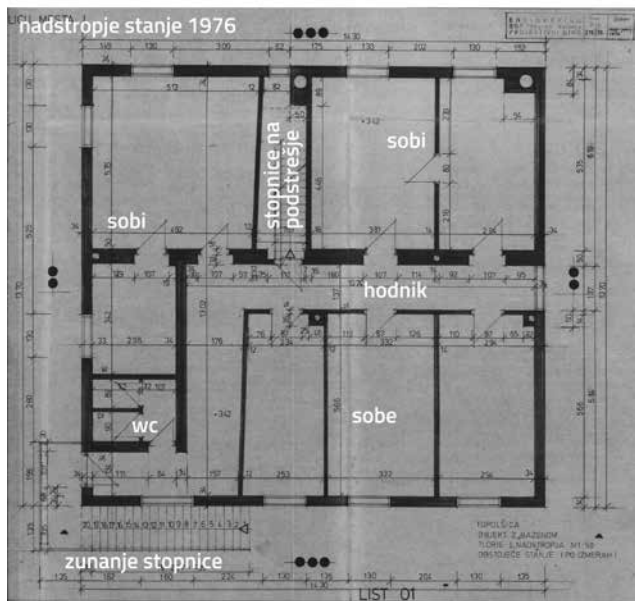
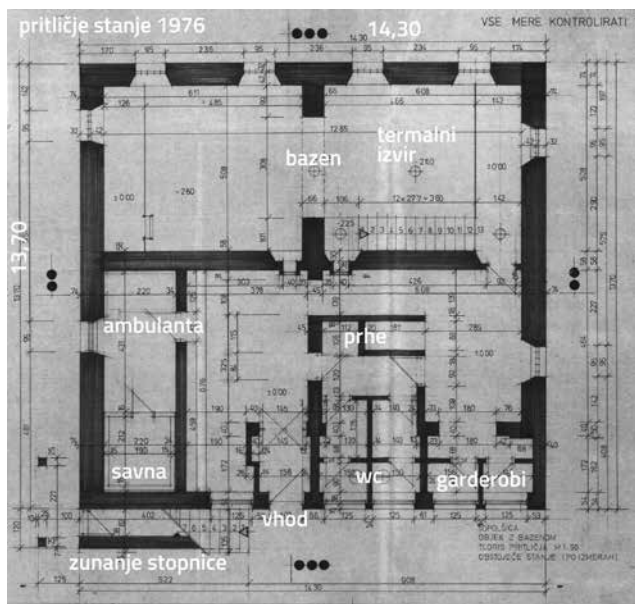
osnova za izdelavo projekta za pridobitev gradbenega dovoljenja P-72/B, ki ga je pripravil odgovorni projektant arhitekt T. Jeglič, Engineering, SGP Vegrad Velenje, Projektivni biro, 1976.

⁹³ AS 710/3248 Bolnica Topolšica: uporaba termalne vode. Spis št. 324/A-390/76 Bolnišnica Topolšica uporaba termalne vode, Vodnogospodarsko soglasje k preureditvi bazenskega objekta pri bolnišnici Topolšica, št. 324/A-390/76 z dne 22. 3. 1977.

⁹⁴ ZAC/0417 Skupščina občine Velenje. Spis št. 351-224/1976 Bolnica Topolšica, adaptacija objekta Termalni bazen, š. 11, Tehnično poročilo in prikaz površin P-72/B, 1976, str. 10.

⁹⁵ ZAC/0417 Skupščina občine Velenje. Spis št. 351-224/1976 Bolnica Topolšica, adaptacija objekta Termalni bazen, š. 11, Tehnično poročilo Arhitekture, str. 1, v sklopu Projekta za pridobitev gradbenega dovoljenja P-72/B za Topolšica objekt B, Preureditev obst. bazen. objekta, št. 215/76.

⁹⁶ ZAC/0417 Skupščina občine Velenje. Spis št. 351-224/1976 Bolnica Topolšica, adaptacija objekta Termalni bazen, š. 11, Projekta za pridobitev gradbenega dovoljenja P-72/B za Topolšica objekt B, Preureditev obst. bazen. objekta, št. 215/76.

◀ Stanje leta 1976 pred preureditvijo.
Tloris pritličja in nadstropja.⁹⁷

Objekt B leta 1977

Leta 1977 je Bolnišnica Topolšica kot investitor na osnovi pridobljenega lokacijskega dovoljenja iz leta 1976⁹⁸ pripravila projekt za pridobitev gradbenega dovoljenja, in sicer za objekt (bazen) B v Topolšici:⁹⁹

Objekt B zajema adaptirano obstoječo zgradbo (stari bazen, op. a.) in prizidek. Po projektu za gradbeno dovoljenje sta obstoječi objekt in prizidek zgrajena iz opeke. Strešna konstrukcija je lesena, kritina starega objekta je ravni salonit, kritina prizidka pa valoviti salonit. Višina slemena je približno 14 metrov. Dostop je s severovzhodne smeri z obstoječe dovozne ceste. Smer slemena obstoječe stavbe: severovzhod – jugozahod.¹⁰⁰

Obstoječi objekt se bo razširil v jugovzhodni smeri za 7,63 metrov, v jugozahodni smeri pa za 7,22 metrov, tako da bo meril tlorisno $21,52 \times 21,65$ metrov. Površinsko se bo razširil od obstoječih 321,62 neto etažnih m^2 na 527,07 neto etažnih m^2 .¹⁰¹

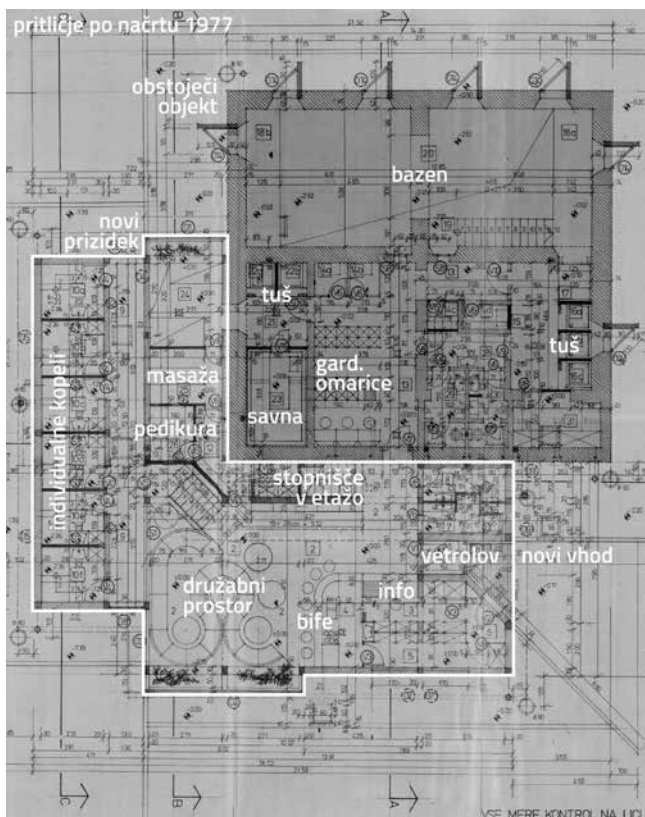
⁹⁷ Prav tam.

⁹⁸ AS 710/3248 Bolnica Topolšica: uporaba termalne vode, vodnogospodarsko soglasje. Spis št. 324/A-390/76 Bolnišnica Topolšica: uporaba termalne vode. Lokacijsko dovoljenje, 9. 6. 1976.

⁹⁹ ZAC/0417 Skupščina občine Velenje. Spis št. 351-224/1976 Bolnica Topolšica, adaptacija objekta Termalni bazen, š. 11, Tehnično poročilo Arhitekture, str. 1, v sklopu Projekta za pridobitev gradbenega dovoljenja P-72/B za Topolšica objekt B, Preureditev obst. bazen. objekta, št. 215/76.

¹⁰⁰ ZAC/0417 Skupščina občine Velenje. Spis št. 351-224/1976 Bolnica Topolšica, adaptacija objekta Termalni bazen, š. 11, Tehnično poročilo projekta Strel vodna instalacija, 1976, str. 3.

¹⁰¹ ZAC/0417 Skupščina občine Velenje. Spis št. 351-224/1976 Bolnica Topolšica, adaptacija objekta Termalni bazen, š. 11, Tehnično poročilo Arhitekture, str. 1, v sklopu Projekta za pridobitev gradbenega dovoljenja P-72/B za Topolšica objekt B, Preureditev obst. bazen. objekta, št. 215/76.

Načrti preureditve bazenskega objekta za pridobitev gradbenega dovoljenja iz leta 1977.¹⁰²

Projekt za pridobitev gradbenega dovoljenja za objekt B je predvideval še sledeče:¹⁰³ *Prizidek v obliki črke L je z dilatacijo prislonjen ob južni vogal obstoječega objekta. Samo del prizidka ima etažo. V pritličju je program mišljen bolj kot turistično-zdraviliščno-rekreativni, v etaži pa kot terapevtski.*

¹⁰² Prav tam, str. 1 in 3.

¹⁰³ Prav tam.

Vhod v objekt B za goste oz. paciente vodi preko nadstreška in vetrolova mimo portirja, ki vrši funkcijo informacij, kontrole in izdaje čistega perila (brisače itd.) ter distribucije gostov v pritlični ali etažni del poslopja.

Pritličje obsega čakalnico – družabni prostor z bifejem (cca 25 sedežev s klubskimi garniturami in 7 mest za šankom – barski stoli), priročnim skladiščem, servisnim vhodom in sanitarijami za goste. Preko diferenčnih stopnic se pride v komplekse individualnih kopeli: 5 kabin s termalno kopeljo in 1 kabina s podvodno masažo. Predviden pa je tudi poseben prostor za shranjevanje čistil.

Bazenski program je ločen od ostalega. Tu je prostor s 4 preoblačilnimi kabinami, garderobnimi omaricami (66 kom) in 3 sušilci las, predprostor bazena s 3 prhami, obstoječi prostor bazena z 2 ploščadmi in stopniščem v bazen, sanitarna baterija in prostor za dnevno shrambo umazanega perila ter shranjevanje čistil.

Centralno kopališčna garderoba služi tudi kompleksu savne, katere osnovni prostor – klasična savna se delno poveča (4–5 oseb maksimalna kapaciteta). Tu je predprostor savne z 2 prhama, na novo pa se uredi tudi počivališče savne (4–5 ležišč), prostor za individualno masažo in obsevanje ter prostor za pedikuro.

Iz družabnega prostora vodi stopnišče v etažo, ki obsega čakalnico pacientov (20–25 sedežev na klopi), centralno preoblačilnico z garderobnimi omaricami (40 kom) in terapevtske prostore: skupinska telovadba z alternativno možnostjo masaže, individualna telovadba – kinezioterapija, trakcija, visoko- in nizkofrekvenčna elektroterapija, parafinske kopeli ter inhalacije. V etaži se nahajajo posebne sanitarije za paciente in posebne sanitarije za osebje s prhama in garderobnimi dvoprekatnimi omaricami (18 kom) ter prostor za shranjevanje čistil.

Podstreha nad traktom individualnih kopeli je izrabljena za tehnični prostor; nameščeni bodo ventilatorji za prezračevanje prostorov, isto velja tudi za podstreho obstoječega objekta nad traktom terapij.

Galerija novega prizidka iz leta 1977. Etaža je bila namenjenega fizioterapiji. Foto: Š. Poles, 2022.

Dne 20. 6. 1977 so se odprle »nove terme«

Mirko Goltnik je bil zaposlen v Topolšici od leta 1977 kot maser v prenovljenem bazenu: *Jaz sem tam tudi karte prodajal in imel šank čez. Bazem skupaj z Mladiko je obratoval kot nove terme pod vodstvom doktorja Križniča. Poslušal sem ga, kako je enkrat v Franciji predaval balneologom z vsega sveta. Bil je poliglot, govoril je štiri ali pet jezikov.*

Bazen je bil odprt vsak dan od 6. ure zjutraj do 20. ure zvečer. Knapi so po nočnem sihtu že kar stali tam, da bi se okopali, še preden se je bazen odprl. Jaz sem običajno prišel tja že ob 5. uri in sem jih spustil noter. Moj delavnik je trajal osem ur. Se je zgodilo, da sem bil eno leto samo dve nedelji prost; delal sem vse dni. Sicer sem pa skoraj vsak dan redno meril in vpisoval temperaturo termalne vode v bazenu: med hujšimi nalivi je padla na 29,4 °C, kar je bila najnižja temperatura, najvišja pa je bila v času suše 32,3 °C.¹⁰⁴ Sveža voda je v bazen konstantno dotekala in sproti odtekala. Kljub temu smo vsak dan po zaprtju bazena sčistili ploščice s cetom, kjer je bila gladina vode. Enkrat tedensko pa smo bazen popolnoma izpraznili in ga temeljito sčistili.¹⁰⁵ Klora nismo uporabljali nikoli. Kljub temu imam zaradi gledanja pod vodo kronično vnetje oči.

Na kopanje je mdr. prihajala velenjska smetana: Žgank, Štimac, Vrabič, Korun ... Dr. Križnič je zahteval, naj bom oster: vsak mora pri kopanju imeti plastično kapo! Sem ga vprašal: »Kaj pa, če se pride kopat Atelšek, ali jo tudi mora imeti?« Bil sem strog in sem nošenje kape dosledno zahteval. Enkrat pa sta mi dva fanta, pacienta, očitala, da delam razliko: »Vsi morjo met gor tisto kapo, dohterju je pa ni treba,« ker si mu menda ne upam reči. In res, eden od zdravnikov se je kopal brez kape. Grem tja, se naslonim na štango, ga nekaj časa gledam in vprašam: »Gospod doktor, a je tk težka kapa, da je ne morete met gor

¹⁰⁴ Temperatura vode je bila včasih višja, okoli 34 °C. Želeli so jo še povišati z dvema dodatnima vrtinama blizu bazena. Rezultat teh posegov je bil znižanje temperature na 31–32 °C. Ljudje pravijo, so se pomešali topli in hladni vreli.

¹⁰⁵ Tako tudi Toni Mežnar, 13. 9. 2022.

na glavi?» Ni trajalo dolgo, ko je zdravnik prišel iz bazena, šel mimo mene in mi vrge ključ od omarice. Pa sem mu rekel, da lahko meče ključ doma pri ženi ali v svoji ordinaciji, pri meni jih je pa zadnjič. Kmalu me je po telefonu v svojo pisarno poklical šef dr. Križnič, ki je seveda takoj izvedel za incident. Sem mislil, da jih bom slišal, pa me je posadil na stol in mi ponudil kozarec viskija.

Enkrat leta 1979 je vstopil možakar v dežnem plašču, pozdravil in rekel: »Kad sam zadnji put bio tu, nisam se mogao kupati, ali sada bi se okupao, pa nemam ni peškir, nemam ni gačice.« Možakarja nisem prepoznal, a sem si mislil, da mora biti kdo pomemben: »E, sve ću vam ja to srediti.« Prinesel sem mu kopalke, dal brisačo in uredil masažo po kopanju. Bil je izjemno zadovoljen. Ni me mogel prehvaliti na občini v Velenju, kjer so potem vsi vedeli, da se je v Topolšici kopal general Brajović, ki je bil tu nazadnje leta 1945 kot ključna osebnost pri podpisu kapitulacije.

Tudi Franc Leskovšek Luka se je rad prihajal kopat. To je bilo nekajkrat okrog leta 1980/81. Želel je biti sam v bazenu, zato sem moral zakleniti vrata. Le šofer se je lahko kopal z njim in mi je namignil: »Tovariš predsednik ga kliči, pa makar ni več predsednik.« Sem jima skuhal kavo, v eno nalil šnops in postregel v bazenu. Nesem tacno dol po štengah in pravim: Tovariš predsednik, tale ozemljena je vaša, ta, druga, je pa za Staneta. Je vprašal: »Oooo, kaka pa je to, ozemljena?« Je poskusil in presenečeno pogledal proti Stanetu: »Uuuu, aha, prav ...«¹⁰⁶

Lidija Fijavž Špeh je povedala, da so v starem bazenu pod vodstvom učitelja telesne vzgoje Pistotnika organizirali nekaj plavalnih tečajev za zdravstvene delavce, ki niso znali plavati: Starejšim ženskam je zelo ustrezalo, da je bila voda topla. Tako se je naučila plavati tudi moja mama, ki je delala kot medicinska sestra v šolskem disperanzerju v Velenju. Dobro se spomnim, kako

¹⁰⁶ Franc Leskovšek Luka je zaradi zdravičnih učinkov termalne vode pogosto prihajal v Topolšico. Zanj so morali imeti vedno na razpolago sobo v Mladiki (Lidija Fijavž Špeh, 29. 9. 2022). Pacienti na rehabilitaciji v Mladiki so se hodili kopat še v stari bazen (Edvard Fenko, 28. 9. 2022, in Lidija Fijavž Špeh, 29. 9. 2022).

je z velikim navdušenjem pripovedovala, da so morali dati najprej v vodo nos ... no, takrat najbrž ni ostalo veliko od urejenih pričešk, ko so ženske nosile značilne »naviklane« frizure.

Mirko Goltnik je dodal: *V novem prizidku je bil sredi družabnega prostora kvadrast podstavek, visok cca 70 cm in dimenzij 3×3 metre, obložen s ploščicami. Na vrhu pa je bila kupola iz prosojne plastike, skozi katero se je videla termalna voda, ki je iz vrelnice tekla proti kabinam.¹⁰⁷ Podstavek je še ohranjen, kupola pa ne.*

Prostori za masaže so bili v prizidku. Ko smo se na Dobrni usposabljali za maserje, smo hodili tja pol leta vsak teden, od četrta do nedelje. Vendar objekt še ni dolgo obratoval, ko so decembra 1983 odprli novi bazen s hotelom Vesna. Takrat smo se preselili v »druge« terme in od takrat naprej se v starem bazenu nihče ni več kopal.

»V dvanajstih mesecih do ključa«¹⁰⁸

V začetku leta 1982 je republiška komisija za ocenjevanje upravičenosti investicij dala pristanek za gradnjo novega zdravilišča v Topolšici, katerega aduti so *»izredno lepi naravni pogoji, močan vrelec termalne vode, ugodna klima ter dolga tradicija.«* Takratna usmeritev je bila zdravljenje bolnikov po operativnih posegih na gibalnem sistemu, zdravljenje starostne obrabe hrbtenice in sklepov, kroničnih obolenj srca, motenj v prekrvavljenju udov itd. Poleg zdravstvene so načrtovali še zdraviliško turistično in rekreativno dejavnost ter poslovni turizem.¹⁰⁹

V okviru Zdravstvenega centra Velenje je sprva zdravilišče sodilo pod TOZD Bolnišnica – Zdravilišče. Gradnjo novega zdraviliško hotelskega objekta so začeli maja 1982, slovesno pa so ga odprli 23. 12. 1983. To je bila ena največjih naložb

¹⁰⁷ Mirko Goltnik, 5. 9. 2022. Podstavek je še ohranjen, kupola pa ne (ogled stavbe september 2022).

¹⁰⁸ »Uresničili smo najpomembnejše naloge,« str. 8.

¹⁰⁹ »V Topolšici bomo gradili,« str. 1.

velenjske občine v tem obdobju.¹¹⁰ Leta 1985 so ustanovili novi TOZD, Naravno zdravilišče Topolšica s komercialnim imenom Terme Topolšica.¹¹¹

Sodobno zdravilišče: *Zdraviliško hotelski objekt je bil sestavljen iz dveh delov: hotelskega in zdraviliškega. Hotel Vesna je bil visoke B kategorije z 216 posteljami v apartmajih, enoposteljnih in dvoposteljnih sobah. Restavracija ima 3000 sedežev, kongresna dvorana pa 120. V hotelu so bili aperitiv bar, kavarna, slaščičarna, frizerski in kozmetični salon, prodajalna spominkov in časopisov itd. V zdraviliškem delu sta bila rekreacijski bazen (25 × 12 metrov, termalna voda je 32 °C) in terapijski bazen (8,5 × 7,5 m, dogrevana termalna voda). Kabin za individualno fizioterapevtsko obdelavo je bilo osemnajst. Tu so bile še zdraviliške ordinacije, trim kabinet, savna in telovadnica.*¹¹²

Rekreacijski bazen s termalno vodo. Hrani Domoznanski oddelek Osrednje knjižnice Celje.

¹¹⁰ »Uresničili smo najpomembnejše naloge,« str. 8 in 9.

¹¹¹ »Vesna na svojih nogah,« str. 8.

¹¹² »Uresničili smo najpomembnejše naloge,« str. 8.

Dejavnost zdravilišča je bila torej vezana na primernost bogatega termalnega vrelca in ugodnega podnebja za zdravljenje posameznih bolezni (predvsem poškodb na gibalih, degenerativnih obolenj sklepov in hrbtenice, nevroz, obolenj dihal). Ob vseh sodobnih fizikalnih terapijah so načrtovali še akupunkturo, medicinsko kozmetiko, zobozdravstvene storitve. Pripravili so posebne preventivne, praznične in smučarske pakete, načrtovali so še organizacijo seminarjev, kongresov, kulturnih in zabavnih prireditev.¹¹³

Glavni adut novega in sodobno zasnovanega zdravilišča je bila (in je še vedno) termalna voda iz starodavnega vrelca.

Viri

- Arhiv Republike Slovenije (AS).
- Arhiv Republike Slovenije (AS), fond SI_AS 710/3248 Bolnica Topolšica: uporaba termalne vode. Spis št. 324/A-390/76 Bolnišnica Topolšica uporaba termalne vode.
- Arhiv Republike Slovenije (AS), fond SI_AS 177 Franciscejski kataster za Štajersko 1823–1869.
- Zgodovinski arhiv Celje (ZAC).
- Zgodovinski arhiv Celje (ZAC), fond SI_ZAC/1023, Zbirka katastrskih map, 1825–1975.
- Zgodovinski arhiv Celje (ZAC), fond SI_ZAC/0417 Skupščina občine Velenje. Spis št. 351-224/1976 Bolnica Topolšica, adaptacija objekta Termalni bazen, š. 11.
- Hrvatski državni arhiv (HDA).
- Hrvatski državni arhiv (HDA), fond RH_HDA/517, Higieniski zavod sa školom narodnog zdravlja, škatla 1, št. 380/927.
- Muzej Velenje (MV), fototeka.
- Osrednja knjižnica Celje (OKC), domoznanski oddelek.

¹¹³ Prav tam, str. 9.

Zasebne zbirke

- Zasebna zbirka razglednic Zvoneta A. Čebula iz Šoštanja.
- Zbirka Janeza Polesa iz Velenja.
- Zasebna zbirka Poles, Velenje.

Literatura

- Badjura, Rudolf. *Jugoslovenske Alpe: lečilišta, letovišta, kupatila, prirodne znamenitosti, izleti, alpske ture. 1. deo: Slovenija. Praktični vodič*. Ljubljana: Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1922.
- *Bad Topolschitz*. Thermalbad und Wasserheilanstalt (nächst Cilli, Südsteiermark) für physikalisch-diätetische Behandlung. Laibach: Ig. v. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1905. Hrani J. Poles.
- *Celjski zbornik 1957*. Celje: Svet za prosveto in kulturo okraja Celje, 1957.
- *Celjski zbornik 1961*. Celje: Kulturna skupnost občine, 1961.
- Hudales, Jože. *Bolnišnica Topolšica 90 let*. Topolšica: Bolnišnica Topolšica, 2009.
- *Die Südbahn und ihr Verkehrsgebiet in Oesterreich-Ungarn*. Brünn: K. k. priv. Südbahn-Gesellschaft, 1899, str. 192.
- *Krajevni leksikon dravske banovine*. Krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev dravske banovine. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona dravske banovine, 1937.
- Poles, Rok. »Od kačjega kopališča do prestižnega letovišča Dunajčanov (prvi del: od začetkov do konca 19. stoletja),« V: Šaleški razgledi 19. David Vidmar Čeru (ur.). Velenje: Knjižnica Velenje, 2022.
- Poles, Rok: *Stodesetkrat o Šoštanju v enem odstavku*. Ob 110. obletnici pridobitve mestnih pravic Šoštanja. Šoštanj: Občina Šoštanj, 2020.

- *Poročilo bolnice za tuberkulozo in pljučne bolezni v Topolšici 1947–1957*. Topolšica: Uprava Bolnice za tuberkulozo in pljučne bolezni Topolšica, 1958.
- *Program monitoringa z načrtom izvajanja za obdobje 2022–2024: Izvir Toplica*. Ljubljana: Geološki zavod Slovenije, 2021.
- Ravnikar, Tone. *Pozdrav iz Šoštanja*. Šoštanj: Občina Šoštanj, 2011.
- *Sanatorium Bad Topolschitz bei Cilli Süddestermark*. Chefarzt Dr. Victor Hecht, Nr. 1, 1914. Zasebna zbirka Poles.
- *Thermalquelle und Wasserheilanstalt bei Cilli in Süddestermark*. Brünn: K. k. priv. Südbahn-Gesellschaft, 1899.
- Uredba o koncesiji za rabo termalne vode iz izvira Toplica za dejavnost kopališč in naravnih zdravilišč – Terme Topolšica (Uradni list RS, št. 87/15 in 39/19).
- *Zaščita obstoječih in predvidenih vodnih virov za potrebe dolgoročne oskrbe s pitno vodo v Mestni občini Velenje, Občini Šoštanj in Občini Šmartno ob Paki*. Ljubljana: GEOKO, d. o. o., 1997. Hrani Komunalno podjetje Velenje.

Časopisni članki

- Meh, Drago. »Topolšica po drugi vojni«. V: *Utrip, glasilo delavcev Zdravstvenega centra Velenje*. Velenje: Zdravstveni center Velenje, 1983, št. 5, str. 10.
- Poles, Špela. »Dobro jutro, koš! Lahko noč, koš!« V: *List: revija za kulturna in druga vprašanja občine Šoštanj in širše*, let. 11, št. 8, 2005, str. 32.
- Poles, Špela. »Dobro namočeno – pol oprano.« V: *List: revija za kulturna in druga vprašanja občine Šoštanj in širše*, let. 17, št. 10, 2010, str. 29.
- »Uresničili smo najpomembnejše naloge.« V: *Utrip, glasilo delavcev Zdravstvenega centra Velenje*. Velenje: Zdravstveni center Velenje, 1983, št. 6, str. 8–9.

- »V Topolšici bomo gradili.« V: *Utrip, glasilo delavcev Zdravstvenega centra Velenje*. Velenje: Zdravstveni center Velenje, 1982, št. 2, str. 1.
- »Vesna na svojih nogah.« V: *Utrip, glasilo delavcev Zdravstvenega centra Velenje*. Velenje: Zdravstveni center Velenje, 1985, št. 1–2, str. 8.

Elektronski viri

- Zupanič Slavec, Zvonka in Slavec, Ksenija. »Protituberkulozno poslanstvo Bolnišnice Topolšica: ob 90-letnici ustanovitve (1919–2009).« *Acta medico-historica Adriatica*, 2009, str. 267–276. Dostop: 5. 10. 2022. <https://hrcak.srce.hr/file/80074>.
- Arcanum Map. »Franciscejski kataster za Štajersko.« Dostop: 5. 10. 2022. <https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=1671389.3977885041%2C5845279.724740895%2C1671957.5996042332%2C5845509.035825751>.
- »*Vulkanizem*.« Dostop: 28. 9. 2022. http://www2.arnes.si/~o4osce/gradiva/geo/geomorfologija/endogene_sile/vulkanizem.html.
- »*Državna topografska karta*.« Dostop: 5. 10. 2022. <https://www.geoprostor.net/piso/ewmap.asp?obcina=sostanj>.
- »Potok Toplica na Google Zemljevidi.« Dostop: 5. 10. 2022. <https://www.google.com/maps/@46.4021709,15.0179847,17z>.
- »Savna.« Dostop: 13. 9. 2022. <https://esaunashop.si/sl/katere-opa%C5%BE-so-najbolj-uporabne-za-savne>.

Ustni viri

- Drago Tamše »Fili«, roj. 1948, Topolščan, neizčrpen in neprecenljiv vir informacij o preteklosti Topolšice. Intervju dne 29. 6. 2022, 1. 10. 2022 in 5. 10. 2022.
- Mirko Goltnik, roj. 1938, Topolščan, od leta 1977 do upokojitve 1997 zaposlen v zdravilišču Topolšica kot maser, do 1983 v starem bazenu. Intervju dne 29. 6. 2022, 5. 9. 2022 in 1. 10. 2022.

- Darko Menih, roj. 1948, Topolščan, župan Občine Šoštanj od leta 2006 do 2022. Intervju dne 7. 10. 2022.
- Anica Podlesnik, roj. 1929 v Topolšici, upokojena učiteljica v Velenju. Intervju dne 19. 7. 2022.
- Anton Perovec, roj. 1947 v Družmirju, preseljen v Topolšico, od leta 1971 do 1974 zaposlen v mizarški delavnici Bolnišnice Topolšica. Intervju dne 9. 9. 2022.
- Janez Poles, roj. 1951, od leta 1980 zdravnik v Topolšici, od 1985 do 2007 direktor Bolnišnice Topolšica. Intervju dne 14. 7. 2022 in 7. 10. 2022.
- Janez Pukl, roj. 1942, Šoštanjčan, upravnik Bolnišnice Topolšica oz. pomočnik direktorja za gospodarske zadeve od leta 1989 do upokojitve 2007. Intervju dne 7. 10. 2022.
- Andreja Štefan Bukovič, roj. 1966, Topolščanka, od leta 2009 direktorica Centra starejših Zimzelen v Topolšici. Intervju dne 19. 7. 2022.
- Lidija Fijavž Špeh, roj. 1952, od leta 1988 do 2019 direktorica Term Topolšica. Intervju dne 29. 9. 2022.
- Marija Kompan, roj. 1948, iz Raven pri Šoštanju, od leta 1963 do 1970 zaposlena v bolnišnici in stanujoča nad starim bazenom. Intervju dne 6. 10. 2022.
- Danilo Čebul, roj. 1958, Šoštanjčan, obiskovalec starega bazena in savn. Intervju dne 12. 9. 2022. Elektronska korespondenca z dne 8. 9. 2022 in 12. 9. 2022.
- Toni Mežnar, roj. 1952, Topolščan do leta 1976, ko se je preselil v Šoštanj. Intervju dne 13. 9. 2022.
- Emil Šterbenk, roj. 1962, Družmirčan, raziskovalec okolja, obiskovalec starega bazena. Intervju dne 30. 9. 2022.
- Dušan Dobnik, roj. 1956, Šoštanjčan, obiskovalec starega bazena. Intervju dne 30. 6. 2022.
- Edvard Fenko, roj. 1946, vodja TOZD Naravno zdravilišče Topolšica. Intervju dne 28. 9. 2022.

- Ludvik Kavčnik, roj. 1950, Zavodenjčan, živi v Strmini, o raziskovalnih vrtinah. Elektronska korespondenca z dne 7. 10. 2022.
- Meta Ramšak, roj. 1967, na rehabilitaciji v starem bazenu ok. leta 1982. Intervju dne 20. 7. 2022.
- M. J., roj. 1955, Velenjčan, obiskovalec starega bazena. Intervju dne 5. 9. 2022.
- Primož Rošer, Vodja PE Komunala, Komunalno podjetje Velenje, d. o. o. Elektronska korespondenca z dne 27. 9. 2022 in 4. 10. 2022.
- Mag. Andrej Lapajne, Geološki zavod Slovenije, oddelek Podzemne vode – Hidrogeologija. Elektronska korespondenca z dne 7. 9. 2022.
- Dr. Boris Skalin, ihtiolog, preučevalec vpliva tople vode na ribe v starem bazenu. Elektronska korespondenca z dne 10. 10. 2022.

Aleksandra Gačič Belej

Dr. Aleksandra Gačič Belej je zgodovinarica, lektorica in prevajalka. Svoje raziskave usmerja v osvetljevanje življenja in dela prezrtih zgodovinskih osebnosti 20. stoletja, tudi politične in gospodarske razmere takratnega časa ji niso tuje. Je avtorica in soavtorica štirih knjig in številnih člankov.

GOSPODARSKA KRIZA LETA 1929 IN NEPOSREDNE POSLEDICE LE-TE ZA ŠALEŠKO DOLINO, S POSEBNIM OZIROM NA PRE- MOGOVNIKU VELENJE

O zgodovini ekonomskih kriz

I. Kaiser je v *Trgovskem tovarišu* po izbruhu gospodarske krize leta 1929 pojasnil, da najdemo prve sledi industrijske krize že v obdobju 1809–1810 v Angliji. Posledica tiste krize je bil propad angleške zunanje trgovine. Naslednja kriza, znova v Angliji, se je pojavila leta 1815, povzročila pa so jo neutemeljena upanja po končnem Napoleonovem porazu, ko so angleški industrialci upali, da bodo s svojimi izdelki preplavili revni kontinent. Kriza se je ponovila in še zaostрила leta 1818. Pred vsako gospodarsko krizo je bil opazen več let velik gospodarski razvoj, čemur je praviloma sledilo nekaj let zastoja in depresije. Vnovični krizi sta se v Angliji pojavili leta 1836 in leta 1843. Naslednja kriza, do katere je prišlo leta 1857, je že imela svetovni značaj in je prizadela predvsem delniške družbe in eksploaterje zlatih rudnikov. Kriza, do katere je prišlo leta 1866, je bila povezana z

državljansko vojno v Združenih državah Amerike in je zelo škodovala evropski industriji. Spet naslednja, tista iz leta 1873, se je navezovala na nemško-francosko vojno,¹ ki je prinesla plačevanje francoske vojne odškodnine. V Avstro-Ogrski je v takratnem času bilo moč opaziti živahnost v gradnji železnic² in nasploh gradbeništvu. A kriza je v letu 1873 nastopila zaradi splošne hiperprodukcije in bistveno previsokih cen. Sledil je zlom dunajske borze in kasneje še nekaj kriz leta 1878, leta 1882, nakar je krizo v Evropi leta 1890 povzročila revolucija v Argentini, kjer so imel Angleži naložen velik kapital, tri leta pozneje je prišlo do krize v Združenih državah Amerike zaradi poloma družb za gradnjo železnic. Nato je bilo nekaj let miru in v tem času je največje uspehe beležila Nemčija, ki so jo zaznamovali ekspanzija v električni industriji, gradnja železnic, hiter razvoj nemškega rudarstva, metalurške industrije ter deloma tekstilne in gradbene industrije. A leta 1900 je prišlo do krize zaradi dokončanja transibirske železnice, ki je občutno prizadela evropsko industrijo. V Franciji in Angliji je prišlo do številnih in nevarnih delavskih stavk. Izognila se ji ni niti Nemčija, kjer so propadla močna industrijska podjetja, zlasti je trpela električna in metalurška industrija. Vse skupaj so poslabšale tudi socialne posledice te krize, zaradi česar je emigracija v Nemčiji naraščala, kriza se je odrazila tudi na nemškem političnem prizorišču, medtem ko sta veliko pridobila socialna demokracija in delavsko sindikalno gibanje. Po tej krizi je sledil razvoj, a se je čutila nekakšna utrujenost, nekakšno neravnovesje med produkcijo in porabo. Nato se je zgodil konkurenčni spopad med Nemčijo in Anglijo, zaradi česar je Nemčija kmalu zapadla v vnovično krizo, ki se je razširila še

¹ Nemško-francoska vojna 1870–71 zaradi nasprotovanja Francije Bismarkovi politiki združitve Nemčije. Preliminarni mir je bil sklenjen 26. februarja v Versaillesu, mir 10. maja 1871 v Frankfurtu. Francija je morala odstopiti novemu nemškemu cesarstvu Alzacijo in Lotaringijo in mu plačati 5 milijard zlatih frankov vojne odškodnine. »Nemško-francoska vojna«, *Leksikon Cankarjeve založbe*, str. 651.

² V Avstro-Ogrski je bila prva železnica zgrajena leta 1827, in sicer od Linza do Budjevic. Jelinčič Plemeniti, *Južna železnica in železnice na Slovenskem/Die Südbahngesellschaft und eisenbahnen im Slowenischen ethnischen gebiet*, str. 33.

na preostale evropske države. In nato je prišla še prva svetovna oziroma vélika vojna.³

Leta po vojni so bila leta obnove in kmalu je bilo znati tudi gospodarsko rast, vse do konca 20. let 20. stoletja. Leta 1929, natančneje 25. oktobra, je v Združenih državah Amerike na newyorški borzi prišlo do borznega oziroma finančnega zloma, čemur je sledila globoka gospodarska kriza, ki je trajala vse do leta 1933. Seveda kriza ni zajela samo Združenih držav Amerike, temveč tudi staro celino. Vendar se na evropskih tleh ta ni enako odražala v vseh državah. Najbolj je prizadela Avstrijo in Nemčijo, kar je imelo usodne posledice tudi za slovensko oziroma jugoslovansko gospodarstvo. Posledice so se odražale predvsem v zmanjšanju zunanje in notranje trgovine, zlomu denarnih zavodov, veliki zadolženosti, nesposobnosti vračanja dolgov in izpolnjevanja drugih denarnih obveznosti. Vse to je vodilo v upad proizvodnje, propad številnih trgovskih, obrtnih in industrijskih podjetij, k čemur so seveda sledili množična brezposelnost, obubožanje kmečkega prebivalstva, prisilne dražbe delov in celih kmečkih posesti.⁴

Ekonomska depresija, kot so v Združenih državah Amerike poimenovali gospodarsko krizo takratnega časa, je privedla do drastičnega upada proizvodnje, velike brezposelnosti in akutne deflacije v skoraj vseh državah sveta. Tudi kulturni in socialni učinki niso bili nič manj presenetljivi, še zlasti v Združenih državah Amerike, kjer so imeli s tem še posebej velike težave. Vpliv gospodarske krize se je spreminjal od države do države. Negativen vpliv so posebej čutili v Združenih državah Amerike in Evropi, medtem ko se je na Japonskem in v večjem delu Latinske Amerike čutil samo blažji vpliv. Do gospodarske krize takšnih razsežnosti so vodili številni vzroki, kot so zmanjševanje potrošnje, finančne zgrešene naložbe, napačne vladne odločitve ...⁵

³ Kaiser, »Evropske gospodarske krize«, str. 217–220.

⁴ »Gospodarska kriza 1929–33«, str. 304.

⁵ Kerčmar, *Velika gospodarska kriza 1929–1933 in Keynesijanska revolucija*, str. 14.

Zaradi krize so občutno padle cene živil, kar je najbolj prizadelo kmete, saj so stroški gojenja, sajenja in tudi stroški napora predstavljali večji izdatek, kot je bil dejanski izkupiček njihovega dela. Gospodarska kriza je tako močno vplivala na gospodarske panoge držav, da se je posledično svetovna brezposelnost v enem letu kar podvojila. Velika gospodarska kriza je bila v tistem času največja gospodarska kriza, ki je do tedaj prizadela Združene države Amerike, in nasploh prva kriza, ki je prizadela praktično vse kapitalistične države in države, ki so komaj postajale kapitalistične.⁶

Da se je gospodarska kriza, ki se je razmahnila iz Združenih držav Amerike, tako močno odrazila tudi na evropskih tleh, nikakor ne preseneča. Poleg gospodarske navezanosti na Združene države Amerike je srž predstavljala že predhodna tako imenovana evropska kriza, ki se je vlekla vse od konca prve svetovne vojne. O evropski gospodarski krizi⁷ pred letom 1929 so evropski časopisi redno poročali. Neposredno po veliki vojni se je bila namreč stara celina prisiljena spopasti s številnimi težavami. Že med vojno, še zlasti po njej, se je morala sprijazniti z izgubo vodilnega mesta v svetovnem gospodarstvu, z zmanjšano proizvodnjo, zmedo na finančnem in valutnem področju, s pomanjkanjem finančnih sredstev, pomanjkanjem hrane, prekinjenimi trgovskimi povezavami, težavami zaradi na novo začrtanih meja, presežnimi zmogljivostmi v proizvodnji in z ogromnimi vojnimi dolgovi. Evropa si je sicer po nekaj težkih letih s pomočjo velikih posojil in s prilagoditvijo tehnološkemu napredku precej opomogla, vendar si zaradi sprememb na svetovnih tržiščih v vsem času med obema svetovnima vojnama ni mogla več priboriti svojega prejšnjega gospodarskega položaja. Evropa je

⁶ Kerčmar, *Velika gospodarska kriza 1929–1933 in Keynesijanska revolucija*, str. 14.

⁷ Medtem ko so se Združene države Amerike vzpenjale na vrh gospodarske in politične moči je Evropa po prvi svetovni vojni doživljala politično in gospodarsko krizo. Nemčija, ki so ji zmagovalke vojne naložile visoko vojno odškodnino, se gospodarsko nikakor ni mogla pobrati. Združeno kraljestvo se je spopadalo z izgubo tržišč ter z začetki osamosvojitvenih teženj njenih kolonij in dominionov. Evropa se je tako spopadala z veliko brezposelnostjo, političnimi pretresi in družbenimi nemiri, ki so vodili do porasta skrajnih političnih gibanj. *Wikipedija*.

vse močnejše doživljala krizo v potrošnji in kmetijsko krizo, ki je zaradi zmanjšane proizvodnje kmetijskih pridelkov povzročila manjšo kupno moč, s čimer je vplivala tudi na razcvet industrije, industrijskega delavstva in trgovine. Obupno gospodarsko stanje skoraj vseh držav sveta, nazadovanje proizvodnje, stagnacija in pojemanje trgovine, brezposelnost, visok davčni pritisk, splošno pomanjkanje kapitala itd. je razkrila tudi svetovna gospodarska konferenca v Ženevi, ki je potekala od maja do julija leta 1927. Po takratnih statističnih podatkih so od največjih evropskih držav imele leta 1927 pozitivno trgovinsko bilanco samo Francija, Češkoslovaška in Švedska.⁸ Namreč, da bi rešili evropsko gospodarsko krizo, so se države stare celine odločile za poskus ponovne delne obuditve ekonomske diplomacije. Na pobudo evropskih držav je Društvo narodov leta 1927 v Ženevi sklicalo konferenco, na kateri naj bi se države dogovorile o ukinitvi carin. Vendar konferenca ni prinesla nobenih pomembnih sprememb v tej smeri, saj so številne države na osnutek konvencije dale pridržek, s čimer slednja ni stopila v veljavo. To je izkazalo nezaupanje med evropskimi državami, kar je vodilo k temu, da so se začele države tako gospodarsko kakor tudi politično ponovno zapirati. To je trajalo vse tja do gospodarske krize leta 1929, ki je tema pričujočega članka.⁹

V prihodnjem letu, torej leta 1930, se je gospodarska kriza samo še poglobila; države so namreč še bolj omejevale gospodarsko sodelovanje, česar niti diplomatske dejavnosti niso mogle več spodbuditi. Nato se je enajst držav dogovorilo, da bodo do aprila 1931 znižale svoje carine in tako pospešile medsebojno trgovanje. Vendar štiri države podpisnice dogovora niso ratificirale, saj so predvidevale, da jim to lahko samo škoduje. Namesto tega so carine še okrepile, uvedle dodatne varovalne ukrepe in posegle v gospodarstvo, kar je vodilo do rasti brezposelnosti.¹⁰

⁸ Rendla, »Potrošnja v času velike gospodarske krize v luči takratnega slovenskega časopisja«, str. 56–57.

⁹ Udovič, »Je zgodovina diplomacije res prvenstveno (le) politična?«, str. 15.

¹⁰ Prav tam, str. 18.

Gospodarska kriza se je, kot zapisano, iz Združenih držav Amerike hitro prenesla v Evropo in se pomikala iz Zahodne proti Vzhodni. Njene posledice so najprej čutile države, ki so bile bolj vpete v mednarodno delitev dela in mednarodne finančne tokove. Zaradi mednarodne gospodarske izoliranosti Sovjetske zveze se je ustavila šele na mejah te države. Za začetek krize v Kraljevini Jugoslaviji in z njo seveda tudi na slovenskem ozemlju lahko štejemo leto 1930. Kljub nekoliko poznejšemu prihodu se je nadaljevala po enakem vzorcu kot povsod drugod. Bila je globoka, dolgotrajna in splošna. Zajela je finančni, kmetijski in industrijski sektor.¹¹

Težke gospodarske razmere so zahtevale preoblikovanje na prenekaterem gospodarskem področju ter posodobitev in racionalizacijo proizvodnje. Slovensko gospodarstvo pri tem seveda ni bilo izjema. V tem obdobju so se obrati Kranjske industrijske družbe na Jesenicah modernizirali, prav tako Trboveljske premogokopne družbe ter skoraj vsa papirniška in tekstilna industrija.¹² Spomnimo samo, da sta dve slovenski največji industrijski družbi iz časa Avstro-Ogrske nastali v 60. oziroma 70. letih 19. stoletja, kmalu po gospodarski krizi takratnega časa, ko sta se gospodarsko razvili predvsem trgovina in industrija. Kranjska industrijska družba (KDI)¹³ je nastala leta 1869 in

¹¹ Rendla, »Potrošnja v času velike gospodarske krize v luči takratnega slovenskega časopisja«, str. 58.

¹² Prav tam, str. 56–57.

¹³ Ustanovljena je bila 5. septembra 1869 v Ljubljani. Ustanovili so jo poslovni ljudje Lambert Karel Luckmann, Karel Kanut Holzer in Vincenc Seunig, člani trgovske družbe, ki je bila lastnik ljubljanskega parnega mlina, in vodstvo podjetja Karel Zois – dediči. Polom Avstro-Ogrske je bil tudi polom KID. Za Kraljevino SHS je bila KID tuje podjetje, zato je prišla pod sekvester. Leta 1929 je večino delnic preostalega podjetja kupil celjski podjetnik Adolf Westen, s čimer je prišla ponovno v domačo posest. Začel je povečevati kapital in modernizirati KID. KID je po letu 1934 začela kapital vlagati tudi v rudnike na Hrvaškem, v Bosni in Srbiji. Konec druge svetovne vojne je dočakala precej razrušena. Na osnovi odloka o zaplembi je septembra 1946 postala last FLRJ. »Kranjska industrijska družba«, str. 393.

Trboveljska premogokopna družba¹⁴ leta 1872.¹⁵

A da gospodarske razmere in stanje na Slovenskem, tako v industriji kot v kmetijstvu in tudi rudarstvu, niso bile posledica izključno globoke gospodarske krize, temveč so svoje silnice premikale tudi družbeno-gospodarske razmere znotraj kraljevine, morda najbolj ponazori članek Ivana Mohoriča »Carina in carinska politika« iz leta 1931, v katerem med drugim pravi:

»In tu nastaja baš za Slovenijo prav interesanten in žal zelo kompliciran in neugoden položaj, da se nahajamo vedno v neke vrste koliziji z osnovnimi smernicami naše trgovinske politike. Naša banovina ima le malo poljskih pridelkov na izvoz. Razen sadja in živine ter nekaj malo vina, porabimo vse ostale pridelke doma. V žitaricah nam lastni pridelek niti ne zadostuje in moramo kriti potrebe iz Vojvodine. Pretežni del zaslužka dobiva slovensko ljudstvo iz industrijske delavnosti. Industrija, ki se nahaja v naših krajih, pa dela, razen tekstilne, po pretežni večini pod težjimi pogoji kot v inozemstvu. Poleg tega mora za prodajo svojih izdelkov iz Slovenije na oddaljenih tržiščih Jugoslavije do Beograda, v Vojvodino in v Primorske kraje prevaliti po 500 do 600 km pota, da pride do odjemalca, in plačati drago železniško tovarnino, ki obremenjuje blago s 30 %, pa mnogo-

¹⁴ TDP, d. d., s sedežem v Ljubljani. Lastniki zasavskih premogovnikov so po letu 1870 ugotovili, da za načrtovanje povečanja zmogljivosti potrebujejo pomoč zunanjega kapitala. Združba Vodenskega rova, ustanovljena leta 1869, se je s skupino dunajskih bank dogovorila za odkup njenega trboveljskega premogovnika in ustanovitev d. d. Družba je takoj začela širiti posest, v nekaj letih je kupila druge tri premogovnike v trboveljski kadunji, 1880, 1916 in 1927 premogovnike v zagorski dolini, 1880 in 1887 hrastniška, 1889 premogovnika Laško (Brezno–Huda jama) in Liboje. Leta 1924 je bila v Ljubljani zgrajena poslovna stavba, v katero se je z Dunaja preselil sedež družbe. Premogovniki so imeli pomembno vlogo tudi pri elektrifikaciji, postopno so pri vseh, razen pri Laškem, zgradili termoelektrarne. Energijo so oddajali tudi zunanjim uporabnikom in se vključevali v elektroenergetsko omrežje Slovenije. Med vojno je nemški okupator zaplenil celo njeno premoženje in ga priključil d. d. Energieversorgung Südsteiermark. Po vojni je bilo to podjetje likvidirano, leta 1946 je bila TDP podržavljena. »Trboveljska premogokopna družba«, str. 317.

¹⁵ Potočnik, »Statistični doneski k zgodovini ljubljanske trgovine«, str. 91.

krat tudi s 50 %, dočim prihaja inozemsko konkurenčno blago iz Češkoslovaške, Avstrije, Madžarske in Nemčije po ceneni vodni poti po Donavi v državo. /.../ Na teh tržiščih nam tudi 20 do 30 % carina komaj pokrije razliko v tovarnini in le en del razlike v ceni vseh težjih produkcijskih pogojev, tako da nas taka carina še ne more staviti na primer v južnih dalmatinskih lukah ali v vojvodinskih mestih v enak konkurenčni položaj z inozemstvom. Zadostuje, če navedem le en mal primer. Prevoz premoga iz Škotske do Sušaka stane 5 šilingov ali 70 Din na tono, dočim moramo plačati za trboveljski premog do Sušaka 96 Din. Kako naj potem konkuriramo?»¹⁶

Poleg ostalih gospodarskih panog je kriza močno prizadela tudi premogovništvo. Trboveljska premogokopna družba je tako kot največja proizvajalka premoga na Slovenskem do leta 1929 nakopala 43 % jugoslovanskega premoga, medtem ko ga je leta 1933 samo še 28,5 %.¹⁷ Uvoz surovin iz tujine se je torej odražal predvsem v rudarstvu, občuten je bil tudi uvoz železa in železnih izdelkov, kar se je seveda kazalo pri padanju naročil v domačih podjetjih.¹⁸ Svoje je pridal tudi proračun za leto 1931/32, ki je bil za Dravsko banovino¹⁹ nekoliko nižji kot v

¹⁶ Mohorič, »Carina in carinska politika«, str. 12.

¹⁷ Rendla, »Petrošnja v času velike gospodarske krize v luči takratnega slovenskega časopisja«, str. 56–57.

¹⁸ Mohorič, »Carina in carinska politika«, str. 13.

¹⁹ Dravska banovina, upravna enota od leta 1929 do leta 1941 na ozemlju Slovenije. Po šestojanuarski diktaturi so Kraljevino Jugoslavijo razdelili na devet banovin, imenovanih po rekah in primorju. Marsikje seveda niso upoštevali zgodovinskih in narodnostnih mej. Dravska banovina s sedežem v Ljubljani je odpravila delitev slovenskega ozemlja v Jugoslaviji na ljubljansko in mariborsko oblast, a ga še ni združila. Belo krajino so dodelili Savski banovini (sedež Zagreb), medtem ko je Dravska banovina dobila okraj Čabar od hrvaškega ozemlja. Avgusta 1931 so ji dodelili Štrigovo in Razkrižje, ji vrnili Belo krajino, a odvzeli okraj Čabar ter okraje Osilnica, Trava in Draga. Banovino je vodil ban, ki ga je na predlog predsednika vlade imenoval kralj; posvetovalno vlogo je imel banski svet, ki ga je postavil notranji minister. Z ustavo predvidena banovinski svet in odbor nista bila nikdar izvoljena. Po ustanovitvi banovine Hrvaške (1939) so se vrstile zahteve po podobno avtonomni banovini Sloveniji. »Dravska banovina«, str. 327.

predhodnem letu, s čimer se nikakor ni ugodilo zahtevam gospodarskih krogov po popolni ukinitvi trošarine na bencin, premog in elektriko, prav tako ne v zadostni meri po znižanju dohodnine na državne neposredne davke.²⁰ Kriza je svoj davek, predvsem v premogovništvu, terjala tudi v Šaleški dolini, kar bomo videli v nadaljevanju.

Svoj dolg so terjale še sankcije proti Italiji v letih 1935–1936,²¹ pri čemer se je gospodarski zastoj v gradbeništvu in lesni industriji v naslednjih letih še nekoliko poglobil. Posledično se je za tretjino zmanjšalo število obrtnih delavnic, to pa je zdesetkalo tudi število zaposlenih pomočnikov, medtem ko se je dohodek v obrtništvu znižal kar za 60 %. Nič boljše je ni odnesla trgovina, ki se je prav tako zmanjšala za tretjino, zaradi česar je trpela predvsem zunanja trgovina. Ko so se na evropskih tleh že odražali znaki krize in je prenehal dotok tujega kapitala v naše kraje, je bila 9. maja 1931 izvedena druga stabilizacija dinarja, s čimer se je devizna trgovina sprostila. A medtem je prišlo do finančnega zloma dunajskega kreditnega zavoda, kar je pomenilo težave za ljubljanski Kreditni zavod za trgovino in industrijo,²²

²⁰ »Banovinski proračun za leto 1931/32«, Trgovski tovariš, let. XXVIII (1931), št. 1 in 2, str. 29.

²¹ Na začetku 30. let 20. stoletja je začela Italija uresničevati svoje težnje po osvojitvi Etiopije. Decembra 1934 se je zgodil incident na somalijsko-etioipski meji, ki je omogočil Italiji, da je začela stopnjevati napetosti. Pri tem je Mussolini zavrnil britansko-francosko posredovanje in bil za to nagrajen, saj je Velika Britanija konec leta 1935 Italiji ponudila del etiopskega ozemlja. A 3. oktobra je prišlo do prelivanja krvi, zaradi česar je Društvo narodov glasovalo za sprejem gospodarskih sankcij zoper Italijo, vendar te sankcije niso vključevale najpomembnejšega blaga, nafte. Blinkhom, *Mussolini in fašistična Italija*, str. 67–68.

²² Kreditni zavod za trgovino in industrijo, denarni zavod za financiranje trgovine in industrije med obema vojnama. Poleg bančnega pooblaščen tudi za devizno in valutno poslovanje. Julija 1920 se je podružnica nekdanjega avstrijskega zavoda preoblikovala v samostojen denarni zavod, a je 90 % delnic ostalo v rokah Creditanstalta, ki je dajal tudi skoraj ves kapital. Zavod je imel v slovenskem gospodarstvu zelo pomembno vlogo. Maja 1929 je prišlo v dunajskem Creditanstaltu, ki je podpiral v Jugoslaviji še banke v Novem Sadu, Zagrebu in Beogradu, do težav. Dve leti pozneje je večino delnic prevzel celjski industrialec A. Westen. Nova uprava kreditnega zavoda je morala svojim prejšnjim poslovnim partnerjem

ki je podpiral velik del slovenske industrije. Zaradi poglobljajoče se krize je Društvo bančnih zavodov, ki je bilo ustanovljeno leta 1920 s ciljem zagotoviti skupna poslovna in bančna pravila (npr. največ 5-odstotna obrestna mera na depozite), v Ljubljani septembra 1931 omejilo izplačila vlog s knjižic in tekočih računov, nakar je v prihodnjem mesecu sledila še ukinitve svobodnega deviznega in valutnega trgovanja.²³

Razmere na Šaleškem

Če se krize pojavljajo na makro ravni, nikakor drugače ne more biti tudi na mikro ravni. Tako je bilo tudi s Šaleško dolino in njenim gospodarskim razvojem ali bolje rečeno stagnacijo, ponekod tudi zastojem. Tako kot drugod se je tudi v Šaleški dolini gospodarska kriza najbolj odrazila predvsem v premogovništvu. V tridesetih letih 20. stoletja se je velenjski premogovnik²⁴ nekajkrat znašel v finančnih težavah, tako da so se vodstvo in rudarji večkrat bili prisiljeni obrniti po pomoč na svoje izvoljene predstavnike, med drugim tudi na narodnega poslanca dr. Bogumila Vošnjaka, čigar oče je bil znani Šoštanjčan. Leta 1931 se mu je na primer v pismu zahvalil inženir Ernest Čuček,²⁵ saj so

vrniti velike zneske izposojenih sredstev; to je pomenilo velik finančni napor, izpeljan tik pred gospodarsko krizo. »Kreditni zavod za trgovino in industrijo«, str. 413–14.

²³ Rendla, »Petrošnja v času velike gospodarske krize v luči takratnega slovenskega časopisja«, str. 56–57; Kranjec, *Razvoj normativnih osnov bančništva samostojne Slovenije*, str. 6.

²⁴ Prvi lignitni sloj je bil navrtan leta 1875, medtem ko se je jamsko odpiranje nahajališč začelo leta 1887 pod vodstvom Daniela Lappa, lastnika premogovnika do leta 1914. Po izgradnji železniške proge Celje – Velenje leta 1891 so premogovnik razvili za zmogljivost 300 000 ton letno, vendar za tolikšne količine ni bilo odjemalcev. Leta 1900 so zgradili briketarno, ki je delovala samo do leta 1914, poskušali pridobivati polkoks in leta 1905 ob jami Škale zgradili prvo termoelektrarno z močjo 100 kW. Največ lignita so pridobili leta 1913, 138 000 ton. Od leta 1914 je bil premogovnik v državni lasti, prva avstro-ogrska, po letu 1918 v jugoslovanski. Za večjo porabo drobnih vrst lignita so ob premogovniku leta 1929 zgradili termoelektrarno z močjo 2 MW. »Rudnik Velenje«, str. 319–320.

²⁵ Čuček, Ernest (1887, Spodnja Voličina–1966, Zagreb), rudarski stro-

bili pri velenjskem rudniku zaskrbljeni zaradi reparacijskih dobav. Brali so namreč vesti iz severozahodne Evrope, kjer je bila gospodarska kriza že močno zasidrana, zato so dobave nemalo kratk zamujale. Zataknilo se je namreč pri nabavi strojne naprave za električno centralo, za kar se je Direkcija rudnika Velenje obrnila neposredno na podjetje Brown & Boveri.²⁶ Ob tem se je Čuček Vošnjaku zahvalil za poročilo, da velenjska stvar ni izgubljena in da imajo upanje, saj so v Vošnjaku videli svojega zašči-

kovnjak, direktor. Gimnazijo je obiskoval v Mariboru in Novem mestu. Po maturi je študiral na visoki rudarski šoli v Příbramu na Češkem in leta 1919 tudi diplomiral. Najprej je služboval v Mežici in leta 1920 prvič prevzel vodenje velenjskega premogovnika. 1922 je bil na svojo željo premeščen v Kreko. V letih med 1925 in 1929 je bil direktor rudnika v Bukinju, leta 1929 je bil ponovno postavljen za direktorja velenjskega premogovnika, kjer je ostal do leta 1936, ko je bil imenovan za direktorja rudnika železove rude v Ljubiji v Bosni in Hercegovini. Leta 1938 se je vrnil v Slovenijo, kjer je prevzel vodstvo rudarskega glavarstva v Ljubljani. To dolžnost je opravljal vse do ukinitve glavarstva 1. januarja 1946. Še istega leta je prevzel dolžnosti direktorja rudnika barita Pleše pri Škofljici, v obdobju 1948–1950 je bil še direktor premogovnika Šentjanž. Po upokojitvi se je leta 1963 preselil v Zagreb, kjer je tudi umrl. »Čuček, Ernest«, spletni vir.

²⁶ Brown & Boveri je bila švicarska skupina podjetij za elektrotehniko. Leta 1891 sta jo v Zürichu ustanovila Charles Eugene Lancelot Brown in Walter Boveri. Podjetje je bilo eno redkih multinacionalnih podjetij, ki je upravljalo hčerinske družbe, ki so bile večje od matične družbe. Zaradi omejitev švicarskega domačega trga je Brown Boveri razmeroma zgodaj v svoji zgodovini ustanovil hčerinske družbe po vsej Evropi in je imel včasih težave pri ohranjanju vodstvenega nadzora nad nekaterimi večjimi operativnimi enotami. Pričakovalo se je, da bo združitev z ASEA, podjetjem, ki so ga hvalili zaradi močnega upravljanja, pomagala Brown Boveri pri reorganizaciji in ponovni vzpostavitvi nadzora nad njegovo obsežno mednarodno mrežo. V zgodnjih dvajsetih letih 20. stoletja je Brown Boveri, takrat že geografsko razpršeno podjetje z uspešno delujočimi podružnicami v Italiji, Nemčiji, Norveški, Avstriji in na Balkanu, utrpelo izgube zaradi devalvacije francoskega franka in nemške marke. Hkrati so se na domačem švicarskem trgu proizvodni stroški povečali, medtem ko je prodaja ostala nespremenjena, kar je podjetju povzročilo nadaljnje izgube. Leta 1924 je Brown Boveri razvrednotil svoj kapital za 30 odstotkov, da bi pokril izgube, ki jih je utrpel. Leta 1927 je pogodba z Vickersom potekla in ni bila podaljšana. Poleg dogovora, ki ga je imel Brown Boveri s tem britanskim podjetjem, je imel tudi nekoliko podoben odnos z nizozemskim Heemafofom, ki je trajal vse do zgodnjih šestdesetih let. »Brown, Boveri & Cie«, spletni vir.

tnika.²⁷ Za pomoč v prizadevanjih za rešitev težav velenjskega rudnika so velenjski rudarji prosili vse poslance Dravske banovine, naj s podpisi podprejo Vošnjakov trud za njihove pravice, saj so bili rudarji v vse slabšem finančnem položaju.²⁸ Naprošeni poslanci so to tudi storili 23. decembra 1931.

Dohodki zaposlenih so med krizo padli predvsem zaradi skrajšanja delovnega časa. Hkrati je bila realna vrednost mezd precej drugačna od nominalne, saj je bila odvisna od kupne moči in cen življenjskih sredstev, ki pa so zaradi krize bila vse dražja. Dejansko vrednost delavskih zaslužkov so namreč določali mesečni dohodki in košarica življenjskih potrebščin oziroma stroškov. O razmahu krize in njenih posledicah na znižanje porabe je redno poročal tudi mesečnik *Trgovski tovariš*, ki je izhajal pod okriljem slovenskega trgovskega društva »Merkur« v letih 1924–1941.²⁹ Decembra je Vošnjak vnovič prejel pismo Direkcije rudnika Velenje s prošnjo, naj posreduje pri kraljevi vladi v Beogradu, pri kraljevi banski upravi v Ljubljani in vojaških oblasteh zaradi nastale težke situacije velenjskih rudarjev, ki so imeli premalo dela zaradi skrajšanega delovnika, saj se je delalo samo štiri dni v tednu. Rudarji so zaprosili, naj se nabava premoga iz velenjskega premogovnika zviša vsaj toliko, da bodo rudarji stalno zaposleni in jim bo delo omogočalo eksistenco. Prošnja se je nanašala tudi na ureditev starostnega zavarovanja, delovna doba pa naj bi se s 40 let skrajšala na 25 oziroma 30 let delovne dobe. Vošnjaka so zaprosili za posredovanje pri ministrstvu za gozdove in rudnike, da se obstoječa kolektivna pogodba ne bi prekinila in bi se kopačem plača zvišala s 30 na 36 dinarjev.³⁰ Spomladi je sicer kazalo, da se utegnejo razmere vendarle izboljšati, saj se je Trboveljska premogokopna družba

²⁷ ARS, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, fascikel 3, Čučkovo pismo Vošnjaku, 11. decembra 1931.

²⁸ ARS, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, fascikel 3, Čučkovo pismo Vošnjaku, 8. decembra 1931.

²⁹ Rendla, »Potrošnja v času velike gospodarske krize v luči takratnega slovenskega časopisja«, str. 58–59.

³⁰ ARS, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, fascikel 3, Čučkovo pismo Vošnjaku, 8. decembra 1931.

sporazumela z državnimi železnicami, kar naj bi pomenilo vnovično vzpostavitev dela v premogovnikih Dravske banovine.³¹ A decembra 1931 je službo izgubilo 47 rudarjev, med katerimi se jih je kar nekaj znašlo v hudi finančni stiski. Zato so delavski zaupniki pozvali Vošnjaka k posredovanju pri ministru, da bi se z njim dogovorili za sestanek ali da bi se odpuščanje preložilo vsaj za nekaj časa.³² O stanju v velenjskem premogovniku so ga obveščali pisno tudi tri leta kasneje, saj se niso uspeli sestati z njim ob njegovem obisku v Šoštanju. Sporočili so mu, da so morali odpustiti nekaj delavcev, ker jim je Cinkarna Celje³³ odpovedala naročilo. Dopis Cinkarne Celje je na Direkcijo državnega rudnika prispelo 23. marca 1932. V njem so direkcijo obvestili, da so bili prisiljeni reducirati svoj obrat za polovico, tako da sta obratovali samo še dve destilacijski peči. Zaradi tega se je zmanjšala tudi poraba premoga, zato so direkcijo seznanili, da ga bodo jemali po pogodbi, ki so jo imeli sklenjeno s podjetjem M. Oswatitsch, njihov premog pa samo še do 15. aprila 1932. Po tem roku nismo mogli več jemati velenjskega premoga, ker so našli cenejšega ponudnika. Ponudili so jim, da lahko njihovo novo ponudbo preučijo, če so seveda pripravljeni znižati ceno premoga. K redukciji obratov je bila Cinkarna Celje prisiljena zaradi razmer na cinkovem tržišču, na katerem so cene cinka drastično padle.³⁴ Vošnjaka so prosili, naj v njihovem imenu posreduje pri Cinkarni Celje, saj bi takšne odpovedi in premajhno število delovnih dni v mesecu lahko pomenili konec za velenjski

³¹ »Naše gospodarstvo v aprilu in maju 1931«, str. 121.

³² ARS, Osební fond Bogumila Vošnjaka, fascikel 3, Dopis delavskih zastopnikov Državnega rudnika Velenje Vošnjaku, 9. decembra 1931.

³³ Metalurško-kemična industrija. V Gaberju (Celje) je bila leta 1873 zaradi bližine cinkove rude in premoga zgrajena topilnica surovega cinka. V letih 1886–88 so dogradili valjarno cinka, Podjetje je po razpadu Avstro-Ogrske prešlo v last jugoslovanske države (Državna cinkarna Celje), leta 1934 pa je konzorcij delničarjev kupil Tovarno kemičnih izdelkov v Hrastniku in ustanovil podjetje Metalna industrija Beograd – tovarna Celje. V Cinkarni Celje je bilo leta 1908 zaposlenih 220 delavcev in leta 1937 315 delavcev. »Cinkarna Celje«, str. 68.

³⁴ ARS, Osební fond Bogumila Vošnjaka, fascikel 21, Dopis Cinkarne Celje Direkciji državnega rudnika Velenje, 25. marca 1932.

rudnik.³⁵ V istem letu je rudarski strokovnjak in direktor Čuček opozoril, da kljub Vošnjakovemu posredovanju za Jugoslovansko nacionalno stranko ni mogoče ugoditi in zaposliti dveh novih delavcev iz Šentilja, saj so bila dela za razširitev električne centrale proti koncu in je bil rudnik prisiljen odpustiti tudi svoje delavce.³⁶ Maja 1932 so Vošnjaka znova opozarjali in prosili za njegovo posredovanje zaradi vse bolj neznosnih razmer v velenjskem premogovniku. Obrat naj bi po poročilu Delavske zbornice deloval na stroške trgovcev, ki so pomagali z živili, na stroške bolniške blagajne, od koder si je rudnik sposodil denarno rezervo, in na stroške delavstva, ki niso prejeli plačila niti za marec. Razumeli so, da je bila v veliki meri za to kriva gospodarska kriza, vendar tudi prepričani, da je treba zagotoviti obratovalni kapital in preprečiti nadaljnje tovrstno postopanje.³⁷ Vošnjakovo posredovanje in zavzemanje je včasih tudi zaleglo, kot se je to izkazalo pri prostovoljnem gasilskem društvu v velenjskem rudniku, ki je od ministrstva dobilo finančno pomoč v vrednosti 2000 dinarjev.³⁸ Aprila 1932 so se na Vošnjaka ponovno obrnili iz kabineta ministrstva za gozdove in rudnike s prošnjo, naj posreduje pri ministrstvu za trgovine in industrijo, saj je obstajala možnost, da instalacije za električno centralo v Velenju ne bodo nabavljene s pogodbo, sklenjeno s podjetjem »De = Ju«.³⁹

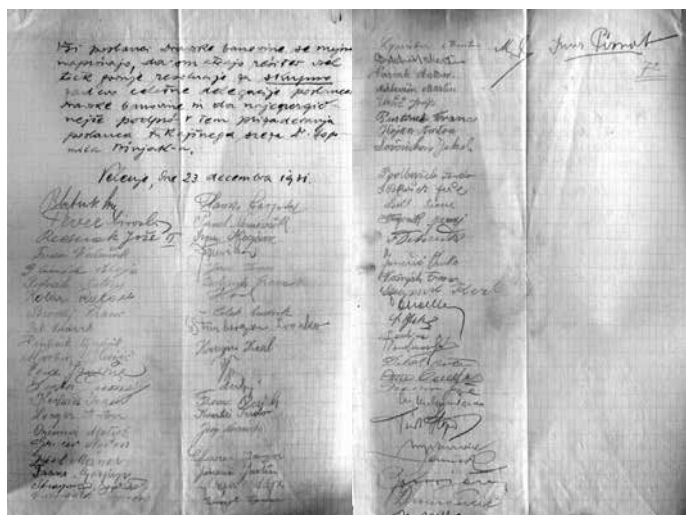
³⁵ ARS, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, fascikel 3, Čučkovo pismo Vošnjaku, 16. septembra 1934.

³⁶ ARS, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, fascikel 3, Čučkovo pismo Vošnjaku, 25. septembra 1934.

³⁷ ARS, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, fascikel 3, Dopis Delavske zbornice v Ljubljani Vošnjaku, 29. maja 1932.

³⁸ ARS, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, fascikel 4, Hanžkovo pismo Vošnjaku, 2. februarja 1933.

³⁹ ARS, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, fascikel 5, Dopis Kabineta ministra šuma i rudnika, 14. aprila 1932.

Arhiv Republike Slovenije, Osebni fond Bogumil Vošnjak, fascikel 21, Resolucija velenjskih rudarjev 1931.

Julija 1932 so delavci premogovnika v Velenju predlagali shod rudarjev, na katerega naj bi povabili tudi Vošnjaka, kjer bi kot narodni poslanec prebral poročilo v zvezi z rešitvijo njihovih prošenj, ki so jih naslovili nanj. Namreč, delavstvo je bilo zaradi nenehnih redukcij, praznikov, nerednega izplačila delavskih zaslužkov in nerednega plačila prispevkov v bratovsko skladnico povsem obupano. Rudarji na bolniški so prenehali prejemanje nadomestilo, saj je bila bratovska skladnica prazna, zato so opozarjali na nujnost Vošnjakovega prihoda v Velenje, da bi se podrobneje seznanil z razmerami.⁴⁰

Na Vošnjaka kot poslanca se je konec leta 1932 obrnil tudi njegov polbrat dr. Fran Mayer, sicer dolgoletni šoštanjski župan, in mu pojasnil zadeve glede šoštanjkega vodovoda, za katerega so na nekaj mestih prosili za subvencijo. Za meščansko

⁴⁰ ARS, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, fascikel 6, Dopis Lokalnega načelstva II. rudarske skupine, 25. julija 1932.

šolo v Šoštanju so črtali iz občinskega proračuna 22.000 dinarjev, z obrazložitvijo, da mora za meščanske šole skrbeti banočina. Črtali so tudi sredstva za katehetsko plačo, saj sosednje občine niso prispevale nič. Pri Mayerju se je oglasil zaupnik rudarjev Ferdo Valenčak in prosil, naj Vošnjaku sporoči, da bo v kratkem na ministrstvu za gozdove in rudnike potekal sprejem delegacije rudarskih zastopnikov iz Velenja in ostalih državnih rudnikov, kjer naj bi izročili spomenico o nameravanem znižanju delavskih plač. Velenjski rudarji so ga vljudno prosili, naj se tudi sam udeleži omenjenega sestanka in se z vso odločnostjo zavzame za pravice delavcev. Pred tem naj bi se Vošnjak zgledil na sestanku v Beogradu, kjer naj bi dobil natančnejše informacije o celotni zadevi.⁴¹

Spomenica, ki so jo naslovili na poslanca Vošnjaka, se glasi:

Podpisani delavski zaupniki dovoljujemo si predložiti v imenu celokupnega delavstva, zaposlenega na državnem rudniku Velenje, gospodom narodnim poslancem sledečo spomenico in nujno prosimo za čimprejšnjo pomoč.

Položaj delavstva na državnem rudniku Velenje se je od leta 1923 stalno slabšal in v drugi polovici leta 1931 dosegel naravnost obupno stanje. Dočim je bilo leta 1923 zaposlenih še 888 delavcev, se je stalež istih vsled manjše oddaje premoga in smotrenejšega obratovanja podjetja znižal v mesecu januarju 1932 na 469, torej skoro za polovico. Dočim se je leta 1923 obratovalo še 272 delavnikov na leto ali povprečno 24,7 na mesec, se od tega leta dalje število delavnikov vedno bolj zmanjšuje kljub manjšemu številu zaposlenega delavstva in je doseglo v prejšnjem in tekočem letu najnižje stanje. Povprečno je bilo od leta 1923 dalje letno le 239, mesto normalnih najmanj 300 in mesečno le 19,9 mesto normalnih najmanj 25 delavnih dni. To znači, da velenjski rudarji še 9. leto ne delajo vse delavne dni in nimajo možnosti zaslužiti si popolni itak skromni zaslužek. V primer navajamo, da je nastopila omejitev obratovanja pri

⁴¹ ARS, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, fascikel 7, Mayerjevo pismo Vošnjaku, 21. decembra 1932.

trboveljski premogokopni družbi še-le v letu 1930 in dela večina drugih premogovnikov, zlasti v Srbiji vsa leta normalno, nekateri – tudi državni – celo ob nedeljah.

V letu 1931 so bili meseci s samo s 15 delavnimi dnevi, ravno tako sedaj v januarju 1932 in za februar tega leta je predvideno samo 14 delavnikov. Isto se obeta za naprej, ako ne dobi podjetje večjih naročil.

Zaradi dolgotrajnega praznovanja znaša izguba dni od leta 1924 do 1931 skupno 163.515 šihtov ali v denarju na 7 milijonov in izguba v denarju na 1 milijon tako, da je izgubil nek delavec v tem letu preko 2.000.—dinarjev na zaslužku.

Očividno je, da se je moral velenjski rudar, ki že 9 let ne zasluži polnega zaslužka, omejiti v načinu svojega življenja na najskromnejše in se je zadolževal preko glave, da je mogel sebi in svojim nabaviti obleko in obutev. Zadnja leta ne dobiva na upanje ničesar več, ker ni v stanju odplačevati starih dolgov tako, da predstavljajo danes velenjski rudarji z svojimi družinami vred trumo nezadostno hranjenih, izčrpanih in raztrganih bitij.

Dolg rudarjev na živilih pri bližnjih trgovcih znaša po današnjem stanju, kakor sledi:

Trgovina Drenovac, Št. Bric	Din	38.382,85
" Valenčak, Velenje	"	98.415.--
" Blatnik, Stara vas	"	65.000.--
" Pleteršek, Pesje	"	21.220.--
" Detiček, Pesje	"	80.000.--
" Maren, Pesje	"	20.000.--
" Tišler, Velenje	"	90.000.--
" Denšar, Škale	"	20.000.--
Skupaj:	Din	433.017,85

V ilustracijo navajamo slučaj, da je morala biti sprejeta v rudniško bolnico, ker je popolnoma onemogla hčerka tukajšnjega rudarja, ki ima 6 člansko družino, je zaposlen na delu brez akordnega zaslužka in zasluži pri 15 delavnikih čistega Din 35.--.

Povprečni zaslužek velenjskega rudarja znaša dnevno, všteti vse odbitke za bratovsko skladnico, davke in drugo Din 41,77, kar znači, da zasluži pri 14 delavnikih Din 684.--. Za en dan v mesecu ima torej na razpolago Din 22,82 in s tem mora preživljati sebe in svojo rodbino. To znači, da odpade pri 14 delavnikih za oskrbo družinskega člana na mesec Din 273.-- ali Din 7.90 na dan. Ta vsota ne zadostuje niti za skromno prehrano. Omenjeno velja za povprečni zaslužek. Medtem pa dela nad 40 % vseh delavcev na temeljno dnino in zasluži 30.—dinarjev na dan ali čistega 35.-- na mesec, ako se obratuje le 14 dni. Jasno je, da družine takih delavcev naravnost stradajo.⁴²

Namesto da bi se razmere začele izboljševati, so v spomenici zapisali, da »grozi poslabšanje, in sicer vsled ponovne redukcije, ukinitev delavskega konzuma in predvidenega znižanja zaslužkov«. Napovedana so bila nova odpuščanja, kar je številne rudarje in njihove družine pahnilo v veliko revščino: »Število delavcev, ki odgovarja ekonomskim in socialnim potrebam, znaša 540. Od tega staleža je bilo do konca novembra 1931 zaposlenih pri novogradnji centrale 100 mož. Pri sedanjem omejenem obratovanju se rabi na produkciji premoga v jami in zunanjem obratu le okoli 440 delavcev, tako, da postane teh 100 delavcev pri gradnji centrale nepotrebnih in se je s odpuščanjem istih že začelo. Od 1. decembra dalje je odpuščenih 71 mož. Nadaljnje redukcije se pričakujejo vsak čas, ker so gradbena dela pri novogradnji centrale dovršena, z montažo strojev pa ni mogoče pričeti, ker so reparacijske dobave ukinjene. Stalež velenjskih rudarjev, ki je, kot navedeno, leta 1923 znašal 888 delavcev, z stalnim reduciranjem omejil le na profesionalne rudarje, kateri razen svojih rok nimajo ničesar in se ne morejo preživljati z lastnim premoženjem ali posestvom. Zato je teh 100 mož, ki jih danes podjetje ne more zaposliti, vsled redukcije vrženo na cesto. Najboljši dokaz, da ti odpuščeni rudarji s svojimi rodbinami nimajo kruha in so na cesti, je ta, da se je morala uvesti podporna akcija med delavci in nameščenci, da se reši te ljudi direktnega gladu.«

⁴² ARS, Osebni fond Bogumil Vošnjak, fascikel 21, Spomenici delavskih zaupnikov rudnika Velenje 1932.

DIREKCIJA DRŽAVNOG RUDNIKA U

Ljubljana

Iskaz izdanog uglja

Bogumil a. a. Belej

u mjesecu 1/1 1926 do 31/3. 1922

Kupac	U g a l j						Cijena po 100-kg	Iznos fakture		Od toga plaćeni podnosi		Čisti utrljak	
	broj računa	broj računa	broj računa	broj računa	broj računa	broj računa		Do	u	Do	u	Do	u
Bogumil a. a. Belej	783 3214						13497	102219	-				
	1611 13445						11213	18228	-				
	1601 15100						11911	99172	-				
	1601 15794						14191	183334	-				
	400 14455						11117	131101	-				
	- 5714						1714	63117	-				
	- 6175						6175	72361	-				
	- 6134						1434	121704	-				
	- 9457						9457	104122	-				
	- 13722						14322	141164	-				
1926	1413 11113						12002	141209	-				
	1620 14311						11996	17271	-				
							144427	1636176	-				
	14465						14465	141111	-				
	10777						10777	111247	-				
	1220 12622						13011	117144	-				
	400 13744						14671	141727	-				
	2620 12611						19231	186310	-				
	1510 12847						16661	150966	-				
	100 2241 16035						18350	172310	-				
1927	700 17231						17231	1151770	-				
	100 1701 16917						17017	117033	-				
	100 - 16474						16474	1179162	-				
	- 17123						17123	1171117	-				
	- 17067						17067	-					
	700 18010						18010	174511	-				
							191310	1174221	-				
	17007						17007	117243	-				
	13110						13110	118081	-				
	100 16949						16949	1173121	-				
1928	13314						13314	118047	-				
							62100	627100	-				

Iskaz izdanog uglja. — Form. XXXI/a. — P. št. 270 1927.

Kupac, akcionar, št. 192.

Arhiv Republike Slovenije, Osební fond Bogumil Vošnjak,
fascikel 21, Poročilo o izdanem premogu od 1. 1. 1926 do
31. 3. 1932.

Rudarji so v spomenici poudarili, da so edina rešitev za te rudarje večja naročila, pri čemer bi morali pomagati tako banovina kot država. Naročil bi se moralo povišati s 700–800 vagonov na vsaj 1.000 vagonov premoga. Pričakovali so, da bi lahko večja naročila izvedle državne železnice in banovinske ustanove. Še do leta 1927 je namreč Direkcija železnic v Ljubljani in Zagrebu naročala velenjski premog, a so se nato naročila zmanjšala oziroma jih ni bilo. Do leta 1927 so nekje do 600 vagonov premoga naročevale tudi slovenske javne in socialne ustanove, kot na primer bolnišnice (Maribor, Celje, Slovenj Gradec, Murska Sobota), hranilnice, kaznilnice, magistrati (Ljubljana, Maribor, Ptuj), klavnice, kopalnice, šole, pošte in druge podobne ustanove. A po letu 1927 so skoraj vse te ustanove prenehale z nabavo premoga iz velenjskega rudnika. In to kljub temu, da je bil, po besedah Direkcije rudnika Velenje, po kurilni vrednosti najcenejši in je predstavljal, še zlasti, če je bil nabavljen v poletnih mesecih, dobro in poceni gorivo. Če bi se vse te ustanove v času krize, kot so pojasnjevali pri Direkciji, ponovno odločile za nabavo velenjskega premoga, bi to pomenilo znižanje njihovih izdatkov in hkrati omilitev krize tukajšnjega državnega podjetja in zaposlenih delavcev. Če bi se izvedla začeta ojačitev električne centrale z 2.000 na 7.000 kW, bi se s tem dvignila lastna poraba premoga mesečno na 600–800 vagonov. A je bil zaradi ukinitve reparacijskih dajatev usoden zastoj v izgradnji centrale, ki bi morala začeti okrepljeno delovati že v poletju 1932. Večina strojev je že bila nabavljena, čakali so le manjkajoči del, ki je bil v dveh tretjinah že plačan.⁴³

Druga težava je bila ukinitve delavskega konzuma, do katere je prišlo 21. januarja 1932, po nalogu Direkcije državnih rudarskih podjetij v Sarajevu. Rudniški konzum je nudil delavcem in nameščencem živila po lastnih in »en-grose« cenah, ki so bile povprečno 15 do 20 % nižje od prodajne cene pri tamkajšnjih trgovcih. Za primerjavo so podali cene najpomembnejših živil v konzumu in pri trgovcih. Primerjava je podana v tabeli.

⁴³ ARS, Osebni fond Bogumil Vošnjak, fascikel 21, Spomenici delavskih zaupnikov rudnika Velenje 1932.

Živilo	Cena v konzumu (izražena v dinarjih)	Cena pri trgovcih (izražena v dinarjih)
Moka št. 0	4	4,5
Moka št. 6	3,25	3,75
Koruzni zdrob	2,50	3
Riž	5	7,5
Makaroni	7,5	12
Olje	12	16
Mast	16	22
Kava	40	60
Frankova kava	15	18
Čaj	754	100
Sladkor	14	16,5
Milo	10	16

Ukinitve konzuma je bila nenadna in nenapovedana in je že ob tako težki situaciji zaradi gospodarske krize delavce najhujše prizadela in spravila v obup. Da bi bila mera polna, je Direkcija državnih rudarskih podjetij v Sarajevu predvidela znižanje vseh zaslužkov za 20 %, s tem, da bi znižala draginjske doklade z 200 na 150 %. Pri velenjskem rudniku so menili, da je predlog nesprejemljiv pri tolikšnem znižanju dela.⁴⁴

Konec leta so iz premogovnika in pisarne Kranjskih deželnih elektrarn (KDE)⁴⁵ v Ljubljani spraševali Mayerja, kje se nahaja Vošnjak, verjetno zaradi pogodbe s podjetjem Brown & Boveri, od katerega naj bi nabavili agregat. Tudi delegate Kme-

⁴⁴ ARS, Osebni fond Bogumil Vošnjak, fascikel 21, Spomenici delavskih zaupnikov rudnika Velenje 1932.

⁴⁵ Kranjske deželne elektrarne so bile podjetje za proizvodnjo, prenos in distribucijo ter napeljavo električnega toka, ki je bilo v javni posesti najprej dežele Kranjske, nato dedičev njenega premoženja. Čeprav niso bile največji proizvajalec električne energije na Slovenskem, so bile najboljši in najbolj podjeten elektrifikator zlasti v zadnjem desetletju pred drugo svetovno vojno. Kos, »Kranjske deželne elektrarne«, str. 79.

tijske družbe v Ljubljani je zanimalo, zakaj je Vošnjak izstopil iz kluba, vendar so se morali zadovoljiti z odgovorom, da zaradi osebnih zadev. Ker se je Mayerju zdelo, da so dobili za leto 1933 iz proračuna premalo sredstev za Dravsko banovino, je polbrata prosil, naj posreduje v Ljubljani ali Beogradu za višja sredstva, da bi se lahko zgradila cesta Šoštanj–Črna, ki je spadala v Vošnjakov volilni okraj.⁴⁶

Na spomenico velenjskih rudarjev je Vošnjak odgovoril v pismu, v katerem jim je sporočil, da jo je izročil ministru za gozdove in rudnike Viktorju Pogačniku.⁴⁷ Sporočil jim je, da so mu bile vse njihove pritožbe znane, prav tako mu je bilo znano obubožano stanje rudarjev in potrební čas, da bi se takšno težko stanje popravilo. Za nastalo situacijo ni krivil samo svetovne gospodarske krize, temveč tudi ministrstvo za gozdove in rudnike, ki je po njegovem mnenju slabo skrbelo za svoje rudnike. Kriv naj bi bil predvsem nekdanji finančni minister, ki je državnim rudnikom odvzel še tisto malo vsoto, ki bi jim prišla prav.⁴⁸

Glede na to, da je bila Kraljevina Jugoslavija še vedno mlada država, prav tako potrebna gospodarske prenove in modernizacije, je bila predmet razprav tudi elektrifikacija države. Na začetku leta 1930 je ministrstvo za zgradbe uradno objavilo osnutek zakona o elektrifikaciji države. Glede moderne elektrifikacije se je v zadnjem času sicer že veliko postorilo. Vlada je dala družbi »Dalmatienne« koncesijo za izkoriščanje vodnih sil Krke in Cetine. Nekaj let poprej je bila podaljšana koncesija elektrarni Fala. Zagreb se je spojil s centralo hidroelektrarne v Karlovcu. A na marsikaterem področju je prihajalo tudi do zapletov, saj male elektrarne niso mogle biti konkurenčne, medtem ko je izgradnja

⁴⁶ ARS, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, fascikel 7, Mayerjevo pismo Vošnjaku, 31. decembra 1932.

⁴⁷ Viktor Pogačnik (1874, Đurđevac–1945, Đurđevac), politik, prosvetni in družbeni delavec. Leta 1932 je postal minister za gozdove in rudnike, a je kmalu prišel v nemilost, po čemer se je umaknil iz aktivne politike, čeprav je bil odlikovan z znakom jugoslovanske krone prvega reda. »Viktor Pogačnik, spletni vir.

⁴⁸ ARS, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, fascikel 2, Odgovor B. Vošnjaka na spomenico delavskih zaupnikov rudnika Velenje, 1932, brez datuma.

velikih terjala velike finančne vloške, ki jih država niti v obliki subvencij ni mogla zagotoviti. Tudi vprašanje, kaj bo z že obstoječimi električnimi centralami, je bilo treba urediti zakonsko. Te so namreč tok proizvajale sila negospodarno.⁴⁹ Leta 1933 je bilo v celotni Kraljevini Jugoslaviji 618 javnih in zasebnih industrijskih ter trgovskih električnih central. Največ električne energije je imela Slovenija, kjer je bilo nekaj večjih električnih central, od tega je bilo v Dravski banovini 128 električnih central, kar jo je uvrščalo na drugo mesto med slovenskimi ozemlji.⁵⁰

Vendar je poslanec Vošnjak imel mirno vest glede elektrifikacije, saj je, po njegovih besedah, storil vse, kar je bilo v njegovi moči in da bi bil uspeh dosežen, ko bi bila velenjska elektrarna v svojem polnem pogonu. Storil je vse, da bi prišlo do sestanka med predstavniki ministrstva za gozdove in rudnike ter predstavniki podjetja Brown & Boveri. Verjel je, da če bi bil sestanek uspešen, bi bilo s tem rešeno tudi vprašanje velenjskega premogovnika. Na razgovoru je minister Pogačnik Vošnjaku zagotovil, da bo prišla v Celje posebna komisija, ki bo ugotavljala, ali je bilo dejanje Cinkarne Celje upravičeno. V pismu je rudarje tolažilno prosil, naj še malo zdržijo, saj je kazalo, da so ravno na vrhuncu krize in da se morajo v kratkem času zgoditi spremembe.⁵¹ In spremembe so se dejansko nakazovale, saj se je na primer leta 1933 zaposlenost v slovenskem gospodarstvu izboljševala. Na to je nakazoval tudi dvig produkcije v Dravski banovini avgusta in septembra.⁵²

Glede elektrifikacije je Vošnjak pisal vrhovnemu inšpektorju za rudnike Radoslavu Dunjiću.⁵³ Za vso zadevo se je toliko bolj zanimal, ker je sodila v njegovo volilno okrožje, in sicer slovenjgraško. Poudaril je, da je velenjski rudnik pridobival pre-

⁴⁹ »Elektrifikacija Jugoslavije«, str. 22–23.

⁵⁰ »Elektrifikacija v Jugoslaviji«, str. 153.

⁵¹ ARS, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, fascikel 2, Odgovor B. Vošnjaka na spomenico delavskih zaupnikov rudnika Velenje, 1932, brez datuma.

⁵² »Naše gospodarstvo v novembru in decembru 1933«, str. 212.

⁵³ Radoslav Dunjić (1871–1948), odvetnik, ban Donavske in Drinske banovine ter senator. »Radoslav Dunjić«, spletni vir.

mog slabše kakovosti, ki je bil ravno pravšnji za elektrifikacijo. Dravska banovina je izdelala načrt elektrifikacije, povezane z velenjskim rudnikom. KDE so zgradile daljnovod, ki je stal 40 milijonov dinarjev, zato se mu je zdelo škoda, da si banovina ne bi v polni meri prizadevala, da bi se načrt uresničil. Elektrifikacija Dravske banovine pri KDE je imela svojega največjega sovražnika v Trboveljski družbi. Vošnjak je trdil, da si ravno ta družba z vso močjo prizadeva, da bi se omenjeni načrt zrušil. Minister za gozdove in rudnike je menda imel resen namen zavzeti se za celotno zadevo in podpreti KDE. Zato je bilo potrebno, da se finančni minister obrne na Glavno kontrolo s svojim mnenjem, da je potrebno, da Glavna kontrola čim prej da svojo vizo, saj namreč ni bilo govora o nikakršnem oškodovanju državnih interesov. Ob koncu pisma je Vošnjak poudaril: *»Na koncu bi samo podčrtal, da je vprašanje, ki sem ga zastavil, zelo pomembno za blagostanje sreza Slovenj Gradec in da bi vsaka akcija, ki bi oškodovala načrt elektrifikacije, bila najusodnejša posledica za prebivalstvo mojega sreza.«*⁵⁴ Vošnjaku so v zvezi z elektrifikacijo pisali iz Kraljevske banske uprave Dravske banovine v Ljubljani, in sicer 18. julija 1933, in sicer v vednost, da ga Narodna skupščina naproša naj s svojimi intervencijami pospeši montažo agregata, ki so ga v Šaleški dolini tako dolgo čakali, in sicer v korist države, banovine in prebivalstva v Šaleški dolini.⁵⁵

O vnovični zaskrbljenosti je Fran Mayer pisal Vošnjaku proti koncu leta 1934. Napovedovali so se namreč višji davki in šoštanjskega župana je to zanimalo predvsem zaradi priprave proračuna za naslednje leto. Sam se je davčni upravi postavil po robu, saj krajani niso imeli sredstev, ker je živina imela prenizko ceno, vina ni bilo veliko, sadje pa je deloma odpovedalo. Menil je, da bi bilo nepravilno, da bi se v trenutku, ko je ljudstvo po-

⁵⁴ RS, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, fascikel 21, Dopis B. Vošnjaka vrhovnemu inšpektorju za rudnike Radoslavu Dunjiću glede velenjskega rudnika, 17. junija 1932; ARS, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, fascikel 21, Interpelacija ministru gozdov in rudarstva, 15. junija 1932.

⁵⁵ ARS, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, fascikel 21, Dopis Kraljevske banske uprave dravske banovine v Ljubljani Bogumu Vošnjaku, 18. julij 1933.

trebovalo pomoč, dvignili še davki. A davčni urad mu je odgovarjal, da se mora držati predpisov od zgoraj.⁵⁶

Leta 1933 je gospodarska kriza vendarle začela postopoma pojenjati in gospodarstvo se je počasi začelo znova postavljati na noge. A posledice so ostale in primerjava med letom 1929, ki je za slovensko gospodarstvo veljalo za enega najuspešnejših let do druge svetovne vojne, in letom 1934, torej po zaključku gospodarske krize, je pokazala prav »klavarno stanje« v slednjem letu. Primerjava, ki jo je opravil dr. Lazarevič, je pokazala naslednje:

- leta 1929 je prepoznan naraščajoči obseg industrijske proizvodnje, leta 1934 komaj občutna rast na bistveno nižji ravni v vseh panogah, razen v tekstilni industriji;
- leta 1929 je presežna likvidnost denarnih zavodov, leta 1934 popolna nelikvidnost, denarni zavodi so se znašli pod zakonsko zaščito pred terjatvami vlagateljev;
- leta 1929 je slabo opazna brezposelnost, leta 1934 več kot očitna ob večji in manjši revščini;
- raven kmetijski cen iz leta 1929 se je do leta 1934 kar prepolovila, kar je bil razlog za obubožanje kmečkega prebivalstva, ki je bilo veliko in splošno;
- število trgovin se je leta 1934 v primerjavi z letom 1929 zmanjšalo za dobro petino, medtem ko se je število obrtnikov znižalo za približno desetino;
- leta 1929 je bila kupna moč prebivalstva zadostna, da je lahko dajala zagon trgovini, obrti in s tem tudi industriji, medtem ko je bila leta 1934 bistveno nižja.⁵⁷

Da je gospodarska škoda terjala svoja davek in so posledice ostale še dolgo časa vidne, je jasno tudi iz primera premogovnika v Velenju. Leta 1934 so bili namreč rudarji v takšni

⁵⁶ ARS, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, fascikel 7, Mayerjevo pismo Vošnjaku, 20. novembra 1934.

⁵⁷ Lazarevič, »Stvarnost dojetanja – dojetanje stvarnosti (Velika gospodarska kriza in položaj Slovencev)«, str. 148.

stiski, da so vnovič sestavili spomenico in jo poslali Vošnjaku. V njej so ponovno opozarjali, da je bilo leta 1923 v rudniku zaposlenih kar 888 rudarjev, medtem ko se je to število do avgusta 1934 zmanjšalo za več kot polovico, in sicer na 402 delavca. Napovedane so bile še nove redukcije, tako da bi ostalo zaposlenih le še 277 moških. Rudarji, ki so ostali brez dela oziroma so čakali na odpuščenje, so se znašli v hudi stiski, saj niso dobili niti izredne pomoči iz javnih sredstev. Za pomoč so prosili samo za obdobje dveh mesecev, ker so pričakovali izglasovanje zakona o samoupravah, od katerega so velenjski delavci pričakovali veliko. Upali so, da bodo lahko po novem zakonu lažje oddajali premog, predvsem vsem javnim ustanovam v Dravski banovini.⁵⁸ Na začetku leta 1935 mu je s pismom odgovoril Marko Kožulj, minister za gradbeništvo. Vošnjak je omenjenemu predlagal izgradnjo ceste Zavodnje–Sv. Vid–Črna za slovenjgraški okraj. Kožulj mu je poslal pozitiven odgovor in mu sporočil, da je Banski upravi priporočil, da se iz vsote za javna dela del denarja nameni izgradnji omenjene ceste.⁵⁹

Kako globoko je zarezala gospodarska kriza v Dravsko banovino, je razvidno tudi iz dopisa Zveze industrijcev za Dravsko banovino, poslanega 9. aprila 1934 Bogumilu Vošnjaku, s katerim ga je seznanjala z izjavo, ki jo je podala kraljevski vladi: *»Pod pritiskom svetovne gospodarske krize so se naše gospodarske in socialne razmere bistveno spremenile in smo prišli v težko stanje. Produkcija in blagovni promet sta v stalnem padanju, cirkulacija plačilnih sredstev je zmanjšana skoro na minimum, kupna moč prebivalstva peša od dne do dne. Vrednost našega dinarja je v inozemstvu padla za več kot 40 %, dočim je v približno isti meri porasla njegova domača vrednost. Ta velika razlika med vrednostjo dinarja v deželi in v inozemstvu upliva čimdalje neugodnejše na našo trgovinsko in plačilno bilanco, v še večji meri pa na življenske prilike širokih slojev naroda. Izre-*

⁵⁸ ARS, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, fascikel 6, Dopis Lokalnega načelstva II. rudarske skupine Vošnjaku, 7. avgusta 1934.

⁵⁹ ARS, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, fascikel 6, Kožuljevo pismo Vošnjaku, 8. februarja 1935.

dno povišanje državnih in samoupravnih davščin bo v največji meri zadelo baš solidne gospodarske elemente, ne da bi moglo koristiti ravnotežju državnega gospodarstva. Izkušnje so pokazale, da so vsi dosedanji ukrepi za saniranje gospodarskega stanja, dasi storjeni v dobrem namenu, vendar zgrešili svoj cilj. S takimi enostranskimi ukrepi se ne more najti izhod iz kritičnega stanja. Po zgledu drugih držav moramo tudi mi podvzeti smotrene programatične mere za resnično saniranje našega gospodarstva in socialnega življenja.» Da bi se razmere vendarle začele izboljševati, so kraljevi vladi predlagali naslednje: Po načrtu Dušana N. Plavšića⁶⁰ naj bi se izvedla razdolžitev poljedelcev prek izdaje državnih »novčanic« v znesku, ki je bil za to razdolžitev potreben. Za kritje le-teh naj bi služile razdolžene poljedelske posesti. Amortizacija te emisije naj bi se predvidela na 25 let. Na račun zaostalih državnih davkov naj bi država izdala 1 milijardo dinarjev, in sicer z načrtom amortizacije v 11 letih za izvedbo javnih del. Pribitek pri menjavi denarja naj bi se določil v skladu s ceno deviz in vsaj na 40 %. Trenutni pribitek 28,5 % je namreč obremenjeval izvoz, ki so ga večinoma sestavljali kmetijski in gozdarski izdelki, in je šel predvsem v korist uvozu. Obrestna mera Narodne banke naj bi se znižala na 5 % oziroma 6 %. Za izpolnitev vseh predlogov so predlagali sestavo komisije domačih in po potrebi tujih najboljših strokovnjakov, ki bi bili na razpolago kraljevi vladi in pristojnim resorjem.⁶¹

Zaključek

Industrijske revolucije in modernizacije so vedno pomenile napredek, razvoj, lažje delo in življenje človeka. A ker vsakemu hitremu vzponu slej ko prej sledi padec, se enako v

⁶⁰ Dušan N. Plavšić (1875–1965), hrvaški finančni uradnik. Avgusta 1922 je postal pomočnik finančnega ministra Kumanudija. Po letu 1927 je bil predsednik borznega sveta in upravnega odbora borznega sveta Zagrebške borze. Wikipedija.

⁶¹ ARS, Osební fond Bogumila Vošnjaka, fascikel 21, Predlogi za saniranje našega gospodarskega stanja, dopis Bogumilu Vošnjaku, 9. april 1934.

različnih obdobjih dogaja z gospodarsko rastjo. Skoraj vsaki revoluciji v napredku je sledila kriza. Te so se od 19. stoletja dalje pojavljale vse pogostejše. A ko se je po prvi svetovni vojni zdelo, da so gospodarske razmere stabilne, je najprej na vrata potrkala t. i. evropska kriza, od katere stara celina ni uspela niti okrevati, in že se je pojavila nova, močnejša, globlja, daljša, ki jo je k nam prinesel borzni polom v ZDA na črni petek. Globoka depresija, kot se pogosto označuje krizo leta 1929, je prežemala skoraj vse pore evropskega gospodarstva, čemur so sledili brezposelnost, revščina, zaostanek v razvoju, stavke. Kriza je po nadvse uspešnem letu v jugoslovanskem in s tem slovenskem gospodarstvu prišla tudi v naše kraje. Na območju Šaleške doline so to krizo morda najbolj čutili velenjski rudarji, ki so se vse pogostejše srečevali s pomanjkanjem dela, posledično nižjimi mezdami in navsezadnje tudi odpuščanji. Njihove tegobe je kot predstavnik Dravske banovine v Narodni skupščini poskušal reševati tudi poslanec dr. Bogumil Vošnjak, na kogar so se obračali z dopisi in prošnjami, ki jih je bolj ali manj uspešno tudi reševal ali se vsaj na vso moč trudil pomagati.

Bibliografija

Arhivsko gradivo

- Arhiv Republike Slovenije, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, AS 1039:
- Arhiv Republike Slovenije, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, AS 1039, fascikel 3, Čučkovo pismo Vošnjaku, 8. decembra 1931.
- Arhiv Republike Slovenije, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, AS 1039, fascikel 3, Dopis delavskih zastopnikov Državnega rudnika Velenje Vošnjaku, 9. decembra 1931.
- Arhiv Republike Slovenije, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, AS 1039, fascikel 3, Čučkovo pismo Vošnjaku, 11. decembra 1931.
- ARS, Osebni fond Bogumil Vošnjak, fascikel 21, Spomenici delavskih zaupnikov rudnika Velenje 1932.

- Arhiv Republike Slovenije, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, AS 1039, fascikel 2, Odgovor B. Vošnjaka na spomenico delavskih zaupnikov rudnika Velenje, 1932, brez datuma.
- Arhiv Republike Slovenije, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, AS 1039, fascikel 21, Dopis Cinkarne Celje Direkciji državnega rudnika Velenje, 25. marca 1932.
- Arhiv Republike Slovenije, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, AS 1039, fascikel 5, Dopis Kabineta ministra šuma i rudnika, 14. aprila 1932.
- Arhiv Republike Slovenije, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, AS 1039, fascikel 3, Dopis Delavske zbornice v Ljubljani Vošnjaku, 29. maja 1932.
- Arhiv Republike Slovenije, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, AS 1039, fascikel 21, Interpelacija ministru gozdov in rudarstva, 15. junija 1932.
- Arhiv Republike Slovenije, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, AS 1039, fascikel 21, Dopis B. Vošnjaka vrhovnemu inšpektorju za rudnike Radoslavu Dunjiću glede velenjskega rudnika, 17. junija 1932.
- Arhiv Republike Slovenije, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, AS 1039, fascikel 6, Dopis Lokalnega načelstva II. rudarske skupine, 25. julija 1932.
- Arhiv Republike Slovenije, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, AS 1039, fascikel 7, Mayerjevo pismo Vošnjaku, 21. decembra 1932.
- Arhiv Republike Slovenije, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, AS 1039, fascikel 7, Mayerjevo pismo Vošnjaku, 31. decembra 1932.
- Arhiv Republike Slovenije, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, AS 1039, fascikel 4, Hanžkovo pismo Vošnjaku, 2. februarja 1933.
- ARS, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, fascikel 21, Dopis Kraljevske banske uprave dravske banovine v Ljubljani Bogumilu Vošnjaku, 18. julij 1933.

- ARS, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, fascikel 21, Predlogi za saniranje našega gospodarskega stanja, dopis Bogumilu Vošnjaku, 9. april 1934.
- Arhiv Republike Slovenije, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, AS 1039, fascikel 6, Dopis Lokalnega načelstva II. rudarske skupine Vošnjaku, 7. avgusta 1934.
- Arhiv Republike Slovenije, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, AS 1039, fascikel 3, Čučkovo pismo Vošnjaku, 16. septembra 1934.
- Arhiv Republike Slovenije, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, AS 1039, fascikel 3, Čučkovo pismo Vošnjaku, 25. septembra 1934.
- Arhiv Republike Slovenije, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, AS 1039, fascikel 7, Mayerjevo pismo Vošnjaku, 20. novembra 1934.
- Arhiv Republike Slovenije, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, AS 1039, fascikel 6, Kožuljevo pismo Vošnjaku, 8. februarja 1935.

Literatura

- Blinkhorn, Martin. *Mussolini in fašistična Italija*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995.
- Jelinčič Plemeniti, Zmago. *Južna železnica in železnice na Slovenskem/Die Südbahngesellschaft und eisenbahnen im Slowenischen ethnischen gebiet*. Ljubljana: Tomišelj – Alpemdia, 2017.
- Kerčmar, Matej. *Velika gospodarska kriza 1929–1933 in Keynesijanska revolucija, diplomsko delo*. Maribor: M. Kerčmar, 2009.
- Kranjec, Nina. *Razvoj normativnih osnov bančništva samostojne Slovenije, diplomsko delo*. Ljubljana: N. Kranjec, 2009.

Članki

- »Banovinski proračun za leto 1931/32«. V: *Trgovski tovariš*, št. 1 in 2, 1931, str. 28–30.
- »Elektrifikacija Jugoslavije«. V: *Trgovski tovariš*, št. 1, 1930, str. 22–28.
- »Elektrifikacija v Jugoslaviji«. V: *Trgovski tovariš*, št. 9, 1933, str. 152–155.
- »Naše gospodarstvo v aprilu in maju 1931«. V: *Trgovski tovariš*, št. 5, 1931, str. 118–122.
- »Naše gospodarstvo v novembru in decembru 1933«. V: *Trgovski tovariš*, št. 12, 1933, str. 208–212.
- Kaiser, I. »Evropske gospodarske krize«. V: *Trgovski tovariš*, št. 10, 1929, št. 10, str. 217–223.
- Kos, Janez. »Kranjske deželne elektrarne«. V: *Zgodovinski časopis*, št. 1–2, 1976, str. 79–144.
- Lazarevič, Žarko. »Stvarnost dojemanja – dojemanje stvarnosti (Velika gospodarska kriza in položaj Slovencev)«. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1, 2006, str. 145–155.
- Mohorič, Ivan. »Carina in carinska politika«. V: *Trgovski tovariš*, št. 1 in 2, 1931, str. 8–19.
- Potočnik, Drago. »Statistični doneski k zgodovini ljubljanske trgovine«. V: *Trgovski tovariš*, št. 4, 1931, str. 88–98.
- Rendla, Marta. »Potrošnja v času velike gospodarske krize v luči takratnega slovenskega časopisja«. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 2, 2009, str. 53–68.
- Udovič, Boštjan. »Je zgodovina diplomacije res prvenstveno (le) politična?«. V: *Družboslovne razprave*, št. 69, 2012, str. 7–24.

Enciklopedije in leksikoni

- *Enciklopedija Slovenije*, 2 Ce–Ed. Ljubljana: Mladinska knjiga 1988.
- *Enciklopedija Slovenije* 3 Eg–Hab. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989.

- *Enciklopedija Slovenije, 5 Kari – Krei*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991.
- *Enciklopedija Slovenije, 10 Pt–Savn*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.
- *Enciklopedija Slovenije, 13 Š–T*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999.
- *Leksikon Cankarjeve založbe*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1973.
- *Šaleški biografski leksikon*, spletna različica.

Spletni viri

- »Brown & Boveri«, Wikipedia, pridobljeno 13. septembra 2022.
- »Radoslav Dunjić«. Wikipedia, pridobljeno 11. septembra 2022.
- »Viktor Pogačnik«. <https://podravske-sirine.com.hr/arhiva/1308>. Pridobljeno 11. septembra 2022.

Andreja Ažber

Andreja Ažber je diplomirala iz zgodovine in sociologije kulture na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Zaposlena je kot bibliotekarka na domoznanskem oddelku Knjižnice Velenje. Je članica uredništva spletne izdaje Šaleškega biografskega leksikona in revije Šaleški razgledi.

PREZRTI ISKALEC KAREL KLANČNIK IN NJEGOVA NEMIRNA LITERARNA POT (Psevd. Jernej Roj, Karlo Levin)

*Vihar sem, ki sile prešerno razdaja
in jadro, ki večno krmari v pristane.
Otrok sem, ki s smehom srca osvaja
in gnev, ki ruje laži in nič ga ne gane.*

(Jernej Roj, Patetični poem – pomladni poem)

Karel Klančnik

Šoštanjski pesnik, prevajalec in publicist Karel Klančnik, morda bolj znan s psevdonimom Jernej Roj, se ni uvrstil v literarni kanon povojne intimistične poezije. Prav tako (še) ni pritegnil pozornosti pronicljivega literarnega zgodovinarja, ki bi zaobjel in pravično ovrednotil njegov celoten pesniški opus. V petdesetih letih prejšnjega stoletja so ga zavračala uredništva vseh literarnih revij, ker se njegova poezija ni prilegala povojnemu zanosu graditeljev v ritmu kramparske poezije.

Karel Klančík

Rodil se je 13. oktobra 1928 v Šoštanju usnjarju Jožetu Klančniku in gospodnji Tereziji Klančnik, roj. Kolenc. Starša sta navzlic veliki gospodarski krizi zmogla preživljati družino. Svojim trem otrokom, Karlu, Mileni in Jožetu, sta utrla pot do visoke izobrazbe. Čeprav sta si želela, da bi se najstarejši Karel posvetil medicini, se je po končani gimnaziji v Celju vpisal na Filmsko akademijo v Beogradu, kjer je študiral režijo. Po predčasnem razpustu ustanove se je najprej vpisal na pravno, nato pa na filozofsko fakulteto v Ljubljani. Nekaj časa je bil knjižničar v Šoštanju, medtem uspešno končal šolo za zunanjo trgovino in se nato kot komercialist zaposlil v izvoznem oddelku tovarne EMO Celje.

*Brata Jože, Karel in sestra Milena
iz Šoštanja.*

Leta 1960 je na gospodarskem sejmu v Zagrebu prišel v stik s takrat znanim mednarodnim trgovcem Lazom Vračaričem, ki je bil narodni heroj in osebni Titov prijatelj. Vračarić ga je nagoval za sodelovanje pri fiktivnemu uvozu, za kar bi ga seveda bogato nagradil. Karel se je na to vabilo odzval z ovadbo pri devizni komisiji Centralnega komiteja Slovenije, že naslednji dan pa so ga prisilno odvedli v Vojnik. Kasneje je pobegnil v Avstrijo in nato v Nemčijo. Leta 1962

se je ustalil s v Münchnu, kjer je poleg različnih služb postal dokaj reden sodelavec radia Svobodna Evropa (Freies Europa).

Ker je v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja v Amsterdamu sodeloval tudi pri organiziranju nadomestne vlade v eksilu, so med njegovim obiskom Dunaja 26. junija 1969 nanj izvedli atentat. Prav tega dne so se nekaj pred 17. uro pri starših v Šoštanju na Aškerčevi ulici 6 pojavili trije uslužbenci celjske UDBE in opravili ponižujočo preiskavo. Raztrgali so platnice materinih knjig in razkopali žimo iz vzmetnic. Po neuspešni preiskavi so materi rekli, da je njen sin Karel ravnokar umrl na Dunaju. Terezija Klančnik je tretji dan po razsajanju udbovcev naredila samomor. Čez šest tednov je prišlo Karlovo sporočilo, da je srečno preživel atentat. Dobro novico je prenesla profesorica, gospa Gratza, ki je v prvem desetletju po drugi svetovni vojni poučevala angleščino na celjski gimnaziji.¹ Umrl je 16. avgusta 1988 in je pokopan na pokopališču Podkraj Velenje, točno nasproti Karlu Destovniku - Kajuhu.

Ilegalna iskanja in nesojene Drobne poljane

Kot gimnazijec je objavil svoje prve, izrazito impresiistične pesmi v celjski dijaški *Iskri* (1946/47), pozneje, leta 1955, pa še nekaj pesmi v *Mladinski reviji*, *Mladih potih*, *Borih*, *Sodobnosti*, *Planinskem vestniku* in časopisu *Pavliha*.

V letih 1950–1951 je sodeloval v ilegalni reviji *Iskanja*, ki so jo v Mariboru pisali in izdajali Polde Bibič, Jože Pučnik, Marjan Belina, Jože Štuhec, Vlasta Zorko in Karlov brat Jože Klančnik, ki je bil urednik. Njihovo literarno ustvarjanje je zamrlo, ko jih je ovadil pesnik in dramatik Peter Božič.

Spomladi 1952 so štirje pesniki prinesli rokopis prvega povojnega pesniškega almanaha *Drobne poljane* na Cankarjevo založbo in ga predali uredniku Ivanu Skušku. Ta je mladim pesnikom obljubil, da bo njihova zbirka izšla, ker so njihove pesmi dobre. Jeseni se je začel izmikati, zato so avtorji za posredovanje zaprosili pesnico Lili Novy, vendar niso uspeli. Ti štirje pesniki so bili: Janez Ovsec, njegov prijatelj, zdravnik in polkovnik dr. Albin Šivic - Bert ter brata Jože in Karel Klančnik.

¹ Stopar, »Karel Klančnik.« V: Karel Klančnik, *Poezije*, str. 101–102.

*Na maturantskem izletu. Karel Klančnik v prvi vrsti
skrajno desno.*

»Bili smo prvi povojni intimisti, s svojo poezijo smo na nek način prekinili povojni ritem kramparske poezije. Urednik Skušek nam je zagotovil izid almanaha. Nato je moj starejši brat Karel obiskal Edvarda Kocbeka, ki je bil takrat že pod nadzorom ovaduhov, ker je postal trn v peti pravovernim partijcem. Ta obisk je bil zabeležen. S Karlom sva bila odtlej obsojena na literarni molk, vrata vseh literarnih uredništev so bila za naju zaprta. Odzval se je le urednik Sodobnosti Juš Kozjak. Za rokopis mojega romana *Otroci revolucije* si je vzel štirinajst dni. Vrnil mi je sveženj, malomarno zavit v zamaščen papir, in izrekel grozeče svarilo: »Pob, izgini mi izpred oči, odsekali ti bodo glavo, če boš to še kazal naokoli.« Cenil sem njegovo iskrenost.«²

Edvard Kocbek je v svojem *Dnevniku* opisal Karla Klančnika kot ekscentričnega, nadarjenega fanta, ki trpi na popolni življenjski in duševni anarhiji. Njegova kritika rokopisa *Drobne poljane* je naklonjena in spodbudna, saj literarno nadarjenost priznava vsem štirim pesnikom; svojemu obiskovalcu

² Jože Klančnik, *O Šmarčanih malo drugače*, videoposnetek pogovora s Tatjano Vidmar, 26. 10. 2010.

Karlu Klančniku pa še posebej priporoča kultiviranje navdiha in razločevanje med kritiko družbe in estetskim izražanjem.³

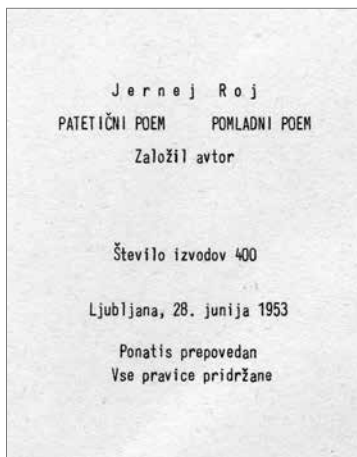
Karlov obisk Edvarda Kocbeka vsekakor ni bil edini razlog, da pesniška zbirka *Drobne poljane* ni nikoli izšla. Štirje anonimni pesniki namreč s svojo pobudo niso smeli prehiteti načrtovanega pesniškega intimizma in načrtovane pesniške reprezentance, ki je v slovenski javnosti nadaljevala pot s skrbnim in natančnim piarom. Že naslednje leto, 1953, je pri Državni založbi Slovenije izšla knjiga *Pesmi štirih* neke druge, dotlej neznane četverice mladih pesnikov: Janeza Menarta, Cirila Zlobca, Kajetana Koviča in Toneta Pavčka. Intimistična pesnica Ada Škerl je povojnim oblastnikom prekrizala načrte že leta 1949 s pesniško zbirko *Sence v srcu*, ki je pri literarnih kritikih naletela na izrazito sovražen sprejem. Konec osemdesetih let prejšnjega stoletja je takole opisala takratne razmere: »Partija je imela patronat in oblast nad vsem, kdor se ji ni uklonil, ga je povozila. Vse neumnosti, napake, očitne gospodarske škode in tudi kriminal, vse je bilo odpuščeno in pometeno pod preprogo, če si pri tem žebiral ideološke molitvice in verjel v boljševiska nebesa, ki naj bi jih zdaj zdaj dosegli. Zato sta bili ideološka zavest in pravovernost najvišji vrednoti, posebej nadzorovani pri mladih, ki bodo nosilci jutrišnjega sveta.«⁴

Novo herojstvo, drugačna resničnost in hemingwaysko pollaščenje življenja

Nikoli ne bomo izvedeli, v katerem arhivu se je »izgubil« rokopis pesniškega almanaha *Drobne poljane*. Pesnik je prelomljeno obljubo urednika in prezir povojne oblasti občutil kot močno zaušnico, na vse to pa se je odzval s še večjo ustvarjalno zagnanostjo. Leta 1953 je v samozaložbi pod psevdonimom Jernej Roj izdal svoj tipkopijsni pesniški prvenec *Patetični poem – Pomladni poem*.

³ Kocbek, *Dnevnik 1952*, str. 249.

⁴ Kušar, *Kaj je poetično ali ura ilegale*, str. 146–147.

Kolofon pesniške zbirke.

*Naslovnica bibliofilske
izdaje Šeherezade.*

Literarni zgodovinar Boris Paternu je zapisal, da se Rojeva poetika v tej zbirki razlikuje od romantične melanholije štirih pesnikov v *Drobnih poljanah*. Tokrat je izražena neobrzdana strast polnokrvnega, skoraj maščevalno čutnega osvajanja življenja. Pesniško zbirko je označil kot precej obroben pojav, ker je izrazito začetniška, hlastno hrupna in nedozorela. Precej bolje je ocenil *Heroiko* in *Šeherezado*, Rojevi naslednji samozaložniški bibliofilski zbirki sonetov, ki sta prav tako izšli leta 1953: »Prva ima štiri cikle na temo partizanstva, svobode in graditeljstva. Utrjeno tradicijo vseh treh tem Roj sprevrže v njeno popolno nasprotje. Njegovo poudarjanje surovosti in zanikanja daje včasih vtis programske provokacije, ki gre čez mejo znosne ter sprejemljive poezije. V *Šeherezadi* si izbere orientalske motive ljubezni, boja in smrti ter v njih uveljavi svoje doživljanje sveta kot sveta nasilja, sadizma, krutega polaščanja, pobijanja in poraza. Tu doseže njegova, takrat docela izjemna lirika, ki ponekod spominja na Novačana, zrelejšo podobo.«⁵

⁵ Boris Paternu, »Jernej Roj.« V: *Slovenska književnost*.

»Smrt« Jerneja Roja in pesnikova preobrazba v temnozelenem

V letih 1954–1957 je nastajala pesniška zbirka *Zeleno – temnozeleno*, naslov pa aludira na Štajersko, kjer je vsaj za nekaj časa pomiril svoje notranje demone in začutil novo moč ustvarjalnega navdiha. Sprva si je zamislil pisanje štajerske kronike v prozi, potem pa je v sebi zaslišal temne, baladne tone. V trinajstih pesmih spoznamo junake, ki niso zaznamovani z zunanjimi, ideološko obarvanimi okoliščinami, temveč so tragiko v svoje življenje priklicali kar sami. V uvodnem listu pesniške

Poročna fotografija, 1954.

zbirke se je podpisal s svojim novim psevdonimom Karlo Levin. V pismu svojemu prijatelju, sicer priznanemu slovenskemu umetnostnemu zgodovinarju Ivanu Stoparju⁶, je zapisal: »Prvič sem notranje zadovoljen ... kajti kakor se Ti bo čudno zdelo, pesnika Jerneja Roja ni več. Umril je z našo revolucijo vred, in to prav v Kajuhovi hiši. Nikogar več ne bo strašil s svojimi izpadi, nikomur več bral svojih pesmi, ubogi nori apostol njegovega veličanstva

⁶ Ivan Stopar, slovenski umetnostni zgodovinar, konservator in kastelolog (1929–2018). Zbral je pesnikove še neobjavljene pesmi iz njegove zapuščine in jih skupaj s spomini in korespondenco leta 2009 objavil v Klančnikovi posthumni pesniški zbirki *Poezije*. Uredil jo je Karlov brat Jože Klančnik.

»Revolucije«. Z vsem se je bilo treba sprijazniti in moja preobrazba je tekla ob robu smrti ... prepričan pa sem in to iz dna svoje duše, da mimo Jerneja Roja niti jaz niti kdo drug ne bo mogel iti. Pokojnik je imel vse lastnosti svoje dobe: širokopoteznost in drznost je združeval z nesramnostjo, marksizem z mistiko, pieteto z materializmom, teptal je norme in si izmišljal vedno nove, skratka, hotel je odrešiti svet, ki pa ga ni maral poslušati.«⁷

Obdobje spokojnega ustvarjanja v Šoštanju je trajalo le nekaj let. Pesnikova nemirna kri je spet butnila na plan in ga leta 1962 dokončno pregnala na tuje. Ustalil se je v Münchnu, kjer je našel ljubezen s svojo tretjo ženo Danico, njegov iščoči nemir pa se je v meščanskem okolju dokončno polegel.

Vseskozi je pisal pesmi, zadnja leta tudi v nemščini, hkrati pa je v nemščino tudi prevajal, mdr. Prešernovo poezijo

Karel in Danica Klančnik.

⁷ Ivan Stopar, »Drobci spomina.« V: Karel Klančnik, *Poezije*.

Svetlobni fant in scenarij o Kajuhu

Karel Klančnik se je pesniku Karlu Destovniku - Kajuhu poklonil s pesmijo *Svetlobni fant* v zbirki *Zeleno – temnozeleno*. Kajuhov spodbudni vpliv nanj lahko začutimo tudi v korespondenci z Ivanom Stoparjem, v kateri je 13. oktobra 1955 mdr. zapisal: »Veš, kje sedaj pišem! V tistih prostorih, kjer je ustvarjal Kajuh. Šoštanj je zaklenjen pod mano in drobni ljudje tekajo v vse smeri pod mojim peresom. Vrh mojih želja je pred svinčeno povestjo in diš sprostitve sveži moja trudno povest.«

Nekaj mesecev pozneje je prijatelju sporočil, da bo 22. februarja 1956 v Ljubljano prinesel svoj scenarij za Kajuhov film. Leta 1967 je v eseju *Kronika o rdeči jari gospodi* zapisal, da je že leta 1953 navezal stike s takratnim direktorjem Triglav filma Branimirjem Tumo o scenariju za film, ki bi obravnaval Kajuhovo življenje. Tuma ga je napotil k režiserju Bojanu Stupici, ki je tedaj snemal *Jaro gospodo* po istoimenskem romanu Janka Kersnika. Buča, kot so Stupico imenovali v filmskih krogih, je bil med njunim pogovorom popolnoma pijan. Nato se je odpravil k pisatelju Tonetu Seliškarju, ta pa mu je ukvarjanje s scenarijem močno odsvetoval zaradi Kajuhovega brata Jožeta – Seppa, ki se je boril na nemški strani na Vzhodni fronti. Raziskovanje Kajuhove smrti ga je pripeljalo v slepo ulico.⁸

Karel Klančnik se v sklepnem delu eseja sprašuje, za katero svobodo je padel Kajuh. Njegov odgovor je z današnjega vidika naravnost vizionarski: »Kajuh, dvomljivi partizanski narodni heroj, je prav gotovo padel za svobodo. Toda ne za svobodo, ki jo danes uživajo Slovenci ... za tisto svobodo je padel Ka-

⁸ Karel Klančnik, *Kronika o rdeči jari gospodi*, avdioposnetek oddaje Eseg na radiu, 3. program radia Slovenija, program Ars. Ivan Stopar je v spremni besedi *Drobci spomina* pesniške zbirke *Poezije* zapisal, da je treba poiskati sinopsis scenarija o Kajuhu. Poizvedba avtorice tega članka, naslovljena na arhiv Triglav filma, ni obrodila sadov, na podlagi Klančnikovega eseja pa sklepam, da svojega projekta ni izpeljal do konca. Takrat so namreč krožile govorice, da so Kajuha ubili partizani. Dokument, ki nedvomno potrjuje, da je Kajuha ustrelil slovenski orožniški stražmojster France Černe na rednem patrolnem obhodu iz koroške strani, je namreč dr. Marjan Linasi iz Muzeja Slovenj Gradec odkril leta 1996.

juh, ki se pne čez horizont našega hrepenenja: svobodno mnenje, pravica do samoodločbe in harmonično vraščanje v evropsko družino narodov.»

Markanten literat pred svojim časom

Ustvarjalna in življenjska pot nadarjenega Karla Klančnika bi bila prav gotovo povsem drugačna, če se ne bi znašel v izrazito neugodnih okoliščinah; zlovešča senca Balantičeve anate je namreč zakrila mlado generacijo povojnih intimistov, ki so se zgledovali po pesniškem izrazu prepovedanega vrhunskega lirika Franceta Balantiča in zavrnili družbeno angažirano pesništvo. Njegov ustvarjalni opus, ki še danes ni strokovno ovrednoten, razkriva bogastvo začetnih metaforičnih romantizmov osamljenega sonetista, ki se skozi bridke preizkušnje preobraža v ostrega pripovednika in kritika zatohlega povojnega Zeitgeista. Njegova razmišljanja v esejih pa anticipirajo demokratične pravice in svoboščine poznejših desetletij.

Bibliografija

- Klančnik, Karel. *Kronika o rdeči jari gospodi: Esej na radiu. 3. program radia Slovenija, program Ars. Predvajano 5. 9. 2022.*
- Klančnik, Karl. *Poezije*. Ljubljana: Amalietti & Amalietti, 2009.
- Klančnik, Jože. *O Šmarčanih malo drugače*. Šmartno ob Paki: Knjižnica Šmartno ob Paki, 2010, videoposnetek pogovora s Tatjano Vidmar, 26. 10. 2010.
- Kocbek, Edvard. *Dnevnik 1952*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2003.
- Kušar, Meta. *Kaj je poetično ali ura ilegale*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2010.
- Paternu, Boris. *Slovenska književnost 1945–1965*. Ljubljana: Slovenska matica, 1967.

- Stropnik, Ivo. »Izbrane slovstvene biografije: Karel Klančnik.« V: *Šaleški razgledi 11*. Zbornik 1994/95. Velenje: Kulturni center Ivana Napotnika Velenje, Založništvo Pozoj, 1994.
- Stropnik, Ivo. »Antološki sonetizem Jerneja Roja.« V: *Šaleški razgledi 8*. Šaleški zbornik. Velenje: Kulturni center Ivan Napotnik, 1992.
- Šaleški biografski leksikon. Knjižnica Velenje, 2012., dostop 14. 9. 2022. <http://saleskibiografskileksikon.si/index.php?action=view&tag=716>
- Vrbič, Vlado. *Sto zaleščanskih portretov*. Velenje: Naš čas, 2016

Franc Križnar

Rojen je leta 1947 v Ljubljani, vseskozi pa živi in deluje v Retečah pri Škofji Loki. Po diplomu (1978) in magisteriju (1988) iz enopredmetne muzikologije na ljubljanski Filozofski fakulteti je leta 1999 doktoriral na oddelku za glasbeno pedagogiko Akademije za glasbo Univerze v Ljubljani. Najprej je deloval v gospodarstvu, nato v kulturi, glasbenem šolstvu in nazadnje kot glasbeni novinar in urednik na Radiu Slovenija (RTV Slovenija), kjer se je upokojil leta 2007. Vmes je bil še asistent na FF UL, soustanovitelj in predstojnik dveh glasbeno informacijskih institutov (nazadnje na UM, 2005–2017), vseskozi pa (glasbeni) kritik, esejist, publicist, avtor monografij, referatov in drugih publikacij. Sodeluje in so-vodi domače in tuje simpozije, ob tem pa je še pedagog, predavatelj in urednik.

**PARTIZANSKI SKLADATELJI
SVETO MAROLT ŠPIK, RUDI
PEŠL, FRANC ŠTURM IN NJIHOV
OPUS ...**

Pred skoraj šestdesetimi leti so na nekdanjem poslopju ljubljanske Akademije za glasbo odkrili spominsko ploščo ...

Izvleček

Povod za tale članek je še danes obstoječa in obnovljena spominska plošča trem padlim partizanskim skladateljem: Svetu Maroltu – Špiku, Rudiju Pešlu in Francu Šturmu. Na poslopju nekdanje Akademije za glasbo v Ljubljani (Gospodarska ul. 8, danes je to ena od dveh zgradb Kulturnega društva Glasbena

matica Ljubljana) so jo odkrili 21. aprila 1964, pred 20. obletnico konca 2. svetovne vojne na Slovenskem.

V tem okviru so predstavljeni vsi trije glasbeniki skladatelji, njihove biografije in glasbeni opusi (v celoti: torej predvojni in medvojni), poudarek na njihovih predvojnih (glasbenih) delih pa le še enkrat več priča, da je bila slovenska glasba pred 2. svetovno vojno najmanj, kar je: popolnoma izenačena. Eni bolj in več (Marolt in še zlasti Šturm), drugi spet manj (Pešl). Za Franca Šturma avtor celo ugotavlja, da bi se ob prezigodaj umrlem učitelju in neke vrste legendi slovenske moderne glasbe s prve polovice 20. stoletja lahko in moral razviti v enega vodilnih ne le glasbenikov skladateljev, temveč in celo ideologa slovenske moderne glasbe. Še zlasti zato, ker je imel poleg Osterčeve ali kar ljubljanske »kompozicijske šole« za seboj kar dvoje uspešnih izpopolnjevanj v Pragi in Parizu. Realno stanje in vojna krutost pa je vse tri (mlade) glasbenike že zelo zgodaj odvrnila od možnosti in nadaljnega delovanja, saj so vsi trije v svojih od petindvajsetih do tridesetih letih omahnili pod streli fašistov in nacistov. Še prej pa so s svojim vokalnim in vokalno-inštrumentalnim opusom *zborov* in *samospevov* zaznamovali svoj tovrstni in idejno povsem drugačni svet. Vanj so komaj zabredli in že se je vse skupaj končalo tragično.

Uvod – Spominska plošča

Za omenjeni članek me je izzvala (obnovljena) spominska plošča na poslopju nekdanje *Akademije za glasbo* v ljubljanski Gosposki ul. 8 in ene od dandanašnjih zgradb *Kulturnega društva Glasbene matice Ljubljana*. V prvem tovrstnem *Zborniku AG* (1965; pod sliko otvoritve, 21. aprila 1964) razberemo, da je bila:

[...] na poslopju *Akademije za glasbo* na pobudo *Socialistične zveze delovnega ljudstva* dne 21. aprila 1964 odkrita spominska plošča trem padlim partizanskim skladateljem, in sicer:

Franču Šturmu, Svetu Maroltu-Špiku in Rudiju Pešlu.

Spominska svečanost se je razvijala v naslednjem redu:

Sprejem delegacij in predstavnikov na Akademiji za glasbo. Pričetek svečanosti z Žalno glasbo, ki jo je igrala Godba Ljudske milice pod vodstvom podpolkovnika Rudolfa Stariča.

Govor prof. Karla Rupla, rektorja Akademije za glasbo.

Odkrivanje spominske plošče.

Izvedba skladbe Radovana Gobca Mrtvim herojem, ki sta jo podala Invalidski pevski zbor in godba Ljudske milice pod vodstvom avtorja.

Govor zastopnika študentov Kristijana Ukmarja, slušatelja Akademije za glasbo.

Zaključek svečanosti z nastopom godbe Ljudske milice [...]

(Akademija za glasbo, 1965, str. 73).

Akademija za glasbo (danes Kulturno društvo Glasbena matica Ljubljana), Ljubljana, Gosposka 8, 21. aprila 1964 (levo). Tedanji rektor AG, violinist Karlo Rupel odkriva spomenik (21. april 1964) (desno).

To je bil glavni impulz za tale prispevek, četudi sem se malce nagibal k njemu že med pisanjem svoje predhodne znanstvene monografije *Kajuh v glasbi* (2021). Zakaj? Zato, ker je prenekateri od omenjenih skladateljev napisal svoj tehtno ustvarjeni skladateljski torzo na partizansko tematiko, marsikdo pa tudi na neminljivo Kajuhovo poezijo: *samospevi* in *zbori*. Ne glede na to, da so bili vsi trije že v svoji mladosti žrtve krutega sovražnika in kot posledica aktivne in neposredne udeležbe v partizanskem boju. Kaj bi vsi trije še ustvarili, če bi jim bilo to tudi dano? Poleg tega so imeli vsi trije za seboj tudi neposredno profesionalno šolanje, še več – kompozicijo; eden manj, spet drugi več.

Glasbena ustvarjalnost posameznih avtorjev

Svetozar Marolt, ilegalno (partizansko) ime Špik (1919–1944)

Maroltovi predniki so bili kmetje, ki so živeli v slikoviti pokrajini okoli Turjaka in Velikih Lašč. Od tod je izšel Primož Trubar, ki je dal Slovencem prvo tiskano besedo in tudi notne napeve. Tu sta se rodila pisatelja in kritika Josip Stritar in Fran Levstik. Tu je v Turjaškem gradu doživel slovenski beglogardizem enega svojih velikih porazov. Iz te zemlje je poslal slovenskemu narodu svojo himno – *Pesem borb in zmage* – mladi partizan, revolucionar in glasbenik Svetozar Marolt Špik (na poezijo Karla Destovnika Kajuha).

Glasbenik: pianist in skladatelj Svetozar Marolt je bil rojen 16. oktobra 1919 v Ljubljani, padel pa je kot talec 7. maja 1944 v Zagorju ob Savi, po tem, ko je bil kot partizan ranjen in ujet v Ravnah nad Šoštanjem. Bil je glasbenik in skladatelj, saj je neposredno pred vojno in na začetku nje same (vse do 1943, ko je odšel v partizane prek Kočevskega na svobodno ozemlje Bele krajine) študiral klavir (pri Antonu Ravniku in Antonu Trostu) in kompozicijo v *Šoli Glasbene matice* in na *Konservatoriju*¹ v Ljubljani. Sprva je skladal *samospeve* s sakralno (*O, bodi*

¹ Društvo *Glasbena matica* (v Ljubljani) je že leta 1882 ustanovilo svojo

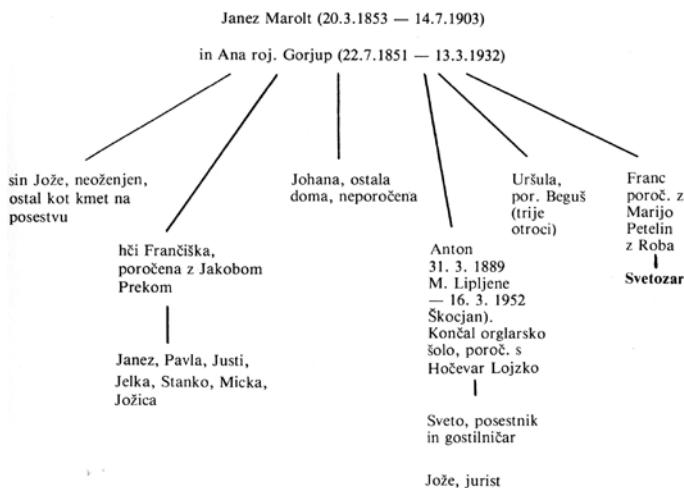
člašena, Marija, mati moja) in ljubezensko vsebino (*Zvezde žarijo* in *Pesem ljubezni* na besedili – poezijo Vojeslava Molèta). Med narodnoosvobodilnim bojem je kot član kulturniške skupine XIV. divizije napisal njeno himno *Zaplovi pesem borb in zmag* (1943) na poezijo soborca in vodje kulturniške skupine XIV. divizije Karla Destovnika Kajuha. Uglasbil pa je še druga Kajuhova besedila, pesem *Bosa pojdiva*, *Sanjala si* idr., in Mateja Bora (Vladimirja Pavšiča) *Pesem talcev* (v: *Štiri pesmi* za glas in klavir, 1947).

Marolt, 20-letnik, ok. l. 1939 v Ljubljani (levo).

Marolt Špik pred 1944 (desno).

Glasbeno šolo, iz katere se je l. 1919 razvil *Prvi jugoslovanski konservatorij*. Leta 1926 se je ta preimenoval v *Državni konservatorij*. Imel je nižjo (4 letnike), srednjo (6 letnikov) in visoko šolo (4 letnike). Posebni oddelki na *Državnem konservatoriju* so bili: šola za dirigiranje (2 letnika), operna šola (3 letniki) in pedagoško učiteljski oddelek (4 letniki ali 8 semestrov). Leta 1939 se je državni konservatorij izpopolnil in preimenoval v *Glasbeno akademijo*. Ta je imela v svojem sestavu nižjo, srednjo in visoko šolo, dokler se ni leta 1945 reorganizirala in preimenovala v *Akademijo za glasbo*. To ime ima še danes. Leta 1949 je postala samostojna visoka glasbena šola (v: Budkovič, 1977, str. 48). Šele od 1975 je *AG* vključena v *Univerzo v Ljubljani* kot njena redna članica v svojstvu treh (umetniških) akademij.

Rodovnik družine Marolt.

O najbolj popularni Maroltovi himni, **Pesmi XIV. divizije**, je Radoslav Hrovatin zapisal: »[...] Pesnik (K. D. Kajuh) in skladatelj (S. Marolt) sta zložila to pesem in jo širila kot enoglasje s podporo harmonike. Štiriglasni stavek je priredil Radovan Gobec. Objavljena je bila pod naslovom **Zaplovi, pesem borb in zmage**, v priredbi za (pevski) basovski solo in moški zbor v pesmarici Partizanska pesem GŠ NOV in POS² 1945 (str. 46). Ker sta oba avtorja padla, ni zanesljivih podatkov o nastanku pesmi. Obstaja domneva, da je nastala novembra 1943. Pričujoča objava se opira na zbirko Zborovske pesmi, Partizanska knjiga 1970 z refrenom v priredbi R. Gobca (Vstanite, sužnji, 1976, str. 558).«

Po eni od (dokazanih) tez (Križnar, 1992, str. 148) naj bi Marolt zapustil »le« šest del, od tega 3 za zборе in 3 samospelve, podrobnejši popis vseh teh (objavljenih in neohranjenih) del pa pokaže tole:

² Glavni štab narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov.

mešani zbori: (prir. R. Gobec), *Zaplovi, pesem borb in zmage (Pesem XIV. divizije;* Kajuh), *mešani zbor* (a cappella). V: *Partizanske pesmi za mešane zборе*, Ljubljana: ZKOS,³ 1982, str. 21. *Ob tabornem ognju (mešani zbori;* Kajuh). Ljubljana: GO ZZB NOV⁴ Slovenije, 2011, str. 76–77. Harm. J. Leskovar (roj. 1934), *Pesem XIV. divizije (Zaplovi, pesem borb in zmage;* Kajuh), *mešani zbor* (a cappella). V: *Mešani zbori*, Slovenj Gradec: Cerdonis, d. o. o., 2006, str. 38 in D. Jakovljevič (1899–1978) in D. Pokrass (1905–1954), prir. S. Vremšak (1930–2004);

mladinski zbori: *Pesem XIV. divizije (Zaplovi, pesem borb in zmage, pesem je himna XIV. divizije;* prir. R. Gobec; Kajuh). V: *Partizanske pesmi za mladinske zборе*, Celje: *Zavod za kulturne prireditve Celje – MPF*⁵ Celje, 1983, str. 63, *Pesem XIV. divizije (Zaplovi, pesem borb in zmage, pesem himna XIV. divizije;* prir. R. Gobec; Kajuh). V: *Ob tabornem ognju (mešani zbori)*, Ljubljana: GO ZZB NOV Slovenije, 2011, str. 60–61;

množični zbori: *Pesem XIV. divizije (Zaplovi, pesem borb in zmage, pesem je himna XIV. divizije;* Kajuh). V: *Partizanska pesem*, Ljubljana: DZS, 1953, str. 166–167 in v: *Pesmarica naših pesmi. Delavske, partizanske in brigadirske pesmi*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1980, str. 91–92 in v: *Vstanite sužnji. Zbirka revolucionarnih pesmi narodov vsega sveta*, Ljubljana: Založna Borec, 1976, str. 300. (Ruski napev), *Iz temnih gor, enoglasna množična pesem* (a cappella). V: *Partizanski napevi*, Ljubljana: Propagandna komisija pri IOOF, junij 1945, str. 28 in v: *Vstanite sužnji. Zbirka revolucionarnih pesmi narodov vsega sveta*, Ljubljana: Založna Borec, 1976, str. 317;

moški zbori: *Zaplovi, pesem borb in zmage (pesem-himna XIV. divizije)*, prir. F. Bernard; izgubljeno. Svetozar Marolt Špik (prir. R. Gobec; Kajuh), *Pesem XIV. divizije (Zaplovi, pesem borb in zmage;* Kajuh), *moški zbor* (a cappella); eno do dvoglasni moški zbor (a cappella). V: *Partizanska pesem*, Ljubljana: DZS, 1953, str. 166–167; *Ob tabornem ognju (moški*

³ Zveza kulturnih organizacij Slovenije.

⁴ Glavni odbor Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojne.

⁵ Mladinski pevski festival (v Celju).

zbori), Ljubljana: *GO ZZB NOV Slovenije*, 2011, str. 19–20, in v: *Naša partizanska pesem* (2. izdaja), Ljubljana, Založba Borec: 1980, str. 142–143;

samospevi: *Bosa pojdiva (Bosa pojdiva dekle, obsorěj;* Kajuh), *samospev za glas in klavir*. V. *Štiri pesmi za glas in klavir*. Ljubljana: DZS, 1947, str. 8–10; *Deset samospevov iz časa NOB*. Ljubljana: *Partizanska knjiga*, 1987, str. 22–24 in *Samospevi*, Ljubljana: 1971, str. 60–64; *Naša pesem* (M. Bor), *samospev za glas in klavir*. V. *Štiri pesmi za glas in klavir*. Ljubljana: DZS, 1947, str. 2–4; *Pesem talcev (Le nikar ne jočite za nami;* Kajuh), *samospev*. V. *Štiri pesmi za glas in klavir*. Ljubljana: DZS, 1947, str. 11–13 in v. *Deset samospevov iz časa NOB*. Ljubljana: *Partizanska knjiga*, 1987, str. 25–27, *Sanjala si (Sanjala si o vrtnicah rdečih;* Kajuh), *samospev*. V. *Štiri pesmi za glas in klavir*. Ljubljana: DZS, 1947, str. 5–7 in *Deset samospevov iz časa NOB*. Ljubljana: *Partizanska knjiga*, 1987, str. 19–21. (prir. R. Gobec), *Zaplovi, pesem borb in zmage (Pesem je himna XIV. divizije, samospev* (izgubljeno);

drugo: *Pesem, Himna XIV. divizije (Zaplovi, pesem borb in zmage;* Kajuh; prir. S. Dlesk) za godbo na pihala (pihalni orkester), inf. V. Mustajbašić, Beograd (izgubljeno), S. Marolt Špik, *Pesem (Himna) XIV. divizije (Zaplovi, pesem borb in zmage;* Kajuh; prir. M. Borštnar in E. Istenič), harmonika solo, v. *Naša pesem. Zbirka revolucionarnih partizanskih in mladinskih pesmi*, Ljubljana: DZS, 1982, str. 28–29, S. Marolt Špik *Zaplovi, pesem borb in zmage (Pesem XIV. divizije (himna;* Kajuh; prir. F. Bernard; 1896–1984) za mešani zbor s spremljavo; ?; izgubljeno), za moški zbor in harmoniko (izgubljeno), za moški zbor in pihalni orkester (izgubljeno) in zabavnoglasbena zasedba (?; izgubljeno).

S svojimi samospevi na Kajuhova besedila in na poezijo M. Bora je potrdil svoj posebni glasbeni izraz; posebej še v delih *Zvezde žarijo, Pesem talcev* in *Sanjala si* (objavljeno po vojni, v: *Partizanska pesem*, Ljubljana: DZS, 1953; ur. R. Hrovatin).

Po spet drugih podatkih pa naj bi Marolt v poznem poletju 1943 (?) skomponiral štiri pesmi za glas in klavir: *Naša pesem* (M. Bor), *Sanjala si ...* (Kajuh), *Bosa pojdiva, dekle*

(Kajuh) in **Pesem talcev** (Kajuh). Izšle so leta 1946 ali 1947 pri DZS v Ljubljani in s sodelovanjem Radia Ljubljana.

Largo $\text{♩} = \text{♩}$. *— rože gla-te.* *Marolt Špik - 4*

Zvezde žari-jo, rože gla-te

- mnje že-di-še dohči ve-cer jasni na

o teli moje go-vo-mi. Spe palme v bregu kraj ga-li-ra in

Marolt Špik, ZVEZDE ŽARIJO (bes. V. Mole), rkp., GZ-NUK, začetek samospeva za tenor (solo) in klavir.

BOSA POJDIVA
(besedilo: KAREL DESTOVNIK-KAJUH)

Razgibano *Svetožar Marolt-Špič*

Bosa

mf *legato*

sub lento *tempo Imo.*

pp *mf*

poj — di — va, de — kle, ob — so — rej, bosa

poj — di — va prež zem — lje tr — pe — če,

60

*Marolt Špič, BOSA POJDIVA, Samospevi 1943-1945,
Ljubljana, 1971, str. 60.*

PESEM XIV. DIVIZIJE
(Kajuh)

Zelo hvalabogam *Svelo Marolt - Špik*
Selo in gori enoglasno *prti Radovan Ostec.*

166

167

Marolt Špik, PESEM XIV. divizije, moški zbor a cappella (Kajuh; 1943), Partizanska pesem (ur. R. Hrovatin), Ljubljana, DZS, 1953, str. 166–167.

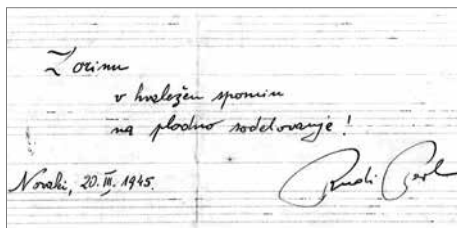
Marolt v Kajuhovi kulturniški skupini (prvi na levi) na pohodu XIV. divizije (drugi z desne stoji K. D. Kajuh, vodja).

Rudi Pešl (1916–1945)

Glasbenik je bil rojen 17. aprila 1916 v siromašni družini v Ljubljani, umrl pa je neposredno pred koncem vojne, 30. aprila 1945 v Dobravljah na Vipavskem. V Ljubljani se je po meščanski šoli vpisal na *Učiteljsišče*, kjer je maturiral 1935. Že na učiteljsku se je v prostem času rad posvečal glasbi in s sošolci so v njegovi sobici večkrat muzicirali. S svojo bistroumnostjo in marljivostjo se je uvrstil med najboljše dijake, pri tem pa ostal vedno skromen, tih, dobrega srca in pripravljen nesebično pomagati tovarišem, kadar so potrebovali pomoč. Zaradi naprednega, »levičarskega« prepričanja, ni dobil (učiteljske) službe. Delaven, kakršen je bil, pa tudi ni mogel držati križem rok. Zato ga je želja po znanju in nadaljevanju študija privedla na ljubljansko *Filozofsko fakulteto*. S sodelovanjem v raznih zabavnih orkestrih si je tedaj služil sredstva, da je zmozel nadaljevati študij na univerzi. Ob tem je na ljubljanskem *Konservatoriju* študiral violončelo in harmonij. Tako ga najdemo tudi med študenti kot solista na eni od (skupnih) produkcij ljubljanskega *Državnega glasbenega konservatorija*, ko so »[...] na komornem večeru (21. VI. 1939) nastopili štirje ansambli, violončelisti Adolf Ravnihar, Štefan Praprotnik, Ivan Poljanšek, **Rudolf Pešl**; klavirski trio [...]«. ⁶ Medtem je dobil namestitev – službo na jugu države, v Bosni in Hercegovini, v Mogilacu pri Prijedoru. Tu se je pripravil tudi na (do)končni izpit in l. 1940 na ljubljanskem *Konservatoriju*, tedaj že na *Glasbeni akademiji*, tudi diplomiral. Zatem je odšel k vojakom in bil po napadu na Jugoslavijo (6. aprila 1941) interniran v nemško ujetništvo in nazadnje pristal v italijanski internaciji. Od tam je pobegnil k partizanom in deloval na Primorskem. Vodil je *Godbo XXXI. divizije*, potem pa *Godbo IX. korpusa*. Pešl je razvil vsestransko dejavnost kot šef *Kulturno prosvetnega centra za Slovensko Primorje in Trst*. Skupaj z glasbenim kolegom Maksom Pirnikom (1902–1993) je predaval na pevovodskih tečajih, urejal glasbene publikacije in organiziral mladinske zборе na Cerkljanskem. Zanje je skomponiral tudi ne-

⁶ Budkovič C., Razvoj glasbenega šolstva na Slovenskem II. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995, str. 98.

kaj pesmi. Tako je jan. 1945 napisal **Pomladno** (na bes. Zorina; Lev Svetka, 1914–2005; obj. v *Grlici*, II/1956, št. 2, str. 37) za pionirski (3-glasni mladinski zbor, a cappella) zbor v Cerknem.⁷ Izvedena je bila marca (1945), tik pred eno zadnjih sovražnikovih ofenziv. Po nalogu štaba *IX. korpusa* je aprila 1945 odrinil z njihovo *Godbo* proti Gorici in Trstu. Na nočnem pohodu 30. aprila (1945) je padel v zasedo umikajočih se četnikov, ki so ga zverinsko ubili. Domačini so ga pokopali v Kamnjah. Prišla je tudi osvoboditev (9. maj 1945) in mati, ki je že prej izgubila enega sina borca, je nestrpno čakala, kdaj bo lahko pritisnila na srce svojega sina Rudija. Iskala ga je in spraševala po njem vračajoče se borce. Povedali so ji, da so ga videli na poti proti Trstu in da se bo zdaj zdaj vrnil. Toda Rudija ni bilo. Mati ga je po osvoboditvi prekopala v Ljubljani. Tako je prezgodnja smrt pretrgala še eno obetavno glasbeno (po)ustvarjalnost. »Ohranjena« so »le« štiri njegova dela - *zbori* (Križnar, n. d.), od teh tri (pred 20. marcem 1945): *Pesem mladine*, triglasni mladinski zbor *Pomladna* (edina izšla v tisku) in *otroški samospev (?) Ko bom velik*; vsi trije na Zorinovo (Lev Svetek) poezijo in vse tri za *mladinski, otroški (ženski) zbor*.

Pešl, naslovnica;
rkp. treh mladinskih pesmi-zborov,
Glasbena zbirka
NUK (v Ljubljani).

⁷ Prim. rkp. v GZ-NUK, Ljubljana; z nadnaslovom »Zorinu« (Levu Svetku) v *hvaležen spomin na plodno sodelovanje. Novaki, 20. III. 1945* (podpis Rudi Pešl).

Ta Pešlova rokopisna zbirka vsebuje tri vokalne skladbe: *Pesem mladine* (enoglasni zbor s pripisanimi akordi za spremljavo), triglasni mladinski zbor (a cappella) *Pomladna* in (*otroški samospev (?) Ko bom velik*; vse tri na Zorinovo poezijo in v Pešlovi uglasbitvi. V tisku (*Grlica*, II-2/1956, št. 2, str. 37) je izšla le *Pomladna*.

Partizanski
portret
Pešla,
ok. 1945.

Pešlova glasbena zapuščina ni velika, kajti smrt je pre-
zgodaj pretrgala njegovo življenjsko nit. Zato je ostalo mnogo
melodij še neizpetih.

Pešem mladine Zorin *Pešl. Pešl.*

Glasno naj naša pe-sen za-si: Hoj, mladinci, nemo na plan! Konec je, saj, omela di-na, kti-či nas to-to, naš bogin-dar, silni keraj, vsi stoj na robstva, zdaj naša go-vori, svita na ogleda vstaj-o, rja se dan! pla, da ga njim zvagr-vi-to planemo-gadnji praviš ni naš boj. Mi, ki smo mladi, ne klo-nemo gla-ve, saj se nam lepa bo-dovnost smilja. Vrtne vi-lja-jar našo ga-stvo pe-sen se naša puna do nade!

Pešl, PESEM MLADINE (Zorin), Novaki, 20. marca 1945,
Glasbena zbirka NUK (v Ljubljani).

Pomladna
Zorin

Veselo *mf* **Rudi Pešl**

mladinski zbor

1. Son-ce spel sme-je se skozi ve - je, sneg že po ja - sah ko-
 2. Pa - tok skoč ga - je ra - hlo mr.mra - je pe - smi-co svo - jo šu-
 3. Tam po ste-zi - ci pro - ti va-si - ci, glej, pi - o - nir - čki gre-

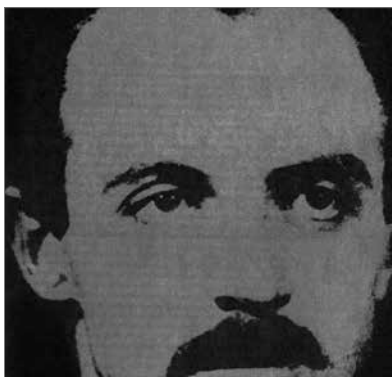
1 - pni; vma-drih da-lja - vah, v si - njih vi-ša - vah ve - dro širjančeh zga - li.
 2 mi; šir - na po-lja - na vsa je pretko - na z zla-kom siroben-ti - ca - mi.
 3 do; 1. to - pni; pe - sem ve-se - la je za - bi - pe - la go - ri v svobo-dno ne - bo.
 2. šu - mi;
 3. gre-do;

Pešl (bes. Zorin; Lev Svetek), POMLADNA, Grlica, II-1956, str. 37.

Franc Šturm (1912–1943)

Skladatelj in borec, partizan Franc Šturm, je bil rojen 17. junija 1912 v Št. Petru na Krasu (Pivki) v družini univerzitetnega profesorja dr. Franca in Stanislave Šturm (roj. Cvetnič). V Ljubljani je obiskoval osnovno šolo, gimnazijo in državni konservatorij. Leta 1935 je diplomiral iz kompozicije na ljubljanskem *Državnem konservatoriju* v razredu slovitega Slavka Osterca. Po diplomi v Ljubljani se je izpopolnjeval na *Mojstrski šoli Praškega konservatorija* (1935–1937) pri slovitih Josefu Suku in Aloisu Hábi. V letih 1938–1939 je odslužil vojaški rok, v študijskem letu 1939/1940 pa še dirigiranje in operno režijo v Parizu na *Ecole César Franck*. Po nemški okupaciji Pariza se je leta 1940 vrnil v Ljubljano. Nadaljeval je študij dirigiranja pri Danilu Švari in bil glasbeni sodelavec v dramskem gledališču. Simpatiziral in ilegalno je deloval doma ter se 1941 vključil v

Osvobodilno fronto. Poleti 1943 se je Franc Šturm poročil s pevko Bogdano Stritar, že avgusta istega leta pa sta odšla kot borca v partizane v Levstikovo brigado. A ne za dolgo, saj je Franc že istega leta padel v vojni, v Iškem Vintgarju 11. novembra 1943. Od leta 1950 je njegov grob na Žalah v Ljubljani.

Franc Šturm (levo). Veno Pilon, FRANC ŠTURM (Pariz, 1940, gvaš) (desno).

Med vso navedeno trojico je bil Šturm najstarejši in glasbeno strokovno (v kompoziciji) zagotovo najbolj izšolan. Skupaj s svojim pedagogom kompozicije in slovitim S. Ostercem je bil Šturm pristaš radikalnih glasbenih gibanj in zastopal napredna slogovna gibanja. Zagovarjal je načela atonalnosti in atematičnosti. Pred drugo svetovno vojno je bil v svojem izkazanem opusu zagotovo najbolj izrazit ustvarjalec komorne glasbe, ki je v tej zvrsti – razen v solističnih, zborovskih in orkestralnih skladbah – iskal pristen nešablonski in svojstven izraz v skladu z lastno mirno in skromno naravo ter estetskimi načeli, ki so bila še posebej po praških študijih na strani radikalnih glasbenih gibanj v tistem času. To slednje je potrdil tudi v svojih publicističnih spisih. V njih Šturm ni skrival odprte, pa tudi nekritične simpatije za vse, kar se je dogajalo v novi glasbi tistega časa in prostora. V tisti najmlajši generaciji slovenskih glasbenih modernistov se je Šturm razvil v osebnost, ki bi lahko pozneje in po S. Ostercu prevzela osrednjo

*Začetek Šturmovega GODALNEGA KVARTETA, 1940,
3. st. Andante molto (rkp.).*

vlogo (glasbenega umetniškega) ideologa. Šturмова predvojna ustvarjalnost se je torej odvijala v širokem razvojnem loku: od kompozicijskih principov »Osterčeve šole,« preko odklonov v neobaročno polifonijo in Hábov sistem zunaj tonalnega mišljenja do atematičnega koncepta v novi organizaciji zvoka, ki se je

razvilo na koncu njegovega šolanja v Pragi. Zadnji kompozicijski opus Šturmovega načina izražanja lahko popolnoma upravičeno označimo za atonalen. To je nov, v celoti izdelan sistem, s pomočjo katerega je Šturm po teoretični in praktični (glasbeni) plati prekinil tonalno melodijsko in harmonsko mišljenje. Pri tem je obšel dodekafonsko tehniko, katere organiziranost je bila tuja njegovi glasbeni nravi. Šturm pa se je ukvarjal tudi z glasbeno kritiko in je med tovrstno najmlajšo slovensko generacijo zavzemal pomembno mesto ideologa sodobnih glasbenih pogledov.

Njegova najpomembnejša (predvojna) dela sodijo h komornemu in solističnemu muziciranju. Slogovno gre za deloma neobaročna in deloma neoklasicistična dela:

komorna dela: *Preludij* za violino, violo in violončelo (1930), *Concertino* za deset inštrumentov, *Concertino* za flavto, klarinet, oboo in fagot (1931), *Fantazija* za violino in klavir, *Sonata da camera* za violino in klavir, *Bog, usmili se moje praznote* za dve flauti, violo, sopran, alt in tenor, *Koncert* za klavir in pihala (1932), *Sonata* za klavir (1932), (trije) *Godalni kvarteti* (*Adagio*, 1935, *Adagio molto*, 1935–1936; 1939), *Allegro* za 9 inštrumentov (1935), *Intermezzo* za violino in klavir (1937), *Suita* za orkester (1935–39), *Sonata* za violino solo (1936), *Caprice* pour alto et piano, *Fantasie nocturne* za saksofon, violončelo in klavir (1941); *samospevi* za glas in klavir: *Šest Vergilovih pesmi* (1934; rkp.), *Štiri pesmi na narodne tekste* (1934; rkp.), *Napisi za mesece* (Oton Župančič; 1934; prepis), *Veseli, žalostni in častitljivi koledniki* (Oton Župančič; posv. Nadi Stritarjevi; 1934; rkp.), *Trije Tagorjevi žrtveni spevi* (*To je moja molitev*, *Moj spev je odložil vse lepotičje*, *Daj, da se spôje vse pesmi moje*; 1936; rkp.), *Trije kralji*, *Tri otrokove želje*, *To je moja molitev*, *Padajo, padajo kapljice* (Oskar Hudales; 1936), *Delibaš* (Aleksander Sergejevič Puškin; 1942), (*Pet Klabundovih pesmi*; Alfred Henschke-Klabund; zadnja pesem nedokončana; b. l., rkp.), *Dve ljudski* (b. l.; rkp.), *Iskal sem svojih mladih dni* (Oton Župančič; b. l.; rkp.), *Sončna ura* (Alojz Gradnik; b. l.; rkp.), *Dar brezplodni* (Aleksander Sergejevič Puškin; 1942; rkp.), *Starka za vasjo* (Srečko Kosovel; 1942; prepis), *Bori* (Srečko Kosovel; b. l.; rkp.), *Partizanska romanca* (Jože Brejc; poznejši zapis

po spominu⁸), *Materi padlega partizana* (Kajuh; izvirnik izgubljen); skladbe za klavir: *Preludij*, (dve) *Sonati* (1932, 1936), *Mala suita* za dve violini (1933; rkp.), *Suita* (1935), *Fantazija* (1936), *Šest skladb* (1940); *Fantazija* za orgle (1934); skladbe za orkester: *Scherzo* (1931), *De profundis* za glas in 14 instrumentov (na bes. Alojza Gradnika, 1935); skladbe v ¼-tonskem sistemu: *Luftballonsuite*. *Suita* za ¼-tonski klavir, op.⁹ 3 (1934; rkp.), *Pet pesmi* za glas, violino in violončelo (Oton Župančič; rkp.), *Mala muzika* za dve violini (1934) idr.

Stritarjeva in Šturm v
Ljubljani, februar 1942.

⁸ Rokopisni prepis, neznana pisava, morda je to delo Bogdane Stritar (?). *Samospev* je pisan v As-duru. Pesem, natisnjena v tej izdaji, je v B-duru, sicer pa je identična prepisu iz skladateljeve zapuščine (GZ NUK). Urednik zbirke Ciril Cvetko piše v uvodu: »Šturmove samospeva iz partizanskega obdobja Materi padlega partizana in Partizanska romanca sta se ohranila po ustnem izročilu skladateljeve žene Bogdane Stritarjeve, ki je neštetokrat interpretirala predvsem prvo pesem. V smislu njenih sugestij je klavirsko spremljavo k Materi padlega partizana oskrbel najprej Ciril Cvetko, nato pa še Pavel Šivic. Šivičeva je tudi klavirska spremljava k Partizanski romanči, ki jo je prvič izvedla Nada Vidmarjeva.« (V.: *Samospevi, 1943–1945 in revolucija*, 1971: str. XXVIII, op. 5).

⁹ Opus, delo, oznaka pri številčenju skladb.

*Vrh pri Trebnjem ob italijanski vdaji; od leve proti desni:
Franc Šturm, Bogdana in Nada Stritar, Nina Pavšič (prva vrsta);
zadaj: Rudi Höhn, Niko Košir, Vladimir Pavšič, n. n. novinar in
Zvone Sintič (desno).*

Pod vplivom enega od praških učiteljev kompozicije Aloisa Hábe je Šturm skladal tudi dvanajsttotsko/dodekafonsko, četrtnotsko in šestinotsko glasbo. Slednji je skupaj z Ostercem še najbolj vplival na Šturmovo kompozicijsko tehniko. V partizanih je ves že dokazani radikalni opus prekinili in zaradi drugačnih možnosti in izvajalskih potreb obrnil ta umetniški (glasbeni) torzo. Zato njegove tovrstne *samospeve* zaznamuje preprosta in klena zgradba, široko čustvo, globoko doživljeni izraz. V svojem kratkem, a intenzivnem in plodnem ustvarjanju se je Šturm razvijal v glasbeno osebnost, ki bi bila utegnila v vrstah slovenskih glasbenih modernistov prevzeti po S. Ostercu osrednjo idejno (glasbeno) vlogo. Kot njegov zagovornik je Šturm zahteval strogo misel, izogibanje ponavljanjem, sekvencam, obrabljenim kadencam, osem taktnim periodam in podobnemu. Mdr. je skomponiral še:

mešani zbori: Prelepa je Selška dolina (prir. Ljudske pesmi; b. l.; rkp.), ***Psalmus et hymnus*** (posv. Srečku Kumarju; 1932;

rkp.),¹⁰ *Labod, rak in ščuka* (Ivan Krilov; posv. Srečku Kumarju; 1932; rkp.),¹¹ *Hej, brigade* (Matej Bor; izvornik izgubljen),¹² *Petindvajset (Pet in dvajset nas je tu zaprtih)* (Kajuh; izvornik izgubljen);¹³

mladinski zbori: *Tri otrokove želje* za dva glasova; Mile Klopčič; b. l.; rkp.), *Trije kralji* (za 4 glasove; Ina Slokanova; b. l.; rkp.), *Materi padlega partizana (Takrat, ko je prvič ročice razprl;* Kajuh), *mladinski ali otroški zbor in klavir* (izgubljeno);

moški zbori: *Petindvajset (Pet in dvajset oz. Petindvajset nas je tu zaprtih;* Kajuh) po osnutku F. Šturma komp. R. Gobec, *moški zbor* (a cappella). V: NZ, XXX-30/1978, št. 1, str. 6–7;

samospevi: *Veseli, žalostni in častitljivi koledniki* za dva glasova (1935; rkp.) za 1/6-tonske glasbo, *Dve otroški igri* iz Cicibana Otona Župančiča¹⁴ (b. l.; rkp.), *Materi padlega partizana (Takrat, ko je /si/ prvič ročice razprl;* Kajuh). V: *Zdravo tovariš! Partizanski samospevi*, Ljubljana: Slovenski umetniški klub, 1945, str. 32–33, *Materi padlega partizana/Takrat, ko je /si/ prvič ročice razprl;* samospev – enoglasno (brez spremljave – a cappella). V: *Partizanska pesem*, Ljubljana: DZS 1953, str. 194–195, *Materi padlega partizana (Takrat, ko je /si/ prvič ročice razprl;* Kajuh) za sopran in klavir. V: *Samospevi*, Ljubljana: 1971, str. 143–146. *Petindvajset (Pet in dvajset nas je tu zaprtih;* samospev; Kajuh), enoglasno (brez spremljave – a cappella). V: *Partizanska pesem*, Ljubljana: DZS, 1953, str. 200–201;

¹⁰ Besedilo še ni identificirano. Zapuščina Srečka Kumarja.

¹¹ Zapuščina Srečka Kumarja.

¹² V. *Naša partizanska pesem*, 1959, str. 193.

Opombe k zbirki teh pesmi je napisal Radoslav Hrovatin, ki pojasnjuje, da se Šturmov zapis te pesmi ni ohranil in da je prav on zapisal napev tako, kot mu ga je zapela Bogdana Stritarjeva po spominu (str. 212).

¹³ V. *Partizanska pesem*, 1953. Iz te zbirke je bil napev ponatisnjen v *Umetnost in revolucija – Zborovske pesmi* (prav tam, str. 184–185). V op. k tej pesmi piše R. Hrovatin, da je »[...] Rado Simoniti podrobneje stiliziral recitativni del /te/ skladbe. Pesem je primerna za izvajanje v zboru [...]« (prav tam, str. 217). In slednjič je Šturmovo zamisel uporabil še Radovan Gobec za 4-glasni *moški zbor* »PETINDVAJSET« (objavljeno v *Naših zborih*, XXX/1978, št. 1).

¹⁴ Naslov v izvorniku je *ŠTIRI OTROŠKE IZ CICIBANA OTONA ŽUPANČIČA* (uglasbeni sta le dve!).

scenska glasba:¹⁵ *Človek, Beseda, Barva. Balet* (1938),¹⁶ *Glasba h komediji »Večno mlada Saloma«* (Meano Cesare; 1942).¹⁷

Iz (ne)znanega Šturmovega opusa je navedenih še 9 pogrešanih del: *Suita* za klavir,¹⁸ *Op. 1*,¹⁹ *Šest malih skladb* za ¼-tonski klavir,²⁰ *Godalni kvartet* v ¼-tonskem sistemu,²¹ *Skladba* za klavir in 12 inštrumentov,²² *Fantazija* za violino

Šturm, Šivic,
MATERI PADLEGA PARTIZANA,
samospev, obj. 1945
v. *Zdravo tovariši!*, str. 32–33.

¹⁵ Rokopisi se niso ohranili, razen fragmentov v osnutkih. Vprašanje je, če je skladatelj za scensko glasbo sploh izpisoval partiture. Po ohranjenih fragmentih lahko domnevamo, da je ta zvrst skladateljeve glasbe temeljila na improvizaciji.

¹⁶ Letak za predstavo v ljubljanski *Operi* 24. januarja 1938 navaja: Franc Šturm: *Človek-Beseda-Barva. Balet*. Scena in koreografija Katja Delakova. Kostumografija Avgust Černigoj. Ta gledališki list ni izšel (v. *Repertoar slovenskih gledališč 1867–1967*. Ljubljana, 1967, str. 240).

¹⁷ Premiera je bila v ljubljanski *Drami* 3. oktobra 1942 (v. prav tam, str. 142).

¹⁸ O tem delu priča Šturmovo pismo Ostercu (iz Prage, 9. novembra 1933), iz katerega je razvidno, da šteje delo 3 stavke in da je zadnjega skladatelj po Sukovem nasvetu napisal v obliki *variacij*.

¹⁹ Verjetno gre za ¼-tonsko skladbo, ker sta tudi op. 2 in 3 v tem sistemu (?).

²⁰ V pismu materi (25. marca 1933) piše Šturm, da je te skladbe končal in »[...] da je ena večja v pripravi [...]«.

²¹ Ostercu je Šturm pisal (15. novembra 1934), da se bo lotil *godalnega kvarteta* v ¼-tonskem sistemu in da bodo »[...] stavki najbrž tile: MARŠ, PESEM (*orientalsčina*), KOLO (*samo ne 2/4-takt*) in FINALE (*samo ne Rondo*) [...]«.

Kaj je Šturm mislil z oznakami v oklepajih, ni pojasnil. Za zadnji dve je mogoče sklepati glede na njegovo pojmovanje oblikovne gradnje v drugih delih, z »orientalsčino« pa je verjetno meril na možnosti 1/4-tonskega melosa v orientalskem duhu (Tudi v pismu sestri Vidi, 13. decembra 1934 in Ostercu, 12. februarja 1935).

²² V pismu sestri Vidi (25. maja 1936) je Šturm sporočil, da piše to skladbo za Nedo (Adrijančičevo, pozneje ženo Marjana Kozine) in da »[...] se muči z njo cel mesec [...]«.

MATERI PADLEGA PARTIZANA
(Kajuh +)

Fr. Šturm +
Po skladateljevih osnutkih
oskrbeli spremljavo Pavel Šivic

Otožno polglasno

Ta - krat, ko si pr - vič ro - či - ce raz - pel, ta - krat sem vra -
krat, ko na pr - sih si mo - jih še spal, ta - krat sem ti

do - sti plašno vztre - pe - ta - la: Sa - mo da mine bi, da ne bi umrli! Ta -
v sol - zañ - ne - žno še - pe -

1. ta - la: Glej kma - lu iz te - be cel fant bo postal! Postal si tak

2. fant, da bi go - re pre - mi - kal, kli - cu svobo - de se ni - si od - mi - kal, tak sem ti

-32-

in orkester, *Simfonija*,²³ *Mala fantazija* za klavir²⁴ in Pihalni

²³ V pismu materi (26. februarja 1936) sporoča Šturm iz Prage, »[...] da komponira simfonijo in da mu gre dobro spod rok [...]«

²⁴ Letnico skladbe 1935–1939 je Šturm napisal sam na naslovno stran rokopisa. Ohranjeni osnutek Šturmovega pisma Hábi (22. decembra 1935) pojasni, da ne gre za morebitno predelavo *Suite* iz leta 1935, marveč da je gradivo iz pogrešane *Male fantazije* za klavir uporabil v prvih dveh stavkih velike *Suite*.

kvintet.²⁵

NAŠA PESEM

Malej Bor.

Svetozar Marolt-Špik.

Korakoma.

mf

V go - re - čih do - mo - vih mo - re nas sov - ra - gi, v ži - vin - skih va - go - nih

S povdarkom

go - le vo - ko - vih po - de iz na - ših nas mest.

f

sf

O - genj za o - genj, pest za pest!

ff

2

Šturm, NAŠA PESEM, v. Štiri pesmi, Ljubljana, 1947, str. 2.

²⁵ Šturm piše materi iz Pariza (31. decembra 1939), da snuje pihalni kvintet za Buenos Aires in da bo kmalu gotov.

Zato pa je lahko in moral v partizanih spregovoriti o velikih človeških problemih, preprosto in toliko bolj neposredno. Pri tem še posebej izpostavimo *samospeva Partizanska romanca* (na besedilo Frančka Brejca alias Jožeta Javorška) in še zlasti za *Materi padlega partizana* (na poezijo Karla Destovnika Kajuha). Prav s tem delom je skladatelj ustvaril enega najprepričljivejših, a obenem tudi oblikovno in vsebinsko, metodično in harmonsko najpreprostejših slovenskih *samospevov*. Vprašljivo pa je še Šturmovo avtorstvo *samospeva Starka za vasjo* (bes. Srečko Kosovel), napisanega 1942 (?). Po pričevanju Šturmove žene, pevke, altistke Bogdane Stritar (1911–1992), članice SNG na osvobojenem ozemlju v Beli krajini, je mogoče sklepati, da je skladba nastala morda že pred letom 1942, vsekakor pa pred Šturmovim odhodom v partizane. Prav tako je v kronološkem pregledu nastanka skladb, objavljenem v *Pesmih borb in zmag* (1964), Šturмова skladba *Petindvajset* navedena kot *samospev*, v resnici pa gre za zborovsko skladbo. Objavil jo je Rado Simoniti v zbirki *Zborovske pesmi* (1971).

Apoteoza – Zaključek

»Mlad umrje, kogar ljubijo bogovi« (France Prešeren) zagotovo velja za vso omenjeno trojico glasbenikov skladateljev in partizanov. Vsi trije komaj 30-letniki, eden celo manj, spet drugi več (Marolt-Pešl-Šturm), so bili glasbeno in poklicno (iz)šolani v kompoziciji. Vsak od njih le malce drugotnih generacijskih let, vsak od njih »druge« šole, svojega stila ali sloga; pa vendarle vsi trije poklicni, obrtno izurjeni skladatelji, ki so svoj ustvarjalni credo započeli še pred začetkom druge svetovne vojne. Ta je prekinila ali vsaj zaobrnila njihova do tedaj uveljavljena načela modernizmov. Poleg tega pa jih je v tistih nekaj letih (največ med letoma 1943 in 1945), redkih ustvarjalnih letih, in to kar v sami borbi, saj so bili vsi trije borci, partizani, tudi glasbeno povsem zasukala. Svoja moderna oz. predvojna leta privrženosti modernizmu ali kar radikalizmu so med vojno v vseh muzikoloških analitičnih elementih svojih kompozicij sila

PARTIZANSKA ROMANCA
(besedilo: FRANČEK BREJC)

Franci Šturm
klavirska spremljava: Pavel Sivic

mf PRIPOVEDUJOČE

Od brinjevih grmičkov krib je živ, z meglic pomlad čiši,

glej, nič več trdi ve - ter ne pihlja čez kras. Že

spet je čela na no - gah, ve - čer se zdaj hladi

147

Šturm, *PARTIZANSKA ROMANCA*, Samospevi, 1943–1945, Ljubljana, 1971, str. 147.

poenostavili. V ritmu, melodiji, harmoniji, obliki in barvi (inštrumentaciji) so se vsi trije odločili za vokal ali kvečjemu še za vokalno-inštrumentalne (glasbene) forme, oblike. Prednjačili so tako socialna kot socrealistična glasbena refleksija, ki jo je

diktirala izbrana poezija. Zato kar v večini primerov zasedbe, kot so *samospevi* in *zbori*, le-ti prednjačijo iz njihovih včasih kar »od danes na jutri« izvedenih skladbah, na (partizanskih) *mitingih*. Med izbranimi poeti je v ospredju Karel Destovnik Kajuh, saj je s prenekaterim skladateljem ta slovenski poet sodeloval še v času samega holokavsta, dokler ni bil tako kot pri vseh treh skladateljih v samem vojnem času končan njegov partizanski in umetniški literarni boj.

Kljub temu da je bilo življenje vse glasbene trojice kratko, pa je bilo obenem plodovito. Ne le zaradi tiste cezure med vojno, ampak tudi pred njo. Vsi trije glasbeni poeti so sicer praviloma prisegali na (estetsko) lepoto, potem pa končali klavirno, v sami grdoti tostranstva ali življenja. Po svojih biografskih podatkih so bili skoraj vrstniki, saj jih je v tem ločilo le sedem let (1912 Šturm, 1916 Pešl in 1919 Marolt), torej podobne, ene in iste generacije, podobnih (ustvarjalnih glasbenih) slogov in skladateljskih »šol.« Tudi njihovi datumi smrti oz. ubojev so si zelo blizu: od 1943 (Šturm, padel oz. umrl enaintridesetleten), nato 1944 (Marolt Špik, petindvajsetleten) in zadnji 1945 (Pešl, devetindvajsetleten), torej komaj v dobrih dveh letih. Je pa njihov opus precej raznorodnen, tako po kvaliteti kot kvantiteti.

V tem je najbogatejši med njimi najstarejši Franc Šturm. Avtor z ljubljansko »Osterčevo kompozicijsko šolo« je imel za seboj še dvojne izpopolnjevanj, v Pragi in Parizu. Njegov opus je s prispevki v $\frac{1}{4}$ - in $\frac{1}{6}$ -tonsko glasbo naravnost osupljiv; tudi v primerjavi z vsem tistim (redkim) opusom, ki je nastal v prvih treh letih NOB na Slovenskem. Takrat pa se je potem njihov dovolj radikalni glasbeni jezik nedvoumno zmanjšal in poenostavil. V tistem času in prostoru so bili pač vsi trije deležni in so-odvisni od izvajalcev in sprejemnikov, občinstva, ki so jim bile koncertne dvorane le (partizanski) *mitingi*. Šturm je bil tudi edini v tej trojici, ki je imel za seboj tudi vse glavne in relevantne (glasbene umetniške) oblike oz. zasedbe. Tudi po številu (ustvarjenih, ohranjenih in izgubljenih) del daleč prednjači pred obema preostalima kolegoma iz vrste treh (partizanskih) skladateljev (»za svobodno pesem so padli partizanski skladatelji«).

Ne glede na vse to in pa še zlasti zaradi smrti »njihovega skupnega učitelja in ideologa skrajno modernistično koncipirane

in napisane ter izdane glasbe« Slavka Osterca (1895–1941), bi vsaj Šturm zagotovo po drugi svetovni vojni lahko neformalno prevzel in nadaljeval po njem. Tako pa so prišli po vojni na vrsto povsem drugi, seveda vsi po vrsti še vedno Osterčeve »kompozicijske šole,« dandanes že vsi pokojni (Dragotin Cvetko, Marijan Lipovšek, Karol Pahor, Primož Ramovš, Pavel Šivic, Danilo Švara, Demetrij Žebre idr.).

Vsi trije pa so po »partizanskem opusu« nekako izenačeni. V njihovih delih prednjači vokalna (*zbori*) in vokalno-inštrumentalna glasba (*samospevi*). Tudi zato, ker je bil njihov odnos do partizanske literature, poetike podoben ali celo enak. Pri tem jim je še dodatni (skupni) izziv poezija prvaka našega (Karla Destovnika) Kajuha. Razen enega (Pešla) sta oba preostala ime-la prav na to tematiko kar precejšen opus, značilen tudi po tem, da sta oba (Marolt in Šturm) marsikdaj za enake ali drugačne glasbene oblike oz. zasedbe (*zbori* in *samospevi*) posegala po eni in isti poeziji. Prednjačijo naslovi, kot so to npr. *Bosa pojdiva*, *Materi padlega partizana*, *Pesem XIV. divizije* (*Zaplovi, pesem borb in zmage*), *Pesem talcev*, *Petindvajset*, *Sanjala si* (vse na besedila Karla Destovnika Kajuha) idr.

Viri in literatura

- Akademija za glasbo Ljubljana, ob 20-letnici osvoboditve (1964) jugoslovanskih narodov. Poročila in razprave. Ljubljana: Akademija za glasbo.
- Bedina, Katarina. *List nove glasbe. Osebnost in delo Franca Šturma*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1981.
- Budkovič, Cvetko. *Razvoj glasbenega šolstva na Slovenskem II*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995.
- Budkovič, Cvetko. *Sveto Marolt Špik glasbenik in borec*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1977.
- Glasbena zbirka NUK v Ljubljani.
- Grlica, II/1956, št. 2.

- *Kajuh. Zbrane pesmi.* ur. Vrbič, Vlado. Velenje: Knjižnica Velenje, 2015.
- Križnar, Franc. *Slovenska glasba v narodnoosvobodilnem boju.* Magistrsko delo, tipkopis, Ljubljana: FF UL, Oddelek za muzikologijo, 1988.
- Križnar, Franc. *Kajuh v glasbi.* Knjižnica Velenje in Litera, 2021.
- Križnar, Franc. *Slovenska glasba v narodnoosvobodilnem boju.* Razprave Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1992.
- Križnar, Franc. »Spoj literature z glasbo: poezija Karla Destovnika Kajuha (1922–1944).« V: *Svobodna beseda: revija ZZB za vrednote NOB Slovenije*, 1. junij 2020, št. 56, str. 12.
- Križnar, Franc. »Uglasbena poezija Karla Destovnika Kajuha (1922–1944).« V: *Šaleški razgledi*, 2021/18, Knjižnica Velenje, str. 265–296.
- Marolt, Svetozar – Špik. *Štiri pesmi za glas in klavir.* Ljubljana: DZS, 1947.
- *Partizanska pesem.* ur. Radoslav Hrovatin. Ljubljana: DZS, 1953.
- *Pesem borb in zmag.* Ljubljana: Odbor za proslavo 20-letnice Partizanskega invalidskega pevskega zbora in Kulturni, prosvetni in zgodovinski zavod Borec, 1964.
- *Pesmi partizanov, izbrano delo.* ur. Franček Bohanec. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1971.
- Pešl, Rudi. *Tri pesmi.* Rkp. Ljubljana, GZ NUK. 4 str. malega notnega formata, 1947.
- *Repertoar slovenskih gledališč 1867–1967.* Ljubljana, 1967.
- Rijavec, Andrej. *Slovenska glasbena dela.* Ljubljana: DZS, 1979.
- *Samospevi (1943–1945) in revolucija: Umetnost.* Knjižnica NOV in POS (uredil in uvod napisal Ciril Cvetko). Ljubljana: Založba Partizanska knjiga, 1975.
- Simoniti, Rado. *18 samospevov.* Ljubljana: Prosvetni servis, 1965.

- Simoniti, Rado. *Zborovske pesmi*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1971.
- Vrbič, Vlado. *Prestreljene sanje*. Maribor: Litera, 2020.
- *Vstanite, sužnji: Zbirka revolucionarnih pesmi narodov vsega sveta*. ur. Milan Apih et al. Ljubljana: Založba Borec, 1976.

Jože Krajnc

Jože Krajnc je upokojeni univ. dipl. novinar, ki je dve leti služboval pri tedniku Naš čas in Radiu Velenje, trinajst let pri mariborskem dnevniku Večer in nato petindvajset let na TV Slovenija. V razvedrilnem programu je kot urednik, redaktor in scenarist pripravil blizu 1500 oddaj. Več desetletij je aktiven ustvarjalec na področju ljubiteljskega gledališča. Kot igralec in režiser je deloval v Gledališču v Šmartnem ob Paki, v Vrbju, Preboldu, Galiciji, Izlakah, Velenju in Rogaški slatini. Je prejemnik več nagrad za igro in režijo in drugih priznanj za delovanje v kulturi. Slovenija ga pozna tudi kot enega od dveh akterjev iz humorističnega para Strašna Jožeta.

ŽLAHTNO ZAVETJE ŽIVEGA KOZOLCA

**Gledališče je laž, ki nam pomaga doumeti
resnico.**

(Pablo Picasso)

Gledališče uči bolj kakor knjiga.

(Voltaire)

**Gledališče ne more izginiti, ker je edina umetnost,
kjer se človeštvo sooči s samim seboj.**

(Arthur Miller)

**Gledališče je kot sveta maša. Da bi v celoti doživeli
njegove učinke, bi morali pogosto hoditi.**

(Auguste Chartier)

Kratka zgodovina gledališča na Slovenskem

Gledališko ustvarjanje na Slovenskem ima večstoletno tradicijo. Potrjeni viri navajajo, da so jezuiti in kapucini na naših tleh prirejali razne verske dramske igre že od leta 1600. Najstarejše ohranjeno slovensko dramsko besedilo pa je Škofjeloški pasijon, ki je star več kot tristo let. Posebno prelomnico v slovenski gledališki zgodovini pomeni leto 1789, ko je bila prvič uprizorjena Županova Micka Antona Tomaža Linharta. To je bil hkrati začetek čitalniškega gibanja, med katerim se je širilo tudi gledališko udejstvovanje.

Pravi razcvet pa je gledališče v Sloveniji začelo doživljati v času baroka, največ s predstavami z nabožno vsebino. A predvsem je v obdobju devetnajstega stoletja v Sloveniji nastalo več gledališč, med katerimi so se nekatera razvila v nacionalne ustanove. Zelo pomemben mejnik je bila ustanovitev Dramatičnega društva v Ljubljani leta 1867, kar štejemo tudi za nekakšen začetek profesionalizacije gledališča pri nas. Med letoma 1920 in 1945 so gledališki odri samevali, po koncu druge svetovne vojne pa so spet zaživel. Tako smo leta 1952 imeli v Sloveniji že sedem stalnih gledališč. V petdesetih in šestdesetih letih prejšnjega stoletja so se pojavila prva neodvisna in eksperimentalna gledališča, pred nekaj leti pa tudi prvo komercialno zasebno gledališče.

Od predstav pod kozolci do Gledališča pod kozolcem

Tudi gledališka ustvarjalnost v Šmartnem ob Paki se ponaša s častitljivo starostjo. *»Ime, ki si ga je nadela sedanja igralska družina Gledališče pod kozolcem, ni slučajno. To je simbol za naravno, pošteno in radoživo življenje ljudi ob Paki, ki se jim po žilah še pretaka kri prednikov, delovnih in skrbnih, ki pa so nosili v sebi bogato notranje življenje. To je bilo tolikšno, da so ga razdajali tudi drugim,«* je ob stoletnici kulture v Šmartnem ob Paki zapisala dolgoletna zaslužna kulturna ustvarjalka iz Šmartnega ob Paki Slavica Pečnik. In še: *»Kozolci, ki še stojijo, hranijo to življenjsko radost v sebi. V njihovih tramovih*

so še vidne sledi žebļjev, s katerimi so ljudje zabijali deske za improviziran oder. Gledališke predstave po prvi svetovni vojni so navduševale in vabile gledalce od blizu in daleč. Nudile so jim nedeljsko razvedrilo po truda polnem delu. V tem majhnem Paškem kotu so bili v tistem času kar trije gledališki centri: Gorenje, Paška vas in Šmartno ob Paki. Prvo premiero v Šmartnem je gostil Bizjakov kozolec leta 1919. To je bila Čašica kave. Podatek, da so že naslednje leto gasilci v Paški vasi uprizorili Moč uniforme pod Muklavčevim kozolcem, za njo pa so se vrstile predstave pod Irmanovim, Holovarjevim in drugimi kozolci, nas prepriča o tem, da so te prireditve, ki so poleg iger vključevale še srečolove, veselice in drugo zabavo, pomenile prebivalcem več kot radio, televizija in še kaj v današnjih časih.»

In kaj so igrali? V Paški vasi Lumpacij Vagabundus, Miklova Zala, Kalvarija, Revčel Andrejček ... V Gorenju Blejska dekleta ... V Šmartnem Lumpacij Vagabundus, Veleturist, Davek na samce, Črnošolec, Pri Hrastovih, Deseti brat, Divji lovec, V Ljubljano jo dajmo, Mati, Prisega opolnoči, Sina, Guzej, Domen, Trhli dom, Razvalina življenja, Nebesa na zemlji, Rokovnjači, Celjski grofje... in Kalvarija (1928). Ta predstava je bila posvečena obletnici nastanka jugoslovanske države. Igralcev je bilo kar blizu dvesto. Gasilci iz Paške vasi in Šmartnega so uspešno sodelovali z zvezo slovenskih vojakov iz prve svetovne vojne.

V arhivu Gasilskega društva Šmartno ob Paki beremo: »Ta prekrasna žaloigra v živih slikah prikazuje vse strahote in grozote svetovnega klanja ter strašno trpljenje našega ljudstva. Nedorasli mladini je vstop prepovedan. Pridite si pogledat krvavo žaloigro naših mož in fantov, kajti takšne igre ne vidite vsak dan.« Glavni organizator je bil Dragotin Korošec, ki je pri redni vojski priskrbel uniforme in strelivo ter dovoljenje za prireditev. Prizorišče je bilo na travniku za Mikuževo hišo. Streljali so s pravim strelivom preko Pake v gozd, imenovan Foršt. S to igro so gostovali tudi v Trbovljah ob odkritju spomenika padlim iz prve svetovne vojne. Režiserji takratnih predstav so bili: Oskar Hudales, Mileva Zakrajšek, Mara Piano, Drago Rozman, Marija Korošec idr. Po letu 1930 so bile v Šmartnem ob Paki gledališke

predstave največkrat odigrane v prostorih orlovskega in sokolskega društva, vozili pa so se tudi na gostovanja, npr. v Bočno, Rečico ob Savinji, Šoštanj, Trbovlje ...

Miklova Zala

Grozote druge svetovne vojne so utišale tudi dogajanja na šmarških odrih. Po osvoboditvi so leta 1946 šmarški gledališčniki prvo povojno predstavo z naslovom *Pesem s ceste* morali odigrati v Mozirju, ker je bil njihov kulturni dom poškodovan. Medvojno dogajanje v teh krajih pa se je znašlo tudi v gledališki uprizortvi. Domačina iz Slatin Janeza Dreva je po vrnitvi iz Srbije, kamor so ga Nemci med vojno izselili, pretresla tragična zgodba štirih deklet iz Paške vasi in Gorenja. Po strahotnem mučenju so umrli pod okupatorjevimi strelami v celjskih zaporih. Njihovo žalostno usodo je opisal v odrski igri z naslovom *Marta*. Poimenoval jo je po osrednji junakinji Delejevi Marti iz Gorenja. Tudi imena vseh ostalih likov so bila resnična. Marto so

prvič uprizorili leta 1947 pod Irmanovim kozolcem v Paški vasi. Mohorjeva družba pod vodstvom Frana Saleškega Finžgarja je Drevo delo natisnila in ga poimenovala *Talci*. Pozneje so to igro igrali tudi v celjskem gledališču, domačini pa so jo odigrali še leta 1962 na reviji dramskih del v Letušu in takoj za tem še ob otvoritvi nove osnovne šole v Šmartnem.

Znani domačin, vsestranski kulturni delavec, slikar samouk, scenograf in častni občan občine Šmartno ob Paki Jože Napotnik se prve povojne uprizoritve *Marte* pod kozolcem v Paški vasi spominja takole: »*Star sem bil devet let. Žaloigro sem spremljal zelo zavzeto in čustveno. Ko so se na odru zaslišali streli, sem od strahu stekel domov. Stanovali smo blizu. Kljub poznejšemu pojasnilu staršev mi ni šlo v račun, zakaj so se med predstavo streljali*«.

Igralo pa se kmalu po vojni ni samo v Šmartnem. Režiserka Pavla Pož je v Gorenju zbrala okrog sebe lepo število mladih zagnanih ustvarjalcev, ki so radi hodili na vaje v novozgrajen združni dom. V letih, ki so sledila, so igrali predstave *Trije Tički*, *Domen*, *Revček Andrejček*, *Trije vaški svetniki*, *Tri sestre*, *Dve nevesti*, *Begunka*, *Gospa Kordula*, *Tri težke ure*, *Mati*, *Deseti brat*, *Divji lovec* ...

V Šmartnem ob Paki so za pripravo, režijo in vso potrebno organizacijo predstav v prvih dveh desetletjih po vojni skrbeli Franjo Kotnik, Bogo Andoljšek, Karla Podvratnik in najdlje Tine Steblovnik. Delali so z veliko vnemo in tako se je večkrat zgodilo, da so se na domačem odru zvrstile kar tri premiere na leto. Najodmevnejše uprizoritve so bile *Mati*, *Pesem s ceste*, *Tri težke ure*, *Prisega opolnoči*, *Vozel*, *Pot do zločina*, *Sina*, *Šola za žene*, *Dobrodošla miss Agata*, *Gospa ministrica*, *Vzorni soproj*, *Vdova Rošlinka*, *Sveti plamen*, *Snaha*, *Morje*, *Zadrega nad zadrego*, *Dekle iz Trente*, *Težka ura*, *Hlapci*, *Dežurna služba*, *Talci*, *Desetnica Alenčica*, *Matura*, *Kekec nad samotnim breznom*, *Herojka*, *Razvalina življenja*, *Boeing-Boeing* ...

Gledališčniki pa niso uprizarjali samo igre, temveč so redno pripravljali tudi različne proslave in druge priložnostne prireditve. Za to je skrbela predvsem učiteljica Danica Kotnik, ki

je v te aktivnosti vključevala tudi šolarje. Tako je bilo v Šmartnem in tako je bilo tudi v Gorenju. Šlo je predvsem za enodejanske, recitale, tudi telovadne nastope ... Izjemno zavzet kulturni delavec Tine Steblovnik je pripravil tudi več veselih večerov. Posebej znana med njimi je bila *Polomija*, ki jo je v sedemdesetih letih posnel na filmski trak Jože Napotnik. To je bila prva šmarška »televizija«. Poseben sloves se je prijel predstave z naslovom *Robinzoni in dekleta*, ki pa je gledalci nikoli niso videli. Šmarški gledališčniki jo še danes štejejo za najbolj »plodno« med vsemi. Kajti dogajalo se je, da je pred zaključkom študija kar tri leta zapored katera od igralk rodila. Ne le to, tudi druge okoliščine so privedle do tega, da je v času po letu 1970 prišlo do začasnega mrtvila. Bil je čas za nov zagon.

In je prišel. Predhodniki nove uspešne ere šmarškega gledališča so bili recitali mladih. Leta 1973 so se odzvali na natečaj *Naša beseda* in usoda je hotela, da je za delo z njimi takrat poprijel celjski gledališki igralec Bogomir Veras. Začelo se je zlato obdobje šmarške gledališke ustvarjalnosti. Kot režiser se je najprej podpisal pod recital *Lesnika*, sledile so *Balade in romance*, *Cesarjeva nova oblačila*, kot višek t. i. Verasovega 'poetičnega gledališča' pa leta 1976 *Koder plavih las*. Slovenska javnost je začela spoznavati šmarški gledališki oder. Režiser Veras se je odločil, da postavi na oder pravo gledališko predstavo tudi s starejšimi igralci. Povezalo se je nekaj takih in nekaj povsem novih in tako se je leta 1976 rodilo Gledališče pod kozolcem.

Žal že pokojni dramski igralec Bogomir Veras je o sodelovanju z Gledališčem pod kozolcem zapisal: »Velik delež in velika izkušnja v mojem odrskem ustvarjanju sta zajeta v magičnih besedah Gledališče pod kozolcem. V življenju sem imel pravzaprav veliko srečo, da sem spoznal tako vdane, nardarjene in s teatrom obsedene amaterje. Šmarčani so vse to pa še kaj več nedvomno bili. Skoraj nemogoče je, da na enem mestu v nekem dramskem ansamblu človek naleti na toliko dobrih pevcev, poznavalcev strun in klaviatur ... Pravo razkošje za režiserja in dobra osnova za dobre predstave«.

V tistih letih, polnih zanosa in optimizma, sem hotel s Kozolčani vsej Sloveniji pokazati, da je gledališka umetnost samo

ena. Z marsikatero predstavo nam je to tudi uspelo. S svojimi idejami in načinom dela pa sem hotel za vse življenje "štemplati" tudi vrle Kozolčane. Upam, da mi je to vsaj malo uspelo. Zagotovo pa vem, da so Kozolčani za vse življenje štemplali mene. Obogatili so moje vedenje o gledališkem ustvarjanju. Pred časom mi je v Mariboru slovenski komediograf Tone Partljič dejal: »Veš, nekaj sem napisal za tvoje legendarno Gledališče pod kozolcem. Krasno, sem odvrnil, v mislih pa mi je odzvanjala beseda legendarno gledališče, legendarni Kozolčani. Ni kaj! Nekaj je že res moralo biti in nekaj je ostalo v naši zavesti. Predvsem pa v naših srcih«.

Veseli berači

Že začelo se je briljantno. V sezoni 1976/77 z uspešniso *Veseli berači*, ki je navduševala na mnogih odrih. Med drugim na zaključni reviji amaterskih gledaliških skupin v Trbovljah, na odru Mestnega gledališča ljubljanskega ali na srečanju malih odrov poklicnih gledališč v Novi Gorici. Od tam ostaja v arhivu tale zapis kritika Daniela V. Levskega: »Organizator je naredil

veliko uslugo festivalu in slovenskemu gledališču nasploh, ko je uvrstil v program tudi amaterske predstave. To še zlasti velja za gledališko skupino iz Šmartnega ob Paki, ki je s predstavo Veseli berači (Burns-Veras) dokazala, da živa gledališka beseda živi tudi izven teaterskih institucij, včasih celo uspešneje in na višji kakovostni ravni, kot so to pričakovali tudi največji optimisti. Veseli berači so bili eden najzanimivejših dogodkov prvega kroga srečanja, če že ne ena najboljših festivalskih predstav nasploh».

Vsaka naslednja sezona je postregla z novo premiero. Sledila je ekspres tragikomedija *Zakaj pa ne* in že naslednje leto nov velik uspeh *Musical za dobro jutro*. S to predstavo je Gledališče pod kozolcem zastopalo slovenske ljubitelje na jugoslovanskem srečanju v Trebinju. Osvojili so zlato masko za kolektivno igro, posebno priznanje je dobil tudi Jože Robida. Musical je gostoval v Berlinu, predstavo je posnela TV Slovenija in jo predvajala v terminu silvestrskega programa. V naslednji sezoni so s predstavo *Nekoč in danes* med drugim gostovali na zaključni republiški reviji, na mednarodnem poletnem festivalu v ljubljanskih Križankah in na Borštnikovem srečanju v Mariboru. Režiser Veras je prejel zlato Linhartovo značko za režijo, soavtorstvo in sceno, zlate značke za igro pa so dobili Slavica Pečnik, Lija Modrijan, Pavla Letonje in Jože Krajnc.

Skupščina zveze gledaliških skupin Slovenije je šmarške gledališčnike v sezoni 1980/81 s predstavo *Bližina človeka* izbrala za nastop na Tednu slovenske drame v Kranju, z njo pa so se predstavili tudi na mednarodnem srečanju amaterskih gledaliških skupin v mestu Dabrowa Gornicza pri Katovicah na Poljskem. Poljski teatrolog iz Varšave je o tem gostovanju napisal: »Srečanje z jugoslovanskim oziroma slovenskmi amaterskim gledališčem je bilo za nas zanimivo doživetje, pouk in zadoščenje. Predstava Gledališča pod kozolcem nas je pripeljala do spoznanja, da se amatersko gledališče vse bolj približuje področju, ki je sicer rezervirano za profesionalne gledališke delavce. Izkušnja, ki smo jo dobili ob gledanju te predstave, je lahko dragocen delovni pripomoček za vse sodelujoče na tem srečanju in tudi za amaterske odre v drugih državah Evrope«.

Za Divjimi svinjami in Golobčkom je prišla še ena velika uspešnica: Županova Micka! Z njo so gostovali po vsej Sloveniji, v Švici, Avstriji, na Madžarskem in v Črni gori. Mija Žerjav je za vlogo Micke prejela zlato Linhartovo značko. Kritiki v Budimpešti je zapisal: »Šale, s katerimi so se odlični igralci posebej izbirčno razmetavali v Linhartovi veseloigri, so bile zares zabavne in vesele, in kar je še posebej važno poudariti, izredno efektne in privlačne tudi za tiste gledalce, ki jim je Linhartovo besedilo sicer zvenelo malo tuje. Vsi igralci in pevci brez izjeme so rešili svojo nalogo odlično, govorili so čisto in razumljivo, kot da bi se zavedali, da tokrat morajo govoriti bolj srcu kot pameti svojih gledalcev«.

Županova Micka

Igralec Gledališča pod kozolcem Jože Robida se je v tistem času lotil tudi režije. Nastala je *Rdeča kapica* v uspešni izvedbi mladih igralcev, kar je pomenilo zametek nastanka mladinske skupine. Pod režijsko taktirko Bogomira Verasa pa so nato sledile še *Sreča pod marelo*, *Slehernik* (zaradi

obnove kulturnega doma v Šmartnem je bila premiera v Letušu, predstavo pa so si med drugimi ogledali tudi udeleženci karavane Cankarjevega doma), *Kurbe* (zlato Linhartovo značko za igro je prejela Slavica Pečnik), *Biti, ne biti*, *Deseti brat* (skupni projekt Kulturne skupnosti Velenje in Zveze kulturnih organizacij Velenje), *Martin Krpan v šoli* (z Linhartovo zlato značko Petra Podgorška za vlogo Martina Krpana), *Kaj bi eden družga*, *Igra o izgubljenem sinu*, *Kvačkarija*, *Bolna pravljica* ...

Bolna pravljica

Predstavo *Drejšček in trije marsovčki* je režiral Matjaž Arsenjuck, *Stare čitanke in To, česar še ni bilo* Slavica Pečnik, *Veseli večer – Pozor niso nedolžne* Jože Krajnc, *Prihranjeni dolar* Jože Krajnc in Jože Robida (blizu 150 ponovitev, gostovanja po vsej Sloveniji, v Švici, Avstriji, predstava je zastopala Slovenijo na srečanju amaterjev Abrašević v Valjevu, zlati znački za igro pa sta prejela Jože Krajnc in Jože Robida), *Ta nori dan* je režiral Peter Militarov (zlato Linhartovi znački za igro sta prejela Jože Krajnc in Jože Robida), *Žarke optimizma* Andrej Hofer in Peter Podgoršek, *Boeing-boeing-mednarodni harem* Jože Krajnc, *Mrtvi ne plačujejo davkov* Jože Krajnc (Jože Robida je leta 2004 prejel Severjevo nagrado za življenjsko delo). Šmarški

gledališčniki so obsežno sodelovali z drugimi ljubiteljskimi gledališči v Sloveniji, pa tudi z nekaterimi v tujini (v Avstriji, Italiji). Najpogosteje tako, da so si za abonmajske programe izmenjevali svoje predstave. Občasna posebna zanimivost pa so bile tudi otvoritve likovnih in drugih razstav v avli kulturnega doma na dan premiere katere od domačih predstav.

V letih, ki so sledila, so šmarški gledališčniki pripravili tudi nekaj uprizoritev v nekoliko drugačnih okoliščinah. Posebej zanimiva je bila izkušnja z znanim slovenskim komediografom Tonetom Partljičem. Z veseljem se je odzval povabilu, da posebej za njihovo okroglo obletnico priredi delo z naslovom *Slikar v Martinovi vasi*. Odziv je bil izjemen, premiere se je udeležil tudi avtor besedila, predstavo pa je režiral Jože Krajnc. Pod njegovim režijskim vodstvom so kasneje nastale še predstave *Charlyjeva teta* (Linhartovo zlato značko za kostumografijo je prejela Mojca Praprotnik), *Nasvidenje nad zvezdami* in *Revizor* (posebno priznanje je dobil Tomaž Potočnik za vlogo direktorja pogrebnege podjetja). Dolgoletni nadvse uspešni režiser Gledališča pod kozolcem Bogomir Veras je v tistem obdobju režiral še Mrtve duše Vinka Moederndorferja, Andreja Konovšek pa tragikomedijo Evalda Flisarja *Kaj pa Leonardo*. Andreja Konovšek je nekaj let pred tem z na novo obujeno mladinsko skupino režirala dve predstavi. Za prvo z naslovom *Kaj pa potica* je sama napisala tudi besedilo, druga pa je bila *Piknik na bojišču* Fernanda Arrabala.

Posebej zahtevna, obsežna in odmevna pa sta bila dva projekta, ki ju je Gledališče pod kozolcem pripravilo na prostem pri Mladinskem centru v Šmartnem ob Paki. V obeh primerih so k sodelovanju pritegnili člane vseh sekcij kulturnega društva: pevce, folkloriste, plesalke, tamburaše, likovnike in tudi motoriste. Prva predstava je bila Županova miška. Besedilo je po predlogi Antona Tomaža Linharta Županova Micka priredil in režiral Jože Krajnc. Leta 2016 pa so ob 110-letnici kulturne dejavnosti v Šmartnem v enako razširjeni zasedbi uprizorili še delo Johana Nepomuka Nestroya *Lumpacij Vagabundus*. Gre za besedilo, ki so ga v Šmartnem prvič uprizorili že leta 1920. Za obletnico ga je priredil in režiral Jože Krajnc. Ustvarjalci iz Gledališča pod

kozolcem so bili tista leta precej dejavni tudi mimo odrskih desk. Televizija Slovenija je za predvajanje v silvestrskem programu leta 1979 posnela predstavo *Musical za dobro jutro*, leta 1981 pa so se šmarški gledališčniki v razvedrilni oddaji TV Slovenija Srečanja pomerili z ekipo igralcev Odra treh herojev iz Pirnič. Leta 1983 so gostovali v popoldanskem programu Vala 202 Radia Slovenija, leta 1985 so si udeleženci Karavane Cankarjevega doma v Šmartnem ogledali predstavi *Slehernik* in *Mačja preja*. Karavana Cankarjevega doma jih je obiskala tudi leta 1988. Ogledali so si predstavo *Najbolj nori dan*, se sprehodili po kraju in spoznali njegovo zgodovino, obiskali cerkev, osnovno šolo, kjer so si ogledali program šolskega kulturnega društva, domači pevski zbor pa jim je pripravil še koncert.

Proslavo slovenskega kulturnega praznika leta 1988 v Velenju so obeležili »trije zlati«: Gledališče pod kozolcem, Rudarska godba Velenje in dekliški pevski zbor gimnazije Velenje. Vsi trije dobitniki zlatih prizanj na različnih tekmovanjih. Leta 1988 je skupina šmarških igralcev ob Tednu domačega filma v Celju posnela ekološki film o Šaleški dolini z naslovom *Obisk*. Režiral ga je Tugo Štiglic, sodelovali so člani Kina 16 iz Velenja, film pa je nekajkrat predvajala tudi TV Slovenija.

Leta 1991 so v Šmartnem ob Paki praznovali 100. obletnico prihoda prvega vlaka. Prihod muzejskega »savinjčana« so Kozolčani pozdravili z domiselnim programom pod režijskim vodstvom Pavle Letonje. Združile so se vse sekcije domačega kulturnega društva, osnovnošolci in gasilci. Prikazali so vzdušje na železniški postaji pred sto leti, prodajo sliv, prevzem lesa od furmanov, odhod obiralk hmelja, prodajo žganja, žemelj, časopisa, kraherla, odhod fantov v vojsko, slovo od deklet, izlet otrok na Goro Oljko in gašenje požara s staro brizgalno. Istega leta so vse sekcije kulturnega društva pod vodstvom Slavice Pečnik sodelovale pri Osini podoknici Nedeljskega dnevnika v Šmartnem ob Paki. Za praznični program TV Slovenija leta 1991 pa so gledališčniki pripravili silvestrsko kroniko. Sledila so še gostovanja v oddajah Vala 202 Radia Slovenija, Radia Goldi in drugih (1996, 1997, 2004).

Delovala je tudi otroška skupina ...

Bilo je obdobje, ko je bilo dogajanje pod šmarškim gledališkim kozolcem nadvse živahno tudi po zaslugi otroške gledališke skupine. Rodila se je iz kulturnih aktivnosti na domači osnovni šoli in iz odmevne vseslovenske akcije za osnovnošolce in dijake srednjih šol Naša beseda. Slavica Pečnik in Andrej Hofer sta ob stoletnici kulture v Šmartnem ob Paki zapisala, da je bila kultura v vseh letih delovanja šmarške šole pomemben sestavni del njenega vzgojno-izobraževalnega dela. Pod mentorstvom učiteljev in v veselje mlajših in starejših gledalcev so ustvarjali proslave, recitacije, krajše igrane prizore in tudi gledališke predstave. Ko pa se je v šestdesetih letih prejšnjega stoletja pojavilo gibanje Naša beseda, je bilo povsem naravno, da so se vanj vključili tudi šmarški šolarji. Iz tega se je razvila otroška skupina Gledališča pod kozolcem, imenovana tudi »Tamal kozolc«. Nepretrgano je delovala od leta 1979 do 1994 pod mentorstvom Slavice Pečnik. Že s prvo predstavo *Jazbec, ne jezi se* Svetlane Makarovič so se uvrstili na področno srečanje Naša beseda 80, enako pa tudi v naslednji sezoni z uprizoritvijo *Čarovnica, ki ni mogla biti zlobna* Marie C. Machado. Ocenjevalce so navdušili z urejenostjo predstave, s hudomušno iskrenostjo in uigranostjo.

Sledili sta predstavi *Mali strah Bav bav* ter *Zajčja šola in še kaj*. Ta je spet bila zadetek v polno. Uvrstili so se na občinsko, področno in republiško srečanje pionirskih in mladinskih skupin v Bohinjski Bistrici. Nastopili so na republiškem seminarju za režiserje, na nedeljski matineji Mestnega gledališča ljubljanskega in na Ekonomski fakulteti v Ljubljani. Predstavo je posnel tudi Radio Slovenija. Nato so se lotili *Šopka Pavčkovih, Razbojnikov iz Kardemome* ob 150-letnici domače šole, *Obtoženega volka* Žarka Petana in *Pesmic iz mačje preje* Svetlane Makarovič. Avtorica si je ogledala predstavo in v spominsko knjigo Kajuhove bralne značke zapisala: »Danes je zame nastopila pomlad. To je edina šola, na katero bi tudi jaz hodila«. Z *Mačjo prejo* so med drugim gostovali tudi v Nemčiji. Njihova mentorica in režiserka Slavica Pečnik je leta 1985 prejela Linhartovo zlato plaketo za dolgoletno ustvarjalno delo z mladino na gledališkem področju. Tega leta so jo v Velenju nagradili tudi s srebrnim znakom

ZSMS. V sezoni 1985/1986 sta člana mlade gledališke družine iz Šmartnega Barbara Merzlak in Andrej Hofer s prvima mesotoma zablestela še na prvem festivalu otroške popevke *Blejski srček na Bledu*.

Ena večjih uspešnic tistega časa je bila predstava Alenke Goljevšček z naslovom *Hiša*. Z njo so nastopili na področnem in republiškem srečanju, pa tudi na zaključnem srečanju odraslih skupin v Novem mestu. Slovenijo so zastopali še na mednarodnem festivalu Internationale Theatertage der Jugend 1986 v Sant Lambrechtu v Avstriji. Slavica Pečnik je za režijo te predstave in vlogo, ki jo je v tistem času odigrala v predstavi *Kurbe starejših Kozolčanov*, dobila zlato Linhartovo značko. Odrskih hitov mladih igralcev pa še ni bilo konec. Za naslednjo uprizoritev so sami izbrali besedilo Franeta Puntarja z naslovom *Medved z vrtnico* in s čudovitim sporočilom: »Vsak človek nosi v sebi vrtnico sreče; le odpreti se je treba, pa bo vzcvetela. Dovolj je že, da opaziš, kako lep dan je danes.« *Medved in vrtnica* sta spet nastopila na občinskem, območnem in republiškem srečanju, mlade gledališke ustvarjalce sta zastopala na Linhartovem srečanju odraslih gledaliških skupin v Velenju, gostovala sta v Porabju na Madžarskem, v Cankarjevem domu v Ljubljani, na Tednu slovenske drame v Kranju in na festivalu Alpe-Adria v Novi Gorici. Mentorica Slavica Pečnik je za svež režijski pristop dobila zlato Linhartovo značko. Temu je nato sledil govorno-pevski recital *Pesmi Janeza Bitenca* v sodelovanju s pevci mladinskega pevskega zbora pod vodstvom Anke Jazbec, obnovitev *Razbojnikov iz Kardemome* ob 10-letnici Tamalega kozolca in še četrta zlata Linhartova značka za Slavico Pečnik. Igralci »Tamalega kozolca« Andrej Hofer, Peter Podgoršek, Barbara Merzlak Trebižan in Marjeta Malus so se pozneje lotili tudi odrske režije (*Zrcalce, Princessa kamnitih besed, Žarki optimizma ...*).

Princesa kamnitih besed

... in spet se je rodila mladinska skupina

V izdihljajih pandemičnega korona počitka je leta 2021 pet srednješolk prišlo na zamisel, da bi se preizkusile na odrskih deskah. Vodstvo kulturnega društva Šmartno ob Paki in Gledališča pod kozolcem je z veseljem pozdravilo pobudo in rodila se je Mladinska skupina Gledališča pod kozolcem. Mentor in režiser Jože Krajnc se je z njimi lotil uprizoritve adaptiranega besedila Richarda Harrisa z naslovom *Smo al' nismo*. Poleg treh domačink sta skupino sestavljali še njihovi sošolki iz Lokovice pri Šoštanju in Bistrice ob Sotli. Krst je bil uspešen, želja vseh pa seveda je, da mladinska skupina ne bi delovala samo eno sezono in da bi navdušila čim več mladih ljubiteljev gledališke ustvarjalnosti za delo v odrasli skupini.

Bibliografija literature in virov

- Žerjav, Mija, Modrijan, Lija, in Pečnik, Slavica. *Zbornik 100 let kulture v Šmartnem ob Paki*. Šmartno ob Paki: Kulturno društvo Šmartno ob Paki, 2006.
- Arhiv Kulturnega društva Šmartno ob Paki.
- Osebni arhivi in pričevanja:
- Mija Žerjav (1949); igralka, tajnica društva, predsednica društva
- Slavica Pečnik (1947); igralka, režiserka
- Lija Modrijan (1943); igralka
- Bogomir Veras (1940–2018); režiser
- Jože Krajnc (1953–); igralec, režiser

Miran Aplinc

Dr. Miran Aplinc je diplomiral na Pedagoški fakulteti Univerze v Mariboru. Leta 2017 je uspešno zagovarjal doktorsko disertacijo z naslovom Gospodarski in socialni razvoj Šoštanja od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne. Od leta 2009 je zaposlen na Muzeju Velenje kot muzejski svetovalec.

»KAKOR PTIČEK V SINJI ZRAK«: OD DRUGE SVETOVNE VOJNE DO USTANOVITVE AEROKLUBA VELENJE

Uvod

Leta pred drugo svetovno vojno predstavljajo skokovit razvoj športnega letenja in lastnih konstrukcij ter nastanka prvih letališč. Tudi v Šaleški dolini je tik pred vojno zabeležena ustanovitev krajevne jadralno letalske skupine Aerokluba Šoštanj in prva gradnja jadralnega letala tipa Zögling, s katerim so leteli na poteg.¹ Po štirih desetletjih razvoja letalstva je na pragu druge svetovne vojne že veljalo: »*Danes ne bo kmalu človeka, ki ne bi videl že letala – ali pa celo letel že z njim, /.../. Saj je človek že od nekdaj hrepenel, da bi mogel poleteti kakor ptiček v sinji zrak.*«²

¹ Aplinc, *Letalstvo v Šaleški dolini do konca druge svetovne vojne*, str. 16–17, 25.

² Vertec (1871), »Razvoj letalstva,« l. 71, februar 1941, št. 6, str. 226–230.

Pred poletom v Lajšah leta 1939, letalo Zögling 1, YU-M-29-Z1, JLS Šoštanj No 1. (Aplinc, Letalstvo, str. 37.).

Med drugo svetovno vojno Šoštanjčani niso leteli, vendar je bilo nebo nad Šaleško dolino zaradi delovanja nemške Luftwaffe, zavezniškega letalstva in proti koncu vojne tudi narodno osvobodilne vojske Jugoslavije zelo živahno.³ Letalsko dejavnost je druga svetovna vojna močno zavrla, letala, zgrajena pred vojno, so bila uničena, ljudje pa so še vedno želeli leteti. Po drugi svetovni vojni, po kateri je bil stari svet dokončno spremenjen, je letalstvo v Šaleški dolini dobilo nov zalet. Letenje, modelarstvo in padalstvo je postajalo nekaj vsakdanjega. Po vojni so mnogi sodelovali pri obnovi. Že iz časa pred vojno je bilo jasno, da se bodo morali letalci nasloniti predvsem na svoje sile. Ob velikih političnih spremembah in gospodarskih težavah je vendarle prevladoval optimizem in pogled v prihodnost. Vsakdanje življenje je ob sočasni industrializaciji in urbanizaciji Šaleške doline prinašalo hitre spremembe. Življenje se je »obnovilo – pač v znamenju sicer nekoliko nenavadne zmesi navdu-

³ Aplinc, *Letalstvo*, str. 44.

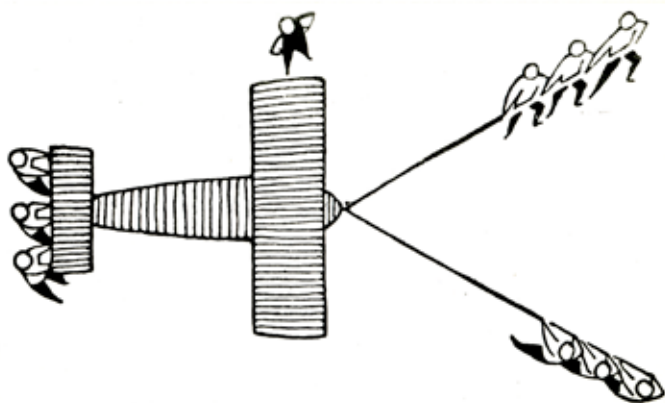
šenja in državne represije.«⁴ Gospodarstvo je prešlo v državno last, nastajala so nova podjetja. V mesta pa tudi na podeželje je vse bolj prodirala tehnika in s tem modernizacija življenja. In tehnika »je bila v večini primerov na višji ravni kot znanje povprečnega državljana.« Kot »glavna izhodišča porajajoče se nove družbene ureditve enakosti, napredka in znanja so kot gobe po dežju nastajala različna društva, ki so pomagala pri tehniškem opismenjevanju ljudi.« Za ta namen je bila leta 1946 pod okriljem Fizikalne zveze ustanovljena Komisija za tehniko in šport, leta 1948 pa je bila ustanovljena samostojna organizacija Ljudska tehnika Slovenije.⁵

V novonastali državi je seveda najprej šlo za izgradnjo in izpopolnjevanje vojnega letalstva in vzpostavitev potniškega prometa. Prvega septembra 1945 so bili ustanovljeni Letalska organizacija Slovenije (LOS), Aeroklub Maribor, kasneje Jadrarno letalska skupina Železničar, Vrana itn. Usposobili so vzletišča na Blokah, v Ribnici, Kompoljah, Cerkljah ob Krki, na letališču pri Vipavi, v Lescah itn. Leta 1948 se je Odbor za športno letalstvo preimenoval v Letalsko zvezo Slovenije (LZS). Ljudska tehnika je v skladu s socialističnimi idejami naložila LZS, naj ob širjenju organizacije ob vzgoji kadrov uči pravilnega odnosa do materialov in seznanja prebivalstvo z letalsko tehniko. Ker je država podpirala razvoj letalstva, novih aeroklubov, padalstva in modelarstva, je bilo leta 1950 evidentiranih kar 1613 modelarjev, 780 jadrarnih pilotov, 600 padalcev in motornih pilotov ter 34 jadrarnih in motornih letal.⁶

⁴ Kmecl, »Obris kulturne zgodovine Velenja,« str. 237.

⁵ Šterbenk, *Društvo Ljudske tehnike Šmartno ob Paki*, str. 17. Leta 1972 je bilo DLTS preimenovano v Zvezo organizacij za tehniško kulturo Slovenije (ZOTKS).

⁶ Kladnik, *Zgodovina letalstva na Slovenskem*, str. 140.

*Risba organizacije ob vzletu jadralnega letala na poteg
(Muzej Velenje, arhiv, f. 90901.).*

Letalsko-modelarska skupina v Šoštanju

Podatkov o začetkih delovanja Ljudske tehnike v Šaleški dolini je malo. V Velenju je Ljudska tehnika delovala od leta 1954,⁷ medtem ko štejemo za najstarejše na tem področju delovanje društva ljudske tehnike v Šmartnem ob Paki od leta 1949.⁸ Pod okriljem Letalskega društva Čkalov Celje je bila julija 1946 v Šoštanju ustanovljena Letalsko modelarska skupina, ki je s tem nadaljevala predvojne dejavnosti šoštanjskih zanese-njakov.⁹ Modelarstvo je dejavnost, pri kateri izdelujejo pomanj-šane modele pravih naprav. Za izdelavo so uporabljali les, papir, blago in mizarsko lepilo. Modelarji so se izobraževali s pomočjo literature in kmalu ustvarjali svoje konstrukcije. Vnašali so svo-je zamisli, zlasti o drsnem kotu letala, od katerega je bil profil krila poljubno izbran po zakonih aerodinamike. Kljub temu da je bilo po vojni težko najti ustrezne materiale, so izdelovali letalske modele, razpona preko dveh metrov in pol. Letve so nabavljali

⁷ Naš čas. »Jubilejna skupščina,« l. 10, 8. marec 1974, št. 9.

⁸ Šterbenk, *Društvo Ljudske tehnike Šmartno ob Paki*, str. 18.

⁹ Zasebni arhiv Zdravka Jevšenaka iz Velenja.

pri mizarju Jevšenaku in drugih. »Včasih smo lepili kar z nitro lakom, ker lepila ni bilo.«¹⁰

Modele jadralnih letal so izdelovali po pravilih letalske zveze FIS. »V skladu s temi pravili smo na šoštanjskem nogometnem igrišču prirejali tudi tekmovanja. Letala smo dvigali z vrstico in ročno vitlo. Nekajkrat smo se udeležili tudi tekmovanj na letališču v Levcu pri Celju.«¹¹ Na tem tekmovanju je bil Jože Vučina s svojim modelom uspešen, saj je odletel tako visoko in odjadrал tako daleč stran, da ga ni dobil več nazaj.¹² Tudi »Jevšenakov model jadralnega letala Miha je postavil rekord. Jadral je 17 minut, potem pa ga nismo več videli. Delovanje v tej letalski skupini je bila priprava na pravo letenje.«¹³ Na čelu Ljudske tehnike v Šoštanju je bil Stane Krevzel iz Šmartnega ob Paki,¹⁴ ki je bil vnet modelar in tudi padalec.¹⁵

Modelarska dejavnost pa je pri nekaterih starejših članih ponovno vzbudila strast po letenju s pravimi letali.¹⁶ Vabilo, s katerim so 25. februarja 1947 Herberta Končana vabili na sestanek Inicijativnega odbora športno letalskega društva v Celju, že priča o teh aktivnostih.¹⁷ Tudi Šoštanjčana Andrej Zager in Zdravko Jevšenak sta leta 1947 odšla v zvezno šolo za jadralno letalstvo v Ribnico na Dolenjskem, tečaj za A-izpit pa so opravljali v Kompoljah.¹⁸ V tem letu sta A in B izpit v Ribnici opr-

¹⁰ Arhiv Šaleškega aerokluba (ŠAK), Zgodovina AK Gorenje po letu 1945, tipkopis.

¹¹ MUS, Zdravko Jevšenak: Zapiski o aktivnostih letalskih in smučarsko skakalnih društev v Šoštanju pred in po II. svetovni vojni.

¹² Arhiv ŠAK, Zgodovina AK Gorenje po letu 1945, tipkopis.

¹³ MUS, Zdravko Jevšenak: Zapiski o aktivnostih.

¹⁴ Šterbenk, *Društvo Ljudske tehnike Šmartno ob Paki*, str. 18.

¹⁵ Aplinc, *Letalstvo v Šaleški dolini po drugi svetovni vojni in 50 let delovanja Šaleškega aerokluba*, str. 37.

¹⁶ Arhiv ŠAK, Zgodovina AK Gorenje po letu 1945; Šterbenk, *Društvo Ljudske tehnike Šmartno ob Paki*, str. 17, 48.

¹⁷ MUS, Poročilo letalskega referenta (fotokopija).

¹⁸ MUS, Zdravko Jevšenak: Zapiski o aktivnostih.; »Nikoli nisem pristal tako, da bi bilo kaj narobe. Enkrat sem želel delati osmico, me je zvlekel gor, pridem kakih 70 metrov visoko, pa vidim rdečo zastavo. Hitro grem

vila tudi Andrej Zager in Vinko Vučina.¹⁹

Znanje in ambicije so rasle in januarja 1949 so na sestanku Jadralne skupine soglasno sklenili, da bodo organizirali polete na Državnem posestvu Gutenbüchel v Ravnah ter skladiščenje letala Vrabec, ki so si ga izposodili v Celju. Kot inštruktor letenja je Jevšenak opravil prvi let in s tem preveril tehnično ustreznost letala ter pokazal tečajnikom, kako je potrebno leteti. Tečajniki so napredovali, leti so bili uspešni, razen enega tršega pristanka. Interes učencev je bil vse večji, vendar so morali 24. junija 1949 izposojeno letalo Vrabec vrniti Letalskemu društvu Čkalov Celje.²⁰ S tem je bilo konec poletov v Šaleški dolini, vendar ne za vse, mesec dni kasneje, julija leta 1949, sta brata Zdravko in Alojz Jevšenak odšla v Ribnico na tečaj za opravljanje B-izpita.²¹ V tem letu je Andrej Zager v Vršču opravil C-izpit.²² Julija 1949 so v Letalski skupini v Šoštanju izvedeli za razpis Ljudske tehnike za tečaj jadralnih pilotov B in C v Zvezni letalski jadralski center v Vršču. Prijave je zbiral Letalsko društvo Čkalov iz Celja, pod katero je spadala Letalska skupina v Šoštanju. Začeli so zbirati kandidate za tečaj, s katerim bi pridobili svoje učitelje jadralnega letenja. Začasni predsednik letalske skupine v Šoštanju je bil Zdravko Jevšenak, Jože Vučina je bil tajnik,

naprej, odklopim, grem v zavoj in je bila tam ovira, letel sem čez, tam na polju pa je neka ženica grabila rdečo deteljo. Na eni strani je bila koruza, na drugi pa pšenica. Priletel sem do nje, ona sploh ni videla kaj se dogaja. K sreči se ni nič zgodilo.«

¹⁹ Arhiv ŠAK, Zgodovina AK Gorenje po letu 1945.

²⁰ Zasebni arhiv Zdravka Jevšenaka iz Velenja.

²¹ MUS, Zdravko Jevšenak: Zapiski o aktivnostih. »Leteli smo z letalom Fizir s pomočjo vitle in vsak dan je šlo više. Po treh tednih smo že dosegali višino 200 m. S to višino sem preletel letališče v obliki osmice in pristal v bližini štarta. To nalogo je bilo potrebno nekajkrat ponoviti. Potrebno je bilo preleteti tudi krog okoli letališča z vrnitvijo na štartno izhodišče. Nazadnje je bilo potrebno narediti še šolski krog. Po vseh opravljenih nalogah je bil B-izpit opravljen. Vsak tečajnik je imel knjižico letenja, v katero je bil vpisan vsak let z opombami glede značilnosti leta in napakami. Pri letenju nisem imel težav. Let sem vedno zaključil z lepim pristankom, tako da v moji knjižici pripomb ni bilo.«

²² MUS, Lična letačka knjižica (fotokopija).«

blagajnik pa Herman Plamberger. V letalski skupini so leteli: Milan Zager, Andrej Zager, Alojz Jevšenak, Zdravko Jevšenak, Herman Plamberger, Roman Zager, Daniel Zager, Jože Delopst, Rudi Bizjak, Jože Ošlovnik, Jože Vučina, Vinko Vučina, Maks Dvornik, Karl Trunkl, Drago Jesenšek in Alojz Napotnik, sicer pa je bila članica letalske skupine Šoštanj tudi Marica Teraš.²³

Hkrati je dobro delovala tudi modelarska dejavnost. Maja 1949 je bil objavljen razpis za društveno prvenstvo modelarskih sekcij na Letališču v Levcu. Pravico do tekmovanja so imele vse letalske skupine LD Čkalov Celje. Tekmovali so v kategoriji prehodnih modelov, visoko zmogljivih modelov in modelov na motorni pogon ali pogon z elastiko. Na društvenem izobraževanju so spoznavali teoretične osnove jadralstva: kot je vprašanje aerodinamike, vzgona, zračnega upora in kaj je drsno razmerje. Spoznavali so letalske instrumente: variometer, višimeter, borograf, kazalnik obračanja in števec hitrosti ter osnove meteorologije in zgodovine letenja. 7. julija 1949 je bilo v Šoštanju srečanje modelarjev, na katerem je bil za predsednika modelarske sekcije izvoljen Zdravko Jevšenak, za tajnika Jože Vučina in za blagajnika Vinko Vučina.²⁴

Padalstvo

Ob jadralni aktivnosti je bila že leta 1949 v Šoštanju oblikovana skupina ljubiteljev padalstva, ki sta jo vodila inštruktorja padalstva Roman Zager in Mirko Grenkuž.²⁵ V petdesetih letih 20. stoletja je bilo padalstvo glede na razmere v svetu dobro razvito in tudi padalci so na tekmovanjih dosegali dobre rezultate. Te aktivnosti je močno podpirala tudi država; tako najdemo aprila leta 1950 v reviji *Ljudska tehnika* poziv mladim, da se vključijo v padalske šole,²⁶ in v zimskem času leta 1949–50 je

²³ MUS, Zdravko Jevšenak: Zapiski o aktivnostih.

²⁴ Zasebni arhiv Zdravka Jevšenaka iz Velenja.

²⁵ MUS, Zdravko Jevšenak: Zapiski o aktivnostih.

²⁶ Kladnik, *Zgodovina letalstva na Slovenskem*, str. 139.

za člane letalske skupine že potekal tečaj skokov s padalom.²⁷ Udeleženec tega tečaja Zdravko Jevšenak je povedal, da je prvi teoretični tečaj potekal v Sokolskem domu v Šoštanju. Poleg teorije je moral vsak tečajnik sam zložiti padalo.²⁸ V Sokolskem domu so imeli obešeno padalo, na katerem so tečajniki vadili, kako se obračati po vetru in pristanku. Po uvodnem delu tečaja je sledil skok s padalom pri učiteljici padalstva Danici Rabuza Lakovič. V skupini so bili Stane Krevzel, Roman Zager, Zdravko Jevšenak, Vinko Vučina, Mišo Skornšek, Mirko Grenkuž in Branko Šumer. Padalski izpit so sredi meseca maja opravljali na letališču v Levcu.²⁹ Pred skokom so morali kandidati opraviti obvezen zdravniški pregled, nato pa so prvič skočili iz letala PO-2, pozneje pa še iz transportnega dvomotornega letala ŠČE-2, ruske proizvodnje.³⁰ Šoštanjski padalci so bili očitno uspešni, saj so bili povabljeni k sodelovanju na velikem letalskem mitingu, ki ga je poleti leta 1950 organiziral Celjski aeroklub.³¹

Letalski miting

Alojz Jevšenak, član Ljudske tehnike Šoštanj, je leta 1951 dal za tisti čas skoraj neverjetno pobudo za organizacijo prvega letalskega mitinga v Šaleški dolini,³² seveda v sodelovanju s celjskim aeroklubom. Prireditelj je bila sredi septembra v Lajšah pri Šoštanju.³³ Na mitingu sta sodelovali motorni letali Trojka in PO-2 iz Celja ter jadralno letalo Jastreb iz Ljubljane, ki ga je pilotiral pilot Slavko Lakovič. Iz PO-2 sta s padalom skočila znana padalka Danica Rabuza Lakovič in Roman Zager. Letalski miting v Lajšah je bil zelo uspešen in je močno odmeval v Šaleški dolini. Kljub skromni udeležbi letal pa se je na prire-

²⁷ Arhiv ŠAK, Zgodovina AK Gorenje po letu 1945.

²⁸ Kasneje TVD Partizan.

²⁹ MUS, Zdravko Jevšenak: Zapiski o aktivnostih.

³⁰ Ustni vir: Jože Lukanc, september 2015.

³¹ MUS, Zdravko Jevšenak: Zapiski o aktivnostih.

³² Kladnik, *Zgodovina letalstva na Slovenskem*, str. 200.

³³ MUS, Zdravko Jevšenak: Zapiski o aktivnostih

Zdravko Jevšenak pred poletom za skok pred letalom ŠČE-2 v Levcu leta 1950 (Zasebni arhiv Zdravko Jevšenak, Velenje.).

ditvi zbralo veliko gledalcev. Ti so bili med drugim priča okvari podvozja na motornem letalu Trojka, ki je zaradi tega zapeljalo v manjši jarek ob pristajalni stezi.³⁴

V kasnejših letih je bilo še nekaj poskusov za organizacijo letalskih mitingov, vendar do tega ni prišlo, saj aeroklub v Šoštanjju ni zaživel.³⁵ Okrajni odbor Ljudske tehnike je uspešno formiral štiri avto-moto društva, tri radioklube, aeroklub, elektro strojni klub in tri klube tehnike.³⁶ V tem času so bile v ospredju dirke s cestnimi motorji.³⁷

Selitev letalske dejavnosti v Velenje

Šoštanjjski letalci so v 50. letih želeli za daljše polete uporabiti hrib Skorno, vendar do tega ni prišlo in šolanje se je

³⁴ Arhiv ŠAK, Zgodovina AK Gorenje po letu 1945.

³⁵ Naš čas. »Zgodilo se je,« l. 25, 6. april 1989, št. 13, str. 8.

³⁶ Naš čas. »Zgodilo se je,« l. 25, 6. april 1989, št. 13, str. 8.

³⁷ Arhiv ŠAK, Zgodovina AK Gorenje po letu 1945.

leta 1952 nadaljevalo vzhodno od tedanjega Velenjskega jezera (današnjega Škalskega), v bližini dvorca Turn.³⁸ Zahodna stran hriba ni bila zasajena, zato so jo uporabljali za polete. Leteli so z letalom Vrabec, krila in trup so bila narejena iz lesenih letev, preproste gradnje, le spredaj je bil kljun nekoliko prekrit s platnom. Za vzlet in pristanek je imelo spredaj na spodnjem delu vgrajeno drsalko.³⁹ Leteli so pod vodstvom Ivana Novinška, ki je takrat že bil pilot motornega letala, pri poletih pa sta pomagala še Camlek in Zdravko Jevšenak.⁴⁰ Skupina je štela 14 tečajnikov.⁴¹

Leta 1952 je Ivan Novinšek organiziral tudi prvi tečaj jadralnopaladske dejavnosti. Bil je že prekaljen jadralni in motorni pilot, pa tudi padalec. Novinšek je začel leteti že leta 1946, ko se je na Kališnikovo priporočilo vpisal v jadralno šolo v Kompoljah. Učitelja na Blokah sta bila Maks Arbajter⁴² in Jože Krum-pak.⁴³ Andrej Zager, ki je bil udeleženec tečaja, je kasneje nadaljeval šolanje v Vršču in opravil še C-izpit, vendar kasneje kljub želji ni mogel nadaljevati šolanja za motornega pilota.⁴⁴

Padalci v Velenju

V Velenju so prvi teoretični padalski tečaj začeli že septembra leta 1953, vendar pa takrat zaradi zaprek do skokov ni prišlo. Tečaj je bil v nekdanjih prostorih kegljišča, kjer so se učili zlaganja padal, za učenje doskoka pa so uporabili kar Novinškov kozolec. Kljub neugodnim pogojem za praktične skoke je Ivan Novinšek v pomladnih mesecih nadaljeval tečaj. Ko pa so v Celjskem aeroklubu pridobili letalo PO-2, so 14. julija tečajniki

³⁸ MUS, Zdravko Jevšenak: Zapiski o aktivnostih

³⁹ 50 let *Društva modelarjev – Modelar Velenje*, str. 8.

⁴⁰ Arhiv ŠAK, Zgodovina AK Gorenje po letu 1945.

⁴¹ MUS, Zdravko Jevšenak: Zapiski o aktivnostih.

⁴² Maks Arbajter (1924–1992), legenda slovenskega letalstva. Leta 1952 je postal upravnik letalskega kluba v Celju do upokojitve 1974.

⁴³ Arhiv ŠAK, Zgodovina AK Gorenje po letu 1945.

⁴⁴ Arhiv ŠAK, Zgodovina AK Gorenje po letu 1945.

iz Velenja izkoristili priložnost.⁴⁵ Osemnajst tečajnikov je opravilo teoretični izpit pred komisijo iz celjskega Aerokluba in 14. in 15. julija je 14 tečajnikov že opravilo praktične skoke.⁴⁶ Prvi skok z višine 700 metrov je opravil Ivan Novinšek, ki je bil pilot lovskega letala Jugoslovanskega vojnega letalstva. V skupini so svoj prvi skok opravili Jože Turnšek, Marija Ramšak, Emil Koželj, Milica Miletič, Alojz Gracer, Strelec, Brglez, Kotnik, Forneci, Lukanc, Silovšek, Kos in drugi.⁴⁷ Po podatkih aerokluba so takrat prvič skočili tudi Marica Ramšak, Alojz Gracer, Milica Miletič, Roman Zager, Ciril Es in Herman Mastnak.⁴⁸

Aeroklub v Velenju

Leta 1954 je bil v Velenju ustanovljen občinski odbor ljudske tehnike in pod njegovim okriljem je deloval tudi Aeroklub Velenje,⁴⁹ ki je bil ustanovljen 27. julija 1954 v čitalnici Svobode. Na prvi skupščini Aerokluba Velenje so kot gostje prisostvovali sekretar Letalske zveze Slovenije Čedo Makole, podpredsednik Aerokluba Celje in član glavnega odbora Letalske zveze Jugoslavije Venčeslav Jeras in padalski referent Aerokluba Celje Franci Gaberšek. V prvi upravni odbor so bili izvoljeni Jože Turnšek – predsednik, Franjo Kočar – tajnik, Marija Ramšak – blagajničarka, Ivan Novinšek – materialni referent; člani odbora so bili še Jože Poznič, Emil Koželj in Ferdo Malin. V nadaljevanju skupščine je bil sprejet sklep, da morajo biti vsi člani Aerokluba tudi člani SZDL.⁵⁰

⁴⁵ MUS, CD 4 – Ivan Novinšek. Z avtobusom v Celje so šli Miletič, Ramšakova Dragica, Gracer in drugi.

⁴⁶ Velenjski rudar. »Aeroklub v Velenju je ustanovljen,« l. 2, 17. avgust 1954, št. 11.

⁴⁷ Velenjski rudar. »Zračni krst velenjskih padalcev,« l. 2, 13. september 1954, št. 12, str. 2.

⁴⁸ Arhiv ŠAK, Zgodovina AK Gorenje po letu 1945.

⁴⁹ Naš čas. »Jubilejna skupščina,« l. 10, št. 9, 8. marec 1974, str. 10.

⁵⁰ Velenjski rudar. »Aeroklub v Velenju je ustanovljen,« l. 2, 17. avgust 1954, št. 11.

Ekipa velenjskega aerokluba je sodelovala na IV. republiškem padalskem tekmovanju za prvenstvo LRS, ki je bilo od 26. do 29. avgusta v Murski Soboti. Udeležbo na tekmovanju je omogočila sindikalna organizacija premogovnika, ki je prispevala 9000 din.⁵¹ Zračni krst velenjskih padalcev v Murski Soboti je uspel, skakali so Ivan Novinšek, Jože Turnšek, Marija Ramšak, Emil Koželj, Milica Miletič, Alojz Gracer, Jožef Strelec, Brglez, Maks Kotnik, Forneci, Lukanc, Silovšek in Kos. V članku je posebno poudarjena vloga prvih padalk iz Šaleške doline Marije Ramšak in Milice Miletič.⁵²

Lojze Ojsteršek je v *Večeru* zapisal, da se je nekaj let kasneje, maja 1961, znova pokazal utrip letalskega življenja v Velenju. Organiziran je bil tečaj za padalce, ki ga je opravila 10- do 15 članska skupina in opravila prve skoke na letališču v Šmartnem pri Slovenj Gradcu.⁵³ Ko pa je Ivan Novinšek odšel iz Velenja, je jadralstvo in padalstvo v Velenju zamrlo vse do leta 1969.

A kljub vsemu letalska dejavnost v Šaleški dolini ni povsem zamrla. V šestdesetih in sedemdesetih letih se je Gorenje pod vodstvom direktorja Ivana Atelška hitro razvijalo in v takratni Jugoslaviji postalo eno največjih izvozno usmerjenih podjetij z več kot petnajst tisoč zaposlenimi. V podjetju se je pokazala potreba po hitrem in varnem potovanju poslovnežev Gorenja, zato se je vodstvo odločilo za svojo poslovno letalsko dejavnost. Že leta 1969 je bilo v uporabi štirisedežno letalo Cessna-172 (reg. oznake YU-BHA), ki ga je imelo Gorenje v solastništvu z aeroklubom Slovenj Gradec. Prvi pilot tovarne Gorenje je bil Jože Černič, ki je s Cessno letel po vsej Jugoslaviji, od Ohrida, Skopja, Beograda, največ pa v Subotico. Tam je bila tovarna elektromotorjev za pralne stroje, tako je Jože tja letel kar dvakrat tedensko. To letalo so uporabljali tudi za odmetavanje reklamnih

⁵¹ Velenjski rudar. »Ekipa velenjskega aerokluba se bo udeležila republiškega prvenstva,« l. 2, 17. avgust 1954, št. 11, str. 4.

⁵² Velenjski rudar. »Zračni krst velenjskih padalcev,« l. 2, 15. september 1954, št. 12.

⁵³ Večer. »Novo letališče,« 15. maj 1975, št. 7.

letakov Gorenja, za povečanje prodaje in prepoznavnost blagovne znamke.⁵⁴

Ustanovitev aerokluba

Vse do konca 60. let je letalstvo v Velenju delovalo v sekciji modelarstva znotraj Društva ljudske tehnike, vse pa se je spremenilo s prihodom Petra Robide.⁵⁵ Kot član celjskega aerokluba je leta 1969 prišel zaradi nove službe na Rudarski šolski center (RŠC) v Velenju. Na takratnem RŠC so že delovale različne tehnične dejavnosti, Peter Robida pa je Jožetu Vogrincu, takratnemu predstojniku šole, predlagal ustanovitev letalskega tehničnega krožka, kar je slednji podprl. Odziv med mladimi je bil izjemen, saj se je na poziv na RŠC Velenje in Gimnaziji Velenje prijavilo več kot 200 simpatizerjev.⁵⁶ Peter Robida je Mirku Bitencu, takratnemu predsedniku Letalske zveze Slovenije, predlagal, da bi v Velenju ustanovili letalski klub, kar je predsednik zveze podprl.⁵⁷ S tem je seznanil še predsednika aerokluba v Celju Jožeta Cerjaka in upravnika letenja Maksa Arbajterja, ki sta obljubila pomoč glede tehničnih rešitev letenja in šolanja letalcev kandidatov v Levcu pri Celju.⁵⁸

Po dobrem odzivu mladih na srednješolskem centru v Velenju in neformalni podpori takratne Letalske zveze Slovenije in celjskega aerokluba je kmalu prišlo do konkretnih aktivnosti in prvega srečanja zainteresiranih za ustanovitev Aerokluba Velenje 28. novembra 1969.⁵⁹

⁵⁴ Ustni vir: Jože Čer nič, januar 2018.

⁵⁵ Arhiv ŠAK, Peter Robida – osebna mapa. Po rodu je bil doma iz Laškega in je že leta 1958 kot študent dosegel dovoljenje za jadralnega pilota, dovoljenje za športnega pilota pa leta 1960. Srebrno C značko (št. 359) je Robida dosegel leta 1961.

⁵⁶ Arhiv ŠAK, Zgodovina AK Gorenje po letu 1945.

⁵⁷ Arhiv ŠAK, Zgodovina AK Gorenje po letu 1945.

⁵⁸ Arhiv ŠAK, Zgodovina AK Gorenje po letu 1945.

⁵⁹ Arhiv ŠAK, Aeroklub Velenje (brošura), november 1979, str. 5–6.

*Znak AK Velenje
(Naš čas. »Ob drugi
obletnici Aerokluba
Velenje,« l. 9,
28. december 1973, št.
38/39, str. 8).*

Aeroklub Velenje

Na predlog družbenopolitičnih dejavnikov občine Velenje je prišlo 24. novembra 1971 do ustanovnega občnega zbora, na katerem je bil sprejet statut Aerokluba Velenje ter izvoljena upravni in nadzorni odbor.⁶⁰ Prvi upravni odbor so sestavljali: Peter Robida, Tone Kovačič, Pavle Šifer, Tone Juršnik, Borut Jenko in Rudi Hudovernik, pozneje pa sta se pridružila tudi Bogdan Menih in Milan Valenčak. Prvi predsednik kluba je postal Peter Robida, podpredsednik kluba pa Tone Kovačič. Med so-ustanovitelji so bili še Jože Hace, Jože Lukanc starejši, Andrej Šmid, Zdenko Štucin in Franc Pivko.⁶¹ Januarja 1972 je bil Aeroklub Velenje uradno zaveden v register društev pri Republiškem sekretariatu za notranje zadeve v Ljubljani.⁶²

V reviji *Krila* najdemo vzpodbudne besede o pomenu novonastalega aerokluba za širšo skupnost. Za nastanek in rast nove športne panoge in društva je najpomembnejši polet in zagnanost posameznikov entuziastov. Mlada generacija je tako dobila športno zvrst za sprostitve mladostne energije v ustvar-

⁶⁰ Naš čas. »Ob drugi obletnici Aerokluba Velenje,« l. 9, 28. december 1973, št. 38/39, str. 8.

⁶¹ Arhiv ŠAK, Zgodovina AK Gorenje po letu 1945; Zasebni arhiv Vilka Kotnika, Razni zapiski za aeroklub Velenje, knjižica; Ustni vir: Peter Robida, februar 2021; »Šaleški aeroklub.«

⁶² Naš čas. »Ob drugi obletnici Aerokluba Velenje,« l. 9, 28. december 1973, št. 38/39, str. 8.

jalnem, vzgojnem in izobraževalnem delu. K temu je prispevalo razumevanje, zaupanje, materialna in moralna podpora družbenopolitičnih in delovnih organizacij ter posameznikov. Pri tem je bila ključnega pomena nesebična podpora in spodbujanje predsednika kluba AK Celje Jožeta Cerjaka in pomoč učitelja letenja Maksa Arbajterja, da je šolanje mladih pilotov iz Šaleške doline lahko potekalo v Celju.⁶³

*Peter Robida
leta 1958
(Arhiv ŠAK).*

Aeroklub Gorenje Velenje

Podjetje Gorenje Velenje je dejavnost aerokluba izdatno podpiralo, zato je prišlo v naslednjem letu do preimenovanja v Aeroklub Gorenje Velenje. Podpora javnosti je bila ugodna in v Aeroklubu, ki je leta 1972 štel že 71 članov, so uspeli povečati tudi letalski park.⁶⁴ V klubu so začeli razvijati jadralno in motorno

⁶³ Krila. Ob našem praznovanju, Ob 10. letnici AK v Velenju, l. 10, december 1980, št. 12, str. 16–19.

⁶⁴ Večer. »Športno letališče za Velenje,« 24. april 1973, št. 7; Večer. »Novo letališče,« 15. maj 1975, št. 7; Naš čas. »Miting in otvoritev nove letalske steze,« l. 16, 10. oktober 1980, št 39, str. 6.

letenje. Ker v Šaleški dolini ustreznih prostorov ni bilo najti, se je vodstvo za pomoč obrnilo na sosednje aeroklube. Odzvali so se v celjskem aeroklubu, ki jim je kljub lastnim težavam in pomanjkanju prostora priskočil na pomoč. Na letališču v Levcu pri Celju, kjer je že potekalo šolanje kandidatov Aerokluba Gorenje Velenje, so v hangarju hranili še klubska letala Kurir, Aero-3, Trener, Blanik L-13 in drugo opremo, kot so padala, avto, vitli itn.⁶⁵

aero klub gorenje

**letalska zveza slovenije
velenje - slovenija**

63320 velenje, p.p. 7

telefon 063/892 306

žiro račun 52800 - 678 - 82133

Znak AK Gorenje Velenje (Arhiv ŠAK).

V upravnem odboru so že od začetkov delovanja razmišljali o letališču v Šaleški dolini. Ustrezno lokacijo je predlagala že omenjena padalka iz Celja Danica Rabuza Lakovič, ki je v preteklosti že sodelovala na letalskem mitingu v Lajšah pri Šoštanju.⁶⁶ Tam je bil za to dejavnost primeren prostor, pa tudi domačini so poznali dejavnosti predvojnih in povojnih letalcev. Krajanji so se s predlogom strinjali, saj bi namesto strelišča, ki je bilo takrat na tem območju, dobili letališče.⁶⁷ Po strokovnem

⁶⁵ Krila. AK Velenje dela uspešno, l. 4, maj/junij 1974, št. 2, str. 32; Naš čas. Ob drugi obletnici Aerokluba Velenje, l. 9, 28. december 1973, št. 38/39, str. 8.

⁶⁶ SI_ZAC, Sob Velenje 1966–85 (0417); Arhiv ŠAK, m. 351-40/78, Zapisnik 19. junij 1972.

⁶⁷ Ustni vir: Peter Robida, februar 2015.

pregledu letalci nad lokacijo sprva niso bili najbolj navdušeni in so v šali govorili, da je teren bolj primeren za modelarje, ne pa za kakšno resno letalsko dejavnost. Na koncu pa so se vendarle strinjali, da bo potrebno veliko dela, če hočejo uspeti.⁶⁸ S predvideno lokacijo letališča v Lajšah je Peter Robida seznanil tudi Nestla Žganka, takratnega predsednika občine Velenje, ki je pobudo podprl in predlagal, da se vsa zemljišča, ki so na tem območju v zasebni lasti, odkupijo v last Aerokluba.⁶⁹ Področje, ki je bilo predvideno za letališče, je bilo travnato in zamočvirjeno ter ni omogočalo stalne uporabe letališke steze, aeroklub pa tudi ni imel ustrezne letališke infrastrukture za klubska sredstva.⁷⁰ Do prvega resnejšega napredka je prišlo, ko je Uprava za civilno zračno plovbo v Beogradu januarja 1972 odobrila uporabo letališča Šoštanj za letenje motornih in jadralnih letal in delovanje padalcev,⁷¹ šolanje letalcev pa je potekalo v Celju. V prihodnosti jim je uspelo postaviti hangar za letala, letališko stezo in pridobiti sodobnejša letala itn.⁷² To pa je že tema obravnave na drugem mestu.

Zaključek

Zgodovina letalstva je večletni projekt, razdeljen na dva dela. Prvi del *Letalstvo v Šaleški dolini do konca druge svetovne vojne* je izšel leta 2016, v drugem delu *Letalstvo v Šaleški dolini po drugi svetovni vojni in 50 let delovanja Šaleškega aerokluba*,

⁶⁸ SI_ZAC, Sob Velenje 1966–85 (0417); Arhiv ŠAK, m. 351-40/78, Zapisnik 19. junij 1972.

⁶⁹ Arhiv ŠAK, Zgodovina AK Gorenje po letu 1945.

⁷⁰ SI_ZAC, Sob Velenje 1966–85 (0417); Arhiv ŠAK, m. 351-151/72, Prestavitev strelišča Lajše; Naš čas. Ob drugi obletnici Aerokluba Velenje, l. 9, 28. december 1973, št. 38/39, str. 8.

⁷¹ SI_ZAC, Sob Velenje 1966–85 (0417); Arhiv ŠAK, m. 351-151/72, Prestavitev strelišča Lajše; Arhiv MUS, Rešenje, 31. januar 1972; Večer. Športno letališče za Velenje, 24. april 1973, št. 7; Večer. Novo letališče, 15. maj 1975, št. 7; Naš čas. Miting in otvoritev nove letalske steze, l. 16, 10. oktober 1980, št. 39, str. 6.

⁷² Arhiv ŠAK, Zgodovina AK Gorenje po letu 1945; Naš čas. Ob drugi obletnici Aerokluba Velenje, l. 9, 28. december 1973, št. 38/39, str. 8.

ki je izšel leta 2021, pa je zajeto obdobje po drugi svetovni vojni vse do danes. Članek predstavlja nadaljevanje raziskave o letalstvu v Šaleški dolini in objavo nekaterih še ne objavljenih virov. Vsebinska je nanizana kronološko kot preplet dogodkov, pospremljen s podatki, zgodbami posameznikov in slikovnim gradivom. Popelje nas skozi čas prizadevanj za postavitev letališča. V članku je uporabljeno arhivsko gradivo Šaleškega aerokluba, Zgodovinskega arhiva Celje, Letalske zveze Slovenije, spletnih virov, časopisnih virov, kot so *Krila*, *Naš čas*, *Večer*, *Velenjski rudar*, *Vertec* ter zbirke posameznikov.

V Šaleški dolini so bili posamezniki na področju letalstva aktivni že kmalu po koncu druge svetovne vojne, nekateri so se vključili v aeroklube in se ukvarjali s padalstvom. V petdesetih letih je bil v Velenju zabeležen prvi poskus ustanovitve aerokluba, ki pa iz različnih razlogov ni zaživel. V šestdesetih in sedemdesetih letih so se člani v klubih po Sloveniji v spremenjenem sistemu financiranja ukvarjali s finančnimi težavami. Aeroklubi so iskali rešitev za težave v novih dejavnostih – povezovanju z gospodarstvom, sodelovanju z vojsko, donatorstvom itn. S prihodom Petra Robide v Velenje je bil ob ugodnih pogojih in podpori mnogih zanesenjakov leta 1971 ustanovljen Aeroklub Velenje z letališčem v Lajšah pri Šoštanju, najprej na travnati, kasneje pa na pravi letališki stezi.

Poimenovanje aerokluba s sedežem v Lajšah se je skozi čas spreminjalo. Prvo poimenovanje je aeroklub dobil ob ustanovitvi leta 1971 kot Aeroklub Velenje, vendar se je ob uspešni podpori gospodarstva leta 1972 klub preimenoval v Aeroklub Gorenje Velenje, danes pa je poimenovan Šaleški aeroklub (ŠAK), ki je leta 2021 praznoval 50 let delovanja.

Literatura

- Aplinc, Miran. *Letalstvo v Šaleški dolini: do konca druge svetovne vojne*. Šoštanj: Muzej Velenje, Muzej usnjarstva na Slovenskem, 2016.
- Aplinc, Miran. *Letalstvo v Šaleški dolini po drugi svetovni vojni in 50 let delovanja Šaleškega aerokluba*. Šoštanj: Muzej Velenje, 2021.
- Kladnik, Darinka. *Zgodovina letalstva na Slovenskem: od začetkov do današnjih dni*. Ljubljana: ZIP – zavod za intelektualno produkcijo, 2008.
- Kmecl, Matjaž. »Obris kulturne zgodovine Velenja.« V: *Velenje: Razprave o zgodovini mesta in okolice*. Velenje: Mestna občina Velenje, 1999.
- »Modelar – Zgodovina.« Dostop: 16. januar 2020. <http://modelar.velenje.si/zgodovina.htm>
- *50 let Društva modelarjev – Modelar Velenje*. Velenje: Društvo modelarjev Modelar Velenje, 2013. Dostop: 16. januar 2020. http://modelar.velenje.si/priloge/BILTEN_MODE-LAR_2013.pdf.
- »Peter Robida.« Šaleški biografski leksikon. Dostop: 8. december 2017. <http://www.saleskibiografskileksikon.si/index.php?action=view&tag=827>.
- Šterbenk, Emil: Društvo Ljudske tehnike Šmartno ob Paki: zbornik ob 70-letnici začetkov delovanja. Šmartno ob Paki: DLT; Vransko: SVAMZ – Slovenska veteranska avto-moto zveza, 2017.

Ustni viri

- Ustni vir: Jože Černič, januar 2018.
- Ustni vir: Jože Lukanc, september 2015.
- Ustni vir: Peter Robida, februar 2015, februar 2021.

Serijske publikacije

- Krila, revija letalcev in ljubiteljev letalstva, l. 1974–1996.
- Naš čas, l. 1973–1975, 1978, 1980, 1989.
- Večer, l. 1973, 1974, 1975, 1977, 1980.
- Velenjski rudar, l. 1954.
- Vertec (1871), l. 1941.

Arhivski viri

- Arhiv Šaleškega aerokluba (ŠAK).
- Muzej usnjarstva na Slovenskem (MUS).
- Muzej Velenje (MV).
- Arhiv Našega časa.
- Zgodovinski arhiv Celje (SI_ZAC), Sob Velenje 1966–85.
- Zasebni arhiv Zdravka Jevšenaka.

Milena Koren Božiček

Milena Koren Božiček je kustosinja galerije Velenje od leta 1982. 22 let je vodila Galerijo Velenje. Doslej je pripravila več sto samostojnih razstav slovenskim in tujim umetnikom v Sloveniji in v tujini. Sodeluje v številnih timskih projektih slovenskih galerij in muzejev. Je avtorica več stalnih postavitev lokalnih umetnikov in raziskovalka manj znanih in prezrtih slovenskih umetnikov. Bila je članica izvršilnega odbora Slovenskega muzejskega društva. Od leta 2012 je članica mednarodnega združenja likovnih kritikov (AICA) in sekretarka slovenskega odbora. Od leta 2008 je nosilka najvišjega strokovnega naziva – muzejska svetnica. Je prejemnica Valvasorjeve nagrade za leto 2006 in nagrade Kritiško pero leta 2015 ter leta 2021 Valvasorje nagrade za življenjsko delo.

VLOGA ŠALEŠKIH UMETNIKOV V VIZUALNI UMETNOSTI ŠALE- ŠKE DOLINE OD 1971 DO 2022

Opredelitev za presek obdobja 1971–2022 je nastala ob dejstvu, da se je v začetnem letu začelo prvo dokumentiranje likovne umetnosti v Šaleški dolini, ko se je ustanovil Galerijski kotiček in je bila predstavljena zasnova za stalno zbirko velenjske galerije.

Pregledna razstava vizualne umetnosti leta 2015 v Galeriji Velenje kot osrednji regionalni ustanovi za vizualne umetnosti je bila priložnost za vpogled v ustvarjalnost obsežnega področja, ki je zajemalo štiridesetletni presek in posledično priložnost za nove in nove tematske preglede ustvarjalcev vseh generacij.

Zunaj tega časovnega okvira so še pionirji tega regijskega območja, ki jih tudi ne moremo in ne smemo izpustiti, na to nas je opozoril izrek slikarja Frana Tratnika »*Čim manjši je narod, tem manj pozna svoje ljudi*«, ki je postal smerokaz na poti do boljšega poznavanja lokalne likovne umetnosti.

V okviru konvencionalnih medijev slikarstva in kiparstva ter drugih interaktivnih medijev, ki jih ustvarjalci umeščajo v kontekstu vizualnega soustvarjanja podobe konkretnega delovnega ali bivalnega okolja oziroma obeh skupaj, so vključeni avtorji lokalnega prostora vse od starejših do mlajših ustvarjalcev. Odras posameznikovega odzivanja na okolje delovanja je njegov artefakt ali projekt vizualnih in čustvenih interakcij, v katerih funkcionira in s katerimi se odziva v svojem prostoru. Vzpostavljajo se sorodnosti smeri in usod ter gojenje podobnih ustvarjalnih iluzij. Te so sicer glede na pogoste migracije umetnikov v različna okolja vse manj izrazite tudi na lokalnih scenah. Dialektika profanega je zelo povezana z ekonomijo kulture, ki je prepoznavna predvsem v razvijanju vrednotenja ali razvrstevanja umetniških novotarij, avtorstva in menjave ter določanja vrednostnih kategorij, po katerih se umetniška dela razvrščajo v bolj ali manj že kategorizirane usmeritve. Vsekakor je heterogenost ena zanimivejših projekcij inovativnega, komplementarnega gojišča in valilnice novih idej. Raziskovanje je povezano tudi s kulturnim trgom, ki se nemalokrat odmika od kulturne ekonomije. Večplastnosti struktur umetniških predmetov pa sledijo smeri ontološke metode bistva. Umetnikova vloga v aktualnem času ni pasivna, ampak je aktivno usmerjanje interpretacije in percepcije različnih produkcij. Avtorji svoja dela oblikujejo tako, da se nemalokrat fokusirajo na gledalca in ga inspirirajo k sledenju in stiku z njihovim delom. Umetnik ni v senci svojega dela, ampak je delo njegova senca, ki se z njim vedno in povsod giblje in prepleta z njegovim vseživljenjskimi aktivnostmi. Estetsko in funkcionalno zaznavanje se je izoblikovalo v različne kvalitativne selekcije: razvijanje in prekrivanje odnosov med elementi, estetsko zaznavanje in povezovanje s funkcionalnim ter s sekundarno estetizacijo.

Predmetna površina, ki je zaznavna v funkcionalnem odnosu, napeljuje k novemu načinu razmišljanja, sprejemanja in

identifikacije. Formalni kriteriji likovne kreativnosti so široki in povezani z estetskim sprejemanjem, vzpostavljanjem asociacij in refleksij. Ustvarjanje v izteku 20. stoletja in v začetku 21. stoletja preide v poenotenje inertne vsakdanjosti in dialoga. Ta dosega stoičnost pozornosti trenutka in se nagiba v prihodnost ter opušča nostalgije do preteklosti, skupaj z vsemi značilnostmi. Tako se izgublja tudi *genius loci*, razvijajo pa se novi odnosi socialnih statusov. Stara razmerja so vraščena v novih kriterijih postmodernega ustvarjalca. Če povzamemo po Einsteinu, se umetnost in znanost začneta tam, kjer svet ni oder upanj in želja, ampak postane predmet svobodne radovednosti in poglobitve v duhovni svet. V znanosti je ta znotraj logičnih shem, v umetniškem ustvarjanju pa se odnosi odmikajo razumskemu sprejemanju in razkrivajo predvsem intuitivnost. Ta se odraža v tem, da se oblikovanje umetnosti novega tisočletja tvori iz obrobnihih območij (predelov), ki se združujejo v eno središčno polje. Umetnost je torej le en fragment v kompleksni sestavljanji svetovnega eksperimentalnega dela in v družbenem kontekstu. Globalizacija oblikuje svetovno umetnost v značaju istovetnosti in prekriva poosebljanje. Še vedno pa se v vseh okoljih, tudi v konkretno obravnavanem, najdejo umetniki, ki ohranjajo svojo imaginacijo in se povsem izogibajo globalizaciji. Teh je malo, a so zelo pomembni v evlucijskem procesu lokalnega in globalnega prostora.

V modernizmu je umetnik neke vrste subjekt, v postmodernizmu pa ta subjekt izginja – se umakne predvsem pomembnosti odnosa med ustvarjalcem in publiko, zato se pričakuje komunikativen razstaveni in postavitveni prostor. Tudi umetniku je vse pomembnejša lokacija prostora za razstave, v katerem se zgodi povezovalni akt njegovega kreativnega ustvarjanja z odzivom v recepciji obiskovalcev, strokovnjakov in zbiralcev. Seveda se vse to spremenjeno dogajanje nekoliko prej začne v svetu kot v lokalnem okolju.

V osemdesetih letih 20. stoletja je postala praksa, da se razstave oblikujejo v tesni povezavi avtorja in kuratorja razstave. Slednji s svojo kreativnostjo, inovativnostjo in individualnostjo vizije in koncepta postavitev skupaj z avtorjem in morda

celo oblikovalcem razstave približuje obiskovalcem mnoge do sedaj večinoma nepoznane dimenzije razstavljanja. Z odzivnostjo občinstva dobi razstava in posledično avtor razstavljenih del pravo mesto znotraj umetnosti. To mesto je definirano pri vsaki razstavi posebej, zato postaja pomembni element umetniške celovitosti. Avtorji (ustvarjalci del) so to dejstvo v večini sprejeli bolj zadržano, ker naj bi bil, predvsem v njihovih očeh, ta princip lahko celo učinkovitejši od same vsebine. Z očmi kuratorja pa je prav ta razlaga v prid novemu, ker avtor velikokrat vidi samo svoj izdelek, ki nastaja v ateljeju, izoliran od javnosti, in njegova podoba šele v odnosu z javnostjo vstopi v življenje. Poveže se s časovno dimenzijo, v kateri nastaja, ki ga sooblikuje in mu daje vpogled v nove možnosti integracije in prezentacije svojega dela. Avtorji so fokusirani na velike formate slik, ki napolnjujejo galerijski prostor v vsej razsežnosti in dominantnosti pri komunikaciji glede na vizualno celovitost prostora.

V devetdesetih letih se svobodna postavitev še bolj razpre na osnovi še večje liberalizacije ustvarjalnosti tako v materialih, obliki kot medijih. Še bolj se poveča število osebnih razstav, ki so predvsem avtorske ekspresije umetnikov in tudi kuratorjev razstav. Ti postavitev razstave usmerjajo po kriterijih sistematizacije razstavnega gradiva po sklopih, preglednosti in selektivnemu izboru po principu »manj je več«, in seveda v okviru razpoložljivih prostorskih zmožnosti galerije, v kateri se razstave postavlja. Pluralizem umetniških idej in večplastnost razumevanja umetnosti je pljusknil čez rob okvirov časa.

Takšne spremembe so narekovale vstop novih percepcij in instalacij z interaktivnostjo in tehničnimi aparaturami. Orientiranost je običajno centralna, fokus ustvarjanja pa odločilno vpliva na sam končni produkt ter dinamični proces nastajanja, ki se odvija in razvija do končne podobe.

Poudarki so na svežih razvojnih tendencah in pogledih, predvsem najmlajših ustvarjalcev, ki večinoma niso več stalni prebivalci Velenja. Ti s svojo distanco in neobremenjenostjo z lokalnimi zgodbami svobodneje reagirajo na aktualne situacije.

Ob dejstvu, da je bila bera likovnih ustvarjalcev v Šaleški dolini res skromna – Ciril Cesar, Alojz Zavolovšek, Anton

Herman ..., ter nekateri predhodniki – Ivan Napotnik, Aladin Lanc ..., je bilo nujno vso pozornost usmeriti stimuliranju mladih za študij likovnih umetnosti. Zanimivo je dejstvo, da so se prav v teh letih rojevali tisti, ki so na likovno sceno stopili konec devetdesetih in v začetku novega tisočletja. V vmesnem obdobju je bilo le nekaj posameznikov – Vlado Repnik Gotvan, Iztok Šmajš Muni ... Avtorji, rojeni nekje okoli sredine sedemdesetih, pa so prinesli v mesto preporod – Nataša Tajnik, Anja Jerčič, Denis Senegačnik, Uroš Potočnik, Mladen Stropnik ... Pravi razcvet na likovnem področju pa se zgodi z ustanovitvijo likovne smeri na Gimnaziji ŠC Velenje, ko se dijaki že sistematično izobražujejo za vizualne poklice.

Velik ali kar največji pečat na likovnem področju v obdobju 1975–2015 sta pustila akademski kipar Ciril Cesar in akademski slikar Alojz Zavolovšek, ki je bil prvo desetletje tudi zaposlen v galeriji. Njuno delovanje je poleg lastne ustvarjalne produkcije dodatno zaznamovalo ta regijski prostor še v pedagoškem in mentorskem delu. Številni izobraževalni programi za slikanje in kiparjenje pod njunim mentorstvom so potekali vrsto let predvsem v Velenju, Šoštanju in drugod. Mnogo od tokratnih razstavljalcev je bilo njunih slušateljev in nekateri od teh so nadaljevali študij na ljubljanski likovni akademiji. Danes v svojih delih razgrinjajo predvsem aktualno stanje v umetnosti in življenju in sprožajo tudi vsestranske polemike o stanju v umetnosti.

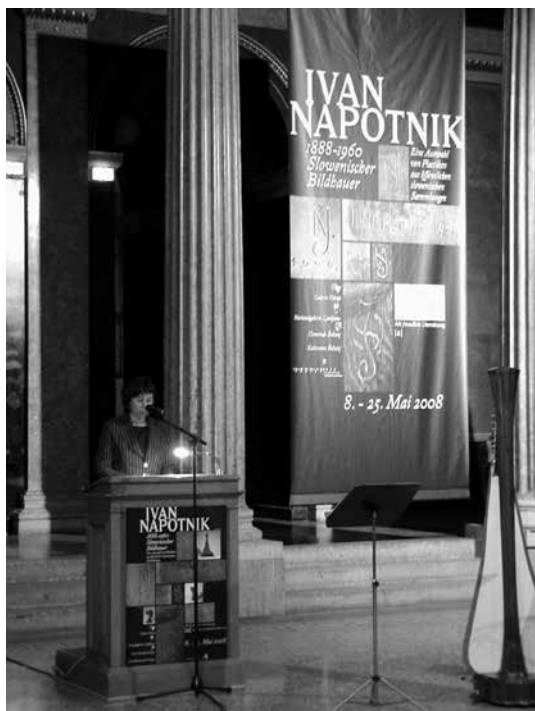
Poudarki so na svežih razvojnih tendencah in pogledih, predvsem najmlajših ustvarjalcev, ki večinoma niso stalni prebivalci Velenja. Ti s svojo distanco in neobremenjenostjo z lokalnimi zgodbami svobodneje reagirajo na aktualno situacijo.

Spremembe, ki so vplivale na razvoj likovne ustvarjalnosti v dolini

Galerija je po izselitvi knjižnice leta 2005 ostala v iztrošenih prostorih in v organizacijski shemi Muzeja Velenje. Sredstev za prenovo galerije ni bilo, zato sta bili gonilna moč obeh zaposlenih iznajdljivost in vizija prihodnosti. Razstavne površine so

se triinpolkrat povečale. S pridobitvijo celotne spodnje in zgornje etaže zgradbe je površina dosegla 453 m². S prvo razstavo septembra 2005, v razširjenih prostorih ter z entuziazmom in prekarnim delom sodelujočih je uspela improvizirana prostorska ureditev in postavitve razstave »Odprti prostori« s 25 razstavljalci, od slikarjev, kiparjev, grafikov, fotografov do arhitektov, oblikovalcev in restavratorjev iz lokalnega prostora. Energije so se zlile v prostor in temeljne usmeritve Galerije Velenje so se nadaljevale in širile z vso vnemo. To je bilo mogoče udejanjiti s sponzorstvom gospodarskih družb Gorenje, Premogovnik Velenje, HSE, TEŠ ter v dobrem sodelovanju z občino Šoštanj in seveda Ministrstvom za kulturo RS, ki so poleg Mestne občine podpirali dejavnost z enkratnimi finančnimi podporami pri večjih projektih.

Razstava I. Napotnik v Velenju, Ljubljani, na Dunaju.

Sodobne produkcije so se pretakale z nekaterimi mladimi ustvarjalci v galerijske programe. S skupnimi močmi je bil zasnovan bienalni video projekt, ki je trajal do leta 2010. Žal kljub prizadevanju za vzpostavitev sodelovanja z arhitekti in oblikovalci le-to ni bilo vzpostavljeno v pričakovanih razsežnostih, nadaljevalo se je le z nekaterimi najaktivnejšimi posamezniki samo še eno leto. Večji prostori so pomenili nove izzive sočasno potekajočih razstav; že dobrega pol desetletja trajajoč projekt Kolonije diplomantov Akademije za likovno umetnost in oblikovanje (ALUO) je izzval nadgradnjo sočasno potekajoče razstave nagrajenca prejšnje kolonije v nadstropju. Število razstav se je skupaj z zelo ambicioznimi načrti skoraj podvojilo. Izpeljani so bili veliki projekti, kot je bila razstava »Ivan

Napotnik (1888/1960): iz javnih in zasebnih zbirk» v sodelovanju z Narodno galerijo Ljubljana in na Dunaju na Akademie der Bildende Künste.

Sodelovanje z mednarodno likovno delavnico Sinji vrh, kamor smo pošiljali nagrajence kolonije ALUO, in prenosi razstav kolonije na Ljubljanski grad, sodelovanje z Mladinskim centrom Velenje, Festivalom Kunigunda, Pikinim festivalom, z Velenjsko knjižno fundacijo in Razstaviščem Gorenje ... Odprtost in več kot dve desetletji sodelovanj in povezovanj s širšim slovenskim prostorom sta leta 2006 v Galeriji Velenje rodili idejo o sodelovanju s Slovenskim društvom likovnih kritikov (SDLK) in tematskimi projekti, ki so iz Galerije Velenje potovali v vsaj še eno slovensko galerijo. Sodelovanje se je razvijalo še v občinskem krogu z Vilo Bianco, v kateri je bila leta 2011 oblikovana prodajna razstava mladih lokalnih ustvarjalcev.

Osebnе, študijske, pregledne, retrospektivne, jubilejne, tematske in prve samostojne razstave lokalnih umetnikov so tekle kontinuirano vse od leta 1986, poleg teh pa še razstave v sodelovanju z drugimi galerijami v Galeriji Velenje in lastne razstave v drugih slovenskih in tujih galerijah.

V Sloveniji: Narodna galerija, Posavski muzej Brežice, Verski muzej v Stični, Pilonova galerija Ajdovščina, Peterokotni stolp in Galerija S na Ljubljanskem gradu, Galerija Murska Sobota, Galerija Božidarja Jakca Kostanjevica na Krki, Galerija Mozirje, MC galerija v Litiji, Šivčeva hiša v Radovljici, Kosovo graščina na Jesenicah, Galerija Nova Gorica, Obalne galerije Piran ter v sklopu Evropske prestolnice kulture 2012 s svojim projektom.

V tujini: Narodni dom v Trstu, Kunstlerhaus v Gradcu, Akademie der Bildenden Künste na Dunaju in Muzej Zepter v Beogradu.

Projekti lokalnega, nacionalnega in mednarodnega pomena

V letih od 1971 do 2022 je nastalo veliko število avtorskih študijskih projektov in novih projektov sodobne umetnosti,

ki so pomembni prispevki v lokalnem in nacionalnem prostoru. Izpostaviti velja tudi posamezne primere iz lokalnega prostora v teh letih.

- 1976** Razstava kiparja Antona Hermana.
- 1979** Stalna postavitev zbirke kiparja Ivana Napotnika v Šoštanju.
- 1981** Pregledna razstava ob 100-letnici rojstva Frana Tratnika.
- 1984** Monografija o Ivanu Napotniku in razstava iz Stalne grafične zbirke.
Razstava fotografij Joca Žnidaršiča.
- 1988** Občinska razstava fotokluba Zrno.
- 1990** 1. kolonija diplomantov ALU.
- 1991** Razstava *Prispevki k arhitekturi Velenja* arhitekta Nandeta Korpnika.
- 1993** Gostovanje kiparske razstave I. Napotnika v Galeriji Ilirija v Ljubljani.
- 1995** Začetek sodelovanja z mednarodno delavnico *Slovenija odprta za umetnost* na Sinjem vrhu, kamor smo bili povabljeni s selekcijo ustvarjalcev, med katerimi smo se odločili za lokalne umetnike, umetnike iz partnerskih mest in nagrajence Kolonije ALU, ki je bila predstavljena z razstavami v Velenju, Sežani in Idriji.
Razstava idejnih projektov za ureditev velenjskega parka v Sončni park.
V galeriji in na Velenjskem gradu pa je bila še retrospektivna razstava nekoliko pozabljene ali celo prezrte slikarke Mire Pregelj, ki je potem potovala še v Kranj, Litijo in Brežice.
- 1996** Razstava Urbani prispevki h kulturi prostora arhitektov iz Šaleške doline.
- 1998** Skupinska razstava »Zmerni optimizem« je bila izvedena s sodelovanjem štirinajstih arhitektov.

V Šoštanju postavitve razstave Ivana Napotnika v Mestni galeriji, ki je spet opozorila na nujnost stalne postavitve (le-ta je bila pred več leti umaknjena iz Kulturnega doma v Šoštanju).

Retrospektivna razstava Alojza Zavolovška s predstavitvijo monografije.

Monografija akademskega slikarja in uspešnega likovnega pedagoga Alojza Zavolovška v Velenju.

1999 Pregledna razstava prvonagrajenih del Kolonije ALU v desetih letih.

Spominska razstava slikarke Majde Kurnik.

2000 V tem letu so bile razstave zelo različnih žanrov: slikarska Nataše Tajnik; jubilejna razstava Arpada Šalamona (še v razstaviščih Barbara in Vegrad); slikarska Anje Jerčič; razstava modne oblikovalke Mateje Krašovec Pogorelnik.

2001 1. razstava *Inventure* dijakov umetniške gimnazije Velenje.

2002 Leto je bilo zelo pestro z razstavami v galeriji in gostovanji v Sloveniji in tujini:

Prva samostojna razstava Denisa Senegačnika.

- 2003** Je eno najplodnejših let, v katerem bi bilo mogoče izpostaviti veliko razstav: razstava Mladena Stropnika, slike in video; gostovanje razstave Denisa Senegačnika v Brucku na Muri v Avstriji; razstava Alojza Zavolovška, ki je potovala še v Slovenj Gradec; razstava Iztoka Šmajsa Munija.
- 2004** Spominska razstava arhitekta Savina Severja, ki ga je predstavila kot izjemno inovativnega snovalca neverjetnih tehnoloških napredkov in prodornega predstavnika slovenske moderne.
- 2005** Ob tridesetletnici delovanja Galerije Velenje je bila predstavljena kiparska zbirka s podporo prvega od načrtovane trilogije katalogov z naslovom Kiparstvo – razstave iz depoja galerije. Razstava *V Predalu in prostoru* o novih arhitekturnih pridobitvah mesta. Razstava *Odprti prostori*, ki je ponudila priložnost slikarjem, kiparjem, videastom, arhitektom, oblikovalcem ... iz Šaleške doline, da so v razširjenih prostorih Galerije Velenje pokazali svoje najbolj sveže stvaritve.

Novi prispevki k arhitekturi v Velenju.

- 2006** Tega leta je bila po nekaj letih spet predstavitev *Nove pridobitve umetniških del v galeriji iz preteklih let*. Retrospektivna razstava rojaka Ivana Napotnika iz javnih in zasebnih zbirk, ki je bila strokovno pripravljena skupaj z Narodno galerijo in je potekala v obeh galerijah. Sodelovanje z Društvom slovenskih likovnih kritikov (SDLK) se je začelo s prvo skupno razstavo *Figura na začetku stoletja*, seveda z avtorji Šaleške doline
- 2007** Je leto, ki je spet prestopilo meje s pomembnimi razstavami: prva samostojna razstava slikarja Uroša Potočnika, v Cankarjevem domu se je predstavil Denis Senegačnik, pregledna razstava kiparja Antona Hermana.
- 2008** Varovanje kulturne dediščine je narekovalo projekt Javno kiparstvo v Velenju, ki je bilo predstavljeno s povečavami javnih spomenikov, katalogom – vodnikom po spomenikih in multimedijško predstavitevijo (Stane Špegel, Peter Marinšek in Mladen Stropnik).
- 2009** Odmevna je bila prva razstava mladega slikarja Mitje Konića iz lokalnega območja, ki je prispeval k svežim novostim iz vizualnega sveta.
- 2010** Razstava oblikovanja *Pametni kuhinjski dodatki*. Postavitve stalne zbirke Ivana Napotnika v Šoštanju.
- 2012** *SUSTainArT*, projekt 18 avtorskih skupin in galerije o okoljskih rešitvah doline.
- Mrežni projekt *Uf*, industrije v programu Evropske prestolnice kulture in v sodelovanju s šestimi partnerskimi mesti in industrijami lokalnega okolja, v tem primeru Gorenja.
- 2013** Retrospektivna razstava kiparja Cirila Cesarja ob njegovi častitljivi 90-letnici, ki je kasneje potovala še v Mozirje in Mursko Soboto.
- Pregledna razstava 40 let male Napotnikove kolonije in dokumentarna razstava o kiparju Ivanu Napotniku.
- Pregledna razstava slikarke Nataše Tajnik Stupar.

Projekt partnerskih mest je nastal na pobudo in ob izvedbi Galerije Velenje.

Prva predstavitev avtorja Cirila Cesarja kot kiparja in oblikovalca.

- 2014** Razstava slik Barbare Drev. V stalni zbirki so bile tudi »intervencije« treh izbranih mlajših šaleških avtorjev: Stojana Kneževića, Sonje Hrastnik Jančič in Maje Lesjak Gavriloski, ki so s svojimi deli nadomestili štiri dela iz stalne zbirke, gostujoča na razstavi v Avstriji.
- 2015** Tega leta se je začela prenova Galerije Velenje. Novi delovni prostori so bili v Vili Bianci. Dejavnost galerije ni obmirovala. Svoje obiskovalce smo nagovorili na oglašnih panojih gradbišča Galerije Velenje, Mestne občine Velenje, Knjižnice, Muzeja Velenje, v Muzeju premogovništva Slovenije, Vili Bianci in Mladinskem centru Velenje. Z zastavljenim in v celoti realiziranim programom, ki smo ga načrtovali pred znanim dejstvom prenove, smo gostovali v Muzeju premogovništva Slovenije, v Vili Bianci in delu prostorov galerijske stalne zbirke, ki je na Velenjskem gradu.
- 2016** Razstava slik in videa avtorjev Uroša Potočnika in Tine Dobrajc.
- Krajinsko arhitekturni elementi prvotne zasnove Velenja; avtorice: Saša Piano, Kaja Flis, Julijana Šumić, Lucija Pečovnik in Linda Sušec.
- 2017** Razstava slik Uršule Skornšek, *Prehodi*. Spominska razstava Majde Kurnik, *Slikarski urok*. Galerijska umetniška promenade z razstavljalci: Sonja Hrastnik Jančič, Nadja Osojnik, Urška Stropnik Šonc, Urška Špeh, Suzana Švent, Nataša Tajnik Stupar, Klavdija Zupanc, Klemen Zupanc.
- 2018** Razstava Iztoka Šmajsa Munija, *Heterogenost/Simultaneost 6*. Razstava instalacij Petra Matka *Odstiranje*. Razstava Alojza Zavolovška (1928–2017) *Spomini v podobah*. Galerijska umetniška promenade z avtorji: Suzana Švent, Nataša Tajnik Stupar, Ana Marija Vipavc, Alja Krofl, Maja Lesjak Gavriloska, Eva Margon, Urška Mazej, Nadja Osojnik, Anja Polh, Denis Senegačnik, Tamara Sotošek, Urška Stropnik Šonc, Katarina Aman, Terezija Bastelj, Kristina Bastelj, Sonja Hrastnik Jančič, Klavdija

Zupanc, Barbara Drev, Klemen Zupanc, Arpad Šalamon, Uršula Skornšek.

- 2019** Razstava Stojana Kneževiča in Dominika Mahniča *Pod svobodnim soncem*. Razstava slik Sonje Hrastnik Jančič *O(d)čaran svet*.

Fotografska razstava Volbenka Pajka *Pričevalec modernističnega mesta*. Galerijska umetniška promenada z avtorji: Alja Krofl, Anja Kralj, Eva Margon, Katarina Aman, Klavdija Zupanc, Klemen Zupan, Matej Tomažin, Nadja Osojnik, Nataša Tajnik Stupar, Urška Stropnik Šonc, Uršula Skornšek, Maja Lesjak Gavriloska.

- 2020** Anja Kralj in Arpad Šalamon, razstava *Različnost generacij*.

Razstava modnega oblikovalca Matica Velerja *Teatralna ekspresivnost*.

Odprtje stalne razstave Majde Kurnik.

Stalna zbirka Majde Kurnik, prve akademske slikarke v Šaleški dolini.

- 2021** Uršula Skornšek in Nataša Tajnik Stupar, projekt *Moje novo delo*. Razstava grafičarke Katarine Aman *Velenjski biseri*.

Fotografska razstava Petra Marinška *Tina*.

Razstava *Zgodba hiše kultnega betona* in arhitekta Adija Miklavca.

2022 Razstava Klavdije Zupanc, grafike.

Fotografska razstava Aljoše Videtiča *Negativ ljubezni*.

Pregledna razstava Mitje Koniča *Mentaliteta risbe*.

Poleg obsežnejših študijskih, retrospektivnih, medinstitucionalnih in mednarodnih razstav pa so bile tudi predstavitve lokalnih ustvarjalcev. Ob prenovi osrednje galerije je župan v spremljajoči publikaciji odprtje podprl z besedami: »*Galerija Velenje naj bo še naprej kulturno in umetniško svetišče, hkrati pa stičišče in srečevališče ljudi in idej. Prostor ustvarjalnosti in sodelovanja, prostor povezovanja, navdiha, raziskovanja in izmenjave znanj. Naj bo lepa, a predvsem odprta hiša! Naj se dogaja v njej in okoli nje, naj vrvi od življenja. Naj nas vzgaja in razvaja.*«¹

Šaleški ustvarjalci, ki so se že predstavili v Galeriji Velenje

Uroš ACMAN (1982)

Je fotograf z mednarodnimi študijskimi izkušnjami iz fotografije v Pragi, Lausanni, New Yorku in več samostojnimi in skupinskimi razstavami ter nagradami in štipendijami v Sloveniji in po svetu.

Katarina AMAN (1991)

Magistrski študij je končala z zaključnim delom s področij didaktike in grafike. Najpogosteje ustvarja v tehniki linoreza in tehniki akvarela. Je kamišibajkarka, ki zgodbe in pesmi pogosto piše in ilustrira sama.

Kaja AVBERŠEK (1983)

Je vsestranska vizualna ustvarjalka: ilustratorka, oblikovalka in striperka in piska. Za svoje delo je prejela več nagrad in priznanj. Študirala je v Ljubljani in se izpopolnjevala v lutkarstvu v Lizboni.

¹ Kontič, *Vizualna umetnost v Šaleški in Zgornji Savinjski dolini od 1975 do 2015*, str. 4

Vesna BLAGOTINŠEK (1977)

Akadska slikarka in scenografka je imela več samostojnih razstav in prejela pomembni nagradi na Japonskem. Zanimivo delo v kombinaciji obeh vizualnih smeri združuje oba medija v prostorskem ambientu, v katerem zelo uživa.

Robert CAGLIČ (1977)

Akademski slikar in arhitekt se aktivno ukvarja z obema smerema in ju celo spretno prepleta ter ustvarja dela, ki so naravni produkti narave z umetniško interpretacijo.

Ciril CESAR (1923)

Akademski kipar in oblikovalec, ki mu nadaljevanje družinske podobarske tradicije ni bilo dovolj in je študij kiparstva začel na ljubljanski Akademiji za likovno umetnost, s štipendijo Prešernovega sklada pa nadaljeval svojo kariero na Visoki šoli za oblikovanje (Hochschule für Gestaltung) v Ulmu. Vsa ta delovanja so temeljna za njegovo ustvarjanje vse življenje. Gotovo je svojo prisotnost oznanil že s svojim znamenitim Talcem iz leta 1954 – z njim je sprožil pravo afero, ki je odmevala v javnosti. Za lokalno okolje pa je pomembna konstruktivistična skulptura Manifest 1959 v velenjskem parku. Simbolično skulpturo je namenil nastajajočemu mestu in rudarjem. Morda je ravno ta skulptura spodbudila njegovo novo raziskovalno fazo steklenih skulptur, ki jo je s presledki razvijal do konca ustvarjanja.

Miha COJHTER (1984)

Interaktivni ustvarjalec živi v evropskem in svetovnem prostoru. Zaključil je podiplomski študij v programu Interface Kulture v Linzu, kjer je vstopil v umetniško-znanstveni koncept raziskovanja. Njegova bliskovita odzivnost na okolje je udejnena že v nekaterih javnih projektih od Gradca do New Yorka in samostojnih predstavitev v Velenju in Mariboru, Ljubljani ..

Matevž ČAS (1982–2014)

Je oblikovalec alternativnih medijev in projektov alternativne kulture. Izražal se je v različnih medijih. Ustanovil je festival nasledlega kita ob Škalskem jezeru.

Barbara DREV (1986)

Je slikarka in grafičarka in ustvarjalka umetniškega videa. V slikarstvu Barbare Drev je prevladujoča poteza njenega abstrahiranja v redukcionizmu, ki ga izbere za izčiščenje vsega pripovednega in odpravo podobnosti pri upodabljanju resničnega.

Ibrahim - Ibro ĐUMHUR (1947–2010)

Arhitekt, urbanist in slikar je bil mnogo let zaposlen kot oblikovalec v Gorenju in na Zavodu za urbanizem Velenje v času ekspanzivnega razvoja mesta in naselij v občini. Sodeloval je pri pomembnejših projektih zunanje ureditve velenjskih sosek in lokalov.

Vasja GRABNER (1976)

Ukvarja se s slikarstvom in oblikovanjem. Kot zagovornik humanosti je sodeloval pri vzpostavljanju in širjenju uspešnega projekta Art for Justice, ki poudarja človekove pravice in težave manjšin. Zanimajo ga miselni procesi in delovanje ter odzivi nanje.

Jasmina GRUDNIK (1989)

Končala je magistrski študij na ALUO v Ljubljani. V svojem delu raziskuje razmerja med prostorom in risbo, v katerega vključuje tudi objekte, grafiko, fotografije. Zanima jo problem človeške minljivosti in želje po stalni vseprisotnosti.

Anton HERMAN (1943)

Je kipar, ki se je v slovensko kiparstvo vpisal s portretnimi figurami slovenskih športnikov in intimnimi portreti, konceptualizmom v sedemdesetih, performansi, v devetdesetih z ekološko umetnostjo. Od leta 2022 ima v Starem Velenju postavljeno stalno zbirko.

Sonja HRASTNIK JANČIČ (1987)

Slikarka ustvarja v različnih tehnikah in kombinacijah med njimi. Te nam ponujajo različne vizualne rešitve, ki jih slikarka umešča glede na potrebe konceptov. Tematsko se avtorica ukvarja z večnimi življenjskimi temami. Gre za razmerja človeka z njegovim okoljem.

Anja JERČIČ JAKOB (1975)

Slikarka in grafičarka je svojo ustvarjalno prepoznavnost razvila s florističnimi in plenerističnimi motivi metafizične poptantranjenosti ter zavezanosti naravi in soodgovornosti pri njenem spreminjanju.

Stojan KNEŽEVIĆ (1979)

Akademski slikar in glasbenik svojstvenega in raziskovalnega delovanja. Motiv izbranega dela kaže na širino njegovega izhodišča, v katerem je mogoče izluščiti več plasti in predelov slike, ki je v sinhronosti ideje združena v refleksijo pokrajine. Z gesto izbriša svoje tehnike opozarja na proces nastajanja.

Ivo KOLAR (1939)

Magister gozdarstva se je izobraževal pri številnih slikarjih in na delavnicah, ustvarja in razstavlja že več kot štirideset let. Je član republiških likovnih društev.

Anja KRALJ (1985)

Industrijska oblikovalka svoje ustvarjanje usmerja v oblikovanje in ilustracije s črkami. Upravlja z blogom What About Letters. Njen projekt **Črka na črko** nagovarja pisanje na klasičen način s pridihom zgodovinskega. Raziskuje ilustrativno tipografijo in črkoris.

Zlatko KRALJIĆ (1962)

Ukvarja se s keramičarstvom, slikarstvom, poezijo in prozo. Največkrat povezuje vsaj dve umetniški smeri. Ekspresivnost in grotesknost figur sta aduta njegovega izražanja.

Mateja KRAŠOVEC POGORELČNIK (1964)

Ukvarja se z grafičnim, modnim in unikatnim oblikovanjem. Področje oblikovanja interdisciplinarno povezuje z umetniško prakso in s teoretskimi izhodišči vizualne govorice.

Andrej KREVZEL (1956)

Učitelj likovnega in tehničnega pouka. Že od osemdesetih let se posveča slikarstvu in prozi. Izdal je zbirko kratkih zgodb Oker, ultramarin in zelenjavni vrt. Razstavlja samostojno in na skupinskih razstavah.

Alja KROFL (1984)

Slikarka in vsestranska kreativna snovalka. Zdi se, da je njena trdna odločitev, da sanje in doživetja arhivira ter sprošča v radikalnih učinkih, ki so usmerjeni v iskanja idealne oziroma idealizirane podobe. Odstira poti v različne smeri slikarstva, od lirične pokrajine preko ilustracije do novih form ekoarta.

Majda KURNIK (1920–1967)

Slikarka in grafičarka, ki je večino življenja preživela v Beogradu. Slikala je figuralne kompozicije, tihožitja, portrete in krajine. Med vojno je risala in ustvarjala grafiko vojnega žanra. Označujemo jo lahko kot slikarko ekspresivne poteze, liričnega realizma, dramatičnega intimizma in na koncu vzpona k abstrakciji. Njena dela so v zbirkah srbskih in slovenskih galerij in muzejev. Od leta 2020 je stalna razstava njenih del na Velenjskem gradu.

Aladin LANC (1917–1990)

Slikar, kipar, grafik, pesnik in pedagog je preizkusil domala vse možnosti likovnega ustvarjanja, vendar zagotovo pravo mojstrstvo dosegel v akvarelu. Zelo izvirno in uspešno je povezoval slikarstvo in poezijo, tudi v pesniških edicijah.

Branko BLAŽ LESJAK (1975)

Diplomiral je na Akademiji za umetnost v Beogradu. Magistrirjal je opravil na Glasgow School of Art v Angliji. Njegovo delo je bilo predstavljeno na več kot 30 samostojnih in skupinskih razstavah, od Slovenije, Srbije, Francije, Velike Britanije, Amerike ...

Maja LESJAK GAVRILOSKA (1978)

Oblikovalka, slikarka in ilustratorica deluje na vseh treh področjih, najbolj pa razvija svojo ilustratorsko podobo otroških likov.

Marko MARINŠEK (1968)

Je grafični oblikovalec monografskih edicij ter reklamnih katalogov in plakatov znanih in uspešnih slovenskih blagovnih znamk.

Peter MARINŠEK (1964)

Fotograf s statusom samostojnega kulturnega delavca. Fotografira najrazličnejše produkte, umetniško fotografijo, portrete, arhitekturo ...

Peter MATKO (1955)

Likovni pedagog se tudi aktivno ukvarja s slikarstvom, instalacijami in performansi.

Urška MAZEJ (1988)

Slikarka, ki se ukvarja tudi s scenografijo. Je soustanoviteljica in ena od vodij KUD Koncentrat Velenje. Deluje v Sloveniji in tujini.

Viktorija MEH (1940)

Delovala je kot kemijski tehnik v gospodarstvu in že od leta 1980 kot ena prvih članic v Društvu šaleških likovnikov (DŠL), kjer je aktivna še danes. Od leta 1990 se ukvarja tudi s keramiko in je soustanoviteljica skupine za oblikovanje keramičke Gambatte.

Ivan NAPOTNIK (1888–1960)

Prvi akademsko izobraženi kipar v Šaleški dolini in ume-tnik, predan oblikovanju v lesu, predvsem lokalno značilnem nagnoju. »Zavestno je ohranjal tradicijo rezbarstva in razvijal umetniško oblikovanje, ki pa ga je bolj cenil v klasični tradiciji, kot pa je stremel k modernim tokovom časa. Ekspresionizem je v njegovih najbolj intimnih temah kipov s socialno tematiko. V glavnini njegovih del pa lahko govorimo o poetičnem realizmu in o nadarjenem sopotniku slovenskih modernistov.«

Alojz OJSTERŠEK (1933–2003)

Fotograf, ki se je ukvarjal z dokumentarno fotografijo Velenja in dogodkov v mestu, poleg tega pa je poslikal obsežnejši opus »slovenske pomladi«. Njegove fotografije so bile objavljene v dnevnem časopisju, revijah in tednikih.

Darja OSOJNIK (1988)

Industrijska oblikovalka in inženirka oblikovanja materialov z izkušnjami oblikovanja v gospodarstvu in kulturnih projektov.

Nadja OSOJNIK (1987)

Diplomirala je iz biologije in končuje študij kiparstva. Obe smeri združuje v svojem delovnem in umetniškem delovanju, veliko njenih del je tudi tematsko povezanih z naravo, živalmi in s človekom.

Volfbenk PAJK (1915–2005)

Osnovnih znanj fotografije se je učil v Zagrebu. To znanje je s svojim izrednim občutkom in natančnostjo nadgrajeval vse življenje. V Velenje se je preselil v petdesetih letih, ko se je začelo načrtovanje mesta in njegova izgradnja. Z dokumentarnimi posnetki je sistematično spremljal njegov razvoj in ustvaril izjemno fotografsko zapuščino.

Uroš POTOČNIK (1974)

Področja njegovega delovanja so slikarstvo, fotografija, računalniška animacija, znanstvena ilustracija, glasba: nois rock. Že v študentskih letih je prejel študentsko Prešernovo nagrado za slikarstvo, nato pa še Jakopičevo priznanje za slikarstvo.

Anka RANGELOV (1945–2014)

Likovna ustvarjalka, ki se je ukvarjala s številnimi tehnikami slikarstva in kiparstva in kolaža, čeprav je posegala tudi po številnih drugih, od akvarela do akrila.

Vlado REPNIK GOTVAN (1961)

Je akademski slikar in gledališki režiser. Ustvarja na področju performansa, novih medijev, uprizoritvenih in vizualnih umetnosti. V osemdesetih lansira supramodernizem in vdor realnega, v postinternetnem času deluje z manifestacijami, vizualnimi predavanji, živo umetnostjo in drugimi paradoksalnimi povezavami.

Denis SENEGAČNIK (1971)

Slikarsko ustvarjalnost razvija v stalnem problemskem raziskovanju – med ravnovesjem interiera in eksteriera, pred prostorom in za njim - kreativnih posegov v klasične in neklasične podlage. Odnosi so stalno aktualna problematika avtorjevega raziskovanja o bistvu vsebine, oblike in estetizacije v sliki ali njeni intimni sporočilnosti.

Bernard SEŠEL (1946)

Kiparjenje je bilo njegov izziv in rešitev, da je lahko spet kvalitetno zaživel po hudi nesreči. Sešel in njegovo kiparstvo sta zaznamovala Šaleško dolino s postavitvijo javnega kiparskega dela Vidra iz leta 2002 na Cankarjevi ulici pred Centrom Nova v Velenju.

Anže SEVER (1991)

Kipar je že nekaj let aktiven v slovenskem, še posebno pa v lokalnem prostoru, kjer sodeluje pri vseh pomembnejših projektih mladih. Njegove instalacije in videi so odzivi in zaznamki časa in prostora.

Uršula SKORNŠEK (1988)

Leta 2016 je zaključila študij slikarstva na ALUO v Ljubljani. Poleg slikanja se ukvarja še z ilustracijo in grafiko. Bila je ena od članic umetniško-kulturnega društva Koncentrat. Že leta aktivno sodeluje pri različnih projektih v Velenju.

Oskar SOVINC (1944)

Aranžer in slikar, soustanovitelj in redni član Društva šaleških likovnikov že od sedemdesetih let. Že od osemdesetih let prejšnjega stoletja je tudi slikal in kiparil.

Mladen STROPNIK (1977)

Deluje predvsem na treh umetniških področjih: slikarstva, risbe in umetniškega videa, v katerem humorno-kritično obravnava banalnosti vsakdanjika.

Urška STROPNIK ŠONC (1973)

Je ilustratorka različnih knjižnih edicij za otroke, učbenikov ter otroških revij.

Arpad ŠALAMON (1930–2020)

Likovni pedagog, slikar in grafik ter eden najbolj znanih ekslibristov in grafikov malega formata. Bil je zelo aktiven član društev konjiških in šaleških likovnikov.

Iztok ŠMAJS MUNI (1953)

Pedagog, slikar, literat in fotograf, ki deluje na slovenski in mednarodni likovni sceni.

Stane ŠPEGEL (1964)

Na slovenskem umetniškem prizorišču je že več kot dvajset let dejaven kot skladatelj, instrumentalist, producent in avtor multimedijskih vsebin.

Stojan ŠPEGEL (1963)

Slikar, ki je študiral na Visoki šoli za organizacijske vede Kranj in diplomiral na Visoki šoli za risanje in slikanje (*Artho-use - college of visual arts*) v Ljubljani. Je član zveze društev slovenskih likovnih umetnikov in Društva likovnih umetnikov Celje. Izdal je tri pesniške zbirke, svoje pesmi je objavljial tudi v literarnih revijah in drugih časopisih.

Suzana ŠVENT (1986)

Slikarka in mojstrska kandidatka v šahu svoja razmišljanja in ustvarjanje usmerja na intuitivni svet njene okolice, ki jo je v zadnjem obdobju pogosto menjala.

Nataša TAJNIK STUPAR (1974)

Slikarka, pedagoginja in kolumnistka je angažirana oblikovalka kulturnega utripa Velenja. Pri Nataši Tajnik Stupar so vsi postopki vezani izključno na slikarstvo, predvsem v miselnih, ročnih in tehnoloških praksah.

Barbara TOT (1983)

Ukvarja se slikanjem, fotografijo in modnim oblikovanjem. Kombinacijo slednjih dveh združuje predvsem v risbah, izžarevajo prikupnost otroškega sveta in so polne intenzivnih barv, črt in pik, saj izhajajo iz sveta igre, optimizma in otroškosti.

Aljaž VELIČKI (1986)

Fotograf, ki deluje predvsem v tujini. Obravnava socialno tematiko sodobnega sveta. V seriji fotografij se je ukvarjal s problematiko prostitucije. Avtentičnost neidentificiranega okolja, v katerem se portretiranke nahajajo, je banalna.

Marjana VERBUČ (1947)

V devetdesetih se je začela ukvarjati s slikanjem in postala redna članica Društva šaleških likovnikov, kasneje pa se je ukvarjala še z grafiko in oblikovanjem gline. Krajinsko motiviko intuitivno gradi na razmerjih in slikovitih pogledih.

Aljoša VIDEČIČ (1972)

Fotograf z različnimi izkušnjami študijske in portretne fotografije, ki se je osredotočil predvsem na portretno fotografijo.

Alojz ZAVOLOVŠEK (1928–2017)

Slikar, pedagog in mentor je v svojem bogatem ustvarjalnem in pedagoškem delu eden pionirjev akademskih umetnikov, ki je v šaleško-savinjski umetniški prostor prispeval veliko svojega znanja in nesebičnega razdajanja drugim. Skoraj metafizična prostranstva industrijske pokrajine Velenja z okolico.

Aristid ZORNIK (1913–1985)

Pedagog tehnične vzgoje in slikar, eden prvih članov Društva šaleških likovnikov. Svoje slikarsko nagnjenje je varoval v intimnem krogu svoje družine in šele v sedemdesetih letih 20. stoletja prvič samostojno razstavljal prav v Velenju.

Klavdija ZUPANC (1986)

Slikarka se je kot absolventka izpopolnjevala predvsem na področju grafike na Portugalskem. Ustvarja na področju slikarstva, grafike, ilustracije in scenografije.

Klemen ZUPANC (1989)

Slikar Klemen Zupanc je leta 2016 diplomiral, leta 2013 je prejel študentsko Prešernovo nagrado. Deluje na področju grafike in slikarstva. Za izhodišče svojega ustvarjanja pogosto jemlje banalnosti vsakdana, hudomušno in obenem kritično izraža doživljanje sveta okrog sebe in sebe v njem.

Pričakovanja prihodnosti so usmerjena v tvorno nadaljevanje oziroma prenovljen začetek, ki je bil z entuziazmom zasnovan z razstavami v Delavskem klubu v šestdesetih letih in v nadaljevanju z vedno bolj profesionalnim delom v Galerijskem kotičku in nato v Galeriji Velenje na Titovem trgu 4. Dosedanje delo in uspeli projekti pa kličejo k novim izzivom in možnostim nadaljevanja celostnih vizualnih projektov, ki so še v oblikovanju in realizaciji združitve Savinjsko-Šaleške regije v empirični center vizualnih kreativnosti Šaleške in Zgornje Savinjske doline. A je bil v nekaj poskusih formalno že zastavljen. Morda bo ta združitev pripomogla, da bo izrek slikarja Frana Tratnika *»čim manjši je narod, tem manj pozna svoje ljudi«* postal smerokaz na poti do boljšega poznavanja širše regije.

Skoraj dvajsetletno sodelovanje z Gimnazijo Velenje – likovna smer je zagotovo znatno prispevalo k napredku interesa mladih za umetniške poklice, a pričakovanega vključevanja v kreativni prostor Šaleške doline je le premalo zaznati. Možnosti pojavljanja, sodelovanja in poklicnih priložnosti niso majhne, energija in pravi trenutek stika pa zagotovo še prideta.

»Partnersko sodelovanje med galerijo in umetniško gimnazijo se je v teh letih samo še poglobilo, saj naši dijaki umetniške gimnazije likovne smeri sodelujejo z galerijo tako, da izvajajo del pouka strokovnih predmetov v njihovih prostorih, udeležujejo se različnih delavnic in strokovnih predavanj. Z ogledi razstav v galeriji tudi spoznavajo ustvarjanje različnih likovnih umetnikov. Mestna galerija nam vsako leto omogoči tudi pregledno razstavo, na kateri se predstavijo vsi naši mladi likovniki s svojimi deli.«²

Če bi označevali ta trenutek kot priložnost ali stanje v umetnosti tega prostora, so zaznavanja zelo večplastna. Umetniška scena se je kvantitativno zelo razširila, a je zelo individualizirana in zaprta v intimne prostore. Soodnosnost in povezovanja pa so zelo minimalna.

»Posameznikova odločitev za posvetitev življenja kreativnosti je zapletena, pogosto se na začetku ne zavedamo, kaj

² Valcl, *Štirideset let Galerije Velenje*, str. 49

ta odločitev prinaša s sabo, zavedanje o tem prihaja sproti s časom, odraščanjem in prehodom v zrelo življenjsko obdobje. Kreativnost je sestavni del vseh področij, na katerih človek deluje. Razmišljam, da podobni vzgibi, dejanja in rezultati nastajajo na več ustvarjalnih področjih, tako umetniškem, intelektualnem, v gospodarstvu, industriji. Vedno pa je najpomembnejša ideja, pogum za njeno izvedbo, vztrajnost pri premagovanju ovir in končno rezultat, bodisi v obliki izdelka, gibanja ali storitve. Galerijski prostor je lahko kot učilnica za življenje, saj njegova svoboda omogoča eksperiment, raziskovanje, oblikovanje kritične misli. Če ta eksperiment ne uspe, lahko nov, ponovni miselni poizkus, ki ga galerijski prostor omogoča, pripelje do novega spoznanja. Odprti fizični prostori misli in kreativnosti so v ljudski skupnosti nujna in so prisotni že od nekdaj. Sodobni sistem predstavljanja umetnosti omogoča diskurz in dialog med različnostjo, mogoče celo nezavedno gradi osnovo za strpno in vrednot polno družbo.»³

Povečanje kvote ustvarjalcev je sicer v zadnjih dvajsetih letih občutno poraslo, a njihove prisotnosti v lokalnem okolju ni zaznati v pričakovani širini in intenziteti. Vsekakor je to poziv ustvarjalcem in enakovredno tudi družbenopolitični in gospodarski skupnosti ob zavedanju, da je vizualna umetnost nepogrešljiva dodana vrednost in idejni epicenter v ugodnih in manj ugodnih obdobjih in ob namigu, da se bogata umetniška dediščina ohranja ter seveda nadgrajuje z novimi eksponati prihajajoče generacije vizualnih ustvarjalcev.

³ Tajnik Stupar, *Štirideset let Galerije Velenje*, str. 46

Bibliografija virov in literature

- Arhiv Galerije Velenje, 2022.
- Bojan Kontič, »Spoštovani ustvarjalke in ustvarjalci, cenjeni prijatelji umetnosti.« V: *Vizualna umetnost v Šaleški in Zgornji Savinjski dolini od 1975 do 2015*. Milena Koren Božiček, Velenje: Galerija Velenje, 2015, str. 4.
- Rajmund Valcl, »Galerija v očeh razstavljavcev in partnerjev.« V: *Štirideset let Galerije Velenje*. Velenje: Festival Velenje, Galerija, 2016, str. 49.
- Nataša Tajnik Stupar, »Galerijski prostor je kot učilnica za življenje.« V: *Štirideset let Galerije Velenje*. Velenje: Festival Velenje, Galerija, 2016, str. 46.

Vlado Vrbič

Vlado Vrbič (psevd. U. Hrast) je pisatelj, publicist in kulturni delavec, ki je več let deloval kot direktor Kulturnega centra Ivana Napotnika Velenje in kasneje kot direktor Knjižnice Velenje ter kot vodja Pikinega festivala. Je avtor številnih razstav domoznanske narave. V zadnjih letih je organiziral obsežnejši projekt Kajuh 100, v sklopu česar je bilo izdanih več znanstvenih monografij, ki orisujejo življenje in delo Karla Destovnika - Kajuha. Je tudi avtor biografskega romana o Kajuhu, Prestreljene sanje.

OD KULTURNEGA CENTRA DO KNJIŽNICE: Pričevanje 1988–2021

Uvod

Kulturni center Ivana Napotnika Velenje je bil ena redkih slovenskih ustanov, v kateri je bilo združenih več kulturnih dejavnosti. Za razliko od večine drugih je bila prepoznana za zelo uspešno vse od ustanovitve leta 1975 pa do njenega uradnega konca leta 2004.

Pričujoči članek bo skušal prikazati delovanje Kulturnega centra Ivana Napotnika Velenje (naj bo v besedilu odslej to KCIN) v obdobju 1988 do 2004 in potem delovanje pravnega naslednika kulturnega centra, Knjižnice Velenje do leta 2021. Zakaj prav za to obdobje? Razloga sta dva, za ravnatelja KCIN sem bil imenovan leta 1988, poklicno pot pa sem končal kot direktor Knjižnice leta 2021, zato to obdobje poznam. Drugi razlog pa je, da za vsa leta od 1988 dalje obstajajo poročila o delu, za obdobje pred tem

pa žal ne, kljub temu da je bila dejavnost že takrat zelo bogata. Mimogrede še to: v letih od 1988 do 2021 se je zvrstilo kar 15 ministrov za kulturo!

Pričujoči članek je torej (delni) prikaz zgodovine Kulturnega centra in njegovih naslednikov s perspektive njegovega poslovnega organa. Ker se ob uporabi uradnega gradiva nisem mogel izogniti nekaterim osebnim razmišljanjem, komentarjem ..., gre članek jemati kot pričevanje neposrednega udeleženca dogajanja. Ko danes prebiram vseh 33 letnih poročil o delu, opažam, da sem bil kot njihov avtor pri opisovanju dela ustanove dostikrat zelo takten in sem se skušal izogniti osebnim stališčem, ki niso bila vedno nujno istovetna z uradnimi stališči ustanove oziroma bi zaostrovanje odnosov skozi poročila prineslo ustanovi nezaželene posledice.

V kolikor pa bi bralka ali bralec sam želela pogledati v gradivo, ga lahko dobi na ogled v velenjski knjižnici, vsekakor pa lahko marsikaj o delu KC IN najde v arhivskih številkah tednika Naš čas, ki je bil vsa leta tudi kronist kulturnega dogajanja.

Organiziranost

Kulturni center Velenje (od leta 1979 dalje Kulturni center Ivana Napotnika Velenje) je bil ustanovljen leta 1975 in je združeval dejavnosti doma kulture, muzeja in knjižnice Velenje.

V letu 1988 so bile znotraj centra štiri organizacijske enote: knjižnica, muzej, prireditve in galerija, ki so bile strokovno samostojne, poslovno pa so se podrejale interesu skupnega zavoda oziroma ustanovitelja. Takšna oblika organiziranosti je imela svoje dobre in slabe strani.

V celem centru je bilo tedaj v štirih dejavnostih zaposlenih le 29 delavcev, zato je bila organizacija štirih dejavnosti v enem zavodu (takrat je bila to še delovna organizacija posebnega družbenega pomena) smotrna zaradi majhnega obsega skupnih služb.

Ker je bilo v centru takrat združenih kakšnih 95 odstotkov vse velenjske poklicne kulture, je bil KCIN hkrati tudi glavni nosilec kulturnih dejavnosti v tedanji občini Velenje (do

reorganizacije lokalne samouprave leta 1995 je bil pristojen za sedanjo mestno občino Velenje, sedanjo občino Šoštanj in sedanjo občino Šmartno ob Paki). Center je tako skušal voditi usklajeno politiko razvoja posameznih dejavnosti, kar je pomenilo tudi smotno porabo sredstev, saj so si enote konkurirale po kvaliteti in inovativnih usmeritvah in glede nato so se (večinoma v soglasju z vodji enot) delila tudi sredstva zavoda. Razumljivo pa je, da seveda niso bile vedno vse enote zadovoljne s svojim položajem in je občasno prihajalo do želja po samostojnosti.

V bistvu se ustanoviteljici ni bilo treba kaj dosti ukvarjati s poklicno kulturo, od KCIN so dobili usklajen program in finančni načrt, pri delitvi sredstev se ni bilo potrebno ukvarjati z nezadovoljnimi predstavniki različnih dejavnosti – ker so vse te zadeve že bile usklajene znotraj KCIN.

Državna zakonodaja je bila precej ohlapna. Dileme v zvezi z organiziranostjo dejavnosti v odvisnosti od zakonodaje so trajale že od začetka devetdesetih let (kulturni center da ali ne!) – tudi novi zakon o knjižničarstvu leta 2001 ni bil izključujoč –, tako da je model Kulturnega centra obveljal vse do leta 2004, ko je center zaposloval že skoraj 50 delavcev in so se posamične enote znotraj njega številčno in strokovno zelo okrepile.

Ustanovitelj se je leta 2004 odločil za reorganizacijo centra (brez poprejšnje obravnave ali posvetov z zaposlenimi v KCIN) in tako sta 11. 3. 2004 nastala nova zavoda: Muzej Velenje in Knjižnica Velenje. Knjižnica Velenje je kot pravni naslednik centra obsegala dve organizacijski enoti: knjižnico in prireditve, v Muzeju Velenje pa sta bili enoti muzej in galerija. Uradni predlog KCIN (ki na mestnem svetu ni bil niti predstavljen. Še več, župan je na seji izjavil, da je občina sama pripravila predlog nove organiziranosti zato, ker od KCIN ni dobila nobenega predloga!?) pa je bil sicer, da se iz KCIN oblikujejo štirje samostojni zavodi, saj so bile vse štiri dejavnosti (muzejska, knjižnična, prireditvena in galerijska) tako razvite, da bi samostojno pot nadaljevale še bolj ambiciozno.

Zaradi vedno ambicioznejših načrtov v prireditveni dejavnosti v mestni občini Velenje in tudi zaradi interesa, da knjižnična dejavnost postane samostojna (kot ena zadnjih splošno

izobraževalnih knjižnic v Sloveniji), se je javni zavod Knjižnica Velenje 1. 5. 2008 preoblikoval. Iz njega je bila izločena enota prireditve (ki se je poimenovala Festival Velenje) in tako je v zavodu ostala le knjižnična dejavnost, ki je po številu zaposlenih zdaj skoraj enaka celotnemu Kulturnemu centru Ivana Napotnika pred dvajsetimi leti.

Ustanoviteljica Kulturnega centra Ivana Napotnika Velenje je bila občina Velenje, po reorganizaciji lokalne samouprave leta 1995 pa Mestna občina Velenje. Tudi ustanoviteljica Knjižnice Velenje je Mestna občina Velenje, ker pa knjižnica ves čas izvaja knjižnično dejavnost tudi na območju občin Šoštanj in Šmartno ob Paki in Šoštanj, je med njima in našo knjižnico sklenjena pogodba o opravljanju te dejavnosti tudi na njihovem območju.

Galerija Velenje je imela od leta 2004 do danes od vseh dejavnosti najbolj zavito pot. Ob razdružitvi KCIN je pristala v Muzeju Velenje, kjer pravega sožitja med dejavnostima ni bilo, zato je bila leta 2006 organizirana kot »režijski obrat« neposredno na Mestni občini Velenje, leta 2008 pa je bila oblikovana kot samostojni javni zavod. Končno, ampak ne dokončno, saj je bila 2016 Galerija pripojena Festivalu Velenje.

Sodelavke in sodelavci

Omenil sem že, da je bilo leta 1988 v KCIN zaposlenih 28 delavcev, vsi za nedoločen čas. Matična knjiga KCIN (v arhivu knjižnice) ima na dan 8. 8. 1988 zabeleženih 53 vpisov, kar pomeni, da se je tako ali drugače, za krajšo ali daljšo dobo, do takrat v KCIN zaposlilo 54 oseb, od tega je petindvajsetim delovno razmerje prenehalo (predvsem zaposlitve za določen čas, nadomeščanja).

Takrat je bilo v knjižnici zaposlenih 13 delavcev, pet v muzeju, pet v prireditveni dejavnosti, štirje v skupnih službah in ene sodelavka v galeriji.

Čez četrto stoletja, 31. 12. 2003, tik pred reorganizacijo KCIN, je bilo vpisov v matični knjigi že 130, slika zaposlenih pa naslednja: v KCIN je bilo zaposlenih 48 delavcev, od tega 9

za določen čas (javna dela). V knjižnici 19 (od tega 1 javni delavec), v muzeju 16 (od tega 5 javnih delavcev), na prireditvah 6 (od tega 2 javna delavca), v galeriji 3 (od tega 1 javni delavec) in v skupnih službah 4.

V novem zavodu Muzej Velenje so se 10. 3. 2004 zaposlili sodelavci enot Muzej in Galerija, ostali pa vsi v zavodu Knjižnica Velenje, ki je bil pravni naslednik KCIN. Tako je posledaj imela Knjižnica Velenje dve enoti; knjižnico in prireditve.

Leta 2008 se je iz Knjižnice Velenje dokončno izločila še enota prireditve (iz nje se je oblikoval zavod Festival Velenje) in tako je bilo na začetku čisto samostojne poti v Knjižnici zaposlenih 23 delavcev, od tega 4 za določen čas (od tega 1 javno delo).

Ob začetku leta 2021 je bilo v nekdanjih enotah KCIN zaposlenih 70 delavcev. V Knjižnici je tako v tem času zaposlenih 26 delavcev (vsi za nedoločen čas), v Muzeju 22 delavcev (od tega 1 za določen čas), na Festivalu Velenje pa 22 delavcev (od tega 2 za določen čas).

Vidimo, da je število zaposlenih danes dvainpolkrat višje kot leta 1988, v primerjavi z letom 2004 (koncem KCIN) pa nekaj manj kot enainpolkrat. Od leta 2004 do leta 2021 se je najbolj povečalo število zaposlenih pri prireditvah in v galerijski dejavnosti (Festival Velenje), za 18 – 4,5-krat, v muzejski dejavnosti (Muzej Velenje) za 11 – dvakrat, v knjižnični dejavnosti pa le za 7 – 1,4-krat.

Od leta 1988 smo dokaj uspešno zaposlovali strokovne delavce z visokošolsko izobrazbo, le počasi smo v muzejski dejavnosti zapolnjevali strokovna delovna mesta, za katera je bila potrebna srednješolska izobrazba (arhiviranje, restavriranje, konzerviranje), v galerijski dejavnosti smo uspeli zaposliti kustosinjo, v knjižnici so do selitve v Center Nova leta 2005 sodelavke in sodelavci opravljali skoraj vsi vsa dela (izposoja, svetovanje ...), šele potem smo lahko opravila ločili in zaposlili izposojevalce, urejevalce gradiva in manipulante, za katere ni bila potrebna visoka izobrazba. Pri prireditvah smo imeli ves čas do leta 2004 zaposlenega le enega ali dva (enega in pol) organizatorja prireditev, stalno pa je bilo pomanjkanje tehničnega osebja (odrski delavci, lučkarji, ozvočevalci ...).

Značilnost KCIN je bila, da je imel ves čas zelo malo administracije, poleg direktorja je v administracijo (skupne službe) spadala tajnica (v letih 2001–2003 celo samo polovica tajnice) in računovodkinje (najprej dve, med letoma 1996 in 2001 samo ena, po letu 2001 ena in pol), ki še danes opravljajo delo za vse dejavnosti (Knjižnico, Muzej in Festival). Vodje enot so bili hkrati seveda tudi strokovni delavci, v muzeju in knjižnici pa smo sčasoma zaposlili tudi strokovne delavce s srednjo izobrazbo, ki so opravljali manjši del nujnih administrativnih opravil.

KCIN je lahko samostojno zaposloval nove sodelavce, če se je o tem dogovoril z ustanoviteljem (občino ali državo) in si s tem zagotovil sredstva. Seveda je bil za vsako zaposlitev trd boj in dolgotrajno dokazovanje o nujnosti zaposlitve. Posebej zaostrena situacija je bila leta 2008, ko se je iz Knjižnice izločila še enota Prireditve in občinsko vodstvo (župan) ni dovolilo, da v Knjižnici ostane tudi poslovna sekretarka in organizatorka prireditve Andreja Zelenik. Namesto nje je občina za leto 2009 obljubila novo zaposlitev, za katero pa še leto dni po reorganizaciji kljub številnim vlogam in prošnjam ni dala soglasja. Takrat sem kot poslovodni organ končno brez soglasja podpisal pogodbo o zaposlitvi poslovne sekretarke, ker zavod enostavno brez nje ni mogel poslovati. Na seji sveta zavoda, ki je temu sledila, je župan direktorju javnega zavoda Knjižnica Velenje dobesedno (njegove besede) »podelil rumeni karton«. Po tem so se zadeve nekako umirile.

Posebnih napetosti med zaposlenimi v vseh letih ni bilo, seveda so se dogajale manjše zadrege in spori, ki pa so bili slej ko prej rešeni in pozabljeni. Največja »afera« je bila leta 1990, ko smo zaposlili novega vodjo enote Knjižnica in se je v Slovenskih novicah pojavil članek Štiriperesna deteljica, ki je s številnimi natolcevanji, lažmi in polresnicami napadel direktorja KCIN, novega vodjo enote Ljubišo Savovića, Vaneta Gošnika in Petra Rezmana. Članek so spodbudili nekateri sodelavci, ki z izborom novega vodje niso bili zadovoljni. No, po tožbi je novinarica vse neresnice javno preklicala in vsakemu od oškodovanih plačala odškodnino v višini 1. 000 nemških mark.

V vseh 33 letih ni iz kolektiva KCIN šla niti ena pritožba delavcev na inšpektorat za delo in zato tudi nikoli nismo imeli obiska inšpektorja zaradi kršitve pravic iz delovnih razmerij. To verjetno pomeni, da smo imeli te zadeve relativno dobro (pravično) urejene.

Še ena značilnost je: v obdobju po letu 1990 nisem opazil, da bi bil katerikoli sodelavec član katerekoli politične stranke. O tem se nikoli nismo spraševali, vedno je bilo tudi stališče knjižnice, da se politično ne opredeljuje, da je namenjena vsem občanom. V zgodnjih devetdesetih smo prostore za ustanovni sestanek ponudili brezplačno vsem strankam, potem le še komercialno. S sodelavci smo se celo vsi včlanili v Bavčarjev odbor (odbor za varstvo pravic Janeza Janše) ...

Naši stalni spremljevalci oziroma sodelavci so bili od začetka devetdesetih let tudi javni delavci. Najprej smo z njimi obnavljali grad Šalek in Kavčnikovo domačijo, kasneje smo jih zaposlovali po enotah, močno so nam olajšali kadrovsko podhranjenost. Zaposlovanje javnih delavcev je imelo več smislov in koristi. Ljudje, nekateri so bili v velikih osebnih stiskah, nekateri so končali šole, pa niso imeli delovnih izkušenj in možnosti zaposlitve ..., so se znašli v kolektivu, kjer so si lahko nabirali izkušnje in pripravljali na »pravo zaposlitev«, sodelavci so bili razumevajoči, dobro so jih sprejeli, dostikrat so delovali tudi terapevtsko. Skorajda vsak od stotridesetih (do leta 2008 jih je bilo okoli osemdeset, potem v Knjižnici še okoli petdeset) si je želel v KCIN (Knjižnici) tudi ostati. Čeprav smo bili z veliko večino sodelavcev iz javnih del zelo zadovoljni, žal vseh nismo mogli zaposliti za nedoločen čas – desetino teh pa vendarle smo.

Poleg javnih del se je v KCIN, še posebej pa potem v Knjižnici, zvrstila cela vrsta sodelavk, sodelavcev, ki so opravljali zaposlitveno rehabilitacijo, družbeno koristno delo, študentsko in dijaško prakso, počitniško delo, pripravišstvo, precej je bilo tudi nadomeščanja delavcev – predvsem zaradi porodniških izostankov. Očitno so se vsi (ali pač velika večina) znašli v okolju z zelo dobro delovno in medčloveško klimo, saj so bili njihovi odzivi med delom in v trenutkih, ko so zavod zapustili, izjemno pozitivni in čustveni.

Vsebina dela

V letu 1988 je bila večina strokovnih delavcev v KCIN, z direktorjem vred, zelo mlada – v zgodnjih tridesetih, celo pod tridesetimi leti, izjema je bilo nekaj sodelavk v knjižnici in vodja prireditvene dejavnosti pri nepolnih petdesetih letih. Temu primerno smo tudi zastavili (nadaljevali) delo v KCIN. Sam sem spodbujal, da ob (v) vsakdanjem delu, ki ga zahteva naše poslanstvo, iščemo nove ideje, nove oblike dela, ki bodo pritegnile naše uporabnike, nam pa bodo izziv.

Muzej

Sodelavci muzeja so se izjemno veliko ukvarjali z etnološkim delom, počasi pa se je že začela potreba po sistematičnem zbiranju gradiva, po dokumentiranju, arhiviranju in sčasoma še po konserviranju in obnavljanju muzejskih predmetov. Vse to je bilo mogoče po tem, ko smo zaposlili dodatne sodelavke oz. sodelavce.

Grajski prostori so dobivali novo podobo in nove vsebine. Izelila se je osrednja zbirka premogovništva, nastajala je stalna zbirka Zgodovina Šaleške doline, prenovljena je bila zbirka Františka Foita, obnovljena zbirka NOB, postavili smo gipsoteko akademskega kiparja Cirila Cesarja, uredili staro gostilno in staro trgovino, izjemno odmevna je bila obnova in muzejska postavitve Kavčnikove domačije, sodelovanje sodelavcev muzeja pri postavitvi Muzeja premogovništva je bilo odločilno.

Ob vsem tem je bilo zelo pomembno stalno izobraževanje delavcev in pedagoško delo, klasičnim oblikam dela s šolami smo dodali še vsakoletne raziskovalne taboro, organizirali smo jih šest (po dvakrat v enem kraju). V Zavodnjah, na Paškem Kozjaku in Škalah. Zanimanje med dijaki je bilo zaradi zanimivih vsebin in prijetnega druženja izjemno, tako da smo se skorajda morali otepati prijav. Na Paškem Kozjaku je bilo devetdeset dijakov in študentov ter petnajst mentorjev. Po šestem raziskovalnem taboru smo organizacijo taborov predali raziskovalnemu inštitutu ERICo. Danes raziskovalnih taborov ni več.

Galerija

V Galeriji je bila najprej zaposlena samo ena sodelavka – kustodinja, ki je bila tudi vodja enote, leta 1992 pa se ji je pridružila še ena kustodinja. Galerija je bila omejena na prostore v knjižnici, hkrati pa je imela v upravljanju tudi zbirko slovenskega slikarstva na Velenjskem gradu, ki je skozi leta rasla in se dokončno uredila potem, ko je pridobila še dodatne, obnovljene prostore na gradu. Galerija je skrbela tudi za Napotnikovo zbirko v Šoštanju.

Sodelavki sta postavili nekaj zahtevnih preglednih razstav, galerija se je uveljavila z razstavami aktualnih lokalnih in slovenskih avtorjev in avtoric.

Leta 1990 je galerija začela organizirati Likovno kolonijo diplomantov ALU (kasneje ALUO), ki so teden dni ustvarjali v Velenju, od ustvarjenih del pa po eno podarili KCIN in s tem je z leti v Velenju nastal izjemen fond slovenskih likovnih ustvarjalcev.

V nekem obdobju se je galerija z zunanjimi partnerji (trgovine, knjigarne) ukvarjala tudi s prodajo umetniških del, vendar je kljub obetajočim letom to dejavnost zaradi različnih objektivnih razlogov prenehala.

Knjižnica

Dejavnost knjižnice je bila zaradi pretesnih prostorov v Velenju zelo omejena. V knjižnici ni bilo niti prostora za gradivo, kaj šele za spodobno obdelavo in delo z uporabniki (delavnice, predavanja, pedagoško delo). Zato smo se posvečali predvsem osnovnemu poslanstvu – zbiranju, obdelavi in izposoji gradiva. Začeli pa smo tudi zbirati in obdelovati domoznansko gradivo in načrtno izdajati domoznansko zbirko Šaleški razgledi. Izjemen podvig je bila postavitve Šaleškega biografskega leksikona, ki je že ob vključitvi v splet konec leta 2012 vseboval več kot osemsto gesel, še danes pa sodi med tri največje regionalne biografske leksikone.

Pedagoška, prireditvena in razstavna dejavnost velenjske knjižnice je pravi razmah doživela po selitvi v nove prostore leta

2004, v katerih smo pridobili nekaj razstavišč in prizorišča za dogodke, ki ih zdaj pripravljamo že okoli petsto letno.

Ves čas od leta 1988 naprej smo se borili, da se v Velenju za knjižnico pridobijo novi prostori. Okolje (občinsko vodstvo) je od sredine devetdesetih let pa vse do prvih dveh let novega tisočletja zanimalo potrebo po novih prostorih knjižnice. Leta 2002 je situacijo precej ublažila selitev otroškega oddelka v izpraznjene prostore trgovine Elektrotehna, leta 2005 pa se je celotna knjižnica po skoraj dvajsetih letih naših prizadevanj le preselila v prvo nadstropje obnovljene propadle veleblagovnice Name in s tem pridobila res primerne prostore za svojo dejavnost.

V prvi polovici devetdesetih let si je knjižnica prizadevala predvsem za prehod na računalniško vodeno poslovanje: vračilo in izposajo gradiva. Računalniško obdelavo ter izposajo gradiva smo med prvimi knjižnicami v Sloveniji uvedli že leta 1990, računalniki so bili povezani v mrežo, s povezavo po Sloveniji pa smo zaradi slabih telefonskih povezav imeli težave še nekaj časa. V knjižnici smo vsa leta spremljali nove tehnologije in vlagali v modernizacijo sistema. Bili smo prvi v Velenju, ki smo uporabnikom kot javni servis nudili dostop do interneta.

Knjižnična dejavnost v Šoštanju se je razvijala v skladu s prostorskimi možnostmi in ob dejstvu, da je le nekaj stran »velika« velenjska knjižnica, ki omogoča večjo ponudbo storitev in dejavnost. Selitev iz malih neustreznih prostorov v kulturnem domu v prostore stare pošte leta 1988 je dala nov zagon, lahko se je dogajalo več dejavnosti za uporabnike. Zaradi denacionalizacije se je knjižnica leta 2000 spet selila/vrnila v kulturni dom, na neustrezno površino in v hladno vlažno ozračje.

Leta 2013 se je Mestna knjižnica Šoštanj spet preselila, tokrat v nakupovalni center TUŠ in tako dosegla spodobne pogoje za delo.

Tudi v Šmartnem ob Paki je bilo knjižnični dejavnosti zaradi bližine Šoštanja, Velenja in savinjskih mest namenjene manj pozornosti. Knjižnica je od sredine osemdesetih let gostovala v prostorih kulturnega doma v enem samem prostoru, ki je bil izre-

dno majhen. Leta 1990 se je sicer preselila v drug prostor v istem objektu, a površina je še vedno obsegala komaj 36 kvadratnih metrov, na katerih se je tiščal fond okoli 10 000 knjig ..., za obiskovalce pa skoraj ni bilo prostora. V devetdesetih letih zaradi pomanjkanja prostora in sredstev (knjižničarji v Velenju pa smo imeli sami veliko težav in dela s pridobivanjem novih prostorov) ni bilo močnejših razmišljanj o novih prostorih v Šmartnem ob Paki. Leta 2009 pa se je pokazala resna možnost, da se knjižnica preseli v nekdanje prostore trgovine Merx in samo v štirih mesecih je prišlo do realizacije ideje. S stopetdesetimi kvadratnimi metri je tudi Občina Šmartno ob Paki za precej časa rešila prostorski problem knjižnice in s tem omogočila tudi nekatere druge dejavnosti knjižnice: prireditve, razstave, pedagoško delo.

Knjižnična dejavnost je bila torej ves čas odvisna od prostorskih možnosti, še posebej razširjene ponudbe – to je pedagoško delo z vrteci, šolami, predstavitev knjig, kulturni večeri, ustvarjalne dejavnosti, razstave, pogovori, delo interesnih skupin; v vseh treh enotah velenjske knjižnice se tako na leto, odkar delujejo v primernih pogojih, zgodi kar kakšnih 600 dogodkov! Knjižnica je leta 2009 prejela Čopovo diplomu – najvišje priznanje za knjižničarstvo v Sloveniji.

Prireditve

Tudi prireditvena dejavnost je imela leta 1988 že bogato tradicijo. Že nekaj let so se dogajale bogate Poletne kulturne prireditve, stalnica so bili petkovi kulturni večeri v prostorih knjižnice, v kulturnem domu, ki je bil sicer že nujno potreben obnove, so se dogajali izredni glasbeni koncerti (Pogorelić ...) in gledališke predstave. Konec osemdesetih smo znova razpisali glasbeni in gledališki abonma, ki smo ga z leti še razširili, kasneje smo dodali še druge abonmaje, na primer jazz abonma, Pikin abonma ...; izvajati smo začeli dobrodelni koncert Bolero, sodelovali smo pri ustanovitvi in organizaciji citrarskega festivala Prešmentane citre, ki ga Festival Velenje organizira še danes. Kulturni center je skupaj z ZSMS leta 1990 organiziral prvo silvestrovanje na Titovem trgu v Velenju – kot drugi v državi.

KCIN se je začel ukvarjati tudi s svojo produkcijo, ustanovil je Plesni teater Velenje, tudi Lutkovno gledališče Velenje. Ves čas pa je KCIN spodbujal kulturno dejavnost mladih, tudi preko štipendij oziroma denarnih pomoči (Rosana Štorgelj, Marko Mandić, Jure Pukl, Robert Jukič, Res Nullius ...), sodeloval je s Fotoklubom Zrno, Kinom 16 ...

Najodmevnejša prireditev, ki je nastala leta 1989 v sodelovanju z Zvezo prijateljev mladine, pa je največji slovenski otroški dogodek Pikin festival, pri katerem so sodelovali sodelavci iz vseh enot KCIN. Pikin festival je po sedmih letih potem prerasel organizacijske, predvsem pa finančne okvire KCIN, vendar so bili glavni nosilci do leta 2004 še vedno v organizacijskih enotah KCIN. Pravzaprav se še do danes niso uresničila naša (moja) razmišljanja, da postane Pikin festival če že ne samostojni zavod, ki bi bil aktiven vse leto, vsaj samostojna organizacijska enota znotraj Festivala, vendar z relativno samostojnostjo in neodvisnim vodenjem.

Založniška dejavnost

V zavodu smo se zgodaj zavedali pomena založniške dejavnosti, saj v Šaleški dolini ni bilo zavoda oziroma institucije, ki bi se z založništvom redno ukvarjala. Odločili smo se za izdajanje domoznanske zbirke Šaleški razgledi: prvo številko smo izdali že leta 1988, potem pa do reorganizacije Kulturnega centra leta 2004 še 12 števil. Potem so Šaleški razgledi za nekaj let zamrli, končno pa jih je Knjižnica Velenje leta 2011 spet obudila in kot posebna postavka so zdaj v občinskem proračunu. V letu 2022 izhaja že 19. številka izjemno dragocenih Šaleških razgledov.

Ambicije smo imeli tudi na literarnem področju in skupaj z Zvezo kulturnih organizacij Velenje izdali nekaj števil. Fragmentov (kombinacija poezije in likovnih del). Kasneje smo izdali sedem števil zbirke Droben list, ki je prinašala poezijo manj uveljavljenih avtorjev in v bistvu še ni pokopana.

V devetdesetih letih smo se močneje povezali z novoustanovljenim Studiom R, ki je imel bogato založniško dejavnost.

Kot pisci besedil, uredniki in tudi sozaložniki smo sodelovali pri mnogih projektih: monografijah Velenja, ponatisu del Gustava Šiliha *Nekoč je bilo jezero* in *Beli dvor*, fotomonografiji ob 50. obletnici smrti pesnika Kajuha, knjigi *Grad Šalek* ...

Pomembni založniški projekti so bili tudi na galerijskem področju: katalogi oziroma monografije Alojza Zavolovška, Elde Piščanec, Majde Kurnik, Jožeta Svetine, Cirila Cesarja ...

Z ustanovitvijo Velenjske knjižne fundacije se je večji del občinsko podprte založniške dejavnosti preneslo nanjo, pa vendar je ostalo še kar nekaj založniških področij, ki so zanimiva za Knjižnico Velenje. Tako smo na primer izdali knjigo *Gradovi viteza Gadolle, 75 let knjižničarstva na Šaleškem*; monografijo o šaleški rock glasbi (*Zgodbe Velenja*, zbirko vseh Kajuhovih pesmi – *Kajuh Zbrane pesmi*, spominsko brošuro Fadila Krupića *Moji spomini na štrajk v rdečem rudniku 73*, dve knjigi *Velenjske zgodbe* Bojana Glavača, knjigo *Pujsek Koči* Jožeta Lekšeta ...

Dostikrat smo bili v pomoč tistim, ki so izdajali svoje knjige, knjižice, brošure v samozaložbi, če ne drugače, s sponzorskim odkupom in logistično pomočjo.

Financiranje

Dejavnost KCIN je bila načeloma financirana iz dveh virov – državnega proračuna in sredstev lokalnih skupnosti. Do spremembe lokalne samouprave leta 1995 je dejavnost kulture financirala občina Velenje, po tem pa Mestna občina Velenje in preko pogodb o sodelovanju tudi Občini Šoštanj in Šmartno ob Paki. Država ves čas, razen krajšega obdobja v času ministrovanja Jožeta Školča (ko so lokalne muzeje v celoti financirale občine), financira dejavnost muzeja, varstvo kulturne dediščine in delno nakup knjižničnega gradiva, preko razpisov pa včasih tudi nabavo opreme, s kulturnim tolarjem je sofinancirala gradnjo knjižnice v Velenju (40 %).

Leto 1989 je zaznamovala hiperinflacija, ki je povzročala velike težave v poslovanju. Medtem ko je država svoje obveznosti plačevala redno, je občina z večino plačil kasnila v čas proti koncu leta in smo zato, za nominalno sicer pošteno izplačan

denar, konec leta dobili dosti manj knjižnega gradiva, opreme ... V tem letu nismo imeli glavnega računovodje, direktor je vsak dan do devete ure pregledal stanje financ, dotoke in morebitni višek denarja takoj porabil ali pa ga posodil dvema, trem podjetjem, s katerimi je bila sklenjena pogodba, da je vsaj delno ohranil vrednost.

V tistem letu smo na ministrstvu za kulturo pridobili posojilo za polovico dvosobnega stanovanja, ki so ga kasneje, ko se je vrednost že silovito znižala, spremenili v nepovratna sredstva.

KCIN je pravzaprav imel v času od 1989 do 1996 smolo s kadri v računovodstvu in posledično direktor ni imel jasne slike o finančnem poslovanju, sicer bi lahko kdaj ukrepal hitreje in bolj učinkovito. To pa sicer v ničemer ne zmanjšuje dejstva, da občinsko financiranje v tem času ni bilo zadovoljivo, da so bili občinski proračuni sprejemani sredi leta, da so se celo dogajali rebalansi šele decembra, in to v minus, da so bila v času inflacije sredstva za dejavnost (za plače so bila redna) sicer nominalno večinoma nakazan v skladu s plani, a s takšnim zamikom, da so izgubila tudi pol vrednosti.

Sredi devetdesetih let se je tudi Občina Velenje znašla v dolgovih in veliki nelikvidnosti, kar je seveda vplivalo tudi na financiranje družbenih dejavnosti.

Financiranje je v dobrih tridesetih letih torej nihalo. Bila so obdobja rahle rasti, pa tudi veliki padci. Po letu 2008 so se do leta 2020 državna sredstva za nakup knjižničnega gradiva nominalno znižala vsaj za tretjino, močno so upadla sredstva za nakup opreme ...

Zavod je praktično vsa devetdeseta leta posloval z izgubo, ki se je kopičila. Šele v poslovnem letu 2000 je imel spet pozitivno tekoče poslovanje, a prevelike dolgove za nazaj, ki jih je sicer uspel delno manjšati, ne pa poplačati vse do leta 2010, ko je bil odplačan zadnji dolg iz preteklosti. Ob prvi in drugi reorganizaciji KCIN (2004) oz. Knjižnice (2008) je vse dolgove KCIN prevzela Knjižnica Velenje in jih v naslednjih letih brez pomoči ustanovitelja s strogim varčevanjem in svojimi prihodki tudi poravnala. Od leta 2000 KCIN in njegova pravna naslednica Knjižnica Velenje skoraj nista imela tekoče izgube.

Osnovni vzroki za tekoče izgube v devetdesetih letih so bili 1. v zavodu: nezadosten pregled nad finančnim poslovanjem zavoda, izvajanje dejavnosti na zaupanje oz. brez potrjenih načrtov, izvajanje aktivnosti, ki niso imele kritija v proračunu (Pikin festival, načelno dogovorjene razstave, dogodki, nabava knjižničnega gradiva po normativih, ne po načrtovanih sredstvih ...), in 2. v okolju oz. ustanovitelju: nezadostno dodeljena sredstva, pozno sprejemanje načrtov, rebalansi načrtov tik pred koncem poslovnega leta, pozno nakazovanje sredstev (inflacija!), nespoštovanje dogovorov, finančne težave občine, finančne težave in ukrepi države ...

Občinsko financiranje je bilo odvisno od finančnega stanja občine Velenje (kasneje Mestne občine Velenje) in pa žal od odnosa občinskega vodstva do kulture, še pogosteje pa do kulturnikov. Nekje od druge polovice devetdesetih let je bil v nemilosti pri občinski oblasti direktor zavoda in nekateri njegovi sodelavci in temu primeren je bil tudi odnos do zavoda.

V letih 1997 in 1999 se je na primer zgodil rebalans občinskega proračuna, z rebalansom so bila močno znižana sredstva, ampak to se je zgodilo šele konec leta – ko je večji del načrtovanih sredstev že porabljen.

Ustanoviteljica je z rebalansom 17. decembra 1997, ko so dejavnosti v kulturi že zaključene, zavodu znižala sredstva za okoli 4.000.000 tolarjev.

Leta 1999 je bil spet rebalans, in sicer novembra, ko je bil zavod tako ob 9.000.000 tolarjev. V istem letu 1999 je občina zadolžila KCIN za izvedbo proslave Severovzhodna Slovenija v boju za svobodo in potrdila stroškovnik. Proslava je izredno uspela, strošek nastopajočih v višini več kot 2.700.000 takratnih tolarjev je občina KCIN sicer vrnila – a je konec leta prav za toliko znižala postavko KCIN za prireditveno dejavnost, kar je takrat pomenilo kakšno tretjino vrednosti celoletne prireditvene dejavnosti! Istega leta se je zavod prijavil na županov razpis za izvedbo poletnih dogodkov in s sklepom pridobil 1.100.000 tolarjev. Zavod je obvezo realiziral, denarja pa ni bilo nikoli. V celoti gledano je leta 1999 zavodu tako ali drugače občina

vzela 18.000.000 tolarjev sredstev, kar je predstavljajo kar tretjino vseh sredstev, namenjenih za programe Kulturnega centra!

Še en kasnejši primer nepoštenega ravnanja občine: leta 2002 je občina preko KCIN sponzorirala izvedbo predstave Hunt 2002 Vlada Repnika v višini 2.000.000 tolarjev. S pogodbo se je MOV zavezala, da bo ta dva milijona KCIN-u vrnila. Te pogodbe sprva zaradi nekaterih za KCIN neugodnih določil nisem hotel podpisati, pa sem jo na zagotovilo podžupana, da bo vse v redu, le podpisal. Denar smo od občine po izvedbi projekta res dobili – toda spet so ga vzeli iz postavke za prireditveno dejavnost KCIN(!).

Kulturni center je v bistvu torej prvič pozitivno posloval leta 2000, od takrat dalje pa je posloval z negativnim rezultatom le še trikrat, vendar so bila to nadzorovana stanja.

Najtežja so bila leta, ko je morala Knjižnica Velenje (knjižnica + prireditve) kot pravni naslednik brez sodelovanja MOV poravnati vse obveznosti za nazaj – v zadnjem letu delovanja KCIN (2003) je bilo zapadlih obveznosti za pretekla leta kar za okoli 200.000 €, ob izločitvi Prireditev leta 2008 pa še za okoli 53.000 €. S sanacijskim programom smo ta dolg iz preteklosti dokončno poravnali šele leta 2010. Že kot samostojna knjižnica, brez enote prireditve. Odtlej je Knjižnica poslovala dokaj »mirno«, seveda pa v zelo omejenih okvirjih s sredstvi, ki so bila nominalno po več let enaka kljub nenehnemu višanju stroškov.

Finančna negotovost in nenehno varčevanje je seveda ves čas vplivalo tudi na vsebino dela in na kadrovsko zasedbo, saj je tudi pri zaposlovanju veljalo strogo varčevanje. Po letu 2010 Knjižnica ni imela izrazitih težav, v nasprotju s prejšnjim obdobjem smo se z občino glede sredstev sproti dogovarjali in se dogovorov tudi držali, čeprav to ne pomeni, da se sredstva tudi v tem času niso nižala in da smo se bili ves čas prisiljeni obnašati racionalno.

Seveda niso bila razlog za kopičenje izgub in negativen odnos ustanovitelja (župana) do ureditve finančnega poslovanja zavoda samo osebna nesoglasja (predvsem nestrinjanje o nujnosti oziroma nenujnosti rešitve prostorskega vprašanja knjižnice),

temveč so situacijo pogojevale tudi objektivne okoliščine visoke zadolžitve in likvidnostne težave Mestne občine, pa varčevalni ukrepi slovenskih vlad ... Ob primernem odnosu ustanovitelja (štiri mesece sem čakal na sprejem pri županu, potem ko sem se mu najavil!), bi verjetno tudi v zavodu lahko marsikaj razumeli drugače, kot smo, in se na finančne poteze občine tudi lažje pripravljali oziroma odzivali.

V triintridesetih letih so bili moji odnosi z ustanoviteljem dostikrat kar precej zaostreni, po mojem prepričanju zaradi tega, ker smo na nekaj zadev v kulturi gledali različno, predvsem, kar se tiče reševanja prostorske stiske velenjske knjižnice in organiziranosti kulture v občini. V obdobju po prvem mandatu me je ustanovitelj želel na mestu direktorja kar nekajkrat zamenjati (»To mi boš še plačal« in »Jaz bom tebe zamenjal« so besede župana v začetku enaindvajsetega stoletja), tudi na nepošten način, vendar so mehanizmi imenovanja direktorja to pravi čas ustavili ali pa so osebe, ki so bile nagovarjane, da se prijavijo na razpise, ravnale kolegialno. Pri vsem pa je seveda zanimivo to, da je v občini Velenje že ves čas politično levo usmerjena občinska oblast, ki bi ji moj nikoli zatajevani svetovni nazor načeloma moral ustrezati.

Investicije: Urejanje prostorov, obnove in selitve

Kot že rečeno, Kulturni center Ivana Napotnika je predstavljal skoraj sto odstotkov poklicne kulture v Šaleški dolini. Zaradi tega je naseljeval ali upravljal številne prostore in aktivno sodeloval pri večini naložb v kulturi.

Ob reorganizaciji leta 2004 so imele enote KCIN v uporabi naslednje objekte oziroma prostore: Velenjski grad, depo na Premogovniku Velenje, knjižnico na Titovem trgu 5, mladinski oddelek velenjske knjižnice na Prešernovi ulici 8, knjižnico v kulturnem domu v Šoštanju, knjižnico v Šmartnem ob Paki, Dom kulture v Velenju. Upravljale pa so še spominsko brunarico na Graški gori, Kavčnikovo domačijo, grad Šalek in Grilovo domačijo.

Vodili ali pa vsaj aktivno sodelovali pa smo pri naložbah na vseh naštetih objektih, pa tudi pri spomeniško varstvenih akcijah: obnovi Slivnikove domačije, obnovi kmečke hiše Arclin 23, obnovi Grilove domačije.

Leta 1988 je skoraj obstala obnova Kavčnikove domačije, obstala je obnova prostorov knjižnice v Šoštanj, velenjski Dom kulture je bil v izredno slabem stanju, v galeriji v prostorih velenjske knjižnice na Titovem trgu je bila uničena talna keramika, knjižnica je bila prenapolnjena z gradivom, na Velenjskem gradu je razpadalo obzidje, odstopala je fasada ...

V letih od 1988 do 2021 je bila ob kroničnem pomanjkanju denarja vendarle urejena ali na novo zgrajena cela vrsto objektov:

Od leta 1988 do selitve v nove prostore v Centru Nova smo objekt knjižnice in galerije na Titovem trgu 5 postopoma obnovili skoraj v celoti. Že leta 1989 smo pripravili idejne projekte za novo knjižnico (vendar se je realizacija želja zavlekla za skoraj dve desetletji) predvsem zato, ker občinska oblast ni verjela, da so novi prostori po več kot dveh desetletjih silovitega razvoja res nujno potrebni. Leta 2002 je sicer MOV na našo pobudo odkupila prostore nekdanje Elektrotehne na Prešernovi ulici, ki smo jih obnovili in tja začasno preselili pionirski oddelek. Velenjsko knjižnico smo leta 2005 končno preselili v Center Nova na 2500 kvadratnih metrov površine.

Potem ko smo že leta 1988 dokončali obnovo prostorov za šoštansko knjižnico v stari pošti, smo jo leta 2000 zaradi denacionalizacijskih zahtev spet preselili, tokrat v kulturni dom, leta 2012 pa končno v ustreznejše prostore (450 kvadratnih metrov) v nakupovalnem centru TUŠ.

Dokončno smo rešili tudi prostorsko stisko knjižnice Šmartno ob Paki. Leta 2009 smo jo preselili v nekdanjo trgovino, v kateri smo obnovili 175 kvadratnih metrov, obnova je stala občino vsega 7.000 evrov – ostala sredstva smo v sodelovanju z direktorjem mladinskega centra uspeli zbrati sami preko donatorjev, večino opreme pa je podarila Knjižnica Rogaška Slatina.

Na Velenjskem gradu smo ob državno sofinanciranih spomeniškovarstvenih posegih (obnova fasad, streh, obzidij,

podstrešja ...) tudi sicer intenzivno vlagali v obnovo razstavnih prostorov (obnovili smo praktično vse muzejske zbirke, na novo postavili več novih zbirk (C. Cesarja, Od romanike do baroka ...), s sredstvi Gorenja in Premogovnika smo na novo postavili in razširili zbirko slovenske sodobne likovne umetnosti, uredili nove delovne prostore za zaposlene, odprli grajsko trgovino in gostilno. Vodili smo obnovo Kavčnikove domačije, gradu Šalek, Slivnikove domačije, domačije Arclin 23, Grilove domačije, vodili smo tudi ureditev nove spominske sobe podpisa nemške kapitulacije v zdraviliškem parku v Topolšici ...

Dom kulture v Velenju smo predvsem iz rednih sredstev za delovanje zavoda po malem obnavljali že od leta 1988, ampak šlo je zares za najbolj nujna dela: obnova tal v dvorani, obnova sanitarij, obnova odrskih tal, obnova garderob za nastopajoče, obnova garderobe za obiskovalce.

Leta 2004 se je začela celovita prenova Doma kulture, prva faza (ureditev pročelja) je bila končana leta 2005, leta 2007 je bila končana obnova glavnega objekta, leta 2008 pa še del upravnih prostorov in stranske fasade. V času obnove kulturnega doma so zaposleni v upravi in enoti Prireditve ves čas opravljali svoje delo v nemogočih pogojih.

Kjer so naložbe tekle (finančno) preko programov Kulturnega centra, je aktivnosti (od pridobitve dokumentacije, iskanja ponudb, izbire izvajalcev, koordinacije z izvajalci, pa seveda tudi nadzor nad potekom del) običajno vodil direktor zavoda. Tudi pri obnovi Doma kulture, ki naj bi jo neposredno vodila občina, sem imel močno vlogo, saj je bila prisotnost projektanta in tudi nadzora dokaj skromna, izvajalec pa že v fazi propadanja. Zahvaljujoč moji vsakodnevni prisotnosti na objektu in strogemu spremljanju opravljenih del smo takrat dosegli, da je izvajalec plačal visoke penale zaradi zamud, uveljavil pa je le za dvajset odstotkov zahtevanih dodatnih del.

Pri gradnji nove knjižnice v Centru Nova je imel Kulturni center manjšo vlogo, z vodjo knjižnice sva sicer pripravila predračune investicije za lobiranje in odločanje v parlamentu, kasneje pa se je nekaj sodelavcev vključilo v skupino za izbiro opreme. Takrat je župan javno izjavil, da »knjižnica Velenje pri

investiciji nima nič, še najmanj pa njen direktor«. Morda bi bilo bolje, da bi zaupal vodstvu Kulturnega centra, saj se je kmalu izkazalo, da del opreme ni primeren, da je pogodbeni partner – izvajalec – Mestno občino Velenje pri nabavi opreme za knjižnico skušal celo izigrati za lepo vsoto denarja, še kasneje pa so se pojavile številne napake zaradi varčevanja pri obnovi objekta in je bil velik del objekta potreben celovite obnove že po dobrih desetih letih po otvoritvi; menjavajo se večinski lastniki objekta, celovite obnove pa še do danes ni bilo.

Naj ne bo odveč suhoparno naštevaje bistvenih dogajanj pri vzdrževanju, adaptaciji, gradnji, varstvu kulturne dediščine in ostalih naložb po letih (do leta 2004 seveda za KCIN, od 2004 do 2008 za Knjižnico brez Muzeja in Galerije; za leta od 2008 dalje pa za samostojno knjižnico brez Prireditve oz. Doma kulture/Festivala):

- 1988** – dokončanje obnove knjižnice v Šoštanju; obnova garderobe, stopnic, bifeja in tal v dvorani Doma kulture Velenje; obnova dela strehe na Velenjskem gradu in dela fasade Velenjskega gradu; popolna rekonstrukcija toplotne podpostaje in menjava radiatorjev v velenjski knjižnici.
- 1989** – prenova tal v galeriji, oplesk knjižnice; popravilo platoja in stopnic pred Domom kulture v Velenju; obnova preostale (1300 m²) fasade na Velenjskem gradu in ureditev novih delovnih prostorov.
- 1990** – obnova vhoda v velenjsko knjižnico: obnova kadilnice v Domu kulture Velenje; dokončanje obnove fasade na Velenjskem gradu; začetek konzervacije Šaleškega gradu; zaključek obnove Kavčnikove domačije.
- 1991** – obnova dela kleti v knjižnici – za potrebe galerije; ureditev garderobe in toaletnih prostorov za igralce v Domu kulture Velenje; sanacija temeljev in krone Šaleškega gradu.
- 1992** – menjava odrskih tal v dvorani Doma kulture Velenje; vgradnja jeklenih stropnih konstrukcij na Velenjskem gradu; sanacija in dozidava večjega dela obrambnega zidu.

- 1993** – na Velenjskem gradu: obnova sanitarij za obiskovalce, ureditev stare trgovine in gostilne, izolacija ostrešja ron-dele; nadaljevanje konzervacije Šaleškega gradu.
- 1994** – obnova zidu in namestitvev ograde na Šaleškem gradu
- 1995** – izgradnja stopnic na Šaleški grad; ureditev nove spomin-ske sobe podpisa nemške kapitulacije v Topolšici.
- 1996** – menjava talnih oblog in popravilo strehe v velenjski knji-žnici; delna sanacija strehe na velenjskem Domu kultu-re; urejanje podstrešja na Velenjskem gradu.
- 1997** – menjava svetlobnega parka v galeriji; nadaljevanje obno-ve podstrešja Velenjskega gradu.
- 1998** – dokončanje obnove dela podstrešja na Velenjskem gradu.
- 1999** – obnova sanitarij v velenjski knjižnici; opleski fasad na Velenjskem gradu in Domu kulture v Velenju; ureditev prostorov na Velenjskem gradu po izpraznitvi rudarske-ga muzeja.
- 2000** – ureditev nove knjižnice v Šoštanju v kulturnem domu; urejanje elektro instalacij v velenjskem Domu kulture; ureditev zaščitne ograde in razsvetljave na Šaleškem gra-du.
- 2001** – na Velenjskem gradu nadaljevanje obnove podstrešja, ureditev treh prostorov za stalno postavitve Cirila Ce-sarja.
- 2002** – obnova šestih prostorov za galerijo – Zbirko sodobne slovenske umetnosti na Velenjskem gradu; sanacijska dela na gradu Šalek – transportne poti, urejanje zidov; menjava tal v mali dvorani in preddverju male dvorane, menjava odrskih tal v velenjskem Domu kulture; obnova prostorov mladinskega oddelka knjižnice na Prešernovi cesti 8 v Velenju.
- 2003** – ureditev muzejskega depoja v prostorih Premogovnika, nadaljevanje obnove podstrešja na Velenjskem gradu: sanacija odpadajočega ometa na Šaleškem gradu.
- 2004** – 1. faza obnove velenjskega Doma kulture; obnova vele-blagovnice Nama za potrebe nove knjižnice.

- 2005** – zaključek obnove Name in selitev velenjske knjižnice; začetek II. faze obnove velenjskega Doma kulture.
- 2006** – dokončanje II. faze obnove velenjskega Doma kulture.
- 2007** – Dom kulture: dokončna ureditev pritličja upravnih prostorov, ureditev gostinskih prostorov, obnova vzhodne fasade.
- 2008** – zasteklitev pravljичne sobe v velenjski knjižnici; ureditev zahodne fasade Doma kulture.
- 2009** – obnova prostorov in selitev knjižnice v Šmartnem ob Paki; zasteklitev pravljичne sobe v velenjski knjižnici.
- 2013** – obnova prostorov v nakupovalnem centru TUŠ in selitev šoštanjske knjižnice.
- 2015** – začetek preurejanja Mestne knjižnice Velenje – ureditev novega domoznanskega oddelka.
- 2016** – ureditev oddelka za odrasle – nova postavitve opreme; ureditev mladinske sobe.
- 2018** – dokončanje preureditve Mestne knjižnice: postavitve zbirke prvih beril, preureditev mladinskega oddelka in preureditev preddverja.
- 2020** – začetek avtomatizacije izposoje in vračila gradiva.
- 2021** – dokončanje avtomatizacije izposoje in vračila gradiva.

Zaključek

Že zgoraj zapisano, ki je le osebno, z nekaj dokumenti podprto razmišljanje in ne analiza, verjetno dovolj zgovorno priča o izjemni vlogi Kulturnega centra Ivana Napotnika (kasneje tudi njegovega pravnega naslednika Knjižnice Velenje) pri razvoju velenjske kulture.

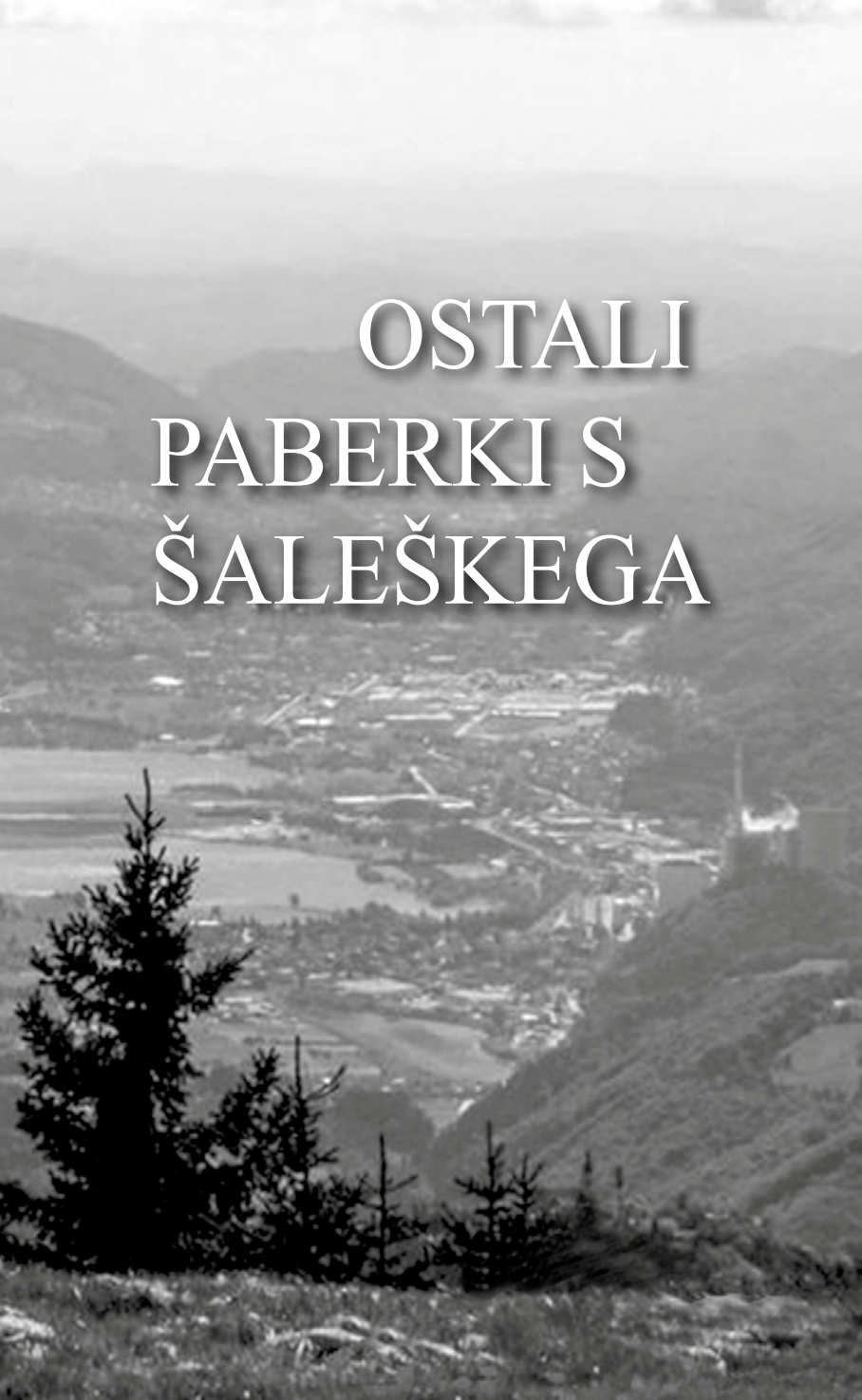
Kulturni center je bil dolgo časa vzor organiziranosti večdejavnostnih zavodov v Sloveniji. Zaradi sinergijskih učinkov sorodnih dejavnosti in zaradi mlade, ambiciozne ekipe je v letih od ustanovitve do reorganizacije leta 2004 postavil močne temelje za kasnejši samostojni razvoj takratnih organizacijskih enot,

ki so se razvile v uspešne zavode, ki vsak na svojem področju dosegajo izjemne rezultate – tako celota kot posamezniki.

S sodelavci smo si ves čas prizadevali, da nismo ostajali znotraj formalnopravno zaukazanih aktivnosti, temveč smo se ves čas trudili narediti nekaj več, kot je veleval opis del in nalog. In nismo ostajali v okvirih svojega zavoda, sodelovali smo z mnogimi in na različne podpirali številne, v katere smo verjeli. Našim šaleškim in zunajšaleškim uporabnikom smo dali nešteto kulturnih dobrin in s tem občutno prispevali h kulturnemu življenju v našem okolju. Poklicni kulturi v občini Velenje v letih od 1975 do 2004 bi lahko enostavno rekli Kulturni center Ivana Napotnika Velenje.

Ker ne verjamem, da bo kdaj luč sveta zagledala posebna publikacija o poklicni kulturi v Velenju, naj bo ta osebni zapis priklon Kulturnemu centru Ivana Napotnika in njegovim naslednikom, še posebej pa priklon vsem mojim sodelavkam in sodelavcem v mojih triintridesetih letih druženja z njimi.

OSTALI PABERKI S ŠALEŠKEGA

*David Vidmar Čeru
Silvo Grmovšek
Andreja Ažber*

*Knjižne
novosti
iz
Šaleške
doline*

**Že dneve in tedne ... že
130 let,
urednik Miran Aplinc,
2021**

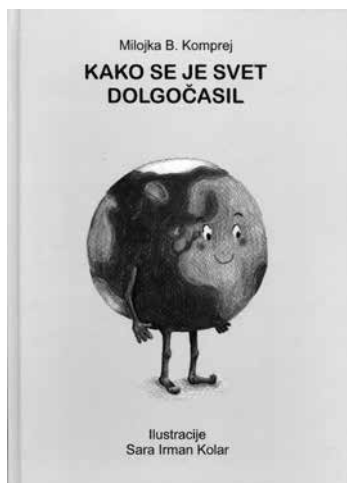
Savinjska železnica od svojega začetka iz leta 1891 pa vse do leta 2021, torej 130 let njene zgodovine, je tema zbornika, ki ga je izdal Muzej Velenje, besedilo pa so prispevali dr. Milan Aplinc, dr. Tadej Brate, Amadeja Koren, Vinko Mihelak in dr. Emil Šterbenk.

Najprej je bila železniška proga od Celja do Velenja, ki so jo čez nekaj let še v zadnjem desetletju 19. stoletja podaljšali do Dravograda. Čeprav je bil na začetku uresničen osrednji gospodarski cilj gradnje železnice, to je transport premoga iz velenjskega rudnika, pa preostala ekonomska pričakovanja niso bila dosežena. Proga je bila bolj namenjena potniškemu prometu, pri čemer železnica ni našla odgovora na konkurenco cestnega prometa, k njenemu usihanju pa je prispevala ukinitve proge med Velenjem in Dravogradom, s čimer je bila prekinjena pomembna povezava s Koroško in Avstrijo. Železniška proga je dosegla vrhunec v šestdesetih in sedemdesetih letih prejšnjega stoletja, ko šoštanjska termoelektrarna ni kurila vsega velenjskega lignita, potem pa je pričela usihati. Danes sta največja uporabnika železnice Gorenje in potniški promet.

Zgodovinski pregled gradnje savinjske proge, upravljanje le-te, tehnična oprema od začetkov do danes, razvoj, usihanje industrijske železnice med Celjem in Velenjem, ohranjanje tehniške dediščine ipd. so postavljeni v kontekst industrijske revolucije in razvoj prometa v Avstro-Ogrski monarhiji ter spreminjanja družbenega in ekonomskega ozadja v obdobju 130 let.

Zbornik je izdala Občina Šmartno ob Paki.

SG

Milojka B. Komprej,
Kako se je svet dolgočasil,
2021

Zgodba iz te slikanice se prične z rajskimi podobami planetarne sloge med njegovimi človeškimi in živalskimi prebivalci, čudovitega reda in svobode, zraka, ki je dišal po svežem, čistih vodah in bujnem zelenju. Po tisočletjih blaženosti to idilo zmoti Svet oziroma planet, ki mu postane dolgčas in si zaželi spremembe. Z zagotovilom, da več bo želel, več

bo imel, pokliče človeka in mu da proste roke, da prične Svet spreminjati. Podobnost s človeško zgodovino uničenja planeta ni naključna, razlika je le v koncu. Medtem ko je prihodnost realnega planeta vprašljiva, se planet iz slikanice vrne v začetni raj.

Ilustratorica je Sara Irman Kolar, slikanica pa je izšla v Kulturnem društvu Mariborska literarna družba.

SG

Bojana Čampa in
Stane Jeršič,
Fabiani, Plečnik, Vurnik:
Oblike za novo
demokracijo,
2022

Z izidom monografije se je zaključil zadnji člen projekta Pionirji slovenske sodobne arhitekture. Avtorica besedila, umetnostna

zgodovinarica Bojana Čampa, in fotograf ter Velenjčan Stane Jeršič sta v Narodnem muzeju Slovenije pripravila razstavo in

izdala obsežno monografijo o arhitektih Jožetu Plečniku, Maksu Fabianiju in Ivanu Vurniku.

Skupni naslov razstave in knjige *Oblike za novo demokracijo* izhaja iz predpostavke, da arhitektura vpliva na družbo in oblikovanje osebne identitete ter se osredotoči na to, da Plečnika, Fabianija in Vurnika združuje njihovo prizadevanje za demokratično urejene prostore ter najboljše arhitekturne in urbanistične rešitve.

Monografijo je založil Artkontakt Studio Bast.

SG

Ambrož Kvartič,
Križem svet: pesmi, uganke
in dopolnjevanke,
2021

Tematsko raznolika slikanica velenjskega etnologa in folklorista, novinarja in mladinskega pisatelja je že njegova tretja knjiga za otroke – zabavna, poučna in opremljena z odličnimi ilustracijami Zvonka Čoha.

Vsaki zgodbi v verzih, kot je denimo potovanje kapljice po oceanu, ledena doba, vulkani, potresi, plohe ali pa razgibani možgani, sledi uganka ali dopolnjevanka. Tako se iskrivo in humorno povezujejo pojavi iz žive in nežive narave v poučne pesmi, ki pri malem bralcu vzbujajo domišljijo.

Slikanica je izšla pri Mladinski knjigi.

SG

Dušan M. Pirc,
Kajuh v prozi,
2021

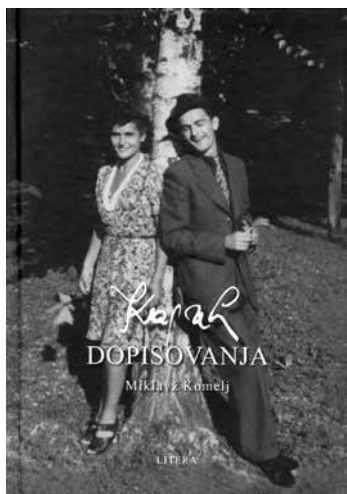
Letošnja stoletnica rojstva šoštanjskega barda, ki je zaslovel s svojo socialno in uporniško protifašistično poezijo, ne bo ostala v kolektivnem spominu le kot jubilejno leto praznovanj. Trajni presežek bo namreč sedem monografij, posvečenih Karlu Destovniku Kajuhu, ki njegovo dejavnost in življenje, in ne le pesnjenje, proučujejo iz različnih vi-

dikov. Od njegove proze, prevodov njegovih pesmi, uglasbene poezije in dopisovanja, kar je doslej izšlo v štirih knjigah, ki jim sledijo še tri.

Kajuh je bil pesnik in dejstvo, da je napisal le malo proznih besedil, bi pisca monografije lahko spravilo v veliko zadrego. Rešitev je našel v povsem legitimni odločitvi o tematizaciji Kajuhovega proznega ustvarjanja v domačih in šolskih nalogah v zgodnjem najstniškem obdobju ter v mladostniških letih, ko je ob poeziji pisal tudi črtice, eseje, literarno kritiko, dramska besedila ter nekaj prevodov. In malo nenadoma postane veliko, če upoštevamo, da je avtor živel komaj nekaj več kot enaindvajset let. Med drobcu Kajuhovega proznega ustvarjanja je po obsegu najdaljša drama *Mati*, ki sta jo napisala skupaj z Bojanom Štihom, in prevoda dveh daljših proznih besedil.

Pesnikovo prozno ustvarjanje je kronološko razdeljeno na najzgodnejše celjsko obdobje, ko je pisal šolske naloge, vaje in črtice ter s prispevki med drugim sodeloval z revijo *Slovenska mladina*. Temu sledi mariborsko obdobje, v katerem je prevajal, ter ljubljansko obdobje umika pred Nemci in življenja v ilegali.

Knjiga je izšla ob stoletnici Kajuhovega rojstva pri mariborski založbi *Litera*.

Miklavž Komelj,
Kajuh: Dopisovanja,
2022

Dilema, ali iskati za pesmimi njegovega avtorja ali pa je umetnikova biografija nepomembna za njegova dela, je pri Kajuhu odveč. Če pri kakšnem slovenskem pesniku ob branju pesmi ne moremo odmisлити njegove biografije, je to Kajuh, saj je sledil svojim idejam do konca, do smrti, je zapisal avtor spremne študije Miklavž Komelj. Kot zatrjuje ta pri-

znani umetnostni zgodovinar, pesnik, pisatelj in znanstvenik, se je Kajuh zavedal pasti banalizacije smrti, notranje napetosti med humanizmom in dehumanizacijo, v katero je bilo ujeta slede-nje idejam o zmagi socialne revolucije in diktature proletariata v sovjetskem duhu. Tudi o tem govori Kajuhova korespondenca, skozi katero se kaže pesnikova zrelost, ki je daleč prekašala nje-gova leta, prav tako neverjetno pa je, da je v mladostniškem ob-dobju imel za dopisovalce najpomembnejše osebnosti na tedanji levi sceni (Miška Kranjca, Dušana Pirjevca, Bojana Štiha, Ferda Kozaka, Toneta Seliškarja, največjega črnogorskega pesnika 20. stoletja Radovana Zogovića ipd.). Kajuhova korespondenca s triindvajsetimi dopisovalci je opremljena z opombami in imen-skim kazalom.

Kot vseh sedem knjig o Kajuhu, izdanih ob stoletnici nje-govega rojstva, je tudi ta izšla pri mariborski založbi Litera.

SG

***Zbornik 2021, Šaleški
razgledi 18,
2021***

Odkar so bili pred štiri-
rimi leti zagotovljeni pogoji
za redno izhajanje, Šaleški
razgledi izhajajo vsako leto
kot družboslovno-humani-
stična knjižna zbirka, ki se
tematsko navezuje na širše
območje Šaleške doline.

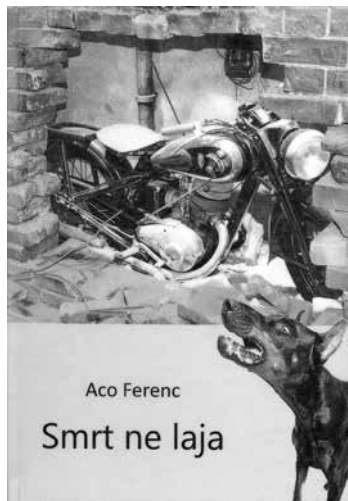
Zvezek 18 (2021)
prinaša vrsto odkritij, novo-
sti in razmislekov o prete-
klosti in sedanjosti Šaleške
doline. Prične se s premi-
slekom o gospodarski in
družbeni tranziciji v dein-

dustrializacijo in o izstopu iz premogovništva, nadaljuje z no-
vimi spoznanji o stavbni zgodovini Velenjskega gradu, oživlja
čas med prvo svetovno vojno iz korespondence na razglednicah,
piše o bivanju dunajske literatke, pedagoginje in filantropinje
Eugenie Schwarzwald v Topolšici, tematizira vztrajanje nem-
štva v Šaleški dolini tudi po ustanovitvi države SHS, odkrije,
da je vilo Gutenbuchel leta 1929 obnovil arhitekt svetovnega
formata Alfred Keller, članku o uglasbeni Kajuhovi poeziji sledi
prispevek o tem, kaj nam o času v sredini petdesetih let prej-
šnjega stoletja pove primer izginotja kipa Cirila Cesarja. Temu
sledi referenčno delo o filmski zgodovini v Šaleški dolini, nato
prispevek o ilegalnem ponatisu prepovedane pesniške zbirke
Franceta Balantiča in esej o malo znani pesniški zbirki Zden-
ke Gajser in njenem lezbičnem naboju. Zadnji del Razgledov je
samorefleksija Petra Rezmana o njegovem knapovskem opusu
petih romanov, prispevek o nastanku imena Velenje in pregled
šaleških knjižnih novosti.

Bogata in raznolika številka razgledov torej, ki v časih prevladujočih enovrstičnih in enodimenzionalnih besedil prinaša v javni diskurz obsežna besedila, ki pričajo o intelektualni širini in globini šaleških avtorjev.

Založnik zbornika je Knjižnica Velenje.

SG

Aco Ferenc,
Smrt ne laja,
2022

Življenje na robu, dekleta, seks, potovanja z dvignjenim palcem, nenačrtno improvizirana potovanja z motorji, nenehna kršitev pravil večine, stalna akcija. Nenehno gibanje po poteh, ki so jih drugi prehodili, vendar se Ferenčevi junaki s tem ne obremenjujejo; zadošča jim, da so v svojem mikrokozmosu avtentični; kerouackovski junaki imajo

sicer širša obzorja, a jih s šoštanskimi lokalci družijo uporništvo in hedonizem, ki doseže vrh v občasnih nebeških fukih. In takrat je življenje izpolnjeno, smisel življenja sklene divji orgazem ...

Knjigo je izdal Zavod Volosov hram.

SG

Alma Javornik,
Mesto na robu mesta: 40
let Mestne četrti Velenje –
Levi breg vzhod,
2021

Strokovni prispevek, izdan ob jubilejni 40. obletnici ustanovitvi velenjske mestne četrti Levi breg - vzhod, prikazuje zgodbo, kako se je nekoč ruralni pre-del Šaleške doline v pičlih nekaj desetletjih spremenil v urbano in eno najgostejše naseljenih območij celotne Šaleške. Prikazana je izgradnja tako blokov kot tudi šol, pošte, nakupovalnih centrov ter navsezadnje obnova, ki jo je krajevna skupnost v 21. stoletju že več kot očitno potrebovala. A knjižica

ni samo zgodba betona in železa, je tudi pripoved o ustanovitvi nove krajevne skupnosti in mestne četrti, ki ždi v samem središču Velenja in še dandanes usmerja nadaljnji razvoj.

Knjiga je izšla pod pokroviteljstvom Mestne občine Velenje.

DVČ

Mateja Medved, Mojca Ževart,

Recepti velenjskih kuharic,
2019

Knjižica Mateje Medved in Mojce Ževart je okno v svet že pozabljene šaleške kulinarike, prepredeno z vzgibi moderne kuhinje. Knjiga predstavlja izseke iz kuharskih knjig Cecilije in Nežke Lempl, kuharic s Konovega oziroma iz Škal pri Velenju, in nam tako razstira kulinarčni vsakdan v Šaleški dolini v času poznega 19. stoletja. Jedi, kot so einbren (prežganka), filani (polnjeni) golobi, buhtelni (buhteljni), gugelhupf (šarkelj) in bröselknödelni (zdrobovi cmoki) so le nekatere kulinarčne posebnosti, ki se

dandanes redkeje pojavljajo na mizi, če že niso po vsem utonile v pozabo. A poleg teh starih receptov je v knjižici moč najti recepte iz albanske, bosanske, medžimurske in srbske kuhinje, ki so se do današnjega dne usidrali v Velenju.

Knjigo je izdal Muzej Velenje.

DVČ

Mateja Medved,
Grad Velenje: Drobci grajske zgodovine. 750 let od prve omembe Velenjskega gradu,
2021

Velenjski grad že stoletja ždi nad Velenjem in deluje tako kot najvidnejši med staroarhitekturnimi spomeniki doline kot tudi najočitnejši med znaniki bogate zgodovine Šaleške doline. Ob 750. obletnici prve omembe Velenjskega gradu je pod okriljem Muzeja Velenje nastala poljudnoznanstvena publikacija, ki opisuje bogato zgodovino gradu in grajske okolice.

Četudi je bil velenjski grad v zgodovini Šaleške doline le eden od številnih, ki so bili postavljeni v tem okolišu, pa dandanes sameva kot edini še dobro ohranjen spomenik starih centrov oblasti. V monografiji avtorica Mateja Medved prikazuje zgodbo gradu, vse od prvih lastnikov v srednjem veku, preko novoveškimi plemiških družin, ki so za časa reformacije in turških vpadov živele v gradu in stavbo spremenile v renesančno palačo, ter vse do današnjega dne, ko so se v sobane nekoč neosvojljive trdnjave naselili prostori Muzeja Velenje. Zanimivo zgodbo spremljajo številne ilustracije in bogat izbor slikovnih prilog.

Knjiga je izšla pri Muzeju Velenje.

DVČ

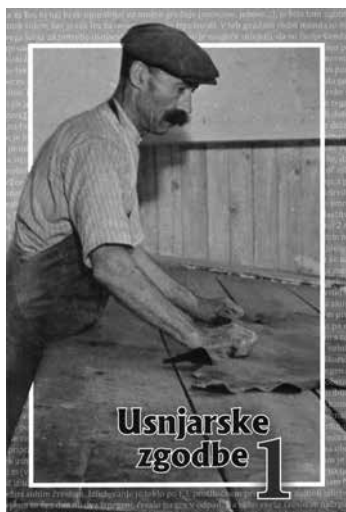
Mojca Ževart,
Sončne zgodbe mladega mesta,
2019

Ko je govora o Velenju, mnogo ljudi pomisli na mesto delavcev. Spet drugi pomislijo na industrijsko in ekonomsko središče. Tretji na mesto železobetonskih blokov. Toda le redki so, ki gledajo na Velenje kot na zeleno mesto, mesto, ki je tesno povezano s svojim okolišem in naravo. Četudi bi ljudje sprva pomislili na Titov trg kot središče mesta, pa se v mnogih ozirih skriva njegova srčika v Sončnem parku, ki kraljuje in se razprostira na njegovem obrobju. Sončni park je star toliko kot mesto samo in je

dolgo deloval kot središče družabnega življenja. Postal je priljubljeno srečevališče, prostor za preživljanje prostega časa in prizorišče najpomembnejših velenjskih dogodkov in prireditev. Na tem mestu je stalo kotalkališče, tukaj so praznovali tradicionalni skok čez kožo, tukaj je ob udarniškem delu nastajala velenjska identiteta. Avtorica knjižice Mojca Ževart tako ugotavlja, da je zgodba sončnega parka intimno povezana z razvojem Velenja in njegove podobe.

Knjiga je izšla pri Muzeju Velenje.

DVČ

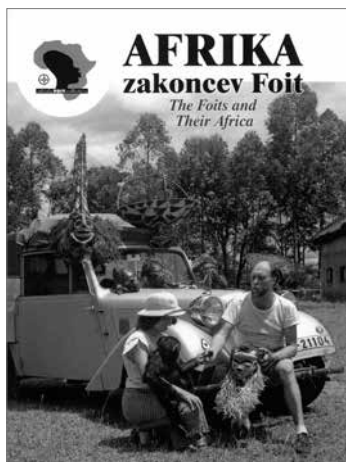
**Jernej Hozjan,
Usnjarske zgodbe,
2022**

Pod uredniškim očesom Jerneja Hozjana je v letu 2022 pod okriljem Muzeja Velenje in Muzeja usnjarstva na Slovenskem Šoštanj prišlo do izida obsežnejše zbirke spominov na usnjarsko delo v tovarni usnja v Šoštanju. Ducat in pol zgodb v obliki osebnih spominov prikazuje številne vidike dela, skrbi za in uspehov šoštanjskega usnjarskega obrata. Opremljena z

uvodnikom služi knjiga kot pomemben vir za etnološko raziskovanje preteklosti Šaleške doline in posameznih vidikov gospodarskega udejstvovanja v njej in navsezadnje kot prikladen vir za ohranjanje lokalne kulturne dediščine.

Knjiga je izšla pri Muzeju usnjarstva na Slovenskem Šoštanj.

DVČ

**Tanja Verboten, Blaž
Verbič in Marko Freljih,
Afrika zakoncev Foit,
2022**

Afrika je že od nek-
daj kontinent eksotike in za-
vit v tančico nerazumljivosti
za Evropejca. Mnogim osta-
ne Afrika celo življenje kot
oddaljen, nepoznan konec
sveta, ki se najbližje lahko
približamo ob prebiranju pu-
stolovskih romanov v slo-
gu Karla Maya ali pa stri-
povskih zgodb Tintina. Toda

tudi v Šaleški dolini obstajajo ljudje, ki si drznejo oditi v širni svet in spoznati zemljo onkraj omejenega horizonta. In ravno to je zgodba zakoncev Františka in Irene Foit, ki sta na afriškem kontinentu preživela več kot dvajset let. A je tudi zgodba, kako so po zaključku večletne avanture njuni etnološki artefakti priromali v sobane Velenjskega gradu, kjer še dandanes tvorijo neprecenljivo zbirko afriškega etnološkega izročila in delujejo kot integralni del stalne muzejske zbirke na Velenjskem gradu.

Knjiga je izšla pri Muzeju Velenje.

DVČ

Ambrož Kvartič,
Verzi, vrezani v Velenje,
2022

Pesmarica in uganka-rica o Velenju avtorja Ambroža Kvartiča ter opremljena z linoreznimi ilustracijami Katarine Aman igrivo in zabavno predstavlja Velenje in vse lokalne markantnosti. Od Starega Velenja do Tivovega trga, od Velenjskega gradu do Gorenja, od stadiona do knjižnice in od premogovnika do Pikeinega festivala ter še veliko več. Knjiga je odličen vodnik po Velenju in pester prikaz vsega, kar mesto ponuja tako obiskovalcem kot, še pomembneje, svojim prebivalcem.

Knjiga je izšla pri Velenjski knjižni fundaciji.

DVČ

Andželina Jukić,
Foto Pajk: pogled za
objektiv fotografskega
mojstra Volbenka Pajka,
2020

S slikovnim gradivom bogato opremljena krajša biografska monografija Andželine Jukić nam razstira življenje in delo najznamenitejšega in najkakovostnejšega velenjskega fotografa dvajsetega stoletja Volbenka Pajka. Kot mladenič iz Kozjanskih gričev je najprej poskusil svojo srečo v Zagrebu, kjer se je izučil v znanju fotografiranja, vojna vihra ga je zvalila na Dunaj, po vojni pa se je ustalil v Velenju, kjer je ostal do

konca svojih dni in se izučil za pravega fotografskega mojstra. Pajk je s svojim delom prikazal razvoj Velenja iz ruralnega zakotja Štajerske v eno večjih urbanih in gospodarskih središč na Slovenskem. Kot takšen je Pajkov prispevek za zgodovino pisje Šaleške doline neizmeren. Njegove fotografije namreč najbolj razodevajo spreminjajočo se podobo prostora, prikazujejo bogato družabno življenje v mestu in kažejo, kako hitro je Velenje doseglo uspeh. Poleg njegove biografije in prispevka k Velenju delo prikazuje proces fotografiranja, razvijanja slik in dolgo pot od »škloca« fotoaparata do končnega izdelka.

Knjiga je izšla pri Muzeju Velenje.

DVČ

Marjan Klepec,

***Spogledi z naravo:
Fotografski sprehodi po
Šaleški, Savinjski, Koroški,
2022***

Fotopisni prispevek ljubiteljskega fotografa in nekdanjega direktorja javnega zavoda Rdeča dvorana

na ŠRZ in s predgovorom župana Mestne občine Velenje Petra Dermola predstavlja pomemben prispevek k poznavanju lepote naravne in kulturne dediščine Šaleške doline in njene okolice. Okoli 350 strani dolga fotografska zbirka prikazuje lepote šaleškega okoliša in bujnost narave te doline. Knjiga je opomin o lepoti narave, ki obdaja Šaleško dolino, in v teh časih, ko se vsem nekam mudi in deluje življenje karseda hektično, deluje pomirjujoče in sproščujoče.

Knjiga je izšla pri Velenjski knjižni fundaciji.

DVČ

Stojan Knežević,
Sakralna znamenja
Šaleške doline: vsako ima
svojo zgodbo,
2018

Sto trideset strani obsežno delo akademskega slikarja in konservatorsko-restavratorskega tehnika Stojana Kneževića je plod večletnega raziskovalnega dela z namenom popisa lokalnih sakralnih znamenj po vsej Šaleški dolini. Obsežen seznam 373 znamenj Šaleške doline, dokumentiran v treh občinah (Velenje, Šoštanj in Šmartno ob Paki) in štiriinpetdesetih krajih s pestrim izborom slikovnega gradiva in bogatim komentarjem o arhitekturnih in zgodovinskih posebnostih

vsakega od njih predstavlja pomemben prispevek k poznavanju in ohranjanju lokalne sakralne dediščine.

Knjiga je izšla pri Muzeju Velenje.

DVČ

Vinko Mihelak, Mojca Ževart, Alma Javornik,
Abeceda mesta Velenje,
2019

AFŽ, baklada, četvorček, DK, EKK, ERA, izložba, kotalkališče, Kunta Kinte, NAMA, RLV, skok čez kožo, Srečno!, steklena direkcija, šaht, udarništvo, zelena straža, Žgank, Velenjčan in še mnoge druge so besede in fraze, ki bi se povprečnemu na prvi pogled zdele nemarkantne ali banalne, spet drugemu kot

nenavadne ali morda celo nerazumljive. A ne Velenjčanom in ostalim Šalečanom. Kajti za te predstavljajo te besede temeljne gradnike njihove specifične identitete in lokalne samopodobe. Knjižica Vinka Mihelaka, Mojce Ževart in Alme Javornik, izdana ob 60-letnici mesta Velenje, je pojmovni frazeološki slovar, ki vsebuje in razlaga temeljne besede in fraze, ki opredeljujejo velenjsko govorico in velenjski okoliš. A knjižica je več kot to, saj z razlago teh pojmov prikazuje specifikko velenjske govornice, s tem pa tudi posebnost velenjske identitete, nastale iz delavskega in industrijskega miljeja socialistične dobe.

Knjiga je izšla pri Muzeju Velenje.

DVČ

Barbara Drev,
Napotnikova galerija
Šoštanj, šolska galerija,
2018

Ob 55. obletnici ustanovitve Napotnikove galerije v Šoštanju ter ob 130. obletnici rojstva akademskega kiparja Ivana Napotnika je Barbara Drev pripravila monografijo, ki prikazuje bogato zgodovino prve galerije v Šaleški dolini. Knjiga je prikaz ustanovitve, razvoja

in rasti galerije in umetniške dejavnosti na Šaleškem, saj daje prepotrebne podatke tako o stalni kot številnih začasnih razstavah, ki so v vseh letih popestrile vsakdan številnih domačinov doline. A ne le to; delo z bogatim izborom fotografij in ostalega slikovnega gradiva priča o pestrosti šaleške umetniške, slikarske in še posebej kiparske scene.

Knjigo je izdala Občina Šoštanj.

DVČ

Matej Blagus in Ivan
Hans Avberšek,

Med klinom in
svedrovcem: Šaleški
alpinistični odsek ob
60. obletnici ustanovitve,
2021

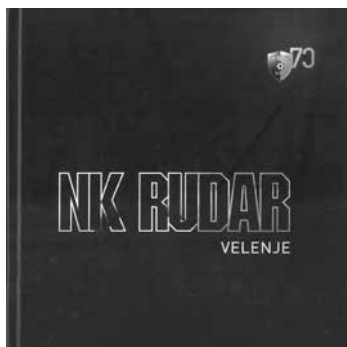
Leta 2021 je Šaleški alpinistični odsek praznoval šestdeseto obletnico ustanovitve in v počastitev tega

častivrednega jubileja je pod uredniškim očesom Mateja Blagusa in Ivana Hansa Avberška ter okriljem samega društva nastala monografska spominska knjiga *Med klinom in svedrovcem*.

Knjiga prikazuje ustanovitev in razvoj organiziranega planinstva v Velenju od leta 1961 naprej in prikazuje najpomembnejše in najvidnejše osebnostne in tekmovalne dosežke posamičnih članov društva kot tudi skupin. Z bogatim izborom slikovnega gradiva obogatena knjiga razstira bogato alpinistično dejavnost Šalečanov in prikazuje številne ekspedicije in vzpone tako na Slovenskem kot tudi onkraj meja.

Knjiga je izšla pri Društvu Šaleški alpinistični odsek.

DVČ

Vinko Mihelak, Alma Javornik,

NK Rudar Velenje: 70 let, 2018

Šport in Velenje sta že od nekdaj tesno povezana. In pri nobenem športu ni ta vez tako očitna kot pri nogometu. Nogomet je tako kot »ljudski šport« te-
sno povezan z mestom, ki

je svojo identiteto želelo zgraditi na ideji enakosti in enakih možnosti. Tako so le tri leta po nemški okupaciji v Velenju na željo telovadnega društva, katerega člani so bili večinoma zaposleni ravno v premogovniku in elektrarni, ustanovili nogometni klub, ki so ga poimenovali Rudar. V zgodovini je klub dosegal številne vidnejše dosežke, kot je uvrstitev v 1. slovensko ligo, uvrstitev v 2. zvezno jugoslovansko nogometno ligo – zahod, osvojitev naslova republiških prvakov in osvojitve naslova »pokalni prvak Slovenije«. Še danes je NK Rudar eden vidnejših slovenskih nogometnih klubov. Knjiga Vinka Mihelaka in Alme Javornik prikazuje začetke tega kluba, njegov razvoj in zgodbo vse do jubilejnega leta 2018, ko je praznoval častivredno sedemdeseto obletnico.

Knjiga je izšla pri NK Rudar Velenje.

DVČ

Andželina Jukić, Mojca Ževart,

***Ceste in ulice
mesta Velenje,*
2018**

Knjižica Andželine Jukić in Mojce Ževart, izdana ob 60. obletnici nastanka mesta Velenje, vsebuje seznam ulic, cest in trgov, ki tvorijo velenjsko mestno skupnost. A knjižica ni le abecedni seznam in golo naštevanje imen in uličnih števil, temveč je prikaz urbanega razvoja Velenja.

Kajti razvoj ulične in cestnoprometne mreže ter trgov kot središč skupnosti je bilo tisto, kar je omogočilo, da se je Velenje v pičlih nekaj desetletjih spremenilo v pravi urbani center. Knjižica prikazuje, kako so bile naravne značilnosti tiste, ki so vsaj deloma prispevale k specifikam tega razvoja, obenem pa tudi nakazuje, kako so starejša zemljepisna imena, dogodki preteklosti in polpreteklosti dobe ter najpomembnejše lokalne in ostale osebnosti, ki so delovale ali katerih vpliv se je čutil na Šaleškem, vplivale na to poimenovanje. Obenem tudi razodeva, kako se je skladno s tem razvojem ustvarila, razvila in razcvetela velenjska identiteta in specifična mestna kultura.

Knjiga je izšla pri Muzeju Velenje.

DVČ

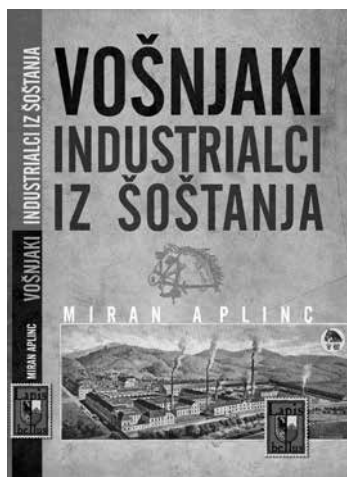
Peter Rezman,
Velunja,
2022

Knjiga šaleškega literata Petra Rezmanja je prozni eksperiment, ki s prepletom številnih kratkih zgodbic in izsekov postavlja vprašanja o meji med fiktivnostjo in stvarnostjo ter o prehajanju med sanjami in resničnostjo, obenem pa vsebuje elemente slovenske literarne realnosti, spodbujene z avtorjevo hudomušnostjo in igrivostjo ter željo po poetizaciji pisane besede.

Je preplet elementov spominskega, zgodovinskega, premišljujočega in na trenutke eksplicitno erotičnega, kar ustvarja občutek celosti dela in njegove sporočilnosti.

Knjigo je izdala mariborska založba Litera.

DVČ

Miran Aplinc,

***Vošnjaki: industrialci iz
Šoštanja,
2021***

V letu 2021 je izšel ponatis 2005. leta izdane knjige avtorja Mirana Aplinca z naslovom *Vošnjaki: industrialci iz Šoštanja*. Znanstvena monografija razstira dolgo zgodovino najpomembnejše rodbine, ki je v času 19. in zgodnjega 20. stoletja gospodovala gospodarski pokrajini Šaleške doline in vihtela vpliv

na področjih lokalne samouprave, politike, ekonomije ter bila ena pomembnejših družin na obširnejšem Slovenskem. Usoda in razcepitev Vošnjakov na nemško in slovensko strujo je močno vplivala na politično zgodovino Šaleške doline v času Avstro-Ogrske in Kraljevine Jugoslavije. V svoji monografiji je Miran Aplinc predstavil začetke te rodbine, njen vzpon, razcvet in propad v letih nacionalizacije, ki so sledila drugi svetovni vojni, obenem pa prikazal tesno povezanost usode te rodbine s celotnim Šoštanjem in ostalo Šaleško dolino.

Knjiga je izšla pri Občini Šoštanj.

DVČ

***Usnjarstvo na Slovenskem:
Zbornik referatov 5. sim-
pozija o kulturni dediščini
s področja usnjarstva na
Slovenskem, Gradiva 8,
2019***

Šoštanjska vez z usnjarско preteklostjo je tako tesna, kot je še dandanes obstoječa vez med Velenjem in rudniško dejavnostjo. Četudi se je aktivna zgodovina usnjarjenja v Šoštanju končala že pred več leti, pa spomin na pomen usnjarstva še ostaja. Ostaja in se ohranja. Muzej

usnjarstva na Slovenskem Šoštanj je tako leta 2019 pripravil že peti simpozij na tematiko kulturne dediščine s področja usnjarstva na Slovenskem. Ob tem dogodku so pripravili zbornik, ki vključuje številne znanstvene in preglede strokovne članka s področja zgodovine usnjarstva in predstavlja pomemben prispevek k razumevanju te nekoč nadvse pomembe gospodarske in industrijske panoge, ki je desetletja usmerjala razvoj in rast Šoštanja. Zbornik je nadaljevanje znanstvenega dela, ki je bilo objavljeno v separatih delih *Usnjarstvo na Slovenskem: zbornik referatov* (2009), *Usnjarstvo v gospodarstvu trgov in mest na Slovenskem* (2011), *Zbornik referatov simpozija, organiziranega v okviru prireditev po občinskem prazniku Občine Šoštanj* (2013) in *Zbornika referatov 4. simpozija o kulturni dediščini s področja usnjarstva na Slovenskem* (2015).

Knjiga je pod uredniškim očesom Mirana Aplinca izšla pri Muzeju Usnjarstva na Slovenskem Šoštanj.

DVČ

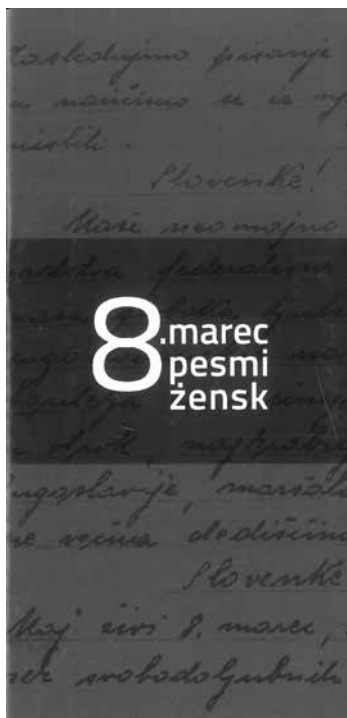
Tanja Verboten,
Prvi maj, praznik dela,
2018

Ko je Muzej Velenje leto 2018 označil za »leto obletnic«, je prišlo do pobude za nastanek razstave in krajše knjižice za prvi maj, praznik dela in, kar je še pomembneje, praznik delavcev. V Šaleški dolini sega praznovanje prvega maja vse do leta 1890 in postane vse do ustanovitve kraljevine SHS stalnica v družabnem življenju šaleških delavcev. V letih, ki so sledila ustanovitvi nove države, je pomen delavskega praznika pojenjal in bil manj zaželen, a nikakor pozabljen. Z vstopom v nov državni okvir druge Jugoslavije je praznik

dela postal eden osrednjih kulturnih praznikov, močno izpostavljen tudi z novo oblastjo. Kanonade, baklade, shodi, praznični vzkliki, kresi, koncerti in ostali tako pristni kot politično propagandistični vzgibi so dali prazniku dela v Šaleški dolini, in še posebej v takratnemu Titovemu Velenju, poseben pomen. Tudi s preходом v samostojno in demokratično Slovenijo se pomen praznika dela ni zmanjšal, knjižica pa nas opominja, da ostajajo vprašanja socialne države in pravne ureditve še vedno odprta.

Knjiga je izšla pri Muzeju Velenje.

DVČ

Tanja Verboten, Mojca Ževart, Mateja Medved,
8. marec: pesmi žensk,
2018

V okviru samooklicanega »leta obletnic« 2018 je na Velenjskem gradu nastalo veliko krajših in obsežnejših knjižic, ki razstirajo drobce dolinske preteklosti. Med drugim je izpod peresa Tanje Verboten, Mojce Ževart in Mateje Medved izšla ta, ki pripoveduje o zgodovini praznovanja dneva žena. V knjižici je na kratko predstavljena pestra in zanimiva zgodovina enega pomembnejših praznikov, ki nas vsako leto opominja na pomen družbene kohezije in pravičnosti, obenem pa je podan prikaz specifične praznovanja

in pomena, ki ga je ta praznik odigral v preteklosti in ga igra tudi v sedanjosti Šaleške doline. V drugem delu te knjižice so poleg pesmi na kratko predstavljene nekatere vidnejše ženske iz Šaleške doline, ki so pripomogle h kulturnemu, gospodarskemu, literarnemu in pedagoškemu dvigu splošne kulture na Šaleškem. Poleg pronicljive vsebine je knjižica polna slikovnega gradiva in grafik, ki še dodatno obogatijo že tako prijetno čtivo.

Knjiga je izšla pri Muzeju Velenje.

DVČ

Mateja Medved,
Šaleške značke: zbirka
značk, znakov in priponk
Muzeja Velenje,
2018

Na Slovenskem je težko najti koga, ki je odraščal v času nekdanje Jugoslavije in ga v mladostnih letih ni prevzela prava »značkomanija«. Značke, znaki in simboli so, še posebej v evropskem prostoru, že od nekdaj stalnica življenja in oblastnišva, v dvajsetem stoletju pa so postale skorajda nekakšen modni hit in zbirateljska obsesija. Še posebej v politično obarvanem prostoru Jugoslavije so značke predstavljale pomemben del prikrita propagande, a obenem tudi pristen prikaz, ka-

ko se lahko usmerja družbo. Značke za šolske bralne značke, za krvodajalske akcije in mnoge podobne nam kažejo, kako se lahko tudi v politično izostreni družbi vrednote civilne družbe postavljajo na najvišje mesto in vsaj na videz delujejo kot ideal, h kateremu je treba stremeti.

V takratnem Titovem Velenju je bilo značk mnogo; od partijskih do protestnih, od ljudskih do formalnih, od značk društev in podjetij ter vse do značk vojske. V krajši brošuri Mateja Medved so predstavljene najvidnejše značke, ki so nastale in bile distribuirane v Šaleški dolini. Tako služi knjiga kot lahkotno branje, ki bo marsikoga potegnilo v nostalgичne spomine mladosti.

Knjiga je izšla pri Muzeju Velenje.

DVČ

Spomini na
preteklo dobo

**Zalka Rajšter Zalar,
Jelica Rajšter Ambrožič
(ur. Damijan Kljajič),
Spomini na preteklo dobo,
2017**

Ob stoletnici rojstva in tridesetletnici smrti šoštanjskega podjetnika, politika in župana Franca Rajštra je pod budnim očesom njegove hčere Zalka Rajšter Zalar začela nastajati obsežna knjiga spominov. Dolga zgodba nastajanja tega dela se je zaključila leta 2017, ko je pod okriljem Muzeja

Velenje in uredniškim očesom Damijana Kljajiča knjiga končno doživela izid. Delo ima ogromen pomen za vpogled v preteklost Šoštanja, širše Šaleške doline in za razumevanje dolinskega vsakdana v obdobju poznega 19. in zgodnjega 20. stoletja. Čas burnih sprememb v demografiji, gospodarski usmerjenosti in politični realnosti doline, kot navsezadnje tudi spremembe vsakdana je v knjigi Zalka Rajšter Zalar orisan po spominih in pričevanjih. Delo deluje kot odlična in verodostojna prizma preteklosti Šaleške doline in življenja ljudi, ki so v dolini živeli in uspeli.

Knjiga je izšla pri Muzeju Velenje.

DVČ

**Milojka Bačovnik
Komprej, Dušan M. Pirc,
Nejc Robida in Tatjana
Vidmar (uredniki),**

Hotenja

Šaleško literarno društvo je stalnica kulturne scene Šaleške doline že več kot štirideset let, in z letom 2021 je društvo vstopilo v častivredno četrto dekada izdajanja glasila *Hotenja*, ki zbira zapise šaleških literatov. Poezija, kratke pripovedi in izseki obsežnejših del krasijo stranice tega vsakoletnega zbornika in odražajo bogato kulturno sce-

no pisane besede na Šaleškem. Četudi tokrat izpostavljamo nekatere novejšje številke, pa bi uredništvo Šaleških razgledov gotovo opozorilo na konstantnost izdajanja in bogat nabor literarnih del, zbranih v več kot tridesetih številkah zbornika.

Knjiga je izšla pri Šaleškem literarnem društvu *Hotenja*.

DVČ

Peter Stanislav Hafner,
Veter, ujet v duši: rimarije,
2020

Pesniška zbirka šaleškega literata, oblikovalca in kulturnika Petra Stanislava Hafnerja, sestavljena iz šestih vsebinsko ločenih razdelkov (Baladika, Lirika, Erotika, Epika, Anima in Kar nekaj), je plod večletnega pesniškega ustvarjanja in prerez pesnikove večletne poetične poti. Knjiga je izrazito avtobiografska svaretev, ki vključuje pesnikovo občutenje dramatičnosti življenja, impresije okoliša,

čutnosti in telesnosti erotičnih vzgibov, narativnosti naše življenjske poti, razmišljanja o duši in vprašanja metafizičnega reala onkraj ter tistih drobnih, skorajda neopisanih malenkosti, ki sestavljajo verjetno najlepši del našega bivanja.

Knjigo je izdala mariborska založba Litera.

DVČ

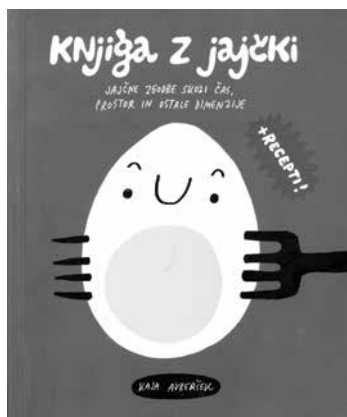
Lado Planko,
Odraščanje v Velenju,
2022

Odraščanje v Velenju je zanimiv literarni hibrid avtorjevih intimnih spominov na otroštvo in dokumentarne refleksije o Velenju in življenju Velenjčanov med petdesetimi in sedemdesetimi leti prejšnjega stoletja. Domoznansko zelo dragoceni zapisi velenjskega kulturnika, glasbenika, glasbenega menedžerja in publicista namreč odstirajo otroštvo in mladost predstavnikov njegove generacije ter na več ravneh duhovito reflektirajo

njihov način razmišljanja, preživljanja prostega časa in jezikovne bravure njihovega slenga. Plankovi spomini vsekakor izrazito presegajo intimno »kroniko neke mladosti«, saj bralci izvemo veliko novega tudi o športni in kulturni dejavnosti, hkrati pa se nam pred očmi ves čas nostalgичno izrisuje podoba takratnega »Novega« Velenja. Pričujoče delo je tudi dragocen prispevek k zgodovini velenjske glasbene šole, saj iz prve roke spoznamo znamenite ljudi, ki so načrtali pot njeni današnji prepoznavnosti.

Knjiga je izšla pri Velenjski knjižni fundaciji.

AA

Kaja Avberšek,
Knjiga z jajčki,
2022

Zabavno in duhovito delo o jajčnih zgodbah skozi čas, prostor in ostale dimenzije, kot je avtorica podnaslovlila strip, ki bi lahko bil na prvi pogled kuharska knjiga s številnimi recepti, v resnici pa je tudi kolaž vseh mogočih hecnih zgodb, mitov, zgodovinskih in umetnostnih vpogledov in

modrosti. Kot je recimo ta, da le vesela kura znese veselo jajce.

Vse to se nebrzdano, igrivo in z iskrivimi asociacijami širi na straneh te knjige ter uspešno jezdi razposajenega žrebca domišljije. Od jajca, ki je prepričano, da je pripadnik rodu kozmičnih jajc z atributi nesmrtnosti, večnosti, stalnosti in modrosti, do jajca, ki želi postati pobarvani rdeči pirh in je prepričano, da se ne more razbiti ali postati gnilo jajce. Zabavne in tudi poučne jajčne dogodivščine jajčnega mladiča, ki se zgodaj loči od mame kure in odpravi v svet razposajenim dogodivščinam naproti.

Knjiga založbe Forum je izšla kot posebna izdaja revije Stripburger.

SG

**Ivo Stropnik in Urška Zupančič (urednika),
*Lirikon21: Mednarodna
revija za poezijo XXI.
stoletja***

Lirikonfest Velenje (MLFV), tradicionalni celoletni literarni festival lirične umetnosti 21. stoletja z osrednjim programom književnega srečanja z mednarodnimi gosti v Velenju, je v zadnjih letih izdal več zbornikov Lirikona21, ki objavlja tako slovensko kot

prevedeno poezijo, književniške refleksije in slovenski potopis 21. stoletja. Revija predstavlja višek organiziranega literarnega združenja na Slovenskem in je omogočila predstavitev in popularizacijo umetniške literature 21. stoletja in njenih ustvarjalcev.

Zbirka je izšla pri Mestni občini Velenje.

DVČ

Povzetki

Jure Trampuš

**NA KRIŽIŠČU: Ali o tem, kako naj se Šaleške dolina
otrese sladkih rudarskih okov: doline pač ne moreš
obleči v zeleno, če uporabljaš barvo lignita.**

Velenje, mesto, vsa Šaleška dolina, kakršno poznamo danes, vključno z ljudmi in globokimi jezери, vključno z belim dimom, hišami, ukročeno Pako, je nastalo zaradi premogovnika. Tudi šoštanjska elektrarna stoji tukaj le zato, ker so blizu rudniški jaški. Zdaj se obeta sprememba. Rudnik se bo zaprl, tudi elektrarna ne ve natančno, kakšna je njena bodočnost. Kako torej naprej? Kaj storiti, da bo Velenje takšno, kakršno je bilo nekoč. Torej čudež, morda ne socialistični, a vseeno mesto, ki bo uspel umazano tehnologijo zamenjala za čistejšo in hkrati stalo in obstalo.

Salahudin Halilović

**ŠIRJENJE JEZER V ŠALEŠKI DOLINI ZARADI
PREMOGOVNIŠKE DEJAVNOSTI: POROČILO
Z GEOINFORMACIJSKIMI MODELI,
SIMULACIJAMI IN MOŽNIMI SCENARIJI S
POMOČJO ORODJA LAND CHANGE MODELER**

Namen tega članka je s pomočjo orodij v GIS okolju analizirati procese, ki spremljajo širjenje jezer v Šaleški dolini ter oceniti njihov vpliv na spreminjanje površja skozi čas. Za cilje sem si zadal osnivanje procesov, njihovo poimenovanje in ocenitev njihovega obsega v prostoru. S pomočjo letalskih fotografij iz različnih obdobj je možno analizirati največje spremembe in določiti scenarije, ki bi lahko različno vplivali na spremembo površja v bližnji ali daljni prihodnosti. Snovanje scenarijev in njihova izpeljava je prav tako eden od ciljev projekta. S pomočjo sodobnih metod z GIS-i lahko nazorno vidimo, kako bi se lahko površje, ki se je spreminjalo hitreje od samega mesta Velenje, še naprej oblikovalo in s tem vplivalo na bivalno okolje. Za analizo razlik površja in napovedovanje prihodnjega stanja smo uporabili sklop orodij znotraj programskega orodja Land Change Modeler, v programu TerrSet.

Za predhodno obdelavo in prikaz končnih rezultatov smo izkoristili orodja v programih ArcGIS in Autodesk AutoCAD. Glede na razlike v površju v letih med 2014 in 2019 bi lahko napovedali, da se bo velikost jezer še naprej širila, a nam regulative in smernice države in Evropske unije kažejo na hitrejše zaprtje rudnika in preobrazbo pokrajine, kot smo sprva pričakovali. Zaključimo lahko, da se bodo na preučevanem območju širili vsi trije obravnavani procesi: ugrezanje, zasipavanje in poseka. Brez upoštevanja dodatnih faktorjev, natančnejših podatkov in načrtov Mestne občine Velenje ter usode Premogovnika pa težko ovrednotimo, do kolikšne mere, kje in kako bodo omenjeni procesi vplivali na percepcijo Šaleške doline.

Jošt Kodrič

**GEOMORFOLOŠKA ANALIZA
PRIDOBIVALNEGA OBMOČJA
PREMOGOVNIKA VELENJE**

Prispevek govori o preučevanju površja na pridobivalnem območju Premogovnika Velenje. V sklopu preučevanja je narejena geomorfološka analizo območja, s katero so bile opisane in preučene antropogene površinske oblike iz več zornih kotov: z vidika njihovega nastanka, dimenzij, starosti, samih oblik in mehanizmov, zaradi katerih so nastale.

Damir Cavnik**EMILIJAN CAVNIK: MOJA DACHAVSKA POT**

Prispevek predstavlja pretresljiv zapis resničnih življenjskih dogodkov taboriščnika in partizana XIV. divizije Emilijana Cavnika iz okolice Šoštanja. Ti so se odvijali v letih 1944 in 1945. Članek govori o tem, kako je pod Smrekovcem skupaj s soborci padel v zasedo nemški vojski ter bil pripeljan na zaslišanje in mučenje v Črno na Koroškem, od tam pa preko Dravograd, Celovca in Münchna v koncentracijsko taborišče Dachau. Predstavljena so njegova doživetja s poti po zaporih in mestih južne Nemčije.

Osrednji del zgodbe opisuje njegove žive spomine, kako so živeli ter skušali preživeti taboriščniki v zloglasnem koncentracijskem taborišču Dachau. Še posebej je pretresljiva izpoved o premestitvi v še bolj kruto podružnično taborišče, v katerem so najbolj grozovito in ponižujoče razčlovečili ljudi, jim odrekli hrano, pitno vodo in oblačila ter jih ob tem gole in bose s težaškim delom izčrpavali do smrti. V tem grozljivem taborišču se srečata usodi dveh Slovencev, od katerih se je eden pridružil okupatorju in delal zanj ter celotno vojno preživel v relativno materialno varnem in udobnem, a moralno povsem izprijenem, pošastnem okolju. Ta je svoje sorojake videl zgolj kot žive mrtnice, s katerimi ni bil pripravljen deliti niti skorje kruha. Na drugi strani pa je izpovedovalec Emilijan, ki je zaradi težaškega in razčlovečenega dela popolnoma izčrpan, zgaran in telesno uničen na koncu preživel in v svojem boju za življenje izkazal ljubezen do domovine in moralno zmago nad svojimi mučitelji in zatiralci, ki so njemu, njegovim lokalnim rojakom in celotnemu slovenskemu narodu namenili dokončno iztrebljenje. Izpoved se zaključi z opisom njegovega zdravljenja in okrevanja v osvobojenem taborišču in odhodom v domovino skoraj tri mesece po koncu vojne, temu pa sledi še komentar, narejen po še ohranjenih primarnih virih.

Silvo Grmovšek

KAJUH BO VEDNO OSTAL PESNIK UPORA:

Praznovanje stoletnice pesnikovega rojstva je obeleženo s sedmimi knjigami o njegovem življenju in delu

V knjižnici Velenje je v zadnjih letih nekdanji direktor Vlado Vrbič dal pobudo za obuditev in obeležitev stote obletnice rojstva Karla Destovnika - Kajuha. Iz te pobude je nastal ne le večji jubilej, temveč osrednji kulturni dogodek, ki je Šaleško dolino zaznamoval z vrsto prireditev, razstav, stvaritvijo biografskega romana, ponatisov in nastankom kar sedmih novih strokovnih monografij, posvečenih življenju in delu največjega med šaleškimi pesniki.

V krajšem intervjuju se Vlado Vrbič in Silvo Grmovšek dotakneta nekaterih najpomembnejših tem, ki so zaznamovale Kajuha; tako njegovega življenja kot tudi po časa pesnikovi prerani smrti. V intervjuju se dotakneta tem Kajuhevega literarno-zgodovinskega pomena, njegove popularizacije in primerjave s sočasnim Francetom Balantičem. Nadalje omenita Vrbičev biografski roman Prestreljene sanje ter obsežen projekt sedmih strokovnih knjig, ki poskušajo Kajuha dodelati iz vseh zornih kotov, tako že poznanih kot novih. Intervju se zaključí z avtorjevim mnenjem o uspehu projekta Kajuh 100 in njegove odmevnosti po vsej Sloveniji. Vlado Vrbič tako premeteno zaključuje, da dandanes družba trpi za kastracijo Kajuha, saj je pesnik upora mnogokrat uprizorjen brez tistih elementov, ki ždijo ravno v srčiki njegove lirike. Vprašanje, kaj pove odrekanje Kajuhevega bistva o naši družbi, je primeren zaključek pronicljivega prispevka.

David Vidmar Čeru

**V ZAKLADNICI OSTALIN IN MEJNIKOV
NARODNE PRETEKLOSTI: Intervju z zbirateljem
in hraniteljem narodnega blaga Zvonetom Antonom
Čebulom**

Julija letošnjega leta (2022) smo se poslovili od verjetno najpomembnejšega in najvidnejšega med vsemi šaleškimi ljubiteljskimi zgodovinarji, strastnega zbiratelja starin vseh vrst in zavednega Šoštanjčana Zvoneta Antona Čebula. Z njegovim odhodom je Šoštanj izgubil pomemben gradnik kulturnega življenja, zgodovinarji, muzealci, kulturniki, Šoštanjčani in ostali v Šaleški dolini pa velikega kolega in dobrega prijatelja.

Zvone je bil poznan mnogim in mnogi so vedeli veliko o njegovem življenju. Toda želeli smo, da o Zvonetu ne bi pisali drugi, temveč da bi sam zaključil svoje popotovanje. Tako smo se odločili objaviti v tej številki Šaleških razgledov intervju. Pričujoči prispevek je transkripcija intervjuja iz leta 2020, v katerem je Zvone pripovedoval o svojem življenju, nam razstrl svoj pogled na svet ter obrazložil, zakaj se je vrgel v zbirateljske vode. V uredništvu Šaleških razgledov smo se tako odločili, da Zvone sam zaključi svojo življenjsko zgodbo, kajti vedno je želel imeti zadnjo besedo in naj se mu tudi tokrat to dovoli.

Dušan Brešar

**»TEKMA JE BILA ODPOVEDANA,« A MI SMO
ŠPILALI NAPREJ**

Proti koncu Orwelovega leta je mladi pesnik (avtor članka) napisal družbenokritično pesem z naslovom Šoštanjska impresija 1984. V njej se odraža razpadanja Jugoslavije. Takratni dogodki in način življenja danes zvenijo precej nadrealistično. Pesem je odmevala v takratnem kulturnem in političnem življenju. Skladatelj in pianist Pavle Šivic je pesem uglasbil za mladinski pevski zbor in jo poslal na vsejugoslovanski festival Kurirček v Maribor, kjer je bila leta 1986 z naslovom Kajuh tudi nagrajena. V Šaleški dolini je bila pesem leta 1988 izvedena dvakrat. Prvo priredbo je naredila Šoštanjčanka Anka Verdnik, danes Jazbec. Izvedel jo je otroški pevski zbor OŠ Šmarno ob Paki v okviru neke proslave. Drugič je bila izvedena v Glasbeni šoli Velenje ob Šivičevi 80-letnici. Zbor je vodil Ivan Marin ml. Danes je pesem pozabljena in spregledana, četudi nosi poanto tudi za današnji čas, ki se glasi: »A smo se za to borili?«

*Rok Poles***OD KAČJEGA KOPALIŠČA DO PRESTIŽNEGA
LETOVIŠČA DUNAJČANOV (1. DEL: OD
ZAČETKOV DO KONCA 19. STOLETJA)**

Kronološko nanizani zapisi geologov, zgodovinarjev in obiskovalcev, časopisni članki, prospekti in oglasi zdravilišča, podatki starih katastrov, matičnih in zemljiških knjig prinašajo nova spoznanja o dogajanju v zvezi s toplim vrelecem Toplice v Topolšici: odkrita je (domnevno) rimska faza kopališča, dopolnjeni podatki o prvih dokumentiranih obiskih škofa in notranje-avstrijskega deželnega namestnika Tomaža Hrena, zbrani podatki o kmečki rodbini Topličnik - Stopar, ki je vrelec posedovala stoletja. Ključna za razvoj kopališča je bila izgradnja železniške proge Celje – Velenje – Dravograd, ki je Topolšico povezala s svetom: Topličnikovo kmetijo je odkupilo novoustanovljeno Varčevalno društvo v Šoštanju (za katerim je stal nemško usmerjeni kapital usnjarske dinastije Woschnagg) in jo pričelo spreminjati v letovišče. Za naslednjo lastnico, Sofie Bruckner iz Gradca, je dr. Arthur Laab tu razvil naravno zdravilišče za zdravljenje z vodo, zrakom in svetlobo po zgledu zdravilišča Arnolda Riklija na Bledu: poimenovati so ga želeli Arnoldsbad. Naslednji lastnik, dr. Gustav pl. Huttern z Dunaja, je uredil fizikalno-prehransko terapevtsko ustanovo, termalno kopališče za naravno oz. vodno zdravljenje. Posestvo je nato odkupil pravnik dr. Conrad Bertsche, sin švicarskega industrialca in veleposestnik z dvorca Poganci pri Novem mestu, vodilni zdravnik pa je postal dr. Victor Hecht. Nivo zdravilišča je bil prilagojen dunajski klienteli – najvišji. Med prvo svetovno vojno je pedagoginja dr. Evgenija Schwarzwald tu organizirala počitniško kolonijo za več kot 250 dunajskih otrok ter svoje znance in prijatelje. Po vojni so v Topolšici ustanovili sanatorij za pljučno tuberkulozo, kar ni bilo več združljivo z mondenim dopustnikovanjem, hkrati pa je kopališče izgubilo elitno avstrijsko klientelo.

David Vidmar Čeru

**NA OBROBJU NAPOLEONOVE ILIRIJE:
ŠALEŠKA DOLINA IN CELJSKO OKROŽJE V
ČASU FRANCOSKE REVOLUCIJE IN
NAPOLEONOVIH VOJN**

Francoska revolucija je tema, ki jo mnogokrat povezu-
jemo z zgodovino držav, kot so Francija, Združeno kraljestvo,
Avstrija in Rusija, ter zgodovino zgodnjega razvoja meščanske
družbe in prelevitvijo Evrope iz kontinenta ancien régime v pro-
stor nacij. Tudi Napoleonske vojne, ki so izšle iz francoske re-
volucije, so praviloma prikazane kot konflikt, ki se je bil in se
razrešil na velikih bojiščih osrednje, zahodne ter vzhodne Evro-
pe. Slovenski prostor je pri vprašanju teh dveh monumentalnih
dogodkov, razen kadar je govora o Ilirskih provincah, praviloma
zapostavljen. A kot je prikazano v članku, avtor ugotavlja, da je
ta zapostavljenost (zahodnega) slovenskega prostora neupravi-
čena in prezre pomembnejše dogodke, ki so se pripetili v letih
1789–1815 na ozemlju, ki obsega okoli polovico današnjega slo-
venskega državnega in poselitvenega prostora.

Tudi Šaleška dolina je v času francoskih vojn doživela
velike spremembe, ki so predrušile dolinski vsakdan in pri-
spevale k pomembnejšim spremembam družbene mentalitete,
gospodarskega blagostanja in demografske podobe. Avtor pri-
spevka ugotavlja, da je kaotično tridesetletje od padca Bastilje
(1789) in do Ljubljanskega kongresa (1821) čas, ki je dal dolini
oziroma njenim večjim središčem tisto osnovo, ki je v kasnejših
desetletjih omogočila postopno industrializacijo in prelevitev
tega območja v regionalno središče.

Rajko Zaleznik**ZGODBA O KIPU MARIJE V ŠOŠTANJU**

V osemdesetih letih 19. stoletja sta zakonca Franc in Maria Woschnagg na Marijin trg v Šoštanju dala na svoje stroške postaviti kip Marije Rožnovenske kot zaščitnice trga pred poplavami. Kip je bil izdelan v kiparski delavnici mojstra Franca Greina v Gradcu, na trg pa postavljen leta 1892 na takratni Glavni trg. Marijin kip je desetletja kraljeval na trgu (sprva Glavnem, nato na preimenovanem Aleksandrovem in naposled Trgu Adolfa Hitlerja) v Šoštanju in bil priča številnim procesijam, zborovanjem, shodom in prireditvam, vse do leta 1952, ko je bil kip odstranjen iz tedaj preimenovanega Trga Maršala Tita (kasnejši Trg bratov Mravljakov). Marijin kip je bil odstranjen za skoraj štirideset let in sprva premaknjen v Družmirje, nato v Laško, naposled pa v prostore Muzeja Velenje. Od političnih premikov v poznih osemdesetih in zgodnjih devetdesetih letih je Marija ponovno priromala na svoj domači trg in bila ob slovesnosti na nedeljo, 24. junija 1990, ponovno postavljena na Trg bratov Mravljakov, leto kasneje, na lepo nedeljo junija 1991, pa je sledil blagoslov Marijinega znamenja. Za počastitev ponovne postavitve kipa je bila na njen piedestal oktobra 2010 dodana še spominska plošča, ob prenovi trga leta 2019/2020 pa je Marija Rožnovenska ponovno prevzela osrednji prostor v zgodbi šoštanjskega mestnega središča.

Rok Poles

»VASA SAVIĆ, VELIKO DETE IZ TOPOLŠICE IN NAVDUŠENI DELAVEC«

OB STOTI OBLETNICI PRIHODA DR. SAVIČA V TOPOLŠICO, 1922–2022

Pred 100 leti, leta 1922, je v Topolšico prišel dr. Vasa Savić: zdravnik, ki je dvignil tukajšnji sanatorij za pljučne bolnike na raven vrhunskih zamejskih ustanov: prvi v mladi državi je uvedel in začel široko uporabljati nove, radikalne kirurške metode zdravljenja tuberkuloze, ki so dopolnile dotedanje konservativno klimatsko-dietetsko zdravljenje. Zadoščalo mu je enosobno stanovanje nad pisarnami uprave sredi zdravilišča, saj se je odpovedal zasebnemu življenju. S svojim 16-letnim neprestanim fanatičnim delom od jutra do noči in analognimi pričakovanji oz. zahtevami do svoje ekipe je s svojimi sredstvi zavoda povsem prenovil stare stavbe, tehnološke naprave in park sanatorija ter postavil in sodobno opremil nove paviljone. Spodbudil je zdravljenje otrok z edinstvenim otroškim oddelkom z gozdno šolo, kar je bil takrat svetovni dosežek. Topolšica – življenjsko delo dr. Savića – je bila pred drugo svetovno vojno s 300 posteljami največji, najbolj moderno organiziran jugoslovanski državni sanatorij za tuberkulozo. Po kariernem napredovanju – odhodu za šefa oddelka Splošne državne bolnišnice v Beogradu januarja 1939 – je dr. Savić zapadel v globoko depresijo, pričel govoriti o samomoru ter ga v približno 20 dneh po odhodu iz Topolšice tudi storil 2. 2. 1939 ob 2. uri ponoči. Njegova prtljaga je bila pripravljena: zjutraj bi se bil moral vrniti v Topolšico. Na strokovni poti in tudi v smrt ga je od leta 1925 kot ves čas spremljala dr. Mara Kučera.

*Špela Poles***»STARI BAZEN JE BIL POSTAVLJEN TOČNO NA
IZVIR TOPLE VODE«**

»Stari bazen« v Topolšici je neuradno imenovanje stavbe, postavljene neposredno nad naravnim termalnim izvirom, ki je »srce« termalnega zdravilišča in iz katerega »izvira« tudi večstoletni sloves kraja. V prispevku so zbrani spomini domačinov in nekdanjih zaposlenih v Topolšici na čas od sredine 20. stoletja do odprtja novozgrajenega zdraviliško-hotelskega objekta leta 1983. Takrat je stari bazen prenehal obratovati kot termalno kopališče, še vedno pa je to edino črpališče termalne vode za Topolšico. Predstavljene so še nekatere spremembe ureditve (za javnost zaprte) stavbe in dejavnosti v njej.

Aleksandra Gačič Belej

**GOSPODARSKA KRIZA LETA 1929 IN
NEPOSREDNE POSLEDICE LE-TE ZA ŠALEŠKO
DOLINO, S POSEBNIM OZIROM NA
PREMOGOVNIKU VELENJE**

Gospodarske in podobne krize niso nič novega. Zgodovino-
nopolisje nam odstira njihovo pojavnost in razsežnost ter posledice,
ki so se odražale v vseh porah družbe. Do večje takšne krize
je v prejšnjem stoletju prišlo na prelomu tridesetih let. Kriza je
bila dolga in globoka ter se je z ameriške borze globoko zasidra-
la tudi na evropskih tleh, čemur se ni mogla izogniti niti takratna
Kraljevina Jugoslavija, z njo Slovenija in posledično tudi Šale-
ška dolina. Na domačih tleh se je premogovništvo precej dobro
razvijalo in z njim tudi elektrifikacija, a kaj, ko je kriza posegla
tudi vanju in, tako kot drugod po Evropi, najbolj zarezala ravno
na to področje.

Andreja Ažber

**PREZRTI ISKALEC KAREL KLANČNIK IN
NJEGOVA NEMIRNA LITERARNA POT
(psevd. Jernej Roj, Karlo Levin)**

Pričujoči članek osvetljuje nemirno življenjsko in literarno pot prezrtega šoštanjskega pesnika Karla Klančnika in ideološke okoliščine, ki so preprečevale njegovo zaslužno uvrstitev med eminentne povojne intimiste. Njegovo celotno literarno zapuščino, ki obsega dotlej še neobjavljene pesmi in korespondenco, je leta 2009 zbral in ovrednotil njegov prijatelj dr. Ivan Stopar v posthumni pesniški zbirki Poezije. Pridružujem se njegovemu pozivu literarnim zgodovinarjem, naj čim prej razmislijo o celostni predstavitvi Klančnikovega literarnega opusa in ga končno uvrstijo v povojni literarni kanon.

Franc Križnar

PARTIZANSKI SKLADATELJI SVETO MAROLT ŠPIK, RUDI PEŠL, FRANC ŠTURM IN NJIHOV OPUS ...

Povod za članek je še danes obstoječa in obnovljena spominska plošča trem padlim partizanskim skladateljem: Svetu Maroltu-Špiku, Rudiju Pešlu in Francu Šturmu. Na poslopju nekdanje Akademije za glasbo v Ljubljani (Gosposka ulica 8, danes je to ena od dveh zgradb Kulturnega društva Glasbena matica Ljubljana) so jo odkrili 21. aprila 1964, pred 20. obletnico konca druge svetovne vojne na Slovenskem.

V tem okviru so predstavljeni vsi trije glasbeniki skladatelji, njihove biografije in glasbeni opus (v celoti: torej predvojni in medvojni), poudarek na njihovih predvojnih (glasbenih) delih pa le še enkrat več priča, da je bila slovenska glasba pred drugo svetovno vojno najmanj, kar je: popolnoma izenačena. Eni bolj in več (Marolt in še zlasti Šturm), drugi spet manj (Pešl). Za Šturma avtor celo ugotavlja, da bi se ob prezgodaj umrlem učitelju in neke vrste legendi slovenske moderne glasbe iz prve polovice 20. stoletja lahko in moral razviti v enega vodilnih ne le glasbenikov skladateljev, temveč in celo v ideologa slovenske moderne glasbe. Še zlasti zato, ker je imel poleg ljubljanske, Osterčeve ali kar ljubljanske »kompozicijske šole« za seboj kar dvoje uspešnih izpopolnjevanj v Pragi in Parizu. Realno stanje in vojna krutost pa je vse tri (mlade) glasbenike že zelo zgodaj odvrnila od možnosti in nadaljnjega delovanja, saj so vsi trije v svojem 25. do 31. letu omahnili pod streli fašizma in nacizma. Še prej pa so s svojim vokalnim in vokalno-inštrumentalnim opusom zborov in samospevov zaznamovali svoj tovrstni in idejno povsem drugačni svet. Vanj so komaj zabredli, in že se je vse skupaj končalo tragično.

Jože Krajnc

ŽLAHTNO ZAVETJE ŽIVEGA KOZOLCA

Zapis z naslovom Žlahtno zavetje živega kozolca opisuje bogato tradicijo ljubiteljske gledališke ustvarjalnosti na območju sedanje občine Šmartno ob Paki. Od prvih predvojnih začetkov, ko so predstave uprizarjali kar pod kozolci v Šmartnem, Paški vasi in Gorenju, do nadaljevanja, ko se je ravno zaradi te tradicije dramska sekcija kulturnega društva preimenovala v Gledališče pod kozolcem. Zaradi množice uspešnih uprizoritev so veliko gostovali po vsej Sloveniji, nekdanji Jugoslaviji in tujini in prejeli vrsto prestižnih nagrad in priznanj. Gledališče pod kozolcem iz Šmartnega ob Paki se še danes uvršča med najuspešnejša ljubiteljska gledališča v Sloveniji.

Miran Aplinc

**»KAKOR PTIČEK V SINJI ZRAK«: OD DRUGE
SVETOVNE VOJNE DO USTANOVITVE
AEROKLUBA VELENJE**

Letalske dejavnosti v Šaleški dolini segajo v čas pred drugo svetovno vojno. Prispevek obravnava poskuse letalskih zanesenjakov po drugi svetovni vojni, kako leteti, kako preizkusiti prosti pad z letalom ali pa izdelati modele letala, ki letijo. Obravnavano obdobje od druge svetovne vojne je bilo zaznamovano s prvo ustanovitvijo aerokluba v Šaleški dolini leta 1954 in nazadnje ustanovitve Aerokluba Velenje leta 1971, ki je lani (2021) praznoval 50. obletnico ustanovitve.

Milena Koren Božiček

**VLOGA ŠALEŠKIH UMETNIKOV V VIZUALNI
UMETNOSTI ŠALEŠKE DOLINE OD 1971 DO
2022**

Prispevek Vloga šaleških umetnikov v vizualni umetnosti Šaleške doline od 1971 do 2022 je zgoščen prikaz od zabeleženih začetkov in vse do doseženega nivoja vizualne umetnosti v Šaleški dolini. Njen razvoj je bil prva desetletja zelo počasen, v zadnjih treh desetletjih pa je hitro napredoval. S spremljanjem je mogoče opaziti velik vpliv Galerije Velenje na razvoj ustvarjalcev in ustanovitev umetniškega oddelka Gimnazije ŠC Velenje, s katero je ta razvoj postal ekspanzivnejši. Vsekakor pa si vsi želimo, da bi se več ustvarjalcev po študiju in začetnih kariernih korakih vrnilo v Velenje in z novimi znanji ter energijo sooblikovalo kulturni prostor.

Vlado Vrbič

**OD KULTURNEGA CENTRA DO KNJIŽNICE:
Pričevanje 1988–2021**

Kulturni center Ivana Napotnika Velenje je bil ena redkih slovenskih ustanov, ki so pod svojo streho združevale skoraj vsa poklicno kulturo mesta oziroma občine, ali večih občin. Četudi redek primer takšnega udejstvovanja in organiziranja kulturne pokrajine pa velja Kulturni center Ivana Napotnika Velenje za uspešno institucijo te vrste, vse od ustanovitve leta 1975 pa do uradnega konca leta 2004. Članek prikazuje delovanje Kulturnega centra Ivana Napotnika Velenje (KCIN) v obdobju 1988 do 2004 in delovanje pravnega naslednika kulturnega centra, Knjižnice Velenje do leta 2021, v obdobju, ko je KCIN in pravno naslednico Knjižnico Velenje vodil avtor prispevka. S tem je narejen oris prikaza zgodovine Kulturnega centra in njegovih naslednikov iz perspektive njegovega poslovnega organa, ob-razložene so posamične enote, omenjeni so zaposleni in financiranje, naložbe, rast ter navsezadnje prikazana vsebina samega KCIN in smoter obstoja.

*Doslej
izšlo*

Šaleški razgledi 1 (1988)

ZBORNIK MUZEJA VELENJE

Zbornik dokumentov, člankov in razprav
ob 30-letnici Muzeja KC Ivana Napotnika Velenje.

Uredil Jože Hudales. 175 str.

Šaleški razgledi 2 (1989)

PRISPEVKI K ZGODOVINI ŠALEŠKE DOLINE

Zbornik razprav. Več avtorjev.

Uredil Tone Ravnikar. 308 str.

Šaleški razgledi 2 (1989), separadni odtis.

Ivo Stopar: *VELENJSKI GRAD*,

Uredil Tone Ravnikar. 308 str.

Šaleški razgledi 3 (1989)

ŠKALE. Zbornik. Več avtorjev.

Uredil Tone Ravnikar. 124 str.

Šaleški razgledi 4 (1989)

Vane Gošnik, Peter Rezman: *DVIGNJEN ZASTOR*.

Zbornik člankov.

Uredil Vane Gošnik. 243 str.

Šaleški razgledi 5 (1990)

Ivo Stropnik (ur.): *ŠALEŠKI IBIDEM I*.

Antologija pesnjenja na Šaleškem. 426 str.

Šaleški razgledi 6 (1990)

HOTENJA 10. Literarni almanah.

Več avtorjev.

Uredil Ivo Stropnik. 178 str.

Šaleški razgledi 7 (1991)

Jože Hudales, Ivo Stropnik:

MLINŠKOVO BERILO. Izbrani etnološki in slovstveni zapisi. Uredila
avtorja. 345 str.

Šaleški razgledi 8 (1992)

ŠALEŠKI ZBORNIK. Več avtorjev.

Uredil Tone Ravnikar. 176 str.

Šaleški razgledi 9 (1992)

HOTENJA 11 Literarni almanah.

Več avtorjev.

Uredila Marjan Kukovec in Matjaž Šalej. 138 str.

Šaleški razgledi 10 (1993)

Ivo Stropnik: *SKRIVALNICA V OČESU*

(Asimilacija Grka). Pesniška zbirka.

Spremno besedo napisal Tadej Čater. 120 str.

Šaleški razgledi 11 (1994)

ZBORNİK 1994–1995.

Ob 140-letnici organiziranega knjižničarstva na Šaleškem.

Več avtorjev. Uredil Ivo Stropnik. 271 str.

Šaleški razgledi 12 (1996)

RAZPRAVE, PRESOJE, AKCENTI. Zbornik 1995–1996.

Ob 20-letnici KC Ivana Napotnika Velenje.

Uredil Ivo Stropnik. 551 str.

Šaleški razgledi 13 (2003)

PERSPEKTIVA SOVE, Šaleški študentski klub včeraj, danes, jutri.

Zbrala in uredila Ana Kladnik in Aleš Črnič. 311 str.

Šaleški razgledi 14 (2012) digitalna oblika

ZBORNİK 2011–2012.

Več avtorjev.

Uredil Lado Planko.

Šaleški razgledi 14 (2017)

ZBORNİK 2011–2012.

Več avtorjev.

Uredil Lado Planko. 280 str.

Šaleški razgledi 15 (2017)

ZBORNİK 2016–2017.

Več avtorjev.

Uredili Silvo Grmovšek, Jože Hudales, Tone Ravnikar. 432 str.

Šaleški razgledi 16 (2018–2019)

ZBORNİK 2018–2019.

Več avtorjev.

Uredili Silvo Grmovšek, Jože Hudales, Tone Ravnikar. 416 str.

Šaleški razgledi 17 (2020)

ZBORNİK 2020.

Več avtorjev.

Uredil Silvo Grmovšek. 452 str.

Šaleški razgledi 18 (2021)

ZBORNİK 2021.

Več avtorjev.

Uredil Silvo Grmovšek. 468 str.

Šaleški razgledi 19 (2022)

ZBORNİK 2022.

Več avtorjev.

Uredil David Vidmar Čeru. 700 str.

ZBIRKA ŠALEŠKI RAZGLEDI

Devetnajsti zvezek

ZBORNIK 2022

© Knjižnica Velenje

IZDAJATELJ

Knjižnica Velenje

Zanjo: **Drago Martinšek**

UREDNIK ZBIRKE

Silvo Grmovšek

UREDNIK DEVETNAJSTEGA ZVEZKA

David Vidmar Čeru

RECENZIJE

Jože Hudales, Tone Ravnikar

FOTOGRAFIJA NA NASLOVNI STRANI

Slika na naslovnici je kolaž avtorskih elementov
(dokument Emilijana Cavnika) in slikovnega gradiva,
dostopnega v prosti domeni (ozadje in tkanina).

LEKTURA

Alenka Šalej

OBLIKOVANJE

Peter Stanislav Hafner

TISK

SIJ ZIP Center, d. o. o.
Ravne na Koroškem

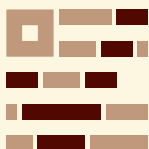
NAKLADA

200 izvodov

CENA

15 evrov

Velenje 2022

**KNJIŽNICA
VELENJE**

9 789619 463444